

— ДІАЛЕКТИ В СИНХРОНІЇ ТА ДІАХРОНІЇ

ДІАЛЕКТИ В СИНХРОНІЇ ТА ДІАХРОНІЇ:

текст як джерело
лінгвістичних студій

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української мови

ДІАЛЕКТИ В СИНХРОНІЇ ТА ДІАХРОНІЇ:

текст як джерело
лінгвістичних студій

Київ 2015

ЗМІСТ

<i>Жулинський М.Г.</i> Народна мова – дух народу	6
<i>Онищенко О.С.</i> Діалектологія – важлива галузь славістики	8
<i>Аркушин Г.Л.</i> Із досвіду видання західнополіських текстів	10
<i>Бігусяк М.В.</i> Тексти як джерело дослідження говірок Івано-Франківщини: історіографія та перспективи розвитку	17
<i>Букринская И.А., Кармакова О.Е.</i> Диалектные тексты на лингвистическую тему	30
<i>Вербич Н.С.</i> Своєрідність членування діалектного мовлення	38
<i>Вербовий М.В.</i> Із спостережень над контекстом дієслова <i>укландати</i>	50
<i>Глібчук Н.М.</i> Ідіолект Парасковії Павлюк крізь призму діалектних текстів	60
<i>Глуховцева К.Д.</i> Ментальність діалектоносія та особливості діалектного дискурсу	75
<i>Гороф'янюк І.В.</i> Життєвий шлях подільського селянина в мовному втіленні (на матеріалі автобіографічних текстів)	83
<i>Гримашевич Г.І.</i> Варіантність прислівника в діалектному тексті	92
<i>Гриценко П.Ю.</i> Інформаційний простір діалектного тексту	100
<i>Гуйванюк Н.В., Руснак Н.О.</i> Багатовимірна реальність діалектного тексту	119
<i>Делюсто М.С.</i> Діалектна текстографія як прийом дослідження граматики переселенської говірки	128
<i>Исаев И.И.</i> О диалектной фонетике и объективной транскрипции	139
<i>Ищенко О.С.</i> Фонотекст як джерело сучасних лінгвістичних досліджень (про перспективу використання “Українського діалектного фонофонду”).....	145

<i>Касаткин Л.Л.</i> Магнитофонные / диктофонные записи диалектной речи как разновидность памятников языка и культуры	154
<i>Касаткина Р.Ф.</i> Звучащие диалектные хрестоматии	165
<i>Кобирунка Г.С.</i> Діалектний текст як джерело дослідження наголошення особових займенників	166
<i>Коваленко Б.О.</i> Рівень вияву діалектності фольклорних записів ХІХ ст.	176
<i>Коваленко Н.Д.</i> Формування діалектної текстотеки: проблема інформаційної достатності	190
<i>Колесников А.О.</i> Діалектні тексти як джерело інформації про генезу і динаміку українських південнобессарабських говірок	200
<i>Колеснік Л.Я.</i> Категорія оцінки у просторі діалектного тексту	218
<i>Куңцэвіч Л.П.</i> Беларуская дыялектная тэкстаграфія: набыткі, стан і перспектывы даследавання	228
<i>Курицова В.М.</i> Дыялектныя тэксты як крыніца па вывучэнні стану і дынамікі развіцця моўных з'яў у гаворках цэнтральнай дыялектнай зоны беларускай мовы	241
<i>Лесюк М.П.</i> Діалектний текст як засіб презентації граматичних форм частин мови	259
<i>Литвиненко Я.О.</i> Текстовий супровід у роботі експлоратора за програмою	271
<i>Мартінова Г.І.</i> Діалектний текст як підґрунтя класифікації говірок	288
<i>Osowski Błażej</i> Teksty gwarowe a reprezentacja językowa regionu	300
<i>Поістогова М.В.</i> Діалектний текст як джерело вивчення мотивів номінації	312
<i>Ровнова О.Г.</i> Старообрядческая документальная повесть как литературное явление и диалектологический источник	318

<i>Рябець Л.В.</i> Діалектний текст – важливе навчальне джерело в курсі “Українська діалектологія”	332
<i>Sierociuk Jerzy</i> Korpus gwarowy – możliwości i ograniczenia	337
<i>Тер-Аванесова А.В.</i> Русские диалектные базы данных и грамматическое описание говоров	349
<i>Тищенко Л.М.</i> Потенціал південнослов'янського діалектного тексту для мовознавчих досліджень	366
<i>Тищенко Т.М.</i> Лінгвогеографічний підхід до репрезентації діалектного тексту	381
<i>Ткачук М.М.</i> Метатекст редуکتивної говірки	388
<i>Толстая М.Н.</i> Диалектные тексты как источник информации о карпатоукраинских клитиках	398
<i>Фроляк Л.Д.</i> До питання про корпус українських текстів з Холмщини та Підляшшя: проблеми та завдання його створення	417
<i>Хобзей Н.В.</i> Текст і словник: площини перетину	432
<i>Холод'юк О.М.</i> Діалектний текст у дослідженні семантики дієслова в українських східнополіських говірках	440
<i>Czyżewski Feliks</i> Uwagi o tekście gwarowym jako jednostce języka (na przykładzie tekstów gwarowych wschodniej Lubelszczyzny)	451
<i>Щербина Т.В.</i> Текстова репрезентація применникової системи південної зони середньонадніпрянського діалекту	464
<i>Ястремська Т.О.</i> Динаміка діалектних явищ у тексті	480
Публікації текстів українського діалектного мовлення (Упоряд. Л.Я. Колеснік, М.В. Поїстогова)	493
Автори	498

Академік НАН України
ЖУЛИНСЬКИЙ Микола Григорович,
академік-секретар Відділення літератури,
мови та мистецтвознавства НАН України

Народна мова – дух народу

Вельмишановні учасники Міжнародної наукової конференції “Діалектний текст як джерело лінгвістичних студій”! Своє слово-привітання волів би розпочати згадкою про нашого славетного мовознавця Олександра Опанасовича Потебню, який наголошував, що для творчого самовираження людина мусить досконало володіти однією мовою, а знання інших мов має сприяти “збудженню думки, що йде по колії рідної мови” (Потебня А.А. Эстетика и поэтика. М. 1976. С. 267). Учений був переконаний, що є почуття і думки, які жоден талант не здатен висловити загальнолітературною мовою, але які порівняно легко виражаються місцевою говіркою. Саме тому він обстоював шанобливе ставлення до мов малочисельних народів, до діалектів.

Перед початком нашого засідання я оглянув виставку книг на тему “Українська діалектна текстографія”. Вражає оприявлене в цих виданнях різноманіття українських говорів, що засвідчує невичерпність ментального і вербального потенціалу нації, живильних джерел народної психології, народного духу, можливості наблизитися до глибинного пізнання мови. Адже слово тільки в мовленні стає складником речення, у якому формується й матеріалізується мислення.

Діалектні тексти наближують нас до пізнання тасмниці слова, хоча, на думку О.О. Потебні, ця тасмниця “недосяжна для людини”. Та головне, що завдяки діалектам скорочується шлях дослідників мови до її носія, творця слова – до людини, особистості як виразника “духу народу”. Варто згадати, що І. Гегель у “Феноменології духу” обґрунтував тезу про “мову як форму існування духу” (Гегель І.В.Ф. Феноменологія духу. К. 2004. С. 444). Цю думку обстоював О.О. Потебня, стверджуючи: “мові немає нічого рівного, крім са-

мого духу; разом із духом вона виводиться з божественного начала” (Потебня А.А. Мысль и язык. Одесса. 1926. С. 31).

Діалектологія – наука, яка найближче стоїть до витоків національної мови, складного комплексу національної культури, до самого народу – творця мови і культури. Тому неоціненною є роль діалектології в збереженні й розвитку національної мови, у поступі національної літератури, культури.

На щастя, наша наука вже подолала догмати, що діалекти – це символ, знак сільської відсталості, той різновид мови, якого треба позбуватися, з яким треба боротися. Цей боротьбізм перемогло науково виважене розуміння неперехідної цінності діалектів як першооснови літературної мови, важливого живлющого джерела її поповнення сьогодні, і як свідчення про історичні долі народу, зв’язки різного часу з іншими етносами.

Тому максимально повно записати народне мовлення, глибоко науково, неупереджено витлумачити зафіксовану власне мовну, історико-культурну інформацію, закладену в діалектних текстах, – це пріоритетне і, відверто кажучи, надскладне завдання наших мовознавців. Сьогодні ми з трепетом перечитуємо тексти, що свого часу Олександр Потебня, Іван Франко, Володимир Гнатюк, Гнат Хоткевич, інші попередники-подвижники записали з уст народу. Ці записи стали мовно-культурними пам’ятками, які ми відкриваємо для себе, досліджуємо на рівні з давніми писемними пам’ятками нашого народу – літописами, давніми грамотами. Таке ж значення невдовзі матимуть сучасні діалектні записи, у яких відбивається епоха, людина цього часу, її мова.

Добре, що ця конференція зібрала представників різних національних лінгвістичних шкіл, які готові поділитися своїми науковими досягненнями, здобутками в галузі вивчення й збереження діалектів. Приємно бачити наших постійних гостей з Польщі, Росії, Білорусі, Норвегії, провідних учених університетів України – від Карпат до стражденних Луганська і Слов’янська. Усіх Вас щиро вітаємо в стінах Національної академії наук України.

Інтелектуальний науковий діалог слов’янських учених – це той місток над прірвою штучно створеного недовір’я між сусідніми народами, який так потрібен у сьогоденних складних умовах. Обов’язок учених, окрім розв’язання важливих наукових проблем, – будувати й зміцнювати порозуміння й довіру між нашими народами.

Дозвольте від імені Президії Національної академії наук України привітати учасників круглого столу і побажати всім успіхів у відкритті нових наукових положень, здобуванні нових знань, поглибленні наукової співпраці, щирих міжособистісних контактів.

Академік НАН України
ОНИЩЕНКО Олексій Семенович,
голова Українського комітету славістів

Діалектологія – важлива галузь славістики

Діалекти слов'янських мов були й залишаються вагомим джерелом мовної, культурної та історичної інформації. У них закодовано досвід багатьох поколінь, які творили слов'янські мови, наповнювали кожне слово глибоким і неповторним змістом.

Історія слов'ян – це тривалі в часі міжетнічні зв'язки, взаємовпливи, державно-адміністративні об'єднання і роз'єднання, що відбувалися в культурі, мові кожного слов'янського народу. І все це необхідно вивчати, давати йому глибоку наукову, зважену оцінку, часто – дешифрувати ту інформацію, яку збережено в окремих мовних знаках. Такому надзвичайно складному завданню присвячено національні лінгвістичні атласи – української, російської, польської, білоруської, словацької, чеської, лужицьких, болгарської, македонської мов. На це спрямована і колективна міжнародна праця – *Загальнослов'янський лінгвістичний атлас*, над підготовкою якого працюють усі слов'янські академії разом із Національною академією наук України.

НАН України, її Президент академік Борис Євгенович Патон, Український комітет славістів вітають і всіляко підтримують зусилля українських мовознавців, об'єднання мовознавців-славістів, що досліджують діалекти українського й інших слов'янських мовних обширів, стоять на позиціях наукової об'єктивності в розв'язанні складних проблем слов'янської діалектології.

Зафіксувати народну мову, зберегти інформацію про різноманітні вияви народної мовотворчості, дати мовним фактам наукову інтерпретацію – це завжди актуальні і напроцуд складні завдання лінгвістів. Особливої ваги зазначені завдання набули сьогодні – у час непередбачуваних суспільних катаклізмів, переселень людності великих регіонів, нового руху народів, у період серйозних викликів глобалізації.

Діалекти зберігають багатство безпосереднього пізнавального і суспільного досвіду народів. І це багатство потрібно фіксувати на всіх носіях інформації, ширше вводити в науковий і практичний обіг, робити доступним їхній зміст, роль якого в розумінні культурної спадщини часто недооцінюється.

Мене як історика й філософа цікавлять і територіальні, і соціальні діалекти, те, якою мірою інформація про соціолекти (політичних полемістів, журналістів, молоді, маргінальних груп тощо) потрапляє в коло наукової і суспільної комунікації. Нерідко використання елементів соціолектів поза їхнім природним середовищем функціонування, що обмежене соціальними групами, не сприяє взаєморозумінню людей, передаванню інформації про події і явища, а лише засмічують поняттєвий і мовний простір та віддаляють від пізнання суті об'єкта. Діалектологи теж мають бути насторожі адекватності категоріального апарату, яким послуговуються у своїх дослідженнях, дбати про доцільне використання надбань діалектного мовлення в художній творчості.

Українці, кожен зі слов'янських народів, слов'яни як історично-культурна спільнота, як потужний архетип сучасної цивілізації зможуть витримати випробування новітньої епохи лише за умови збереження своєї мови, свого мовного і культурного обличчя у світовому розмаїтті мов і культур.

Останнім часом з'явилися твердження про кризу славістики. Звичайно, різноманітні суспільні негаразди, що торкнулися і слов'янських країн, не сприяють міжнародній співпраці славістів. Однак історично славістика пройшла крізь великі випробування і не втратила, а збагатила свій евристичний потенціал. Він – у розширенні міждисциплінарних студій, застосуванні новітніх пізнавальних технологій, залученні в дослідницьке поле нових об'єктів, виробленні методики комплексних міждисциплінарних досліджень.

Кризові загрози в славістиці виникають тоді, коли вона обмежена традиційним набором дослідницького інструментарію. Коли в науці простежується постійне збагачення й оновлення методологічного арсеналу, розширення міждисциплінарного синтезу, тоді формується живильне середовище для розвитку й оновлення студій.

Я переконаний, що слов'янській діалектології криза не загрожує. Вона, хоч і має справу переважно із старожитностями, є динамічною наукою. І в плані пізнання, і в сенсі збереження свого об'єкта.

На завершення наголошу, що всі народи, всі мови – світові. З цього необхідно виходити, цю ідею необхідно утверджувати!

У величч кожної слов'янської мови переконують інформаційні, світоглядні, ментальні, естетичні глибини народної мови – діалекти!

Із досвіду видання західнополіських текстів

Про виняткове значення текстів для аналізу всіх рівнів народної мови агітувати не доводиться. Записи за допомогою питальників, безперечно, дають цінний матеріал для студій над лексикою чи словотвором, однак дослідження фонетики і морфології виявиться неповним, а аналіз синтаксису просто поверховим, якщо не спиратися на діалектні тексти. Тому перед діалектологами поставлена сучасна настійна вимога: аналізувати народну мову на основі зв'язних текстів, адже вони “репрезентують реальне буття мови, склад, функції мовних одиниць, динаміку їх форми і змісту; це реальність мови, не затиснена і не трансформована вузькими берегами нормативних приписів і обмежень, як у літературному різновиді мови. Свобода мовної самореалізації діалектоносія дозволяє співіснувати на паритетних засадах архаїчних та інноваційних, питомих і засвоєних елементів, узуальних для системи говірки і функціонально обмежених одиниць. Стильова, прагматико-ситуативна диференціація діалектного мовлення, наявність різних мовленнєвих кодів сприяють легкості слово- і формотворення, невимушеності у побудові висловлювань. Усе це забезпечує діалектному мовленню і текстам як його відтворенню високий евристичний потенціал” [3, XV–XVI].

Відродно, що майже з усіх українських говорів видані зібрання текстів, а з деяких навіть по декілька (огляд таких праць ХХ – поч. ХХІ ст. див. у: [2]). На жаль, частина зафіксованих розповідей ще залишається на магнітних носіях або в рукописному вигляді.

Говірки Західного Полісся представлені трьома текстографічними працями відповідно до трьох складових частин цього мовного ареалу: “Голоси з Волинського Полісся” [ГзВП], “Голоси з Берестейщини” [ГзБ] та “Голоси з Підляшшя” [ГзП] (зауважимо, що з цієї території деякі тексти інших авторів уміщені як додатки до монографій, напр.: [1, 157–166; 5, 116–127; 6, 155–172; 7, 151–159], або зрідка оформлені як окремі збірники, пор.: [ГУМ; PUT; TGB]).

Тексти названих трьох “Голосів” записані й опрацьовані однією особою, однак для фіксації розповідей використані різні записувальні пристрої (великий магнітофон, касетний магнітофон, диктофон, відеокамера). Спільним для цих трьох видань є те, що тексти надруковано у двох версіях: ліворуч за допомогою фонетичної транскрипції, праворуч – транслітеровано засобами літературного алфавіту. До цих збірників додані також електронні носії з розповідями (у першому за роком видання лише магнітофонні записи, у другому – магнітофонні з декількома відеозаписами, а в третьому відеозаписи вже переважають). Та й підхід до опрацювання текстів щоразу змінювався: аналізуючи інші текстологічні видання, запозичували з них досвід опрацювання.

І надалі невирішеною проблемою залишається уніфікація транскрипції для діалектологічних публікацій: до апробованої транскрипції в таких виданнях, як хрестоматія “Товори української мови” та АУМ, кожен із дослідників пропонує й свої доповнення та уточнення, бо ж, як справедливо зазначає П.Ю. Гриценко, “звучання мови може передати тільки саме звучання, а найдосконаліша транскрипція відтворює лише *образ звучання*” [3, 10].

У першому за роком виданні – “Голоси з Підляшшя” – найважчим виявилася фіксація дифтонгів на письмі, адже спершу потрібно було з’ясувати, чи цей двозвук висхідний чи спадний, його наголошення і як усе це відобразити на письмі. Такий аналіз зроблено тільки на основі власного сприйняття, пор.:

/ на_д'ругий ру́к йа вже / ну / вис'ноуу вс'ї вже по'с'ї'ял'ї
поса'дил'ї кар'тохл'ї / горо'ди поса'дил'ї все / поса'дил'ї
все / приї'ж'з'єйе воїс'ко / окру'жило си'єло / у_йа там
ко'ро'ви пас / бо ни_було ко'му пасти // при'ходить'
до'_мене блис'ко / за'б'ерай пан к'рови и: гон' до'дому! /
то_ш йа му'в'ілем / н'е'давно пиш'налем / йак йа те
п'рондо к'рови по'гон'е? / но / н'їц н'е... / 'б'ен'з'е 'акция
в'ї... / 'б'ен'з'е 'акция / 'б'ен'з'ете вис'е'ол'ен'ї // <...>
/ ну_ї по'ї'їхал'ї // а шчо вз'ал'ї? / ми 'мал'їхмо / то шче
нам... / то / дес' 'тато с_того знав / разом 'в:оїс'ку бу'л'ї /
у ву'бе був // то попро'сив йо'го / то шче нам дал'ї дв'їе
фур'манки' // а 'гиншому ни'чого ни_дал'ї / ну і шчо на
йїд'ну фур... / фур... / 'ф'іру? //

Щоб цей текст був доступний звичайним читачам (не філологам), зокрема і підляшукам, на сторінках праворуч ця розповідь передана так:

На другий ру^к я вже, ну, висною всі вже посі^єялі, посади́лі все. Приїжджеє во́йско, окружи́ло силó. И я там корови́ пас, бо ни бу́ло кому́ па́сти. Прихо́дить до мене́ бли́сько: “Забе́рай, пан, кро́ви и-и то́нь додо́му!” – “То ш, – я муви́лем, – неда́вно пишгна́лем. Як я те про́ндко кро́ви пото́не?” Но ни́ц не... “Бе́ньдзє а́кция ві... бе́ньдзє а́кция, бе́ньдзє́те виссе́ні”. <...>

Ну і пої́халі. А що взя́лі? Ми ма́ліхмо, то ще нам... То де́сь та́то с то́го знав, ра́зом в во́йську бу́лі, у ву́бе (< Urząd Bezpieczeństwa, відповідник радянського КГБ) бу́в, то попроси́в його́, то ще нам да́лі двіє фу́рманки, а гі́ншому ни́чого ни да́лі. Ну і що на ї́дну фу́р... фу́р... фі́ру?

(Менчук Адам Маркович, 1928 р. н., с. Кривоверба гміни Вирикі-Полуд повіту Влодава Люблінського воєводства Республіки Польща; записано 16.11.2006 р.) [ГзП, 66–69].

Для передання дифтонгів на письмі у фонетичній транскрипції використано спеціальний шрифт *Pinchuk*, а в текстах на правих сторінках дифтонги передані так, як це роблять видавці підляського часопису “Над Бугом і Нарвою”, пор.: дв’іє, ру^к, по’с’ієйал’і, по’їієхал’і = двіє, ру^к, посі^єялі, пої^єхалі. Вдалося навіть зафіксувати дифтонги в дієсловах неозначеної форми: *im’іє, прит’іє*. Для позначення зливої вимови часток і прийменників з іменними частинами мови використали знак *┘*, пор.: на *д┘руги́*, до’ *ме́не*, с *т┘го*, ни *бу́ло*, ни *да́л’і*, ну *і*, а для пауз різної довжини знаки */*, *//*.

У підляських “Голосах” подані записи з 35 н. пп.: 6 з південного та 27 з північного Підляшшя і з двох перехідних говірок – холмсько-підляська с. Воля-Угреська Люблінського та білорусько-українська с. Пасинки гміни Заблудів Підляського воєводства; різна кількість населених пунктів зумовлена тим, що українці з південного Підляшшя внаслідок акції “Вісла” були виселені з рідних місць, а з північного Підляшшя не виселяли, оскільки їх офіційно записали білорусами. У додатках уміщені розповіді підляшуків, які відірвані від своєї говірки і проживають у Любліні, переважно в будинку для літніх людей,

яким опікується православна церква. Перші записи 1997 року, останні – 2006. З деяких населених пунктів наведені записи різних років, напр., із сіл Грабовець і Дубичі-Церковні Підляського воєводства – 1997 і 2002.

За таким же принципом побудований збірник “Толоси з Волинського Полісся”, у якому вміщені розповіді жителів Волинської та з декількох сусідніх сіл Рівненської області, разом із 60 н. пп. Перші записи 1980 року, останні – 2010. З деяких н. пп. записи різних років: с. Сильно Ківерцівського району – 1980, 2009, 2010; с. Залісся Шацького району – 2000, 2001, 2010; с. Мельники Шацького району – 1998, 2003, 2005; с. Забужжя Любомльського району – 1999, 2005, 2006 та ін. Крім магнітофонних, на диску представлені і відеозаписи, а в текстах до них подано значно більше ремарок, що стосуються поведінки та жестів оповідачів:

*/ тут так неда|леко кан'їшевс'к'ї бу|ли^е / о|садн'іки^і бу|л'и^е /
їїх^і |тоже |тийї |руск'ї пови|вози^л-и // вин ро|бев суд'їйойу /
(піднявши вказівний палець) суд'їйойу ро|бев ви|н / то
в'ін пїат' к'їлометру їшов / кул^а тура бу|ла / то в'ін
пїат' к'їлометру їшов у |горот / бо ми^е пїат' к'їлометру
|дуби^ц'к од |города (рухом руки показала напрямом) <...> /
и в'ін и|де / е / а |йак ми^е |перийї рас / над |до|рогойу / то
бу|ли^е |наш'ї по|л'а (показує рукою прямо перед собою) //
йак в'ін і|де то ми^е пе|реїдемо їо|го / бо та|кеї за|кон був /
ну йак їа їду |ж'ети / їа_и |тоже |ж'ела |серпом / то
|перше пи|рис|ло на / на_с|пи|ну (ніби скручує перевесло і
обв'язує поперек) шоб не бо|л'їла // ну_то_и т|реба |пана
пере|їа|зати на_ |до|рози // вже |маїємо злот (рух ру-
кою) / вже злот дас'т' // за_два|цит' |метрув (показала) /
д|руга |жне там над_ |до|рогойу / пере|їш|ла кан'їшевс'кого /
пере|їа|зала / |тоже дав // но |першого (підтвердила вка-
зівним пальцем) / вже_ж не |буди|ш |ка|жен ден' / о / (вка-
зівним пальцем) |бачте їа|ка кул^а тура бу|ла //
а в|же їак став кол|госп / наш (нерозбірливо) кол|госпу
(заперечливо покрутила головою) / приї|шов до_нас тої
/ голо|ва кол|госпу / ми їо|го об|їа|зали / вер|вав и |вики^нув
(різкими рухами показує, як рвав перевесло і викидав) //
о / о|то кул^а тура //*

(Фінюк Марія Остапівна, 1925 р. н., с. Підцир'я Камінь-Каширського району Волинської області; записано 20.06.2010 р.) [ГЗВП, 198].

У “Голосах з Берестейщини” записи з 44 н. пп. півдня, центру та заходу Брестської області Республіки Білорусь, тобто з території, де ще побутують українські говірки. Перші фіксації 1983, останні – 2012 року. Лише у декількох селах записи зроблені в різні роки. У додатках уміщені розповіді тих берестейців, які переважно говорять українською літературною мовою, а також оповіді російською (як правило, берестейська інтелігенція іншою мовою не користується) про лаборів та їхню таємну мову (м. Іваново Брестської області).

Для передання особливостей мовлення використані ремарки для відеозаписів, що подані літерами меншого розміру, а слова з логічним наголосом чи вимовлені з підвищеною силою голосу виділені напівжирним шрифтом.

[А бусли у вас є?] / *йе* / *ко^лис'* в_{на}с (піднесла руки вгору) на *йо^го* *ба^т'ка* (великим пальцем убик чоловіка) / на / на *са^райеви* (махнула вгору) *бу^ла:* (круговий рух руками) *бу^с'н'авка* / *то при^н'іс та^ко:го* (розвела руками на всю ширину) *навздо^ви^лки* / *дов^ж'ізно^го* / *у^з'ав і^на^верх і^н при^н'іс до бус^е'н'ат* / ну *в^же* *йа не по^бачила* / *шо вин з^йіми зроби^в* (рвучкий рух рукою) / *ц'і йіли йо^го чи / не з^найу* (крунула головою) / *то^ч'но* *в^же* *того не ска^жу* *точ'но* (сміється, обтираючи губи) // <...>

[По-якому ви говорите?] / *в'с'акі^й йа^зик наш з^м'ішані^й* // *н'е по-б'ело^руску* (різко покрутила головою, одвернувшись) / [Хадзіць, рабіць.] / *н'е н'е н'е!* (скривилася, махнувши рукою) / *по-пр'а^мому іде* / [А ваші батьки звідси родом?] / *з'в'іц'и^т* (помах) / *вс'і о^тут на^мис'ц'і / і^н так* (підтверджує кивками голови) *вс'і гово^рили йак ми^е* (кивок) / *н'е* (покрутила) *по-бело^руску в_{на}с не^лма та^ких* (знижала плечима) / *нема^не^лма* (махнула обома руками) *то в^же туди* (показала на північ) //

(Олексюк (Герасімуk) Євдокія (Дуня), 1939 р. н., с. Ужово Малоритського району Брестської області Республіки Білорусь; відеозапис 03.08.2011 р.) [ГзБ, 426, 430].

Звичайно, добре було б з таких записів створити фономапу діалекту. Така спроба здійснена Західнополіським ономастико-діалектологічним центром Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, де за основу взято

студентські записи розповідей діалектоносіїв. Бажано було б, звичайно, щоб ця мапа була доступна всім користувачам Інтернету, щоб усі бажаючі могли почути живе мовлення жителів Західного Полісся, як, наприклад, уже представлені говірки північного Підляшшя (див.: http://harazd.net/~nadbuhom/holosy-pidliaszsza/mapa_holosy_mp3.htm). Щоправда тут тривалість розповідей не перевищує однієї хвилини, що, звичайно, замало для аналізу, та й, на жаль, цю фонокарту уже понад десятиліття не поповнювали новими аудіозаписами.

З таких фіксацій зручно встановити особливості говірок, зокрема фонетичні та морфологічні, хоч проаналізувати усі відмінності, думається, не вдасться, бо для спостереження потрібні значно триваліші розповіді. Отже, внутрішнє членування за часом мовлення найпростіше можна буде встановити за фонетичними чи морфологічними особливостями, опрацювавши аудіозаписи. Важче виділити лексичні та словотвірні ареали, оскільки тут наявні розповіді різної тематики: дитячі роки, давня школа, вечорниці, війна, виселення, весілля, праця в колгоспі і на своєму господарстві, святкування, різні випадки з життя та ін. Звичайно, для аналізу лексики було б добре, якби були оповіді на кілька визначених тем, як у збірнику М. Павлюка та І. Робчука “Українські говори Румунії” [УГР], де представлена така тематика: “Сапання картоплі”, “Коса”, “Сінокоси”, “Коноплі”, “Квашення капусти”, “Випікання хліба”, “Сватання”, “Весілля”, “Христини” та ін.

У створюваній фономапі Західного Полісся використані студентські записи лише з Волинського Полісся та суміжних областей України (Волинська, Рівненська та Львівська). Якість записів різна, що залежить від використаної апаратури. Очевидно, для інших частин цієї території, зокрема з-поза меж України, будуть представлені наші записи на доданих дисках до видань “Голоси з Берестейщини” та “Голоси з Підляшшя”.

Створені і викладені в Інтернеті, такі фономапи кожного українського мовлення були б цікавими не лише діалектологам, а й історикам, фольклористам, етнографам та всім, хто цінує народне мовлення, хоче почути її живе звучання.

1. Аркушин Г. Силенська гуторка. Луцьк. 1996.
2. Аркушин Г. Українські діалектні тексти (до питання методології) // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки: мовознавство. 2011. № 1. Луцьк. 2011.
3. Гриценко П. Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії // Павлюк М., Робчук І. Українські говори Румунії. Діалектні тексти. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто. 2003.
4. Гриценко П. Тексти як джерело дослідження чорнобильських говірок // Говірки Чорнобильської зони: Тексти. К. 1996.
5. Клімчук Ф.Д. Гаворки Заходняга Палесся: Фанетычны нарыс. Мн. 1983.
6. Скопненко О.І. Берестейсько-пинські говірки: генеза і сучасний стан (історико-фонетичний нарис). К. 2001.
7. Kuraszewicz W. Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych. Warszawa. 1963.

ГзБ	Аркушин Г. Голоси з Берестейщини: Тексти. Луцьк. 2012.
ГзВП	Аркушин Г. Голоси з Волинського Полісся: Тексти. Луцьк. 2010.
ГзП	Аркушин Г. Голоси з Підляшшя (Тексти). Луцьк. 2007.
ГУМ	Говори української мови: Збірник текстів / Відп. ред. Т.В. Назарова К. 1977.
УГР	Павлюк М., Робчук І. Українські говори Румунії. Діалектні тексти. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто. 2003.
PUT	Czyżewski F., Warchol S. Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny // Rozprawy Slawistyczne. 9. Lublin. 1998.
TGB	Teksty gwarowe z Białostocczyzny z komentarzem językowym / Praca zbiorowa pod red. A. Obrębskiej-Jabłońskiej. Warszawa. 1972.

ABOUT AN EXPERIENCE IN EDITION OF THE WESTERN POLISSIA TEXTS

The study describes the creating process of dialect texts from Western Polissia – “Holosy z Volynskoho Polissia”, “Holosy z Beresteyschchyny” and “Holosy z Pidliashshia” published in different years. Transcription with the various auxiliary symbols was used to test. Audio texts that are attached to books can be used to make the phonetic map of the Western Polissia.

Тексти як джерело дослідження говірок Івано-Франківщини: історіографія та перспективи розвитку

Розглядати цю проблему саме в такій площині нас спонукали думки проф. В.В. Німчука про те, що історіографічне вивчення мовного явища, яке тривалий час цікавить учених, інколи є більш актуальним, ніж пошуки нових підходів до його вирішення. Воно дає можливість побачити різні аспекти і методи дослідження, розширення і звуження кола об'єктів спостереження, з'ясувати джерела накопичення і процеси відбору фактичного матеріалу, визначити роль окремих учених у вирішенні загальних та часткових завдань. Також історіографія дозволяє глибше з'ясувати сучасний стан вивчення проблеми і накреслити шляхи її подальшого вивчення [31, 294].

Під цим кутом зору розглядаємо праці вчених різних поколінь, у яких досліджуються всі мовні рівні говірок Івано-Франківщини, але насамперед синтаксичний, крізь призму діалектних текстів; одночасно звертаємо увагу на шляхи формування корпусу діалектних текстів досліджуваного регіону.

Вивчення діалектного мовлення на Прикарпатті розпочалося ще у I половині XIX ст., у так званий емпіричний період в історії української діалектології, який тривав, за визначенням А.А. Москаленка, – з кінця XVIII ст. до появи у II половині XIX ст. діалектологічних праць О.О. Потебні, якими розпочинається новий теоретичний період в історії української діалектології [29, 15].

Підтвердженням цьому можуть слугувати діалектологічні матеріали, використані нашим краянину І.М. Вагилевичем у підручнику “Grammatyka języka maloruskiego w Galicji”, що вийшов у Львові у 1845 р. Описуючи фонетичні та морфологічні риси практично трьох наріч української мови, він уперше в історії української діалектології виділяє також синтаксичні риси. Так, для галицького наріччя характерним є переважне вживання прийменника *о* і рідше *об*, наприклад: *о міні, о зем-*

лю, хоча можуть уживатись *обо мні, об земь*; для київського навіпаки – переважає вживання прийменника *об*: *об землю, обо мні, об земь*; а для карпатського наріччя характерним є вживання прийменників *ик, ко, к* – *ик міні, ко мні, к землі*. Можемо констатувати, що ці особливості не втратили свого значення і до сьогодні в окреслених говорах.

Важливого значення вивченню живої розмовної мови надавав Я.Ф. Головацький. Так, виступаючи у Львові в жовтні 1848 р. перед учасниками з'їзду “ученыхъ рускихъ” у відомій доповіді “Розправа о языцѣ южно-руском и его нарѣчіяхъ” (опублікована в 1849 р.) зазначає: “Языкъ изъустный народа є запевно правдиве и перше жерело для письменного языка, бо в устахъ народа найчистѣйше заховуются всѣ формы, цѣлый ладъ и складъ языка, правый дух его...” [9, 58]. Хоча жодної синтаксичної риси вчений тут не наводить, однак подає “Деко-три слова онакше уживани” і серед них виокремлює такі прийменники у словосполученнях, що властиві для волинсько-подільського або українського наріччя, як: *къ, икъ* (икъ менѣ); для галицького або наддністрянського *къ, ко* (менѣ); для гірського або карпатурського *дѣ* (дѣ мѣнѣ) [9, 55].

Слід зазначити, що у 1876 р. в Києві була надрукована праця П.Г. Житецького “Очерк звуковой истории малорусского наречия”, у кінці котрої подано “Образцы народных говоров малорусскаго нарѣчія”, які стали, по суті, першою хрестоматією зразків діалектної мови з усієї території України [29, 30].

Під заголовком “Галицкія разнорѣчія” вміщено 10 пісень із семи сіл та з міста Галича колишньої Станіславської округи (Івано-Франківська область) і 7 пісень із шести сіл Коломийської округи (Івано-Франківська область). До текстів автор додає невеликий коментар, де вказує на те, що галицький говір має три різноріччя: підгірське, гуцульське і лемківсько-бойківське, останнє, зауважує П.Г. Житецький, звичайно, поділяють на лемківське і бойківське, “но мы не видимъ существенныхъ звуковыхъ отличій между рѣчью лемковъ и бойковъ” [16, 336]. Дослідник звернув увагу на межі побутування цих різноріч, коротко схарактеризував основні фонетичні особливості, однак нічого не сказав про синтаксичні ознаки галицького говору.

Найпостійнішим і найпослідовнішим дослідником гуцульських і покутських говірок, за словами Я.В. Закревської, був Б.В. Кобилянський, який ще в роки I світової війни почав зби-

рати матеріал з цих регіонів і в 1928 р. опублікував обширну статтю у першій книзі “Українського діалектологічного збірника” під назвою “Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття”. У цьому дослідженні звернена увага на звукову, морфологічну будову двох діалектів і “лексикальну скарбницю” гуцульського говору, за термінологією автора [18, 1–92].

Пізніше, у монографії “Діалект і літературна мова (східнокарпатські і покутські діалекти, їх походження і відношення до літературної мови)” вчений звертає увагу на поодинокі синтаксичні діалектизми, які використовували галицькі письменники в художніх творах, однак про народнорозмовні синтаксичні конструкції, що побутують у цих говорах, не сказано нічого. Тільки із статті Я.В. Закревської “Броніслав Кобилянський – дослідник гуцульських говірок” ми дізнаємося, що цей учений підготував “Хрестоматію діалектних і фольклорних текстів, записаних у XIX–XX ст. та вибраних документів і грамот XIV–XVIII ст.” і планував видати в книзі “Східнокарпатські говірки в сучасному і минулому” (рукописне дослідження має 520 сторінок) [17, 17]. Думаємо, що публікація такої праці не забариться і слугуватиме надійною джерельною базою для вивчення синтаксичних особливостей цих говірок.

Приблизно у цей період відомий мовознавець, наш краєнин, уродженець с. Мошківці, тепер Калуського району Івано-Франківської області Ян Янів започаткував вивчення прикарпатських говірок науковцями Львівського університету [12, 97–101]. У 1926 р. він видає монографію “Gware maloruska Moszkowiec i Siwki naddniestrzańskieje z uwzględnieniem wsiokolicznych”. У ній не лише докладно описано фонетичні, граматичні та лексичні риси говірки, але й подано велику добірку діалектологічних текстів наддністрянського говору, укладено словник говірки. Низку праць Я. Янів присвятив дослідженню гуцульських і покутських говірок, про що докладно довідуємося із статті Януша Рігера “Ян Янів як дослідник гуцульських говірок” [33, 38–47]. У цих працях вчений також опирався на записані ним зв’язні тексти, однак розлогих міркувань над синтаксичними особливостями досліджуваного матеріалу ми не подибуємо. Добре було б присвятити окреме лінгвістичне дослідження цій проблемі, досліджуючи динамічні процеси, що відбуваються у цих мовно-територіальних утвореннях.

Більше 50 записів зразків говірок української мови подає у додатках до монографії “Нариси з діалектології української мови” (1955 р.) Ф.Т. Жилко. Особливістю цих записів, як зазначає автор, є те, що у наведених текстах точно відтворена їх транскрипція, яка використовується при записуванні матеріалів до Діалектологічного атласу української мови. З досліджуваного нами ареалу потрапили тільки 3 тексти, записані в покутських селах Перерів Коломийського району та Княже Снятинського району [15, 214; 15, 243–247]. Загалом ця праця справедливо одержала високу оцінку в тодішній пресі, однак А.А. Москаленко зауважує, що “автор чомусь подав крім фонетичних, морфологічних і лексичних особливостей ще і синтаксичні, але тільки для південно-західного наріччя. Чому? Адже кожна діалектна група має і деякі синтаксичні особливості” [30, 73].

Виділяючи загальні місцеві синтаксичні риси, професор Ф.Т. Жилко звертає увагу на способи вираження підмета, конструкції підметів з числівниковим означенням – *два, три, чотири*, виражених назвою предметів у формі родового відмінка множини: *два молодих хлопц'їв, два молодих хлопц'ї*. У галицьких говірках переважають звороти, що вказують на володіння чимсь, із присудком від дієслова *мати*: *їа 'майу к'нигу*; також використовується складений присудок з дієслівною зв'язкою *бути* у теперішньому часі: *в'ін їе маши'н'їст, р'їка їе 'ширша*; окремі дієслова мають безприйменникове керування з давальним відмінком об'єкта (додатка) на відміну від прийменникового: *ме"н'ї голо'ва бо'лит*; перевага вживання прийменника *до* зі знахідним відмінком іменника (крім назв країн) при дієсловах руху замість поширеного *у* (*в*): *схо'вала до ки'шен'ї*; також прийменника *на* у зворотах, що виражають скерованість дії на предмети рослинного і тваринного світу: *п'їдемо на ма'лини, на гри'би, на 'зайц'ї* [15, 102–103].

В історії української діалектології беззаперечним є те, що із виходом у 1977 р. збірника “Товори української мови” починається становлення української текстології. Адже тут вміщено тексти із 206 населених пунктів України, а також із 26 українських говірок з-поза її меж. До цього видання увійшли також і тексти говірок Івано-Франківщини із 15 населених пунктів, які репрезентують 5 бойківських, 3 наддністрян-

ських, 5 гуцульських, 7 покутських говірок; по одному тексту записано із перехідних гуцульсько-бойківських та гуцульсько-покутських говірок. Ці тексти, поряд із іншими, частково стали предметом дослідження О.В. Юсікової у статті “Основні диференціації явищ діалектного синтаксису” [36, 243–257].

Дослідники відзначають, що пік друкування подібних збірників припадає на перше десятиліття ХХІ віку (див. детальний огляд у статті Г.Л. Аркушина) [1, 4]; безпосереднім поштовхом до публікації текстів став, звичайно, збірник “Говірки Чорнобильської зони” (науковий керівник проекту П.Ю. Гриценко) [8]. Серед таких праць, що репрезентують досліджуваний регіон, можна виокремити збірник “Говірки південно-західного наріччя української мови” [7] і його продовження “Українські говірки південно-західного наріччя: тексти” [34], в основу котрих лягли студентські записи із діалектологічних експедицій. У першій праці наведено 8 текстів із двох бойківських та із однієї наддністрянської говірки Івано-Франківщини. Друга збірка представляє 18 текстів: 15 – із двох наддністрянських говірок і 5 – із однієї бойківської говірки. Затранскрибовані тексти репрезентують архаїчні діалектні явища, які можуть стати об’єктом різноаспектних лінгвістичних досліджень. Цікавими є спостереження впорядниці збірника Н.М. Глібчук про давні діалектні риси на різних мовних рівнях, які побутують і сьогодні у мовленні старших та молодших діалектоносіїв. Серед синтаксичних особливостей виділяються применникові конструкції *без^с ‘поле’*, *без^с ‘хату’* у надсянських, наддністрянських говірках; *к ‘соб’і*, *д ‘хат’і* у бойківських говірках. Засвідчено також, що й експлоратори в говірковому оточенні не цураються діалектних норм, які, на відміну від норм літературної мови, не закріплені в словниках та правописі, а вироблені традиціями життя говору, передаються від покоління до покоління, сприймаються як природні [34, 5].

Зразки суцільних текстів з різних регіонів Гуцульщини, зроблені на основі сучасних магнітофонних записів, подано у збірнику “Гуцульщина. Лінгвістичні етюди” [11, 271–284] та в розділі “Полонинське пастухування Гуцульщини в текстах”, що є складовою монографії Т.О. Ястремської “Традиційне гуцульське пастухування” [37, 217–271]. До цього унікального дослідження лексики, пов’язаної з гуцульським відгінним пас-

тухуванням у всіх його виявах, ввійшло 9 обширних текстів, записаних на теренах галицької Гуцульщини: у Косівському та Верховинському районах.

Скрупульозним дослідником гуцульських та покутських говірок, мовлення галичан є професор кафедри слов'янських мов Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника М.П. Лесюк. Цим проблемам він присвятив, за нашими підрахунками, близько 40 статей та монографію “Мовний світ сучасного галицького села” (2006 р.) [26]. У монографії подано фонетичною транскрипцією і паралельно в звичайному записі 18 обширних автентичних текстів мовлення мешканців села Ковалівка Коломийського району, деякі обрядові пісні, колядки та віршовані тексти, найпоширеніші парубоцькі коломийки-співанки. Цікавими, на нашу думку, є записані місцевою говіркою так звані ковалівські придибашки, тобто різноманітні дотепи, жарти, анекдоти, описи курйозних сцен. Вражає також тематичне розмаїття текстів, адже в книзі поряд із наративами на традиційні теми: спогади дитинства, минулого, мабуть, уперше записані спогади про сталінські гулаги, про Сибір, про боротьбу ОУН-УПА, про Афганістан. Тому справедливо в рецензії на це монографічне дослідження Г.Я. Василевич відзначає: “Вона є цінною і для діалектологів, які досліджують українські говори, і для пересічного, незаангажованого читача; у ній кожен може знайти щось цікаве для себе... Перечитуючи книжку, записані на диктофон тексти, і насмієшся, і наплачешся” [5, 61].

У монографії описано поряд із фонетичними, граматичними та лексичними особливостями говірки с. Ковалівка також і синтаксичні відмінності. Серед них відзначено збереження у знахідному відмінку історичних форм, ідентичних формам називного: *‘майу др’ібн’і ‘д’іти*. Уживаються тут у давальному відмінку іменники з прийменником *до*, у якого відбулася редукція [о]: *д-‘нему, д-‘хат’і, д-‘тоб’і*. Засвідчені різноманітні безприйменникові конструкції: *‘тото ‘д’ітим* (для дітей), *п’ішоў वो‘ди* (по воду); або з прийменником *за* на місці літературного *про*: *за них гово‘рило ц’і‘ле се‘ло* і под. [26, 73].

У передмові до цієї книжки автор справедливо відзначає, що тепер змінилося ставлення до мови автохтонного населення, уже немає гоніння на місцеві говірки, як це було в радян-

ські часи, коли кожна форма слова, що відрізнялася від літературної, викликала іронічні зауваження чи кепкування вчителів. Корінні мешканці, особливо старше покоління, “зберегли рідну говірку, користуються нею в побуті і передають своїм дітям та онукам. Її не нехтують, не зневажають, нею не гордують, вона почувається у сільському соціумі, як і належить рідній мові, затребуваною і необхідною, важливим засобом спілкування і взаємовідносин людей” [26, 10].

Зауважимо, що дослідник часто вводить у свої наукові розвідки діалектні тексти – зразки гуцульського, покутського, наддністрянського, бойківського говорів. Наприклад, свої спостереження над сучасним діалектним мовленням краю у статті “Взаємодія діалектно-територіального та літературного мовлення” професор М.П. Лесюк обґрунтовує, виходячи із аналізу шести діалектних текстів з різних регіонів. Аналогічні підходи застосовано і в розвідках “Сучасне мовлення гуцулів” [27, 115–118], “Фонетичні та граматичні риси говірки с. Сваричів на Івано-Франківщині” [28, 100–105], “Динамічні процеси в говорах Прикарпаття” [22, 22–25]. Предметом мовознавчих студій ученого став також лінгвістичний феномен митрополита Андрея Шептицького та мова його послання “До моїх любих гуцулів” [24, 104–109; 25, 119–125].

В україністиці вже стало традицією вмішувати у додатках до дисертації зв’язні тексти, що відповідають темі дослідження. Однак, за нашими спостереженнями, таких робіт, де предметом дослідження є тексти або зв’язне мовлення говірок Прикарпаття, ще досить мало. Серед них можемо відзначити дисертаційне дослідження Я.Ю. Вакалюк “Лексика народної медицини українських говорів Прикарпаття (на матеріалах говорів Івано-Франківської області)”, захищено 1974 р. У додатках подано тексти народнорозмовного мовлення про лікування хвороб [4, I–V]. 30 текстів гуцульського мовлення додано також до дисертаційної роботи О.В. Вінтоняк “Фонологічна, морфологічна і лексико-семантична система говірки с. Бая-Березів Косівського району Івано-Франківської області” [6, 194–217]. Різноманітним є тематичне спрямування текстів. Це наративи про народні промисли і ремесла, відгінне пастухування, предмети побуту, пісні, прислів’я й приказки, легенди.

Добре збереження гуцульських говіркових рис у мовленні молодшого покоління засвідчують тексти зі села Криворівня Верховинського району у записах Ю.І. Бідношиї [3, 327–331].

Низку обширних текстів бойківської весільної обрядовості опублікувала Н.В. Хібеба. Такими є “Оповідки про весілля” у селах Слобода-Небилівська та Осмолода Рожнятівського району, які додані до статті “Бойківське весілля: стан і перспективи мовознавчих досліджень” [35, 480–502]. На основі цих текстів та записів весілля у 5 селах Богородчанського району опубліковано транскрибовані тексти під назвою “Повір’я та звичаї бойківського весілля” у 8 (с. 333–340) та у 9 випусках “Діалектологічних студій” (с. 548–553). Ці тексти репрезентують автентичне бойківське весілля і народну філософію. Більшість записів зроблено у першому десятилітті ХХІ ст. і в них, як слушно зауважує дослідниця, помітний вплив літературної мови на діалекти. У мовленні одного і того ж інформанта трапляються фонетичні трансформи: діалектні та літературні [35, 482].

До текстової джерельної бази говірок Івано-Франківщини належать опубліковані матеріали так званої народної прози. Такі записи автентичного матеріалу стали наслідком наукового підходу до збирання матеріалу, який оформився на кінець ХІХ ст. і вимагав обов’язкового збереження і фіксації діалектних особливостей. Цей фольклорно-літературний рух охопив усю Україну, особливо значним він був у Галичині. Тут, на теренах нашого краю, тоді працювали такі визначні письменники, етнографи, фольклористи: І.Я. Франко, В.М. Гнатюк, Г.М. Хоткевич, Ф.М. Колесса, Ф.К. Вовк, В.О. Шухевич, А.І. Онишук та ін. Опублікований у різних джерелах цей скарб усної прозової словесності ще недостатньо описаний, однак є важливим свідченням для цілісного дослідження говірок. Сьогодні жде своїх дослідників і збірник “Коломийки Прикарпаття”, який упорядкував і видав Я. Куняк у 2006 р.; матеріали збірки паспортизовані, що підвищує їх наукову цінність. Відзначимо, що синтаксис коломийкового вірша розглянуто й у статті В.В. Коломийцевої, але на матеріалах інших збірників [20, 129–133]. Фразеологічний аспект коломийок частково став предметом дисертаційної роботи “Лексика та фразеологія інтимної лірики (на матеріалі українського фольклору)” С.М. Григораш; евфемістична лексика та фразеологія описана

у монографії М.П. Лесюка “Еротизм в українському пісенному фольклорі: лінгвістичний аспект” (2010 р.).

Говірки Івано-Франківщини неоднаково заманіфестовано в українській художній мові, з-поміж усіх говірок, поширених у краю, найбільше представлено гуцульський діалект. Використанню діалектних рис гуцульського, бойківського, покутського та лемківського діалекту в мові української художньої літератури ХІХ–ХХ ст. присвячена монографія Василя та Валентини Грещуків “Південно-західні діалекти в українській художній мові. Нарис” (2010 р.). Залежно від ступеня насиченості мови художнього твору гуцульськими діалектними одиницями, їх різновидів, вживання їх у авторській мові та мові персонажів, автори виділили чотири типи літературно-діалектної взаємодії [13, 190–192]. Уперше, на нашу думку, виокремлено четвертий тип – “література на діалектах”, тобто суціль писана діалектом, який репрезентують новели О. Манчука та роман П. Шекерика-Доникова “Дідо Иванчік”. “Про мову останнього твору можна говорити, – зазначають автори, – як про писемну пам’ятку художньо опрацьованого гуцульського говору, риси якого настільки повно відбиті, наскільки дозволила правописна система без застосування фонетичної транскрипції, і з успіхом може використовуватись у діалектологічних дослідженнях” [13, 189]. Аналогічне можна сказати і про тексти “Рік у віруваннях гуцулів. Вибрані твори” (2009 р.), куди ввійшли наративи, надруковані у 10–30-х рр. минулого століття у тогочасній періодиці, в яких збережені особливості мови автора, правопису та пунктуації.

До пограничної сфери між діалектним і художнім текстом належить книга “Старовіцкі повісторьке” П. Плитки-Горицвіт, як зазначає авторка, “твір написаний Гуцулсков говірок – переважно – майже ? з додатком пояснювання на Гуцулські слова” [32, 11]. П.Ю. Гриценко зауважує, що тексти згадуваної книги не тільки орієнтовані на збереження мови гуцулів, але й одночасно в них відчувається стремління до вишуканої народної словотворчості, використання прийомів фольклорної поетики [10, 13].

Сучасний дослідник покликаний студіювати художню творчість наших земляків Р. Іваничука, Р. Федоріва, Д. Павличка, Т. Мельничука, С. Пушика, а також модерні тексти Ю. Андруховича, С. Процюка, Т. Прохаська та ін., більшість з яких

орієнтовані на діалектне мовлення. На регіональне спрямування цих творів вказують назви: “Кілько того світа”, “Ади жию”, збірки поезій В. Шкургана; прозові тексти “БотакЄ”, “НепрОсті” Т. Прохаська; “Косиці на писанках” М. Яновського; “Миколині фігли” М. Негрича та ін. Наприкінці минулого року вийшла збірка гуцульської прози “У нас, гуцулів” Люби-Параскевії Стринадюк, куди входять дві повісті – “А кемуєш, ек то було” й “У нас, гуцулів”, у яких майстерно переплетено живе гуцульське діалогічне мовлення на тлі літературного ідіому.

Сьогодні процеси діалектизації (за висловлюванням П.Ю. Гриценка) охопили також важливі сегменти комунікативного простору, де раніше побутувала винятково літературна мова. Говірковий матеріал досліджуваного регіону сміливо займає свою нішу у мові засобів масової інформації. Це виразно проступає у публікаціях журналу “Перевал”, який виходить в Івано-Франківську і є всеукраїнським письменницьким виданням, у місцевих газетах “Галичина”, “Галицький кореспондент”, “Репортер”, “Західний кур’єр” і в районній пресі. Такі публіцистичні дискурси, насичені діалектним мовленням, як у репортажах, так і в авторських текстах, є цінним джерелом до пізнання цілісного портрету говору. Активніше варто залучати до аналізу мову модерних мас-медійних засобів, яким є Інтернет. Минулого року в спеціалізованій вченій раді Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника Я.Б. Голодюк захистив кандидатську дисертацію на тему “Прагматичні виміри українського інтернетного дискурсу”, у якій є підрозділ, присвячений особливостям використання говіркових елементів південно-західного наріччя української мови в інтернетній комунікації. Тут зосереджено увагу на когнітивно-прагматичних особливостях перемикання коду з конвенційного на діалектний у мережевому дискурсі.

Підсумовуючи зазначимо, що початки вивчення діалектного мовлення Прикарпаття сягають I пол. XIX ст. Підтвердженням цьому слугують діалектологічні праці І.М. Вагилевича, Я.Ф. Головацького, в котрих до аналізу лінгвістичних проблем залучалися записи діалектного та фольклорного матеріалів. Згодом на зламі XIX–XX ст. у Галичині пожвавився фольклорно-літературний рух, який позначився науковим підходом до записів етнографічних матеріалів і публікуванні їх

у друкованих джерелах, які на сьогодні є надійним джерелом для вивчення діалектної діакронії. Інтенсифікація формування діалектної текстології досліджуваного регіону припадає на II пол. XX ст. і пов'язана із виходом загальноукраїнської та регіональних хрестоматій діалектних текстів і опублікуванням текстів як додатків до дисертаційних досліджень.

На сьогодні кожен діалект, що побутує на Івано-Франківщині, має свою базу діалектних текстів, але найбільш представленим у діалектній текстології є гуцульський говір, інші репрезентовано фрагментарно, особливо покутський. Заповнити цю прогалину повинна хрестоматія діалектних текстів говірок Івано-Франківщини, яку заплановано видати разом із аудіодиском.

Історіографія питання вказує на те, що діалектні тексти часто є первинним джерелом для вивчення всіх рівнів діалектної мови, однак і досі малодослідженими є синтаксичний та акцентуаційний рівні говірок Івано-Франківщини.

На часі скрупульозне вивчення особливостей та специфіки використання діалектних рис письменниками-модерністами, які продукують оригінальні тексти, у яких діалектні риси часто слугують благодатним матеріалом для художніх словесних практик. На окреме дослідження заслуговують питання діалектних впливів на літературну норму через художній текст та публіцистичні дискурси.

1. *Аркушин Г.Л.* Українські діалектні тексти (до питання методології) // Науковий вісник Волинського національного університету: Філологічні науки. Мовознавство. № 1. Луцьк. 2011.

2. *Бевзенко С.* Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови: навч. посібник. К. 1991.

3. *Бідношия Ю.* Діалектні тексти зі села Криворівня Верховинського району Івано-Франківської області // Діалектологічні студії. 5: Фонетика, морфологія, словотвір. Львів. 2005

4. *Вакалюк Я.Ю.* Лексика народної медицини українських говорів Прикарпаття (на матеріалах говорів Івано-Франківської області): дис. ... канд. філол. наук. Ужгород. 1974.

5. *Василевич Г.Я.* Визначна діалектологічна праця // Лесюк Микола Петрович: бібліографічний покажчик (до 70-річчя від дня народження). Івано-Франківськ. 2010.

6. *Вінтоняк О.В.* Фонологічна, морфологічна і лексико-семантична система говірки с. Баня-Березів Косівського району Івано-Франківської області: дис. ... канд. філол. наук. Івано-Франківськ. 2011.

7. *Говірки південно-західного наріччя української мови: збірник текстів* / Упоряд. Н.М. Глібчук. Львів. 2000.
8. *Говірки Чорнобильської зони: Тексти* / За ред. П.Ю. Гриценка. К. 1996.
9. *Головацький Я.* Розправа о языцѣ южноруском и его нарѣчіяхъ. Львов. 1849.
10. *Гриченко П.* Дialeкты в современной языковой ситуации Украины // Исследования по славянской диалектологии. Вып. 15. М. 2015.
11. *Гуцульщина.* Лінгвістичні етюди. К. 1991.
12. *Грецул В.В.* Дослідження гуцульських говірок у Львівському університеті міжвоєнного періоду // Етнос і культура. Івано-Франківськ. № 8-9. 2011-2012.
13. *Грецул В.В., Грецул В.В.* Південно-західні діалекти в українській художній мові. Нарис. Івано-Франківськ. 2010.
14. *Дурново Н.Н.* Хрестоматия по малорусской диалектологии. М. 1913.
15. *Жилко Ф.Т.* Нариси з диалектології української мови. К. 1955.
16. *Житецький П.Г.* Очерк звуковой истории малорусского наречия. К. 1876.
17. *Закревська Я.В.* Броніслав Кобилянський – дослідник гуцульських говірок // Гуцульські говірки: лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. Львів. 2000.
18. *Кобилянський Б.В.* Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття // Український діалектологічний збірник. Кн. 1. К. 1928.
19. *Кобилянський Б.В.* Діалект і літературна мова (східнокарпатський і покутський діалекти, їх походження і відношення до української літературної мови). К. 1960.
20. *Коломийцева В.* Синтаксис коломийкового вірша // Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія. Вип. XXV–XXVI. Івано-Франківськ. 2010.
21. *Лесюк Микола Петрович:* бібліографічний покажчик (до 70-річчя від дня народження). Івано-Франківськ. 2010.
22. *Лесюк М.П.* Динамічні процеси в говорах Прикарпаття // Мовознавство. № 4. 2011.
23. *Лесюк М.П.* Взаємодія діалектно-територіального та літературного мовлення // Етнос. Соціум. Культура: регіональний аспект. К.; Івано-Франківськ. 2006.
24. *Лесюк М.П.* Митрополит Андрей Шептицький – знавець гуцульського діалекту // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. Мовознавство. Вип. XIX–XX. Івано-Франківськ. 2008.
25. *Лесюк М.П.* Мова послання Андрея Шептицького “До моїх любих гуцулів” // Спадщина Митрополита Андрея Шептицького. Івано-Франківськ. 2000.
26. *Лесюк М.П.* Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району). Івано-Франківськ. 2008.
27. *Лесюк М.* Сучасне мовлення гуцулів // Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі. К. 2008.
28. *Лесюк М., Ткач Н.* Фонетичні та граматичні риси говірки с. Сваричів на Івано-Франківщині // Етнос і культура. Івано-Франківськ. 2008.
29. *Москаленко А.А.* Нарис історії української діалектології. Одеса. 1961.

30. Москаленко А.А. Нариси історії української діалектології (Радянський період). Одеса. 1962.

31. Нимчук В.В. Карпатоукраинско-южнославянские языковые параллели и тождества (история и перспективы проблемы) // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования (1984). М. 1988.

32. Плитка-Горицвіт П. Старовітські повісторьке. Косів. 2008.

33. Рігер Я. Ян Янів як дослідник гуцульських говірок // Гуцульські говірки: лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. Львів. 2000.

34. Українські говірки південно-західного наріччя: тексти / Упоряд. Н.М. Глібчук. Львів. 2005.

35. Хібеба Н. Бойківське весілля: стан і перспективи мовознавчих досліджень // Діалектологічні студії. 4: Школи, постаті, проблеми. Львів. 2004.

36. Юсікова О. Особливості диференціації явищ діалектного синтаксису // Діалектологічні студії. 6: Лінгвістичний атлас – від створення до інтерпретації. Львів. 2006.

37. Ястремська Т. Традиції гуцульського пастухування. Львів. 2008.

THE TEXT AS A SOURCE OF DIALECT RESEARCH OF IVANO-FRANKIVSK REGION

In this article the data based on dialect texts from Ivano-Frankivsk region is analysed in historiographical aspect. Some syntactic issues of dialects are described. Prospects for the future studies are proposed.

БУКРИНСКАЯ Ирина Анатольевна,
КАРМАКОВА Ольга Евгеньевна
(Москва, Россия)

Диалектные тексты на лингвистическую тему

Человеку свойственно задумываться над особенностями своего языка и высказываться на эту тему. Поэтому записи каждого диалектолога содержат много разнообразных суждений о языке, принадлежащих информантам. Во время экспедиционных бесед именно неодинаковый социально-культурный статус участников речевого общения – говорящего, которым выступает носитель говора, и слушающего, приехавшего диалектолога, – способствует активизации языкового сознания и побуждает к рассуждениям на лингвистическую тему.

Изучение “наивной лингвистики” становится все более популярным среди языковедов, включая и диалектологов. Так, представители Томской лингвистической школы еще в 80-ые годы XX в., работая над словарями, начали исследовать феномен языкового сознания диалектоносителя, и в настоящее время успешно продолжается изучение метатекстовых высказываний во многих научных центрах, что дает возможность воссоздания наивной картины мира и описания языковой личности.

В статье будут рассмотрены тексты, собранные авторами во время экспедиций, а также примеры из статьи известного лингвиста В.З. Санникова “Деревенские в городской языковой среде (по моим детским воспоминаниям)” [3, 376–381].

Высказывания информантов о языке разнообразны как по тематике, так и по форме. Наиболее распространенные темы таковы: фонетические и просодические черты говора, лексический состав и значения отдельных слов, оценка и сравнение своего идиома и чужого, отношение информантов к литературному языку, объяснение “лингвистических” прозвищ, народная этимология, случаи коммуникативных неудач.

Тексты диалектоносителей могут быть краткими, состоящими из нескольких замечаний, могут содержать развернутое рассуждение на какую-то лингвистическую тему или представлять собой небольшой сюжетный рассказ – нарратив. Напомним, что нарратив характеризуется событийностью, вре-

менной последовательностью, обозначением начала и конца повествования, как правило, наличием оценочного компонента и присутствием в тексте авторского взгляда на ситуацию. Нарративные тексты с лингвистическим уклоном мало исследованы и потому представляют особый интерес (см. об этом [1, 34]). Ниже приведем записанный нами рассказ (д. Зяблицы Варнавинского р-на Нижегородской обл., запись 2002 г.):

*В каждой деревне был свой говор / хотя все деревни друг от друга очень близко // у всех разный такой разговор // вот прудовские они **тянули** // они **говорили** очень **напевно** / **растянуто** / и ходили в школу они через Зяблицу // а в Зяблице наоборот **говорили** очень **отрывисто** / как дрова рубили / часто и отрывисто // и вот / значит / эти зяблинцы дразнили прудовцев / кричали / “Чей ты?” // А он говорит / “**Пруд-о-оський**” // А они / зябляны / опять говорят / “А уж больно ты **фиг-о-оський**” // И вот они / значит / обижались //*

Текст начинается с утверждения, которое является знаком начала повествования, далее представлен авторский взгляд на просодию чужого и своего говора. Затем следует небольшой сюжетный рассказ с диалогом, имитирующим речь обеих сторон, где приводится и фонетическая черта языка соседей — смягчение согласного в суффиксе *-ск-*. Завершается повествование выводом. Рассказ достаточно типичен, в нем отражается тематика многих метаязыковых высказываний: именно просодия в первую очередь привлекает внимание инакоговорящего, в результате особенности чужого идиoma становятся поводом для насмешки, что приводит к обиде. Действительно, носители диалекта порой болезненно реагируют на высмеивание и критику своего языка со стороны чужих.

Так, В.З. Санников, уроженец пермской деревни, вспоминая свои детские ощущения, пишет: “Неприятное чувство, что мои родные и сам я в чем-то (в манере поведения, в разговоре) хуже (именно — хуже!) коренных горожан-воткинцев, пришло ко мне довольно рано. Помню разговор соседки с мамой о моем брате Гере: «Что это вы, Ефросинья Николаевна, так некрасиво сына зовете, как собаку: «*Герко! Герко!*»? Я думал, что мама возразит, а она, обычно такая уверенная, обиженно поджала губы: «*Ну, чо с нас взять? В лесу родились, пеньку молились. Чурки с глазами*»» [3, 377]. Деревенский житель, с од-

ной стороны, принимает авторитет литературного языка (языка горожан), а с другой – у него возникает обида за свой язык, выраженная в данном случае “в унижении паче гордости”.

Обычно родной говор при сравнении с литературным языком оценивается как *плохой, шубной, кривой*, но совсем иное отношение проявляется при сопоставлении его с идиомом соседей, в этом случае “свое” представляется правильное и красивее “чужого”, так “окальщики” гордятся тем, что говорят, как пишется. Однако встречается и иной взгляд на литературный язык: его обороты кажутся странными и комичными.

Приведем еще один рассказ В.З. Санникова о родном говоре: “Впрочем, сельские жители и в “городском языке” находили иногда что-то нелепое и смешное. Помню, и дедушка Аким Никитьевич, и мама посмеивались: “Чудно в городу говорят. *Ходить за ягодами*, или того чишше: *за водой*. Это что – ягоды от тебя бегут, а ты за ими идешь, или речка текёт, а ты за ей бежишь?” (в пермских говорах в этих случаях употребляется предлог *по*: *Я с утра-та по ягоды ходила, а счас вот по воду иду*)” [3, 381].

Любопытные суждения о языковых особенностях находим в районах пограничья, в зоне интерференции, где соседствуют разные языки. Здесь важным фактором при оценке языка становится национальная самоидентификация, осознание себя как части определенного этноса. Нами были обследованы говоры русско-белорусского пограничья: север Витебской области (Городокский и Полоцкий р-ны) и юг Псковской области (Невельский р-н). Жители северной части Витебской области, которая неоднократно меняла свою административную принадлежность, часто и охотно рассуждают о своем языке и оценивают его как *смешанный*, при этом многие говорят, что они русские и язык их русский с включением белорусских элементов.

Вот у нас язык почти так / смоленский и витебский // Витебская облась это отнёсится одно // як Смолёнишына / так и Вітебшына // за Минск чуть-чуть дальшие / за Минск до Талашина / а там уже совсем друуёй разговор // Минск тоже уовёрит не так / як мы // правда? // у Слуцке там тоже разувор друуёй // (пос. Городок Витебской обл., запись 2004 г.).

Приведем еще одно замечание подобного рода, записанное от информантки – участницы фольклорного ансамбля, исполняющего белорусские и русские песни:

На такём языке ўо́бору я / йон и ня руский / и ня белоруский // тут и украинское наречие и польское можем найти и русское можем найти // несёт / везёт / поёт / это русский язык // нясе́ / вязе́ / спява́е / это белорусский // нясутъ / вя-зуть / спявають – у нас // хма́ра (‘туча’) это белорусский язык и Польша и украинский // (д. Бояновщина, Полоцкий р-н Витебской обл., запись 2005 г.).

Это пример редкого высказывания, в котором отмечены особенности грамматические, помимо фонетических и лексических.

В Белгородской области, где живет много украинцев, была сделана следующая запись:

Информант: *Мы кацапы, а энти какие-то хохлы вроде... Они вот цыбуля звали.*

Диалектолог: *А кацапами вас кто называет?*

И: *Да усе, щас не зовут, а то усе звали. Усе звали... Аґа... Усех.*

Д.: *А что значит “кацапы”?*

И: *Ну, этакий, может, как это, небразованныи... (Смеется) Боу знаит, што это за люди кацапы. Кацапы – это наша кличка была, роґоватовская // (с. Роговатое, Старооскольский р-н Белгородской обл., запись 2009 г.).*

Региональные прозвища часто возникают на основе подчеркивания яркой фонетической черты, распространенного слова или грамматической формы.

Жительниц с. Роговатое Старооскольского района традиционно зовут *щакухами*:

*Ну, как мы разўовариваем / этак мало разўоваривают чужие // Одни мы этакіе небразованны // Как-то вот усё у людях / да што / да почаму / да как? / А у нас это щас почу(яли) / у нас нача́ли / а то раньше “що” ўоворили / Не што, а **що** // Вот **щакухи** нас и звали // **Щакухи** / Да / **Щакўхами** звали // Вот поедем у ўород / крухмал повезем // О-ой / Щакухи / щакухи появились / у них крухмал хорошей // Бярут они // (Старооскольский р-н Белгородской обл., запись 2013 г.).*

Подобного рода наименования проникают в научную литературу и порой становятся общепринятыми названиями региональных групп населения (субэтническими): *щекунѝ* (то же, что *щакухи*, уроженцы Воронежской губернии), *цуканы* (по цоканью, однодворцы Воронежской губернии), *йѝнки* (от *йон* –

он, жители Тульской и Тамбовской губерний), *яуунь, коуунь* (от *яуо, коуо*, воронежские и орловские крестьяне) [1, 112].

Деревенские жители любят рассуждать не только об особенностях говора, но и об истории края, названиях окружающих деревень. Один из таких рассказов записан от библиотечкаря Н.Ю. Козыревой, 1948 г. рождения (д. Зяблицы Варнавинского р-на Нижегородской обл.):

Я собирала историю деревни Зяблица / так как эта очень была мне близка деревня // хотя я не родилась в этой деревне / но всю свою сознательную жизнь прожила в Зяблице // И в то время / когда я собирала / много было еще этих исторических (смеется) лиц / которые помнили все это // но теперь уже там никого не осталось // Как это выяснилось // первый житель деревни Зяблицы был эстонец по национальности // и вот Зяблица может быть она из-за этого и называцца Зяблицы / потому что когда выезжали из леса / а в лесу было тепло / а выезжали в чисто поле // и вот этот эстонец на таком языке русском ломаном говорил: // “Зябли лица” // Может быть поэтому деревня Зяблицы так и называцца // а вторая версия / потому что там были зяблики / были леса / их разрабатывали / может из-за зябликов назвали Зяблицы //

В тексте мы видим пример народной этимологии при объяснении названия деревни, кроме того, в речи информанта встретился произвольный каламбур – *исторические лица*, так сказано о людях, знающих историю: рассказчица почувствовала двусмысленность и засмеялась. Приведенный нарратив схож с современными анекдотами, связанными с особенностями прибалтийского акцента. Он демонстрирует определенную тенденцию, имеющуюся в народном сознании: объяснять непонятные слова иноязычным происхождением. Подобные тексты в среде деревенского социума часто становятся прецедентными.

Темой многих метаязыковых нарративов становятся случаи коммуникативных неудач. Как правило, непонимание бывает связано с лексическими, реже фонетическими особенностями говора. Такие случаи тоже становятся местными анекдотами.

Вот был случай с мужиками из другой деревни // “Хотите яблонишка?” // “Бабуль / хочу” // Она вытаскивает картофельник / яблонишник звали // все звали картошку “ябло-

ки” // “Мужики / *хотите яблоки кушать?*” / Она *выставляет картофельник* // Мужики / “*Что это / бабушка / где же яблоки?*” // – “*Это они и есть*”//

Тетка одна наша / *хромая была* // *говорит* / “*Будете ли яблоки кушать?*” // “*Да / съедем по яблочку*” // Она *картофь* и *выставляет на плошке* // “*А ты яблоки обещала*” // *все смеешинки я вам рассказала* // (Варнавинский р-н Нижегородской обл.).

Примеры непонимания чужого слова приведены в вышеуказанной статье В.З. Санникова: “...А как он [друг детства] *хохотал*, когда я сказал, что у нас сегодня *Будут губы жарить!* спросил “*А носы вы жарить не будете?*” Дело в том, что у нас *губами* называли грибы, а губы – часть тела – это у нас *брылы*” [3, 378].

Подобного рода истории, связанные с незнанием местного слова, встречаются в разных регионах, приведем еще примеры:

Девушку-невестку свекровь отправила принести корёц // *Та вышла в сени и стоит / не знает / что брать* // *Возвратилась пустая* // *Соседка догадалась / говорит* / “*Это так кови у нас называют*” // (пос. Любытино Новгородской обл., запись 2008 г.);

Мальцы / *у нас не только называют подростков / но друу с друуом встречаются уже женатые мужчины и уоворят* // “*Мальцы / куда вы там?*” // *Приехали с Азербайжану / живут здесь у нас / уоворят* // “*Какие ж мальцы / скоро седые бороды?*” (с. Усть-Долыссы, Невельский р-н Псковской обл., запись 2006 г.).

Следующий рассказ о коммуникативной неудаче предваряется интересным рассуждением о том, что сейчас неловко говорить по-деревенски, особенно с чужими людьми, и информанты стараются подбирать слова “лучше”.

Щас уже...// Ну, стареньки каки / се равно кой-када вот и “щокнеш” / се равно иишио / фсе иишио не забываиш // А бывае / када уже и видиш ... вроде уже стыдна // Придеши... у людей и думаиш // как-то хоть чуть-чуть отличиаши / ну хоть чуть-то балакаиш / ишоб лучше / как бы выбираиш слова // А то ж какое-нибудь ляпниш слово / иш ииш поймеш да вся дело //

Это у старину моя подрууа жили на стороне // И вот мы / допустим / от залушка / сенцы залушиш // “*Иди залушиш!*” // *Ну / а она када приехала с Украины и тады уаварит //* “*Иди зачини!*” // *А мы уже не понимали / иш как это – “зачини?” //*

Она одно же и то же слово – “зачини” / а мы – “заулуши” // Заулушку / допустим / ф сенцы / да, закрыть – “заулуши” // “Поди сенцы заулуши – заулушил // Она “зачини” сказала // Если так / а мы этаа не знали / а как это “зачини”? // Што “зачини” / кауо “зачини”? // “Ну заулуши” / она уж тады повторят по-своему // Видишь / так и... привыкнешь / живе столько лет // (с. Роговатое, Старооскольский р-н Белгородской обл., запись 2013 г.).

Трудности понимания могут быть вызваны и фонетическими особенностями говора: цоканьем, произношением [г]-фрикативного. Библиотекарь Е. Пунько (с. Усть-Долыссы, Невельский р-н Псковской обл., запись 2006 г.) рассказывает историю о себе и своей коллеге:

*Эта девушка / ее по распределению прислали сюда к нам в нашу (библиотеку) / она из Красноуорудска // это опочицкий край / тоже Псковская область // Но у них друице наречия // Коуда я к ней поехала / в автобус села / как с иностранцами / ничеу не понимаю // Они там **цбкают** / и потом какие-то тоже слова используют // Тоуда я только пбняла / почему она меня не понимала //*

Она сюда приехала и уоворит // “Что / что?” // Я повышаю уолос / “Так что ж ты не слышишь / улухая что ли?” // Она уоворит / “Да я все слышу / я хорошо слышу / просто я не понимаю // Ты коуда [у] в начале произносишь / я слова понимаю / а коуда это [у] встречается в середине слова / то / уоворит / получается совсем что-то непонятное” // И конечно / непонятно / если я вот это вот некоторые буду уоворить / можно даже некоторое слово и не понять // Перевод надо записывать тоуда //

Итак, бесспорно, что диалектный текст на лингвистическую тему содержит языковую информацию о конкретном говоре, взгляд информанта на язык как таковой, но помимо этого отражает мировосприятие носителя диалекта. Специальный интерес представляют нарративы, которые встречаются в разных текстовых корпусах, в связи с чем изучены в меньшей степени. Многим метатекстовым высказываниям свойственна установка на смешное, ироничность, их отличает повышенная эмоциональность. Сбор и анализ подобных текстов представляется актуальным и перспективным, так как дает возможность

судить о народном менталитете, о чертах национального характера, тем более, что комплексное изучение языка, культуры и языковой личности лежит в русле общей тенденции к антропоцентричности лингвистических исследований конца XX – начала XXI вв.

1. *Березович Е.Л.* Наивная лингвистика как объект диалектологического исследования // *Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі*. К. 2008.

2. *Власова И.В.* Этнографические группы русского народа // *Русские*. М. 1997.

3. *Санников В.З.* Деревенские в городской языковой среде // *Материалы и исследования по русской диалектологии*. Вып. I (VII). М. 2002.

DIALECT TEXTS ON THE LINGUISTIC THEME

The article deals with metatext statements and narratives from different regions of Russia. This material is interesting from linguistic, cognitive, historical and cultural points of view.

Своєрідність членування діалектного мовлення

Дослідження діалектів будь-якої мови починають із записів говіркового мовлення, які пізніше представляють як затранскрибовані тексти. Нині відомо понад 80 хрестоматій і збірників українських діалектних текстів¹. Справедливо вважають, що такі праці є надійним підґрунтям для подальших досліджень. Доброю традицією стало унаочнення збірників текстів дисками зі звуковими файлами, які повністю або частково дублюють надруковані оповіді чи доповнюють їх новим матеріалом, що дає змогу послухати живе мовлення діалектоносіїв, адже, за словами П.Ю. Гриценка, “звучання мови може передати тільки саме звучання, а найдосконаліша транскрипція відтворює лише образ звучання” [5, 10]. Не применшуючи значення надрукованих і рукописних (як додатки до дисертацій) текстів, підкреслимо, що часто затранскрибовані монологи не відтворюють сповна особливостей мовлення діалектоносіїв, а є більшою або меншою мірою відредагованими варіантами діалектного мовлення. До такого висновку спонукає добір матеріалу для експериментально-фонетичного дослідження інтонації діалектного мовлення. Чи не найбільше неточностей та різночитань стосується сегментування діалектного тексту.

Проблема виділення сегментів з мовного потоку багатаспектна, оскільки поєднує кілька різнорівневих питань: по-перше, слухове сприйняття оповіді; по-друге, членування звукового файлу за допомогою спеціальних програм для опрацювання усних текстів з урахуванням паузального й мелодичного компонентів інтонації; по-третє, співвідношення суб’єктивного (слухового) й об’єктивного (інструментального) членування та випрацювання алгоритму автоматичного сегментування усного тексту.

Експериментальні дослідження на матеріалі різних мов засвідчили, що аналіз зовнішньої структури тексту, зокре-

¹ Див. інформацію на сайті Інституту української мови НАН України – ium.nas.gov.ua.

ма характеру членування / зв'язності та виділення ключових слів – найважливіший етап сприйняття усного мовлення. Р.К. Потапова вважає, що сегментування спонтанного тексту “сьогодні становить окрему лінгвістичну дисципліну, адже має окремий об'єкт вивчення – різнорівневі мовленнєві сегменти, та предмет аналізу – ознаки виділених і описуваних сегментів як сукупність елементів зв'язного усного мовлення, а також структуру сегментів як сукупність зв'язків між елементами цієї системи” [6, 10]. Отже, сегментування – один із напрямків лінгвістичного аналізу усного тексту; способи, види членування, характеристика його окремих складників є важливими для розуміння специфіки когнітивних (мовленнєво-мисленнєвих) процесів через їхню реалізацію у сфері комунікації.

Аналізуючи затранскрибовані діалектні тексти та працюючи з поданими до них аудіозаписами, спостерігаємо випадки невідповідності реального членування мовлення (підтвердженого інструментальним аналізом) і суб'єктивного, відображеного у графічно відтворених текстах.

Матеріал для порівняння – 6 збірників українських діалектних текстів, які містять диски із записами: “Товори української мови” [ГУМ]; “Товірки Чорнобильської зони” [ГЧЗ]; “Голоси з Підляшшя” [Аркушин]; “Товірки Західної Полтавщини” [ГЗП]; “Товірки Черкащини” [ГЧ]; “Палає пам'яті свіча. Вогонь – не згас” [ХДТ].

У проаналізованих збірниках фіксуємо кілька форм представлення матеріалу: 1) записи подано за традиційною в українському мовознавстві фонетичною транскрипцією; 2) укладачі пропонують транслітерацію текстів засобами графіки української літературної мови; 3) розповіді діалектоносіїв відтворено фонетичною транскрипцією, а членування текстів передано за допомогою розділових знаків; 4) паралельне відтворення двох варіантів розповіді – затранскрибований і транслітерований.

Безперечно, сегментування розповіді за допомогою розділових знаків спрощує сприймання, оскільки надає текстам звичного для читача формату. Водночас таке членування унеможливило відтворення семантичної, прагматичної, експресивної організації діалектного тексту, бо головна функція розділових знаків – відображення насамперед синтаксичної структури фрази. Поширенішим у збірниках є запис із фіксацією пауз. Традиційно в передмовах зазначають, що “коротка пауза в середині

фрази між окремими цілісними відрізками мовлення, а також коротка пауза, яка виникла внаслідок перериву мовлення, промовчування і под., передається однією скісною лінією (/), а довга пауза в кінці фрази – двома такими лініями (//)” [ГУМ, 12]. Отже, йдеться про поєднання двох різних характеристик паузального членування – власне акустичної (що стосується тривалості пауз: довга – коротка) і функційної (що пов’язана з місцем реалізації паузи та її значенням: пауза в кінці фрази – в середині фрази). Водночас це суперечить особливостям сегментування діалектного мовлення, яке суттєво відрізняється від членування попередньо підготовленого й відредагованого тексту. Зокрема, результати експериментального (слухового й інструментального) аналізу не підтверджують чіткої кореляції між тривалістю паузи та її місцем у тексті. Спостережено, що міжсинтагмові паузи й особливо паузи вагання можуть суттєво перевищувати за часовим показником міжфразову паузу.

Укладачі хрестоматій усі міжфразові паузи кваліфікують як довгі, тоді як часто ні слуховий, ні інструментальний аналіз не підтверджує цього, пор. членування фраз у хрестоматіях (ліва колонка) і результати комп’ютерного аналізу (права колонка) (табл. 1).

Таблиця 1

Членування фрази в діалектному мовленні

Членування фраз у збірниках	Членування фраз за результатами комп’ютерного аналізу
// ну і тог’ди вже до... / до в’інц’у 'йї’демо / 'йї’демо 'фурам’і / мо- ло’дуїу ве’зут 'пару кон’ еле’ганцко в шел’есту’ни вб’рани / вб’рани 'кон’і / бе’рез’іноїу ву’с’ у’чеп’яни йак на кл’е’чан’ііе / на з’ел’они св’йонтк’і / о // [Аркушин, 424].	// ну і тог’ди вже до-о / дов’інц’у 'йї’демо / 'йї’демо /е – 349/ ² 'фурам’і /535/ моло’дуїу ве’зут 'пару кон’ еле’ганцко в шел’есту’ни вб’рани /245/ бе’рез’іноїу ву’с’ у’чеп’яни йак /и – 315/ на кл’е’чан’ііе на з’ел’они св’йонтк’і /550/ о /85/
// ну і хто зна / отак йа і п’іш’ла / п’росто по’мамину / 'мама ска’зала шо і’ди / бат’ки його ха’рош’і / 'бат’ка не було / ў його 'мати / і ў’сад’ба / й 'церква б’лиз’ко / і йди 'зам’іж // і так йа й п’іш’ла // [ГУМ, 468].	// ну ну хто ї зна /322/ отак йа і п’іш’ла /752/ п’росто по’мамину / 'мама ска’зала шо /472/ і’ди /е – 881/ бат’ки його ха’рош’і / 'бат’ка не бу’ло ў його 'мати /516/ і ў’сад’ба й 'церква б’лиз’ко і йди 'зам’іж /51/ і так йа й п’іш’ла /730/

² У дужках зафіксовано тривалість пауз у мілісекундах.

// 'п'радка / 'вилка там / и'нул'ка / і о'це си'диши і пр'а'деш ниточку то'нен'ку / о'це з п'л'оскони пол'от'но 'дуже 'гарне" // [ГЗП, 168].	// 'п'радка 'вилка там /330/ пу и'нул'ка /399/ і о'це си'диши і /279/ пр'а'деш 'ниточку то'нен'ку /469/ о'це з п'л'оскони /551/ пол'от'но 'дуже 'гарне" /140/

Попри неможливість установлення усередненої тривалості, яка віддзеркалювала б релятивну характеристику пауз, помітні відмінності їхніх абсолютних величин. При цьому не завжди довші паузи збігаються з паузами міжфразовими, а коротші – з паузами міжсинтагмовими. Отже, тривалість паузи не може бути однозначним маркером розмежування синтагми / фрази.

Відомо, що в українському кодифікованому усному мовленні інтонаційними параметрами кінця фрази, крім тривалої темпоральної (із перервою у фонації) паузи, вважають кінцеве зниження частоти основного тону з реалізацією термінального тону в низькій зоні, широкий інтервал тону через паузу та уповільнення темпу вимовляння останньої синтагми, максимальну тривалість останнього наголошеного складу (див. [2, 25; 3, 66; 4, 90; 8, 49–54]). За наявності таких інтонаційних параметрів у діалектному тексті (див. рис. 1) слухач-експериментатор без труднощів визначає межу між фразами.

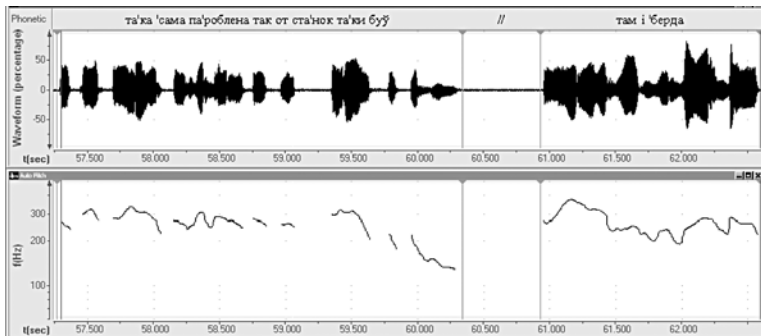

Рис. 1. Осцилограма (1-й графік) та інтонограма (2-й графік) фрагмента мовлення

/ та'ка 'сама па'роблена так от ста'нок та'ки бу' //
там і 'берда /

Однак у спонтанному діалектному мовленні однозначні, чіткі інтонаційні параметри кінця фрази трапляються не завжди. Виявлено, що аудитори по-різному кваліфікують межу

фраз у дуже довгих мовленнєвих сегментах, там, де міжфразова пауза коротка або середня, а остання синтагма має виразний висхідний контур або термінальний тон зафіксовано в середній зоні без яскраво вираженого протиставлення з початком наступного висловлення. У таких випадках можливе подвійне трактування межі мовленнєвих сегментів: одні аудитори орієнтуються на просодичні характеристики та не фіксують фразоподілу, інші – на синтаксичні характеристики, відносну смислову завершеність фрагмента й відповідно констатують міжфразовий стик. Так, у ГУМ визначено міжфразовий шов між сегментами мовлення / *ta'd 'i'e'шит'sa'рочку / i'спад'ниц'у / i'кохту / и 'хустку // ўсе / ўсе з ад'ного палат'на* / [ГУМ, 141], тоді як під час експериментального слухового аналізу троє з п'яти аудиторів позначили в цьому місці міжсинтагмовий шов, що підтверджують і результати інструментального аналізу (див. рис. 2).

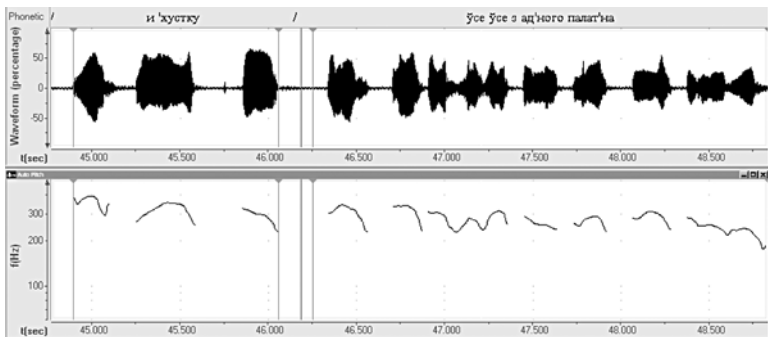

Рис. 2. Осцилограма (1-й графік) та інтонограма (2-й графік) фрагмента мовлення
/и 'хустку // ўсе ўсе з ад'ного палат'на /

В одному й тому ж тексті по-різному встановлюють межу між окремими сегментами мовлення у випадках фіксації нетемпоральної паузи (фізичним корелятом якої є не припинення звучання на деякий час та падіння рівня інтенсивності до нуля, а різка зміна частоти основного тону, темпу, інтенсивності сигналу [10, 67]) та наявність паузи вагання.

Очевидно, під час відтворення діалектного тексту важливим критерієм класифікування паузи як міжфразової є насам-

перед логіко-семантичні зв'язки в тексті та відносна смислова завершеність окремих фрагментів мовлення, тоді як інтонаційні параметри є лише додатковим маркером сегментування.

Членування усного тексту на синтагми – загальноновизнаний спосіб сегментації усного кодифікованого мовлення, що залежить передусім від змістової єдності сполучуваних елементів; саме інтонаційне об'єднання дає змогу слухачеві сприймати їхню значеннєву цілісність.

Синтагму розуміють як “ритмо-інтонаційну єдність, мовленнєвий такт, що складається з одного чи кількох слів, об'єднаних у смисловому та інтонаційному відношенні. Синтагма створюється мелодикою, наголосом, темпом і паузою. Вона збігається з видихальною групою, тобто відрізком мовленнєвого ланцюжка, який вимовляється одним напором видихуваного повітря без пауз” [9, 590–591]. Однак таке визначення стосується насамперед мовлення підготовленого або виголошеного з опорою на написаний текст, де спостерігаємо чітке членування тексту відповідно до встановлених правил і норм сегментування, а самі синтагми є відносно завершеними щодо змісту й синтаксичної організації одиницями.

Діалектне мовлення з огляду на свої основні характеристики – спонтанність і непередбачуваність – недостатньо структуроване, межі окремих елементів часто нечіткі, розмиті.

Отже, спонтанність, яка виявляється в породженні тексту в момент говоріння, одночасності мисленнєво-мовленнєвих процесів, коли мовець не має достатньо ні часу, ні можливості для попереднього докладного обмірковування думки, зумовлює наявність у логіко-семантичній структурі діалектного монологу помилок, обмовок, самовиправлень, еліптичних конструкцій, перебудову щойно висловленої думки, невинновданого багатослів'я, не досить чітких синтаксичних конструкцій, появу чималої кількості слів-зв'язок, повторів, конструкцій-кліше, слів-паразитів, надмірної кількості вигуків, вагання під час пошуку потрібного слова. Брак часу для обдумування спричиняє, з одного боку, спрощене (невигадливе) оформлення фрази, клішованість мовлення [12, 161], часто заважає знайти найоптимальнішу, відшліфовану форму висловлення. З другого боку, процеси високої автоматизації застосування лексичних, граматичних і фонетичних засобів полегшують вибір мовленнєвих засобів.

Щодо усного спонтанного тексту до сьогодні не маємо загальноприйнятого терміна на позначення одиниці сегментування. Серед запропонованих понять найчастіше трапляються такі: мовленнєвий блок, міжпаузальна група, конструктивно-синтаксична одиниця, мовленнєвий такт, фонетичне слово, ритмічна структура, ритмогрупа, акцентна одиниця. Водночас у більшості досліджень науковці, обираючи новий термін для окреслення реального відрізка мовлення, не відмовляються від терміна синтагма, а вживають його паралельно з обраним поняттям. Пошук нового позначення пов'язаний насамперед із розумінням синтагми як “фонетичної єдності, що становить єдине змістове ціле у процесі мовлення-думки” [11, 87], тобто одиниці, що відзначається смисловою й синтаксичною цілісністю, а членування тексту на синтагми узгоджується передовсім із синтаксичним членуванням [7, 469].

У діалектному мовленні не всі мовленнєві відрізки можемо співвіднести з синтаксичними одиницями (реченням, словосполученням) і схарактеризувати як змістово завершені через наявність гезитаційних явищ, які руйнують фонетичну єдність, у “змістовому цілому” з'являються невинуваті граматикою чи семантикою тексту тривалі паузи, різкі зміни частоти основного тону тощо. Це стосується уривків із еліптичними конструкціями, повторами, самообривами, паузами вагання тощо. Такі елементи в діалектних хрестоматіях часто пропускають, не фіксують (див. попередні й наступні приклади). Так само складно кваліфікувати як традиційну синтагму однослівні сегменти зі службовими словами (*і, а, от, так, ось, ну*) та довгі конструкції, що часом містять кілька частин складного речення або кілька окремих простих речень: / *та й вже си'діла там си'діла по'тому вже нак'лали там 'йісти на стіл во'ни го'рілку при'несли та й за'ч'ели зуво'рити* / [с. Яворів Косівського р-ну Івано-Франківської обл.; 1967 р.]; / *йой так ме'ні с'туді так йа сі перевер'тайу на о'ден бік на д'ругий бік так йа сі ку'пайу в 'тому 'житі / ... / а'би так йа сі в цім 'житі ку'пайус' а'би так х'лопец' до 'мене при'став а'би так ме'не л'убив йак йа до 'цего 'жита сі тул'ейу* / [с. Бабиноплля Косівського р-ну Івано-Франківської обл.; 1969 р.]; / *йа ле'жала в 'лікарні з ру'койу син то ле'жав на туберку'л'оз в лі'карні а о'дин си'нок 'дома страж'дав 'коло в'с'ойі госпо'дарки* / [с. Небилів Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.; 1967 р.]; / *йак і 'нині наш ук'райінец' пі'де служити в 'армію пос'лужит дес'*

там на 'Дал'н'ем Вос'ток'е при'ходит та й вже тут ну ні'хто не поні'маю ні'как не мо вже 'мамї го'ворит то / [с. Турка Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.; 1964 р.]³.

Розв'язати складну проблему вибору й потрактування одиниці усного мовлення може розуміння синтагм як семантично значущих і акустично відокремлених блоків, пов'язаних між собою вільним (із семантичного та синтаксичного боку) зв'язком при переривчастому, розірваному мовленні, або ж тісним зв'язком – при плинному, логічному усному мовленні [2, 97]. При цьому єдиним надійним сигналом сегментації спонтанного тексту є пауза, а реальною одиницею членування стає відрізок звукового мовлення, обмежений з двох боків паузами.

Відзначимо виявлені типові неточності сегментування фрази на синтагми у збірниках діалектного мовлення.

Трапляються випадки зміщення міжсинтагмового шва: напр., у наведеному фрагменті *си'д'іли ми / йак то од'но в'ремйя п'іш'ли ми в и'колу* / [ГЧ, 432] межа позначена після слова *ми*, а у звуковому файлі фіксуємо нетемпоральну паузу після слова *як-то*, див. інтонограму аналізованого фрагмента мовлення, що демонструє зміну частоти основного тону в слові *одно* (виділений сегмент на рис. 3).

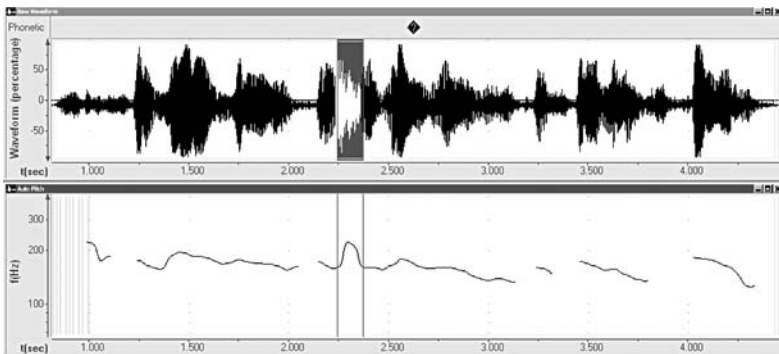

Рис. 3. Осцилограма (1-й графік) та інтонограма (2-й графік) фрагмента мовлення
/ *си'д'іли ми / йак то од'но в'ремйя п'іш'ли ми в и'колу* /

Об'єктивно не підтверджений міжсинтагмовий шов (і відповідно коротку паузу) часто встановлюють на межі окремих

³ Із записів Українського діалектного фонофонду, що зберігається в Інституті української мови НАН України.

синтаксичних одиниць (однорідних членів речення, вставних і вставлених конструкцій, двох частин складного речення), дублюючи в такий спосіб розділові знаки: 'Ол'га 'Іаковна / з'найу 'точно / [ГЧ, 432]; *так вун 'думає / шо це долж'но помог'т'і / от / о'н на худоб'і сп'робує / на чолов'яку сп'робує / а'га / помог'ло /* [ГЧЗ, 297–298], водночас ні слуховий, ні інструментальний аналіз звукових файлів не дає об'єктивних підстав позначати ті межі (див. інтонограми на рисунках 4, 5).

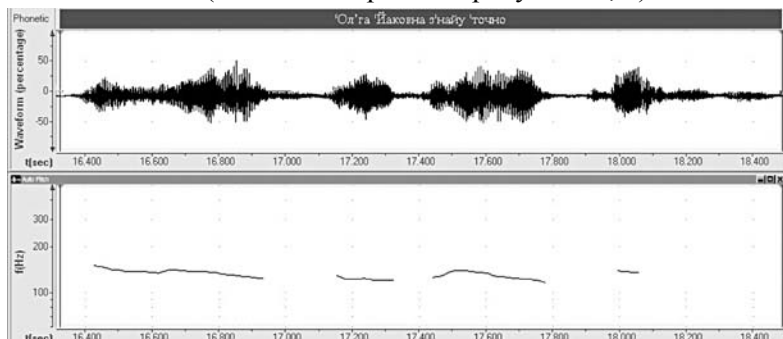

Рис. 4. Осцилограма (1-й графік) та інтонограма (2-й графік) фрагмента мовлення
'Ол'га 'Іаковна з'найу 'точно /

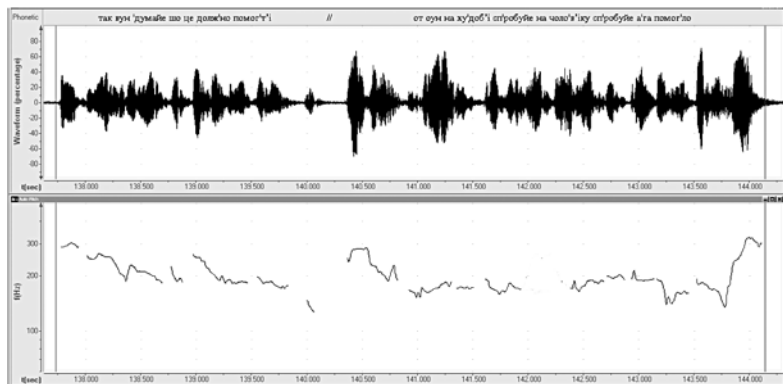

Рис. 5. Осцилограма (1-й графік) та інтонограма (2-й графік) фрагмента мовлення
/так вун 'думає шо це долж'но помог'т'і / от о'н на худоб'і сп'робує на чолов'яку сп'робує а'га помог'ло

Очевидно, таке членування у виданнях ґрунтується насамперед на врахуванні смислових зв'язків у монологіях та орієнтацію укладачів хрестоматій на знання про основи сегментування писаного тексту. Адже відомо, що в кодифікованому усному мовленні (зокрема під час читання й виголошення підготовлених виступів) існує взаємозв'язок між синтаксичним і фонетичним членуванням. Водночас важливо пам'ятати, що діалектне мовлення – це явище спонтанне і його граматики в широкому розумінні суттєво відрізняється від граматики писаного тексту. У спонтанних оповідях унаслідок одночасності й синхронності процесів обдумування, планування й продукування мовлення кореляція зміст – форма часто порушується, окремі сегменти мовлення не пов'язані чіткими формально-граматичними зв'язками (межі фраз / синтагм “розмиті”, їхнє просодичне оформлення не має чітких делімітативних ознак).

Особливе питання відтворення реального звукового мовлення на письмі – ігнорування пауз вагання. Укладачі збірників діалектних текстів або замінюють паузу вагання позначкою паузи граматичної, або не фіксують її (табл. 2).

Таблиця 2

Паузальне членування фрази в діалектному мовленні

Паузальне членування фраз, зафіксоване у збірниках	Паузальне членування фраз за результатами комп'ютерного аналізу
<i>і тог'диє нас в'іпрау'їейут у се'ло с кола'ч'єми про'сетиє на благослове'нство</i> // [ГУМ, 317].	<i>і тог'диє нас в'іпра /u – 313/⁴ пра'їейут у се'ло /2,0866/ с кола'ч'єми /106/ про'сетиє на благослове'нство /885/</i>
<i>Ї т'рицит' т'рет'ім 'роц'і бу'ли ше 'тато і 'мама / і 'нас дв'і / бу'ло / і це'во / і ше сест'ра бу'ла 'ма... / 'татова / 'татова сест'ра бу'ла 'коло 'нас</i> // [ХДТ, 14].	<i>Ї т'рицит' т'рет'ім 'роц'і бу'ла ше /553/ тат /е – 351/ 'тато і 'мама /795/ і /433/ 'нас /628/ дв'і /535/ бу'ло /799/ і-і це'во /1,392/ і ше сест'ра бу'ла /е – 833/ 'мам /е – 245/ 'татова /180/ 'татова сест'ра бу'ла 'коло 'нас /362/</i>

Питання природи й функціонування пауз вагання дуже складне й потребує спеціального розгляду. Доведено, що під час породження тексту зазначені паузи виконують низку функцій: комунікативну (забезпечують канал зв'язку між співрозмовниками); планування (дає мовцеві час для прийняття рі-

⁴ У дужках зафіксовано тривалість пауз у мілісекундах.

шень про побудову фрази, сприяє формуванню синтаксичного каркасу висловлення); відновлення якості мовлення; фатичну (контактовстановлювальну); маскування мовленнєвих труднощів та збентеження, що вони спричиняють; ритмоутворювальну. Під час сприйняття інформації паузи вагання забезпечують зв'язок між окремими частинами висловлення; надають додатковий час для усвідомлення почутого; маркують нові тематичні фрагменти дискурсу; сприяють концентрації уваги на важливому елементі повідомлюваного тощо [1, 21–22].

У дослідженнях спонтанного мовлення неодноразово підкресливали, що ігнорування явищ гезитації загалом і пауз вагання зокрема або їхня заміна на граматичні паузи порушує ефективність мовленнєвої комунікації. Адже пауза вагання – це асемантичний сегмент, який може змінити чи навіть зруйнувати граматику висловлення, або, навпаки, забезпечити комунікативну дієвість спонтанного тексту.

Отже, під час роботи над збірниками діалектних текстів потрібно уникати низки давніх штамів. Ідеться, зокрема, про змішування акустичних і функційних характеристик пауз. У передмові до збірників варто визначити обраний принцип сегментування усного мовлення – *логіко-семантичний* з опорою насамперед на змістовий чинник, або власне *інтонаційний* – з орієнтацією на реальне паузальне членування текстів.

Важливою умовою представлення реального діалектного тексту є відмова від орієнтації на кодифіковану літературну норму, зокрема редагування усного тексту за зразками писемного тексту (мова про обов'язкове позначення пауз на місці розділових знаків, ігнорування пауз вагання тощо).

Уважаємо, що орієнтація на відтворення *спонтанного мовлення* (а не попередньо продуманого, відредагованого) не лише покращить якість видань діалектних текстів, але й уможливить використання збірників для розв'язання низки наукових проблем, які до сьогодні не були в полі зору діалектологів. Маємо на увазі, зокрема, аналіз комунікативних і когнітивних аспектів діалектного мовлення, мовленнєвої поведінки діалектоносія, стратегій і тактик діалектного мовлення, впливу на структуру діалектного дискурсу екстра- та соціолінгвальних чинників тощо.

1. *Александрова О.А.* Речекоммуникативный статус паузы колебания: дисс. ... канд. филол. наук. Великий Новгород. 2004.
 2. *Багмут А.Й.* Семантика і інтонація в українській мові. К. 1991.
 3. *Багмут А.Й., Борисюк І.В., Олійник Г.П.* Інтонація спонтанного мовлення. К. 1985.
 4. *Борисюк І.В.* Форми і функції інтонації українського спонтанного мовлення. К. 1990.
 5. *Гриценко П.Ю.* Тексти як джерело дослідження чорнобильських говірок // *Говірки Чорнобильської зони. Тексти.* К. 1996.
 6. *Потапова Р.К.* Теоретические и прикладные аспекты речевой сегментологии // *Проблемы фонетики II: Сб. ст. М.* 1995.
 7. *Русский язык. Энциклопедия* / Гл. ред. Ю.Н. Караулов. М. 1997.
 8. *Типологія інтонації мовлення* / Відп. ред. А.Й. Багмут. К. 1977.
 9. *Українська мова. Енциклопедія.* К. 2004.
 10. *Цеплитис Л.К.* Анализ речевой интонации. Рига. 1974.
 11. *Щерба Л.В.* Фонетика французского языка. М. 1963.
 12. *Яковлева Э.Б.* Специфика сегментации спонтанной речи и коммуникативная значимость хезитаций // *Теория и практика речевой коммуникации: тезисы докладов.* М. 2004.
- Аркушин *Аркушин Г.Л.* Голоси з Підляшшя (Тексти). Луцьк. 2007.
- ГЗП *Говірки Західної Полтавщини. Збірник діалектних текстів / Упоряд. Г.І. Мартинова.* Черкаси. 2012.
- ГУМ *Говори української мови. Збірник текстів / Відп. ред. Т.В. Назарова.* К. 1977.
- ГЧ *Говірки Черкащини. Збірник діалектних текстів / Упоряд. Г.І. Мартинова, Т.В. Щербина, А.А. Таран.* Черкаси. 2013.
- ГЧЗ *Говірки Чорнобильської зони. Тексти / За ред. П.Ю. Гриценка.* К. 1996.
- ХДТ “*Палає пам’яті свіча. Вогонь – не згас*”: Хрестоматія діалектних текстів очевидців Голодоморів / Упоряд. І.В. Гороф’янюк. Вінниця. 2014.

SEGMENTATION OF DIALECTAL SPEECH

The article focuses on the features of oral spontaneous speech segmentation. This study shows the difference between real sound file and its fixing in collections of dialectal texts. The difference between punctuation and pause segmentation was observed. Special attention was paid to the elliptic constructions, reiteration, hesitation pauses. It was emphasized on need to use special programs for analysis segmentation of the dialectal speech.

Із спостережень над контекстом дієслова *укландати*

У тексті казки № 50 “Змій” (видання І. Рудченка) виступає дієслівна форма “*пошлиж його ще медвежого достать молока; там певно вже ведмеді укландають його*” [Рудченко, 134]. Автори Етимологічного словника української мови, подаючи діалектну форму *кландати* ‘благати’, наводять і діалектне дієслово *укландати* ‘умовити’, треба думати, вилучене з розгляданого тексту казки [ЕСУМ 2, 453]. Щоправда, значення ‘умовити’ для цієї форми ніяк не обґрунтовано (очевидно, вирішальну роль у визначенні семантики слова відіграла сучасна форма *кландати* та префікс у-). Проте з погляду цілого тексту казки дієслово *укландати* просто не може мати тут такого значення. Мова йде про те, що Змій, щоб звести героя казки Івана “зі світу”, посилає роздобути лисячого (далі – вовчого та ведмежого) молока. Ясна річ, “*як він прийде туди, дак там його лисиці и згризуть на смерть*” [Рудченко, 133]. Якщо лисиці Івана “*згризуть на смерть*”, то чому “*вже ведмеді укландають його*” [Рудченко, 134], тобто ‘умовлять’?

У збірнику І. Рудченка подано три варіанти цього сюжету [Рудченко, 115–141], але дієслово, що нас цікавить, трапляється лише один раз в одному тексті. Додамо, що схожі казки є у збірнику І. Манжури, але і там цього слова немає.

Наскільки нам відомо, у словниках дієслово *укландати* найраніше фіксує Уманець, подаючи переклад до російських дієслів *уко́кать*, *укоко́шить* = *уколо́шкати*, *уколошма́тити*, *укла́ндати*. *Певно медвідь його укландав*. п. к. [УмСп 4, 147]. Паспортизація (п. к. = народна казка [п. – друкарська помилка. – М. В.]) вказує на видання казок або І. Рудченка, або І. Манжури [УмСп 1, X], ці тексти, як відомо, пов’язані з північно-східними та східними говірками української мови. Оскільки розгляданого слова в казках, записаних І. Манжурою [Манжура], ми не знайшли, то це означає, що приклад (з певними змінами) до словника взято з видання І. Рудченка.

Відповідно до поданих у цьому ж словнику дієслів *ко́кати*, *ся*, *ко́кнути*, *ся* ‘1. уда́рити, *ся*, *бу́ти*, *ся*. 2. товка́ти, навбу́тки

бу́ти ся' та *коко́шисть* 'бу́ти, лупі́ти, лупцюва́ти і т. д.' [УмСп 2, 25] можемо здогадуватися, що дієслівна форма *укла́ндати*, принаймні для Уманця, означала 'бу́ти, лупі́ти, лупцюва́ти'. Але й ця семантика погано узгоджується з текстом розгляданої казки, оскільки текст вимагає не 'бу́ти', а 'вбу́ти'.

Здається, не помилимося, коли висловимо здогад, що форма *укла́ндати* для укладачів словника була невідомою й семантично затемненою, оскільки цього кореня немає в статтях *просі́ть, ся* [УмСп 3, 208] та *упра́шивать, упро́сіть, ся* [УмСп 4, 18]. Тобто поза текстом казки у виданні І. Рудченка укладачі більше цього слова ніде не зустріли. Чи не означає це, що слово було, найвірогідніше, або новим, або вузькодialeкtnим?

Принагідно вкажемо, що пізніші російсько-українські словники С. Іваницького і Ф. Шумлянського [РУС, 483] та В. Дубровського [СМУ, 501] подають дієслівну форму *укла́ндати* за Уманцем, тобто нічого нового обидві праці не додають до розуміння семантики й можливих шляхів постановлення слова. А вже О. Ізюмов у своєму "Російсько-українському словнику" в статті *укоко́шисть* подає тільки одну українську форму *уколо́шкати, -каю* [Ізюмов, 603]. Треба думати, укладач відкинув слово *укландати* як непевне.

В Етимологічному словнику української мови вказано, що дієслово [кля́ндати] 'благати' ... "неясне; можливо, афективне утворення" [ЕСУМ 2, 453].

Спробувати пояснити форму *кля́ндати* 'благати' як похідну від *кля́нцати* 'кляцати зубами' (< *ікла* / *ікланці* 'ікла і зуби тварин; зуби, великі зуби') [ЕСУМ 2, 453] не дозволяють кільका причин: по-перше, викликає труднощі нетипова для східних говірок зміна приголосних *кля́нцати* ~ *кля́ндати*, по-друге, надто різким – отже, малоймовірним – має бути семантичний перехід від 'кляцати зубами' (тобто або бути голодним, або погрожувати) до 'благати'. І найголовніше, форма дієслова *кля́нцати* побутує в західних говірках (Б. Грінченко взяв до свого словника форми *кля́нцати* та *кля́нцатий* 'зубастий' зі словника Є. Желехівського, а іменник *кля́нці* 'клыки звѣрей и зубы' – з праці І. Верхратського [Гр. 2, 248]), а в східних – тільки *кляцати* [Гр. 2, 248]. Вторинна форма зі вставним сонорним *кля́мцати*, потрапила до праці Б. Грінченка зі збірника

М. Номиса [Гр. 2, 247], де вказано, що приказку № 360 “*Миже двома дубами **кламцає** баба зубами (id). Яц.*” [Ном., 300] записано в Ново-Ушицькому повіті на Поділлі. А на Полтавщині та Херсонщині відповідно побутує конструкція “... **клаца** вовк *зубами*” [Ном., 300], так само й для Харківського повіту *клацун* ‘тот, хто клацає зубами *Вовк-клацун.*’ с. Солнцевка, Харьк. у. [Я., 354]. Тобто насправді територіально близькими виступають лише форми *клáндати* та *клацати*. Отже, ніякого словотвірного зв’язку між словами *клáндати* та *клáнциати* немає.

Здається, можна ствердити, що дієслово *кландати* є оригінальним похідним утворенням від польського з походження [Br., 305–306] (що своєю чергою продовжує німецьке) дієслова *lándaťи* ‘бродяжити; нишпорити, грабувати Ж; байдикувати МСБГ; повільно ходити МСБГ’ [ЕСУМ 3, 190]. Цікаво відзначити, що дієслово *lándaťи* відоме на значній частині української території, наприклад: **ландáти**, **ландувáти**, **ландигувáти** ‘vagabundieren; 2) stöbern, plündern’ [Ж. 1, 396].

Це ж слово фіксує й “Словник бойківських говірок” М. Онишкевича, хоча упорядник подає не власний запис, а власне тлумачення до прикладу з “Галицько-руських народних приповідок” І. Франка: **ландáти** ‘працювати, докладати зусиль для виконання чого-небудь’ [О. 1, 403]. І. Франко не тільки записав приказку в Нагуєвичах, а й подав відповідний коментар: “27. Як не буде бідний **ландáти**, то буде голодати (Наг.) *Мусить **ходити сюди-туди**, щоб придбати поживи*” [Франко, 55]. Тобто значення дієслова таки буде ‘ходити’, а не ‘працювати, докладати зусиль для виконання чого-небудь’ [О. 1, 403]. Цілком очевидно, що семантика ‘бродити, ходити туди-сюди’ закономірно послужила основою для розвитку значення ‘просити’, пор. **лáндати** ‘1. *знев.* ходити без діла, байдикувати. 2. Повільно ходити, важко переступаючи ногами’ [МСБГ 5, 12], **ландувáти** ‘ходити’ [Москаленко, 47] та західноволинську форму **ландáте** ‘просити’ [Корзонюк, 152].

Як думаємо, на поширення дієслова *лándaťи* може вказувати і контамінована форма *ландрувати* (*ландати* + *мандрувати*) [1, 68], зафіксована в Люберському районі Житомирської та Сокирянському районі Чернівецької областей [АУМ 2, 96, 99].

Від дієслова *ландáти* у західноукраїнських говірках відомий похідний іменник *лáнда* ‘бродяга, ледар; грабіжник’

[ЕСУМ 3, 190], який потрапив і до білоруської мови *ланда* ‘п'яткарка’ [ЭСБМ 5, 223–224]. На сході української території побутував іменник *ландарь*, очевидно, з таким самим значенням ‘бродяга, ледар; грабіжник’, пор. сучасний іменник-прізвище *Ландарь* (дві форми) [КТ, 363, 364].

Повертаючись до дієслова, зазначимо, що в західнополіських говірках знаходимо форму *клéндати* знев. ‘швендяти’ та, слід думати, віддієслівний іменник *клéнда* знев. ‘1. нога 2. людина, яка ходить без мети’ [Аркушин 1, 225]. Якщо в діалектній мові в дієслові відбулася зміна наголошеного голосного *-а-* після сонорного на голосний *-е-*, то це, по-перше, вказує на те, що дієслово, найвірогідніше, східноукраїнського походження, оскільки маємо наголошеним перший, а не другий (передостанній) склад, пор. звичні західноукраїнські форми *ландáти* [Ж. 1, 396; О. 1, 403], зокрема й територіально сусідню західноволинську форму *ландáте* [Корзонюк, 152]. По-друге, західноволинська дієслівна форма *клéндати*, слід думати, виказує, що спочатку від дієслова *лándати* утворено афективну форму *клáндати* з тим самим значенням, а вже пізніше семантика закономірно змінилася від ‘ходити без діла’ до ‘просити, благувати’. У північно-східних говірках, де власне, як вважаємо, й виникла афективна форма *клáндати*, семантичну зміну ‘ходити без діла’ > ‘просити, благувати’ могла, на наш погляд, підтримувати зворотна позика з російської мови *клянчить* (генетично полонізм) [Ф. 2, 259–260], пор. *кля́нчить* ‘канючити, циганити’ [УмСп 2, 20], у нижньонаддільнянських говірках *клянчить* ‘канючити’ [СГНН 2, 179] та форму лірницького арготизму *клéнчити* ‘ставати на коліна і співати пісню про Сина Божого, Марію і Святого Духа, випрошуючи собі милостину’ (1889 р.) [Я., 355–356].

В українській мові, крім західнополіського віддієслівного іменника *клéнда* знев. ‘1. нога 2. людина, яка ходить без мети’ [Аркушин 1, 225], вживані ще подібні афективні форми з початковим приголосним *к-*¹ (етимологія яких, зрозуміло, тут мало важить): *клі́би* ‘большие, “невковирні” ноги’ [Я., 356], *клі́зати* ‘шагать (слово низкое)’ [Б.-Н., 185]; іменник *клі́ша* ‘человѣкъ, на ходу задѣвающій ногою за ногу въ косточкахъ’

¹ Питання особливостей функціонування глухого *к-* на початку слова в арготично-жаргонному словнику “потребує детальнішого вивчення” [2, 110].

Борз. у. [Гр. 2, 251] та відповідні прикметники **кліша́вий** ‘косолапый’ НВолын. у. [Гр. 2, 251]; **клишоно́гий** ‘косолапый’ [Гр. 2, 251]; а також іменники, що характеризують людину, **кні́поть** ‘неотеса (бранное слово)’ [Я., 360], **кнюхало**, **кнюхедло** ‘увалень; вялый, неповоротливый человек’ [Я., 360]. Здається, яскраво засвідчує афективний характер початкового *к*-іменник *клепотон*, утворений як прикладка-рима до власної назви *Антон-клепотон*. Харьк. губ., Куп. у. ‘много разъ одно и тоже толкующій; встрѣчается въ видѣ эпитета къ собственно-му имени Антонъ’ [Я., 358].

Сказане, вважаємо, дозволяє реконструювати можливий розвиток аналізованого дієслова: *лándати* ‘ходити’ > *лándати* ‘ходити без мети’ > *клándати* ‘швендяти’ > *клándати* ‘випрошувати, благати’. Причому, на наш погляд, семантичний перехід від ‘швендяти’ до ‘випрошувати, благати’ міг статися лише на території, де попередній вплив польської мови був уже зупинений, тобто йдеться про північно-східні говірки української мови. Для західноукраїнських говірок, де польська мова “підтримує” форму *ландати* ‘ходити’, така зміна не характерна. Але показово, що тут від дієслова *ландати* афективні форми утворено за допомогою [о] після м’якого приголосного [3, 830–831], напр.: західноукраїнська форма *льóндати* ‘дибати’, *ходитьи льóндом* ‘нічим не займатися, байдикувати’, *льóнда* ‘повія’ [ЕСУМ 3, 347].

Чи не можна за текстом казки визначити місце постановня утворення *клándати* ‘випрошувати, благати’? Видавець казує, що казку № 50 “Змій”, передруковано з “Чернігівських губернських відомостей” (№ 21 за 1858 р., текст записав невідомо де О. В. Шишацький-Ілліч). Мовні особливості досліджуваного тексту дозволяють, по-перше, ствердити північне (Чернігівщина) походження оповідача, а по-друге, виказують також помітний вплив східних говірок, тобто мова, очевидно, має йти про територію, суміжну між лівобережними та середньонадніпрянськими говірками:

- 1) немає розрізнення ненаголошених голосних *е* та *и* в словах *сeditь* (130)², *сeditи* (132), (132), *бitemеш* (133), *мині* (133);
- 2) голосні *о* та *е* залишаються без змін у закритому ненаголошеному складі: *старость* (130), *погреб* (138);

² Тут і далі в круглих дужках подаємо номер сторінки тексту казки за виданням *Народные южнорусские сказки*. Издал И. Рудченко. Вып. 1. К. 1869.

3) після шиплячого голосний *е* заступлено голосним *о*: *чопурна* (133);

4) на початку тексту казки виступає форма у Бога *святого* (130), а далі – лише форми *колодезь* (135) *колодезь* (136), *гледить* (136), *єзик* (135);

5) сполука *ст* ' міняється на *си* у слові *щасцю* сирицькому (131), але *подасть* (133), *єсть* (133), *костяна* (135);

6) послідовно виступає твердий приголосний *р* перед голосним *а* та в кінці слова: *страхнуть* (131), *звіра* (131), *бовдур* (132), але порівняймо у семантично затемненому *зачерпнула* 'зачерпнула'? (136);

7) кінцевий приголосний *ц* твердий *мокрец* (138), але *удалець* (138);

8) кінцевий шиплячий *ч* переважно пом'якшений: чотири форми *хочь* (136) проти двох *хоч* (136), *на-плачь* (138);

8) перед початковим голосним *о* виступає приставний *го-* *стрить* (137), у цій позиції протетичний приголосний "типовий для південно-київських говірок" [4, 168];

9) між префіксом *і* коренем після голосного приголосний *й* переважно не зникає, напр.: 12 форм *прийшли* (131), *пийде* (131) та 11 форм *пійди* (134), *прійшов* (135) проти чотирьох форм *пішли* (131), *пішов* (133). У конструкції *віри поняв* (132) дієслово виступає без *й*;

10) у давальному відмінку однини іменники чоловічого роду мають закінчення *-у* та *-ови* / *-ові*: *Івану* (132), *братови* (132) / *братові* (132). Пор. ще форми *братіка* (132) та *братуха* (133);

11) в орудному відмінку флексії іменників першої відміни *під землею* (138), *дорогою* (132), *товкачем* (135);

12) у називному множини іменники середнього роду мають форму *гилле* (131) [4, 165];

13) прикметники чоловічого роду в називному однини втрачають кінцевий *-й*: *жовти* (130), *кволи* (136) [4, 165], але *такий густий* (134), *другий* (137);

14) прикметник та вказівні займенники мають нестягнені форми *другеє* (131, 132), до *сеєйї* *Гали* (131), *сеє* *молоко* (135), *теє* *море* (136);

15) указівний займенник переважно (13 прикладів) виступає у формі *оцей* (дві фіксації без початкового голосного *цїх* (130), *це* (135)) проти восьми форм *сеє* (134), *сей* (138). У корені виступає голосний *і*: *цїх* (130), *оцї* (133), *оцїми* (136) пор. [4, 165];

16) займенник третьої особи однини в непрямих відмінках після прийменника вживаний здебільшого без приставного *н-*: *на їйї* (131), *з їм* (133) (8 форм), але *биля нейї* (132), *коло нейї* (133) (2 форми);

17) у дієсловах виступає лише суфікс *-ова-*: *будовати* (131), *ціловать* (132), *дивовався* (137);

18) кількісно переважають інфінітивні форми з суфіксом *-ть* (50 фіксацій) над формами з суфіксом *-ти* (24 фіксації);

19) у першій особі однини в дієсловах другої дієвідміни *д* змінюється на *ж* [4, 168]: *посажав* (137);

20) у третій особі однини дієслів другої дієвідміни не під наголосом виступає закінчення *-ить* [4, 165]: *нудить* (132), *приносить* (134), *уходить* (137);

21) фіксуємо “типовий черніговізм” [5, 62] – прийменник *к животу* (134);

22) послідовно вживаний тільки прийменник *од* (131);

23) при помітному пануванні прийменника *коло їйї* (138) (6 форм) один раз ужито прийменник *биля нейї* (132);

24) сполучники *дак* (130), *да* (134) вживаються в єднальній та протиставній функції;

25) виступають виразно поліські лексичні одиниці *бовдур* ‘димар’ (132), *нудити* ‘змушувати’ тощо.

Окремо відзначимо вживання в тексті казки слів російської мови, які або безпосередньо перенесені до української, напр.: *щоб **попреков** людских не терпіти* (131) (пор. *попрёкъ* ‘докір, ..., нарікання, догана, нападь...’ [УмСп 3, 114]), або, треба думати, скальковані з російської, напр.: *и на дворі гарно, **вдовольно**, и в господі **согласно**, **примірно*** (131). Прислівник *вдовольно* в цьому контексті, очевидно, має позначати ‘добре, хороше’, тобто слово треба було б розуміти як семантичний дериват від прикметника *довольный* ‘довольний, задоволений ..., радіий’ [УмСп 1, 184], але форма спонукає до думки, що маємо справу з похідним від російського *вдóволь* ‘дóсить, дово́лі, вдóсталь і т. д.’ [УмСп 1, 67], ще пор. дальші прислівники *согласно* ‘у згоді’ та *примірно* ‘як приклад’. Прикметно, що псевдо(?)російська форма виступає як синонім до української, тобто оповідач уводить до тексту слова чужої мови, щоб “прикрасити” текст. Такою самою прикрасою, безперечно, виступає в тексті й прикметник *пивнолика*, *білолиця та*

румяна (131), що є очевидним відштовхуванням від звичних *повновидий, повнолиций* [Гр. 3, 224] за допомогою російсько-церковнослов'янського іменника *лик* 'лицо' [Ф. 2, 495–496]. Привертає увагу, що ці слова разом зі слов'янізмом *навожде-ніе* (131) виступають компактно на початку тексту.

Іменник *капут* (135) 'край, кінець' [УмСп 2, 8] оповідач казки міг перейняти або безпосередньо з російської мови, або опосередковано – з мови фольклору: збірник Номиса фіксує вживання приказки № 4323 "*Там ёму й капут*" на території Брацлавщини (Вінницька область), на територіях Зіньківського, Лохвицького та Лубенського районів Полтавської області, а також у Прилуцькому районі Чернігівської області [Ном., 84]. Б. Грінченко у статті *капут* 'кінець, смерть, гибель' додає ще приклади з "*Чорної ради*" П. Куліша та з творів С. Руданського [Гр. 2, 219].

На наш погляд, лексичний склад розгляданої казки № 50 "*Змій*" засвідчує, що оповідач, мабуть, хизуючись перед "*добродієм*" (130) знанням багатьох незвичних слів, уводив до тексту слова, значення яких сам докладно не знав. Безсумнівно, дієслово *укландати* – одне з них. Це значить, що для з'ясування особливостей розвитку утворення *кландати* та території постання цієї форми текст казки нічого дати не може, оскільки оповідач, найімовірніше, десь почув нове (модне?) слово, яке при нагоді й ужив, однак неправильно.

Через вісімнадцять років після того, як у "Чернігівських губерньських відомостях" надруковано текст казки, дослідники зафіксували дієслово *кландати* в Катеринославській губернії у Маріупольському "*Пишов Нечипір і давай хландать кума*" [Драгоманов, 398] (с. Ольгинское) та Новомосковському повітах "*Вхопив гроші у його з рук та й заховав. Давай вони його кландать, шоб оддав*" [Гр. 2, 247–248]. Дієслово й нині активно побутує на цій території *кландать* / *кландять* 'упрошувати, вговорювати' [СГНН 2, 175], тому припускаємо, що форма *кландати* найімовірніше постала у першій половині XIX ст. на території Нижньої Наддніпрянщини.

1. Грищенко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. К. 1990.

2. Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг. Соціальна диференціація української мови. К. 2005.

3. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків. 2002.

4. Шевельов Ю. Чернігівщина в формуванні нової української літературної мови // Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. Львів; Нью-Йорк. 1996.

5. Shevelov G. Y. Die "Grammatik der kleinrussischen Mundart" von Pavlovskij und ihr Autor // Zeitschrift für slavische Philologie Band XXVII. Heft 1. 1958.

- Аркушин *Аркушин Г.Л.* Словник західнополіських говірок: в 2 т. Луцьк. 2000.
- АУМ *Атлас української мови:* в 3 т. К. 1984–2001.
- Б.-Н. *Білецький-Носенко П.* Словник української мови / Підгот. до вид. В.В. Німчука. К. 1966.
- Гр. *Грінченко Б.* Словарь української мови. Надрук. з видання 1907–1909 рр. фотомеханічним способом. Т. 1–4. К. 1958.
- Драгоманов *Малорусские народные предания и рассказы.* Свод Михаила Драгоманова. К. 1876.
- ЕСУМ *Етимологічний словник української мови:* в 7 т. / За ред. О.С. Мельничука. К. 1982–2012.
- Ж *Желехівський Є., Недільський С.* Малорусько-німецький словник. Т. I–II. Львів, 1886.
- Ізюмов *Ізюмов О.* Російсько-український словник. К. 1926.
- Корзюнок *Корзюнок М.М.* Матеріали до словника західноволинських говірок // Українська діалектна лексика: Зб. наук. праць. К. 1987.
- КТ *Квартирные телефоны* Кривого Рога. Симферополь. 1977.
- Манжура *Манжура И.* Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губернии // Сборник Харьковского историко-филологического общества. Т. II. Вып. 2. Харьков. 1890.
- Москаленко *Москаленко А.А.* Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. Одеса. 1958.
- МСБГ *Матеріали* до словника буковинських говірок. Чернівці, вид-во Чернів. ун-ту Вип. 1–6. 1971–1979.
- Ном. *Номис М.* Українські приказки, прислів'я і таке інше. СПб. 1864.
- О. *Онишкевич М.Й.* Словник бойківських говірок. Ч. 1–2. К. 1984.
- Рудченко *Народные южнорусские сказки.* Издал И. Рудченко. Вып. 1. К. 1869–1870.
- РУС *Іваницький С., Шумлянський Ф.* Російсько-український словник / Підгот. до перевид. Л. Масенко. К. 2006.
- СГНН *Чабаненко В.А.* Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. Т. 1–4. Запоріжжя. 1992.
- СМУ *Дубровський В.* Словник московсько-український. К. 1918.
- УмСп *Словарь* російсько-український. Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. Т. I–IV. Львів. 1893–1898.
- Ф. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. Т. 1–4. М. 1986–1987.

Франко	<i>Галицько-руські народні приповідки</i> . Т. І. Вип. І. (А–Відати) // Етнографічний збірник. Том Х. Львів. 1901.
ЭСБМ	<i>Этымалагічны слоўнік беларускай мовы</i> . Т. 1–10. Мн. 1978–2010.
Я.	<i>Яворницький Д.І.</i> Словник української мови. Т. 1. Катерино-слав. 1920.
Br.	<i>Brückner A.</i> Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków. 1927.

THE CONTEXT OF UKRAINIAN DIALECT VERB *UKLANDATY*

The article presents a detailed analysis of a dialect verb *uklandaty* (“to ask”) in the text of Ukrainian folk tale. The analyzed material enables to conclude that the origin of the verb dates back to the 19th century when it appeared in the Lower Dnipro area dialects.

Ідіолект Парасковії Павлюк крізь призму діалектних текстів

Діалектні тексти – важливе джерело багатоаспектних лінгвістичних, фольклористичних, етнографічних, культурологічних, історичних досліджень. Насамперед вони цінні для мовознавців, бо дають змогу об’єктивно й вичерпно описати фонетичні, морфологічні, синтаксичні, лексичні особливості того чи іншого говіркового масиву. На думку П.Ю. Гриценка, фіксація живого мовлення “дозволяє визнати текст за модель досліджуваної говірки, покласти його в основу моделювання говірки як системи” [2, 7].

Саме говірку як мікросистему репрезентують діалектні тексти, записані впродовж 1999–2005 рр. у с. Волосянка Сколівського р-ну Львівської обл. від Павлюк Парасковії Андріївни, корінної жительки села, 1914 року народження, неписьменної. Багатство мовлення респондента та евристичний потенціал розповідей стали поштовхом до транскрибування і публікації цих матеріалів. Вони опубліковані у двох хрестоматіях: “Говірки південно-західного наріччя української мови. Збірник текстів” [ГПЗН], “Українські говірки південно-західного наріччя. Тексти” [УГПЗН]. Мета статті – описати ідіолект Парасковії Павлюк на фонетичному, морфологічному, синтаксичному, лексичному рівнях, виявити своєрідність мовленнєвої особистості носія говірки. Об’єкт дослідження – конкретний представник с. Волосянка як мікросистеми бойківського говору. Предмет дослідження – діалектне мовлення Парасковії Андріївни Павлюк, матеріалізоване в аудіозаписах та затранскрибованих текстах.

Варто відзначити, що фольклористи вже розпізнали в цій жінці справжнього носія народної творчості. Так, у примітках до антології балад “З гір Карпатських” С.В. Мишанич зарахував Параску Павлюк до “яскравих носіїв пісенної епіки старшого покоління з високим громадянським авторитетом, природною мудрістю, помноженою на багатий життєвий досвід, глибоким інтелектом, спостережливістю, розважливістю,

історичним та художнім чуттям, поетичною обдарованістю, великим за обсягом репертуаром” [12, 422]. Цінною не тільки для фольклористів, а й для мовознавців є книга “Народні пісні з голосу Параски Павлюк” [13]. Дослідження ідіолекту цієї обдарованої особистості дасть змогу ввести в науковий обіг новий фактичний матеріал.

Українські лінгвісти виявляють наукову зацікавленість мовленням конкретних носіїв говірок, акцентують увагу на тому, що вивчати їхнє мовлення варто на ґрунті діалектних текстів. Як стверджує П.Ю. Гриценко, “пізнання ідіолекту здійснюється шляхом аналізу насамперед текстів, у яких реалізована мовна діяльність ідіолекту, та моделювання мовного довкілля, яке впливало (могло впливати) на досліджуване індивідуальне мовлення та формування рис тексту” [3, 16]. Л.Д. Фроляк низку праць присвятила проблемі вивчення ідіолекту як складової ієрархії української діалектної мови [19–22]. Дослідниця визначає говір як сукупність ідіолектів, вказує на низку соціолінгвістичних параметрів, які виступають чинниками формування словника, граматичної будови індивідуального діалекту, визначають ступінь оволодіння говірковими і літературними нормами. Л.Д. Фроляк трактує ідіолект “як елементарну мовну систему, притаманну окремому носієві говірки” [18, 174].

Глибоко і всебічно тлумачать цей феномен польські соціолінгвісти. На їхню думку, “ідіолект відображає не тільки особистість, переконання, темперамент, а певною мірою також нашу соціолінгвістичну біографію – індивідуальну участь у комунікативних ситуаціях як пережитих, даних у досвіді, так і актуальних з відповідною їм мовною поведінкою. Різниця між ідіолектами виявляється більшою мірою у сфері фонетики (вимови) і лексики, синтаксису, ніж на граматичному рівні (флексії, словотвір)” [MST, 50]. Отже, розуміємо ідіолект як сукупність мовних засобів і екстралінгвальних чинників, що характеризують мовлення конкретної людини. Близьким до ідіолекту є термін “мовленнява особистість”.

На думку К.Д. Глуховцевої, “діалектоносій виявляє себе як мовленнява, комунікативна, словникова, етносемантична дискурсивна особистість” [1, 124].

Феномен мовленнявої особистості став об’єктом наукових зацікавлень таких російських лінгвістів, як Ю.М. Караулов [8],

В.Д. Лютикова [11], К.В. Іванцова [7] та ін. Так, О.О. Нефедова акцентує увагу на тому, що саме необхідність вивчення динаміки сучасних говорів, визначення джерел, ресурсів і засобів варіювання висуває на передній план діалектологічних досліджень постать конкретного носія говірки – мовленнєву особистість [14, 34]. Як стверджує Ю.М. Караулов, “за будь-яким текстом стоїть мовленнєва особистість, що володіє системою мови” [8, 2].

Вважаємо, що терміни “ідіолект” і “мовленнєва особистість” не можна ототожнювати. При аналізі ідіолекту мовознавці акцентують увагу на описі фонетичних, словотвірних, морфологічних, синтаксичних, лексичних особливостей мовлення конкретної людини. Вивчаючи мовленнєву особистість, дослідники зосереджуються на ній самій. Намагаються відтворити її картину світу, що відображена в мовленні, з’ясовують, як за допомогою засобів мовної системи людина творить текст, розглядають позалінгвальні чинники, що впливають на мовлення індивідуума.

Спробуємо описати ідіолект Парасковії Павлюк і водночас окреслити визначальні риси її мовленнєвої особистості. Діалектні тексти, записані від цього інформанта, – вдячний матеріал для комплексних лінгвістичних студій. За нашими спостереженнями, у Парасковії Андріївни було добре розвинуте мовне чуття. Вона досконало знала бойківські звичаї та обряди, різні жанри народної творчості. Більше того, жінка сама складала пісні, намагалася пояснити, осмислити творчий процес: *ну та йак ми́н'і п'іс'ні при́ход'ат? // йа то ўс'о пе^мре^мбы́да / а те́пёр' у́ж'е ч'ёт'вѐр'тиі́ р'ік / йак м'і́й ч'одо́в'ік у́мѐр' // йа са́ма ў'хат'і / ш'тири с'ц'іни / йедно в'і́кно // но те́пёр'ка зи́ма ве^мди́ка / робити ў́же ни го́дна / а ш'ч'е виш'і́вайу / так т'ро́ха / ни мо́жу та́г доўго // пѐршиі́ рас ў́сну / а то́гда ду́майу / скла́даіу // і ўно ми́н'і і́де на го́лову мо́йе жи́т'а / пе^мре^мжи́т'а // йаг би то хтос' быў / йаг о́но ми́н'і і́де на го́лову мо́йе жи́т'а / пе^мре^мжи́т'а / ми́н'і би дѐкше / йа би б'і́л'ш'е здо́жида // а то ни́ма ко́му пи́сати // то ч'і́каі / о́но ми́н'і йак ў́пли́вайе на го́лову і так і в'і́т'ходит // йаг би то хтос' пи́саў / йа би до́ста здо́жида //* [ГПЗН, 116].

Діалектоносій репрезентує говірку села Волосянка Сколівського району Львівської області. Цей населений пункт

розташований у південній частині Бойківщини на річці Славці за 35 км від районного центру м. Сколе, за 8 км від смт Славського і приблизно за 6 км від кордону із Закарпатською областю. Уперше документально це поселення згадане 1572 р. Історичних відомостей про заснування села немає. Кількість жителів – 1537. Парасковія Павлюк (дівоче прізвище – Вепрів) – корінна жителька Волосянки, походила з багатодітної бойківської родини. За спогадами сина Парасковії Андріївни Степана Павлюка, “матуся володіла винятковою пам’яттю: досить було де-небудь почути приповідку, приказку, легенду, якусь історію, пісню тощо, як запам’ятовувалось на все життя. А будучи прекрасним оповідачем, гарно співаючи, а ще жвавою на забавах, весь набутий фольклорний масив закріпила в пам’яті” [16, 10]. Закономірно, що в мовленні цього носія говірки переважають архаїчні риси.

На фонетичному рівні ідіолект Парасковії Андріївни характеризується такими особливостями.

Звук [e]→[ê] як позиційний варіант здебільшого перед м’якими приголосними: *на с’т’іу к’дадос’а о’тавы п’іт с’катєр’т’ і з’в’єр’ха в’інеу’ із в’іу’са с’п’дєте’ний* // [ГПЗН, 16]. Зрідка звужену вимову [ê] спостерігаємо і перед твердими приголосними: *у’з’ада с’єрп’єнину / п’іш’да ж’ыто ж’ати* // [УГПЗН, 114]. Це явище акомодатції та гармонії голосного *e* охоплює південну частину Бойківщини, східні лемківські говірки і весь закарпатський діалект [АУМ 2, к. 58], тому закономірно, що в мовленні жительки Волосянки простежуються риси, спільні із закарпатськими говірками.

Як свідчать аудіозаписи, звук [и] має позиційно-комбінаторний вияв [ы] – голосний середнього ряду високого підняття: *у’дєн’ куры го’дуйут на С’в’аты’ в’єч’єр’ / оу’сы та’кым вє’дыкым мотузом оп’т’агне’с’а і ту’ды пше’ниці’ с’а у’сєр’єдыну сип’де а’бы курка не с’тада даде* // [ГПЗН, 16].

У наголошеній позиції перед *ў* [а] →[а°]: *бу’у кн’аз’ ў даўні’ну / і ма’ў йє’дыного сына* // [УГПЗН, 124], *а тот Содо’мон то’то зна’ў* // [УГПЗН, 127], *ўже ста’ў ско’тарити / ста’ў зви’чайне со’б’і* // [УГПЗН, 126]. Перехід [а] →[а°] простежується і в закарпатських говірках. Це закономірно, оскільки південно-бойківські та верховинські говірки взаємовклинюються, про що свідчать матеріали “Атласу україн-

ської мови” [АУМ 2, к. 405]. Цілком підтримуємо думку професора Л.М. Коць-Григорчук, що “немає виразних меж єдиного бойківського говору, відсутнє єдине для бойківських говірок спільне ядро, яке могло б цей говір організувати в окрему діалектну структуру, хоч і не позбавлена діалектна Бойківщина на всій своїй території власного мовотворення” [9, 125].

Варто відзначити, що в мовленні Парасковії Павлюк виявлено протетичний *й* у незначній кількості слів: *йобдава* – *уважайте* / *по'ўстан'ч'ик'у* / *бо йе ў'сел'і йобдава* // [УГПЗН, 115], *йочи* – *та_ї в'ін'иш'ч'е троха дьхаў* / *выкододи йочи* // *они_очи выкододи* / *верди йу пус'тин'у* // [УГПЗН, 120], *йобийдеме* (обійдемо) – *ої у'дуз'і* / *у ши'рок'ім* / *зі'дена сми'р'ічка* / *мы москал'а йобийдеме* / *хо_ў_бы_ї темна н'ічка* // [УГПЗН, 119], *йуте"рно* (ранково) – *йуте"рно ў'поди* / *на'ч'ис'т'ім'поди* // [ГПЗН, 18], *йу* (у) – *ту п'іуночи йу вагон'і зроби'дис'а писко'ты* // [УГПЗН, 119]. Зауважимо, що в одному тексті спостерігаємо паралельне вживання поданих слів із протетичним *й* і без нього: *йочи* – *очи*, *йобдава* – *обдава*. Наведених фонетичних діалектизмів не подає “Словник бойківських говірок” М.Й. Онишкевича, не зафіксоване це явище і в “Атласі української мови” [АУМ 2, к. 123–125]. Як відомо, протетичний *й* характерний для носіїв північного наріччя української мови [АУМ 1, к. 139], а в досліджуваній говірці – це, безперечно, архаїчне явище, збережене в ідіолекті Парасковії Павлюк.

Заслуговує на увагу редукція голосного [у] в словоформах *бўдеи*, *бўдете* – *а ты* / *ста'ра маты* / *му'шии выба'чаты* / *а йаг бўдеш бур'т'іти* / *выведу т'а с'хаты* // [УГПЗН, 114], *закри'ч'ади лудо'йїди* / *ізда'тес'і у'с'і ўрас* // *мы будеме вас стр'іл'ати* / *бўдете ж'ити вы у нас* // [УГПЗН, 115]. Спостерігаємо скорочення тривалості ненаголошеного звука, ослаблення контрасту між приголосним та наступним голосним, тобто більш суцільну нерозчленовану вимову всього складу. Явищем редукції можна пояснити зміну займенникових форм *вона*, *воно*, *вони* на *ўна*, *ўно*, *ўни*: *п'іш'да ўна до дон'к'и* / *а дон'ка йаг ружа* / *їди* / *мамо* / *с'хаты* / *бо с'а бойу мужа* // [УГПЗН, 114]. Наголошені звуки не можуть зазнавати редукції, тому поряд із поданими формами в мовленні інформанта зафіксовано *они*: *они_соб'і фаїно ж'иди* / *з д'іт'ми говори'ди* //

[УГПЗН, 115]. Крім цього, виявлено і форму *о́ни*: *та йак с'тади поўстан'ч'ик'и моска'дик'іў з'нати // ўни ўс'і ногы подо'миди / ни моє'ди ўт'їкати // о́ни п'рос'ат поўстан'ч'ик'іў / ичоб'н'ііх доби'вати* // [УГПЗН, 114]. На вживання того чи іншого фонетичного варіанта, на наш погляд, впливає темп мовлення, інтонація, у пісennих текстах – ритм.

В ідіолекті Парасковії Павлюк, як і в мовленні інших жителів Волясьнки, причому різних вікових груп, спостерігаємо посилення функціонального навантаження африкати [ʃ] на місці давнього *dj: *ў чу'ʃ'ім – та йа с'вого миде'кого ў чу'ʃ'ім кра'іу ізна'іду // [УГПЗН, 121], дож'ʃ – на'д'їде дож'ʃ / пше'ниці' с'а ў'родит // [УГПЗН, 126]. На думку М.Й. Онишкевича, це бойківсько-словацька паралель [15, 52].*

Після губних відсутній епентетичний звук [л]: *виси'єп-йут – йак со'дому 'виси'єп'ут / 'д'іты тог'ды ўже л'а'гайут у то'ту со'дому // [ГПЗН, 16], сип'йут – а то с'а з'рош'і' сип'йут та і' сип'йут // [ГПЗН, 33], пе'респ'йу – тої' каж'е / 'добре / йа і'п'ім с'тоди'ком пе'респ'йу // [ГПЗН, 25].*

Варто зазначити, що діалектоносії послідовно вживає альвеолярний [л], тобто звук, що утворюється в процесі наближення або доторкання кінчика язика до альвеол: *ої ко'вада зозу'ден'ка ў 'дузі на ка'дин'і / йак то 'будо 'т'ашко 'ж'ити на 'наш'ії Укра'їн'і // йак то 'будо 'т'ашко 'ж'ити / моска'л'і знуш'чади / ко'т'р'і 'буди укра'їн'ц'і / ў Си'б'ір в'ітси'дади // [УГПЗН, 120]. Ця фонетична особливість характерна і для карпатських говірок.*

Шиплячі *ж, ч, ш* вимовляються історично м'яко, як *ж', ч', ш'*: *ш'ч'о м'вид'іда / ш'ч'о м'пе'ре'быда / ну та і то'то приїш'до ми'н'і на 'гатку / йа ти'пер'к'и то скла'ду'у // [УГПЗН, 115].*

У мовленні Парасковії Павлюк спостерігаємо послідовний перехід кінцевого, а також серединного [л] після голосних в [ў]: *с'т'іў, оре'ў, ро'с'іў, го'р'іўка*. За даними “Атласу української мови”, це явище поширене не лише на Бойківщині: воно охоплює буковинські, надсянські, острівцями – лемківські говірки, а також південну частину наддністрянських [АУМ 2, к. 127].

Ще однією фонетичною особливістю досліджуваного ідіолекту є зміна м'якого [н'] на [ї] перед [к]: *ої 'гайу м'їй зиди'нейк'иї / 'гайу гайо'ваний / ої 'видитц'а / м'їй миде'к'иї /*

ш'ч'ос' на^{мал'ованиї} // [УГПЗН, 124], ди^{ш'иу} до^{ма} ж'інку і^{мат'ір'} / ма^{деїку} д'і^{тину} // [УГПЗН, 120]. Пояснюється це явище “сильнішою, ніж в інших говорах, палаталізацією цього приголосного, що викликана більшим підняттям при його артикуляції спинки язика до середнього піднебіння й просування у сферу творення [j], який після голосного перед приголосним вимовляється як [i] нескладовий” [6, 102]. Ця фонетична особливість охоплює незначну частину бойківських говірок, до яких належить говірка села Волосянка.

На морфологічному рівні в мовленні діалектоносія зафіксовано значну кількість рис, відмінних від норм української літературної мови. Здебільшого це архаїзми чи особливості, що витворилися в процесі різних граматичних аналогій. Окреслимо найбільш характерні морфологічні діалектизми.

Парасковія Павлюк послідовно вживає форми із закінченням *-и* в род., дав., місц. відм. однини та наз. відм. множини іменників колишньої основи на *-ї-*: ^{ноч'и} – та і^{убиди} моска^{л'уги} те^{мне"їкої} ^{ноч'и} // [УГПЗН, 120], ^{к'рови} – у^{же} об^{лау'ці} і^с по^{устан'у'їу} ^{к'рови} с'а на^{пиди} // [УГПЗН, 116].

У досліджуваному ідіолекті іменники колишніх основ на *-ā*, *-jā* в орудн. відм. однини замість закінчень *-оїу*, *-ейу* мають переважно флексію *-оў*, що виникла внаслідок “випадіння інтервокального *j* і пов’язаної з цим зміни кінцевого голосного *-у* в нескладотвочний звук *-ў*” [6, 129]. Виявлено поодинокі словоформи із закінченням *-еў*: ^{тише"нищеу} – ^{синіу} то^ў ^{тише"нищеу} // [ГПЗН, 16]. Отже, простежується тенденція до уніфікації парадигми: ^{гор'їукоу} – та^м сто^{йала} н^{дете"нка} з ^{гор'їукоу} // [УГПЗН, 116], ^{ве'ч'ер'оў} – ^{їа} ш'ч'е ^{быда} д'і^{тиноў} ма^{доў} / ^{їак} ^{ўс'ї} мо^{дилис'а} на^{двор'ї} / ^{перед} ^{ве'ч'ер'оў} і ^{по} ^{ве'ч'ер'ї} // [УГПЗН, 116]. Зауважимо, що завжди прикметники, займенники, порядкові числівники переймають закінчення *-оў*. У текстах зафіксовано форми орудн. відм. однини з флексією *-оїу*, що відповідає нормі української літературної мови: ^{водоїу}, ^{сди'зоїу} – ^{чим} с'а ^{ўмийемо} / ^{чим} с'а ^{ўмийемо} / ^{моя} л'уба ^{с то'боўїу?} // ^{ої} ^{ты} ^{водоїу} / ^а ^{їа} ^{сди'зоїу} // [ГПЗН, 19]. Водночас виявлено унікальні словоформи із закінченням *-оўїу*: ^{то'боўїу}, ^{дру'гоўїу} – ^{ку'да} н'і^{демо} / ^{ку'да} н'і^{демо} / ^{моя} л'уба / ^{с то'боўїу?} // ^{ої} ^{ты} ^{го'роў} ^{їен:оїу} / ^а ^{їа} ^{го'роў}

друґоѣу / м'її нел'убе с то'боѣу // [ГПЗН, 19]. У формах на зразок *то'боѣу*, *друґоѣу* простежується накладання закінчень *-оѣ* та *-оѣу*. Припускаємо, що виникнення таких словоформ зумовлене специфікою жанру, бо в прозових текстах слів із такими флексіями не зафіксовано. Парасковія Андріївна не вивчала поезики, але внутрішньо відчувала ритм пісні, що підтверджує милозвучність її творів.

В аудіозаписах виявлено форми із закінченням *-ом* в орудн. відм. однини іменників ч. р. на *-ец'* і с. р. з основою на *-ц*: *рукаѣ'ц'ом* – *чим с'а утр'емо / чим с'а утр'емо / моя л'уба / с то'боѣу? // ої ты руч'нич'ком / а йа рукаѣ'ц'ом / м'її нел'убе / с то'боѣу // [ГПЗН, 19], серц'ом* – *миден'к'иї / миден'к'иї / ш'ч'о ты ізро'биѣ? / н'їт' серц'ом д'їтинка / а ты йї у'биѣ // [УГПЗН, 122].* Варто відзначити, що в ідіолекті Парасковії Павлюк форми на *-ом* характерні для всіх іменників ч. р. з основою на м'який приголосний: *ко'н'ом* – *ве'зе ко'н'ом с'нопы [ГПЗН, 26], москал'ом* – *н'їч'ого ту'ж'ити / бо йїду за Їкраїну з москал'ом с'а б'ити // [УГПЗН, 120].* Ці форми виникли внаслідок граматичної аналогії. Можна стверджувати про вирівнювання, уніфікацію парадигми.

У діалектних текстах зафіксовано поодинокі залишки двоїни в орудн. відм. множини іменників, а саме словоформи із закінченням *-ма*, *-ома*: *к'їн'ма* – *ве'р'тайуц':а ѣже / х'доп'ец с'к'їн'ма // [УГПЗН, 126], йаїц'ома* – *моїї куроч'кы / не'суч'кы / а л'уц'к'ї се'руч'кы / так бы сте'сипады йаїц'ома / йак йа'сип'у тоѣ пше'нищеѣ // [ГПЗН, 16], пал'ц'ома* – *а тот пал'ц'ома у то'т'ї д'їр'кы // [ГПЗН, 27].*

У місц. відм. множини іменників ч. р. зафіксовано паралельні форми із закінченнями *-ах*, *-ох*, *-їх*: *ѣ поне'д'їдок їдут ж'їн'к'и до ц'єр'кви ѣ ч'їпц'ох / красно / ѣ чо'бот'їх / у кож'їах // [ГПЗН, 35].* Словоформи на *-ох*, *-їх* – архаїчні явища, збережені в мовленні жительки Волосянки. Опираючись на писемні пам'ятки XVI–XVII ст., Ф.Т. Жилко стверджував: “Індукція закінчення *-ах* місц. відмінка мн. жін. роду *-а-*, *-ја-* основ найперше позначилася на іменниках жін. роду *-ї-* основ та іменниках *-о-* основ у місц. відм. множини. Проте ця індукція завершилася не в усіх говорах. Частина південно-західних говорів ще зберігають давні закінчення *-їх* (з *-ѣхъ*), *-ох* (з *-ѡхъ*), що походять з *-ѡ-* та *-ї-* основ” [4, 84].

У 1-й особі множини теперішнього і майбутнього часів дієслів типовими є словоформи із закінченням *-ме, -еме, -ыме*, як і в бойківському говорі загалом: *поўс'тан'ч'ик'у в'ітпо'в'іди / а мы с'а вам не зда'ме / буде'ме с'а боро'нити / зак'у |сиди у нас ста'не* // [УГПЗН, 115], *мы москал'а йобий'деме* // [УГПЗН, 119], *н'і / ми не" з'робыме то'то* // [УГПЗН, 127]. Ці закінчення поширені в південних говірках Бойківщини, охоплюють закарпатські та лемківські говірки [АУМ 2, к. 241]. М.Й. Онишкевич писав: “Двоєю можна розглядати бойківське закінчення *-ме*, тобто: або як результат впливу словацької мови, або як архаїзм, що зберігся з доісторичної доби в глибоких і глухих Карпатах” [14, 79]. На думку Л.М. Коць-Григорчук, “між українською і західнослов'янськими мовами витворилися в українському діалектному просторі риси, властиві багатьом говіркам – зоні українсько-польських та українсько-словацьких інтерференцій” [10, 231].

Від дієслів на *-ати* засвідчено форми 3-ї особи однини на зразок *ч'екат, по'ховат: в'ін'ч'екат мил'дейку / мил'дойі ни'ма* // [УГПЗН, 122], *хто по'ховат ме ста'рейку / сиву год'овоч'ку?* // [УГПЗН, 121]. У формі 3-ї особи множини також спостерігаємо це явище: *де сын? // но гай'дук'и" ни пов'ідат* // [УГПЗН, 122]. На думку Ф.Т. Жилка, це одна з рис, запозичених від західнослов'янських мов, тобто з польської або словацької [4, 123]. З другого боку, М.А. Пшеп'юрська-Овчаренко пише, що ці форми спільні для бойківських та лемківських говірок [18, 84].

Синтаксичні особливості, виявлені в діалектних текстах, заслуговують на увагу діалектологів як архаїчні і водночас малодосліджені. В ідіолекті Парасковії Павлюк засвідчені форми знах. відм. іменника з прийменником *на*, що виражають цільові семантико-синтаксичні відношення: *на 'воду – і тог'ды бе"р'е гос'подар' |рано ве"д'ро / і'де на 'воду до кир'ниц'і* // [ГПЗН, 17]. Функціонують конструкції знах. відм. числівника з прийменником *у*: *у с'ім |рок'і'у д'із'на'у'с'а – д'і'тину |п'рий'на'да / у'с'о / і |ц'иц'ки да'й'е / по'да'годи'дис'а / с'ім |рок'і'у ко'хати / а цар' у с'ім |рок'і'у д'із'на'у'с'а / по'в'іди / ш'ч'о так'и'ї і так'и'ї жи'й'е* // [ГПЗН, 17]. Така словоформа передає темпоральні відношення, її відповідник в українській літературній мові – *за сім років*. У діалектних текстах, записаних від Парасковії Павлюк, виявлено форми дав. відм. з прийменником *к*, а також із варіан-

тами д, ід: *тог'ды тот ке"ре"ч'ун / хл'ін / гос'подар' ки'дає в'іт по'рога // ка'ч'аїс'а в'іт по'рога // йак с'а при'котит і к'дав'і виве'рне / того' року' буде смє'рт' / обо'й'азково // до тр'ох рас ка'ч'аїє // йак п'іде д'дав'і / зноў виве'рне"с'а / смє'рт' // йак п'іде / виве'рне"с'а к'п'рип'іч'кови / та'з'дин'а б'уде бу'згата / йак п'іде соб'і спо'к'ійно / зноў там с'а виве'рне ўже б'уде до'бре ў т'ї хат'і / йак ід'дав'і п'риіде / с'а виве'рне / смє'рт' того' року' буде* [ГПЗН, 17]. У наведеному уривку прийменник к (д, ід) разом із відмінковою формою іменника є виразником об'єктних відношень, хоча в інших контекстах словоформи з прийменником к можуть передавати локативні, темпоральні відношення. Зауважимо, що в “Словнику бойківських говірок” М.Й. Онишкевича прийменник к із його фонетичними варіантами не зафіксований. Його вживання в мовленні респондента свідчить про живий зв'язок діалектології та історії мови, є переконливим фактом того, що на Бойківщині збереглося чимало архаїзмів, які вийшли з ужитку в українській літературній мові.

Закономірними і природними в цьому ідіолекті є сполучник би ‘щоб’ у підрядних з'ясувальних реченнях: *а йа ішоў гор'ї сedom та і с'а опта'данаў // ка'заў ми'н'і бога'ч'еїко / би йа д'їўку с'ватаў* // [УГПЗН, 121]. У реченнях міри і ступеня виявлено частку ци в значенні сполучника як: *т'іл'к'ує ў ж'інк'ує розуму ў год'ов'і / ци ў о'тых'партиц'ах* // [УГПЗН, 125]. Замість порівняльного сполучника ніби Парасковія Павлюк уживає сполучник ім: *а ў пса та'к'уї йа'зык / ім л'удыни* // [УГПЗН, 125]. В ідіолекті функціонують сполучники ко'бис', а'бис' у значенні ‘щоб’: *даш / ка'же пан'її / та'з'дыни / ко'бис' н'ікому ни даў прочи'тати // і тамк'и напи'саў / йак п'риіде тот х'допєц' дом'їў / а'бис' в'ід'разу ў б'ровар'* // [ГПЗН, 27]. Наведені приклади свідчать, що й на синтаксичному рівні Парасковія Павлюк дотримувалася діалектних норм говірки с. Волосянка. Описані риси виходять з ужитку, їх не завжди можна простежити в мовленні інформантів молодшого віку.

На особливу увагу заслуговують словотвірні діалектизми, виявлені в діалектних текстах: *д'іти'нищ'а* ‘дитина’ – *коди'ишис'а / коди'сочко / та'ноп'іт по'ваду // а йа ў тоб'і зако'дищу д'іти'нищ'у маду* // [ГПЗН, 21]; *сєрпє'нина* ‘сєрп’ – *ў'з'ада сєрпє'нину / п'иш'да ж'ыто ж'ати* // [УГПЗН, 114]; *то'варисний* ‘близько знайомий’ – *а тамк'и сєрєд'горба*

хата і та'ка буда ж'інка то'варисна / і йа зайшла до нейї // [ГПЗН, 34]; фар'бити 'фарбувати' – д'ї'чата со'б'і писан'к'и ти'сади / фар'биди / і ў'с'о // [ГПЗН, 34]. У "Словнику бойківських говірок" М.Й. Онишкевича наведені слова не зафіксовані. Не знайдемо в ньому і діалектизму ан'каге'б 'член НКДБ (Народного комісаріату державної безпеки СРСР)': аш ту прийшли ан'каге'би уно'чи / ў'з'али мене в'їд'мамк'и до темно'її т'ур'ми // [УГПЗН, 125]. На основі аббревіатури Парасковія Павлюк створила okazіonalіzm, який став історизмом. Здатність до словотворення свідчить про високу творчу активність діалектоносія, її вміння володіти мовними засобами.

Лексичний рівень досліджуваного ідіолекту може бути предметом окремого лінгвістичного аналізу. У мовленні цієї непересічної особистості функціонує чимало діалектизмів, які є нормативними в говірці с. Волосянка. На основі фактичного матеріалу можна виділити окремі тематичні групи лексики:

1) назви осіб за професією чи родом діяльності: ко'нар' 'конюх' – ди'є'в'їц':а / ко'нар' / хдоп'ч'ина / там із к'ін'ми // [ГПЗН, 29], ско'тар' 'пастух' – ско'тар' со'б'і ўста'їє / ви'їмає то'т'і дыш'кы / пове'рес'до / і да'їє кожн'її худо'бин'ї з'їйсти // [ГПЗН, 29], пол'їжниц'а 'породілля' – а пол'їжниц'а ш'ч'є ў л'їшку / бо ўно'чи ў'родида [ГПЗН, 29];

2) назви одягу, головних уборів, прикрас: ч'їп'єц' 'очіпок', партиц'а 'стрічка' – і вып'рада со'б'і ца'риц'а ч'їп'єц' // доста партиц' у'с'ак'их / у'с'ак'их / так в'їд'вуха до 'вуха / то'то во так ма'хада і подо'жсида на пар'кан // но і в'їт'єр' д'ує і партиц'ами ма'хайє // [УГПЗН, 124], руб'атка 'кусок полотна', пе'де'н'ча 'пелюшка' – і дивиц':а / там йа'кас' руб'атка п'давайє // д'умає / та ў воду не' п'їду // шо то за руб'атка? / може / з'рош'ї / може / шос' / йа'кас' руб'аточка // дивиц':а / а там д'ї'тина жи'ва ў пе'де'н'чат'ї // [ГПЗН, 26];

3) назви страв, хлібо-булочних виробів: ро'с'їў 'пісна рідка страва на відварі з грибів' – на С'в'атий в'єч'ір' / ва'риц':а пер'ше / у нас ва'рили ро'с'їў із гри'бом // [ГПЗН, 16], ке'ре'ч' ун 'різдвяний хліб' – і тог'ды р'ано йак устанут і ке'ре'ч' уны с'а пе'че к'ругл'ї / ве'лик'ї / так'ї тро'хы мен'ч'ї / з'ї пас'кы // [ГПЗН, 17];

4) назви предметів побуту: об'н'їже'н'а 'дошки, що з'єднують ніжки стола' – і тог'ды у хат'ї пе'ред ве'чере'ў ко'до

сто^дла / нази^ввайес^а об^н'іже^н'а то^то / об^ййзувади дан^цом // [ГПЗН, 17], то^учка 'товкач з цвяхами на головці' – та^ка то^учка / шчо ко^дис' пше^н'ниц^у об^шуствовади // [ГПЗН, 31];

5) назви ознак: кв'ітованій 'квітчастий' – у поне^д'іл'ок і^дут ж'ін'к'и до цѣр'кви ў ч'інц'ох / крас^но / ў чо^бот'іх / у ко^жу^хах / у так'их кв'ітованих // [ГПЗН, 35];

6) назви на позначення дій, станів: верчи 'кинути', йїмитис^а 'загорітися' – і то^гды че^н'кали / ск^рут'ат на^п'ір і верж^ут у п'іч / йак на^п'ір с'а у на^р'і йїмит / зго^рит / не са^джайут / бо шче зго^рит на^ска // [ГПЗН, 35], го^йкати 'кричати' – д'іты то^гды ўже л'ага^йут у то^ту со^дому і го^йка^йут і ш^ука^йут ц^ук'ер'кы па^дыч'камы // [ГПЗН, 16], об^шуствовати 'очищати зерно від лушпиння' – та^ка то^учка / шчо ко^дис' пше^н'ниц^у об^шуствовади // [ГПЗН, 31].

У текстах виявлено чимало семантичних діалектизмів, які, як відомо, мають інше лексичне значення, ніж відповідники літературної мови. Наприклад, слово роб'ітний в ідіолекті Парасковії Павлюк має значення 'будній': а ко^дис' ж'ін'к'и^е но^сиди ч'інц'и на го^дов'і так'і / так с'а в'іта^ди / і ма^ди ў ро^б'ітний дѣн' хо^дыти ў ч'інц'ах [УГПЗН, 124]. У "Словнику української мови" в 11-ти томах наведено такі значення прикметника робітний: 'працьовитий', 'який працює', 'призначений для роботи і робітників' [СУМ 8, 585]. Семантичним діалектизмом є іменник ши'єниц^а у значенні 'кутя': по^мол'ац'а / пок'лич'ут по^мерших і ши'єниц^а ди^ш'айец'а на сто^л'і / ка^жут / шо при^ход'ат мер'ц'і йїсти // [ГПЗН, 16]. Слово пиениця в українській літературній мові має значення 'рослина родини злакових', 'зерна цієї рослини' [СУМ 8, 415]. У "Словнику бойківських говірок" М.Й. Онишкевича зафіксовано іменник пиениця у значенні 'пшенична кутя' [СБГ 2, 164]. У діалектних текстах виявлено іменник ро^с'іў у значенні 'юшка': у нас ва^риди ро^с'іў із гри^бом [ГПЗН, 16]. Слово розсіл (росіл) у літературній мові має значення 'розчин для засолювання овочів, риби тощо', 'насичена сіллю природна вода' [СУМ 8, 808]. Наведені семантичні діалектизми трапляються в записах від інших інформантів із Волосянки, наприклад: ў нас ро^с'іў так'иї ѝе / то ѝа не^н з^найу / ў дру^гих се^дах ѝо^го на^пе^уно не^н ва^р'ат // то ка^пуста в'і^дваре^нна і т^уда гри^б іў да^йут / п'і^дм'ываний так'иї // но не^н тої ро^с'іў /

шо |кур'ачий| називайеџ':а / а то та'к'ий п'іс'ный // [УГПЗН, 138]. Це свідчить, що лексичний рівень ідіолекту, як і всі інші рівні мовної системи, є “віддзеркаленням” діалектних норм Волосянки, які формувалися впродовж тривалого часу.

Щоправда, поодинокі росіянізми, виявлені в діалектних текстах, хоча не вписуються в систему бойківської говірки, проте в піснях є яскравим стилістичним засобом: ска|мейка ‘лавка’, ди|журный ‘черговий’ – џ'з'ади мене в'ід^м|мамк'и у|темну|йу т'ур|му / |мамку| подо|ж'иди у сы|ру зим|л'у // |сизжу| йа на ска|мейц'і / ди|журный| двир'і в'іт:ор|мос / џ'з'аџ' і за|в'іџ' н'а до с'л'іч:ого на вып'рос // [УГПЗН, 118], дуб'інка ‘дрюк’, ‘ломака’ – бо у|т'урмах / у п'ід|вал'і |йісти|ни да|џут / т'іл'ко з'л'іџі варто|вийі дуб'інкам'і бйут // [УГПЗН, 120]. Від сина Парасковії Андріївни Степана Павлюка нам вдалося довідатися, що його мати не була в Сибіру, проте надзвичайно болісно сприймала розповіді родичів, знайомих, фіксувала цю інформацію в пам'яті, а потім відтворювала в піснях.

У текстах, записаних від Парасковії Павлюк, простежуємо біль, тривогу за долю України, зневагу та ненависть до окупантів. І це зрозуміло, адже її родина зазнала утисків та знущань тоталітарного режиму. На очах Парасковії 1946 року від рук енкаведистів загинула сестра Настасія, чоловік Петро пережив десятилітнє ув'язнення як ворог радянської влади. Тому цілком закономірно, що в текстах так багато експресивних засобів. Найбільше їх виявлено на лексичному рівні: моска|л'уг'и – ту п'іџночи| моска|л'уг'и џдо|миди џ ха|тыну // [УГПЗН, 115], л'удо|йід^м – у|дариџ' іі л'удо|йід^м џ |годову // [УГПЗН, 116], ан'каге^нби – аш ту при|йшди ан'каге^нби уно|чи // [УГПЗН, 118]. Наведені слова виражають негативне ставлення діалектоносія до ворогів українського народу. Водночас у текстах функціонує чимало лексем із зменшено-пестливими суфіксами позитивної оцінки: по'џстан^нч'ик'и – |мати| в'ікно в'ітво|рида / та ї|вч'ер'у| пода|да // ува|жайте / по'џстан^нч'ик'и / бо |йе џ|сел'і| йобда|ва // [УГПЗН, 115], мат'іночка – іш^нч'е|с|тара мат'іночка в'ід^м в'ікна|ни в'ітступ|да // |йак| обдаџ'іџ' |поџна| хата до ха|ты с'а џточ'ида // [УГПЗН, 115], к'роџ'а – з|моџіх| циц'ок к'роџ'а|тече / а г'руди|џу|ранах // [УГПЗН, 115].

Аналіз ідіолексикону Парасковії Павлюк дозволяє говорити про системність діалектних виявів на цьому мовному рівні у

межах описаних тематичних груп. Значна частина експресивних утворень і порівняно невеликий відсоток okazіоналізмів відображають індивідуальну манеру мислення й оригінальну асоціативність інформанта.

Отже, комплексне дослідження ідіолекту показує, що діалектні тексти презентують непересічну мовленнєву особистість, яка творчо використовувала все багатство мови. Парасковія Павлюк як представниця бойківського говору через рідну говірку транслювала досвід попередніх поколінь. Описаний ідіолект яскраво відображає не тільки характерні говіркові риси, а й індивідуальний креативний підхід у використанні мовних ресурсів – образність, виразність, насиченість архаїчними елементами та індивідуальними новотворами. Парасковія Павлюк є водночас типовою представницею говірки с. Волосянка і яскравою мовленнєвою особистістю, дослідження ідіолекту якої в різних аспектах має наукову перспективу.

1. Глуховцева К.Д. Діалектоносії як дискурсивна особистість // Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.
2. Гриценко П.Ю. Діалектний фонофонд як джерело інформації про українську мову // Український діалектний фонофонд. К. 2004.
3. Гриценко П.Ю. Ідіолект і текст // Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка. Збірник наукових праць, присвячений 70-річчю від дня народження проф. С.Я. Єрмоленко. К. 2007.
4. Жилко Ф.Т. Говори української мови. К. 1958.
5. Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. Вид. 2-ге. К. 1966.
6. Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слин'ко І.І. Історична граматики української мови. К. 1980.
7. Иванцова Е.В. Феномен диалектной языковой личности. Томск. 2002.
8. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. М. 2002.
9. Коць-Григорчук Л. Діалектні проблеми Бойківщини // Український діалектологічний збірник. Кн. 3. К. 1997.
10. Коць-Григорчук Л. Зона вібрацій на західному мовному пограниччі // Діалектологічні студії. 3: Збірник пам'яті Ярослави Закревської. Львів. 2003.
11. Лютикова В.Д. Языковая личность: идиолект и диалект: автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. Екатеринбург. 2000.
12. Мишанич С.В. Примітки // 3 гір Карпатських: Українські народні пісні-балади. Ужгород. 1981.
13. Народні пісні з голосу Параски Павлюк / Зібр. та упоряд. В. Сокіл. Львів. 2008.
14. Нефедова Е.А. Лексико-семантическое варьирование в пространстве диалекта. М. 2008.
15. Онишкевич М. Нариси з лексикографії і лексикології Бойківщини за даними словника бойківських говірок: дис. ... докт. філол. наук. Львів. 1968.

16. Павлюк С. Слово про Матусю // Народні пісні з голосу Параски Павлюк / Збір. та упоряд. В. Сокіл. Львів. 2008.

17. Пишєн'юрська-Овчаренко М. На пограниччях надсянського говору // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. CLXII: Збірник філологічної секції. Т. 25. Нью-Йорк; Париж. 1954.

18. Фроляк Л.Д. Ідіолект гетерогенного походження у системі новоствореної говірки // Діалектологічні студії: зб. на пошану Дмитра Гринчишина. Вип. 1. Мова в часі і просторі. Львів. 2003.

19. Фроляк Л.Д. Ідіолект як частина говірки // Лінгвістичні студії. Вип. X. Донецьк. 2002.

20. Фроляк Л.Д. Функціонування ідіолекту з південно-західною діалектною основою в умовах новоствореного говору // Українська історична та діалектна лексика: Збірник наукових праць. Вип. IV. Львів. 2003.

АУМ *Атлас української мови: в 3 т. Т. 1–3. К. 1984–2001.*

ГПЗН *Говірки південно-західного наріччя української мови. Збірник текстів / Упоряд. Н.М. Глібчук. Львів. 2000.*

СБГ *Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. Ч. 1–2. К. 1984.*

СУМ *Словник української мови: в 11 т. К. 1970–1980.*

УТПЗН *Українські говірки південно-західного наріччя: Тексти / Упоряд. Н.М. Глібчук. Львів. 2005.*

MST *Skudrzykowa A., Urban K. Mały słownik terminów z zakresu socjolingwistyki i pragmatyki językowej. Kraków; Warszawa. 2000.*

PARASKOVIYA PAVLIUK'S IDIOLECT THROUGH THE PRISM OF DIALECT TEXTS

The article describes Paraskoviya Pavliuk's idiolect; born in 1914, illiterate, she was the native resident of Volosianka village (Lviv region, Skolivskiyi district). Phonetic, morphological, syntactical and lexical features of the dialect texts are analyzed. The study examines the characteristics of Paraskoviya Pavliuk's language personality.

Ментальність діалектоносія та особливості діалектного дискурсу

У сучасній лінгвістичній літературі вчені значну увагу приділяють розмежуванню понять *дискурс* і *текст*. На думку М.П. Кочергана, під текстом зазвичай розуміють об'єднану смисловими зв'язками послідовність знакових одиниць, основними властивостями якої є зв'язність і цілісність. Під дискурсом – різні види актуалізації тексту, розглянуті з погляду ментальних процесів і у зв'язку з екстралінгвальними чинниками [10, 162]. Актуальності набувають слова Ю.С. Степанова, який стверджує, що “дискурс існує насамперед і головним чином у текстах, але таких, за якими стоїть особлива грамати́ка, особливий лексикон, особливі правила слововживання і синтаксису, особлива семантика, – зрештою – особливий світ. У світі будь-якого дискурсу діють свої правила синонімічних замі́н, свої правила істинності, свій етикет. Кожен дискурс – це один із світів” [13, 44–45].

В.І. Карасик виділяє два види дискурсу з позицій соціолінгвістики: персональний (індивідуально-орієнтований) та інституційний (статусно-орієнтований) [9, 6]. Персональний дискурс репрезентує побутове спілкування, відображене в дослідженнях розмовного стилю та діалектної мови. Отже, діалектний дискурс є індивідуально-орієнтованим, він нерідко має спільні риси з розмовним дискурсом. Специфічних рис цей дискурс набуває за умови участі у спілкуванні мовців окремих соціальних чи територіальних спільнот.

Так, скажімо, у середовищі гончарів нерідко для номінації гарного гончарного виробу використовують іменники жіночого роду, які зазвичай в усному мовленні не функціонують. У цьому разі опозиція лексем *горщик* – *горщиця*, *гличик* – *гличиця* (с-ще Опішня Полтавської обл., с. Лиман Луганської обл.) зумовлена такою диференційною рисою, як якість виробу з глини: лексемами *горщик*, *гличик* номінують звичайний глиняний посуд, а ті *гличики* й *горщики*, що по-особливому звучать при легенькому постукуванні по їхніх боках, уважають добре ви-

паленими, їх характеризують як посуд, що має особливі якості, і називають *горщиця*, *гличця*. У них буде смачною страва. Деривати *горщиця* і *гличця* використовують при характеристиці технології виготовлення глиняного посуду чи якості виробу, поза цим контекстом вони не функціонують. Утворені ці номени за однією моделлю (від іменників чоловічого роду за допомогою суфікса *-иц'(-)*), вони немовби заповнюють лакуни, що виникли через відсутність утворень жіночого роду при наявності іменників чоловічого роду для називання цієї реалії. Деривати мають специфічну конотацію.

У говірках української мови опозиції іменників такого типу за родовою ознакою не є поодинокими. До них відносимо: *дощ* ‘атмосферні опади, що випадають із хмар у вигляді води’ – *дощица* ‘мокра дощова погода’ (*така дощица цілий день* [МСБГ 2, 37]); *дурец* – *дурица* (бот.) ‘пажитниця п’янка’ [ГГ, 65]; *лед* – *ледица* ‘грудка кам’яної солі’ (*худобі треба давати ледиці лизати, аби ліпше пасла* [МСБГ 5, 19]). В одних випадках лексеми з суфіксом *-иц'(-)* мають самостійний відтінок значення чи специфічну конотацію, а в інших – значення обох номенів однакове.

Інколи іменники з суфіксом *-иц'(-)* набувають етнокультурної конотації і входять до вжитку діалектоносіїв окремого населеного пункту чи навіть ареалу. Наприклад, в українських говірках зафіксовано слова *кисіль* і *киселиця*. Лексема *кисіль* номінує драглисту страву з ягідного або фруктового сиропу чи молока з домішками крохмалю [ВТССУМ, 537]. У свідомості носіїв мови лексема *кисіль* має асоціації, пов’язані з чимось непевним, нестабільним, далеким (*Десята вода на киселі* – про далеку рідню), закінченням чогось, напр., гулянки (*у¹же ки¹с’іл’ пода¹ли, т¹реба йти до¹дому*). Невипадково *кисіль* називають *ви^ега¹н’айлом*.

Лексема *киселиця* функціонує для називання обрядової страви. Вона номінує драглисту страву зі слив та борошна або круп [ВТССУМ, 537]; у киселицю нерідко додавали кукурудзяну, житню, вівсяну чи ячмінну муку [СУМГ, 239]. Технологія приготування цієї страви в різних регіонах України різна. Гуцули варили її як різновид киселю зі слив, кукурудзяних круп або борошна [8, 285]. На Лемківщині напередодні Святвечора замочували мелений овес, потім перемішували той заквас через сито, щоб відділити остюки. Очищену густу рідину

варили, постійно помішуючи, щоб не пригоріла. Заправляли кмином, часником та лляною олією.

На Слобожанщині на Свят-вечір в окремих селах (с. Штормове, Новоайдарський р-н) зазвичай варили дві киселиці і ставили ці страви з різних боків столу як обереги від злих духів. Одну киселицю можна назвати різновидом киселю, її варили з фруктів та картопляного чи кукурудзяного крохмалю. Іншу киселицю заварювали гречаним, житнім чи вівсяним борошном, іноді – картопляним крохмалем, у цей відвар додавали гриби, засмажку, спеції (сс. Штормове, Новоайдарський р-н, Шпотине, Старобільський р-н). За переказами старожилів, киселиця була обов'язковою стравою на Свят-вечір в окремих н. пп., доповнювала пісні страви, яких на святковому столі мало бути дванадцять, виконувала оберегову функцію й символізувала добро, достаток, здоров'я, щастя.

Подібне протиставлення властиве словам *діж* і *діжа*. Лексема *діжа* зафіксована у відомих лексикографічних працях із такими значеннями: 'низька широка дерев'яна діжка, у якій готують тісто', 'виготовлене в цій посудині тісто' [ВТССУМ, 304; СУМГ 1, 390]. Діжею називають і череп'яну посудину, в якій замішують тісто.

Лексема *діжа* має низку символічних значень. У загадці *За лісом, за пралісом золота діжа сходить* це слово символізує сонце, у сполученні *пінка діжа* – щось священне, достаток [8, 189]. На Слобожанщині був такий звичай: коли купували діжку, то рахували кількість тросток, промовляючи "Діж", "Діжа". Якщо діжка мала парну кількість тросток, то рахунок закінчувався на слові "Діжа", що символізувало хорошу якість діжки, здатність її до засолювання й тривалого збереження овочів. Якщо діжка мала непарну кількість тросток, то рахунок закінчувався на слові "Діж", що символізувало погану якість діжки.

Отже, спільнокореневі слова *діж* і *діжа*, так само, як і *кисіль* і *киселиця*, належать до різних родів. Іменники жіночого роду в аналізованих випадках мають позитивну конотацію, їхню символіку пов'язують із чимось священним, сакральним. Іменники чоловічого роду можуть мати негативну або нейтральну конотацію. Такі явища, ймовірно, мають бути предметом вивчення когнітивної морфології чи (ширше) граматики. У наш час ці терміни не мають єдиного значення. Проте помічено, що відбувається розширення діапазону граматики. По-перше, лінгвісти

дедалі частіше вивчають взаємодію лексичного й граматичного в мовних одиницях. По-друге, враховують залежність інформації, введеної в речення, побудовані за однією схемою, від лексичного складу до семантичної взаємодії лексем. По-третє, предметом аналізу стають граматичні конструкції, у яких можуть бути задіяні обмежені шари лексики певної семантики. На основі розширення діапазону питань, які можуть бути предметом вивчення граматики, стає можливим виділення груп засобів різних рівнів мови за критерієм здатності виражати деякі однорідні значення [7, 16]. Такими, на наш погляд, є форми жіночого чи чоловічого роду, які є носіями різної культурної інформації в розмовному та діалектному дискурсах.

Класифікаційна категорія роду іменників на основі співіснування семантико-граматичного та формально-граматичного змістів [6, 87] виявляє здатність створювати опозиції словоформ різних лексем та спрямована передусім на вирізнення формальних показників чоловічого та жіночого родів, а потім і середнього. Проте змішування форм чоловічого і жіночого родів у говірках української мови помічене давно, у східно-слобожанських говірках воно стосується тих груп іменників, рід яких у російській та українській мовах різний. Це явище описане в науковій літературі як “хитання в роді окремих іменників” [14, 56–60; 11, 35–37; 2, 91]: *мо'й'а б'іл', далека С'їб'ір', ви^есока 'наси^п, кра'сивий т'ул'* (сс. Тарасівка, Березівка, Золотарівка, Дякове, Литвинівка Луганської обл. та ін.). Закінчення форм або чоловічого, або жіночого роду можуть набувати також іменники, що означають абстрактні назви: *сво'йу пай со'бац'і о'д:аї* (Дякове), *п'тич'а 'вир'ії* (Євсуг), *ласт'іу'ки з 'вир'ію при^ел^ет'іли* (Танюшівка).

Окрему групу складають іменники, формальні показники яких передбачають віднесення до різних родів: *ка'дик – ка'дика* ‘випнута хрящева частина горла’ (Свистунівка), *воло^к – во'лока* ‘невелика сітка для ловлі риби’ (Курячівка), *гар'миде'р – гар'миде'ра* ‘безладний галас, метушня’ (Булавинівка), *д'уїм – д'уїма* ‘міра довжини’ (Олександропіль), *кап^ел'ух – кап^ел'уха* ‘чоловічий головний убір’ (Лозно-Олександрівка), *за'соу – за'сова* ‘пристрій для замикання дверей’ (Шарівка), *кенд'ух – кенд'уха* ‘шлунок тварини’ (Лізіне), *посуд – по'суда* ‘загальна назва посуду’ (у 47 говірках з 57 обстежених), *пуп'янок – пуп'янка* ‘зародок квітки, листка або рослини’ (Підгорівка) та ін. Цей ряд іменників

доповнюють однородові утворення з різними флексіями, що мають розмовний характер: *жис'т'* – '*жис'т'а* 'життя' (Микільське), *злос'т'* – '*злос'т'а* 'злість' (Калмиківка), '*завис'т'* – '*завис'т'а* 'заздрість' (Євсуг).

Варіантів типу *дрозд* – *дроз'да*, *мо'тил'* – *моти'л'а*, які зафіксував у східнословобожанських говірках Б.А. Шарпило в середині ХХ ст. [15, 12; 2, 91], при повторному обстеженні ареалу не виявлено. Тільки зрідка функціонують паралелі *метр* – '*метра*, *центр* – '*центра*, що постали “внаслідок неоднакового оформлення запозичень на говірковому ґрунті” [15, 22].

Отже, загальновідому гіпотезу про чітке протиставлення родових форм іменників чоловічого, жіночого та середнього роду у східнословобожанських говірках вважаємо правильною. Однак спостережене паралельне функціонування слівформ із нульовим закінченням та флексією *-а*, одна з яких належать до чоловічого, а інша – до жіночого роду, потребує докладного вивчення.

Попередній огляд досліджених тематичних груп лексики засвідчує, що при найменуванні свійських тварин опозиція зоономенів за статтю та віком тварини лексично виражена й чітко простежена в усіх досліджуваних говірках. За свідченням О.В. Верховод, яка описала тематичну групу лексики живої природи, при називанні диких тварин трапляються випадки, коли родова опозиція відсутня, а репрезентантами обох сем є загальна назва тварини. Але не зафіксовано однокореневих лексем, граматичне оформлення яких передбачає віднесення до різних родів [4, 10]. Так, опозиція ‘лис-самець’ : ‘самка лиса’ об’єднує словотвірні опозити. Для номінації самця в переважній більшості обстежених говірок уживають непохідну назву *лис*, зафіксовано також спорадично поширені похідні іменники із суфіксами *-ак-*, який виражає відтінки згрубілості, зневажливості [14, 45] (*ли'сак*), та складним суфіксом *-овин-* (*лисо'вин*). Для номінації самки в усіх говірках зафіксовано назву *ли'сиц'а* [5, 185]. Проте при номінації миші опозиція *миш* – *миша* є типовою [4, 22].

Якщо врахувати лексеми-архаїзми, що були виявлені в східнословобожанських говірках 50 років тому (ці найменування також подав С.П. Бевзенко в посібнику з діалектології), то при називанні птахів протиставлення *птах* – *птаха*, *о'рел* – *ор'ла*, *дрозд* – *дроз'да*, '*жаїворонка* – '*жаїворонка*, '*зозуль* – *зо'зуля* можливі [15, 12], однак вони виявлені спорадично. Г.І. Богуцька, яка на терені України зафіксувала більше ста назв чайки,

виявила й такі, як *киб* – *киба*, *чибис* – *чибиса*, хоч більшість найменувань – іменники жіночого роду, як і загальноновживане *чайка*: *киба*, *кіба*, *кеба*, *кебавка*, *кебиска*, *кибиска*, *кебистка*, *скебиска*, *ибиска*, *кигиця*, *кикигичка*, *кігітка*, *тигитка*, *цегитка*, *пиголиця*, *келбаска*, *титичка*, *кобавка*, *скигля*, *гігічка*, *пишавка*, *татарочка*, *душа татарська*, *потя татарська*, *турецька птаха*, *татарка*, *підскибиця*, *орачка*, *віщунка*, *луковиця*. Іменників чоловічого роду виявлено лише кілька: *кебис*, *чайбис*, *тогодь*, *тигель*, *чибис*, *чібіс*, *тижик*, *квилун*, *кувик*, *пігриц*, *лібуц*, *кирлик* та ін. [3, 15–17].

Утворення іменників жіночого роду за допомогою формального показника *-а* або суфікса *-иц'* може виявлятися при називанні рослин: *барвінок* – *барвінка*, *могильник* – *могильниця*, окремих дерев: *абрикос* – *абрикоса* [12, 15–16].

Ю.В. Абрамян, яка досліджувала назви сільськогосподарських рослин, зафіксувала близько ста назв картоплі в говірках сходу України. Сему 'картопля, *Solanum tuberosum*' у всіх досліджених говірках репрезентує лексема *кар'тошка* (виявлено морфемні варіанти – *кар'тоха*, *ка'тоха*), *кар'топл'а* (*кар'тофл'а*). У правобережнополіських говірках виявлено номени *кар'топл'а* з фонетичними варіантами основи слова та форма чоловічого роду *карто'пел'*; протиставлення *карто'п'іл'* – *кар'тофл'а* побутують у західнополіському мовленні.

Номінація сортів картоплі в східнослов'янських говірках реалізована надзвичайно широко за такими ознаками:

- за місцем походження (пряма чи опосередкована вказівка на ймовірну територію, де були виведені сорти, або в основу найменування покладено назву етносу): *сла'в'анка*, *ци'ганка*, *го'ланка*, *ч'е'р'н'ігоўс'ка*, *молда'ванка*, *ку'б'інка*, *к'римс'ка* (*к'римка*) та ін.;

- за кольоровою ознакою: *б'їла*, *син'а*, *син'ег'лас'ка*, *жовта*, *розова* та ін.;

- за часом досягання або збирання: *м'їс'ач'на*, *сорока'денка*, *ран'а*, *п'їзн'а*, *йа'рина*;

- за формою коренеплоду (здебільшого через асоціативне сприйняття): *ла'дошка*;

- за антропонімною назвою: *ї'ван-да-мар'їа*, *ок'сана*;

- за станом шкірки: *репанка*, *ше'р'шава*;

- за призначенням: *кормо'ва*, *йїст'їў'на*, *харч'ова*;

- за місцем вирощування: *луго'ва* (*лугоўс'ка*) та ін. Проте більшість виявлених назв – іменники жіночого роду. Лише при

називанні картоплі за формою коренеплоду зафіксовано іменники чоловічого роду: *лапот'*, *ба'нан*. До цих найменувань можна додати назви з невиразною мотивацією, ймовірно, надані новим сортам, як-от: *боже'дар*, *се"р'панок*, *кард'інал* [1, 12–13].

Більшість назв фруктових дерев – це іменники жіночого роду: *яблуня*, *груша*, *вишня*, *слива*, *шовковиця* (*тютіна*), *абрикоса* (*жерделя*). Однак, якщо дерево рідко родить або впродовж кількох років після посадки не цвіте, про нього іронічно говорять: *шос'наша груша не ц'в'іте* / *мабут'то в'ін по'навс'а*. Так само кажуть про троянду (або іншу квітку), яка чомусь рідко цвіте.

Загалом найчастіше опозиція іменників за родовою ознакою з нульовою флексією та закінченням *-а* можлива за участі в опозиції абстрактних іменників, назв предметів побуту та тих, у яких не розрізняють біологічний рід, бо ця диференціація не має практичного значення: *люфт* – *люфта* ‘протяг’ [МСБГ 5, 43], *гирлиг* – *гирлига* [МСБГ 2, 10], *дриветень* – *дриветня* (східнословобожанські говірки), *зеленопух* – *зеленопуга* ‘зелені недостиглі фрукти та овочі’ [МСБГ 2, 62]. Помічено, що при функціонуванні значної кількості лексем для найменування одного предмета, однієї реалії, більшість діалектних іменників мають той же рід, що й загальновідома назва.

Отже, родову віднесеність окремих іменників іноді пов'язують з ознаками реалії, які можна зрозуміти за спеціальними типами конотацій, властивих діалектному дискурсу. У зв'язку з тим, що жінку асоціюють з берегинею домашнього вогнища, сакральністю такої сфери, як дітонародження, назвам окремих предметів чоловічого роду надають формальних ознак жіночого роду, що сприяє виникненню додаткових диференційних сем, які нашаровуються на інтегральні.

1. *Абрамян Ю.В.* Динаміка номінацій традиційного сільського виробництва в українських східнословобожанських говірках: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Луганськ. 2011.

2. *Бевзенко С.П.* Українська діалектологія. К. 1980.

3. *Богуща Г.І.* Назви чайки в українській народнорозмовній мові // Науково-технічна революція і сучасні процеси розвитку лексики української народнорозмовної мови: тези наук. респ. конф. Ужгород. 1989.

4. *Верховод О.В.* Генеза українських східнословобожанських говірок на лексичному рівні: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Луганськ. 2009.

5. *Верховод О.В.* Лексична реалізація опозиції ‘самець’ : ‘самка’ у ЛСГ “Дикі тварини” (на матеріалі українських східнословобожанських говірок) // Лінгвістика: зб. наук. пр. Луганськ. №1. 2008.

6. Виноградов В.В. Современный русский язык: Грамматическое учение о слове. М. 1938.
7. Галич Г.Г. Когнитивная грамматика: ранние версии и новые вопросы // Концептуальні дослідження в сучасній лінгвістиці. СПб.; Горлівка. 2010.
8. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. К. 2006.
9. Карасик В.И. О типах дискурса // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: сб. науч. тр. Волгоград. 2000.
10. Кочерган М.П. Загальне мовознавство. К. 2008.
11. Матвіас І.Г. Іменник в українській мові. К. 1974.
12. Скорофатова А.О. Ономазіологія та лінгвогеографія фітономенів в українських східнослов'янських говірках: автореф дис. ... канд. філол. наук. Луганськ. 2008.
13. Степанов Ю.С. Альтернативный мир. Дискурс. Факт и принцип причинности // Язык и наука конца XX века: сб. статей. М. 1995.
14. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І.К. Білодіда. К. 1969.
15. Шарпило Б.А. Українські говірки Луганщини в їх відношенні до діалектної системи південно-східного наріччя української мови. Луганськ. 1959.
- ВТССУМ *Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.)* / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. К.; Ірпінь. 2005.
- ГГ *Ізюльські говірки. Короткий словник* / За ред. Я. Закревської. Львів. 1997.
- МСБГ 2 *Матеріали до словника буковинських говірок: навч. посіб.* / Ю.О. Карпенко, К.М. Лук'янюк, В.А. Прокопенко, В.В. Яківчак. Вип. 2. Чернівці. 1971.
- МСБГ 5 *Матеріали до словника буковинських говірок: навч. посіб.* / В.А. Прокопенко, В.С. Лимаренко, К.Ф. Герман, В.В. Яківчак. Вип. 5. Чернівці. 1976.
- СУМГ *Словарь української мови* / За ред. Б.Д. Грінченка: в 4 т. Т. 2. К. 1908–1909.

MENTALITY OF A DIALECT SPEAKER AND ISSUE OF DIALECT DISCOURSE

The article deals with cases where generic relatedness of individual nouns associated with features of realities that can be understood as special types of connotation peculiarities, which belong to dialect discourse. Due to the fact that women are associated with housewives, sacred areas of such sphere as baby birth, names of masculine individual items are provided formal feminine traits, which contribute to the differential additional things, which accumulate in integral things.

Життєвий шлях подільського селянина в мовному втіленні (на матеріалі автобіографічних текстів)

Когнітивно-дискурсивна парадигма сучасної лінгвістики актуалізує дослідження інформації, вербалізованої в тексті, а також сховані в ній ментальні одиниці і структури, з урахуванням прагматичної спрямованості тексту, інтенцій автора й особливо-го контексту комунікативного акту [5]. Відповідно автобіографічний текст як об'єкт аналізу активно привертає увагу лінгвістів. Сьогодні існує достатня кількість досліджень, здійснених науковцями на матеріалі автобіографічної літератури. У них, зокрема, розглянуто мовні особливості організації мемуарно-автобіографічних текстів (Н.А. Ніколіна, О.Г. Новікова), стилістичні прийоми (Є.А. Кованова), засоби вираження об'єктивного і суб'єктивного чинників у жанрі автобіографії (Т.І. Голубева), лексичні особливості (І.В. Белобородова, Т.О. Іванова), специфіку функціонування категорій “простір” і “час” в автобіографічних текстах (О.В. Погодіна, І.В. Гороф'янюк), модальність як текстотвірну категорію (Т.В. Романова), жанрові характеристики та мовне втілення автобіографічної розповіді в діалектній комунікації (С.В. Волошина) [1].

С.В. Волошина виділяє низку особливостей автобіографічної розповіді в діалектній комунікації: оскільки інформантів просять розповісти про своє життя, ці тексти є усними, спровокованими та реактивними. Таку розповідь автор має презентувати за короткий проміжок часу і без тривалих роздумів. Обмеженість розповіді в часі сприяє актуалізації найбільш важливих життєвих подій і досягнень людини [2, 11]. Це спостереження дослідниці цілком підтверджено нашим досвідом запису розповідей подолян про своє життя. Більшість записаних нами подолян пережила голод у 30-х і повоєнних 40-х роках, а тому центральною темою автобіографічних розповідей є саме переживання і виживання в ті скрутні для українців часи.

Метою нашої розвідки є опис мовного втілення життя подолян в автобіографічних діалектних текстах. Джерельною базою слугували експедиційні записи – 37 автобіографічних текстів-спогадів очевидців Голодомору, отриманих упродовж 2007–2013 рр. методом польових досліджень у 30 населених пунктах Вінницької, 2 – Хмельницької та по 1 – Житомирської й Чернівецької областей [ППС].

Спостережено, що автобіографічні тексти подолян 20–30-х рр. народження мають відносно варіативну форму, проте сталий зміст: у фокус комунікації інформантів потрапляють події, що організовують сільське життя – робота, сім'я, звичаї. Щоправда, в аналізованих текстах ці мікротеми підпорядковані одній макротемі – виживання в умовах відсутності їжі. Крізь призму цієї макротемі сприймається все життя того періоду: робота полягає в пошуку харчів і способів прогнати близьких. Сім'я постає в ракурсі хто вижив, а хто загинув від голоду, хто з членів родини у який спосіб добував їжу. Звичаї репрезентовані описом поховального обряду. Отож, типологічно аналізовані автобіографічні тексти мають низку схожих сюжетів та мотивів, що перетворює їх на один великий метатекст, у якому різними голосами озвучений один і той же сюжет – вимирання з голоду подільського селянина протягом 30–40-х років ХХ ст.

Переконані, що лінгвістичне розуміння інформації прямопропорційне її мовному втіленню. А тому аналіз автобіографічного метатексту подолян будемо на дослідженні засобів мовного втілення диктумного змісту. Останній формують найтипівіші сюжети, пов'язані з конфіскацією майна та збіжжя й наступними спробами виживання, екстремальним харчуванням, описами смертей, способами поховання, випадками грабунку, божевільня й канібалізму. Часто оповідачі роблять спроби узагальнень із приводу причин Голодомору.

Основними засобами вербалізації диктумного змісту є переважно одиниці всіх мовних рівнів.

Спектр задіяних лексичних ресурсів охоплює назви побутових реалій, зокрема продуктів харчування і страв: *хл'їб*, *зерно*, *грис*, *мн'асо*, *моло'ко*, *си'рватка*, *пше'ниц'а*, *грис*, *тра'ва*, *к'л'евер*, *блик'о'та*, *шча'вел'* / *шча'в'їй*, *квасни'чок*, *лобо'да* / *либо'да*, *бур'їан*, *бура'чин':а*, *бура'ки*, *го'рох*, *жолуд'ї*,

каш'тани, липа, брос'т', цв'іт з ва'кац'її, йагоди, кол'за, фа'сул'ї, кар'топл'ї гни'л'ї, бара'бол'а, кар'тошка, лушпайоч'ки, губи, риба, мол'уски, ра'улики, ко'ти, пси, кон'ї, ворони, жом, пампуш'ки, млин'ц'ї, блин'ц'ї, бл'їни х'ронов'ї, боришч, сун, кол'їш, балан'да, каша з ичи'риц'ї, чу'реки, бо'ўт'анка: Було / та'ке шо ў л'ўдини ў 'ж'їнки ўмерла ди'тина / і 'ж'їнка порубала йї'ї / пок'лала ў 'д'їжку і варила і 'йїла то м'н'асо з ди'тини / бо ди'тина ўмерла // 'йїли кон'ї то'же / та'ки пси 'йїли / да'же со'бак не було / ло'вили со'баки / во'рони ло'вили / то'же 'йїли лу'ди / пси 'йїли л'уди / не було ни'чого і недо'род бу'ў / і заби'рали ўс'о // л'уди 'йїли т'ра'ву / бо голо'доўка була / хто ма'ў ш'е т'рошки / кла'ў фа'сул'ї то хто ш'е м'їг / то хо'ди'ў у'ден'ї / порпа'ў фа'сул'ї і 'йїли си'р'ї // ду'же т'аж'ке / т'аж'ке ду'же жи'т'а було // [ППС, 133].

Людина живе в просторі й часі, а тому номінації цих осей буття активно представлені в кожному аналізованому тексті (докладніше див.: [4]).

Лексико-семантичне поле “голод” репрезентовано лексемами голод (62 слововжитки), голодо'мор (23), голо'доўка (10), б'їда (22), гено'цид (1) та їхніми прикметниковими й дієслівними дериватами: голо'дний (10), голоду'вати (7), б'їду'вати (8), б'їдити (2): це бу'ў голод / холо'д / б'їда / а'ле л'уди бу'ли мужн'ї / дру'жн'ї / допома'гали о'дин о'дному // ўс'їм хо'т'ї'ос'а жи'ти // [ППС, 51]. Формують ці лексеми і вільні словосполучення: жи'ти голо'дом; з'нати голо'д; з голо'ду т'ухли і ўми'рали; з голо'ду спухали; ме'рти з голо'ду, по'мерти з голо'ду, з голо'ду за'гинути. Прикметно, що в корпусі вербалізаторів поняття “голод” не зафіксовано лексем ли'хо, горе. Функціонування в цьому номінативному ряді лексеми б'їда зумовлене тим, що основний вербалізатор поняття – лексема голод – у корпусі аналізованих текстів уживається здебільшого в другому з трьох лексичних значень, кодифікованих у літературному ідіомі: 1) гостре відчуття потреби в їжі, сильне бажання їсти; тривале недоїдання через відсутність їжі; 2) відсутність або гостра нестача хліба та інших продуктів харчування з певних причин у населеному пункті, районі, країні тощо; 3) перен. гостра нестача чого-небудь у край необхідного [7, 113–114]: вес'хл'їн ў ўс'їх позаби'рали / і йа'кис'коло ба'бц'ї м'їшок два три бу'ло хл'їба / позаби'рали / з гори'к'ї'ї повит'рус'ували / те ї голо'д // [ППС, 39].

В аналізованому корпусі текстів, що репрезентує буття українців у I пол. XX ст. – період Радянської України часів Голодомору 1932–1933 та голоду 1946–1947 рр., частовживаними є назви реалій, характерних для тієї епохи (т. зв. лексичні маркери епохи). Вони концептуально репрезентують час, а паралельно ще й характеризують дійсність – за політичним устроєм, за способом життя людей: *піч, клуня, жорна, віз, плуг, підвода, пуд, хліб, горищик, коні, карточка, активісти, куркуль, розкуркулити, колективізація, колгосп, емтеес, революція, радянська влада, репресірувати, трудовень, день уштруду, комуніст, комуняки-міліціонери, комісія, енкаведе, бригада, комітети незаможніх, голодовка: Т'їй заби'рали ўс'о / паи'н'у заби'рали / ше з **зруш'к'їў** вит'руй'ували / і 'мус'їў бути **голодо'мор** // заби'рали го'дежу / заби'рали ўс'о / та'к'і т'і / кот'р'і ўже були сл'ужили при 'цему і во'ни заби'рали / бо 'нав'іт'і ў нас 'мого 'тата було дв'і **дес'а'тин'і земл'і** бат'ко даў 'приданого 'мам'і // 'тато не хт'їў 'іти ў **кол'госп** / во'ни заг'нали кол'госпу і 'виж'али це 'жито / заб'рали // [ППС, 32].*

Опис життя неможливо створити без дієслів зі значенням життєдіяльності: *люди 'жили, ро'били, б'їду'вали / б'їдили, 'пухли, голуду'вали, іш'ли по 'миру, іш'ли ў кол'госп, пропа'дали, поми'рали, ўми'рали, спа'салис'а, 'вижили.*

Натомість людей обди'рали, роскур'кул'ували, р'епр'ес'їру'вали, заби'рали, на'логами опкла'дали, гни'дали, гно'били, гнуз'дали, с ха'т'їў виган'али, ў кол'госп го'нили, ареишту'вали, в'їд'правили на буд'їўництво Б'їло'морс'кого ка'налу: ха'пали / б'рали на п'їд'води / ви'возили і ки'дали п'рамо 'наситом ў ка'гати / бо во'ни ўмери'і ли'ж'али там / і за'копу'вали // [ППС, 59].

На морфологічному рівні традиційно спостерігаємо в кожному тексті вживання кількісних, порядкових числівників для позначення року, віку, кількості осіб у родині. Натомість сприймання наочної дійсності явищ у кількісному вияві мовці вербалізують почасті і за допомогою іменників, прислівників: *а ў нас тут 'пачка'ми на'род пропа'даў // да // а то спец'їал'но було з'роблено // 'їак недо'род / ха'ї буде недо'род / то 'нашо гет'ў бут'илку хто на'сип'ле чи ў гори'чок 'їа'к'ї там / то вит'ра'сали / заби'рали **до кап'їа** ўс'о / ўс'о заби'рали **под чис'ту**! // [ППС, 17].*

В описах пережитих бід інформанти активно послуговуються прислівниками, що позначають ступінь вияву

ознаки, дії: **дуже**: Ї́ нашо́му си́л'і́ Горо́дишче / ко́лис' в'і́н бу́в Во́йн'ачин / бу́ла голо́до́ўка ў нас ў т'ри́ц'і́т' т'рет'о́му ро́ц'і́ // **дуже** ба́гато л'у́деї ўми́рало // бу́ли **дуже** ба́гато поро́жн'і́х ў нашо́му си́л'і́ ха́т'і́ў / га́ле бу́ли на́пху́х'і́ л'у́ди / ўми́рали ў ха́тах // [ППС, 59]; **тяжко**: Голо́до́ўка йак бу́ла // л'у́ди на́хли **т'ажко** // [ППС, 93]; **чуть**: В'і́н ге́т' / ге́т' з го́ри'к'і́ў вит'ру́шува́ў // хто́ схо́вайе ў го́ри'чик **чут'** на́ш'н'і́ / во́ни вит'ру́шували і за́би́рали / т'і́ акти́в'і́сти // і за́би́рали ге́т' та́ко с:кри́н'і́ў / у ко́го бу́ли / йа́ка го́дежа бу́ла / ўс'о́ за́би́рали [ППС, 34].

Більшість інформантів в автобіографічних текстах використовують прислівники **тяжко**, **тяжело**, **страшно** для оцінки свого життя: **т'ажело** / дуже бу́ло **т'ажело** // ну́ ше ви́жили // ше жи́в'і́ до йа́ких пор / Ё́бо́же м'і́й // **т'ажоле** ў́рем'а́ бу́ло / та́ке **т'ажоле** / шо не мо́на ви́сказа́ти // [ППС, 105]; **дуже** бу́ло **т'ажке** ў́рем'а́ / **т'ажко** бу́ло **ж**ити **дуже** / **дуже** **т'ажке** ў́рем'а́ бу́ло / нево́зможно́ бу́ло / **т'ажко** **ж**ити́ бу́ло **дуже** [ППС, 132]; **дуже** **страшно** бу́ло ка́зали / **дуже** бу́ло **страшно** / то́му шо **дуже** бу́ло **т'ажко** // [ППС, 56].

У діалектному дискурсі спостерігаємо накладання ситуації-теми і ситуації реального спілкування [3, 6], а тому, розповідаючи про колишнє життя, мовець паралельно з дієсловами минулого часу вживає дієслівні форми теперішнього або й майбутнього часів: То́ л'у́ди ц'і́ **вал'алис'** / то́ там **ў́мерло** / то́ там **ў́мерло** // то́ то́д'і́ **д'ї́журили** ц'і́ п'і́дводи́ / тут по́ шл'а́ху **д'ї́журили** // Писа́р'і́ўка / в'і́д Шч'і́ток до Со́киринце́' / а Со́киринц'і́ до Кома́рова / о́так **д'ї́журили** / **за́би́рали** ц'і́х л'у́деї по со́ш'і́ // а Шч'і́тки до Хуто́р'і́ў / а Хуто́р'і́ до тих Хуто́р'і́ў / до В'і́нниц'і́ / те́й **за́би́рали** // те́й **поза́би́райут** / йа́му **ви́копайут** ту́то / ту́то ц'ві́нтар бу́в / оз'і́до ко́ло ц'ерк-ви́ / де́ за́раз да́ч'і́ пода́вали // те́й так **ви́копайут** йа́му / те́й **при́ви́зут** п'і́дводи́у / **пере́кинули** / **пере́кинули** / за́сипали́ / те́й // [ППС, 42].

Прикметно, що план майбутнього часу не представлено в аналізованих текстах традиційними граматичними формами, натомість спостерігаємо вживання наказового або умовного способів дієслова в значенні майбутнього часу дійсного способу: *Шоб ви йо́го / шоб вам у с'н'і́ не с'ни́ўс'а́ це́й голо́до́мор* //

[ППС, 96]; *І даї́ Боже́ / шоб́ цього́ не поўто́р'алос'а́ // буд'те здо́ров'і́* // [ППС, 123]; *Йа́ не хт'і́ў би́ / шоб́ ворог м'ї́ про́жиў так йа́к йа́ про́жиў сво́їй ди́т'ач'і́ ро́ки / і́ шоби́ мо́їй у́нуки і́ пра́уни́ки не з́нали́ так'ого́ / йа́к йа́ пере́жиў* // [ППС, 131].

Автобіографічна розповідь засвідчує постійні перемикання часових зрізів, найчастіше від минулого до теперішнього. Із цією метою мовці активно вживають антонімічні пари прислівників часу **колись-тепер**: *Їжито́ було́ на го́род'і́ / по'с'ї́яли ку́сочок їжита́ / а то́ // і́ ше́ / ше́ во́но не дос'н'іло́ до́бре / і́ ма́ма це́во / н'і́дут на́р'і́жт' того́ ко́лос':а́ / ко́лос':а́ / і́ се бо́риш'чу́ / бо́ ко́лис' / те́перки́ та́ке па́н'ство́ / шо́ не йі́д'ат та́кого́ / о́ // і́ за́парат / і́ се́ боршч́ ми ва́ри́мо с:им́ // во́но / з́на́йте / про́гра́й / о́ / а́ ше́ т́рохи́ ц'о́го ква́сни'чоќ / бо́ ше́ йа́блуќ не бу́ло́ // ква́сни'чоќ / і́ се́ так ва́рили́ ми то́ боршч́ // стра́дали́ ўс'о́ на́род́ / ўс'о́ на́род́* // [ППС, 16]; **перше-тепер**: *бо́ пе́рше́ на го́р'і́ ўс'о́ скла́дали́ / а́ те́пер́ ў́же ма́йут ... де́ с'та́вити ўс'о́* // [ППС, 53]; **тепер-тоді**: *н'і́шли́ до су́с'ітки́ / во́на́ да́ла йі́м бу́ра'ка́ / за́м'ісц'́ йа́к те́пер́ са́хар / а́ то́д'і́ бу́рак та́кий́ б'і́лий́ // во́ни т́рошки́ з'і́ли і́ поўми́рали́ ў́ нейі́ ў́ хат'і́ / о́* // [ППС, 68].

Виразною особливістю автобіографічних текстів на синтаксичному рівні є повтор – багаторазове відтворення різних лінгвістичних одиниць: слів, словосполучень, речень. Він бере участь у здійсненні локальної (зв'язність лінійних послідовностей у тексті, насамперед речень і більших одиниць, наприклад надфразної єдності, абзацу) та глобальної зв'язності (те, що забезпечує єдність тексту як цілого, його внутрішню цілісність) [6, 56]. Повтор, на думку І.А. Синиці, виконує дві основні функції – структурноорганізуючу, функцію зв'язку (нейтральне використання мовних одиниць): *І́ це́ зро́биў́ голодо́мор Ста́л'ін́ // йа́ бу́ла ў́ Пол'та́в'і́ / йа́ пол'таў́ка са́ма // у́ нас уро́жайі́ буў́ / а́ в'ін́ поза́би'раў́ на́в'і́т' йа́ка́ ба́ба бу́ла́ ду́шча́ / пше́ни́чки на́сипа́ла / схов́ала́ / то́ в'ін́ повиси́паў́ // голодо́мор зро́биў́ Ста́л'ін́* // [ППС, 97] та стилістичну (емоційно-експресивне вживання): *Дес'́ тато́ д'і́с'тали́ му́ки ку́ку'руз'ано́йі́ / та́койі́ / ста́ра хата́ ў́нас́ бу́ла́ // ку́ку'руз'ано́йі́ му́ки те́ там по́клали́ дес'́ // во́на про́бралас'а́ у́ в'і́кно́ і́ забра́ла ту́ му́ку / ў́кра́ла // го́лод не́ не́ да́ваў́́ жи́ти // го́лод не́ да́ваў́́ жи́ти // а́ по́том у́же ... за́чали́ / ў́же т́рохи́ с'та́ло́ ле́гше́ /*

ўже за¹чали то²го / ми ўже по³строїлис' // ўже по⁴том ⁵сорок
с'омий р'ік / ўже то б'ідували / бо с'троїли хату / бо та
ста⁶ра була хата // [ППС, 15].

Найчастіша теза автобіографічних текстів – спогадів по-
долян про голодомор – це аномальність цього явища, яка про-
стежується в низці деталей. Головним порушенням норми є
відсутність звичної їжі: Н'ічого не було // бура¹ки не ўро²дили /
ка³пуста і друг'і там овоч'і то⁴же / не було н'ічого // [ППС,
129], уживання в їжу недопустимих за звичних умов продук-
тів: Їли ¹липу / шча²в'ї / хр'ін // бл'іни та³к'і х⁴ронов'і не⁵кли /
о // ли⁶пу те⁷рли / як б⁸рун'ки ⁹липов'і // [ППС, 125], канібалізм:
Їли ¹трупи / їли л'у²деї // [ППС, 128], спланованість цього
явища через вилучення продуктів харчування: А пра¹в'іт'ел'і
ро²бл'ат' не³добре // ў три⁴ц'ат'і ро⁵ки са⁶м'і вин'і то⁷же так
са⁸мо / Ро⁹с'їя вин'а / бо во¹⁰на х'т'іла Укра¹¹їну з¹²нишчити //
ўс'о зер¹³но з¹⁴везли / ў мо¹⁵ре пото¹⁶пили / а л'у¹⁷ди ос'талис'а
го¹⁸лодн'і // [ППС, 125].

Усі ці конститутивні елементи явища “голод” звучать роз-
різнено в кожному проаналізованому діалектному автобіогра-
фічному тексті, проте унікальні мовотворчі якості діалектоносія
та мудра індивідуальна інтерпретація власного життєвого до-
свіду породжують мікротексти, у яких ословлено кожний за-
значений вище фрагмент: б'іда ¹дуже т'аж²ке ў³рем'н'а було /
невоз⁴можно було / т'аж⁵ко ⁶ж⁷ити було ⁸дуже // було / та⁹ке
шо ў л'у¹⁰дини ў ¹¹ж'інки ў¹²мерла ди¹³тина / і ¹⁴ж'інка пору¹⁵бала
її¹⁶її / по¹⁷клала ў ¹⁸д'їжку і ва¹⁹рила і ²⁰їїла то ²¹м'н'асо з ²²ди²³тини /
бо ди²⁴тина ў²⁵мерла // ²⁶їїли ²⁷кон'і то²⁸же / та²⁹ки пси ³⁰їїли / ³¹даже
со³²бак не було / ло³³вили со³⁴баки / во³⁵рони ло³⁶вили / то³⁷же ³⁸їїли
лу³⁹ди / пси ⁴⁰їїли л'у⁴¹ди / не було ни⁴²чого і недо⁴³род бу⁴⁴ў / і за⁴⁵бі⁴⁶рали
ўс'о // л'у⁴⁷ди ⁴⁸їїли тра⁴⁹ву / бо голо⁵⁰доўка була // [ППС, 133].

Екстремальність ситуації голоду зумовлює виправ-
дання порушення усталених звичаїв і норм поведінки. Го-
лод – це час, коли прощається невиконання релігійних зви-
чаїв, зокрема поховальної обрядовості: Ви¹возили ў²мериших
п'і³водами // на⁴бе⁵ре на п'і⁶воду чи д⁷воє / чи т⁸роє там /
за⁹їїде на ¹⁰ву¹¹лиц'у / хто там ¹²його ўже по¹³просит' / не з¹⁴найу //
теї ¹⁵ви¹⁶копайут' ¹⁷їа¹⁸му / теї за¹⁹копуйут ... / н'і²⁰кого // так / ви-
ко²¹пали і за²²кидали // і н'і²³х'то не ²⁴плаче / і н'і²⁵х'то не ²⁶варе їм
го²⁷б'ід'їу / не спра²⁸ў'аєє їм ²⁹ц'ого ³⁰по³¹хору / це так хо³²вали

ў голо|довку / л'у|деї // ве|зут'уже / ве|зут'он|до п'ід|водоїу! // таї|приві|зут / таї|йаму|їід|ну|вико|пайут / таї|за|кидаїут|чи|двох / чи|трох|ут'ї|йам'ї // ни|ўби|райут|їїх / н'ї|чого // ої|Гос-|поди! // [ППС, 86]. Біблійна заповідь “Не кради!” нівелювала-ся задля виживання: Ше|помн'у / шо|не|було|шо|їїсти / а|за|селом|буў|ка|гат // ко|лис'бара|бол'а|була|і|во|на|по|мерзла / ну|кул|госпна // і|л'уди|туди|ходи|ли|і|рос|копу|вали|ц'у // ну|во|на|пог|ни|ла|там|бара|бол'а // [ППС, 44]. Крадіжки виправдовува-лися: не каралися, а, навпаки, прощалися: Во|ни|хаз'ай|вали / ў|них|ше|було|шос'їїсти / али|ўно|ч'ї|приї|шли|раз|та|к'ї|вурки / бо|то|не|л'уди|бу|ли / вит'а|гну|ли|тел'а / і|пот'а|гну|ли|його|ў|жито / по|вели|ї|там|мама // со|с'їди // ї|там|мама|п'їш|ли // і|їдуть / але|ж'інка|його|та|ї|кажи / Ган'а / не|їди|туди // ти|ж|бач / шо|во|ни|з|обр'ез|ви / во|ни|ж|те|бе|ўбї|ють / не|їди|туди // мама|ўз'а|ли|та|ї|вер|ну|ли|с'а // але|прої|шло / с'їл'ки|там|прої|шло / дв'ї|ни|д'їл'ї / та|ї|ўже|те|м'н'асо|ми|ну|ло|с'а / шо|во|ни|те|ти|л'а|за|бр|а|ли / з'їли // при|ходе|та|ж'інка|та|ї|Ганечко / даї|моло|ка|по|пити // ўже|ў|нейї / ў|тейї|ж'інки / но|ги|по|пх|ли / ру|ки // мама|ка|жуть / не|вар|то|да|ти / но|ти|ж|не|вин:а / ти|ж|не|т'а|гну|ла // мама|да|ли / її|її|на|л'а|ли / да|ли|с:о|бойу|того|моло|ка / але|ўс'о|рам|но|во|на|та|ке|ї|не|ви|жи|ла / бо|бо|та|к'ї|бу|ли|ро|ки / шо|не|було|шо|їїсти / та|ї|во|на|по|мер|ла // [ППС, 56].

Отже, проаналізовані автобіографічні тексти подолян мають низку схожих сюжетів та мотивів, що перетворює їх на один великий метатекст, у якому різними голосами озвучений той самий сюжет – вимирання з голоду українського селянина протягом 30-х та повоєнних 40-х років. Основними засобами вербалізації диктумного змісту є переважно одиниці всіх мовних рівнів.

1. Волошина С.В. Автобиографический рассказ как объект лингвистического исследования // Вестник Томского государственного университета. № 308. 2008.

2. Волошина С.В. Речевой жанр автобиографического рассказа в диалектной коммуникации: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Томск. 2008.

3. Гольдин В.Е. Теоретические проблемы коммуникативной диалектологии: автореф. дисс. ... докт. филол. наук. Саратов. 1997.

4. Гороф'янюк І.В. Мовні засоби реалізації просторово-часового континууму в діалектному тексті // Мовознавчий вісник. Вип. 18. 2014.

5. Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа) // Язык и наука конца XX века. М. 1995.

6. Синиця І.А. Лексичний повтор як засіб реалізації семантичної зв'язності тексту // Мовознавство. № 2–3. 1994.

7. Словник української мови: в 11 т. Т. 2. К. 1971.

ППС “Палає пам’яті свіча. Вогонь – не згас”: Хрестоматія діалектних текстів очевидців Голодоморів / Упоряд. І.В. Гороф’янюк. Вінниця. 2014.

LIFE OF PODILLIA PEOPLE IN THE LIGHT OF LANGUAGE (BASED ON AUTOBIOGRAPHICAL TEXTS)

The article analyzes the dialectal texts based on narratives of 37 Podillia representatives. These texts are autobiographical memories of the past about the famine in 1932–1933 and 1946–1947. The lexical, morphological and syntactical means detected in texts have been characterized.

Варіантність прислівника в діалектному тексті

Варіативність – одна з важливих проблем сучасної лінгвістичної науки. Загальнотеоретичні аспекти варіантності порушено в працях як зарубіжних, так і українських лінгвістів: О. Ахманової, Є. Бартмінського, В. Виноградова, Б. Гавранека, Е. Косеріу, О. Курило, В. Матезіуса, О. Пешковського, Е. Сепіра, В. Солнцева, Ф. де Соссюра, Ф. Філіна, Р. Якобсона та інших, що свідчить про те, що проблема варіантності в лінгвістиці не є новою, хоча передовсім її порушували мовознавці-лексикологи, які працювали над розв'язанням питання тотожності слова і в дослідженнях яких зазначено, що варіанти – різновиди (модифікації) однієї й тієї ж лексичної одиниці.

Натомість упродовж останніх десятиріч зріс інтерес мовознавців, зокрема й українських (І. Вербовської, І. Вихованця, Л. Гнатюк, К. Городенської, Н. Діденко, А. Загнітка, Т. Коць, А. Мойсієнка, В. Семиряк, Г. Стрельчук, Л. Шевченко, І. Царалунги, В. Юносової та ін.), до проблем морфологічної варіативності, хоча переважно їхні дослідження пов'язані з аналізом варіантних форм змінюваних слів. Водночас проблема варіативності діалектних одиниць різних рівнів перебуває в полі зору Н. Глібчук, І. Глуховцевої, Г. Кобиринки, Г. Мартинової, Л. Осташ, Р. Осташа, Б. Пристая, В. Ужченка та ін.

Зауважимо, що в лінгвістиці відоме різне потрактування термінів на позначення мовної варіантності, найпоширенішими з яких є варіантність, варіативність, варіант, варіювання. Як зауважує О. Тараненко, варіанти мовних одиниць – видозміни, паралельні форми існування мовної одиниці, що модифікують різні аспекти її вираження (фонетичний, морфемний або лексичний склад, місце наголосу, парадигму відмінювання, порядок слів і т. ін.), але не порушують принципу її тотожності [6, 62]. Н. Діденко вважає варіантність однією з форм мовного динамізму, яка демонструє складну, об'єктивно вмотивовану діалектичність стабільного і змінного, що визначає конкретні шляхи розвитку мови [4, 5], у нашому випадку – розвитку діалекту.

Предметом нашого розгляду є варіантність спільнокореневих прислівників, зафіксованих у діалектному тексті, який репрезентує говіркове мовлення жителів одного поліського населеного пункту. Вибір діалектного тексту як одиниці, у якій функціонують варіанти прислівників, зумовлений тим, що саме в процесі зв'язного, тим паче діалектного, мовлення людина вживає низку варіантів слів, навіть не задумуючись над цим, оскільки спонтанно розповідає про ті чи інші події. Водночас у лексикографічних виданнях варіативні одиниці здебільшого позбавлені текстового оточення інших класів слів, тому важко простежити варіанти лексем, особливо незмінюваних класів слів, у словниках, хоча в більшості сучасних діалектних лексикографічних видань такі варіанти вже представлені. Зазначене вище ще раз підтверджує думки діалектологів про важливість дослідження мовних одиниць різних рівнів саме в діалектному тексті, бо діалектні тексти – реальність мови, не затиснена і не трансформована вузькими берегами нормативних приписів і обмежень, як у літературному різновиді мови [3, 15], великі діалектні тексти є об'єктивним джерелом вивчення акцентуаційного, фонологічного, фонетичного, морфологічного та синтаксичного рівнів мови, дають змогу засвідчити діалектне явище в системі й простежити всі закономірності його функціонування [2, 5–6].

Джерелами нашого дослідження слугували опубліковані записи зв'язного діалектного мовлення редуکتивної говірки с. Машеве Чорнобильського району. Вибір саме цих діалектних текстів зумовлений тим, що вони репрезентують говіркове мовлення одного населеного пункту, водночас тут можна простежити різний ступінь варіативності адвербіативів в ідіолекті кожного носія говірки. Зазначимо, що варіативність прислівників розглядаємо з позиції синхронії, оскільки об'єктом дослідження є варіативні одиниці, які функціонують в одну епоху й в одному діалектному соціумі. Крім того, зауважимо, що аналіз варіативності на матеріалі прислівників значно відрізняється від розв'язання цієї проблеми щодо змінних класів слів, які мають парадигми роду, числа, відмінка, часу, особи тощо і в яких варіативність є більш виразною, видимою, природною, цілком закономірною. Водночас саме діалектний текст дає підстави констатувати, що й незмінювані класи слів,

із-поміж них і прислівники, у діалектному мовленні набувають значної кількості варіантів.

З огляду на статус прислівника як незмінюваної частини мови серед зафіксованих діалектних варіантів виділяємо насамперед фонетичні (здебільшого не пов'язані з чергуванням звуків), оскільки відзначаємо низку утворень із різним фонетичним наповненням, які вельми часто функціонують у мовленні одного діалектоносія. Крім того, кількість фонетичних варіантів адвербіатива може сягати 5–7 модифікацій: *по'то'м* [ГСМ 1, 16]¹, *'ноти'м* [ГСМ 1, 16], *по'ту'м* [ГСМ 1, 16], *пу'то'м* [ГСМ 1, 62]; *'оти'ул'а* [ГСМ 1, 18], *от'и'ул'а* [ГСМ 1, 100], *'и:ул'а* [ГСМ 1, 34]; *с'огон'е'*, *с'о'годні'* [ГСМ 1, 150], *с'е'гон':е* [ГСМ 1, 312], *с'о'гон':е* [ГСМ 1, 322], *'с'он':і'е* [ГСМ 1, 164], *'с'одні'* [ГСМ 1, 166], *с'о'гон'і'е* [ГСМ 3, 209]; *зно'у* [ГСМ 1, 16], *із'ну'у* [ГСМ 1, 36], *із'но'у* [ГСМ 1, 65]; *сед'но*, *с'ед'но* [ГСМ 2, 258], *с'од'но* [ГСМ 2, 260], *їс'ед'но* [ГСМ 2, 260]; *те'пер* [ГСМ 2, 94], *т'е'пер* [ГСМ 2, 96], *т'е'пер'* [ГСМ 2, 32], *и'е'пер* [ГСМ 2, 226], *т'е'пер'а* [ГСМ 2, 92], *от'е'пер* [ГСМ 2, 126], *те'перека* [ГСМ 2, 102], *т'е'пер-и'ка* [ГСМ 2, 190], *т'е'перека* [ГСМ 2, 66]; *тог'ди'* [ГСМ 1, 18], *то'ди'* [ГСМ 1, 32], *тоді'* [ГСМ 1, 42]; *'очи'н'* [ГСМ 1, 20], *очи'н'* [ГСМ 1, 20], *'оч'е'н'* [ГСМ 1, 42], *'очем-то* [ГСМ 1, 32], *'очи'н'-то* [ГСМ 1, 112]; *ка'лі'с'*, *ко'лі'с'* [ГСМ 2, 142], *ко'ли'с* [ГСМ 2, 232], *ко'л'іс'* [ГСМ 2, 234], *ко'лі'з'* [ГСМ 1, 150]; *із'разу* [ГСМ 1, 14], *з'разу* [ГСМ 1, 16]; *поне'ру'д* [ГСМ 1, 76], *поне'род* [ГСМ 1, 80]; *но'за'у'тра* [ГСМ 1, 62], *но'за'у'тре* [ГСМ 1, 80], *но'за'у'тр'е* [ГСМ 1, 90]; *посл'і'е*, *'посл'е'* [ГСМ 3, 210], *у'посл'і'е* [ГСМ 1, 86]; *осто'рожно*, *сто'рожно* [ГСМ 3, 214]; *ког'да-то* [ГСМ 1, 42], *ко'да-то* [ГСМ 1, 42]; *ні'г'д'е* [ГСМ 1, 58], *н'і'д'е* [ГСМ 2, 82]; *уруш'ну* [ГСМ 1, 238], *уруч'ну* [ГСМ 2, 240]; *інт'е'ресно* [ГСМ 1, 148], *онті'у'ресно* [ГСМ 1, 160]; *специ'іал'но* [ГСМ 1, 172], *спеці'іал'но* [ГСМ 1, 172] та багато ін. Представлені приклади демонструють різноманітні фонетичні варіанти прислівників, які загалом виявляють фонетичні особливості середньополіського діалекту, водночас відрізняються наявністю / відсутністю вставних /

¹ Наприклад, у мовленні інформанта Горбаченка Василя Калениковича, матеріали від якого записані на с. 15–123 першої книги, відзначаємо найбільшу кількість різних видів варіантних форм прислівника (понад 60), що зумовлено обсягом записаного діалектного тексту та рівнем освіти діалектоносія (він зовсім не ходив до школи).

приставних звуків, демонструють явища асиміляцій, окання / акання, палатальності / велярності приголосних тощо. Крім того, відзначаємо низку так званих усічених (скорочених) варіантів адвербіативів, наявність яких, очевидно, зумовлена законом мовної економії та темпом мовлення інформанта; у деяких фонетичних варіантах спостерігаємо вплив білоруської мови (дз'ес' [ГСМ 1, 220], дес' [ГСМ 1, 30]; т'е'нер' [ГСМ 2, 32], ц'е'нер [ГСМ 2, 226]). У мовленні діалектоносіїв спорадично функціонують також фонетичні варіанти прислівників у формі компаратива: бо'л'ш [ГСМ 1, 260], бол'ш [ГСМ 2, 226]; 'ранше [ГСМ 1, 318], 'ран'ше [ГСМ 2, 44], 'ранше [ГСМ 1, 318] тощо.

Зазначимо, що в досліджуваних текстах фіксуємо низку фонетичних варіантів прислівника з початковими [у], [ў], які, на відміну від літературної мови, де вони сприяють милозвучності, в діалектному мовленні зовсім не пов'язані з евфонією, оскільки представлені в будь-якому фонетичному оточенні: уно'чі^и, ўно'чі^и [ГСМ 3, 209]; ўн'і^изу, уні^изу [ГСМ 3, 211], ўздоўж, уз'доўж [ГСМ 3, 212]; у'дома, ў'дома [ГСМ 3, 212]; ў'ранці^і [ГСМ 1, 338], у'ранці^і [ГСМ 1, 342]; ўп'е'т'ох [ГСМ 1, 326], уп'е'т'ох [ГСМ 1, 326] та ін.

Як зауважують мовознавці, морфологічні варіанти відрізняються, по-перше, наявністю різних формотворчих афіксів та парадигмою відмінювання (дієвідмінювання); по-друге, варіантністю граматичних категорій при змінній або незмінній формі слова, особливо на рівні роду, іноді числа [6, 63]. Оскільки прислівники належать до незмінюваних слів, у них спостерігаємо лише різноманітність формотворчих афіксів, передусім суфіксів, для утворення форм компаратива адвербіативів, напр.: 'бол'е'е [ГСМ 1, 228], бол'е'ї [ГСМ 2, 216], 'бол'е [ГСМ 2, 210], 'бол'ше [ГСМ 1, 246], бо'л'ш [ГСМ 1, 260]; м'ениш', м'ениш'е [ГСМ 1, 66], 'мен'шеї [ГСМ 1, 114]; 'ран'ше [ГСМ 2, 44], ра'н'іше [ГСМ 2, 92], 'ран'е [ГСМ 2, 158], ро'ніш'и'е'ї [ГСМ 1, 202], 'ранчеї [ГСМ 1, 344]; дал'ш [ГСМ 1, 212], 'дал'ше [ГСМ 1, 240], 'дал'е'ї [ГСМ 1, 296], 'дал'і'ї [ГСМ 2, 128]; 'луч:е [ГСМ 2, 22], 'луч:ей [ГСМ 1, 24] та низка інших.

Словотвірні варіанти розрізняються видозмінами морфем і взагалі частин слова при словотворенні [6, 63]. І. Вербовська, розв'язуючи проблему словотвірної синонімії та словотвірної варіантності прикметника в українській мові, спираючись

на різні теорії про морфемне варіювання, зокрема на погляди І. Ковалика, А. Грищенка, Н. Клименко, Є. Карпіловської, словотвірні варіанти визначає як спільнокореневі похідні, утворені за допомогою вільних варіантів або за допомогою аломорфів, водночас зазначаючи, що невід'ємним параметром дериваційної варіантності є тотожна лексична і словотвірна семантика компонентів пари [1, 5], з чим ми цілком погоджуємося. Словотвірних варіантів загалом у досліджуваних текстах виявлено чимало, незважаючи на статус прислівника як незмінюваної частини мови, водночас відзначаємо здатність адвербіативів утворювати дериваційні варіанти за допомогою невеликої кількості афіксів, причому словотвірних варіантів набувають насамперед прислівники місця та часу, рідше – способу дії завдяки додаванню здебільшого суфіксів чи постфіксів, рідше – префіксів: *у'доўж*, *заўдоўж'кі*, *доўж'інойу* [ГСМ 3, 221]; *'ну'ч:у*, *уно'чі* [ГСМ 3, 209]; *'п'е'шки* [ГСМ 1, 20], *п'е'ша'ка* [ГСМ 1, 20]; *'зарез*, *'зарезко* [ГСМ 3, 210]; *з'молоду*, *із'молоду* [ГСМ 3, 210]; *ко'л'і-н'ебуд'*, *ко'л'іс* [ГСМ 3, 211]; *там*, *'тамака* [ГСМ 3, 212]; *'гордо*, *горд'лі'во* [ГСМ 3, 214]; *'раптом*, *роп'тово* [ГСМ 3, 216]; *о'гулом*, *о'гул'но* [ГСМ 3, 216]; *'рачкі*, *ноко'рачкі* [ГСМ 3, 219]; *ноўмо'н'ак*, *ноўмон'кі* [ГСМ 3, 219]; *пуд'рад*, *пудре'ди* [ГСМ 3, 220]; *те'перака* [ГСМ 1, 16], *те'пер* [ГСМ 1, 16]; *на'о'зад* [ГСМ 2, 140], *ў'зад* [ГСМ 2, 142]; *'дома*, *ўдома* [ГСМ 3, 212]; *но'л'ево*, *ў'л'ево* [ГСМ 3, 212]; *ноп'раво*, *ўп'раво* [ГСМ 3, 212]; *н'ено'жерліво*, *об'жерліво* [ГСМ 3, 216]; *'йакос'* [ГСМ 1, 158], *йак-ні'буд'* [ГСМ 1, 162]; *напри'мерно* [ГСМ 2, 234], *напрі'мер* [ГСМ 2, 236]; *'рано*, *зо'ран'ше* [ГСМ 3, 210]; *кос'а'е'ка*, *наўко'с'ак* [ГСМ 3, 2218], *в'ес'нойу*, *нов'ес'не'* [ГСМ 3, 209] та низка інших.

Водночас зауважимо, що представлений матеріал демонструє також комбінаторні варіанти адвербіативів, які розрізняються кількома ознаками: *строш'не* [ГСМ 1, 66], *ст'рашино* [ГСМ 1, 82]; *ба'о'гато*, *бого'т'ушчо* [ГСМ 1, 140]; *'ранчеї* [ГСМ 1, 344], *ран'шей* [ГСМ 1, 160]; *по'ка* [ГСМ 1, 132], *'покул'* [ГСМ 1, 132]; *'даром*, *до'ремно* [ГСМ 3, 219] тощо, причому насамперед спостерігаємо функціонування акцентуаційно-фонетичних, фонетично-формотворчих, фонетично-словотвірних модифікацій прислівника.

Отже, дериваційна варіантність прислівників пов'язана з варіюванням морфем в спільнокореневих словах, вільній за-

міні однієї морфеми іншою, використанням у тій самій ситуації мовлення різноманітних словотвірних варіантів-дублетів, які мають однакову семантику. З-поміж зафіксованих словотвірних варіантів переважають суфіксальні та постфіксальні варіанти прислівників, рідше – префіксальні та префіксально-суфіксальні; усі вони демонструють багатство діалектного словотворення.

Зауважимо, що серед словотвірних майже не відзначено варіантів (крім одного: *ту'да-с'у'да* [ГСМ 2, 134], *с'у'да-ту'да* [ГСМ 1, 236]), які відрізняються порядком компонентів, що насамперед мали б спостерігати в адвербіативах-юкстапозитах, оскільки такі прислівники функціонують спорадично й використані в усталеному порядку розташування їхніх компонентів: *кр'єст-'накр'єст* [ГСМ 1, 240], *'перво-'наперво* [ГСМ 1, 182], *бу'л'ш-м'єни* [ГСМ 1, 86], *с'у'ди-'ту'ди* [ГСМ 1, 192], *'ні'шком-'ті'шком* [ГСМ 3, 216] тощо. Крім того, не зафіксовано словотвірних варіантів прислівників зі зменшено-пестливими суфіксами, оскільки такі демінутивні утворення в мовленні інформантів відзначені лише спорадично й, на нашу думку, залежать від ідіолекту носія; прислівників зі згрубілими суфіксами не зафіксовано зовсім.

Отже, варіантність прислівників спостерігаємо в мовленні всіх інформантів, матеріали від яких представлено у виданні “Говірка села Машеве Чорнобильського району”, хоча варто відзначити, що кількість варіантів прислівників залежить від ідіолекту носія говірки², тривалості його мовлення, оскільки спостерігаємо найбільшу кількість варіантів одного й того ж слова в найбільших за обсягом записах. Наші спостереження підтверджують думку Л. Осташ та Р. Осташа про те, що варіантність залежить від особистості мовця, його творчої індивідуальності, емоційного стану інформанта, тривалості розмови, умов бесіди [5, 155]. Аналіз варіантів адвербіативів із досліджуваного видання засвідчує, що більша кількість варіантів притаманна, крім зазначеного вище, інформантам із мінімальною освітою; водночас мовці з вищим рівнем освіти уникають (свідомо чи несвідомо) значної кількості варіантів, іноді називають спочатку виразний діалектний варіант й одразу ж схожий до літературного чи навіть літературний. Очевидно, зна-

² У записах мовлення Потапенко Ганни Данилівни [ГСМ 1, 352–360] не відзначено жодного варіанта прислівника.

чна кількість варіантних утворень зумовлена ще й тим, що інформанти свідомо уникають повторення однієї й тієї ж форми, демонструючи в такий спосіб розмаїття своїх мовних засобів. Л. Осташ та Р. Осташ вважають, що діалектне розмовне мовлення дає змогу мовцеві почувати себе вільно при вираженні думок у різних ситуаціях і використовувати як спільні мовні надбання певного діалектного соціуму, так і власні творчі знахідки [5, 157]. Отже, варіантність морфологічних діалектних форм загалом і прислівника зокрема зумовлена зазначеними вище факторами, наявність чи відсутність яких призводить до збільшення / зменшення кількості модифікацій слова.

Водночас частотність уживання інформантом варіантних форм прислівників різна і залежить від розряду адвербіатива за значенням. Найбільшу кількість варіантів мають прислівники місця та часу, що зумовлено тематикою розповідей інформантів, оскільки вони подають інформацію про події, пов'язані з особистим життям, які відбувалися в певній хронології та в певному місці.

Найвищу частотність використання мають фонетичні та словотвірні варіанти прислівника від питомих основ, від запозичених їх відзначено набагато менше, як і самих прислівників з іншомовними коренями. Однією з причин появи фонетичних варіантних форм адвербіативів є близькість із білоруськими говірками. Крім того, на кількість варіантів впливає літературна мова та загальна освіта діалектоносія. Функціонування фонетичних, морфологічних варіантів діалектних прислівників іноді супроводжується змінами акцентів адвербіатива, тобто сприяє появі комбінованих варіантів прислівників. Використання діалектоносіями кількох паралельних форм прислівників є свідченням активності діалектного слово- та формотворення в царині прислівника, оскільки ця частина мови, незважаючи на давню історію становлення, й досі поповнюється новими діалектними елементами, наслідком чого є збагачення говіркового мовлення та поповнення діалектного лексикону новими утвореннями.

У діалектному мовленні різноваріантні форми прислівників функціонують паралельно, не заперечуючи й не виштовхуючи один іншого, а, навпаки, залежно від ситуації мовлення, підсилюючи вказівку на місце, час, причину, спосіб дії, про що свідчить паралельне вживання одним діалектоносієм під

час розповіді про ті самі події значної кількості варіантів прислівників.

Отже, варіантність прислівників у діалектному тексті є своєрідним виявом мовного паралелізму насамперед на граматичному рівні, сприяє виникненню значної кількості нових варіантних форм не тільки від проаналізованих нами спільнокореневих, а й різнокореневих адвербіативів, які в діалектному тексті перебувають у різних типах системних відношень (лексичних і граматичних), що й буде предметом дослідження в наступних наукових студіях.

1. *Вербовська І.Т.* Словотвірна синонімія і словотвірна варіантність прикметників української мови: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Львів. 2007.

2. *Говірки Західної Полтавщини*: Зб. діалект. текстів / Упоряд. Г.І. Мартинова. Черкаси. 2012.

3. *Гриченко П.Ю.* Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії // Павлюк М., Робчук І. Українські говори Румунії. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто. 2003.

4. *Діденко Н.М.* Варіантність дієслівної парадигми у староукраїнських пам'ятках першої половини XVII століття: автореф. дис. ... канд. філол. наук. К. 2013.

5. *Остап Л., Остап Р.* Варіантність у діалектному мовленні // Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі: До 100-річчя професора Федота Трохимовича Жилка. К. 2008.

6. *Тараненко О.О.* Варіанти // Українська мова: Енциклопедія. К. 2004.

ГСМ Говірка села Машеве Чорнобильського району. Ч. 1–3. К. 2003.

VARIATION OF ADVERB IN DIALECTAL TEXT

The variant forms (mainly phonetic and word-formation) of adverbs fixed in published spoken texts of reduced dialect coherent speech (Mashve of Chornobylsky district) were analysed in the article. Features and reasons of functioning, specificity of adverbative variant forms using in the idiolect of one dialect speaker and generally in speech of village inhabitants were found out.

Інформаційний простір діалектного тексту

1. На кінець ХХ ст. в українській діалектології серед дослідницьких домінант виразно окресленими залишалися дескриптивні, лексикографічні та лінгвогеографічні праці. На цьому тлі записування, упорядкування та видання збірань текстів усного мовлення носіїв діалектів ще не належало до кола пріоритетних завдань лінгвістів, а здебільшого зберігало підпорядкування практиці викладання діалектології в університетах. До видань невеликих збірань діалектних текстів (далі – ДТ), здебільшого обсягом 1–2 с. з кожної говірки, часто долучали навчальні завдання для студентів, що зосереджувало їхню увагу на рисах виразних, насамперед диференційних стосовно літературного ідіому. Для потреб дидактики нерідко передруковували ДТ з давніших видань – початку і першої половини ХХ ст., які відтворювали особливості мовлення різних наріч, поєднуючи при цьому записи різної якості й неоднакових засад транскрибування текстів. Репрезентувати в діалектних текстах увесь український континуум як цілість (за винятком деяких говірок за межами України) вперше вдалося в 1977 р. у виданні “Говори української мови. Збірник текстів” [9]. Працю схвально оцінили діалектологи, проте вона традиційно мала ознайомлювальне спрямування, оскільки об’єднувала невеликі тексти, які не могли забезпечити розгортання на їх основі поважних системних досліджень різних структурних рівнів говірок. Та все ж праця давала загальне уявлення про просторову диференціацію континууму. Цей цінний досвід укладання текстотеки не став прикладом для широкого наслідування. Після екологічної й гуманітарної катастрофи на Чорнобильській АЕС (1986 р.), коли постала проблема збереження інформації про архаїчні поліські діалекти, важливість яких для мовознавства та історії слов’янських мов і культур віддавна визнавалася незаперечною, почала формуватися нова аксіологія ДТ, осмислення їх широких джерелознавчих функцій. Адже відселення мешканців з ареалу середньополіських говірок, ураженого радіацією, а тому непридатного для дальшого про-

живання людей, означало руйнування, припинення існування природно сформованого діалектного середовища. Лінгвістичні праці, насамперед атласи [АУМ; ДАБМ; 16], лексикон [14] та описові студії, подавали інформацію про ці говірки, обсяг якої не був достатнім, аби надалі забезпечувати потреби дослідників у необхідних емпіричних свідченнях. Швидке руйнування після 1986 р. частини центральнопольського ареалу як цілісного автохтонного мікроконтинууму, зокрема зникнення багатьох говірок внаслідок некомпактного (розпорошеного) розселення мешканців одного села у кілька нових, віддалених між собою населених пунктів, унеможливило поповнення інформації про їхню структуру. Цінність багатьох говірок полішуків-автохтонів із Чорнобильщини стала пов'язуватися лише з минулим, оскільки майбутнє поставало неясним, примарним.

2. Проблема забезпечення повноти інформації про структурні риси говірок зони обов'язкового відселення (пізніше для їх позначення усталилася назва *говірки Чорнобильської зони*) загострила увагу до текстів як можливого формату упорядкування й збереження інформації про діалекти. Задум створити фонд фонозаписів говірок Чорнобильської зони [11] згодом був реалізований у зібранні текстів [8]. Прикметна риса видання – зорієнтованість на презентацію кожної говірки значними за обсягами текстами, що на той час уважалися достатніми для докладного вивчення структури цих говірок. Досягнення повноти емпіричних свідчень про кожну говірку було оцінено як важливий крок у розумінні інформаційної цінності ДТ як лінгвального джерела, що невдовзі спричинило розгортання підготовки подібних текстових зібрань із різних територій українського діалектного континууму. Згодом з'явилося чотири томне видання про одну говірку, в якому 1-й і 2-й томи презентують наративи усного мовлення [6]. Укладання нових зібрань ДТ нерідко супроводжувалося модифікацією завдань як на етапі записування діалектного мовлення, так і його графічного відтворення; тривало удокладнення транскрипції, було апробовано нові формати збереження текстів. В останнє десятиліття усталюється практика видання розлогих текстів, орієнтованих на створення надійної джерельної бази насамперед для різноспрямованих мовознавчих досліджень; до графічно відтворених текстів у низці видань додавано автентичні аудіозаписи.

Локальні зібрання аудіозаписів українського діалектного мовлення і ДТ дослідники дедалі частіше пов'язують не тільки з визначеними дослідницькими програмами, а й можливістю зберегти діалектне мовлення насамперед у записах – своєрідних статичних образах-фіксаціях його колишнього живого функціонування; наявність записів та формована позитивна аксіологія створення фоно- і текстотеки сприяють трансформації діалектного мовлення в художній чи своєрідний діалектно-художній дискурс (історіографію та осмислення цінності ДТ див.: [1; 12]).

Закономірно, що увага до діалектного мовлення у зв'язку з діалектною текстологією (підготовкою й виданням зібрань ДТ) спричинила аналіз текстотворення – породження реального мовленого тексту в різних ситуаціях діалектної комунікації, питань структури тексту, насамперед в опорі на засади й традиції текстології усного літературного та писемного художнього мовлення та внаслідок відштовхування від цієї традиції; осмислення реальних евристичних можливостей ДТ, їх цінності для пізнання структури говірок, визначення ареалів окремих одиниць чи явищ діалектної мови. Новим лінгвістичним змістом поступово наповнюється постулат про усну форму існування діалектів, оскільки концепт *усність* підпорядковано інтерпретації мовних елементів, поясненню їхніх структурних, функційних особливостей та еволюції [10]. Хоча й давніше дослідники фонетики, акцентуації (менше – інших структурних рівнів) спиралися на точні (магнітофонні) записи усного мовлення, проте саме практика укладання й видання зібрань текстів, формування діалектних текстових корпусів та їх лінгвістичний аналіз спричинилися до формування *текстоцентричних засад* сучасної діалектології, які в поєднанні з лінгвогеографічним та дескриптивним прийомом аналізу говірок відкривають перспективу поглиблення їх діахронічного та синхронічного вивчення. Підготовка цільово сформованих корпусів ДТ спонукає до розроблення параметрів та прийомів аналізу усномовних з природи текстів, відтак – до уточнення завдань діалектологічного опису.

Цінність ДТ, зокрема для мовознавства, визначають обсяг і якість інформації про складну організацію розмаїтого репертуару мовних одиниць говірок відповідного хронотопу, можливість виявлення на підставі текстів взаємодії в комунікації мовних і позамовних (невербальних) засобів передавання

змістів, модальностей, конотацій, визначення залежності актів мовлення від позамовного середовища та умов мовлення, експлікації в словоладі та характері текстотворення діалектної особистості з її індивідуальними лінгвальними, часовими, освітніми, соціокультурними особливостями.

Виявилося, що значення ДТ не вичерпується можливістю дослідження на його базі реєстру сегментних і суперсегментних елементів говірки, а включає можливість декодувати текст як багаторівневе складно організоване утворення з експлікованими та імплікованими рисами, елементами, ознаками. Інформаційне декодування ДТ забезпечує пізнання структури і внутрішньої організації говірки як окремої системи, а через низку говірок – ширших діалектних ареалів, зрештою – всього континууму. Не менш важливою є здатність ДТ акумулювати й передавати інформацію про закономірності творення спонтанного (без зовнішніх втручань) тексту, тенденції його розгортання – від окремого висловлювання до поширеного наративу, а також про діалектоносія як суб'єкта мовотворчого процесу – його мовну компетентність, типові стратегії нарації, прийоми ословлення позамовної дійсності. Досягнення відповідності записів усного діалектного мовлення, ДТ вимогам джерелознавчої якості – надійної й широкої інформативності – розв'язує питання доцільності формування текстотек і діалектних корпусів, а також нівелює гостроту питання про те, що належить до кола ДТ.

Нагадаємо, що усний ДТ – це першотвір, що об'єднує в собі всі ознаки *усності*; це найдосконаліша і найрозвиненіша варіативна система, у якій переплетені сегментні і суперсегментні мовні елементи, на які наклалися позамовні складники комунікації. Графічне передавання невербальних елементів усного текстотворення становить значну складність, нерідко супроводжується інформаційними втратами, інколи – доволі суттєвими; сприймання первісно усномовних текстів лише через їхній графічний аналог нерідко зумовлює неточності у визначенні семантики окремих елементів чи сегментів тексту, модальності висловлення чи змісту цілого наративу. Тому важливими є супровідні до вербальних текстів (чи окремих його елементів) коментарі, що описують контекст формування висловлювань, вказують на характер і зміст позамовних засобів передавання інформації, на обставини, реагування на які провокують реплі-

ки, зауваги діалектоносія. Усна форма породження тексту спричиняє значну кількість структурних, функційних змін мовних елементів, появу нових слів, словоформ, які нерідко стають маркерами спершу окремих говірок, а згодом поширюються і перетворюються в диференційну ознаку ареалу.

Зазначимо, що на якості тексту також відбиваються: а) глибина розуміння інформантом ситуації спілкування з *“чужим, не своїм”* експлоратором, представником з-поза *“свого”* мікросоціуму, що нерідко зумовлює прояви гіперкоректних трансформованих елементів, метатекстових коментарів та ін.; б) ставлення інформанта до провокованого спілкування та необхідності відповідати на питання, його здатність включатися в комунікацію чи наявність психологічних, етичних бар'єрів у спілкуванні; в) нерідко дається взнаки фізичний стан інформанта, що може ускладнювати спілкування.

3.0. На тлі наявних у науці даних про будь-яку досліджувану діалектну систему ДТ ніколи не є інформаційно надлишковими. Навіть тоді, коли говірки вже відтворено в різнотипних джерелах, тексти усного мовлення носіїв говірок, як правило, укладають свідчення про відповідні діалекти, і такі уточнення нерідко є суттєвими. Так, напр., до кола порівняно добре інформаційно репрезентованих належать буковинські (покутсько-буковинські) говірки, вивчення яких має понадстолітню історію. Свідчення про особливості буковинських говірок, їхню внутрішню диференціацію, зв'язки з іншими діалектами і мовами містять АУМ, карпатський [4], загальнокарпатський [19] атласи, регіональний атлас К.Ф. Германа [Герман], словник [СБГ], монографічні студії [5; 20] тощо (докладніше див.: [7]). Невелику добірку текстів з буковинських говірок представлено в [9], а значно повніше – в [БГ] та [18], що відкрило перспективу не лише розширення, уточнення вже відомої інформації, а й застосування спеціальних дослідницьких процедур, зокрема зіставлення зі свідченнями попередніх джерел та оцінки фактографічної цінності різних форматів упорядкування діалектних даних.

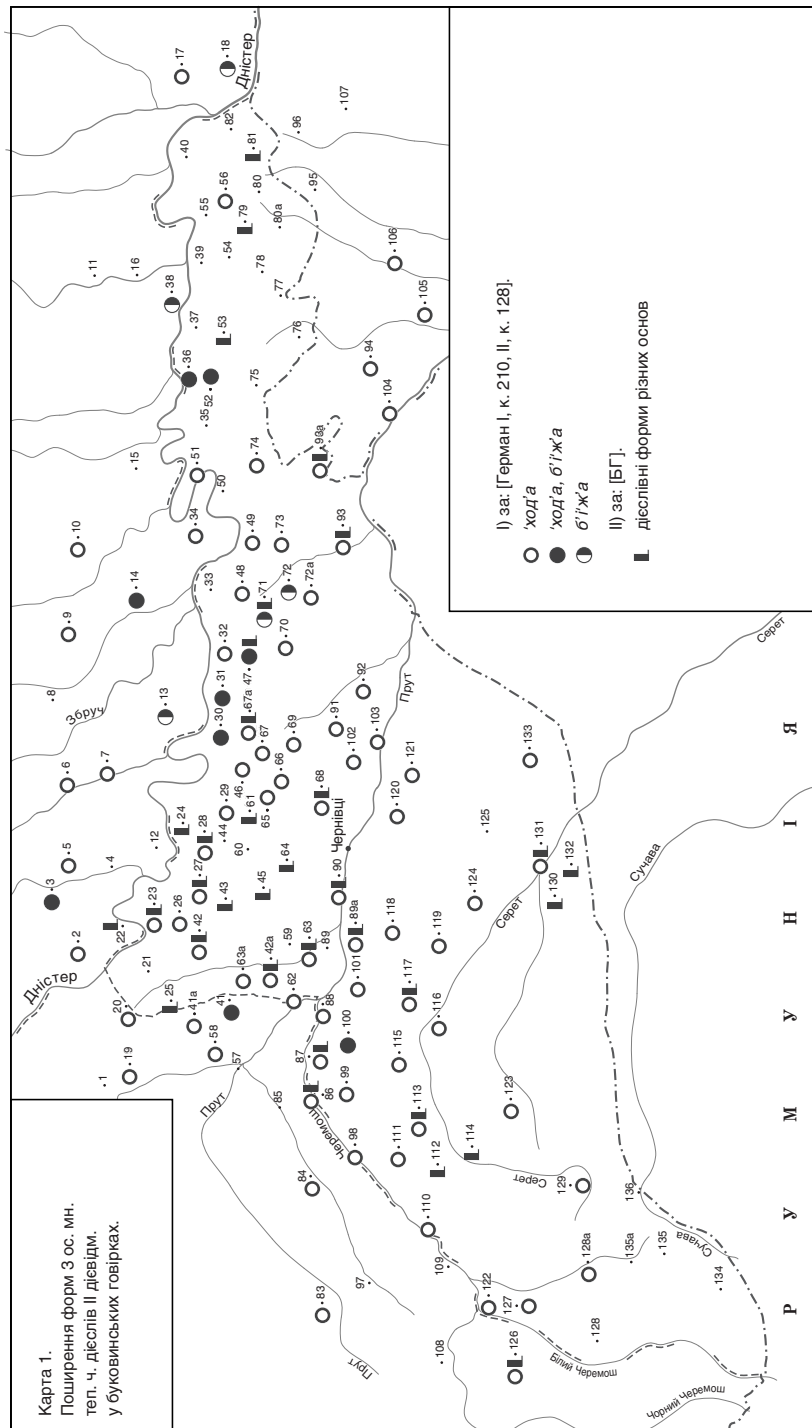
З цього погляду промовистою видається кореляція лінгвального змісту карт [Герман] і текстових даних [БГ]. Підставою зіставлення жанрово відмінних праць є часткове накладання мереж говірок, репрезентованих у цих працях: зі 146 н. пп. атласу 52 презентовано і в збірнику текстів.

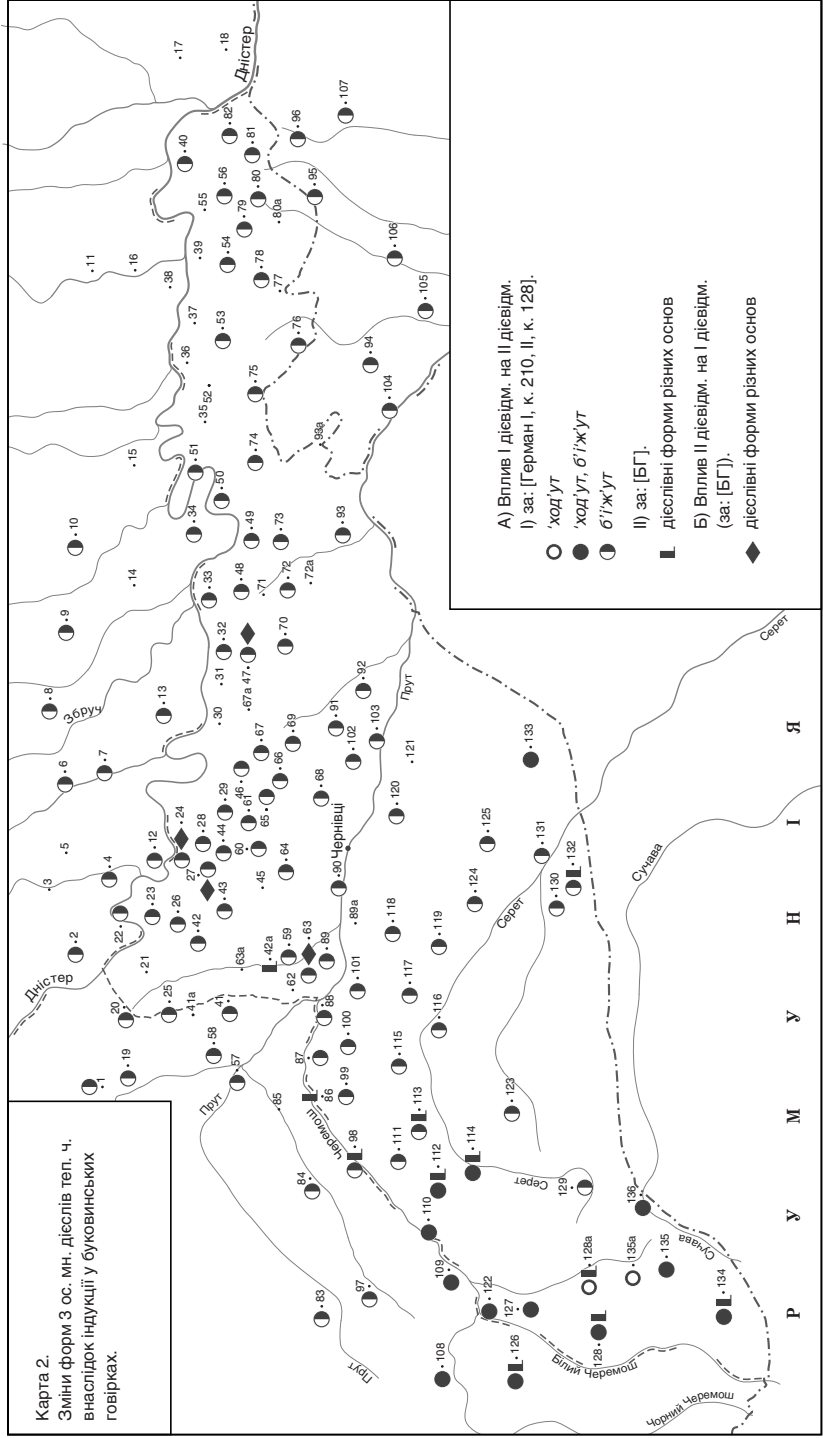
Предметом спостереження обрано форми дієслів 3 ос. мн. теп. ч., які в цих говірках мають низку особливостей, засвідчених в [АУМ II, к. 242; Герман], описових працях [3, 135–136; 13; 15]; ці форми виявилися релевантними для типологічного та історичного дослідження слов'янських мов [21, 210–212].

3.1. Так, в атласі К.Ф. Германа відтворено просторове протиставлення форм дієслів 3 ос. мн. теп. ч. за окремими словоформами [вони] *бі́жат* на тлі співвідносних форм *бі́жат'*, *бі́жут*, *бі́жут'*, *бі́жа*, *бі́ж'е* [Герман I, к. 210] та [вони] *ход'ат* (-*ет*), *ход'ут* і *ход'а* (-*'е* / -*'і*) [Герман II, к. 128]. Майже всі типи форм дієслів на обох картах повторюються, однак географія кожного з них демонструє лише часткову збіжність на обох картах, напр.: синтопію форм *бі́жа* (-*'е*) і *ход'а* (-*'е* / -*'і*) виявлено лише в 9 н. пп. із 146, тоді як окремо *бі́жа* (-*'е*) зафіксовано ще в 4 н. пп., а *ход'а* (-*'е* / -*'і*) – в 77 н. пп. (карта 1). У говірках, охоплених мережею атласу, дієслівні форми 3 ос. мн. теп. ч. з усіченням фінального -*т* тексти [БГ] засвідчують у 34 н. пп., з яких у 14 н. пп. в атласі не зафіксовано форм *бі́жа*, *ход'а*, тобто атлас не сигналізує про функціонування таких словоформ у цих говірках.

Обмеження лише двома словоформами такого складного у своїх виявах граматичного явища зумовило неточне відтворення на карті його поширення в буковинських говірках. Інформаційні лакуни карт нерідко заповнюються свідченнями ДТ, у яких відповідні явища чи процеси можуть бути реалізовані тими самими, що й на картах, чи іншими однотипними словоформами (карта 1). У тому, що можливість доповнення карт даними ДТ є не випадковістю, а радше закономірністю, переконує виявлення за текстами розлогих рядів відповідних словоформ у багатьох говірках. Так, усічені форми 3 ос. мн. теп. ч. дієслів II дієвідм. зафіксовано за [БГ] ще в 29 н. пп. поза мережею атласу К.Ф. Германа (н. пп. Замостя, Лопушна Вижн.; Маморниця, Стерче Глиб.; Васловівці, Митків, Мусорівка, Самушин Заст.; Бернове, Великий Кучурів, Романківці Кельм.; Борівці, Глинниця, Зеленів, Клокічка, Мамаївці, П'ядиківці, Ревне, Стара Жучка, Южинець Кіцм.; Топорівці Нов.; Киселиця Пут.; Сербичани Сок.; Бобівці, Михальча, Панка Стор.; Владична, Долиняни, Зарожани Хот.). Таким чином, зібрання текстів виявилось дієвим інструментом уточнення географії картографованого явища.

Карта 1.
Повсюдження форм 3 ос. мн.
теп. ч. дієслів II' дієдм.
у буковинських горах.

3.2. Серед репрезентантів граматичного значення дієслів 3 ос. мн. теп. ч. на картах [Герман] зафіксовано форми, які стали внаслідок міжпарадигматичної індукції – впливу І дієвідм. на II дієвідм.: форми *бі'жyт*, *ход'yт* (карта 2). Звертає на себе увагу значне (проте несинтопічне) поширення наслідків індукції; так, форма *бі'жyт* виявлена в 111 н. пп., а *ход'yт* – у 15; синтопію обох форм зафіксовано у 13 н. пп. У 9 н. пп. діалектні тексти [БГ] засвідчують наслідки подібної індукції за похідними від інших основ, напр.: *спл'yт*, *вар'yт*, *ста'ул'yт*, *робл'yт* (н. п. 128а); *нос'yт*, *мол'уц'и*, *йїд'yт* 'їдять', *за'вод'yт* [за столи], *роб'йyт* (н. п. 113); *при'ход'yт*, *при'нос'yт*, *кри'чyт*, *си'д'yт*, *шко'род'yт*, *сто'йyт* (н. п. 98), *пос'віт'yт* 'наску', *пос'тойyт* (н. п. 86), *при'ход'yт*, *кри'чyт* (н. п. 112), *біл'yт*, *кра'шyт*, *пал'yт*, *робл'yт* (н. п. 126) та ін.

Зрідка тексти [БГ] відбивають наслідки іншого напрямку індукції – впливу II дієвідм. на I дієвідм., що не відтворено в [Герман], пор: *кла'д'а* (н. п. 24, 47), *'дад'е* 'дадуть' (н. п. 93). У [БГ] поза мережею атласу зафіксовано: *вівор'а*, *за'с'йа*, *віми'ча* (*вимикати* 'вирвати рослину з коренем'), *'дерга'йа*, *'чyстр'а*; до цієї ж структурної моделі прилягають усічені форми 3 ос. мн. теп. ч. *нави'ва*, *с'іда* [ткати], *мо'та*, хоча для дієслів I дієвідм. усічення цих форм не властиве (Великий Кучурів Стор.), баби так го'вор'а, шос' *'шеп'ча* 'шепчуть' (Стара Жучка Кіцм.), *к'лич'е* 'кличуть (в гості)' (Киселиця Пут.), *'кисн'а* 'киснуть', *'сун'а* (Топорівці Нов.). Отже, спостерігаємо розширення кола формальних маркерів 3 ос. мн. теп. ч. дієслів I дієвідм. Ця зміна підтверджує важливу закономірність: наявність у діалектах тенденції зворотньоспрямованих формальних перетворень: зміна *A* → *B* нерідко супроводжується зміною *A* ← *B*, яка зазвичай значно слабше виражена, охоплює відчутно меншу кількість словоформ, нерідко – поодинокі випадки, не формує виразних ареалів (пор. інші відомі зміни: гіперизми на сильне укання, акання, на протетичні в анлауті слова та ін.).

На особливу увагу заслуговують ті говірки, у яких, за даними текстів, спостережено відчутне насичення мовлення словоформами, що постали внаслідок індукції (як Сергії Пут., Великий Кучурів Стор., Митків Заст., Банилів Вижн., Топорівці Нов. та ін.); припускаємо, що такі говірки могли впливати на формування мікроареалів відповідних форм, явищ.

Відзначена вище індивідуальна просторова поведінка словоформ на тлі лише часткової синтопії форм з ідентичним граматичним значенням – поширене в діалектному просторі явище. З ним пов'язана засаднича для лінгвістичної географії проблема коректності висновків про географію мовних явищ, процесів на підставі картографування одного чи двох структурних елементів. Це надає особливої гостроти питанню широти кола репрезентантів для точного визначення географії не окремих слів чи словоформ, а *явищ, процесів*.

Можливість суттєвого уточнення на підставі ДТ просторових параметрів окремих мовних одиниць та явищ, процесів, а також розширення кола співвідносних структурних елементів говірок, підтверджує необхідність залучення інформації діалектних текстотек до розв'язання питань просторової поведінки мовних елементів, структур, до поглиблення знань про структури досліджуваних діалектних систем. Зіставлення евристичного потенціалу карт і ДТ, зокрема можливість відчутного розширення кола лінгвальних одиниць, явищ, репрезентованих картами, в опорі на автентичні тексти, відтворює типове співвідношення цінності цих джерел мовної інформації в сучасній лінгвоареалогії.

Аналіз зібрань ДТ з українськомовного континууму доводить їхню незаперечну цінність для перевірки та уточнення репертуару презентованих на лінгвістичних картах структурних елементів говірок, розширення оприявленого на карті кола альтернативних форм. Так, у н. п. 47 (Недобоївці Хот.) серед форм 3 ос. мн. теп. ч. зафіксовано дієслова І дієвідм. у нетрансформованому вигляді (*кла¹дут, і¹дут, би¹рут, зби¹райут*), рідкісну індуковану словоформу (*кла¹д'а стіў* 'кладуть стіл'), а серед дієслів II дієвідм. – нетрансформовану поодинокую (*с¹лужат*) та типові усічені словоформи (*йі¹д'а, 'робл'а, ві¹ход'а, к¹ропл'а*); частина цих типів словоформ не відтворена на картах [Герман] та й не могла бути виявлена під час записування матеріалів до атласу за питальником у режимі *питання – відповідь*; питальник зосереджував увагу на формах II дієвідм., що відповідало поширеній інформації про релевантні дієслівні форми в українських діалектах.

Важливо також, що в текстах виразно окреслюються контури розподілу частот вживання функційно тотожних слово-

форм, градація кількості засвідчень у корпусі текстів. Так, у наративах із н. п. 86 (Банилів Вижн.) зафіксовано 152 словоформи 3 ос. мн. теп. ч., з яких 128 мають маркер І дієвідм. (з них 109 – питомі форми І дієвідм., 19 – індуковані з II дієвідм.), 2 дієслова зберегли вихідний маркер II дієвідм. з *-т*, а 22 дієслова цієї дієвідміни зазнали усичення кінцевого *-т*. Отже, у мовленні носіїв цієї говірки відчутно домінують словоформи І дієвідм.¹, що, ймовірно, зумовило напрям індукції.

Динаміка форм дієслів 3 ос. мн. теп. ч. виявляє не тільки різне спрямування, а й неоднакову інтенсивність їх проявлення у говірках. Попри те, що обґрунтований висновок щодо сили проявлення моделей трансформації можуть забезпечити тривалі спостереження над говіркою та значні за обсягами корпуси текстів, усе ж щодо багатьох буковинських говірок на підставі виявлених у [БГ] свідчень можемо стверджувати, що: а) в діалектній системі наявна врівноважена опозиція дієвідмін (при цьому можливий помірний вплив І дієвідм. на II, напр.: говірки сс. Черепківці Глиб., Банилів Підгірний Стор., Вовчківці Снят. тощо); б) виразно виражений вплив І дієвідм. на II дієвідм., що створює враження рудиментарності II дієвідм., можливого злиття дієвідмін, досягнення чого малоюмовірно як через консерватизм говірок з притаманними їм двома дієвідм., так і через присутність у мовленнєвому просторі говірок моделі літературної мови з опозицією І і II дієвідм., напр.: говірки Велика Буда Герц., Старий Вовчинець, Кам'янка Глиб., Сергії, Стебні, Мариничі Пут., Великий Кучурів, Митків Заст., Коритне, Лукавці, Багне, Долішній Шепіт Вижн. та ін.

Лише в розлогих наративах, коли створено умови природного (ненапруженого) творення інформантом тексту, можна виявити нетипові словоформи та релятивний розподіл частот їх уживання у мовленні.

4. З укладанням зібрань ДТ, опрацюванням їх як джерела лінгвальної (а також і загальнокультурної) інформації пов'язана можливість якісних змін діалектологічних досліджень. У ДТ з усією очевидністю постають закономірності творення наратором

¹ За даними [БГ], у говірці Банилова Виж. співвідношення форм дієслів 3 ос. мн. теп. ч. І і II дієвідм. становить 84% і 16%, що, не маючи сили абсолютного показника, сигналізує про загальну тенденцію розподілу цих форм у мовленні. Подібну тенденцію засвідчують тексти з інших буковинських говірок, що змушує до глибшого вивчення цієї проблеми на ширших корпусах текстів.

оповіді, добір з-поміж можливих альтернативних елементів одиниць визначеного типу, а також риси словолоду тексту (способів поєднання окремих висловлювань у текстову цілість) та стилістичні прийоми оповіді. Архітектоніка наративу, його спонтанне розгортання, припускаємо, формуються поза свідомим контролем мовця, не є реалізацією наперед продуманої стратегії текстотворення, хоча й спираються на типові програми висловлювань і моделі мовленнєвої поведінки, на використання знаних у соціумі словесних реакцій, усталених формул вербалізації різновидів подій, процесів, ознак у неоднакових комунікативних ситуаціях. За будовою тексту, тенденціями його творення та добором структурних елементів нерідко проступають закономірності системної організації говірки, риси діалектотворення.

Одна з таких рис – *текстова індукція*, яка виявляється в розширенні кількості вживання одних форм і звуженні використання альтернативних, функційно тотожних одиниць унаслідок їх заступлення в окремих сегментах тексту домінантними формами. Індукція зумовлює вибір у процесі усного розгортання тексту серед двох і більше альтернативних мовних одиниць тих, які відповідають імпульсові індукування. Так, у наведеному тексті І серед форм дієслів 3 ос. мн. теп. ч. виразно проступає розширення вияву одних дієслівних форм унаслідок індуктивного підпорядкування інших, альтернативних форм:

І). Ї́ нашому селі́ всі́ л'уди гу'ту́йуц'и́ приї́езно до Паски // *пип'р'ету́йут* / біл'у́т / крашут / мийут вс'о / виби'райут / *файніші́ йейц'а* і пишут писан'ки // ї́ чіт'вер пал'у́т / *гіда* / с середі́ *почі'найут* пек'ти // *печут* паски / ба'би / печиво / тор'ти // ї́ п'йет'ницю / *робл'ут* / голупці́ / *наси'пайут* студе'нец // а всі́ решта́ йіди го'тоу́л'у́т ї́ суботу́ // ба'гато л'у'дей / *тижден'* / перет / Паскоу́ го'війут // *йі'д'ем* вс'о / крим мн'еса́ / йе'йец / мо'лочного / вс'о / *п'ед'ем* оли'воу́ // ї́ суботу́ / *вечером* / вс'о вже *по'робл'ут* / всі́ вже по'мийу́ц'и / *скла'дайут* / ко'шик // ї́ ко'шіл' на са'мий спит *кла'дут* на'різані́ кусочка'ми ба'би / *кла'дут* сир / по'том *накла'дайут* / йейц'а / бу'же'ницю / куба'су / соло'нину // на'рі'зайут / паску́ / *кла'дут* / *чіс'нок* / ста'кан / *соли* / хрін / на са'мий верх пе'чен'е / *ф'рукти* / писан'ки // *накри'вайут* / ви'шитим руш'ни'ком //

(с. Довгопілля Путильського р-ну Чернівецької обл. [БГ, 170–171]).

Із засвідчених 25 слововживань дієслів 3 ос. мн. теп. ч. 23 словоформи мають маркер І дієвідм., і лише 2 (*йі'д'ем*, *п'ед'ем*)

зберігають маркер II дієвідм.; 6 словоформ II дієвідм. зазнали впливу I-ї, перебравши її формальний показник і розширивши коло форм I дієвідм. Таке кількісне співвідношення форм I і II дієвідм. (23 і 2) та напрям індуктивного впливу дозволяють припустити реалізацію в момент творення тексту неусвідомлюваного вибору з-поміж альтернативних засобів передавання того самого граматичного значення саме домінантної співвідносної форми; виявлений у текстах функційний розподіл альтернативних граматичних форм можна вважати характерною ознакою цієї діалектної системи.

Притаманний усній діалектній комунікації високий ступінь варіювання засобів вираження думки, широко оприявнена дублетність і синонімія граматичних форм, різноманітність синтактики мовних одиниць дозволяють носіям говірок вільно оперувати різноманітними засобами передавання інформації. Нерідко в лінійній послідовності тексту одна другу змінюють словоформи функційно ідентичні, проте нетотожні своїми граматичними маркерами, що дещо підважує відоме з описів літературного стандарту та прийняте в низці дескриптивних праць чітке протиставлення граматичних форм, їх визначену, здебільшого однозначно, кореляцію з відповідними грамами; див. приклад нейтралізації протиставлення форм прямих (об'єктних) і зворотних дієслів у діалектному наративі II:

II). *с'їйали* колопн'ї ж'ін'к'є" / і *вирос'тали* йїх / *са'пати* то *ни тра* 'будо // т'їл'ко воїни рос'ди / і йїх *си* *брало* так / *ми'кало* *си* / *в'їби'рало* // і ті колопн'ї *везлоси* ў *воду* / *мо'чилиси* / і *брали* на *таку* / *терлицу* / *ска'зати* / *дириўїен:у* / і *к'їпалоси* / *у ву'д'ї* // і *ву'ни* *мокди* / так / *ка'м'їн'и* *прикла'дали* / *мокди* *пийт'* / *ш'їс' ден'* // *по'тому* *віт'їгали* / *к'їдали* на *сонці* / *схди* / і *пү'том* *бради* і *т'їпади* на *тій* *терлиці* / *к'їпади* / то *си* з'лүшчувало з'верх'ї / а *ті* *пр'їд'їў'к'їєси* *ли'ш'є"ди* *волос'к'є"* / так *бралоси* *це* на *дир'г'їўку* // *така* *була* / *цв'ик'ї* *позабивано* *так'ї* / *дир'г'їўка* *нази'валаси* / і *дер'галоса* *так'ї* / *це* *к'їдалоси* *тако* і *так* *тї'галоси* // то *се* *ли'ш'є"ло* / *кот'ре* *ї'їрши* / на *дер'г'їўц'ї* / а *волос'к'є"* *си* *ст'їгало* // *так* *си* *нави'вало* на *кудел'у* // *така* *ку'дел'ї* / *па'те'к* *так'ий* / *ку'дел'ї* // і *нав'ївалоси* і *п'р'еди* *ж'ін'к'є"* / *вечером* // *у'ден'* *роб'ї* *суб'ї* *коло* *пол'ї* // а ўвеч'їр *пр'їдүт* // та *у* *зим'ї* *там* *ро'би'лоси* // ўден' *ву'ни* *куло'худоби* / бо' *худоба* *була* <*> // то *хү'добу* *си* *три'мало* *поб'їл'ши* / *по* *дв'ї* *тр'ї* *штүк'ї* / і *й* *пара* *к'оний* / і *с'вин'ї* // то *будо* *ш'чого* / *по'ди*

було с¹вое / те"й було шо давати йісти / тий три¹малим // кажда л'уди¹на три¹мала ху¹доби багато // і пр'еди / п¹утому брали то мо¹тали на мото¹ве"ло / вичир'ниці робили / х¹лопці си схо¹дили // так // д'ї¹ч'ета пр'али ве¹чиром // це вичир'ниці називали // схо¹дилиси х¹лопц'і / і си д'іди коло д'ї¹ч'ет/ три¹мали д'ї¹ч'етам вири¹тана // д'ї¹ч'ета мо¹тали / сп'івали со¹б'і // ну про¹вадили шутк'і / ска¹зати п //

(с. Прилипче Заставнівського р-ну Чернівецької обл. [9, 340–341].

Змістовій домінанті оповіді, яка структурує першу частину наведеного тексту (*жінки вирощували коноплі // жінки обробляли коноплі*) відповідає синтаксична модель із координованими суб'єктом і предикатом у множині з віднесенням дії до минулого часу. Цю синтаксичну структуру наратор (імовірно, підсвідомо) обрав формою зачину, однак, спонтанно розгортаючи далі усний текст, відійшов від початкової синтаксичної моделі, використавши такі предикати, які формально знеособлюють суб'єкт дії, ніби заперечують доцільність його називання, хоча він чітко окреслений на початку оповіді й змістово присутній упродовж усього наративу. Для цього використовуються різноманітні за формою предикати (варіанти структур зворотних дієслів із формантом *с'а* в препозиції; ~ у постпозиції з відокремленим форматом; ~ у постпозиції з невідокремленим; без *с'а*), що демонструє можливості вільного варіювання дієслівних форм.

При цьому самоочевидним видається посилення лексичного значення предикатів, його вивищення над власне граматичним складником: наратору важливо вказати на характер виконуваної дії, на зміну однієї дії іншою в модельованому ним процесуальному просторі (у цьому випадку від *сіяння конопель до виготовлення тканини*) безвідносно до можливих відтінків значень, конотацій, пов'язаних зі змінами граматичних форм. Зауважимо, що таку відсутність формального узгодження предиката і суб'єкта дії впродовж значної частини нарації засвідчують багато діалектних текстів з різних теренів українського мовного континууму. У сегменті наративу II, який стосується суб'єкта дії *жінки* (від початку тексту до позначки *) використано 27 предикативних структур, у яких за допомогою дієслів передано поетапну зміну виконуваних дій цим суб'єктом; в 12 з них наявне узгодження суб'єкта дії (*жінки*)

та грамеми дії (3 ос. мн. мин. ч.), а в 13 – форма зворотно-го дієслова з маркером *с'а* ніби унеможливилює окреслення суб'єкта дії, хоча останній, попри його імплікацію, в тексті чітко визначений. Отже, спостерігаємо ситуацію функційної транспозиції безсуб'єктних форм дієслова в поле з визначеною суб'єктністю².

Майже однакова кількість різних за граматичною формою предикатів не створює хаосу у формуванні лінійної послідовності мовлення. Навпаки, у тексті виявилися зони, в яких переважає то одна, то інша форма предиката, спостерігається своєрідне перемикавання з однієї формальної домінанти на іншу, що може розглядатися як різновид своєрідного перемінного текстового індукування. Так, позначивши формально узгоджений із суб'єктом предикат як 1, а предикат без такого узгодження – 2, отримаємо таку їх послідовність у розгортанні тексту, яка засвідчує наявність кількох виразних зон: 1–1–2–2–2–2–2–1–2–1–1–1–1–1–1–2–2–2–2–2–2–2–1–1–1–2. Спостереження над архітектонікою наративів дозволяє припустити, що зауважена особливість лінійного структурування тексту (виділення зон з формами-домінантами) може мати в континуумі діалектної мови просторову визначеність, належати до ареально релевантних; верифікація цього положення вимагає спеціального студіювання ДТ з різних ареалів українського діалектного простору. Є самоочевидною складна лінійна архітектоніка тексту, динаміка його структурної організації, що, зокрема, ускладнює процедуру статистичного опрацювання текстів за окремими ознаками, елементами; наявність широкого кола засобів для презентації тих самих значень чи опису ситуацій, використання мовцями різноманітних моделей і тактик текстотворення неминуче породжує ситуацію перемінної актуалізації то однієї структурної домінанти, то іншої з-поміж альтернативних. Тому узагальнення щодо співвідношення функційної активності альтернативних елементів, структур, моделей, які ґрунтуються на статистичних даних, здатні зумовити висновки, невідповідні реальному стану діалектів.

5. Ефективність створення діалектної текстотеки та її опрацювань залежить від поєднання цілеспрямованого пошу-

² Українські писемні пам'ятки від XV ст. фіксують поширене явище граматичної неузгодженості вираження суб'єкта дії й дії, див.: [2, 286].

ку заздалегідь визначених мовних явищ із власне спонтанним записуванням різноматимичних оповідей наратора, його розмов з експлоратором-реципієнтом діалектного мовлення, діалогів і полілогів носіїв говірок. Спонтанно формований лінійний текст, як правило, передає типові риси усного мовлення: структурну недостатність (прояви елімінації) та надлишковість, текстові формальні новації та ін.; це дає інтерпретаторові тексту набір формальних відмінностей порівняно з еталонним текстом-моделлю. Однак значення текстів усного діалектного мовлення цим не вичерпується. З погляду діалектології, історії мови цінність ДТ полягає насамперед у забезпеченні пізнання формальної структури говірки як системи, семантики і функціонування елементів різних структурних рівнів, у забезпеченні можливості інтерпретації окремої говірки як лінгвального феномену у широкому діалектному континуумі. З позиції традиційної філології, як і сучасної антропоцентричної лінгвокультурології, ДТ постачає цінний матеріал для пізнання закономірностей та особливостей творення тексту як цілості вищого порядку, для проникнення в лабораторію мовомислення наратора, в процес породження ним висловлювання й тексту.

Таким чином, ДТ: а) зберігають досі не відому лінгвальну інформацію про репертуар одиниць, їхні функції, когніцію; б) підтверджують (або спростовують) відомі дані, розширивши їх новими (іншохронотопними) свідченнями; в) провокують на формулювання нових дослідницьких завдань; г) створюють передумови верифікації загальних теоретичних положень сучасної лінгвістики.

Сьогодні діалектна текстографія, створення корпусів ДТ, інтерпретація збереженої в них лінгвальної інформації увійшли до кола пріоритетів сучасної лінгвістики.

ДТ як джерело свідчень для вивчення мови в її просторовому вияві (в окремих говірках чи ширших ареалах) є універсальними щодо структурних рівнів мови, що, однак, не урівнює різні тексти щодо їхньої евристичної цінності. Далеко не всі тексти однаково придатні для розв'язання спеціальних мовознавчих завдань. Як для створення лінгвістичних карт необхідне попереднє моделювання проблематики і визначення характеру матеріалу проєктованих карт ще на етапі перед зби-

ранням матеріалі в діалектах, для чого формуються питальники, так і для розв'язання окресленого кола завдань в опорі на тексти актуальним є прогнозування тематики наративів, змісту і форми діалогів з інформантами, передбачення можливих моделей перебігу текстотворення як спонтанного процесу.

Лінгвістично орієнтоване записування та вивчення ДТ не підважує їхнього загальнокультурного значення як витворів глибинного народного мовомислення, які особливо цінні акумульованим у них багатим культурним досвідом соціуму у відповідних параметрах хронотопу.

Додаток. Населені пункти до карт 1, 2.

1. Чернятин Город. І.-Ф.; 2. Дзвиняч Зал. Т.; 3. Більче-Золоте Борщ. Т.; 4. Винятинці Зал. Т.; 5. Новосілка Зал. Т.; 6. Гермаківка Борщ. Т.; 7. Іване-Пусте Борщ. Т.; 8. Оринин Кам.-Под. Хм.; 9. Голосків Кам.-Под. Хм.; 10. Маків Дун. Хм.; 11. Борсуки Нов.-Уш. Хм.; 12. Богданівка Зал. Т.; 13. Кудринці Борщ. Т.; 14. Колибаївка Кам.-Под. Хм.; 15. Китайгород Кам.-Под. Хм.; 16. Вахнівці Нов.-Уш. Хм.; 17. Рівне Мур.-Кур. Вн.; 18. Хоньківці Мур.-Кур. Вн.; 19. Торговиця Город. І.-Ф.; 20. Бабин Заст. Ч.; 21. Кострижівка Заст. Ч.; 22. Репуженці Заст. Ч.; 23. Василів Заст. Ч.; 24. Брідок Заст. Ч.; 25. Киселів Кіцм. Ч.; 26. Кадубівці Заст. Ч.; 27. Товтри Заст. Ч.; 28. Вікно Заст. Ч.; 29. Баламутівка Заст. Ч.; 30. Рухотин Хот. Ч.; 31. Рашків Хот. Ч.; 32. Рукшин Хот. Ч.; 33. Хотин Хот. Ч.; 34. Вороновця Кельм. Ч.; 35. Грушівці Кельм. Ч.; 36. Комарів Кельм. Ч.; 37. Молодове Сок. Ч.; 38. Стара Ушиця Нов.-Уш. Хм.; 39. Кормань Сок. Ч.; 40. Ломачинці Сок. Ч.; 41. Малятинці Кіцм. Ч.; 41a. Шишківці Кіцм. Ч.; 42. Веренчанка Заст. Ч.; 42a. Суховерхів Кіцм. Ч.; 43. Заставна Заст. Ч.; 44. Юрківці Заст. Ч.; 45. Валява Кіцм. Ч.; 46. Ржавинці Заст. Ч.; 47. Недобоївці Хот. Ч.; 48. Каплівка Хот. Ч.; 49. Перківці Кельм. Ч.; 50. Мошанець Кельм. Ч.; 51. Ленківці Кельм. Ч.; 52. Бузовиця Кельм. Ч.; 53. Іванівці Кельм. Ч.; 54. Шебутинці Сок. Ч.; 55. Вітрянка Сок. Ч.; 56. Білоусівка Сок. Ч.; 57. Вовчківці Снят. І.-Ф.; 58. Потічок Снят. І.-Ф.; 59. Кліводин Кіцм. Ч.; 60. Малий Кучурів Заст. Ч.; 61. Горошівці Заст. Ч.; 62. Ошихліби Кіцм. Ч.; 63. Лашківка Кіцм. Ч.; 63a. Ставчани Кіцм. Ч.; 64. Шубранець Заст. Ч.; 65. Чорнівка Нов. Ч.; 66. Грозинці Хот. Ч.; 67. Малинці Хот. Ч.; 67a. Клішківці Хот. Ч.; 68. Рідківці Нов. Ч.; 69. Санківці Хот. Ч.; 70. Керстинці Хот. Ч.; 71. Пашківці Хот. Ч.; 72. Ярівка Хот. Ч.; 72a. Жилівка Нов. Ч.; 73. Лівинці Кельм. Ч.; 74. Вартиківці Кельм. Ч.; 75. Неліпівці Кельм. Ч.; 76. Росошани Кельм. Ч.; 77. Вашківці Сок. Ч.; 78. Шишківці Сок. Ч.; 79. Романківці Сок. Ч.; 80. Гвіздівці Сок. Ч.; 80a. Олексіївка Сок. Ч.; 81. Сокиряни Сок. Ч.; 82. Волошкове Сок. Ч.; 83. Шешори Кос. І.-Ф.; 84. Кобаки Кос. І.-Ф.; 85. Джурів Снят. І.-Ф.; 86. Банилів Вижн. Ч.; 87. Вашківці Вижн. Ч.; 88. Неполоківці Кіцм. Ч.; 89. Шипинці Кіцм. Ч.; 89a. Лужани Кіцм. Ч.; 90. Стрілецький Кут. Кіцм. Ч.; 91. Рингач Нов. Ч.; 92. Котелеве Нов. Ч.; 93. Подвірне Нов. Ч.; 93a. Зелена Кельм. Ч.; 94. Білявинці Брич. Хм.; 95. Ходорівці Брич. Хм.; 96. Липник Окн., Молдова; 97. Соколівка Кос. І.-Ф.;

98. Іспас Вижн. Ч.; 99. Коритне Вижн. Ч.; 100. Нижні Станівці Кіцм. Ч.; 101. Драчинці Кіцм. Ч.; 102. Свобода Нов. Ч.; 103. Зелений Гай Нов. Ч.; 104. Ширівці Брич. Хм.; 105. Михайляни Брич. Хм.; 106. Верхні Холохори Брич. Хм.; 107. Чернолівка Окн. Молдова; 108. Криворівня Верх. І.-Ф.; 109. Розтоки Пут. Ч.; 110. Виженка Вижн. Ч.; 111. Черешенька Вижн. Ч.; 112. Берегомет Вижн. Ч.; 113. Луківці Вижн. Ч.; 114. Мигове Вижн. Ч.; 115. Стара Жадова Стор. Ч.; 116. Клинівка Стор. Ч.; 117. Нові Бросківці Стор. Ч.; 118. Кам'яна Стор. Ч.; 119. Снячів Стор. Ч.; 120. Луковиця Глиб. Ч.; 121. Горбівці Глиб. Ч.; 122. Усть-Путила Пут. Ч.; 123. Банилів-Підгірний Стор. Ч.; 124. Михайлівка Глиб. Ч.; 125. Тарашани Глиб. Ч.; 126. Довгопілля Пут. Ч.; 127. Дихтинець Пут. Ч.; 128. Яблуниця Пут. Ч.; 128a. Сергії Пут. Ч.; 129. Долішній Шепіт Вижн. Ч.; 130. Кам'янка Глиб. Ч.; 131. Черепківці Глиб. Ч.; 132. Старий Вовчинець Глиб. Ч.; 133. Турятка Глиб. Ч.; 134. Шепіт Пут. Ч.; 135. Селятин Пут. Ч.; 135a. Плоска Пут. Ч.; 136. Руська Пут. Ч. І.-Ф. – Івано-Франківська обл., Т. – Тернопільська обл., Хм. – Хмельницька обл., Ч. – Чернівецька обл.

1. *Аркушин Г.Л.* Українські діалектні тексти (до питання методології) // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки: мовознавство. № 1. Луцьк. 2011.

2. [Бевзенко С.П., Гриценко А.П., Лукінова Т.Б., Німчук В.В., Русанівський В.М., Самійленко С.П.] Історія української мови. Морфологія. К. 1978.

3. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. К. 1980.

4. Бернштейн С.Б., Иллич-Свитыч В.М., Клепикова Г.П., Попова Т.В., Усачева В.В. Карпатский диалектологический атлас. Т. 1–2. М. 1967.

5. Герман К.Ф. Українські говірки Північної Буковини. Чернівці. 1995.

6. Говірка села Машеве Чорнобильського району. Ч. 1 / Уклад. Ю.І. Бідношия, Л.В. Дика; Ч. 2 / Уклад. Г.В. Воронич, Л.А. Москаленко, Л.Г. Пономар. К. 2003.

7. Говірки Буковини. Бібліографічний покажчик / Уклад. Н.В. Гуйванюк, Н.О. Руснак. Чернівці. 2011.

8. Говірки Чорнобильської зони. Тексти / За ред. П.Ю. Гриценка. К. 1996.

9. Говори української мови. Збірник текстів / Відп. ред. Т.В. Назарова. К. 1977.

10. Гриценко П.Е. Феномен діалектного явлення: онтологія і гносеологія // Исследования по славянской диалектологии. 17. Судьба славянских диалектов и перспективы славянской диалектологии в XXI веке. М. 2015.

11. Гриценко П.Ю. Науково-інформаційний Чорнобильський фонд: деякі питання структури // Матеріали науково-практичної конференції з питань виявлення, збереження та охорони історико-культурної спадщини населення, що потерпіло від аварії на Чорнобильській АЕС (м. Рівне, 15–16 травня 1992 р.). Львів. 1996.

12. Гриценко П.Ю. Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії // Павлюк М., Робчук І. Українські говори Румунії. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто. 2003.

13. Закревська Я.В. Система особових форм дієслова в західних говорах української мови // Українська лінгвістична географія. К. 1966.

14. Лисенко П.С. Словник поліських говорів. К. 1974.
15. Марчук Н.Й. Форми 3-ї особи дієслів теперішнього часу в українських говорах // Українська діалектна морфологія. К. 1969.
16. Назарова Т.В. Лінгвістичний атлас нижньої Прип'яті. К. 1985.
17. Никончук М.В., Никончук О.М. Лексичний атлас Правобережного Полісся. К.; Житомир. 1994.
18. Українські говори Румунії. Діалектні тексти. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто, 2003.
19. *Общекарпатский диалектологический атлас*. Т. 1. Кишинев. 1989; Т. 2. М. 1994; Т. 3, Warszawa. 1991; Т. 4. Львів. 1993; Т. 5. Bratislava. 1997; Т. 6. Budapest, 2001; Т. 7. Београд; Нови Сад. 2003.
20. Руснак Н.О. Лінгвокогнітивні та прагматичні виміри діалектних текстів буковинських говірок. Чернівці. 2009.
21. Stieber Z. *Zarys gramatyki orównawczej języków słowiańskich*. Warszawa. 1989.

АУМ	<i>Атлас української мови</i> . Т. 1–3. К. 1984–2001.
БГ	<i>Буковинські говірки</i> . Хрестоматія діалектних текстів / Упоряд. Н.О. Руснак, Н.В. Гуйванюк, В.С. Бузинська. Чернівці. 2006.
Герман	<i>Герман К.Ф.</i> Атлас українських говірок Північної Буковини. [Т. I] Фонетика, фонологія; Т. II. Словозміна. Службові слова. Чернівці. 1995–1998.
ДАБМ	<i>Дыялекталагічны атлас беларускай мовы</i> . Мн. 1963.

INFORMATIONAL DIMENSIONS OF DIALECT TEXT

Unprepared speech texts generated by dialect speakers are an important source of linguistic information bearing upon the study of both structural and areal features of folk language as well as the geographical distribution of its entities, phenomena, and processes. These texts have an essential advantage over other formats of preservation and ordering of linguistic evidence in that they can highlight a wide range of dialect's structural elements and systemic relationships thereof (often made observable precisely by text analysis), and allow to establish functional correlations between alternative and synonymous linguistic signs as well as regularities of oral text generation as a discourse variety. An important trait of dialect texts is their chronotope characteristics, i.e. the invariably definite configuration of time and space of their recording, this trait making such texts similar to written monuments. Analysis of these texts opens vistas for a more penetrating and diversified investigation of dialect continuum and dialects as one of language varieties.

Dialect texts and their corpora remain a universal means of preserving dialect's vitality, storing information on dialect speech of various chronotopes.

Багатовимірна реальність діалектного тексту

Внутрішній розвиток мовознавства, антропологічні виміри дійсності зумовили виокремлення одиниці спілкування – тексту. “Функціональний аспект у вивченні мови, орієнтація на комунікативний процес зумовили виділення комунікативної одиниці вищого порядку, за допомогою якої і здійснюється мовленнєве спілкування. Такою одиницею є текст, який мислиться передовсім як динамічна одиниця, організована в умовах реальної комунікації, і як така, що має екстра- й інтра-лінгвістичні параметри” [3, 7] або ж “Вчені вже давно прийшли до ідеї «первинності» тексту: з одного боку, у процесі комунікації ми говоримо не окремими розрізненими реченнями, а текстами, з іншого – саме текст отримує дослідник мови як матеріал для аналізу” [7, 115]. У лінгвістиці виокремилась галузь знань – *текстологія*, в українській діалектології на часі вивчення *діалектного тексту* (далі – ДТ).

Статус ДТ потребує зіставлення його з іншими суміжними поняттями, актуалізує необхідність простежити, у яких зв’язках перебуває ДТ із мовленням, дискурсом.

Тривалий час у мовознавстві панували два розуміння тексту – широке й вузьке. Широке тлумачення пов’язане з усним і письмовим текстом, а вузьке – лише з письмовим. І.Р. Гальперін, прибічник вузького розуміння тексту, стверджує: “Текст – твір мовленнєвого процесу, який є завершеним, літературно опрацьованим відповідно до типу документа; твір, що складається із заголовка і ряду особливих одиниць (надфразних едностей), об’єднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв’язку, і має певну цілеспрямованість та прагматичну настанову” [4, 18]. Усні спонтанні тексти давно вже перебувають у полі зору лінгвістів. “Спільною рисою письмового і усного тексту є субстанціональність знакової послідовності” [11, 23].

У тлумачення тексту кожен дослідник вкладає своє розуміння, виходячи з постулатів тієї науки або напрямку, представником

якої він є. Відома думка Ф. де Соссюра про те, що не об'єкт визначає погляд дослідника, а навпаки, погляд створює сам об'єкт. Визначення тексту різняться ще й ступенем узагальнення, врахуванням специфіки кожного типу тексту. У багатьох визначеннях тексту міститься вказівка на його прагматичну спрямованість, пор.: “складна комунікативна одиниця найвищого порядку, продукт і предмет комунікативно-пізнавальної діяльності” [5, 135]; “...будь-яке комунікативне утворення, яке відповідає комунікативній меті співрозмовників” [1, 12]. Лінгвістику тексту інтерпретують як “наукову дисципліну, мета якої описати сутність і організацію передумов і умов людської комунікації... Текст – упорядкована сукупність речень, об'єднана різними типами лексичного, граматичного, логічного зв'язку, здатна передавати певним чином організовану і спрямовану інформацію” [17, 11]. Є. Бартмінський у визначенні тексту, оперуючи поняттям макрознак, зосереджує увагу на структурному аспекті цієї складної мовної одиниці: “Текст – це надфразна мовна одиниця, макрознак, який має певні жанрові та стилістичні ознаки (кваліфікатори тексту), підлягає цілісній семантичній та комунікативній інтерпретації, відзначається структурною інтегрованістю й тематичною зв'язністю, дозволяє внутрішнє семантичне членування, а у випадку розлогих текстів – логічне та композиційне” [2, 290]. Дефініцію тексту О.О. Леонтьєва характеризує смислова ущільненість та лаконічна форма, як-от: “Текст є функціонально завершеним мовленнєвим цілим” [9, 28]. В.О. Лукін розглядає знакову послідовність одиниць як наріжний камінь тексту. Пор.: “Текст як двопланове утворення має формальний аспект і змістовий. Послідовність знаків утворює форму тексту. Вона завжди лінійна для отримувача в першому акті сприйняття: або знаки йдуть один за одним у часі (усний текст), або розташовуються один за одним у просторі (письмовий текст). Автор в силу традиційної конвенції (для відповідних систем письма) таким чином вибудовує свій текст, щоб його первинне сприйняття створювало ефект лінійності” [11, 22].

ДТ розглядаємо як миттєву вербалізацію свідомості у формі мовної семіотичної одиниці, що відповідає прагматичній настанові комунікації. Комунікативна мета є одним із визначальних текстотвірних чинників. “Для мовленнєвої організації тексту визначальними є зовнішні, комунікативні

чинники. І саме тому породження тексту і його функціонування прагматично орієнтовані, тобто текст створюють з появою мети і функціонує він у певних комунікативних умовах” [3, 7].

ДТ існують у трьох виявах: ДТ1 – вільні спонтанні ДТ; ДТ2 – узуальні (частково регламентовані); ДТ3 – жорсткі, клішовані, це фольклорні ДТ – визначають усність та спонтанність реалізації. Усно-спонтанний характер ДТ зумовлює елементи театральності у його репрезентації, спричинені звуковою субстанцією та паралінгвістичними засобами комунікації.

Теоретичне обґрунтування ДТ вимагає порівняння характеристики художнього тексту (далі – ХТ) і ДТ; між цими різновидами текстів є спільні та відмінні риси. Передовсім їх відрізняє форма існування – письмова (ХТ) і усна (ДТ). Однак усний текст завжди можна відтворити на письмі, при цьому зберігається структурно-семантична цілісність, хоча втрачається акустично-соматичне відтворення. Спільними рисами обох різновидів текстів є їх семіотичний характер, створенню будь-якого тексту передують задум. Однак інтенція автора у ДТ, на відміну від задуму автора у ХТ, реалізується миттєво. Об’єднує ХТ і ДТ системний характер, але ХТ – замкнута система, має чіткі межі – початок і кінець, а ДТ – відкрита система, що не має чітко визначених меж, особливо кінцевої, а тому такі тексти можуть бути продовжені. Будь-який текст є центром комунікативного акту: автор – текст – реципієнт, проте ХТ вибудований за схемою *ідея – художній образ – мова*, а ДТ відповідає моделі *ідея – мова*. Відповідно, у ДТ реалізується первинна моделювальна система (згідно з положеннями тартуської школи), тобто мова у її спонтанному вигляді, у ХТ – вторинна моделювальна система. Отже, мова у ХТ і ДТ має різні ступені сублімації [10]. Ця ідея тартуської школи, увиразнюючи роль слова, підкреслює онтологічну відмінність між ними. У ХТ зазвичай переважає експресивний виклад інформації, у ДТ – раціональний. Конститутивними ознаками обох типів тексту є зв’язність і цілісність. Різняться обидва типи текстів конструктивною одиницею. Структурною одиницею ХТ є надфразна єдність, а структурною одиницею ДТ – висловлення, яке складають синтагми.

У широкому розумінні ДТ – *це живе діалектне мовлення, яке відповідає комунікативній меті, згідно з якою воно створене*. Діалектне мовлення і ДТ розмежовує комунікативна мета.

Поштовхом до виокремлення лінгвістики тексту як галузі мовознавства було розмежування мови і мовлення, започатковане В. фон Гумбольдтом. Услід за Ф. де Соссюром мову стали сприймати як сукупність систем, які діють у свідомості мовця, мовлення – як реалізацію, тобто функціонування мови у просторі і часі. Мова і мовлення – різні сторони одного і того ж явища. Загальновідоме твердження про те, що мова – це мовлення з погляду загального та сталого, а мовлення – це мова з погляду одиничного та змінного. Отже, мова і мовлення перебувають у співвідношеннях *абстрактне* і *конкретне*, як і мовні одиниці кожного мовного рівня, від *фонем* – *звука* і до *текстем* – *тексту*; у такий спосіб завершуючи дихотомію *абстрактне* – *конкретне*, яка відповідає вимозі науки – робити її узагальнення на основі вивчення конкретних фактів.

Л.В. Щерба увів поняття *мовленнєва діяльність*, яке об'єднує процеси – створення мовлення – говоріння і письмо – та сприйняття мовлення – слухання і читання [20]. Унаслідок мовленнєвої діяльності, використовуючи мовні явища (мову), маємо справу з мовленням (текстом). Лінгвісту для спостереження дається мовленнєвий матеріал (текст), який звучить, або його письмовий відповідник (відтворення). Таким чином, з'явилась ланка (мовленнєва діяльність), яка об'єднує мову і мовлення, механізм, який продукує, “робить” з мови мовлення. “Мовлення – реалізація мови у звуковій і писемно-друкованій формах мовленнєвої діяльності” [15, 360]. Продовжуючи традицію виділення абстрактної та конкретної одиниці, поряд із мовленнєвою діяльністю вводиться поняття *конкретний мовленнєвий акт* – конкретна реалізація мовленнєвої діяльності в комунікативній ситуації.

Три аспекти мовних явищ розподілено між трьома мовознавчими дисциплінами. Мовну систему вивчає традиційна лінгвістика; мовленнєву діяльність (мовленнєві акти) – процеси говоріння і розуміння – психолінгвістика; мовні тексти – лінгвістика тексту [19]. ДТ стосується всіх понять. Текст – це зафіксований продукт мовленнєвої діяльності. У всіх визначеннях тексту є вказівка на його мовленнєву природу. Отже, *ДТ – це живе діалектне мовлення, породжене одиничним мовленнєвим актом*.

Існуючи в усній розмовній формі, діалектне мовлення має багато спільного з літературним розмовним мовленням, оби-

два феномени мають спільну психофізичну природу, тому діалектне мовлення можна розглядати як територіальний різновид розмовного мовлення. “Розмовне мовлення може містити у своєму складі компоненти ширшого і вужчого профілю, які характеризують його як загалом, так і окремі жанрові різновиди. Компоненти ширшого профілю за своєю природою зазвичай пов’язані з усною формою мовлення і саме тому мають найближчі аналогії у діалектному мовленні і навіть у мовленні споріднених мов; вони здебільшого виявляють історичну стабільність, яку репрезентують у тій чи тій формі у деяких жанрах найдавніших оригінальних пам’яток культури”, – зазначає О.О. Лаптева [8, 16]. І.І. Ковтунова вбачає причину спільних рис розмовного літературного мовлення та діалектного в тождності комунікативних ситуацій, у яких функціонують усні тексти. Вона стверджує: “Наявність спільних синтаксичних рис у розмовно-літературному та діалектному мовленні, а також панхронізм особливостей розмовного мовлення пов’язані зі спільними умовами комунікації” [6, 59]. Розмовне мовлення чітко протиставлене книжно-літературному. Т.М. Ніколаєва зауважує: “Так зване розмовне мовлення становить дещо принципово специфічне: з одного боку – за інтонацією, з другого, – за структурою, вибором і розташуванням одиниць лінійного синтаксису” [12, 6].

Отож, специфіку діалектного мовлення, з одного боку, визначають особливості розмовного мовлення, психофізична природа мовлення, та тотожні комунікативні ситуації, в яких функціонують усні тексти, а з іншого боку, – особливості мовної системи говірок.

Теза про те, що ДТ є одиницею не тільки мовленнєвою, але й мовною, дає змогу говорити про наявність рівня тексту в діалектній системі. Рівень тексту у мовній системі не заперечують такі вчені, як О.І. Москальська, І.І. Ковалик, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін., хоча існує і протилежна думка [9, 18].

Наявність рівня тексту обґрунтовується *функціональним* підходом. Текст, виконуючи комунікативну функцію, становить найскладнішу одиницю, у побудові якої беруть участь одиниці нижчих рівнів. Услід за Ф. Данешем, рівень мовної системи тлумачать як клас однорідних одиниць, що має один ступінь функціональної складності і виконує одну конструк-

тивну функцію. Текст, і ДТ зокрема, відповідає цьому визначенню.

Виділення рівня тексту можна обґрунтувати і когнітивним підходом: морфема є носієм незакінченого поняття, слово – носій закінченого поняття, речення виражає судження, текст вербалізує знання, точніше, типи знань.

Видається аргументованим виділення рівня тексту у мовній системі взагалі і говірок зокрема. Таке твердження відповідає спрямуванню нашого дослідження, яке ґрунтується на функціональному та когнітивному підходах.

Виділення рівня тексту в діалектній системі потребує введення інваріантної одиниці цього рівня. У текстології на позначення інваріантної одиниці текстового рівня мови використовують термін *текстема*. Дихотомія *текстема* – *текст* на текстовому рівні є виявом філософської єдності *абстрактне* – *конкретне*. Отже, *текстема* – *текст* перебувають у тих самих співвідношеннях, що і фонема – звук, морфема – морф, словоформа – граматична форма слова. Між узагальненою одиницею і конкретною, текстемою і ДТ, існує ще одна проміжна одиниця – *надтекст*. *Надтекст* – це сукупність ДТ однієї теми. Наприклад, усі розповіді діалектоносіїв про різництво становлять один надтекст, усі розповіді про Різдва́ний цикл свят – один надтекст, усі розповіді про особисте життя – один надтекст тощо. Уведення такої одиниці, на нашу думку, є закономірним, оскільки на кожному мовному рівні між абстрактною і конкретною одиницями є проміжна ланка. Так, між морфемою і морфом є клас суфіксальних, кореневих, префіксальних морфем тощо. Отже, тріада *текстема* – *надтекст* – *текст* (ДТ) відповідає принципу ізоморфізму мовної системи.

Розмірковуючи над проблемами лінгвістики тексту, О.С. Кубрякова з покликанням на Т. Енквіста та Ф. Данеша говорить про експансіонізм лінгвістичної теорії. Експансія лінгвістики тексту передовсім полягає у розширенні “спектру об’єктів, що вивчає ця галузь мовознавства (як свого часу текст із матеріалу став об’єктом дослідження, так тепер до нього приєдналися дискурс, інтертекст, гіпертекст)” [11, 16].

Одним із популярних термінів сучасної філологічної науки є *дискурс*. У філології виокремлено новий напрям – дискурсологію. Багатозначність терміна *дискурс* і дискусійність

проблем, пов'язаних з його дослідженням, зумовлені новизною й нерозробленістю цієї галузі мовознавства. Термін *дискурс* має багато значень, однак майже усі дослідники визнають його реалізацію у текстовій формі, пор.: “не можна не визнати, що новий напрям (дискурс) наукового аналізу пов'язано з усвідомленням тієї реальності, що текст є основним, але не єдиним елементом у складно організованій системі людської комунікації. Визнання цієї обставини зумовило переорієнтацію дослідницьких інтересів від питань внутрішньотекстової організації до процесів текстопородження і сприйняття. Теоретичним висновком з цього виявилось розмежування *тексту* як результату комунікативно-когнітивної діяльності і *дискурсу* як самого процесу” [18, 43]. Таким чином, поняття *текст* і *дискурс*, перебуваючи у відношеннях включення (дискурс “вбирає” у себе текст), протиставляються як статичність динамічності, результативність комунікативного акту процесуальності, тобто дискурс – це текст, який розглядають з урахуванням комунікативної ситуації.

У сучасній теорії комунікації й дискурсології це поняття вживається з різними значеннями, зокрема: 1) зв'язний текст у контексті численних супровідних фонових чинників – онтологічних, соціокультурних, психологічних тощо; текст, занурений у життя; 2) замкнена цілісна комунікативна ситуація (подія), складниками якої є комуніканти й текст як знаковий посередник, зумовлена різними чинниками, що опосередковують спілкування й розуміння (соціальними, культурними, етнічними умовами й особливостями); 3) стиль, підмова мовного спілкування; 4) зразок мовної поведінки у відповідній соціальній сфері, що має набір змінних ознак [15, 119].

В останніх наукових публікаціях поняття *дискурс* звууже-но. Так, В.Є. Чернявська пропонує два визначення дискурсу, в яких враховано, по-перше, залежність тексту від комунікативної ситуації, по-друге, узагальненість та конкретність тексту: дискурс 1 позначає конкретну комунікативну подію, яку фіксують у письмових текстах і усному мовленні, здійснюють у когнітивно та типологічно зумовленому комунікативному просторі; дискурс 2 розуміють як сукупність тематично співвіднесених текстів: тексти, які об'єднують у дискурс, звернені до однієї загальної теми. Зміст (тема) дискурсу розкривається

не одним окремим текстом, а інтертекстуально, у комплексній взаємодії багатьох окремих текстів [18, 143–144].

Ю.С. Степанов у визначенні дискурсу підкреслює особливе використання мови, що відображає *ментальність* її носіїв: “Дискурс – це особливе використання мови для вираження специфічної ментальності, або ж ідеології (як у роботі Патріка Серіо “Анализ советского политического дискурса”), особливе використання спричиняє активізацію відповідних рис мови і насамкінець відповідної граматики і особливих правил лексики. І зрештою, створює особливий ментальний світ” [16, 38–39].

У мовознавчій літературі знаходимо тлумачення дискурсу, яке спирається на поняття *мова* і *мовлення*, тобто термін дискурс інтегрує мову, мовлення і текст. “Під текстом слід розуміти абстрактну одиницю мови найвищого рівня, яка є предметом теорії мовної здатності носія мови. Дискурс становить прояв мови, який можна спостерігати як соціально-психологічну систему у вигляді емпіричного знака тексту (тобто реалізацію тексту в мовленні) і в той же час об’єкт досліджень, спрямований на створення теорії використання мови. У реальному мовленнєвому спілкуванні носії мови мають справу з дискурсами” [14, 76].

Сьогодні термін *дискурс* є загальнонауковим, його активно використовують філософи та філологи. Філософи розуміють під дискурсом тип мовної комунікації, що передбачає раціональне, критичне осмислення цінностей, норм, правил соціального життя з єдиною метою – досягнення взаємного розуміння. Літературознавці у дискурсі підкреслюють “зануреність у життя”, тобто екстралінгвістичні фактори [13].

Наведені теоретичні положення щодо дискурсу дають підстави розглядати ДТ як *дискурс*. Тому записи діалектних текстів трактуємо як *діалектний розмовний побутовий неінституційний, особистісно орієнтований дискурс*. Записи текстів з буковинських говірок південно-західного наріччя української мови відображають територіальний різновид національної мови, який має свої фонетико-граматичні та лексичні особливості.

Таким чином, *ДТ – це діалектний дискурс, який функціонує у певних ситуативних (комунікативних) умовах, які й зумовлюють його структурно-семантичну організацію.*

1. Акишина А.А. Структура целого текста. Ч. 1. М. 1979.
2. Бартьминский Е. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике. М. 2005.
3. Валгина Н.С. Теория текста. М. 2003.
4. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М. 1981.
5. Дридзе Т.М. Социально-психологические аспекты порождения и интерпретации текстов в деятельности речевого общения // Аспекты изучения текста: сб. науч. тр. М. 1981.
6. Ковтунова И.И. Современный русский язык: Порядок слов и актуальное членение предложений. М. 1976.
7. Красных В.В. “Свой” среди “чужих”: миф или реальность? М. 2003.
8. Лаптева О.А. Русский разговорный синтаксис. М. 1976.
9. Леонтьев А.А. Понятие текста в современной лингвистике и психологии // Психолингвистическая и лингвистическая природа текста и особенности его восприятия. К. 1979.
10. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. М. 1970.
11. Лукин В.А. Художественный текст: Основы лингвистической теории. Аналитический минимум. М. 2005.
12. Николаева Т.М. Фразовая интонация славянских языков. М. 1977.
13. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі: монографія. К. 1999.
14. Психолингвистическая и лингвистическая природа текста и особенности его восприятия. К. 1979.
15. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава. 2006.
16. Степанов Ю.С. Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип Причинности // Язык и наука конца 20 века: сб. ст. М. 1995.
17. Тураева З.Я. Лингвистика текста. (Текст: структура и семантика). М. 1986.
18. Чернявская В.Е. Лингвистика текста: Поликодовость, интертекстуальность, интердискурсивность. М. 2009.
19. Щерба Л.В. О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании // Языковая система и речевая деятельность. Л. 1974.
20. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л. 1974.

Діалектна текстографія як прийом дослідження граматики переселенської говірки

Упродовж XX ст. у слов'янській діалектології з-поміж методів вивчення говіркового мовлення домінувало укладання діалектних карт. Наразі ж пріоритетне місце посідає опис говірки як окремої цілісної комунікативної системи, що в ланцюгу діалектного членування є первинною, вихідною, далі неподільною одиницею [11, 9–10]. Подібна дескрипція важлива і для синхронної, і для діахронної діалектології, адже всебічна характеристика сучасного стану говірки уможливорює фіксацію рис, процесів, явищ, які досі не помічені дослідниками або вивчені недостатньо. Відмінності ж у порівнянні синхронних зрізів дають відомості про динаміку діалектів.

Особливо великий інтерес становить опис переселенських говірок, “що потрапляють в орбіту прямого, безпосереднього активного впливу як місцевих корінних говорів, так і літературної мови”, де “виникають острівці, які серед моря порівняно спокійних міжмовних відносин творять збудженість контактних процесів” [1, 3].

Л.Е. Калнинь відзначила: “Діалект в якості об’єкта синхронного системного опису має вивчатися як мова, використувана осяжним територіально обмеженим колективом мовців. Це означає, що в цьому випадку слід застосовувати такі дослідницькі прийоми, які прийняті для вивчення мов взагалі в їх синхронному стані” [11, 7]. Оскільки ж мова як засіб комунікації реалізується насамперед у різних за стилем, обсягом, призначенням, формою текстах [10], то закономірно, що сьогодні в діалектології від програм, анкет, записів невеликих текстів говіркового мовлення, етнографічних праць, писемних пам’яток, зразків фольклору, учнівських творів, заяв діалектоносіїв та інших джерел діалектної інформації фокус уваги переміщено на автентичні макротексти – великі транскрибовані масиви діалектного мовлення, пор. [2; 12; 13; 15–17].

Останнє дало можливість П.Ю. Гриценку [3–7] обґрунтувати положення про новий методологічний прийом дослі-

дження українських говірок – діалектну текстографію, що по-лягає в опорі на діалектний текст, оцінений як “простір природної реалізації говіркових явищ, як засіб фіксації і збереження важливої для дослідників інформації про реальні процеси, що пронизують діалектне мовлення й говірки як одну з форм існування національної мови” [6, 15]. Він зауважує, що “діалектні тексти репрезентують реальне буття мови, склад, функції мовних одиниць, динаміку їх форми і змісту; це реальність мови, не затиснена і не трансформована вузькими берегами нормативних приписів і обмежень, як у літературному різновиді мови” [7, XVI]. Діалектний текст, що твориться безпосередньо і спонтанно в акті комунікації, є різновидом мовного простору, в якому відбивається реальне співвідношення елементів говіркової структури, проступають їх незвичні, досі не фіксовані синтагматичні зв’язки. На підставі тексту дослідник може простежити, як поділяються граматичні одиниці щодо частоти їх використання в мовленні діалектоносіїв. Таким чином, для відтворення говірки як реальної комунікативної системи, а не конструкту, необхідне залучення до аналізу значних за обсягами діалектних текстів [5, 9], що передбачає створення діалектної текстотеки.

Застосування діалектних текстів в українській діалектології веде свій початок з кінця XIX ст. і пов’язане зі студіями І.Г. Верхратського, пізніше – з дослідженнями І.А. Панькевича, В.С. Ващенко, Г.Ф. Шила, Ф.Т. Жилка та ін., які додавали до своїх описових діалектологічних праць зв’язні тексти, окремі вирази, зразки фольклору. Наразі в українському мовознавстві є низка книжкових видань діалектних текстів: загальноукраїнська збірка текстів (К., 1977), тексти говірок Чорнобильської зони (К., 1996), Сватівщини (Луганськ, 1998), Старобільщини (Луганськ, 2000), південно-західного наріччя української мови (Львів, 2000), північно-східної Слобожанщини (Львів, 2002), Закарпаття (Ужгород, 2004), Буковини (Чернівці, 2006), Підляшшя (Луцьк, 2007), Бориспільщини (К., 2008), Південної Київщини (Черкаси, 2008), Волинського Полісся (Луцьк, 2010), Західної Полтавщини (Черкаси, 2012), Східної Слобожанщини (Луганськ, 2011, 2013), українських говірок Румунії (Едмонтон – Львів – Нью-Йорк – Торонто, 2003) та Східної Словаччини (Нью-Йорк – Прага – Київ, 1998), однієї

говірки с. Машеве (К., 2003) тощо. Однак донині реального евристичного потенціалу діалектного тексту як специфічного джерела мовної інформації не з'ясовано, оскільки його використання здебільшого мало принагідний, нерегулярний характер, а самі тексти були радше мікротекстами, часто зміненими, облагородженими діалектологами.

Мета пропонованої розвідки – схарактеризувати специфіку та евристичний потенціал діалектного макротексту як джерела мовної інформації про граматику говірки.

Об'єктом спостережень обрано діалектні тексти (10,5 а. а.), записані від носіїв української говірки с. Шевченкове Кілійського р-ну Одеської обл. – межиріччя Дністра і Дунаю. Говірки цього ареалу, які досліджували у 50–60-х рр. ХХ ст. А.А. Москаленко, Т.П. Заворотна, А.М. Мукач, В.П. Дроздовський, В.П. Логвин, у 80-х р. ХХ ст. – П.Ю. Гриценко, привертають увагу своїм переселенським характером та особливістю функціонування – у полілінгвальному середовищі, що зумовлює специфіку структури та ситуації їх побутування. Відомості з історії села свідчать, що, як і більшість інших українських говірок Наддунав'я, воно почало формуватися наприкінці ХVІІІ ст. мігрантами з різних областей України, зокрема з Таврії, Полтавщини, Криму, Запорозької Січі, що і досі живе в пам'яті найстарших представників говірки і відбито в діалектних текстах (*а л'уди с Криму // т'ікали с'уди // не т'ікали а обше пере^аходили // хто ви^аходи^а так / а хто т'ікали // і хва^ам іл'її / хва^ам іл'її пере^аме^анали // той Забо^алотн'їй // ска^аза^а / шоб не^а пит^аходила пид ту / шо у Криму // а той Кова^аленко / а той // ос' ц'о г^аречку по^ас'їй // ос' наша сч^аас Гречко^ас'їй*).

Унаслідок історичних та політичних змін мовлення носіїв говірки, подібно до інших південнобессарабських, зазнавало впливу румунської (1857–1878; 1918–1941; 1941–1944 рр. – привілейований статус румунської мови – 46 років) й російської мов (особливо після 1944 р.). Порівняно з тривалістю привілейованого статусу російської мови (132 роки), вплив румунської був меншим, але за інтенсивністю значнішим, суттєвішим [14; 18]. Адже при румунах українська мова була заборонена як засіб спілкування, у школах застосовували тілесні покарання, що зафіксовано й у діалектних текстах

(при Румун'її давали карандаш і ґрихвел'; румини били / зд'ївалис'а над нами; до ч'єтир'ї класа румин наўчиў // учител' усих чистю перебиў л'ін'ейкоюу // е / по двац':ат' п'ат' на долон'ї / на долон'ї л'ін'ейкоюу от).

Унаслідок вищезазначених іншомовних впливів в аналізованих текстах трапляються румунізми, зазвичай коментовані носіями говірки (во|на каже **пугуросулуй** / дур|ний каже ти; от ми кажем **бужора** 'півонія' / а по к|нижному й|ак же?; ви воз'м'їт' **панури** 'кукурудзяні качани' і полу|п'їт'), запозичення з російської мови (д'єт'ї / **што пос'єйет'є то і позєн'от'є**; йа с|трудо|м доработала; його **вигнали с|тпр'еском**), а також болгаризми (в'їн на **гр'адин'ї** 'поливний колгоспний город' був / а йа була до|йаркоюу; **вади** 'канави' рили; кидали **чєпиц'** 'черевик'), значна частина яких потрапила не безпосередньо з болгарських говірок, а за посередництва румунської мови [9, 23–24].

За своїм характером записані діалектні тексти – оповіді на окрему тему або відповіді на прямі запитання чи запитання-орієнтири експлоратора. Вони відтворюють комунікативну ситуацію, у якій беруть участь оповідач-діалектоносії і експлоратор. Зрозуміло, що якість мовного контакту залежить від того, чи є експлоратор носієм говірки, чи він чужий, незнайомий для оповідача. Це впливає на формування структури оповіді, кількість і характер метамовних вставок – парентез, які діалектоносії вживає для актуалізації участі слухача в комунікативному акті. Суттєвим є також фактор індивідуальної мовленнєвої поведінки кожного з опитуваних, який брали до уваги при описі системи говірки.

На відміну від інших описів, для дослідження граматичного рівня діалектний текст може й не відповідати певній темі, містити зумовлені індивідуальним життєвим досвідом неправдиві факти (*Адєса при мо'їїй пам'ят'ї була п'ят' хат'їу; Кийїу заноме"ру'ваўс'а*), не втрачаючи при цьому власне лінгвістичної цінності. Оскільки цікавить передусім не зміст повідомлення, а його граматичне оформлення.

У текстах міститься багато засобів, зумовлених ситуаціями діалогу, налагодженням контакту, знайомством, спонтанністю та іншими комунікативними чинниками. Так, процес актуалізації уваги експлоратора досягається прямими звертаннями до нього (*а с|кудова ви?; а ў тебе йє д'їти? / да?! / то*

ти знайеш шо воно таке; значит' попрошу / йа плохо чуйу / с'ідайте ближче). Вплив на слухача посилюють і різні повтори, зокрема дублювання синтагм (а звучит' йа кажу счас Кирил // **крас'іве ім'я** / **це крас'іве ім'я**; значит' йесл'і йа н'єв'єста / є / жен'іхова **свад'ба** / **до мене вс'а** иде **свад'ба** // **до мене / оце вс'а** **свад'ба**; а йа кажу нехай! / прийждж'айут' і гост'уйут' **поки йа жи'ва** / **поки йа жи'ва**; покойник уже дл'а себе **приобри' / та приобри' /**), рідше – дублювання частин слів (чо ви не йіс'тете?; вона обнагл'єйєйє).

Щоб бути краще зрозумілим, наратор може подавати додаткові коментарі до описуваних подій (у кого пойд'ви'єс'а пер'вий / в'д'ад'ка Петра / **оце шо т'от'а в'чад'іла** // н'є / н'є // **не в'нашого** / **д'ад'ка** // ну в'нашого / **д'ад'ка** й'не'було // **д'ад'ка такий** / **так же йак і** / **йа** / **тоже оставс'а** // **у'н'імц'і'роби'б'едний** / **кати'ржани' / а це / у'ц'ого Папки**; а прийіха'брат дво'йур'ідн'ій наш / **оце ж в'ін там і жи'є де Аврам**) та до певних лексем (хот'було / **ран'ше т'і'ж** / **сво'ло'ка** ви'с'ілі по / с'є'ред / **хати** // счас бол'шинство зверху при'їзз'уйут' / **сви'ж'і** / **а то та'к і дл'ін'і** **сво'ло'ка**). Часте автокоментування оповідачами свого мовлення “свідчить про наявність своєрідного “діалогу” між наратором-діалектоносієм і експлоратором, діалогу, який саме завдяки такому коментуванню уявлюється, есплікується” [7, VIII]. Респондент може також зауважувати особливості власного мовлення чи говірки в цілому (**сам наш бу'є а чо то в'ін ш'тока'є**). Актуалізація уваги слухача-експлоратора відбувається і за допомогою вживання стійких зворотів, паремій (рушні'ки виши'вали / **дорож'ки** виши'вали // ч'і'л'али ше // ой / **одна ост'алас'а** ше не **дор'валас'а** [сміх]; **так і жи'вемо йак гор'ох при дор'оз'і** / **хто иде / той ску'бе**; а те'пер **обратно вже** / **вол'ному** / **п'тиц'а** гн'із'да не'ви'є; **роби'й йак в'іл** / **т'іл'ки** не р'абий; **шоб та'кого** / **з'іл'а** і на **за'гат'і** не'було) й біблійних звертань (Господ'і / **прос'ти мо'їу** / **душу** / **гр'єшну**; **слава** / **богу**; **слава** / **то'б'і** / **господи**).

Зазвичай тексти містять вказівку на присутність експлоратора, що знаходить вияв (окрім коментування та пояснення) у звертаннях типу: **оце йа вам** / **роска'зала** / **од у'с'ойі** / **душ'і**; **та й оце** / **та'ко** / **до'чка** // **йа вже** / **й** / **так** / **наго'ворила** / **то'б'і** / **ба'гато**; **йа вже** / **за'була** / **до'ц'а** // **все шо** / **можу** / **та й** / **с'кажу** / **шо не** / **можу** / **хтос'** / **до'бавит' ше**.

Досліджуючи діалектні тексти, потрібно зважати на специфічні конструкції, пов'язані зі спонтанним мовленням, на авторські новотвори, трансформи – “словоформи, що мають індивідуальний несистемний характер, виникають спорадично” [3, 13], яким не завжди можна дати пояснення, пор.: *‘д’іти в’чали / у’чилис’а; прокроков’йак танц’у’вали / подіс’панец’ танц’у’вали; ‘мама тод’і мене об’гепсала; нап’хала туди шо ‘небуд’ / зав’іп’нула і поставила; і вода та ви’сохиує чи висо’хайе чи шо; ‘визбрехалис’а з ‘матер’і; повиз’йіли кашу; напилис’а / ідут’ додому св’іл’ати / ну ‘бат’ку й ‘матер’і / шо вже н’єв’есту пос’ватали; воно ж роз’падуєц’а; ми поп’лутувалис’а; а йа приглу’начилас’; ‘головокрижл’єн’йє.*

Особливості діалектних текстів виявляються на різних мовних рівнях. Так, на фонетичному рівні спостережено афери: *аж отуди / де ото ‘найеш* [знаєш] / *та йак ото ‘бабин* [Л’убин ‘д’ад’ко; *робили у ‘йун’і* [червні] *‘м’іс’ац’і с’вайбу; ‘дала бутілочку д’ікалону* [одеколону]; синкопу: *не було ц’іх оце по н’ац’от* [м’іл’іа / *м’іл’дер’іу* [мільярдерів]; *в’ін на трактор’і / на бул’тозр’і* [бульдозері]; *баба моґрич давала* [могорич]; апокопу: *дали похвал’ну ґраму* [грамоту]; *на комбайні* [комбайні] *робила; танц’у’вали факстро* [фокстрот].

Зафіксовано нерегулярні зміни структури слова: *у ‘молдин’ц’і* [у молодості] *йа ‘йіздила / на ц’ілін’і була; у во’їєн’є врем’іа / ос’ін’ / та спускалис’а партут’істи* [парашутисти]; *у ‘його наче ли’це ото ‘каптус* [кактус] *отой; і ‘уколи і табл’ет’і* [таблетки] *і бла’кади і шо ‘хоче’ши; друц’ул’ос* [бруцельоз] *ко’с’т’і; а с’вад’бу ‘сил’ну йі’ї’ї робила / ‘сил’ну ‘сил’ну с’вад’бу робила / і ‘тамеру* [відеокамеру]; *в ‘мене ковал’єр’іу йак ‘мосору* [сміття] *було, – причиною появи таких видозмін формальної структури слова є сприймання й засвоєння діалектоносійми одиниць мови на слух; імовірно, певну роль відіграє й економія мовленнєвих зусиль.*

У текстах функціонують й семантичні діалектні явища, характерні для розмовного мовлення (ну най’шоу’с’а ‘народився’ в нас син; ну тод’і вже трохи за’жмилс’а // тод’і ж зноу / зноу друге найшлос’а ‘народилося’; каже / ‘мамо / те’бе можна за у’бори’иц’у пок’ласти ‘призначити’), вільно використовується обнижена, негативно забарвлена оцінна лексика; норми, які стримують використання жаргонізмів та об-

сценізмів у літературній мові не завжди збігаються з нормами у діалектному мовленні (*а ти каже буйвол / у шо дивуєс'а Іван Гаврилович?*; *а вона скотина / одвела його; п'ідожди / ше оживут' гн'іди*; *ну бл'ін / той м'іс'ац' йакиї буў?*; *йому ж н'і'яка бл'ад' ремонту не робила!*; *а там була одна бл'ад'ушка*; *а тод'і та т'от'а каже / шо за туди ййі мат' з не'в'істкойу*; *бато'гом налупл'ат' жопу тоб'і*).

Спонтанна комунікативна ситуація спричиняє появу надлишкових компонентів граматичної структури, зокрема прийменників (*а тод'і п'ішла работат' на ф'ерму / на / осем'енатором*; *а шо це до_в_тебе вс'і буга'йї здороўкайуц'а*), часток (*вже* два го'ди йа *вже* не п'ічу), сполучників (*ну_і так / і ми / і познайомиліс'а*).

Тексти характеризуються й зворотним процесом – відсутністю окремих компонентів структури речень, зокрема прийменників у, на (*ми на танц'і ходили / клуб буў / [?] к'іно ходили*; *[?] дв'інац'ат' год остаўс'а без бат'ка*; *а потом [?] два го'ди вийїхала в Румин'і'у в Костанц'і'у та там работала*; *заправиў йа повнос'т'у [?] бак б'енз'ін*).

Характерними рисами автентичного (нередагованого) тексту на синтаксичному рівні є зміна синтаксичних зв'язків, що відбувається в момент мовлення, внаслідок чого спостерігаємо логічно й синтаксично немотивовану будову синтагм, речень (*за'то воно полу'чайуц'а / шо не треба*; *бабу п'іткидайт' у рад'ні бо / ну за онуку / те шо в'нейї онука*; *їди ти в том к'райу клуб'і / йа в_ц'ім о'с'о*; *а йа второ'ром клас'і все ход'у*; *д'ід буў Берл'ін*; *родилас'а у тис'ачу де"в'а'цот триц'ат' второ'рого го'ду*). Тексти аналізованої говірки дають приклади специфічного порядку слів, що також зумовлено спонтанністю комунікації (*кру'гом боло'то клуб'а*; *вс'і йідут' шу'кайт' му'ку змо'лот' дес'а*).

Зміни синтаксичного зв'язку в текстах говірки зумовлені й еліптизацією, яка є типовою для діалектного мовлення і може охоплювати різні компоненти речення (*а в його м'іш'ками [?] канх'вети / м'іш'ками канх'вети / го'р'іху / п'раники / фис'ташки*; *ну в'ін мисочкойу [?] / вс'акого мисочкойу по мисочк'і [?]*). Поширеною є також заміна еліптизованого компонента займенниками (*М'іша / викл'учи цей [?] / шоб там не / на ц'у [?] / не_було*); подібне вживання останніх суттєво

впливає на їхню активність у структурі граматики діалектного мовлення [8].

П.Ю. Гриценко відзначає, що спорадично зафіксовані незвичні синтаксичні зв'язки можуть “сигналізувати про ще не пізнані явища чи процеси у говірках”, а тому “заслужують на спеціальний розгляд, оскільки за такими формами можуть стояти неоднакові процеси – іншомовні впливи, збереження архаїки, усталення міжслівних зв'язків у мовленнєвому потоці та ін.” [7, IX]. Серед такого типу граматичних, але спорадично зафіксованих явищ у текстах говірки с. Шевченкове спостережено: заміну форм наз. в. кличн. в. (*і_оце було **мамо** кажуть*); заміну форм знах. в. множини формами місц. в. (*свад'бу робили у **йїї бат'ках***); заміну орудн. в. однини формами знах. в. з прийменником *за* (*у чо'тирнац'ат' год **їа** п'їшла **за те**л'атниц'у*); функціонування форми орудн. в. у позиції місц. в. (*молодос'т'у **хва**м'їл'їйу?*); відхилення від граматичного розрізнення істот / неістот в іменників чоловічого роду однини (*значит'їєсл'ї **їа беру** ну за / ну за **перву** друж'ку і **за первий** бо'їарин*); конструкції “*на + знах. в. іменника*” замість “*у + знах. в. іменника, до + род. в. іменника*” (*о'то **на к'їном'їатр** п'їдем*); пропуск префікса *на-* (*ну були **багато** умн'їш'ї*) тощо.

На відміну від інших джерел діалектної інформації, діалектний текст має початок і кінець, що допомогло з'ясувати статистичні характеристики словоформ, граматичних явищ, лакуарність у реалізації граматичних форм, а, отже, уможливило розгляд граматики говірки з позицій функціонального аналізу, який відповідає сучасним принципам дослідження граматики, див. [8].

На підставі застосування прийому діалектної текстографії визначено такі типові риси граматики аналізованої говірки: а) у системі частин мови – активність іменників I відміни, дієслів I дієвідміни; тенденція до незмінюваності числівників; поширеність займенників і часток та використання останніх для заповнення пауз; б) у словозміні, формотворенні, словотворенні – поширеність форм з флексією *-їу* у род. в. множини іменників I відміни (*со'бак'їу, п'їаниц'їу*), з флексіями *-ов'ї, -ев'ї* у дав. в. та місц. в. іменників II відміни (*бат'ков'ї, по поло'тен'ц'ов'ї*); творення форм ступенів порівняння прикметників та прислівників за допомогою слів *самий, саме* (*сама*

б·і^дн'іша, ^са^{ме} ху^{же}); вживання форми наз. в. у позиції род. в. при відмінюванні кількісних числівників (^с чо^{ти}р'і ^{го}ди); функціонування неозначених займенників з постфіксом -то (такий-то) та з префіксом н'е-, кой- (^н'еко^{тор}'і, ^{кой}-йак'і) за непредставленості неозначених прономінативів з префіксами аби- та де-; регулярність префікса -о та конфікса о-...-о у займенників та відзайменникових прислівників (о^{ту}ди, о^{та}ко); відсутність чергувань д – дж, т – ч, з – ж, с – ш, ст – щ у дієслівних формах 1 ос. однини II дієвідміни, у дієсловах I класу та в пасивних дієприкметниках; наявність усічених форм 3 ос. однини I дієвідміни (з^{ул}'а, п^ита); вживання лише аналітичних форм майбутнього часу недоконаного виду (бу^{ду} ро^{би}ти); семантична координація дієслівного присудка у формі множини з підметом, вираженим іменником, що позначає старшого члена родини та сукупність (ма^{ма} бу^{ли}; мо^{ло}д'аж не^а сл^{ух}ай^уц'а); утворення пасивних дієприкметників від дієслівних основ на -и- за допомогою суфікса -ан- (за^гру^з'аний); розгалужена синонімія прислівників (с^пере^ду – с^пере^д'і – по^{пе}'ред'і – у^пе^д'ред – по^пе^д'ред); активність демінутивних відзайменникових прислівників з суфіксами -е^чки, -е^чко, -и^чки, -и^чко (та^{ме}'чки, ту^{те}'чки, та^{ке}'чки, о^{ту}то^чки); вживання прислівника де у значенні 'куди' (де ти б'і^жиш?); активність прийменника із (іс); поєднання прийменника по^пид насамперед зі знах. в. іменника (по^пид в'і^кна кал'а^ду^йут'); наявність сполучників іл'і, но (но^в), йесл'і...то, зато шо; функціонування кон'юнктива де в позиції сполучників який, котрий, що, як; регулярність сполучника йак у порівняльних конструкціях у функції літ. ніж, мов, немов; вживання запозичених з румунської мови вигуків мей, бре.

Розширено та скореговано такі граматичні відомості про говірку с. Шевченково як одну з говірок межиріччя Дністра і Дунаю: іменник, який вживається разом з топонімом, може з ним не узгоджуватися (у ^горо^д^м К'і^л'і^ні); назви неістот чоловічого роду у формі знах. в. однини частіше приймають флексії род. в. однини (об^лмазу^{ва}ли при^чі^лка); іменники жіночого роду колишніх -ї- основ в орудн. в. однини мають флексію -ійу (сол'і^йу); у слові ^церк^{ва} при відмінюванні відновлюється давня -ъv- основа (у ^церк^{ов}'і); функціонують форми двоїни типу дв'і се^{ст}р'і; числівник дв'і може поєднуватися з род. в. мно-

жини іменника (*дв'і д'їу'чат*); наявне закінчення *-ейі* у род. в. прикметників жіночого роду (*дво'йур'ідн'ейі*); може відбуватися ствердіння основ у наз. в. множини прикметників (*дур'ни за'кони*); у складених порядкових числівниках може відмінюватися не тільки останній, а й інші компоненти (*у 'тис'ач'у дев'я'ц'от 'сорок второ'му 'роц'і*); чергування *з//ж* у дієслів І дієвідміни в 1 ос. однини можуть бути відсутніми (*могу*); пасивні дієприкметники можуть утворюватися й за допомогою суфікса *-он-* (*травл'он':і*); найвищий ступінь порівняння прикметників може творитися поєднанням слова *більше* й синтетичної форми вищого ступеня (*'б'іл'ше" блуд'н'іше*); значення вищого ступеня порівняння може виражатися сполучником *йак* (*с'тарше йак ти*); частка *хай* бере участь у творенні аналітичних форм наказового способу; елементами граматичної системи є прийменник *'б'іл'а*, частка *май* (рум.), вигук *а'ди* (*а ти дивись*). Більшість цих виявлених на підставі текстів граматичних явищ сигналізує про міждіалектні зв'язки досліджуваної говірки як типового представника степових говірок межиріччя Дністра і Дунаю з говірками інших ареалів, про що свідчить "Атлас української мови" та інші лінгвогеографічні й описові праці.

Таким чином, тексти спонтанного діалектного мовлення, суттєво доповнюючи відповіді на програми-питальники, забезпечують дослідника надійною лінгвальною інформацією, на підставі якої можливе системне вивчення граматики говірки, аналіз специфіки функціонування елементів граматичної структури.

1. Ващенко В.С. Переселенські говірки як джерело вивчення активних міжмовних контактів // Територіальні діалекти і власні назви. К. 1965.

2. Глібчук Н.М. Явища міжчастиномовної омонімії в діалектних текстах (на матеріалі записів із с. Волосянка Сколівського р-ну Львівської обл.) // Діалекти в синхронії і діахронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.

3. Гриценко П.Е. Грамматический портрет диалекта // Исследования по славянской диалектологии. Вып. 16. М. 2013.

4. Гриценко П.Ю. Діалектний фонофонд як джерело інформації про українську мову // Український діалектний фонофонд. К. 2004.

5. Гриценко П.Ю. Тексти як джерело дослідження чорнобильських говірок // Говірки Чорнобильської зони. Тексти. К. 1996.

6. Гриценко П.Ю. Текст як простір вияву діалектних явищ // Збірник лінгвістичних праць: до 60-річчя проф. О.А. Колесникова. Ізмаїл. 2000.

7. Гриценко П.Ю. Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії // Українські говори Румунії. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто. 2003.
8. Делюсто М.С. Граматика говірки у світлі тексту: дис. ... канд. філол. наук. К. 2010.
9. Дроздовский В.П. Украинские говоры Бессарабского Приморья (на материале обследования Саратовского, Татарбунарского и Белгород-Днестровского районов Одесской области): автореф. дисс. ... канд. филол. наук. К. 1962.
10. Золотова Г.А. Грамматика в контексте филологии // Научные доклады филологического факультета МГУ. Вып. 4. М. 2000.
11. Калынь Л.Э. К вопросу об иерархии методов изучения славянских диалектов // Исследования по славянской диалектологии. Вып. 9. М. 2004.
12. Кобиричка Г.С. Діалектний текст як джерело дослідження акцентної системи // Діалекти в синхронії і діяхронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.
13. Коваленко Н.Д. Вияв багатоплановості фразеологічної одиниці в діалектному тексті // Діалекти в синхронії і діяхронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.
14. Колесников А.О. Етномовний чинник як складник класифікації українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю // Слов'янський збірник. №17. Одеса. 2012.
15. Леснова В.В. Структура висловлень оцінної семантики в діалектному тексті // Лінгвістика: зб. наук. праць. №1 (25). Луганськ. 2012.
16. Мартинова Г.І. Вербалізація менталітету середньонадніпрянців у діалектному тексті // Діалекти в синхронії і діяхронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.
17. Руснак Н.О. Діалектний текст: лінгвокогнітивний і прагматичний аспекти: автореф. дис. ... докт. філол. наук. К. 2011.
18. Kolesnykov A. The Influence Of The Romanian Language On The Grammar Of The Ukrainian South-Bessarabia Dialects // Journal of Danubian Studies and Research. Vol. 3. №1. 2013.

DIALECTAL TEXTOGRAPHY AS A RESEARCH WAY OF RESETTLED DIALECT GRAMMAR

The article deals with the study of the dialectal grammar on the basis of the dialectal macro texts, gives reasons for the necessity to apply the suggested tool. It highlights the features of dialectal texts as a source for linguistics. The study gives new facts about grammatical system of the Ukrainian Steppe dialect from Shevchenkove (Kiliya district, Odessa region) spread in the area between the Danube and the Dnister rivers.

О диалектной фонетике и объективной транскрипции

0. Главный объект лингвистического изучения – текст. У лингвиста нет иного способа сбора материала, кроме препарирования текста. Однако медиафайлы, записанные в экспедиции, не являются полноценным текстом: для того, чтобы звучащий текст можно было предложить другим исследователям и ввести его в научный оборот, файл должен быть переведен в графическую форму. До этого события диалектный медиафайл (несмотря на его несомненную архивную значимость) является вещью в себе и доступен лишь собирателю.

Вопрос графического представления звучащего диалектного текста один из самых сложных, так как выбор принципов записи (степень детальности транскрипции) обычно не находит единомышленников в творческом коллективе: фонетист всегда будет не очень доволен принятым решением, так как артикуляционная и акустическая фонетика стоит несколько в стороне от лингвистики. Фонетика становится лингвистикой лишь на этапе функциональной фонетики (фонологии), однако все основные наблюдения за единицами делаются на “долингвистическом” этапе и изгонять его из сферы внимания диалектолога нельзя.

1. Тип расшифровки записи зависит от поставленных задач. В этой статье речь идет о “тонкой” фонетике и диалектном тексте, пригодном для работы фонетиста.

Проблема, очевидно, заключается в том, что *чужая* фонетическая транскрипция на основе звуков языка (буквенная транскрипция на основе звуков речи, по-видимому, невозможна) не позволяет понять суть фонетического явления. Детализация обычной транскрипции скрывает большую часть значимой сегментной и суперсегментной информации, которая могла бы сформировать представительные выводы. Возможная исследовательская установка и перцептивные “пристрастия” ученого также влияют на детализацию (информативность) транскрипции. В этом случае транскрипция работает лишь на

конкретного исследователя, представляя языковой материал в виде непротиворечивой и стройной системы. Транскрипция, применяемая в статье, в будущем может рассказать лишь о том, что исследовалось автором. Никакой дополнительной фонетической информации извлечь из таких текстов нельзя.

“Крупная” транскрипция в качестве средства передачи фонетической информации о диалекте необходима, но она хороша лишь тогда, когда система изучена, все возможные доказательства позиционного поведения звуков использованы и являются убедительными, принципы транскрипции согласованы в лингвистическом сообществе и не представляют сложности для интерпретации. “Тонкая” транскрипция была бы неудобна при составлении диалектологических атласов, так как лингвистическая география имеет дело с обобщениями. “Крупная” транскрипция очень удобна в учебном процессе для изучения литературного языка, например, она удовлетворит морфолога, лексиколога и синтаксиста.

Фонетист, принимающий для использования фонетическую транскрипцию, должен знать фонетическое содержание каждого знака транскрипции и позиционное поведение фонем. В том случае, если за знаком транскрипции не стоит акустико-артикуляционный образ звука языка, то транскрипция должна быть признана малосодержательной. Именно так часто и бывает в описании диалектного материала, когда единая транскрипция применяется для описания различных фонетических идиомов.

Традиционно под фонетикой в диалектологических транскрипциях мы понимаем именно сегментную фонетику, хотя очевидно, что звуковые сегменты всегда существуют в просодическом единстве. Вопрос описания просодических характеристик диалектной речи совсем не разработан, он является провальным по всем пунктам. В большинстве фонетических работ мы имеем указания на то, что в говоре присутствуют некие особенности “синтаксической фонетики”, которые, вероятно, влияют на реализацию сегментов. В работах по русскому диалектному вокализму, например, которые публикуются в последнее время, транскрипция примеров имеет не собственно фонетическое содержание, а отражает меняющийся фонемный состав слов (если следовать традиции понимания фонемы в Ленинградской школе). Динамические спектрограммы, приводимые в качестве

примера, как правило, являются некачественной картинкой из диалогового окна программы акустического анализа звука с автоматическими настройками анализатора, что делает спектры практически нечитаемыми. Заметным исключением среди работ по диалектному вокализму являются работы С.В. Дьяченко, в которых учитывается статистика количества и качества гласных на широком фоне просодических структур [2].

2. Сложность применения обычной транскрипции обнаруживается и при изучении фонетики конкретного говора. В говоре села Роговатое Старооскольского района Белгородской области есть особенности реализации гласных и согласных, которые будут скрыты от читателя, если их передать буквенными знаками. Все гласные после твердых согласных, например, имеют неоднородную формантную структуру. В экскурсии гласного форманты открываются гласным среднего ряда среднего подъема [э]: например, слова *дал*, *лоб*, *кот*, *сын*, *сук* д[э]л, л[эу]б, к[эу]т, с[эу]к. Это важное фонетическое свидетельство артикуляционного механизма при обычной концентрации внимания исследователя оказывается скрытым за графическими средствами *а*, *оу*, *ю*, *у*. Сам принцип артикуляционного распределения гласных (трапеция) без составления формантной сетки, основанной на акустических (формантных) значениях останется загадкой для дальнейшего исследования, а ведь в картине артикуляционного размещения гласных относительно друг друга скрыты многие причины и механизмы фонетических процессов.

Важные фонематические признаки в области консонантизма “глухость / звонкость” и “твердость / мягкость” оказываются не прямо пропорциональными фонетическим качествам “вокализованность / невокализованность” и “палатализованность / непалатализованность” в роговатовском говоре. Здесь отмечены невокализованные звонкие и непалатализованные мягкие. На спектрограмме хорошо видно, что степень вокализации звонких согласных даже в интервокальном положении может быть нулевой. Это выглядит как характерный разрыв огибающей частоты основного тона или отсутствие выраженной F0, то есть в нижнем частотном диапазоне будет тишина. Противопоставление глухих и звонких реализовано на общefonетической базе признаков напряженности и длительности звука: глухой согласный более энергичный во всем диапазоне частот и более длительный. Из артикуляционно-акустического

комплекса противопоставления глухих и звонких на первый план выходит энергия звука и его длительность, а не участие голосовых связок. Такое различие не ловит русское ухо и генеральная особенность консонантизма не попадает в транскрипцию (даже несмотря на то, что в IPA¹ есть знак voiceless для согласных [3]). Следующий исследователь, опирающийся на графический текст, получит неполную информацию о такой важной фонетической реализации фонем.

В роговатовском говоре акустический и артикуляционный контраст переднеязычных смычных “твердых” и “мягких” согласных сохраняется. Способ реализации контраста может быть различным, однако твердый смычный согласный всегда представлен зубным переднеязычным ламинальным [т] – [д], артикуляционно тождественным литературному согласному [т] – [д].

Перед гласным переднего ряда и звонким шумным и сонорным согласным мягкую пару представляет апикальный альвеолярный согласный [t] – [d], который на спектрограмме выглядит обычно как фаза краткой энергичной смычки без фрикции. Основным представителем “мягкого” согласного следует считать [t] – [d]. В конце слова “мягкий” согласный реализуется апикальным [t]. Когда общая артикуляция части фразы ослаблена, в конце слова выступает палатализованный переднеязычный зубной аффрицированный [tʰ], такой же, как в литературном варианте русского языка. Такая же реализация мягкого в виде [t] возможна перед глухим щелевым шумным согласным. В качестве реализации “мягкого” согласного возможны переходные варианты [tʰʷ] – [dʰʷ] с апикальной артикуляцией и фазой фрикции / придыхания. Колебание [dʰ] / [d], [tʰ] / [t] возможно в рамках одной словоформы (дити̂а, дитʰи̂а, дʰити̂а, дʰитʰи̂а), говорит об отсутствии сегментной обусловленности вариативности согласных.

Спектрограммы обнаруживают ожидаемое различие в реализации вокализованного и невокализованного согласного. Фрикативная часть альвеолярного [t], как более напряженного в паре, может быть значительной, тогда как у [d] она отсутствует.

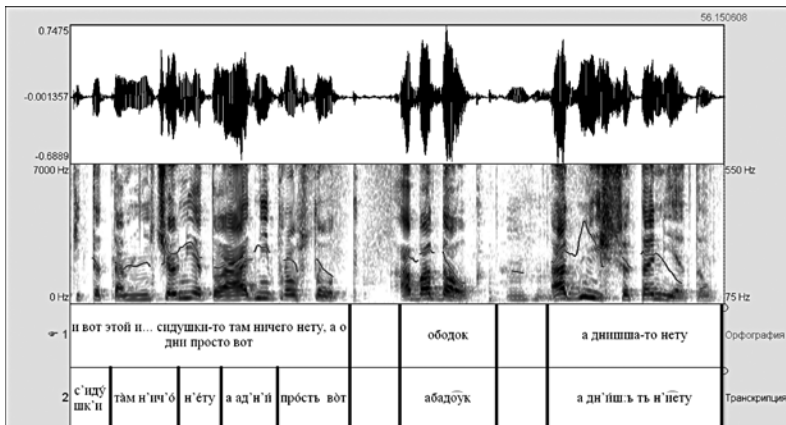
Для того чтобы учесть такую особенность фонетики согласных, пришлось бы вводить сложную систему обозначения, необходимую для фонетиста, но это значительно усложнило бы чтение текста остальными лингвистами. Попытка разграниче-

¹ Международный фонетический алфавит.

ния согласных различной степени “смягчения” была предпринята в работах во время создания *Диалектологического атласа русского языка* [1], в атласе содержатся указания на согласные неполного смягчения перед гласными переднего ряда (проблема касается преимущественно переднеязычных согласных).

У сибиллянтов в этом говоре также есть особенность реализации дополнительной артикуляции палатализации, она развивается постепенно, что графически может быть отражено как [с̠с’], [ш̠ш’]. Этот способ обозначения может использоваться в статье, но не в сплошной расшифровке текста для широкого использования лингвистами.

3. Очевидно, что фонетиста не может удовлетворить чужая транскрипция, основанная на универсальных принципах. Единственный современный инструмент для объективного представления диалектной фонетики – динамическая спектрограмма, снабженная текстовой расшифровкой и разметкой. Корпус звучащих текстов и программа акустического анализа речи с аннотацией звукового файла – идеальная фонетическая транскрипция. Это сочетание текста и звука используется фонетистами давно. Количество линий может соответствовать количеству лингвистических задач: грамматика, фонетика, тематическое разделение и т.д. Возможность преобразования подписей под спектрограммой в таблицы и привычные текстовые форматы помогает обрабатывать этот материал статистически. Такой звучащий текст с разметкой является одновременно и базой данных.

Несмотря на усилия комиссий, формирующих IPA, транскрипция диалектной речи не является объективной фонетической картиной, а выражает, как правило, традиционные представления диалектолога о диалектной фонетике, зажатые в перцептивный эталон его собственного языка. Детальность и лингвистическая точность её зависит от многих факторов. Именно поэтому использование чужой транскрипции для детальных фонетических исследований оказывается практически невозможным.

4. Описание явления лексикализации фонетических процессов и исторических изменений в фонетике относится не к фонетике, а к морфологии или лексике. Такое исследование может использовать тексты любой степени детализации.

1. *Диалектологический атлас русского языка*. Центр Европейской части СССР. Вып. 1: Фонетика / Под ред. Р.И. Аванесова и С.В. Бромлей. М. 1986.

2. *Дьяченко С.В.* Гласные первого предударного и ударного слогов в архаическом южнорусском говоре. Количественный анализ // *Исследования по славянской диалектологии*. Вып. 17. М. 2015 (в печати).

3. *Сайт IPA*: <https://www.internationalphoneticassociation.org/content/full-ipa-chart>

ABOUT DIALECTAL PHONETICS AND OBJECTIVE TRANSCRIPTION

The urgent issues of phonetic transcription are presented in this article. The author proceeds from the fact that the spoken dialect text cannot have a satisfactory performance in graphical form. Even the most detailed phonetic transcription cannot reflect the complexity of phonetics. The phonetic transcription which is made by another author cannot be used for future research. A perfect transcription for every researcher is dynamic spectrogram and annotation and the speech analysis programs.

Фонотекст як джерело сучасних лінгвістичних досліджень (про перспективу використання “Українського діалектного фонофонду”)

1. Збирання діалектних фонотекстів.

Діалектну мову (мовлення) вчені фіксують головню в польових умовах – під час експедицій у місцях побутування говірок. Можна виділити два найпопулярніші способи фіксації діалектів – спостереження (коли дослідник не втручається в комунікативний процес діалектоносіїв) і комунікація (коли дослідник спілкується з діалектоносієм – ставить питання – задля отримання від нього тієї лінгвальної інформації, що є об’єктом його зацікавлення). Проте, незалежно від обрання способу, діалектний матеріал прийнято записувати¹ на певний носій інформації (сьогодні – на цифрові, раніше – на аналогові прилади) з метою збереження для подальшого наукового використання.

У практиці збирання українського діалектного мовлення, незалежно від проблем, задля розв’язання яких фіксується мовлення, усталилася традиція робити записи тривалого звучання. Записам, що мають значну тривалість і наративний характер, властива евристична цінність, оскільки вони, набуваючи вигляду цілісного тексту (фонотексту, або аудіотексту), стають інформативним джерелом пізнання найрізноманітніших діалектних явищ.

Фонотекст принципово відрізняється² від власне тексту (друкованого, або писемного) не лише формально, а й сутнісно. Друкований текст формується відповідно до письмових традицій (графічних, орфографічних, правописних чи транскрипційних), а тому не вважається абсолютною копією³ жи-

¹ Крім технічних (аудіозаписів і відеозаписів), існують й інші засоби фіксації діалектного мовлення: анкетування, конспектування (записи “від руки”), спостереження, інтроспекція.

² Докладніше про різницю між фонотекстом і письмовим текстом див.: [5].

³ Засадничі принципи відтворення усного мовлення на письмі часто не збігаються в діалектних хрестоматіях та інших працях, у яких опубліковано діалектні тексти. Графічна варіативність у формуванні текстів говіркового мовлення, що зумовлена різною метою і неоднаковими науковими переконаннями авторів, заважає передусім об’єктивному зіставленню мовних фактів однієї хрестоматії з іншими. Проблема уніфікації засобів

вого усного мовлення, є радше її інтерпретаційною моделлю чи, за словами П.Ю. Гриценка, “образом звучання” [6]. Для діалектологічних студіювань такий нюанс інколи може бути суттєвим недоліком з погляду методики окремого дослідження – передусім у галузі фонетики (фонології). А для праць, скажімо, з історії мови графічний текст, зокрема проблеми ідентифікації окремих графем у ньому, є ще й чинником, що інколи призводить до хибних висновків у дослідженнях⁴.

Натомість фонотекст є повноцінним аналогом живого усного мовлення, оскільки він не залежить від особливостей орфографії, транскрипції тощо. Тому, як слушно зауважує Р.Ф. Касаткіна, результати досліджень, джерелом яких є аудіо-записи, найбільш об’єктивні [9, 303]. Окрім того, унікальність фонотексту виявляється ще й на рівні дискурсії (у розумінні Ж. Фуко [16]): фонотексти, на відміну від друкованих текстів, зберігають ознаки мовленнєвої практики носія мови чи говірки, які не передаються на письмі (ритм, темп, інтонація, парай екстралінгвальний супровід). Отже, фонотекст містить більше лінгвальної інформації порівняно з друкованим текстом.

Загалом же проблема співвідношення фонотексту й письмового тексту є окремим виявом дихотомії мови та мовлення. Із цього погляду кожен із різновидів тексту застосовують з неоднаковою метою: фонотексти найчастіше використовують як первинне джерело діалектних досліджень, а друковані тексти – як вторинне. Згадаймо також, що саме фонотексти були здебільшого основним джерелом цінних наукових досліджень О.С. Білої, А.М. Залеського, Т.В. Назарової та інших провідних українських діалектологів періоду, коли магнітофонні записи увійшли в ужиток.

2. Зберігання діалектних фонотекстів.

Систематичне збирання діалектних фонотекстів зумовлює накопичення діалектних аудіоматеріалів. Якщо йдеться про окремого дослідника, який володіє солідним архівом власних записів, то помітною тенденцією є укладання індивідуальних діалектних хрестоматій⁵, що мають вигляд графічних аналогів фонотекстів; інколи хрестоматії супроводжують компакт-дис-

графічного відтворення текстів поки що лишається нерозв’язаною.

⁴ На підтвердження висловленої тези див., напр.: [11].

⁵ Традиція друкування українських діалектних текстів, зокрема й у форматі хрестоматій, усталилася ще на початку минулого століття (докладніше про це див.: [7; 2]).

ки⁶ з відповідним аудіоматеріалом. Якщо ж ідеться про наукові колективи, то прийнято створювати фонотеки, де діалектний звуковий матеріал зберігають у вигляді сукупності записів діалектного мовлення. Така сукупність первинного діалектного матеріалу з погляду ефективного застосування й використання в діалектологічних дослідженнях становить серйозну наукову проблему, пов'язану із систематизацією й структуруванням текстів для роботи з ними. Розв'язати зазначену проблему сьогодні допомагає створення комп'ютерного програмного забезпечення для автоматизованої роботи із текстовим матеріалом.

Найбільше зібрання українських діалектних фонотекстів нині представлено в “Українському діалектному фонофонді” (далі – УДФ) Інституту української мови НАН України, в якому охоплено говірки з усіх трьох наріч. Роботу над фіксацією українських діалектів у вигляді аудіотекстів було розпочато ще в середині минулого століття. Раніше зібрані аудіозаписи діалектних текстів було систематизовано в окремий реєстр – “Український діалектний фонофонд”⁷ [15]. Нині здійснюється робота над упровадженням автоматизованої системи УДФ як програмного модуля. Станом на початок 2015 року УДФ репрезентує мовлення у вигляді 804 фонотекстів із 409 населених пунктів зі всіх областей України (крім АР Крим) загальною тривалістю 366 годин. У середньому тривалість одного фонотексту в УДФ становить 27 хв. УДФ є відкритою для поповнення новим матеріалом системою. Це передбачено і в інтерфейсі модуля цього фонофонду.

Збереження і накопичення живого усного мовлення (фонотекстів) у фонофондах тяглістю в не одне століття, безперечно, матиме інноваційне значення для праць з описової та історичної діалектології в майбутньому, як, зрештою, і для теоретичного переосмислення цих лінгвістичних дисциплін.

3. Систематизація діалектних фонотекстів.

У сучасній діалектології комп'ютерні фонофонди (корпуси, бази даних, банки даних тощо) бувають декількох типів залежно від засад їх створення [10]. Так, згідно з однією з них, метою таких фонофондів є зображення діалектів у про-

⁶ Див. перелік хрестоматій текстів українських говірок, видання яких супроводжено звуковими записами текстів: [1].

⁷ УДФ складається з матеріалів, які були зібрані працівниками Національної академії наук України, викладачами й студентами вищих навчальних закладів України.

тиставленні з літературною мовою. Тому подібні фонофонди складаються з текстів-прикладів, що ілюструють лінгвальну відмінність діалектів від літературної мови. Корпус фонотекстів такого типу, як правило, характеризується лінгвістичною розміткою для роботи з ними (анотуванням текстів як одиниць комп'ютерної системи за суто лінгвістичними критеріями).

Характерні риси усномовних фондів цього типу:

- одиницями фонофону є короткі тексти, у яких певна діалектна риса має релевантне (диференційне) значення. Відповідно формально одиниці таких корпусів – це радше текстові фрагменти (від звуків до словосполучень) або мікротексти (одне-кілька речень), а не власне тексти як надреченнєві структурно-сміслові одиниці;

- одиниці фонофону структуровані за лінгвістичною розміткою – фонетичною, морфологічною, лексикологічною, синтаксичною. Проте найчастіше фондами такого типу є окремі корпуси того чи того мовно-структурного рівня з окремої проблеми (фонетичні корпуси, граматичні корпуси, лексичні корпуси тощо).

Усномовні комп'ютерні фонди цього типу зручні для дескриптивних наукових досліджень (описової фонетики, морфології, синтаксису, лексикології тощо), а також для демонстрації мовних явищ (наприклад, у практиці викладання чи просвітницькій діяльності). Проте такі комп'ютерні бази даних не завжди придатні для тих наукових досліджень, що зачіпають проблеми функціонування мовних одиниць, їхньої природи тощо. Основний недолік фонофондів цього типу – це неможливість чи складність віднайдення нових діалектних явищ, оскільки вони є банком зразків усного мовлення, що ілюструють заздалегідь обрані лінгвальні одиниці (процеси, ознаки тощо), які вже відомі науці. Натомість, погоджуючись із думкою І.Р. Романини, першочерговим завданням опрацювання діалектних текстів є “пошук, вияв і фіксація тих рис говіркової системи, яких не змогли засвідчити атласи, словники та наукові студії” [12, 78], тобто тих, які не відомі науковцям.

Інший тип діалектних комп'ютерних фонофондів передбачає розуміння діалектів як цілісної мовної системи, що розвивається незалежно і безвідносно до загальнонаціональної мови. Одиниця фонофону цього типу – це аудіозапис мовлення діалектоносія (чи кількох діалектоносіїв, якщо мовлення діалогічне), здійснений у певний час у певному місці. Обсяг запису

може бути різним. Проте, з погляду принципів створення цього типу усномовних фондів, короткі (нетривалі) тексти є недоліком, оскільки не дають змоги розкрити мовну сутність діалектів, зафіксувати репертуар релевантних мовних явищ. Великі за обсягом тексти забезпечують значно повнішу картину діалектного мовлення з відповідної території. У цьому сенсі що довшої тривалості текст, то вищий його евристичний потенціал.

Одиниці фондів цього типу структуровані (анотовані) за так званою металінгвістичною розміткою, що є “паспортом тексту” [14] (географічна локалізація, час запису, вік, стать діалектоносія тощо). Реалізація суто лінгвістичної розмітки (фонетичної, граматичної і т.д.) у таких фондах становить суттєву проблему. Так, лінгвістична розмітка в мовних корпусах інженерно реалізується засобами кодування тексту. На сьогодні поки що не відомо про існування засобів, які б дозволяли кодувати аудіозаписи усного мовлення (звукові файли). Інша річ, писемний текст, для кодування якого вже давно створено відповідні засоби. Отже, для створення лінгвістичної розмітки у фонофондах означеного типу необхідною умовою є наявність графічних аналогів (транскрибованих текстів) для кожного фонотексту. Реалізація графічного супроводу вимагає значних зусиль через великий обсяг (тривалість) фонотекстів. Звісно, фонди, в яких аудіотексти були б супроводжені графічними текстовими відповідниками, мали б перевагу на рівні не лише анотування корпусу, а й зручності ним користатися (наявність вибору між аудіюванням і читанням). У фонофондах першого вказаного вище типу супровідний графічний варіант⁸ зразків мовлення є традиційним – цьому сприяє той факт, що вони складаються переважно з окремих звуків, складів, слів, словоформ чи речень (тобто нетривалих у часі одиниць, для графічного розшифрування яких треба значно менше зусиль і часу).

Прикметною особливістю фонофондів другого типу є багатство в них діалектних явищ. Саме з цієї причини тривалі інформативні діалектні тексти вважаються “надійним джерелом лінгвальної інформації, до якого має бути звернена українська діалектологія” [7, 9].

Отже, різні типи автоматизованих текстових систем мають неоднакове значення для використання як матеріалу для

⁸ Наприклад, фонетичні корпуси (фонофонди з фонетичною розміткою звукового матеріалу) часто реалізовано за допомогою спеціального програмного забезпечення, яке дозволяє одночасно спостерігати (й аналізувати) звукоряд (осцилограму) і його графічну форму (транскрипцію).

наукових досліджень. Проте немає сумнівів, що діалектні тексти, у якій би автоматизованій системі вони не були представлені, “репрезентують реальне буття мови, склад, функції мовних одиниць, динаміку їх форми і змісту” [8, XV].

4. “Український діалектний фонофонд” як мовленнєвий корпус.

“Український діалектний фонофонд” створено за принципами другого (вказаного вище) типу усномовних фондів. УДФ – це структурована колекція повноцінних аудіотекстів. Записи, що представлені в УДФ, є текстами здебільшого на теми рідного краю, властивих йому топонімів, гідронімів тощо, історичних віх, традицій і звичаїв. Це – ті теми, які надають записам наративного характеру. У зв’язку з тим, що записувач діалектів якнайменше втручається в розповідь і лише скеровує діалектоносія нечастими навідними запитаннями, текст виходить повноцінним – із характерними для нього логічною зв’язністю, змістовою цілісністю, смисловою завершеністю й авторською індивідуальністю (ідіолектністю).

Діалектні тексти зазначеного вище жанру (які переважають у текстовому корпусі УДФ), на думку Н.О. Руснак, мають особливе для наукових студій значення. По-перше, у них зафіксовано історичні відомості про носіїв говірок; по-друге, вони відображають творчий характер народного мовомислення; і по-третє, такі тексти мають свої індивідуальні закони побудови та індивідуальні структурно-семантичні особливості [13, 393].

З технічного погляду УДФ як комп’ютерна система реалізована за допомогою спеціально створеного програмного модуля⁹, який забезпечує роботу з діалектним мовленням у двох режимах. Перший режим – це корпус діалектного мовлення, в якому фонотексти систематизовано за металінгвістичною розміткою. Другий режим – це атлас діалектного мовлення, в якому фонотексти структуровано картографічно (за топографічними параметрами, що так само належать до ознак металінгвістичної розмітки). Отже, УДФ як комп’ютерна система діалектного усного мовлення є зручною для наукового використання.

5. Теоретичне і практичне значення УДФ для досліджень з діалектології.

Лінгвістика – це та галузь наукових знань, що спрямована на вивчення мови в різноманітних наукових аспектах – струк-

⁹ Програмний модуль розпрацьовано фахівцями ТОВ “КММ”.

турному, функційному, синхронному, порівняльно-історичному, типологічному тощо. Вона покликана досліджувати мовні явища (одиниці, процеси, ознаки, факти) – описувати їхню структуру, встановлювати причини появи, досліджувати функціонування і динаміку, вивчати зв'язки з іншими явищами.

Українська діалектологія як ланка лінгвістичних знань – від свого становлення до сьогодні – зосереджена переважно на виявленні й описі, осмисленні й переосмисленні диференційних діалектних явищ. Наскрізна тенденція української діалектології – це поглиблене вивчення мовних одиниць, процесів, рис, фактів. У полі зору перебували й продовжують перебувати окремі говірки, групи говірок, діалектні порубіжжя, рідше говори й наріччя. Концентрація уваги на менших діалектних ареалах сприяє поглибленню дослідження мовних явищ та розширенню розуміння сутності більших діалектних ареалів. Проте, на думку В.Є. Гольдіна та О.Ю. Крючкової, такий підхід зумовлює те, що діалектологію й надалі вважають периферійною науковою галуззю [4, 268].

Українські діалекти не є ізольованими мікросистемами української мови, а тому одні говірки необхідно вивчати з урахуванням інших – не лише інколи порівнюючи з окремими (наприклад, прилеглими), а й на тлі всіх інших. Національні текстові фонди, які репрезентують діалектне мовлення зі всієї території поширення української мови – як-то УДФ, дають змогу вийти на інший – полідіалектний (міждіалектний) – рівень лінгвістичних досліджень. Зауважимо, що аналіз мовних явищ крізь призму всього мовнонаціонального ареалу не є якісно новим типом досліджень. У цьому сенсі варто згадати інноваційне досягнення української лінгвістичної географії – тритомний “Атлас української мови” [3].

Сучасна українська діалектологія потребує описових праць на основі аналізу мовних явищ у полідіалектному аспекті. Лише так можна досягти повноти інформації про діалектні явища, вийти на новий рівень їх наукового опису, збагнути сутність кожного діалектного утворення, української мови загалом та її місце серед інших слов'янських. Уважаємо, що УДФ має всі підстави бути джерелом для досліджень цього напрямку.

У зв'язку з тим, що матеріали УДФ – це аудіозаписи усного мовлення, то закономірно, що найпершою сферою їх викорис-

тання є діалектна фонетика і граматики. Однак це ніяк не применшує ваги фонотекстів УДФ для інших розділів діалектології.

Загалом, як видається, теоретичне і практичне значення УДФ для української діалектології та можливості, які цей фонд надає досліднику, поки що важко збагнути повною мірою.

Висновки.

Комп'ютерні джерела наукових досліджень автоматизованого типу набувають дедалі більшого використання серед мовознавців. Їхня наявність не лише оптимізує працю дослідника, а й спонукає науку до нових зрушень у вивченні мови. Одним із таких комп'ютерних джерел аналізу лінгвальних явищ є автоматизовані фонди усномовних текстів (зразків усного мовлення). Національним фондом записів усного українського діалектного мовлення вважаємо УДФ, який є:

- 1) однією із форм збереження (накопичення) експедиційних аудіозаписів (фонотекстів) діалектного мовлення;
- 2) оптимізованим способом систематизації і зручного використання накопичених текстів;
- 3) мобільним засобом удоступнення текстів для широкого кола дослідників;
- 4) цінною джерельною базою для досліджень, що відповідають потребам сучасної науки.

Крім УДФ, лінгвоукраїністика потребує мовленнєвого фонду іншого типу, в якому було б зібрано усномовні зразки, що яскраво ілюструють типові характерні риси (диференційні ознаки) українських діалектів. Ним може бути скорочена версія УДФ.

1. Аркушин Г. Голоси з Волинського Полісся. Луцьк. 2010; *Говірки* Південної Київщини. Збірник діалектних текстів / Упоряд. Г.І. Мартинова, З.М. Денисенко, Т.В. Щербина. Черкаси. 2008; *Говірки* Західної Полтавщини. Зб. діалектних текстів / Упоряд. Г.І. Мартинова; відп. ред. Т.В. Щербина. Черкаси. 2012; *Говірки* Черкащини. Зб. діалектних текстів / Упоряд. Г.І. Мартинова, Т.В. Щербина, А.А. Таран. Черкаси. 2013; "Палає пам'яті свіча. Вогонь – не згас": Хрестоматія діалектних текстів очевидців Голодоморів / Упоряд. І.В. Гороф'янюк. Вінниця. 2014; Šišková R., Mušínska M., Mušínska A. *Ukrajinská nářečí Slovenska*. Praha. 2005.

2. Аркушин Г.Л. Українські діалектні тексти (до питання методології) // Науковий вісник ВНУ ім. Лесі Українки: Філологічні науки. Мовознавство. № 1. 2011.

3. *Атлас української мови*: в 3 т. Т. 1–3. К. 1984–2001.

4. Гольдин В.Е., Крючкова О.Ю. Текстовый диалектологический корпус как модель традиционной сельской коммуникации // Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии. М. 2008.

5. *Гонтар І.А.* Звучащий текст как объект методики в аспекте РКИ // Русский язык за рубежом. №2. 2011.
6. *Гриценко П.Ю.* Текст як джерело дослідження чорнобильських говірок // Говірки Чорнобильської зони. Тексти. К. 1996.
7. *Гриценко П.Ю.* Текст як простір вияву діалектних явищ // Збірник лінгвістичних праць: до 60-річчя проф. О.А. Колесникова. Ізмаїл. 2000.
8. *Гриценко П.* Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії: передмова // Павлюк М., Робчук І. Українські говори Румунії: діалектні тексти. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто. 2003.
9. *Касаткина Р.Ф.* Русские диалектные звучание хрестоматии как лингвистический источник // Proceedings of International Congress of Dialectologists and Geolinguists. Vol. 1. Lublin. 2000.
10. *Крючкова О.Ю.* Электронный корпус русской диалектной речи и принципы его разметки // Известия Саратовского университета: Филология. Журналистика. Т. 7. Вып. 1. Саратов. 2007.
11. *Мойсієнко В.М.* Варіативність у староукраїнській літературно-письменній мові (на прикладі текстів північноукраїнського ареалу XVI ст.) // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. Вип. 22. Ч. 1. Житомир. 2010.
12. *Романина І.Р.* Особливості вияву категорій діалектного тексту (наддністрянські тексти про чуда) // Українська мова у XXI столітті: традиції і новаторство: Тези доповідей II ВЛФМУ. К. 2012.
13. *Руснак Н.О.* Діалектні тексти як вияв екзистенційних знань // Матеріали 5-го конгресу Міжнародної асоціації україністів. Мовознавство: зб. наук. текстів. Чернівці. 2008.
14. *Сичинава Д.В., Качинская И.Б.* Корпус диалектных текстов в национальном корпусе русского языка: сегодняшнее состояние и перспективы // Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: По материалам Международной конференции “Диалог”. Вып. 13 (20). М. 2014.
15. *Український діалектний фонофонд* / Упоряд. П.Ю. Гриценко, О.А. Малахівська, М.В. Поїстогова. К. 2004.
16. *Foucault M.* Fearless Speech / Ed. by J. Pearson. Los Angeles. 2001.

SPOKEN TEXTS AS A SOURCE OF MODERN LINGUISTICS STUDIES (ON USING OF THE “SPOKEN CORPUS OF UKRAINIAN DIALECTS”)

The paper informs about the development of a dialectal speech corpora “Spoken Corpus of Ukrainian Dialects”. This is a database of spoken texts (audio texts) that illustrate the spoken language of Ukrainian dialects. Specificity of development of such dialectology resources, their basic types are described here. The importance of the “Spoken Corpus of Ukrainian Dialects” for studies in Ukrainian dialectology is given.

Магнитофонные / диктофонные записи диалектной речи как разновидность памятников языка и культуры

С появлением магнитофонов возникла возможность фиксации диалектной речи и её сохранения. Это был чрезвычайно важный этап в истории диалектологии. Раньше описание диалектов и отдельных диалектных черт строилось, как правило, на тех коротких примерах, которые диалектолог успевал записать в свой полевой дневник во время беседы с диалектоносителем, а также на примерах, присланных местными жителями – не лингвистами, – ответах на разнообразные диалектологические программы. Магнитофонная и позднее диктофонная эра коренным образом изменила возможности диалектологов. Аудиозаписи позволяют многократно прослушивать один и тот же отрезок речи, а разные компьютерные программы дают возможность анализировать различные параметры звучания сегментных единиц – отдельные звуки (и их части и переходные стимулы от звука к звуку), слоги, фонетические слова, фразы, абзацы и более крупные отрезки речи, а также суперсегментные единицы – слоговость / неслоговость звуков, интонацию, ударение, темп речи на разных её отрезках и общий темп говорящего и др.

Используя эту методику, мне удалось обнаружить в русских говорах ряд важных диалектных черт: сохранение древнего противопоставления гласных по ряду и отсутствие противопоставления согласных по твёрдости / мягкости в некоторых вологодских говорах, противопоставление согласных не по глухости / звонкости, а по напряжённости / ненапряжённости в архангельских и некоторых других говорах, более древний, чухломской тип диссимилятивно-умеренного яканья в костромских говорах, особенности дифтонгов и пути их трансформации в разных русских говорах, сохранение в некоторых северно- и среднерусских говорах рефлексов древнерусских /ь/ и /ь/ на конце слова и др. [9; 14]; противопоставление западных и восточных южнорусских говоров по характеру конечно-

го открытого слога: повышенная длительность этого слога в западных говорах по сравнению с восточными; особенности распределения предударных гласных после мягких согласных в юго-западных говорах, дающие основание для вывода о двух этапах в истории утраты здесь фонемы /ѣ/ и совпадения её с /е/ в ударных слогах: этот процесс вначале происходил в середине слова и позднее в конечном открытом слоге [13].

Особое значение для русской диалектологии имеют говоры русских старообрядцев, особенно в тех случаях, когда их предки были переселены или бежали за пределы России от преследований правительства и официальной церкви, вследствие чего эти современные старообрядцы живут в окружении других народов, говорящих на других языках.

В силу конфессиональной замкнутости, стремления жить по законам предков старообрядцы сохраняют не только старую веру, старые обряды, но и прежний язык. В нём встречаются такие особенности, которые 1) в других русских говорах полностью утрачены; 2) остаются лишь как следы старых закономерностей, по которым сами эти закономерности в полной мере установить невозможно; 3) помогают интерпретировать аналогичные явления в языке старообрядцев.

При изучении говоров старообрядцев мы ставим перед собой пять главных задач: 1) детальное описание языковых черт, на основании которого следует 2) выявить, каким регионам соответствует этот набор черт, и, следовательно, откуда переселились старообрядцы; 3) установить, какие черты, имеющиеся в говоре старообрядцев, отсутствуют в современных говорах этих регионов и, таким образом, выявить более древнее состояние этих говоров и процессы, прошедшие в них; 4) среди выявленных языковых черт установить а) те, которые известны и в других русских говорах; б) те, у которых обнаруживаются новые, неизвестные ранее особенности; в) те, которые не были ранее известны в русских говорах; г) те, которые позволяют по-новому объяснить их происхождение; д) те, которые возникли под влиянием окружающих других русских говоров или другого языка; 5) записать рассказы старообрядцев об их жизни, обычаях, истории.

Вот некоторые примеры решения подобных задач.

1. Говорам старообрядцев-липован Нижнего Подунавья и некоторым другим говорам старообрядцев Украины, Молда-

вии, Румынии, Болгарии, имеющим многие черты Юго-Западной диалектной зоны, свойственно образование неопределённых местоимений и наречий при помощи конечной морфемы *-ся / -сь*, варианты которой распределены позиционно: после гласного обычно употребляется *-сь*, после согласного *-ся*, реже *-се, -си*: *Хтось* был, а не знаю, *хто* был; *Ковось* там ждуть; Не всем дано одинаково: *комуь* учится, *комуь* на земле работать, а *комуь* водителем; Дом сдали *какомуь* попу; Ему вручают достоверения чи *штось* такоеча; Приходила *какаясь* Таня, а не знаю, *шо* за Таня; Были тут *какиеь* чужие люди; Мой хозяин *десь* переховался да пришёл; Дочка замуж вышла, ну мает свадьба *десь* быть, не знаю кода; Мяса, получу пенсию, кило *колысь* купю да борщу наварю; Вагоны загружали, *кудысь* далёко возили; – Я в окошко глянула – *какойся* человек стоит, держыть веники; Бельё пахло буком тым таким *какимся*; Она работает у прымарии *какимси* начальником там; Молодые то как вроде в *какихся* кафтанчиках таких ходили коротких; Людей надо было *чемсе* питать; Раньше платками перевязывали, а зараз это вот бог его знае *чемся*; Тут *какся* застёжечки так делали, *постолы* называлися; *Каксе* моя старуха пекла.

Мне неизвестны и, насколько я знаю, никем не описаны другие русские говоры, в которых последовательно использовался бы такой способ образования неопределённых местоимений и наречий.

Морфема *-ся / -сь* у неопределённых местоимений и наречий, по-видимому, происходит от энклитического местоимения *ся* древнерусского языка. Эта энклитика, как известно, впоследствии присоединилась к глаголу, став постфиксом возвратных глаголов. В русском литературном языке и во многих говорах произошло отпадение конечного гласного этого постфикса в позиции после гласного при сохранении его в позиции после согласного: *взяться, возъмьсья, возъмётся, возъмься, возъмуться, взялся, возъмьсь, возъмьётся, взялась, взялись, возъмись, возъмитесь* и т.п. И только в причастиях, свойственных письменной речи и не характерных для разговорного языка, сохраняется *-ся* во всех позициях. Однако во многих русских говорах, в том числе и в липованских, и в формах изъявительного и повелительного наклонений старые

формы с *-ся* могут произноситься и после гласных (наряду с формами на *-сь*, употребление которых связано, как правило, с особыми фразовыми позициями).

А.А. Зализняк показал, что в древнерусском языке энклитика *-ся* примыкала к местоимённым словам, стоящим в начале фонетической синтагмы. Затем *-ся* передвинулось и примкнуло к глаголам. Но так произошло в русском литературном языке и в большинстве говоров. В говорах же Юго-Западной зоны это *-ся* сохранило своё прежнее расположение при местоимённом слове. Этому способствовало то, что *-ся* было безударной энклитикой и вместе с предшествующим местоимённым словом всегда составляло одно фонетическое слово. При этом на месте вопросительного значения у этих слов возникало значение неопределённости. Произошло это благодаря тому, что *ся* не ограничивалось передачей только значения возвратности: “*ся* не равнозначно *себе*. *Ся* имеет гораздо более широкий круг функций, чем *себе*” [6, 129].

Значение неопределённости у местоимений и наречий передаётся в русском литературном языке и во многих говорах главным образом при помощи частицы *-то*: *кто-то*, *какой-то*, *сколько-то*, *где-то*, *куда-то*, *как-то* и т. п. Частица *-то* с её вариантами по говорам может употребляться и как усилительно-выделительная: *дом-то* (или *дом-от*), *село-то*, *река-то* (или *река-та*), *кони-то* (или *кони-те*, *кони-ти*) и т. п. Для юго-западных говоров эта частица не характерна (отсутствует она и в украинском и белорусском языках); см. [16, 184–195; ДАРЯ III, к. 12]. Очевидно, не характерна она была для этих говоров и раньше. Здесь был распространён такой способ образования неопределённых местоимений и наречий, который восходит к древнерусскому языку и который сохранили старообрядцы, живущие за пределами России [10].

2. Мы с Р.Ф. Касаткиной обнаружили в языке старообрядцев–“турчан” из штата Орегон США, которые приехали туда из Турции, а их предки жили в Нижнем Подунавье, различие свистящих и шипящих согласных. В их фонетической системе есть только ряд свистящих согласных и отсутствует ряд шипящих. На месте твёрдых [с]–[ш], [з]–[ж] и [ц] обычно произносятся звуки, обозначаемые нами как [ç], [ʒ], [ɕ]. Это апи-кальные альвеолярные круглощелевые звуки, при их артикуля-

ции передняя часть языка отодвинута от зубов и приподнята к альвеолам и у них распластана. Мягкие [ç'], [з'], [ц'] отличаются от твёрдых [ç], [з], [ц] некоторой сдвинутостью тела языка вперёд и палатализацией – дополнительным приподнятием передне-средней части языка к твёрдому нёбу.

Так, например, слова *крыса* и *крыша* произносятся одинаково: *крь[ç]а пробежала* и *крь[ç]а на доме*; *па[ç]лá коров* – ‘пасла’ и *по[ç]лá домой* – ‘пошла’; *ко[з']á* – ‘коза’ и *кó[з]а* – ‘кожа’, *рó[з]а* – ‘роза’ и *тó[з]е* – ‘тоже’. Один и тот же звук произносится в словах *ко[ç']ítь* – ‘косить’ и *му[ç']íна* – ‘мужчина’, *[ç']ítáют* – ‘считают’, *поме[ç']áются* – ‘помещаются’, *со[ç']ём* – ‘сошьём’; *кó[з']ий* – ‘козий’ и *дó[з']ик* – ‘дождик’, *ру[з']ё* – ‘ружьё’, *до[з'з']ё[ç'ç']я* – ‘дождёшься’. На месте *ц* произносится [ц]: *[ц]арь*, *ов[ц]á*, *конé[ц]*, а на месте *ч* – [ч']: *[ч'ó']етвёртый*, *рё[ц']ка*, *у[ц']íли*, *но[ч']*.

Неразличение всех свистящих и шипящих согласных – более последовательное проведение того же принципа, который проявился в цоканье – неразличении, совпадении свистящей и шипящей аффрикат – /ц/ и /ч/. Но если цоканье известно многим современным русским говорам, то последовательное неразличение щелевых свистящих и шипящих русским говорам Европейской части России неизвестно (в некоторых говорах Сибири оно – результат влияния местных языков). В современных русских говорах Европейской части России встречаются лишь следы такой системы – смешение свистящих и шипящих согласных, то есть произношение свистящих согласных на месте шипящих и шипящих согласных на месте свистящих в отдельных словах [ДАРЯ I, к. 47–53, 63, 64]. Произношение оregonских “турчан” – единственный известный пример сохранения системы с отсутствием ряда шипящих согласных в современных русских говорах европейского происхождения.

Цоканье было свойственно всему древненовгородскому диалекту и широко отмечено в памятниках этой эпохи, начиная с XI в. С этого же времени известно, но встречается лишь изредка в новгородских и псковских памятниках и смешение свистящих и шипящих щелевых согласных [7, 256–260, 280; 8, 29 сл.; 5, 39, 52]. Таким образом, указанное произношение оregonских “турчан” восходит к древнейшим русским диалектным явлениям [9, 328–361].

3. Аканье – это неразличение в безударных слогах гласных фонем неверхнего подъёма при совпадении их в части позиций в звуке [а]. Аканье в узком смысле – такое неразличение /о/ и /а/ после твёрдых согласных, аканье в широком смысле – такое неразличение всех гласных фонем неверхнего подъёма после твёрдых и мягких согласных. Аканье присуще всем говорам Южного наречия русского языка и значительной части среднерусских говоров. Свойственно оно и белорусскому языку, и русскому литературному языку.

Два основных типа аканья – диссимилятивное и сильное, главное их отличие – произношение на месте /о/, /ω/, /а/ после твёрдых согласных перед ударным [а] звука [э] при диссимилятивном аканье и звука [а] при сильном. Диссимилятивное аканье свойственно юго-западным южнорусским говорам и значительной части говоров белорусского языка, сильное аканье свойственно юго-восточным южнорусским и акающим среднерусским говорам и русскому литературному языку. Самый распространённый тип диссимилятивного аканья – жиздринский, или белорусский; при нём предударный [э] произносится только перед ударным [а], перед всеми другими ударными гласными – [а]:

Диссимилятивное аканье жиздринского типа	Сильное аканье	Ударные гласные
Гласные 1-го предударного слога на месте /о/, /ω/, /а/ после твёрдых согласных		
[а]: с[а]вúный, тр[а]вúнка; с[а]вú, тр[а]вú; с[а]вú, тр[а]вú		[и], [ы], [у]
[а]: с[а]вé, тр[а]вé; с[а]вóй, тр[а]вóй		[е], [о]
[э]: с[э]вá, тр[э]вá	[а]: с[а]вá, тр[а]вá	[а]

Эта же зависимость в говорах с диссимилятивным аканьем наблюдается и при произношении [э] перед слогом с безударным [а] и [а] перед слогом с другими безударными гласными [19, 67–68]. Так, например, в старообрядческом говоре села Пилипы-Хребтиевские Ново-Ушицкого района Хмельницкой области Украины мною отмечено при диссимилятивном аканье, в частности, такое произношение: *васкр'ис'ён'а*,

нан'имáл'и, закрывáл'и, пражывáл, дакум'энтý, палуч'áл; памə́уáт', пахə́тá, раскə́зáт', сарə́фáн; разр'ишáно, бла́уəдар'íл; заин'т'ир'исóвəн; зəрəб'íт', мəлáкóм, нəдáјéлá; пəрəсклáдáим, пəрəдэлúвáтəй, пəрəсхад'íл'ис'á и т.п.

Встречаются и отступления от этого принципа распределения [а] и [ə]. Так, в обследованном мною говоре старообрядцев села Татарйцы области Силистры Болгарии диссимилятивное аканье с обычным произношением в 1-м предударном слоге после твёрдых согласных на месте /о/, /ω/ и /а/ звука [ə] перед ударным [а] и звука [а] перед другими ударными гласными: *бəл'на́йə, вə́йнá, дə́вáл'и, мə́јá, пə́ч'áл, сə́бáк, хə́вáит'*; – *бáл'íт', кáсý, вáйнý, мə́лáкó, пáм'óр, пə́јéd'иш, свáт'éй* и т.п. Перед ударным [а] встречается также [а]: *бáрáнк'и, дə́ждáлс'ə, пə́жáл'илс'ə, пáклáду, сáмá, хлáпчáты*, а также несколько более закрытый гласный [ä] ([ɐ]): *дура́кá вáл'áть', кáпáк, пáклáдут', сáбáк* [10, 118].

Такое произношение [а] перед ударным [á], встречающееся и в других говорах с диссимилятивным аканьем, диалектологи объясняли влиянием литературного языка и говоров с сильным аканьем [1, 28; 2, 28; 17, 191–192, 196–198, 203]. Однако говор Татарйцы (сейчас это Болгария, ещё раньше это была территория Румынии, а ещё раньше Турции) не испытывает такого влияния: жители села слышали раньше и слышат сейчас русскую литературную речь слишком редко, чтобы она могла вызвать подобное произношение.

Кроме того, “благодаря своей близости к системе аканья литературного языка (недиссимилятивного типа) диссимилятивное аканье изживается с большим трудом. Его особенность – отличие в качестве предударного гласного – обычно не осознаётся говорящим. Различие [ɐ] и [а] не оценивается носителем диалектной речи как значимое, и он не замечает, что произносит разные звуки перед разными ударными гласными” [17, 191–192]. При диссимилятивном аканье “звуку *а* перед слогом с гласными, отличными от *а*, соответствуют перед слогом с *а* такие звуки, которые в другой позиции не встречаются и воспринимаются как звуки, более близкие к *а*, чем к другим безударным гласным того же говора. В таком случае человек при произношении объективно не может отличить эти звуки от безударного *а*, хотя произносит их иначе. Для него

это варианты того же самого *a*” [3, 69]. Не осознавая различия между безударными [а] и [ə], между своим произношением и литературным, диссимилятивно акающие диалектоносители не могли поэтому и изменять своё произношение под влиянием литературного сильного аканья.

В говоре Татарицы примеры произношения [а] перед ударным [á] встречаются обычно в сильных фразовых позициях (под синтагменным или фразовым ударением), при акцентном выделении слова, эмфазе и медленном, чётком проговаривании слова. Такое распределение звуков на месте /o/, /ω/ и /a/ свидетельствует о том, что звук [а] в этой позиции не связан с отходом от диссимилятивного принципа, просто [а] и [ə] – разные просодические варианты одной и той же фонологической единицы – архифонемы /o|ω|a/, доминанта которой (основной представитель) осознаётся говорящими как [а]. Этот звук произносится при достаточной его долготе, а [ə] – при кратком его произнесении¹.

Как установил О. Брок, в говорах с диссимилятивным аканьем перед кратким гласным произносится долгий гласный, перед долгим гласным – краткий. Гласные верхнего подъёма [и], [ы], [у] краткие, поэтому перед ними произносится долгий гласный [а], а перед долгим гласным [а] произносится краткий [ə] [1, 57–59].

Общая закономерность диссимилятивного аканья, явно просматриваемая во многих примерах, – чередование сильных и слабых слогов, реализующееся в более и менее длительных гласных. Разное распределение по позициям в фонетическом слове [а] и [ə] в говорах с диссимилятивным и сильным аканьем – это различие поверхностное, тогда как глубинное, лежащее в его основе – это отличие этих говоров по ритмической структуре слова.

Система диссимилятивного аканья, реализующаяся не только в 1-м предударном слоге, но и в других безударных слогах, – результат сохранения древнейшей ритмической структуры слова. Такая система была характерна для древнерусского языка. О подобной ритмике слова с чередованием долгого и короткого слога в древнерусском языке свидетельствует рас-

¹ Н.Н. Дурново приводит примеры произношения, отмеченные в г. Курске: “дъвайтя, пѣпа, скъзала, стѣяла, дѣвай, пѣзвать (реже *a* **отчётливо**: салдаты)” [2, 27; выделено мной – Л.К.].

пределение сильных и слабых редуцированных гласных [ъ] и [ь]: сильный редуцированный перед слогом со слабым редуцированным, слабый редуцированный перед слогом с сильным редуцированным и гласным полного образования. Об этом же говорит и место второстепенного ударения в слове в древнерусском языке: “Выбор слога или слогов, на которые падает второстепенное ударение, определяется несколькими факторами. Основной из них – ритмический: второстепенное ударение падает через слог вправо от главного, затем ещё одно через слог от этого второстепенного и т.д.” [4, 179]. Эта ритмическая структура слова была характерна и для “далёкого предка не только восточнославянских наречий, но и славянской группы в целом. В общиндоевропейской системе определённого периода <...> одним из наиболее слабых был первый предупредительный слог” [15, 34–35]; см. также [12; 13].

Русские диалекты в последнее время значительно деформируются, теряют многие диалектные черты и вытесняются русским литературным языком. Пройдёт время, сменятся поколения, и современные записи живой диалектной речи станут памятниками русского языка в его региональных вариантах.

Но эти записи ценны и в другом отношении: они – памятники русской народной культуры. Деревенские жители, старики и старухи, прожившие долгую жизнь, часто с охотой рассказывают приезжим диалектологам о самых сокровенных историях своей жизни, о подлинных, не выдуманных событиях. Эти рассказы, отражающие, казалось бы, мелкие, незначительные, касающиеся отдельных людей случаи из их жизни, в действительности – исторические документы событий, происходивших в нашей стране в XX веке и начале XXI-го.

Московские диалектологи на основе диалектных магнитофонных записей, хранящихся в фонотеке Института русского языка им. В.В. Виноградова РАН, создали книгу “Русская деревня в рассказах её жителей” [18]. В этих рассказах предстаёт жизнь русской деревни в её неприкрашенной правде, такой, какую очень многие городские жители знают весьма поверхностно или не знают вовсе. Эта сторона нашей истории описана совершенно недостаточно. В деревенских рассказах и коллективизация, и раскулачивание, когда была уничтожена лучшая часть русского крестьянства, и репрессии 1930-х го-

дов, и голод в их начале, и бесправие и бедственное положение жителей деревни в последующие годы. Это и преследования церкви, и Отечественная война, принёсшая многие беды, и бич народа – пьянство. Здесь и семейные истории: измена мужа, предательство детей, преследования свекрови, болезнь и смерть близкого человека.

Но здесь и проявление стойкости русского человека к тяготам жизни, и душевная доброта, и народная смекалка, и юмор. В этих рассказах отражено и мировоззрение, и мировосприятие деревенских жителей, их моральные и этические принципы, отношение к религии, к местной и верховной власти и государству в целом – все составляющие менталитета народа.

1. Брок О. Говоры к западу от Мосальска. Пг. 1916.
2. Дурново Н.Н. Диалектологические разыскания в области великорусских говоров. Ч. 1. Южновеликорусское наречие. Вып. 1. М. 1917.
3. Дурново Н.Н. Увагі да беларускай фонэтыкі // Беларуская акадэмія навук. Запіскі аддзелу гуманітарных навук. Кн. 9: Працы класы філёлёгіі. Т. 2. Мн. 1929.
4. Зализняк А.А. От праславянской акцентуации к русской. М. 1985.
5. Зализняк А.А. Древненовгородский диалект. М. 2004.
6. Зализняк А.А. Древнерусские энклитики. М. 2008.
7. Кандаурова Т.Н. К истории древнепсковского диалекта XIV в.: (О языке псковского Пролога 1383 г.) // Труды Института языкознания АН СССР. Т. 8. М. 1957.
8. Каринский Н.М. Язык Пскова и его области в XV в. СПб. 1909.
9. Касаткин Л.Л. Современная русская диалектная и литературная фонетика как источник для истории русского языка. М. 1999.
10. Касаткин Л.Л. Русский говор села Татарица в Болгарии // Русские старообрядцы: язык, культура, история: Сб. статей к XIV Международному съезду славистов / Отв. ред. Л.Л. Касаткин. М. 2008.
11. Касаткин Л.Л. Неопределённые местоимения и наречия с постфиксом / суффиксом -ся / -сь в говорах русских старообрядцев // Исследования по лингвистике и семиотике: Сб. статей к юбилею В.В. Иванова / Отв. ред. Т.М. Николаева. М. 2010.
12. Касаткин Л.Л. Из истории аканья-яканья в русском языке // Русский язык в научном освещении. №2 (20). 2010.
13. Касаткин Л.Л. Аканье и яканье в одном старообрядческом говоре и вопросы истории этих систем вокализма // Русский язык в научном освещении. №1 (25). 2013.
14. Касаткин Л.Л., Касаткина Р.Ф. Рефлексы редуцированных гласных в конце слова в русских говорах // Славянское языкознание: XII Международный съезд славистов (Краков, 1998). Доклады российской делегации / Отв. ред. О.Н. Трубачёв. М. 1998.

15. Кузнецов П.С. К вопросу о происхождении аканья // Вопросы языкознания. № 1. 1964.

16. Кузьмина И.Б. Синтаксис русских говоров в лингвогеографическом аспекте. М. 1993.

17. Орлова В.Г., Струганова Т.Ю. Народные говоры. Фонетика // Русский язык и советское общество: Социолого-лингвистическое исследование. М. 1968.

18. Русская деревня в рассказах её жителей / Под ред. Л.Л. Касаткина. М. 2009.

19. Русская диалектология / Под ред. Р.И. Аванесова, В.Г. Орловой. М. 1964.

ДАРЯ *Диалектологический атлас русского языка. Центр Европейской части СССР: в 3 вып. / Под ред. Р.И. Аванесова, С.В. Бромлей. М.; Мн. 1986–2004.*

AUDIO TAPE / DICTAPHONE RECORDINGS OF DIALECT SPEECH AS A PART OF CULTURAL AND LINGUISTIC HERITAGE

Audio recordings of spoken language allow to listen the same lengths of any speech segment many times. Various computer software make it possible to analyze multifarious parameters of segmental and suprasegmental units. Based on the audio recordings, the paper examines new properties of Russian dialects such as formation of indefinite pronouns and adverbs with ending morpheme *-sia/-s'*, blending of sibilant and hushing consonants and dissimilative akanye as a result of special rhythmic structure of words. These recordings are monuments of folk culture.

Звучащие диалектные хрестоматии

1. Звучащие диалектные хрестоматии представляют собой собрания записей устной диалектной речи в звуковой и письменной формах.

2. Такие звучащие версии русских диалектных записей стали доступны для научной общественности в 1991 г., когда была опубликована звучащая хрестоматия “Севернорусские говоры” под ред. Р.Ф. Касаткиной. Хрестоматия была подготовлена сотрудниками отдела фонетики Института русского языка им. В.В. Виноградова РАН на материалах фонотеки в качестве приложения к “Бюллетеню фонетического фонда русской речи” и издана в г. Бохум (Германия) профессором Кристианом Саппоком. В дальнейшем он продолжил сбор записей русской диалектной речи, сохраняя их в формате, доступном для других исследователей. В недавно опубликованном VI выпуске “Проблем фонетики” представлена статья К. Саппока “Акустическая база данных и принципы аудитивной доступности” (М., 2014).

3. В 1999 г. на материалах фонотеки ИРЯ РАН был опубликован следующий выпуск: “Русские народные говоры: Звучащая хрестоматия: Южнорусское наречие”, под ред. Р.Ф. Касаткиной.

4. Голоса сельских жителей, записанные на современные звуковые носители, сохраняют информацию не только о фонетической, грамматической и лексической стороне диалектной речи, но и о той ещё не полностью раскрытой информации, которая содержится в просодическом оформлении речи.

5. Диалекты русского языка – “уходящая натура”. Это своего рода памятники русского языка в региональных и исторических его разновидностях. Важно как можно скорее зафиксировать и тем самым сохранить хотя бы то небольшое, что ещё остаётся от былого богатства.

SOUNDING DIALECT CHRESTOMATHIES

Spoken dialect chrestomathies represent a collection of recordings of dialect language both in audible and written forms. Two spoken chrestomathies of the Northern Russian dialects (Bochum 1991) and Southern Russian dialects (Moscow 1999) were created on the basis of tape recordings from the audio library of the Russian Language Institute of RAS.

Діалектний текст як джерело дослідження наголошення особових займенників

Спостереження над усним говірковим мовленням переконує в доцільності залучення діалектних текстів як джерела мовної інформації для вивчення акцентної системи, зокрема наголосу у фонетичному, лексичному, морфологічному, синтагматичному аспектах, а також дослідження ритмометричної структури слів і фраз, взаємозв'язку акцентної системи з іншими структурними рівнями, див.: [11]. П.Ю. Гриценко зауважує, що в “діалектному тексті як різновиді мовного простору виявляється реальне співвідношення структурних елементів говірки, їх синтагматичні зв'язки, квантитативні характеристики” [6, 9].

У дослідженні українських діалектів не можна обійти займенники, оскільки їм властива варіативність форм, що диференціюють український діалектний простір. Так, за місцем наголосу ареалогічно протиставним є наголошення присвійних займенників у формі родового відмінка однини, пор.: з парокситонним наголосом – *ʎого, тʎого, ʎвого* (говірки південно-західного наріччя) та з окситонним наголосом – *моʎо, твоʎо, своʎо*, який кодифіковано в сучасній українській літературній мові (говірки південно-східного наріччя) [АУМ 1, к. 156; АУМ 2, к. 132, 134; АУМ 3, ч. 2, к. 38].

Актуальним є вивчення просодичних особливостей займенників у зв'язному мовленні, у якому можна виявити діалектну своєрідність наголошення займенникових форм, відтак – зрозуміти закономірності розвитку акцентної системи.

Розглянемо наголос особових займенників у прийменникових конструкціях на підставі діалектних текстів, щоб з'ясувати, чи впливає прийменник на місце наголосу особових займенників, чи існує взаємозалежність між логічним наголосом із повними та енклітичними формами займенників.

Актуальність дослідження посилюється тим, що, поперше, пересунення наголосу в прийменниково-займеннико-

вих конструкціях (*ме'не* – до *'мене*) вирізняє українську мову з-поміж інших східнослов'янських і зближує з сербською та хорватською. Білоруська і російська мови таких переміщень наголосу не знають; хоча у білоруських пам'ятках кінця XVI – початку XVIII ст. зафіксовано відтягнення наголосу на перший склад у формі родового і знахідного відмінків особових займенників із прийменниками, але, на думку З.М. Веселовської, “ця особливість наголосу не характерна для білоруської мови; тут виявляється вплив української мови” [5, 97]. По-друге, енклітичні форми займенників, які функціонують здебільшого в говірках південно-західного наріччя, були властиві, як свідчить дослідження А.А. Залізняка, давньоруській мові, їх, зокрема, виявлено в пам'ятці давньої східнослов'янської писемності (XI–XV ст.) – берестяних грамотах, написаних живою розмовною мовою [9]; ці форми притаманні сучасним польській, чеській, болгарській, сербській, хорватській мовам.

1. Поведінка наголосу в прийменниково-займенникових конструкціях (словозмінна парадигма).

У сучасній українській літературній мові в прийменниково-займенникових конструкціях нормою є пересунення наголосу з кінця на передостанній склад у формі родового та знахідного відмінків однини особових займенників (*я, ти, він*) при додаванні прийменників, пор.: *ме^u'не* – до, в, з, у *'мене, те^u'бе* – до, в, з, у *'тебе, йо'го* – до, в, з, у *'н'ого* [3, 309; Погрібний; Правопис, 88]. Ця тенденція діє не на всьому українськомовному обширі. Вирізняються акцентні варіанти у *ме'не* ‘у мене’, за *йо'го* ‘за нього’, за *йе'її* ‘за неї’, які функціонують на півночі Волинської, Рівненської, Житомирської, Київської, Сумської, Луганської областей, а також властивий українським говіркам Брестської, Гомельської, Курської, Воронежської обл., про що свідчать лінгвістичні карти АУМ: за *'н'ого, за 'него, за 'його – за йо'го (йе'го, йа'го, н'е'го)* [АУМ 1, к. 226; АУМ 2, к. 208; АУМ 3, ч. 1, к. 51]; у *ме'не, за йо'го, за йе'її* [АУМ 2, к. 134].

Отже, за місцем наголосу в прийменниково-займенникових конструкціях особових займенників (*я, він, вона*) у формах родового, знахідного відмінків однини український діалектний обшир поділяється на дві частини:

1) із рухомим наголосом – при додаванні прийменника до займенника наголос переходить на другий склад із кінця слова

і таким чином стає парокситонним, пор.: *ме^uне^l* – до, в *мене*, *йо^oго* (*йу^oго*, *йго*) – до, в *ід* *н^oго* (*него*, *його*), *йї^uйї* – до *нейї* (*йейї*); таке наголошення зафіксовано в говірках південно-західного, частково південно-східного та північного наріччя;

2) з нерухомим флексивним (чи окситонним) наголосом, пор.: *ме^uне* – до *ме^uне*, *те^uбе* – до *те^uбе*, *йо^oго* – до, у *йо^oго*; таке наголошення властиве говіркам південно-східного та північного наріччя.

Оскільки матеріали, скартографовані в АУМ, зібрано понад півстоліття тому, то постають питання: чи змінилося місце наголосу в прийменниково-займенникових конструкціях і чи здиференційований український ландшафт за наголошенням інших відмінкових форм особових займенників?

Аналіз діалектного мовлення на підставі зібрань діалектних текстів підтверджує функціонування нерухомого флексивного наголосу у формі родового, знахідного відмінків однини в прийменникових конструкціях особових займенників у говірках Північної та Південної Київщини, Середньої Черкащини, Полтавщини (але в говірках Західної Полтавщини функціонує рухомий наголос, пор.: *ме^uне* – в, до, коло *мене*; *йо^oго* – *й*, з *його* [ГЗП, 30–33, 35, 37], лише в поодиноких випадках як варіант зафіксовано нерухомий флексивний наголос у деяких говірках південної Київщини навіть у мовленні того самого діалектоносія, пор.: *ти^uпер тⁱ і дⁱти од ме^uне* *дка^uзалис^a* / *жи^uвут^u* *до^uбре* / а *д^u мене* *дка^uзалис^a* / [ГЗП, 51]; а *х^uлопц^u* а *прив^uли* / і *каж^uут^u* *о^uце* / *Сон^uко* / на *мо^uйу* *мат^uір* /...і *о^uце* *Гриша* / *хай він у те^uбе* / і він так у нас *жив* / *мати^uрийу* *зв^uа*в / [ГЗП, 54]; а *тут і де чо^uл^uв^uік* *дес^uат^u* / *ни менше* / *иу^uкайут^u* у *Гир^uман^u* *йїу* / *він каже* / *л^uа^uгай* / а *йа на ти^uбе* *с^uаду* // [ГЗП, 68]; а також парокситонний наголос, пор.: *кажу* / *Ми^uко* / *йа ти^uбе* *то п^uрийм* / а *шо ж ми йїсти* *будимо* // [ГЗП, 147]), а також у говірках Брестської обл. Республіки Білорусь, пор.:

м^uе^uне^a – до^a *м^uе^uн^uе*, у *ме^uн^uе*, *от м^uн^uе* (*по^uв^uезл^u* і *м^uе^uне^a* *й* *бол^uн^uіцу*; *до^a м^uе^uн^uе* *зо^uв^uезл^u* і / *дог з^uразу* *бабу ту пр^uи^uв^uезл^u* і до *ком^uбайна*; а *то^aк^uе* *йо^aк* у *ме^uн^uе* *р^uе^uд^uно* *ж од^uне* *за^uс^uлате* [ГЧЗ, 29]; *по^uм^uерла* / *с^uтарша с^uест^uра за*

¹ В українському діалектному просторі спостережено чимало відмінностей у фонетичному оформленні займенників, докладніше див.: [1, 153]. У запропонованому дослідженні наведено фонетичні варіанти, які є найбільш уживані.

ме'не [Машеве 1, 16]; **дак ме'не** н'е б'рали^і в 'арм'ейу [Машеве 1, 18]); також див.: [Бідношия, 20; БПГ, 156–158; ГБ, 28, 30; ГСС, 9; ГЧЗ, 32, 34, 36, 41, 42, 49, 52, 55, 56, 69, 83, 87, 90, 130, 134–137; Машеве 1, 16, 24, 26, 28, 30, 34, 36; Поістогова];

ти'бе – *ў ти'бе* (*ў ти'бе* ко'рова *йе* / чи *ў ме'не* [БПГ, 161]; *два ки'ла шоб було 'в'есу ў те'бе* [Машеве 1, 20];

йо'го – *до йо'го*, *на^о йо'го*, *у йо'го* (*Бог йо'го з'найє*; *а'яа до йо'го пуд'ийшла до^а ка'жу* / [ГЧЗ, 34]; *дак у йо'го* бу'л'а *ше се'с'тра і брат* // [ГПК, 35]; *а йак 'с'ад'е йе'з'дов'и' у'же но йе'го* / *т'у'к шчо йу'н 'роб'і'т'* [Машеве 1, 32]); також див.: [ГБ, 28; ГСС, 128, 135, 193; ГЧЗ, 43, 45, 47, 77, 118, 135, 139;

'його – *на 'його* [ГСС, 198, 199];

йе'йе – *до йе'йе*, *на^о йи'йи* (*ну'опичим пр'и'ве'л'і йе'йе*; *да'к' і йо'н'и' йе' про'с'іл'і*; *дак йе'н'и' прий'єж'ал'і до йе'йе* [ГЧЗ, 29]; *пр'і нас н'е було та'кого шоп' х'лопци 'наши 'б'іл'іс' / шоб мо'т'у'кал'іс' шоп' 'там 'д'євочку он мог об'і'д'ет' чи шо'ска'зат' на^о йи'йи* [ГЧЗ, 39]); також див.: [ГЧЗ, 137].

Водночас у цих говірках зафіксовано функціонування й рухомого парокситонного наголосу, пор.:

м'е'не^а – *у, до 'мене^и (у 'мене^и йе он са'мо'робнийє та'к'йе* / [ГЧЗ, 40]; *ми'не* забрал'и в Н'імеч'ину / [ГПК, 34]; *у 'мене^и було 'двадц'ат'віс'ім д'рузок* [ГПК, 34]); також див.: [Бідношия, 20; БПГ, 158; ГПК, 29, 35, 32, 39, 42, 43, 47, 49–51, 121, 133, 148, 149, 283–285, 287; ГСС, 7, 14, 31, 40, 45, 103, 132, 148; ГЧЗ, 43];

йо'го – *ў 'його*, *на^о 'йег^о*, *у н'ого (йо'го н'єми* / *йо'го рострел'ал'і 'руски'йе* [ГЧЗ, 24]; *бо ў 'його с'тало ўже 'ч'ет'веро 'д'еток* [ГЧЗ, 24]; *дак о'тут на вес' жи'віт 'рана в 'його* [ГПК, 37]); також див.: [ГПК, 38, 43, 58; ГСС, 128, 193; ГЧЗ, 44].

Отже, у прийменникових конструкціях особових займенників *я*, *він* у формі родового відмінка однини наголос варіантний. Цю ознаку виявлено не тільки в окремій говірці, у мовленні одного діалектоносія, а й у широкому ареалі. Діалектні тексти уможлиблюють з'ясування якісної та кількісної характеристики акцентних варіантів², зокрема:

– із прийменником *у* (*ў*) домінують форми з нерухожим флексивним наголосом (приблизно 1: 3): *м'е'не^а* – *у, ў ме'н'е*

² Аналіз акцентних варіантів здійснено на підставі діалектних текстів говірки с. Денисовичі Поліського р-ну Київської обл. [ГЧЗ, 23–74].

[ГЧЗ, 29, 34, 36, 41, 42, 49, 52, 56, 71, 72], *йо'го* – *у йо'го* [ГЧЗ, 47, 61, 69, 71]; форми з рухомим наголосом уживані рідше: *м'е'не^а* – *у, ʸ 'мене^у* [ГЧЗ, 40, 43, 57, 69], *йо'го* – *ʸ 'його* [ГЧЗ, 24, 44];

– із прийменником *на* також переважають форми з нерухомим флексивним наголосом *йо'го* – *на йо'го* (*на йе'го*) [ГЧЗ, 34, 43, 44, 47, 71]; форму з рухомим наголосом *йо'го* – *на^о 'йег^о* (*на^о 'йог^о*) виявлено як паралельно вживану з формою *на^о йо'го* у мовленні того самого діалектоносія [ГЧЗ, 44, 45, 71].

Водночас зафіксовано й безваріантні акцентні форми в конструкціях з прийменниками *на, до, від* (із займенником *я*), *до* (із займенником *він*), зокрема:

– з прийменниками *на, до* функціонує нерухомий флексивний наголос: *м'е'не^а* – *на^о м'е^а'н'а* [ГЧЗ, 58]; *м'е'не^а* – *до^а м'е^а'н'е* (*ме'н'е^а*) [ГЧЗ, 29, 32, 55]; *йо'го* – *до йо'го* [ГЧЗ, 34];

– з прийменником *в'ід* – рухомий наголос: *ме'не* – *в'ід 'мене* [ГЧЗ, 62].

Матеріал свідчить, що місце наголосу в особових займенниках у формі родового відмінка може залежати від вибору прийменника.

Припускаємо, що на місце наголосу може впливати і місце предиката: наголос здебільшого парокситонний, якщо предикат у препозиції до прийменниково-займенникової конструкції (*ну^о м'і ка^о'зал'і на^о 'йег^о ц'и^а'бул'ка* [ГЧЗ, 44]; *тут 'кажуть на^о 'йог^о спо^а'р'иш* [ГЧЗ, 45]); наголос окситонний, якщо предикат у постпозиції до прийменниково-займенникової конструкції (*да^ак корос 'л'ін м'і на^о йо'го ко^а'зал'і* [ГЧЗ, 45]).

Закономірно постає питання: який із цих акцентних варіантів форми родового відмінка однини особових займенників, що диференціюють український діалектний простір, є давнім, а який новотвором?

У пам'ятках української мови кінця XVI – початку XVIII ст. зафіксовано відтягування наголосу на передостанній склад у прийменниково-займенникових конструкціях особових займенників. Таке наголошення відбито й в Апостолі 1639 р., який на відміну від Апостола 1574 р., відображає українські наголоси [15, 44]. Як свідчить дослідження З.М. Веселовської, у цей період переважають форми з наголошеним закінченням (за *ме'не, от ме'не, до те'бе, от те'бе*). Оскільки наголос на

передостанньому складі зафіксовано в пам'ятках різних авторів, на цій підставі дослідниця робить висновок, що такий тип наголосу був властивий живій мові періоду кінця XVI – початку XVIII ст. [5, 94]. Варіантне наголошення зафіксовано і в “Енеїді” І.П. Котляревського, де переважають форми з парокситонним наголосом (*до тебе*) [8, 18].

На думку Л.А. Булаховського, типи наголошення *його* – у *нього*, *її* – у *неї* і т. ін. виникли за аналогією до *менé* – у *мене*; учений вважає, що відтягнення наголосу на перший склад у родовому і знахідному відмінках не нове явище, а “синтаксично-морфологічне врегулювання давнього хитання місця наголосу в формах *менé* і *мене*, *тебé* і *тебе* тощо. Підтвердження такого припущення дає сербська мова в її діалектах... (тобто, за відомим законом більшості сербських штокавських говірок, раніший наголос – *менé* тощо)” [3, 310].

Окрім зазначених вище займенникових форм, наголошенням вирізняються також форми родового та орудного відмінків однини займенника 3-ої особи жін. р. (*вона*): на *'ййї* ‘на неї’ (*а на 'ййї ше й мал'а'р'йїа на'пала* [ГПК, 135]); *за' йе'йу* ‘за нею’ (*та с'е'ек'руха / хо'діла за' йе'йу* [ГЧЗ, 56]). Місце наголосу інших особових займенників у формі орудного відмінка однини і множини є інтегральною рисою для українських говірок; додавання прийменника до займенника не змінює місця наголосу, пор.: *м'ноу'у* – *зо м'ноу'у* (*м'ноу' – зо м'ноу'*), *'нами* – *з 'нами*, *то'боу'у* – *за то'боу'у* (*то'боу' – за то'боу'*), *вами* – *з 'вами*, *'ними* – *з 'ними*.

За місцем наголосу у формі місцевого відмінка однини особових займенників українські говірки також неоднорідні, їх можна поділити на дві групи:

1) з нерухомим наголосом, пор.: *ме^н'і* (*ми^н'і*, *м'ін'і^е*) – *на ме^н'і*, *пр'и м'е^н'і* (*пр'и м'е^н'і ўже 'бачит'е йо^а'к'е було шо / йа могла пр'іт'і до ї зо^аб'рат' шче / шо м'ін'е т'р'еба було* [ГЧЗ, 31, 41, 56]; *йа 'верхи на ко^н'ац'і си'жу / а жа'ра та'ка / а на ми^н'і ж кух'вайка / 'ват'ан'і шта'ни / і о'дин 'вал'анок / і о'дин 'тапочок* [ГЗП, 38]; *бул'а і при ме^н'і 'д'іжа* [ГПК, 49]); також див.: [ГЧЗ, 31, 41, 56; ГЗП, 43, 67; ГПК, 50], *то^н'бі* – *на то^н'бі*, *йо'му* – *на йо'му*; таке наголошення зафіксовано в говірках південно-східного, південно-західного та північного наріч; саме такий наголос, окрім *на йо'му*, у сучасній українській літературній мові рекомендують як нормативний;

2) з рухомим наголосом, пор.: *ме'н'і* – на *'мен'і* (на *м'н'і*), *то'бі* – на *'тобі*, *йо'му* – на *'н'ому* (на *'н'ім*); таке наголошення зафіксовано в надсянських та наддністрянських говірках південно-західного наріччя. Водночас форму *йо'му* – на *'йому* відзначено й у говірках південно-східного наріччя. Зауважимо, що, як стверджують дослідники, форма з парокситонним наголосом на *'н'ому* виникла пізніше і сьогодні є літературною нормою [16].

У пам'ятках української мови кінця XVI–XVIII ст. також зафіксовано відтягування наголосу на перший склад в особових займенниках, уживаних з прийменниками, але в давальному і місцевому відмінках вони трапляються дуже рідко, пор.: *в'тобь* [5, 66].

Отже, на сучасному хронологічному зрізі в українському діалектному просторі протиставними є такі акцентні форми займенників: *у ме'не* ‘у мене’, *за йо'го* ‘за нього’, *за йе'їі* ‘за неї’ і форми: *за° йе'їу* ‘за нею’, *на 'їїїі* ‘на неї’, *на 'мен'і*, *на 'тобі*, *на йо'му*.

На питання “Чи впливає прийменник на місце наголосу в особових займенниках?” однозначно відповісти не можливо, оскільки, по-перше, функціонують прийменниково-займенникові конструкції, у яких прийменник не впливає на місце наголосу, пор.: *м'е'не°* – *до°*, *у, от ме'н'е*; *йо'го* – *до*, *на°*, *у йо'го*; *йе'їе* – *до*, *на° йи'її*; та конструкції, у яких прийменник впливає на місце наголосу, пор.: *йо'го* – *ї*, *на 'його*; *м'е'не°* – *у 'мене°*; проаналізований матеріал свідчить, що така варіантність властива навіть одній говірці. По-друге, за місцем наголосу в таких конструкціях український діалектний простір неоднорідний: в українських говірках південно-західного наріччя прийменник впливає на місце наголосу у формі родового, знахідного відмінків однини особових займенників – флективний наголос у безприйменниковому займеннику змінюється на парокситонний у прийменниковій конструкції, пор.: *ме'не* – *до 'мене*, *те'бе* – *до 'тебе*, *йо'го* – *до 'н'ого*, *'него*; у говірках південно-східного наріччя прийменник може впливати і не впливати на місце наголосу, пор.: *ме'не* – *до ме'не* і *ме'не* – *до ме'не*.

Водночас зауважимо, що в говірках Чорнобильської зони, Східної Слобожанщини (зокрема на теренах Луганської обл.) виявлено залежність місця наголосу від вибору прийменника, зокрема конструкціям з прийменниками *на*, *за* властивий рухомий наголос, пор.: *йо'го* – на *'його* [Тексти, 22], *за 'його* (тіль-

ки в окремих говірках мозаїчно зафіксовано за *йо'го* [АУМ 3, ч. 1, к. 51]); конструкціям з прийменниками *в, у* – нерухомих флективний наголос, пор.: *ме'не* – *ў ме'не*, *йо'го* – *ў йо'го* [ГСС].

2. Повні й енклітичні форми займенників та логічний наголос.

В українських говірках, переважно південно-західних³, паралельно як варіанти повних форм функціонують енклітичні форми особових займенників (*ми, ти, му, йі; н'а (н'и, м'а, мн'а, м'а), т'а (т'и), го, йі (йу, н'у)*), які можна виявити тільки в тексті, адже за програмою-питальником такі форми не завжди можна зафіксувати. Попри те, що займенникові енклітики є лексико-семантичними варіантами повних займенників, вони обмежені синтаксично, оскільки не можуть уживатися “на абсолютному початку фрази або самостійно, за межами фрази, у ролі неповних [речень – Г.К.] чи слів-речень у діалогічному мовленні” [7, 136].

Як свідчать наші спостереження над живим мовленням діалектоносіїв, функціонування займенникових форм – повних чи енклітичних – здиференційовані: а) віковою характеристикою діалектоносіїв: енклітичні форми (*дай-ми*) – старше покоління; і енклітичні, і повні форми (*дай-ми* і *дай-ме^ні*) – середнє і молодше; б) смисловим навантаженням: енклітичні займенникові форми з логічним наголосом на дії (*поло'жи-го до'сто'доли; воха'ри-му твар*), повні займенникові форми з логічним наголосом на суб'єкті (*ме^нне во'з'ми за-друшку; те^нбе заме^нл'ду'ва'ї; до' крим'іналу й'го забрали; ме^нне до списку да'ї*). Наведені приклади свідчать, що в тих українських говірках, де функціонують енклітичні форми займенників, інтенцію мовця можна розпізнати і за допомогою наголосу, і за допомогою вживання у фразі форм. Саме тому в українських південно-західних говірках, на відміну від більшості південно-східних та північних говірок, діє механізм розрізнення двох форм – повної під наголосом і короткої ненаголошеної; в інших джерелах цей факт не відзначено⁴. Така диференціація,

³ Енклітичні займенники простежують також у поліських говірках [13, 96–98], в острівних українських говірках південно-західного типу [17, 105–107]; а форми *йу, н'у* зафіксовані також у південних говірках Житомирщини [2, 109], на Поділлі [14, 56], Київщині [12, 40], Полтавщині [4, 175].

⁴ Докладніше про динамічні процеси в займенникових енклітичних формах південно-західного наріччя див.: [11, 79–80].

за дослідженням А.А. Залізняка, була властива і давньоруській мові: її відображають берестяні грамоти [9].

Отже, діалектний текст є цінним джерелом вивчення прояву наголосу, з'ясування особливостей його реалізації в говірках південно-західного, південно-східного, північного наріччя різних хронологічних зрізів⁵.

1. Бевзенко С.П. Исторична морфологія української мови. Ужгород 1960.

2. Бова (Ковальчук) Л.П. Говірки південної Житомирщини і їх відношення до полтавсько-київського діалекту // Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови. К. 1954.

3. Булаховський Л.А. Вибрані твори в п'яти томах. Т. 2. Українська мова. К. 1977.

4. Ващенко В.С. Полтавські говори. Харків. 1957.

5. Веселовська З.М. Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй (кінець XVI – початок XVIII століть). Харків. 1970.

6. Гриценко П.Ю. Тексти як джерело дослідження чорнобильських говірок // Говірки Чорнобильської зони. Тексти. К. 1996.

7. Добош В.І. Енклітики в південно-західних говорах української мови // Дослідження лексики і фразеології говорів українських Карпат. К. 1982.

8. Жезлякова В.В. Наголошення прикметників, займенників, числівників та прислівників в «Енеїді» І. Котляревського: автореф. дис. ... канд. філол. наук. К. 2001.

9. Залізняк А.А. Древнерусские берестяные грамоты // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://gramoty.ru>

10. Кобиринка Г.С. Динамические процессы в местоименных энклитических формах в юго-западных говорах украинского языка // Актуальные проблемы русской диалектологии. Тезисы докладов Международной конференции 27–28 октября 2012 г. М. 2012.

11. Кобиринка Г.С. Діалектні тексти як джерело дослідження акцентної системи // Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.

12. Лисенко П.С. Важливі особливості морфологічної системи говірок Ставищенського району на Київщині // Діалектологічний бюлетень. Вип. 6. К. 1956.

13. Марчук Н.М. Формы прошедшего времени украинского глагола в лингвистическом аспекте // Совещание по Общеславянскому лингвистическому атласу (Ленинград, 26–30 сентября 1972): Тез. докл. М. 1972.

14. Мельничук О.С. Південноподільська говірка с. Писарівки // Діалектологічний бюлетень. Вип. 3. К. 1951.

15. Митрополит Іларіон. Український літературний наголос. Мовознавча монографія. Вінніпег. 1952.

⁵ Докладніше див.: Колеснік Л.Я., Поїстогова М.В. Публікації текстів українського діалектного мовлення [С. 493–497 цього видання].

16. *Молодід Т.К.* Наголос займенників та слів займенникового походження // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine4-15.pdf>

17. *Токарь Т.А.* Энклитические местоименные формы в украинских говорах Боснии (Югославия) // Совещание по Общеславянскому лингвистическому атласу (Ленинград, 26–30 сентября 1972): Тез. докл. М. 1972.

Аркушин	<i>Аркушин Г.</i> Голоси з Підляшшя (Тексти). Луцьк. 2007.
АУМ	<i>Атлас української мови:</i> в 3 т. Т. 1–3. К. 1984–2001.
Бідношья	<i>Бідношья Ю.</i> Етнолінгвістичні матеріали з північного Підляшшя. К. 2006.
БПГ	<i>Скопненко О.І.</i> Берестейсько-пинські говірки: генеза і сучасний стан (історико-фонетичний нарис). К. 2001.
ГБ	<i>Аркушин Г.</i> Голоси з Берестейщини (Тексти). Луцьк. 2012.
ГЗП	<i>Говірки</i> Західної Полтавщини. Збірник діалектних текстів / За ред. Г.І. Мартинової. Черкаси. 2012.
ГПК	<i>Говірки</i> Південної Київщини. Збірник діалектних текстів / За ред. Г.І. Мартинової. Черкаси. 2008.
ГСС	<i>Говірки</i> Східної Слобожанщини. Збірник діалектних текстів / Упоряд. В.В. Лєснова. Луганськ. 2013.
ГЧ	<i>Говірки</i> Черкащини. Збірник діалектних текстів. / За ред. Г.І. Мартинової. Черкаси. 2013.
ГЧЗ	<i>Говірки</i> Чорнобильської зони. Тексти / За ред. П.Ю. Гриценка. К. 1996.
Машеве	<i>Говірка</i> села Машеве Чорнобильського р-ну. Ч. 1–3. К. 2003.
Погрібний	<i>Словник</i> наголосів української літературної мови / За ред. І.О. Варченка. К. 1959.
Поїстогова	<i>Поїстогова М.В.</i> Село Карпилівка Козелецького р-ну Чернігівської обл. // Архів фонозаписів М.В. Поїстогової.
Правопис	<i>Український правопис.</i> К. 1993.
Тексти	<i>Говори</i> української мови / За ред. Т.В. Назарової. К. 1977.

DIALECT TEXT AS A SOURCE OF RESEARCH OF PERSONAL PRONOUNS ACCENT

On the base of dialect texts the accent of prepositional pronouns constructions in word change paradigm was described. It was found how the preposition influenced the place of personal pronouns accent and whether there is the interdependence between logical accents with full and enclitic pronoun forms. Accent forms of personal pronouns which are comparable in the Ukrainian dialect space in modern times were revealed.

Рівень вияву діалектності фольклорних записів XIX ст.

Джерелом вивчення діалектів української мови є найрізноманітніші записи живої розмовної мови з усіх без винятку районів української мовної території. Щодо характеру, форми, основного призначення тощо мовознавці виділяють такі найважливіші види чи типи цих джерел, а саме: етнографічні та фольклорні матеріали, спеціальні транскрибовані записи живого діалектного мовлення (записи за програмою та тексти / наративи); механічні (магнітофонні та ін.) записи; матеріали зі студій попереднього часу; лінгвістичні атласи; діалектологічні словники [1, 20–21; 3, 145–146; 6, 36]. Зрозуміло, що з усіх вищеназваних типів джерел у XIX – поч. XX ст. можемо виділити лише фольклорні та етнографічні записи (зокрема й записані за спеціальними програмами), мовознавчі студії та діалектологічні словники.

Повнота емпіричної бази, як відомо, є важливою запорукою успішного розвитку діалектології. Як зазначає П.Ю. Гриценко, зафіксовані факти діалектної мови, незалежно від характеру джерела, завжди зберігають *новизну*. Розширення кола одиниць народного мовлення, уточнення параметрів кожного елемента говірки, говору, окремого ареалу як складників цілісного діалектного континууму, на думку вченого, залишається особливо цінним у діалектології, а у зв'язку з цим актуальним є об'єктивне з'ясування цінності й можливостей кожного із типів джерел інформації про діалектне мовлення [3, 145–146].

Інтерес до вивчення усної народної творчості Поділля зароджується ще у двадцятих роках XIX ст. Пісні, записані на цій території, увійшли до відомих збірників фольклору М.А. Цертелєва, М.О. Максимовича, Зоріана Доленги-Ходаковського, В. Залеського та ін. Одним із перших збирачів подільських переказів та легенд був мовознавець і фольклорист В.І. Даль. У 1846 р. на Поділлі за завданням Київської археографічної комісії записував перекази, пісні, прислів'я та при-

казки Т.Г. Шевченко. Відомо й про записи, що їх здійснили О.С. Афанасьєв-Чужбинський, П.П. Чубинський. Окремі мотиви та сюжети, зафіксовані на Поділлі, використали у своїй творчості Марко Вовчок та Опанас Маркович.

Збагаченню та утвердженню надбань культури рідного Поділля сприяли історики, фольклористи й письменники: Каленик Шейковський, Антон Коціпинський, Євфим Сіцінський, Степан Руданський, Анатоль Свидницький, Михайло Коцюбинський та ін.

Мета нашої розвідки – проаналізувати найвідоміші фольклорно-етнографічні матеріали, записані у XIX ст. на території Поділля (зокрема першодруки та, де це можливо, рукописи, оскільки саме автентичні тексти дають змогу виявити всі особливості народного мовлення на різних мовно-структурних рівнях).

До етнографічних і фольклорних матеріалів, що зберігають цінні мовні свідчення, належать українські народні пісні, записані відомим польським археологом, фольклористом та етнографом, дослідником давньої культури слов'ян Зоріаном Доленгою-Ходаковським на початку XIX ст. Як зазначають учені, його доробок – це видатний набуток не тільки української, а й загальнослов'янської фольклористики, це – перша спроба систематичного, усвідомленого записування пісенності українського народу в її жанровій різноманітності, представлений великою кількістю зразків, записаних на значній території – в Галичині, на Волині, Поділлі, Поліссі й Наддніпрянщині. Більшість пісень, записаних ним, зберіглася до нашого часу в рукописах-автографах і копіях з його записів. З автографів до нас дійшли три збірники: перший – без заголовку, писаний латинкою; другий під заголовком “Лелева” – російським правописом початку XIX ст. (обидва зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, ф. 99, од. зб. 199 і 188 відповідно); третій автограф, названий збирачем “*Śpiewy słowiańskie pod strzechą wiejską zbierane*”, є експонатом Тернопільського краєзнавчого музею, куди він потрапив від спадкоємців архіву В.М. Гнатюка [4]. Українські, білоруські та польські пісні подано латинкою, російські – гражданським правописом. Українських пісень у рукописах фольклориста дослідники його творчості нараховують понад дві тисячі і, на жаль, вони й досі належно не поціновані, а особливо мовознавцями-

діалектологами. Цінність рукописів полягає не лише в багатстві матеріалів, записаних безпосередньо з уст народу на великій території, а й у тому, що Зоріан Доленга-Ходаковський у своїх записах нерідко прагнув також відтворити діалектні особливості мови, передати живе звучання, вимову певних слів і звуків.

Записані дослідником пісні зберігають значну кількість слів і висловів, які сьогодні або не вживаються в українській літературній мові, або ж уживані лише на певній території, про що свідчить їх фіксація у словниках української мови з ремарками *діал.* та *заст.*: *доїдати* – *діал.* набридати, досаждати, докучати [СУМ 2, 349]; *зуміти* – думати, міркувати (лексему *зуміти* не зафіксовано у *Словнику української мови*, однак вона є у *Словарі...* Б. Грінченка зі значенням ‘зійти з розуму’ та з покликанням на Подільську губернію [СУМБГ 2, 188]); *одвітати* – відповідати (*відвіт* – *заст.* відповідь [СУМ 1, 565]); *заушниці* – *діал.* сережки [СУМ 3, 63]; *ловчик* – мисливець [СУМБГ 2, 373] тощо. Дослідник українських народних пісень О.І. Дей наводить ще й такі архаїчні лексеми, які трапляються в рукописах Зоріана Доленги-Ходаковського: *ісходеньки* – ‘ступеньки східців’; *кудра* – ‘крона дерева’, *необмівци*: “тепер люди – необмівци, где ся зойдут, все об дівци”; *скупити* – ‘зсадити, зняти’: “як би нам скупити сокола з явора”; *повні повниці* – ‘повні келехи’; *коло кур приїздити* – ‘рано’; *слідоньки слідувати, леть звисочка* і ін. [5, 38]. У цих піснях фіксуємо форми: а) старого Зн. в. замість Р. в.: “*На Івася-бояре*”, тобто: на Івасевих бояр; б) колишнього О. відм. іменників *ѣ*-основ: “*Шлет мене по водицу з великими да відерци*”; в) давнього давального самостійного: (“*Бо за старого ідучи, – із шанти вінки в’ючи: за молодого ідучи, – з рутки вінки в’ючи*”; г) колишню форму Н. в. мн. *й*-основ: (“*Щось нам двір покопало... – чи з ліса медведове, чи зо села сватенькове?*”); д) форми двоїни: “*Ой чи диво, чи не диво: Звойовали дівки дві місті, Молодици дві селі...*”, “*Не журися, дівчино, тій великій шкоді, Маю пару лебедів, пошлю їх проти воді*”.

Наведені зразки лінгвальних особливостей записів Зоріана Доленги-Ходаковського переконують у тому, що, по-перше, записи фольклориста не втратили своєї цінності і до сьогодні, а по-друге, є нагальна потреба їх усебічного опрацювання з метою вивчення народного мовлення тієї території й того часу.

У розвитку досліджень історії Поділля неабияку роль відіграла діяльність Російського географічного товариства, яке засноване 18 серпня 1845 р. велінням імператора Миколи I в Санкт-Петербурзі та яке вважають першим організаційним центром українських етнографів. Значну територію Поділля (Кам'янецький, Проскурівський, Лeticівський, Вінницький, Ушицький, Гайсинський, Ольгопільський, Балтський та ін. повіти) охопила фольклорно-етнографічна експедиція П.П. Чубинського, здійснена в 70-х рр. XIX ст. Завдяки діяльності Товариства, пов'язаній з розробленням методики збирацької роботи та проведенням наукових експедицій, у середині XIX ст. вдалося реалізувати комплексну збирацьку роботу серед різних верств населення України, зокрема й на Поділлі. Основною метою засновників Товариства було вивчення "рідної землі і її людей, що живуть на ній".

У 1847 р. етнографічний відділ Товариства розробив програму, яка складалася зі вступу та шести розділів і охоплювала народну культуру та побут, зокрема увагу було приділено літературній мові та говіркам. Наступного року цю програму розіслали й по Поділлю. Завдяки цьому в губернії вдалося виявити широкий місцевий актив. Поряд із досвідченими етнографами до роботи долучилися десятки нових дослідників. Із різних відомчих закладів до Товариства надходили списки вчителів, священників, чиновників, які отримали програми і виявили бажання займатися збирацькою роботою.

На початку 50-х рр. програму друкували в подільських губернських та єпархіальних відомостях, що сприяло організованій систематичній збирацькій роботі, до якої були залучені сотні людей. Її публікації спонукали й заможні верстви населення, зокрема поміщиків, звернутися до опису селянського життя і збирання етнографічних матеріалів для редакцій місцевих газет.

До кінця 50-х рр. XIX ст. з України було надіслано понад 150 рукописів. Із них велика частина надходила з Поділля. Значну кількість лексем, прислів'їв та приказок, фразеологічних одиниць, записаних на цій території, вміщено на сторінках багатьох лексикографічних праць, що були укладені або побачили світ у XIX ст.

У матеріалах семитомного видання "Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаря-

жённой имп. Географическим обществом. Юго-Западный отдел” (1872–1877) вміщено чимало загадок, прислів’їв та приказок, казок, пісень, які відбивають подільські говіркові риси, наприклад: “Кінь на *чотирах*¹ ногахъ спотикається”, “На жито *ору*, а гречки не маю” (твердість *р*), “Сяке таке *плесканне*, аби добре *мішканне*” (закінчення *-е* в іменниках сер. р. II відміни в Н. й Зн. в. одн. замість нормативного *-а*), “*Розумнійше* міске теля, якъ сільска дитина” (говірковий суфікс *-ійш-*), “За сієї Евдохи – колибъ борщу *хоць* трохи” (вживання *ц’* замість *ч* у сполучнику (частці) *хоча* (*б*)), “За кавалок кишки бігъ *штира* милі пішки”, “*Ідному* вісімнадцять, другому – безъ двухъ двадцать”, “*Штира* брати – ідень другого не догонить” (діалектні форми числівників), “*Жеби* кузка не скакала, то би й ноги не зломала” (давній сполучник *жеби*), “*Ходе* по світі, якъ той линъ по воді, до жадної риби не доторкається” (форми 3-ої особи одн. теперішнього часу дієслів II дієвідміни на *-е* замість *-ить*), “За першої небожки, були на маслі пирожки; а за цієї бридохи *и* *но* киселя трохи” (іно, йно – *діал.* тільки, лише [СУМ 4, 32]), “Разлучить *рискань* та лопата” (*рискаль* – *діал.* заступ [СУМ 8, 539]), “*И когутъ* на своїмъ сміті господаръ” (когут – *діал.* півень [СУМ 4, 207]), “Сиди, грибе, поки тебе хто *здибле*” (*здиблю* – *діал.* зустріти кого-небудь, ідучи або прийшовши кудись [СУМ 3, 535]), “Каби грушка въ писокъ впала” (*писок* – *діал.* рот [СУМ 6, 364]). Зазначимо, що П.П. Чубинський був одним із перших, хто в публікаціях народних висловлювань убачав і певні лінгвістичні завдання. Так, наприклад, у першому томі “Трудів ...” у передмові до розділу “Пословицы и загадки” він зазначав, що, не дивлячись на те, що ті прислів’я та приказки, які вони друкують у цьому томі, є “бідними” порівняно зі збіркою Номиса, однак “предлагаемое собрание <...> служитъ матеріаломъ для изучения языка, представляя особенности фонетическія, лексическія и грамматическія, характеризующія или Подольское, или Полѣское, или Украинское нарѣчія” [12 1, 227–228].

У цей період сформувалася також фольклорно-етнографічна школа Подільської духовної семінарії, до складу якої

¹ Тут приклади подаємо за: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряжённой имп. Географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы исследования собранные д. чл. П.П. Чубинским. Т. I. СПб. 1872.

ввійшли А. Свидницький, С. Руданський, К. Шейковський, М. Симашкевич, К. Широцький та ін.

Перші фольклорні записи С. Руданського припадають на 40–50 рр. XIX ст. Про Руданського-етнографа писали А.Ю. Кримський та М.З. Левченко [8], які зазначали, що почав він збирати фольклор не пізніше 1852 р. (в архіві поета є два рукописні томи пісень, що датовані 1852 роком – *Б.К.*), прозаїчні космогонічні оповідки фіксував від наймита Вакули (“Вакулині оповідки”), записував також народні пісні, до деяких додавав і ноти. Основу фольклорної спадщини поета складають рукописні книжки “Народні малоросійські пісні, зібрані в Подільській губернії” та “Копа пісень”. До фольклорних записів поета належать також віршовані приказки та прислів’я, які він зафіксував у с. Хомутинях Вінницького повіту. З них 298 одиниць вмістив у своїй збірці Матвій Номис [13].

Велика фольклорно-етнографічна спадщина А.І. Димінського є також невичерпним джерелом матеріалів для дослідників – як етнографів, фольклористів, так і лінгвістів, особливо діалектологів. Науковий доробок фольклориста (за неповними даними) складає близько 2500 різних за жанром народних пісень, 2000 казок, 2000 прислів’їв, приказок і загадок тощо. Записи мають варіанти, вони зафіксували вплив місцевого мовлення, традицій тощо. А.І. Димінський розумів, що будь-який варіант має значення для науки. На жаль, більшість його етнографічних записів не збереглася. До нас дійшли “Коллекция подольских сказок, которые в 1850–60-х гг. собрал волостной писарь Дыминский”, (частково опублікована в “Трудах этнографическо-статистической экспедиции...”), “Подольские и малороссийские любовные песни” (1859), “Рассказ крестьянина о тюремных обычаях” (1864).

З ініціативи і під керівництвом академіка АН УРСР А.Ю. Кримського було зібрано, підготовлено та видано в 1928 р. велику збірку “Казки та оповідання з Поділля в записях 1850–1860-их рр.”. Упорядник збірки М.З. Левченко у передмові зазначав: “Ті подільські казки та оповідки, що ми їх тут видаємо, то записи переважно 1850-их років двох видатних подільців: відомого поета Степана Васильовича Руданського та дуже працюючого етнографа Андрія Івановича Димінського” [7, VII].

М.З. Левченко мав твердий і непохитний принцип – додержуватися всіх індивідуальних особливостей оригіналу і не виправляти орфографію записувачів, навіть якщо вона була не систематичною і не витриманою. Саме такий підхід дає змогу виявити лінгвальні особливості як збирачів фольклору, так і народного мовлення на різних мовно-структурних рівнях²: фонетичному (ненормативне вживання голосних: велитні, бире, мине (=мене), міні, питльований, чикай, думовина, платети (=платити), в шею тощо; вживання *ф* замість *хв*: фостик; уподібнення приголосних: розказують, горопчик, пчола; поширення приголосного *в* на місці *л*: горівка; випадання звуку в дієслові *хотіти*: *хтіла*; стверділий кінцевий *т*': *стоят*, *мают*, *сплинут*, *порат*, *досит*; стверділий кінцевий *ц*': *конец*, *старец*; звуко-сполука *ст* переходить у *с'ц*': *госьці*, до *косцьола*; вставні приголосні [л], [н] після губних: *поломлят* (=поламають), *здоровля*; форми числівника один з початковим *є* і його рефлексом *і*: *єдного*, *єден*, *їдного*; [і] внаслідок асиміляції до [у] в наступному складі може переходити в [у]: *поцюлювалися*; твердість приголосного *р*: по мору, мірає, кураче; вживання *и* на початку слова: *инша*; відсутність подовжених приголосних в іменниках *сер. р.* II відм.: *волося*, *створія*, *вісіля*, *зіля*; вживання *ц*' замість *ч* у сполучнику (частці) *хоча*: *хощь*; спорадичне вживання дієслівних форм з нескладовим [і]: *пійшов*); словотвірному (вживання прикметниково-прислівникового суфікса *-ишч-* для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння замість суфікса *-иш-*: *сильніший*, *розумніший*, *голосніше*); морфологічному (іменники типу *люди*, *гості* в Р. в. мн. мають закінчення *-ий*: *людий*, *гроший*, *сіний*, *дітий*; наявність флексії *-и* замість *-і* у формі Р. в. одн. іменників III відм.: *смерти*; форма Р. в. мн. іменників жін. р. I відм. на *-ів*: *мамів*, *відьмів*; форма О. в. одн. іменників II відм. м'якої групи на *-ом*: *вогньом*, *коньом*, *полудньом*, *рискальом*; у Д. в. / М. в. одн. іменники ч. р. мають закінчення *-ови* та *-еви*: *світови*, *чоловікови*; закінчення *-ею* (*-ьою*) в іменниках III відм.: *ночею*, *нічьою*; числівникові форми *иtiri*, *иtiriе*, *итирох*, *дванайцїть*, *кільканайцїть* тощо; подільське діалектне мовлення, як і інші південно-західні говірки, поряд з формою *Зн. в. мене* особового займенника *я*, що збігається з Р. в., відбиває

² Тут приклади подаємо за: Казки та оповідання з Поділля в записях 1850–1860-х рр. / Упоряд. М. Левченко. Вип. 1/2. К. 1928.

давню форму *мня / мя*: ...помилуй *мя*...; уживання діалектної обмежувально-видільної частки старого походження *іно (йно)* у значенні 'лише, тільки': ...нема нічого, *іно* дубина...; у досліджуваних текстах зафіксовано злиті форми минулого часу складеного типу, що є поєднанням основної складової частини колишнього перфекта (дієприкметника) з допоміжним дієсловом у скороченому, деформованому вигляді: *казали-сьти, приніс-ем*; уживання *ся* (займенника) у зворотних дієсловах у препозиції, як біля дієслова, так і через кілька слів від нього: аж доки *ся* сам не *переконаю*, порохом *ся розсипав*); лексичному (*п'єц* 'піч', *гелеток* 'неповний мішок чого-небудь вагою у півтора пуда', *запіяли* 'заспівали' (про курей, півнів), *трутити* 'штовхнути', *писок* 'рот', *когут* 'півень', *видіти* 'бачити', *приймити* 'брати', *рискаль* 'заступ' тощо).

У середині XIX ст. з'являються друковані видання, спеціально присвячені фольклору й етнографії Поділля. Першою такою роботою вважають "Быт подолян" К.В. Шейковського. Автор спромігся надрукувати два випуски, а в передмові він зазначав, що праця виходитиме випусками від трьох до чотирьох листків, шість випусків складатиме том. У свою чергу, кожен із випусків міститиме два "відділи": перший буде присвячено статтям, які знайомлять читача з побутом Поділля, другий міститиме пісні, казки, прислів'я, приказки, повір'я, загадки, анекдоти тощо. К.В. Шейковський розумів наукове значення своєї роботи підкреслював, що "подобное обнародывание материаловъ будетъ важно и для разрабатывающихъ южно-русскій языкъ въ филологическомъ отношеніи и необходимо для будущаго полнаго сборника народныхъ произведеній" [1, III–IV]. Наприкінці передмови дослідник подає кілька зауваг щодо українського правопису, нарікаючи, що тут панує страшенний хаос і наводить знаки та їх комбінації, за допомогою яких передаватиме українську вимову.

У першому випуску "Быта подолян" уміщено статтю про гаївки, частина з яких паспортизована, побутові пісні та коломийки. У другому випуску є опис поховального обряду, традиційних народних уявлень про смерть і потойбічний світ. Звичайно, праця К.В. Шейковського написана тодішньою російською мовою, але деякі слова та ілюстративний матеріал у статтях і весь другий "відділ" подано українською мовою,

точніше так званою “ярижкою”. У записах гаївок, пісень, коломийок тощо ми фіксуємо низку говіркових рис, властивих південно-західному наріччю, зокрема подільським говіркам. Для ілюстрації наведемо деякі з них³: твердість приголосного *p*: “Мої мылі соколочки! Стан’те мэні до помочки: Стан’те ўсі ў рад!” (апостроф (’)) К.В. Шейковський використовував замість знака м’якшення – *Б.К.*), “*Навару* я кашы ...”; форми двоїни: “Аж там выйшло Тры зірон’кы ясных, Тры *дівчыні* красных”; стверділий кінцевий *т*: “Ой прыйшла карта від Государа, Що ў же хлопців браты *будут*”; вживання у на місці *о*: “Ой сыдят бурлакы, тай кінець стола, Та ў *супілку* грают”, “Ой хочэ намы та рекрутамы, Ўсю Пол’шу *звуюваты*”; числівникові форми *іден*, *итире*: “Ой є ў мене отец’-маты, *ідна* сэстра”, шей два браты”, “Ўзялы мэне и спіймалы, Назад руки извъязалы. *Штырэ* хлопці варты далы”; фіксуємо давню форму займенників *тебе*, *мене* – *тя*, *мя*: “Ой лышаю *тя* споду Богу, А сам іду ў далеку дорогу”, “Луч’че було б моя рідна мамы, Під серцем *мя* задушылы”. Місцями упорядник позначив характерні “подільські” наголоси: “Коло млына *кременá*, Там дівчына ходыла, Роман-зіл’ля копала, Сама ж оого нэ знала. *Понёсла* ж го до рады До чоловічої громады...”.

Праця К.В. Шейковського сприяла ознайомленню громадськості з особливостями побуту мешканців Поділля, а також відіграла певну роль в активізації етнографічного вивчення регіону. Чимало відгуків на роботу було опубліковано в журналах “Современник”, “Отечественные записки”, “Известия отделения русского языка и словесности Академии наук”.

Найвідомішим відгуком на працю К.В. Шейковського є “Великдень у подолян” А.П. Свидницького. Нарис, який автор планував як рецензію на “Быт подолян”, у процесі роботи став ґрунтовним етнографічним дослідженням. Автор детально прокоментував звичаї, традиції святкування Великодніх свят на Поділлі, використовуючи власні спостереження над побутом і народною поезією подолян, спробував показати органічний зв’язок місцевих народних звичаїв із річним календарним циклом первісної релігії. І хоч нарис писаний російською мовою, нашу увагу привертає українська лексика, інкрустована

³ Тут приклади подаємо за: Бытъ подолянъ издаваемый К. Шейковскимъ. Вып. 1. Т. 1. К. 1860.

в мовну палітру твору. У першодруці (автограф невідомий) можна виділити низку лексичних регіоналізмів на позначення предметів, ознак, якостей, дій, наприклад, *равлики*⁴ – слово вжито в А.П. Свидницького зі значенням ‘видозмінені постолі’: “Ноги обувають въ постолы – самоходы (измѣненный видъ постоловъ – *равлики*)...” [10, 26]. Б.Д. Грінченко із покликанням на “Великдень у подолян” визначає лексему *равлик* як ‘Родъ кожаныхъ лаптей, подобныхъ постоламъ’ [СУМБГ 4, 1]. Із семантикою ‘вид шкіряних постолів’ цю лексему фіксують укладачі “Етимологічного словника української мови” [ЕСУМ 5, 10], зауважуючи, що значення пов’язане із *равлик* ‘слимак’ – назва могла бути зумовлена деякою подібністю таких постолів до раковини равлика. Зі схожим значенням і ремаркою *застаріле* фіксує це слово 11-томний словник української мови: *равлик* – 2. *заст.* Рід шкіряних постолів [СУМ 8, 426].

Зі значенням ‘вишивка на рукавах’ А.П. Свидницький вживає лексему *поликъ*: “Верхъ щегольства – *поликъ*, т.е. шитье на рукавахъ” [10, 27]. Б.Д. Грінченко визначає *полък* як ‘вышитые наплечники женской сорочки’ [СУМБГ 3, 283]. В “Етимологічному словнику української мови” це слово засвідчене з такими значеннями: ‘верхня частина рукава сорочки; поперечна вишивка на верхній частині рукава сорочки, на кінцях рушника’ [ЕСУМ 4, 488]. “Словник української мови” фіксує лексему *полік* як діалектну з такою семантикою: верхня частина рукава сорочки; поперечна вишивка на верхній частині рукава сорочки, на кінцях рушника і т. ін. [СУМ 7, 67–68].

У реченні “Женская одежда отличается отъ мужской отсутствиемъ *кабки* (по-подольски – капа, каптэръ) и виложистимъ коміромъ” [10, 26] нас зацікавило слово *кабка*. Отже, сам А.П. Свидницький трактує лексему *кабка* як капа або каптур, уважаючи ці слова подільськими. Із значенням ‘каптур’ фіксує слово *кабка* Є. Желехівський [СЖ, 328]. У Б.Д. Грінченка: *Кабка*, ки, ж. = Кобка? із покликанням на “Великдень у подолян”. Слово *кобка* в цьому словнику відсутнє, але є слово *куба*, що в одному із двох значень лексикограф тлумачить як ‘капюшонъ въ верхней одеждѣ (в опанчі, кобеняку)’, відносячи його до Миргородського повіту [СУМБГ 2, 258]. СУМ словоформу *кабка* не фіксує, а лек-

⁴ Тут приклади подаємо за: Свидницький А.П. Великдень у подолян (По поводу “Быта подолян” Шейковского) // Основа. 1861, № 10. С. 43–64; № 11–12. С. 26–71).

семи *коба*, *кобка* у ньому визначено як діалектні й потлумачено як ‘відлога’ [СУМ 4, 200–201]. Етимологічний словник розширює значеннєвий ряд слова тлумаченням ‘верхній убір для захисту шапки від дощу’ [ЕСУМ 2, 475].

Фіксуємо в нарисі й діалектизм *кичка*: “Лубокъ извъстенъ также подъ именемъ *кички* (кйчка)” [10, 28]. СУМ фіксує лексему у двох значеннях, одне з яких – ‘старовинний головний убір заміжньої жінки’ – є діалектним [СУМ 4, 156]. У Б.Д. Грінченка серед шести значень цього слова під номером 2 зафіксовано: “кольцеобразный валикъ изъ пакли, шерсти или гарусу, иногда обшитый холстомъ, который носится замужними женщинами на головахъ подъ головнымъ уборомъ (очіпком, чепцем)” [СУМБГ 2, 241]. В ЕСУМ читаємо: *кичка* див. *кика* – ‘головний убір, що надівається молодій на другий день після вінця’, [*кйчка*] ‘старовинний головний убір заміжньої жінки; віхтик льону, заплетений у косу нареченої; повстяна прокладка під хомутом; кільце для зачіски; пучок пир’я на картузі; пучок соломи або очерету для покриття даху; земляний горб’. Слово утворилося в результаті семантичної видозміни похідних форм від праслов’янського *кука* [ЕСУМ 2, 431].

Лексема *ковтки* вжита А.П. Свидницьким на позначення сережок: “*Сережки* тамъ называются *ковтками*” [10, 28]. Із цим же значенням це слово зафіксовано в етимологічному словнику [ЕСУМ 2, 487]. У словнику Б.Д. Грінченка, окрім значення ‘сережки’, подано й таке: ‘жмут збитої шерсті’ [СУМБГ 2, 262]. “Словник української мови” фіксує її як діалектну і лише в множині: *ковтки*, ів, мн., *діал.* *Сережки*. Слово *ковток* із значенням *діал. ковтун* ‘жмут збитого волосся, вовни, шерсті’ СУМ фіксує як омонім [СУМ 4, 206].

Ми розглянули лише деякі лексичні регіоналізми, вжиті в нарисі “Великдень у подолян”, але й цього достатньо, щоб зробити висновки, що А.П. Свидницький активно вводив навіть у російськомовні тексти слова рідного для нього подільського говору. Окремі з них кодифіковані українською мовою й стали загальноновживаними, інші – належать до історичного фонду, а деякі зафіксовані як діалектні, або ж сучасними тлумачними словниками взагалі не відзначені.

Фольклорні та етнографічні матеріали з Поділля письменник використовує у своїх інших нарисах “Відьми, чарівниці й

опирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського”, “Злой дух”, “Остатки от времён доисторических” та ін. Мова праць також відбиває низку діалектних рис на різних мовно-структурних рівнях, а саме: на фонетичному рівні: вставні приголосні [л], [н] після губних – *вимня*⁵, *здоровля*, *мняв*, *соломняникъ*, *памнять*, *памнятатиму*, *опамнятались*, *рипляхъ*; твердість приголосного [р]: *якъ зори*, *зорами*, *зъ вівтара*, *опира*, *долгоміране*, *трохъ*, *підрадъ*, *примірали*, *викурувавъ* небіжчика, *ратуйте*, *сваратця*, *посваруетця*, *трасовина*, на *вечеру*, *оруть*, *опира*, *съ трома* тощо; наявність протетичного [г]: *гинча*, *гинчим* часомъ, *відгучу* (дериват від лексеми *учити*); стягнення приголосних в іменниках сер. р. II відм. в позиції після голосних перед давнім закінченням *-ъје*: *волося*, *йменя*, *ріля*; випадіння звуку або групи звуків у дієслові *хотіти*, у середині присудкового слова *треба*: *хтіла*, *треа*; збереження м’якості шиплячих та аффрикат (лише в кінці слів): *лишь*, *поминешъ*, *сидишь*, *складешъ*, *спогадаешъ*, *захочишь*, *промежъ* себе, *насторчъ*, *ледачъ*, *хочъ*; вживання [хв] замість [ф]: *парахвіяне*, *парахвія*; уподібнення приголосних: *роказують*, *ропізнаємъ*, *роступилосъ*, *рохпали*, *ропятого*, *вічinyати*, *звітки*, *найхуче* тощо; етимологічне [шс’а] передано через *-шя* п’ять разів: *вкриешся*, *ховаешся*, *налякаешся*, *переконаешся*, *спізнишся*, і лише раз шиплячий асимілюється свистячим: *злякаеся*; етимологічне [т’с’а] А.П. Свидницький послідовно передає буквосполученням *-тця* (191 раз): *відчепитця*, *спасаютьця*, *вчепитця*, *волочитиметця*, *двоітця*, *держитця*, *дивлятця*, *позъїжджаютьця*, *регочутця*, *почнетця*, *рветця*, *озиваетця*, *проситця*, *сміютьця* тощо; лише раз буквосполученням *-тсья* (*умитьсья*) та двічі – *-ця* (*дивиця*, *ллюця*); після приголосних перед закінченням в О. в. в іменниках III відм. послідовно передньоязиковий [т’] подовжується – *съ певносттю*, *надъ моею старісттю*; на словотвірному рівні: уживання прикметниково-прислівникового суфікса *-ийш-* для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння замість суфікса *-іш-*: *мізернійший*, *чистійше*, *яснійші*, *смілівійший*, *зручнійше*, *розумнійші*, *потихійшае*; уживання дієприкметникового суфікса *-ан-* у віддієслівних прикметниках замість суфікса *-ен-*: *поколяний*, *посоляний*, *зліпляна*, *роспаляний* тощо;

⁵ Тут приклади подаємо за: Ф 1. № 5046 Свидницький Патриченко Наталий [Анатоль Свидницький] “Відьми, чарівниці й опирі...”. К. 1860. Автограф.

злиті форми минулого часу складеного типу, що є поєднанням основної складової частини колишнього перфекта (дієприкметника) з допоміжним дієсловом у скороченому, zdeформованому вигляді, наприклад: *заховався еси, не послухала еси, не чула еси, мали-би-сьте*; на морфологічному рівні: закінчення -е в іменниках сер. р. II відм. в Н. й Зн. в. одн.: *відьмування, убрання, дівовання, жаборинне, закінченне, зроцінне, насланне, оповідання, Запорожжє, счасте, життє, дрантє* тощо; форма Д. в. одн. іменників II відм. м'якої групи на -ові (щоправда, за тодішнім правописом А.П. Свидницький використовував літеру *ѣ* замість буквосполучення *ьо*), наприклад: *“віддавъ зятѣві все свое царство...”*; форма О. в. одн. іменників II відм. м'якої групи на -ом: *мечомъ*; форма Р. в. мн. іменників ж. р. I відм. на -ів, наприклад: *скільки ночів; зъ миже усіхъ оповіданнівъ; жабівъ* або *гадюкъ* нашлють на обістя; по той бікъ *школівъ*; чи то я мало *войнівъ* відбув; трапляються в нарисі й залишки двоїни: *дві сестрі, два конорі*; серед лексичних регіоналізмів автора можна виокремити такі: *бурдієць* – землянка, *вдвозі* – удвох, *троха* – трохи; *далій* – далі; *набіл* – молоко, молочні продукти, *галити* – квапити, *зарівно* – однаково, *здибле* – здибає, *конор* – гілка, *лаби* – лапи, *лилик* – кажан, *мачати* – умочати, *нім* – поки, *ралити* – орати та ін.

Отже, лише автентичні тексти з Поділля є основою для вивчення діалектних особливостей мови подолян. Записи пісень, казок, оповідань, прислів'їв і приказок мають велике наукове значення і є вагомим внеском в українську фольклористику. Цей цікавий матеріал, який презентує основні ознаки подільського говору, може слугувати цінним і надійним джерелом для вивчення динаміки діалектного мовлення Поділля, а проаналізовані фольклорно-етнографічні матеріали свідчать про розуміння записувачами (упорядниками) важливості фонетичного принципу. За вимоги писати державною мовою, якою тоді була російська, усе ж такі перемагав науковий підхід, який дозволив зберегти в текстах територіальні особливості, що дає право вважати фольклорні записи цінним матеріалом для визначення рис подільського говору у формуванні літературного стандарту.

1. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. К. 1980.
 2. *Быть* подолянъ издаваемый К. Шейковским. Т. I. Вып. 1–2. К. 1860.
 3. Грищенко П.Ю. Про один тип джерел сучасних діалектологічних студій // Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.
 4. Дей О.І. Автограф “Слов'янських пісень...” З. Доленги-Ходаковського – знайдено // Народна творчість та етнографія. № 1. К. 1973.
 5. Дей О.І. Сторінки з історії української фольклористики. К. 1975.
 6. Дзедзелівський Й.О. Конспект лекцій з курсу української діалектології (вступні розділи). Ужгород. 1966.
 7. Казки та оповідання з Поділля в записках 1850–1860-х рр. / Упоряд. М. Левченко. Вип. 1/2. К. 1928.
 8. Кримський А.Ю., Левченко М.З. Знадоби до життєпису Ст. Руданського. К. 1926.
 9. Свидницький А.П. Великдень у подолян (По поводу “Быта подолян” Шейковского) // Основа. № 10. 1861.
 10. Свидницький А.П. Великдень у подолян (По поводу “Быта подолян” Шейковского) // Основа. № 11–12. 1861.
 11. Свидницький А.П. Відьми, чарівниці й упирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка. Ф 1. № 5046.
 12. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной имп. Географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы исследования собранные д. чл. П.П. Чубинским. Т. I–VII. СПб. 1872–1877.
 13. Українські приказки, прислів'я, і таке інше. Уклав М. Номис / Упоряд., приміт. та вступна ст. М.М. Пазяка. К. 1993.
- ЕСУМ *Етимологічний словник української мови*. Т. 1–6. К. 1982–2012.
- СЖ *Малорусско-німецький словар* / Уложили Євгеній Желеховский та Софрон Недільский. Т. 1–2. 1886. Львів.
- СУМ *Словник української мови*. Т. 1–11. К. 1970–1980.
- СУМБГ *Словарь української мови: фотопередрук* / За ред. Б.Д. Грінченка. Т. 1–4. К. 1907–1909.

THE LEVEL OF DIALECT FEATURES DEFINING IN FOLKLORE TEXTS OF THE XIXTH CENTURY

The article analyzes the folklore and ethnographic texts of the XIXth century from Podillia region collected and arranged by Z. Doleneha-Hodakovskiy, S. Rudanskyi, A. Dymynskyi, P. Chubynskyi, K. Sheikovskiy, A. Svydnytskyi. It is proved that authentic folklore texts are presented according to phonetic principle of writing and may serve as valuable and trustworthy source for studying of the Podillia dialects in the context of Standard Ukrainian.

Формування діалектної текстотеки: проблема інформаційної достатності

Емпірична база української діалектології, сучасні ґрунтовні дослідження утвердили особливий статус текстів зв'язного говіркового мовлення як багатовимірного, комплексного, самодостатнього джерела з невичерпною інформативністю для багатьох суміжних наук. Автентичні спонтанні тексти діалектного мовлення мають усі специфічні риси, властиві усній формі висловлення.

Матеріали до словників та атласів українських говірок, монографій, інших наукових праць добиралися, як правило, за програмами-питальниками, але специфіка мовного простору інакше, багатогранніше може виявлятися на підставі текстів, що містять як нефіксовані раніше мовні одиниці, явища, синтаксичні моделі, відбивають їх реалізацію в контекстуальних ситуаціях, різну актуалізацію смислового та емотивного плану вираження. За питальниками – пригадування, націленість інформанта на опорне слово, пошук, добір “грамотних” слів, а у тексті – їх природне вживання в “неповторюваному акті мовотворення”, адже носій говірки намагається чіткіше й повніше передати співрозмовнику зміст своєї розповіді, найтонші емоції та стани, дошукуючи слова, влучні фразеологічні одиниці, одночасно озвучуючи відомі (поширені), актуальні для мікросоціуму мовні засоби. П.Ю. Гриценко зауважує: “Зверненням до діалектних текстів як джерела лінгвальних свідчень ми змінюємо не лише базу даних діалектології, а з нею – й репертуар спостережуваних явищ, ми відчутно міняємо перспективу бачення й оцінки діалектних, ширше – мовних явищ” [2, 15].

На прикладі опублікованих текстів говорів південно-західного наріччя та суміжних говірок з'ясуємо інформативні можливості цього виду джерела діалектології. Сучасне південно-західне наріччя в текстах презентовано за територіями так: волинсько-поліські (Г.Л. Аркушин), закарпатські (О.Ф. Миголінець, О.Д. Пискач), буковинські (Н.О. Руснак, Н.В. Гуйва-

нюк, В.Є. Бузинська), східноподільські (Г.Г. Березовська, І.І. Кривошея, Т.М. Тищенко). Н.М. Глібчук у двох книгах упорядкувала зразки живого діалектного мовлення з надсянських, наддністрянських, бойківських і лемківських говірок [ГПЗН; УГПЗН]. Додатки у вигляді текстів до опису однієї говірки подав М.П. Лесюк у праці “Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району)” [3], тому є можливість відчувати реальність та індивідуальність окремої говірки. Цінними для діалектологів, фольклористів та етнографів є транскрибовані тексти різної тематики, що періодично публікуються на сторінках “Діалектологічних студій” Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України (Львів, 2003–2012 рр.). Існує низка текстів з чітко окресленою тематикою, поданих як додаток до дисертацій, які поки що так і залишаються в рукописах.

Упродовж останніх років емпірична база діалектології поповнилася й окремими збірками текстів, що мають тематичне обмеження: “Скарби гуцульського говору: Росішка (вівчарство у текстах)” М.А. Грицака [СГГ], “Палає пам’яті свіча. Вогонь – не згас”: Хрестоматія діалектних текстів очевидців Голодоморів” І.В. Гороф’янюк [ХГ], “Східноподільський родильний обряд: лексикографічний і текстовий описи” Т.М. Тищенко [5].

Серед інформаційно важливих діалектологічних джерел для діахронічних досліджень говірок тексти мають найвищу інформативність, якщо йдеться про вичерпний опис за всіма мовними рівнями. Подільський говір у транскрибованих текстах зв’язного мовлення представив А.А. Москаленко у 1965 р. (подільські говірки Одещини) [4]. Найповніше подано зразки говірок з усіх областей Поділля у виданні 1977 р. “Товори української мови” [ГУМ], що дає можливість визначити модифікації мовлення та ознаки поширення порівняно зі зразками кінця ХХ – початку ХХІ ст. [1; ЗП; ХГ].

На матеріалі діалектних текстів, графічно реалізованих через точну транскрипцію, найперше спостерігаємо значну фонетичну варіативність, явища часткової чи повної редукції звучності тощо. Об’єктивність досліджень фактів сполучуваності слів, граматичних особливостей говірок, структурних відношень між елементами теж залежить від фотографічного рівня подання значних за обсягом текстів широкої тематики.

Зауважимо, що в описових працях зневираженою є важлива інформація про те, які лексеми, фразеологізми інформанти сприймають як природні, традиційні для їх мовного оточення. Окремі мовці розрізняють особливості своєї говірки і наголошують на цьому в момент спілкування: *по рас је 'дерево ја'лове, је смере^мкове, ми каже^мме, бо је і ја'лиц'а і сме^мрека* [УГР, 162]; *'перше 'зупу з 'р'іти, 'р'іпл'анку, јак у нас си пѠ-нашему го'ворит, так јак кладемо, 'теше^ммо 'р'іпу, кладемо ју 'воду у горш'ч'ок* [УГР, 175]; *а јакшо 'с'іјут у нас і голини'ну, јак го'воримо ми пѠ-нашему, то 'с'іјут так: 'жито, пше'ниц'у* [УГР, 218]; *котра йак / котра була ју 'вел'он'і і су'кин'ц'і / а котра була ју с'п'ідниц'е і ви'шиван'їй со'роц':і і ју в'інку / то йак хто хт'їју // ју нас ка'зали кол'ис' / шо то см'їт'е / то јус'о с'м'їт'е* (с. Ставки Заліщицького р-ну Тернопільської обл.); *о'тож так ле^мген'ко пере'гово'ријуши з 'мамоју на сл'їдујуч'і з'дибан'і / йак го'ворут ју нас / із с'војім хло'пцем* (с. Жизномир Бучацького р-ну Тернопільської обл.); *з'с'іра ро'били та'ку ве^млику / ју нас нази'вали йї'йї плесканка* (с. Завалля Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.); *наки'дали ту'ди цибу'лин'а / шолу'хи цибу'лин'а / і коли во'но заки'п'їли / то'ди ки'даи ту'ди 'йаїц'і і во'ни бу'ли та'кого чир'воно ко'ричн'ового кол'ору / о // то бу'ли та'к'і галу'нки ми ка'зали* (с. Завалля Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.).

Інтуїтивне розуміння того, що окремі номінації можуть бути незрозумілі слухачеві, спонукає носія говірки усвідомлювати їх як давні, а не місцеві: *ну і јуже т'н'їшину т'і 'йаго'ди чи'р'вон'і / ми нази'вайим по'з'омк'і так поста'рому* [ГУМ, 215]; *йак то поста'рому ше ка'жут / в'їд:а'лас'а* [ГУМ, 240]; *'так о'то кол'ис'ка'зали кам'ін'ц'і д'їста'вати то / то ка'зати 'пукати 'вишн'і // о і доста'вали т'і кам'ін'ц'і і ва'рили ва'рен'а без кам'ін'ц'іју* (сmt Теофіполь Хмельницької обл.).

Цікавою для дослідження залишається проблема опису механізмів сприймання та кодифікування номінацій літературної норми (загальнозрозумілого?, “грамотного”?) і традиційних, зрозумілих односельцям: *укл'еїка / верхоп'лавка чи йак во'на там по'к'ниж'ному // плот'ва / плит'ка у нас ка'жут' / во'на по'к'ниж'ному плот'ва* [ГВП, 323].

Особливо цінним є те, що на основі текстів-спогадів різної тематики, відтворених звичаїв та обрядів, фольклорних

знань розкривається не тільки рівень мовної компетенції діалектоносія, а й додаткова важлива інформація про розуміння часової реальності буття, що реалізуються через мовні засоби. Для антропології, семіотики та мовознавства (і суміжних наук) важливим є дослідження цієї проблеми, пов'язаної з системою інтуїтивних уявлень про часову протяжність. На матеріалі зв'язних текстів можливо вибудувати шкалу протяжності подій у часі від найдавнішого до теперішнього. Це можна продемонструвати на текстових матеріалах із Закарпаття, наприклад: 1) *даўным даўну́ / ў не" паміятных часах / жиў газда́ Свири́д* [УЗГ, 131]; 2) *было то́то дўже даўно / ўже ма́ло хто ў сил'і і памн'ата́е // ба́нка казала / шчо была ў сил'і одна́ дўже фа́йна і тр'імна мо́лодіца* [УЗГ, 139]; 3) *даўно ўто́ было / д'ітіно мо́йа / ко́лі шчы́м была ма́ла та по́пўт стў́лым б'ігала* [УЗГ, 85]; 4) *было ўто́ ни тупі́р / а́бё і ни дўже даўно // лиш фа́йна памі́атаву / би́ш говори́ло про ўто́ ўс'о си́ло* [УЗГ, 87]; 5) *за тых час'ўў / коли шче" были колго́зы / йа́краз у с'акы́ час / йа́к тупі́р / а́ўгуст / ве́ре"се"н / ході́лис'ме на с'інажэ́т'і* [УЗГ, 133].

Змодельовати систему форм переповідності теж можливо лише на основі введених до наукового обігу текстів з різних територій. Розуміння давності та плинності подій і явищ, ролі людини у формуванні етнічної свідомості складають основу досвіду життєдіяльності людини в широкому розумінні слова. У звичайних, здавалося б, вказівках на джерело інформації проєктовано шкалу давності, можливості спостережень за розгортанням тексту, перспективи бачення й оцінки мовних і позамовних явищ:

1) *пéред мéне" бу́ли стар'і л'ўди", шo ка́зали, шo бу́ли ту́ї мно́го жеўрэ́жйі і прійшлі́ служі́ти з гё́ли* [УГР, 247]; *ў нашо́му си́л'і с'ват'ку́йут' в і́йдно в'ремн'а жи́жок і жи́шч'иха / і говори́ли шe'ран'ше́ї л'ўде ста́р'ійши шo во́но про́т'іўне́й* [ГВП, 55];

2) *йак му́йа ба́бун'а рус'казувала шче // му́йа ба́бун'а а'мала д'іве́ностo' дев'і́т'л'і́т йак у́мерла // пі́рит' ву́йно́у* [ГУМ, 39]; *ко́лис' мо́йі д'і́дун'о рос'казували / шo'цeркви' то́жи ни'бу́ло* [ГУМ, 374];

3) *то шe'ко́лис'рос'казува́в м'й'тато́ / шo'ка́жут' та'к'і' бу́ли л'ўди /ка́ут / шo'тут'йe'прокл'ата'д'і́учинка* [ГУМ, 398];

коліс' даўно / **йак** бы^олам *шче* до́кус д'ітвако́м / т'амл'у / **йак** му́н'а́н'ко *росказували* ме́н'і́ йе́дну́ *ци* то ка́ску / *ци* легéнду [УЗГ, 46]; *росказували* **мойі** **мама** // мі́н'і́ **мама** *росказували* / жы́йі́дні́ *г*мерла́ *д* і́ўка [УЗГ, 58];

4) *розказувала* ми́н'і́ **одна́** **жонá** / *шо* у *йі́хн'ому* си́л'і́ *циганкі* *купіли* *кни́шку* [УЗГ, 112].

Діалектні тексти українських говірок (індивідуальні та неповторні) можуть бути оцінені як матеріал для вивчення комунікативних ситуацій, особливостей синтаксичних конструкцій. Метамовна свідомість діалектоносія, який намагається бути зрозумілим для слухача, може додатково коментувати особливості вживаної лексики чи мовлення загалом, наприклад: *наза́т садимé* *р'іпу* – *карто́фл'у*, **як с'а ка́же**, *мелáй* [УГР, 292]; *шоби* *добре* *йшла* *і* *госпо́дарка* / **йак ка́жут** / *процв'італа* *на* *о́чах* (с. Жизномир Бучацького р-ну Тернопільської обл.); *во́ни с'а пове"ртали* *с'у́да* / *бо* *во́ни з'нали* / *шо* *майут* / **йак то ка́жут** / *тоїво́во* / *с'пати* *ў* *пе"рин'і* / *а* *йі́сти* *би* *йім* *добре"* *да́вати* // *н'і́чо* *во́ни тут* *доброго* *не"* *робили* / *се"с'і* / *шо* *с'а* *ли"шили* (с. Стрілківці Борщівського р-ну Тернопільської обл.); *ли́ст'ачка* *ки́дати* *дл'а* *пахно́ти* / *шоб* *йа́кис'* *боршч* *не"* *чу́ў* *в'і́тром* / *али* *шоби* *боршч* *йа́кис'* *та́кії* *буў* / *шоби* *йе́го* *з* *апе́т'і́том* *по́йі́сти* / *шоби* *миску* *ви́лизати* / **йак то́ї ка́заў** *пал'чики* *обли́зати* (с. Дерев'яне Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.); **йак** *даўно* *ходиў* *Хре"тос* *по* *з* *земли* / **йак приказовали** / *і* *ст'р'ітиў* *йо́го* *воўк* [ГУМ, 282].

У великих зв'язних текстах виразно виявляється поділ одиниць за частотою їх вживання в говірковому мовленні не лише окремого реципієнта, а й говірки загалом, наприклад, у волинсько-поліських говірках: *був* *ку́пол* / *вс'о* **йак** *ни* *має* *бути* // *а* *с'периду* *бу́ло* *при...* / *ст'ро́йка* *дириў* *йі́ана* // *але* *то́же* *бу́ла* *дуже* *хоро́ше* *обо́рудована* // *то* *так* **йак** *і* *нашійі* *ц*ерк-*ви* // *к*руглі́й *ку́пол* *с* *хри́ст'ом* / *вс'о* **йак** *ни* *ма́йє* *бути* [ГВП, 367]; *ч*ехи *хаз'а́йу* *вали* **так** **йак** *ма́йє* *бути* // *н'і́хто* *йі́х* *не* *зачи́нав* // *ну* / *хаз'а́йі* *добри* *бу́ли* / *о* [ГВП, 523]; *в* *ц*еркв'і *в'ін* *слу́ж'іў* *все* **йак** *ма́йє* *бути* [ГВП, 535]. У говірках Західного Поділля спостерігаємо такі паралелі, що пов'язані з традиційним духовним світосприйняттям: *мама* *ста́ралас'а* / *шоби* *ўс'і* *д'іти* *були* *ўб'ран'і* *ў* *но́вому* // *ўс'о* *ш*ила́ *нам* *зо*

с'татного / готу'вала ўс'о // ўби'рала так йак майє бути / йак Бог прика'заў / бо то ўс'і йшли до церкви (с. Завалля Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.); таї ўже йак ми при'ходили с'паски / йак ўже пос'в'а'тили ў'церкв'і / йак Бог прика'заў // при'ходили до'дому (с. Завалля Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.).

У розповідях носія південноволинської говірки, наприклад, вигуків фразеологічні одиниці характеризуються економічністю й точністю, надають мовленню колоритності й самобутності. Уміло вжиті у спілкуванні, вони концентрують головну думку, не потребують уточнень і роз'яснень і є частовживаними: *ше і т'ропки виби'вали п'йатами 'босими // а 'пот'ім п'йати так бол'ат' / шо а'ну!* (с. Стара Гута Новоушицького р-ну Хмельницької обл.); *і дуже 'хури 'йїдут' запа'ден'ц'і на ба'зар / ви'зут' / бо з 'в'іти ўсе 'везли / а ми шо / б'їдов'і та'к'і шо ну* (с. Сошне Ізяславського р-ну Хмельницької обл.); *ходила с'ко'сойу / та'киї буў ко'сар 'хот' куд'а!* (с. Сошне Ізяславського р-ну Хмельницької обл.); *а там 'йа 'вискочи'ла на сво'ю 'норму і ўс'о / бо ту'ди йак бу'ло ше пи'ри'їме голо'ва / то ше дас'т' 'копоту та'кого шо!* (с. Сошне Ізяславського р-ну Хмельницької обл.).

Зазначимо, що вивчення актуалізації фразеологічних одиниць проводилося переважно на матеріалі української літературної мови, за даними масиву діалектних текстів таких досліджень немає. У сучасних діалектних текстах виявляємо фраземи в різних контекстуальних ситуаціях з відтінками смислового та емотивного плану вираження. Особливо цінним є те, що на тлі фразеології розкривається рівень мовної вправності носія говірки, додаткова інформація про поширення та модифікації мовних явищ у просторі й часі, наприклад: *йа ўже так 'бой'ус'а / так ми'н'і л'ак при'ї'шоў / з'найє'те* [ГУМ, 284]; *Но то'ді мо'йа ма'ти / ц'а'рство 'йуї не'б'єсне / наб'ра'лас'а стра'ху / по'сл'є то'го ўже не н'а д'уже не го'їкала* [УЗГ, 24].

На спеціальне вивчення заслуговують фразеологізми-синоніми, їх реальне поширення, інформативна можливість у мікро- та макропросторі: *ко'лис'на Івана х'лопц'і ро'били д'ї'ўкам з'битки / бо та'киї зви'чай за'ведениї // зби'ралис'і пе'ред Івана ў'вече'р / йшли де 'йє д'ї'ўка / б'рали в'їдчи'пали / пси на 'хату ви'саджували / ўпи'нали / би с'і см'ї'йатис'і хт'іли*

(с. Заставці Монастириського р-ну Тернопільської обл.); *а во^{ни} ўже йак хо^т'ат та^к'і ¹геци зро^бити / то зро^бл'ат та^ким с^пособом // або пати^чок об'ї^йе коло кор'їн^ц'а тай там у зє^мл'у зато^уче або с'ак або так [ГУМ, 304]; а хло^пці з^нали / шо ді^йч'ета ¹перид Анд^рейем дол'у ў не^го пи^тайут і ро^били з^битки [БГ, 246]; приси^ла ла ми^не до буди надво^рі / шоб я йа з^биткї^у ни ро^била [БГ, 308]; май с^тарші л'у^били б^рати нас на з^битки [БГ, 308]; пото^му май бу^ла ту^й вода та^ка вели^ка, лиші тако[́]ї шк^оди не зро^бїла [УГР, 193]. Такі різні приклади активного побутування фразем переконують у важливості представлення у збірниках якнайширшого кола тематики, обов'язково із залученням текстів-розповідей (спогадів) про обряди, адже спостерігаємо різне функціональне, значеннєве та інформативне навантаження фразеологічних одиниць.*

Перспективними з погляду окреслення просторового поширення фразем та їх компонентів, а саме виявлення ареальних кореляцій, коли територія побутування фраземи та її компонентів збігається повністю або частково, є зіставний аналіз текстів з усіх територій.

Для науковців залишається актуальним розуміння схеми переходу елемента позамовної дійсності у вербальний варіант, який саме досвід і відчуття набувають символічності та можливості відтворюватися в мовленні: *так шо ви^шни^ку ни^хто ни ро^би^у / бо то ни ¹було ў ¹моді [ГУМ, 313]; ў нас та^кейі ¹моди^у їйх не^{ма}йе брат'і / с'їх пуд^нен'ку^у / ми час^тїш не беремо [ГУМ, 71]; н'ї / бу^ла ¹мода та^ка / шо заси^пнали^у пес^чком / на^воз'їл'ї туд^а / ну / зє^мл'у / в'єр'н'єї / заси^пнали^у го^р'їшча / от / н'їх^то / не / це не ¹було ¹моди^у / даже там / шоб зл'їної в'їб'їт' так йак точка там чи^у шо не було [ГЧЗ, 147]; ти^пер зар'їза^у сви^н'у чи ко^рову / купи^у ¹пенс'їйу // ти^пер здо^ров'ї л'уди ¹пенс'їйу полу^чайут // наї полу^чайут / во^но ме^н'ї не^у ў ¹мод'ї 'байду-же' (с. Лошківці Дунаєвського р-ну Хмельницької обл.); н'є / то со^у'с'ом дру^ге / то со^у'с'ом дру^ге / дру^гого ¹сорту гр'їб'ї / груз^ди / то та^ке / то н'є йи^шло ў нас у ре^зонт / н'є / н'є / те н'є йи^шло ў нас у ре^зонт / а це но ўнас хо^дов'є / це б'ї^ли гр'їб на ¹п'єрвом х^вонт'є [ГЧЗ, 109].*

Очікуваними в збірнику текстів-спогадів про голодомори, звичайно, є фразеологізми, що передають відчуття голоду і слабкості, відсутності їжі взагалі: *те ї л'уди б'їду^вали до^уже //*

не було туд'ї тожже шо їїсти / не було шо їїсти / л'уди надали / як во ... / **як ворони** // [ХГ, 41]; а як цей була / Бо:же м'її/м'ін'ї зробилос' / **їм'їс'т'їпала** чи шо / то їа там чут' не їпала ї / тому на цвинтар'ї / Бо:же м'її / н'їчо // [ХГ, 65]; як недо́род / хаї́ буде недо́род / то нашо гет' ї бутилку хто на́сипле чи ї гори́чок їа́киї там / то витра́сали / заби́рали **до ка́їїа** їс'о / їс'о заби́рали **под чис'ту**! [ХГ, 18].

Записані тексти М.А. Грицака, Т.О. Ястремської про гуцульське вівчарство, звичайно, дають прогнозований матеріал із фразеології традиційного господарювання, а опубліковані розповіді про традиційні родинні обряди Т.М. Тищенко, Н.В.Хібеби та ін. – територія поширення обрядової фразеології.

У текстах-спогадах виявляємо структурно-значеннєві риси фразеологічних одиниць, їх функціональні особливості, семантичну організацію, а особливо – контекстуальні можливості: **їже робота** на мене **ни об'їдиц'а** // **доброго ни бачила ни́чого** [ГПК, 32]; а як ру́мини **билисти** / **хто не** хт'їу ї́читиси // те́перки **кажут** / не́ма на тебе ру́міна (смт Кельменці Кельменецького р-ну Чернівецької обл.) та ін.

Особливо важливе в дослідженні фраземики відтворення не тільки логічного наголосу, стишення чи підвищення голосу, пауз, вигуків, а й жестів і міміки респондента, що пояснюються ремарками. На сьогодні таку повноту інформації маємо в збірниках, які уклав Г.Л. Аркушин: **а в'єрнуїс'а наїзат / а н'ї дома / а н'ї лома!** / н'їма н'їчого! (сміється) [ГП, 109]; **с кар'тол'ї то бардзо добре** // **а иче як окроп'ити їе чим / о!** / **то бул'ш ни́чого не т'реба** [ГП, 287]; а їа ти́пер та́ко ка́ж'у / їа́би на́казала / як спи́вайут' (сміється) // **али їже ка́ж'у / ї ми́не голо́ва ни... ни ра́ботаїе** [ГВП, 275]; ну / **тобто мий шва́тор / їо́му тожже д'ів'їносто л'їт / але ї н'ого їже там** (покрутив біля скроні) / **вин ни́чого не скл'ейїт** [ГВП, 241].

Отже, безсумнівними є цінність діалектних текстів, потреба їх упорядкування для формування текстотеки з усіх територій поширення українських говірок. Говорячи про інформативну достатність текстів зв'язного діалектного мовлення, звертаємо особливу увагу на фразеологію говорів, яка сьогодні найменш вивчена. Досягти такої повноти інформації можливо, на нашу думку, за таких умов: дотримання єдиних, уже апробованих правил транскрипції говіркового мовлення; орієнтація на монологічне мовлення з елементами інтерв'ю та авто-

коментування (особливо важливе при з'ясуванні слів із “за-темненою” семантикою); запис максимально інформативних текстів найрізноманітнішої тематики (історії з життя тощо); важливо подати тексти визначеного говору (“ядра”) і зразки суміжних говірок з метою підтвердження чи спростування, уточнення наукових висновків. Зауважимо, що задля докладного вивчення говірки, говору чи окремих мовних явищ, треба поєднувати текстові фіксації матеріалу із записами за різноманітними програмами-питальниками. Сучасні технічні можливості сприяють залученню учнів і студентів до записів територіального мовлення, найширшому охопленню говірок, формуванню аудіо- та відеотеки української діалектології.

1. *Говірки історичної Уманщини і суміжних земель: монографія* / [Г.Г. Березовська, І.І. Кривошея, Т.М. Тищенко та ін.]; за ред. Т.М. Тищенко. Умань. 2008.
2. *Гриценко П.Ю.* Текст як простір вияву діалектних явищ // Збірник лінгвістичних праць. Ізмаїл. 2000.
3. *Лесюк М.П.* Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району). Івано-Франківськ. 2008.
4. *Москаленко А.А.* Методичні рекомендації для практичних занять з української діалектології. Одеса. 1965.
5. *Тищенко Т.М.* Східноподільський родильний обряд: лексикографічний і текстовий описи. Умань. 2014.

БГ	<i>Буковинські говірки: хрестоматія діалектних текстів</i> / Уклад. Н. Руснак, Н. Гуйванюк, В. Бузинська. Чернівці. 2006.
ГВП	<i>Аркушин Г.</i> Голоси з волинського Полісся (Тексти). Луцьк. 2010.
ГП	<i>Аркушин Г.</i> Голоси з Підляшшя (Тексти). Луцьк. 2007.
ГПЗН	<i>Говірки південно-західного наріччя української мови.</i> Збірник текстів / Упоряд. Н. Глібчук. Львів. 2000.
ГПК	<i>Говірки Південної Київщини</i> / Упоряд. Г.І. Мартинова, З.М. Денисенко, Т.В. Щербина. Черкаси. 2008
ГУМ	<i>Говори української мови</i> (Збірник текстів) / Відп. ред. Т.В. Назарова. К. 1977.
ГЧЗ	<i>Говірки Чорнобильської зони.</i> Тексти / За ред. П. Гриценка. К. 1996.
ЗП	<i>Західноподільські та суміжні говірки.</i> Тексти / Уклад. Н.Д. Коваленко (рукопис).
СГГ	<i>Грицак М.</i> Скарби гуцульського говору: Росішка (вівчарство у текстах). Львів. 2008.
УГПЗН	<i>Українські говірки південно-західного наріччя.</i> Тексти / Упоряд. Н. Глібчук. Львів. 2005.
УГР	<i>Павлюк М., Робчук І.</i> Українські говірки Румунії. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто. 2003.

УЗГ	<i>Українські закарпатські говірки. Тексти / Упоряд. та примітки: О.Ф. Миголинець, О.Д. Пискач. Ужгород. 2004.</i>
ХГ	<i>“Палає пам’яті свіча. Вогонь – не згас”: Хрестоматія діалектних текстів очевидців Голодоморів / Упоряд. І.В. Гороф’янюк. Вінниця. 2014.</i>

THE DIALECT TEXT LIBRARY CREATING: THE ISSUE OF INFORMATIVE SUFFICIENCY

In the article the numerous possibilities of texts of dialect speech as the multidimensional and all-sufficient source with inexhaustible comprehension for many adjacent sciences are analyzed. On the example of published models of Western Podillian dialects the perspectives of description and evaluation of dialect and common linguistic phenomena are demonstrated. It is proved that authentic spontaneous texts of dialect language have all specific features, they are related with the oral form of expression and they also define the level of speaker’s language competence and realizing of his existence in time and space.

Діалектні тексти як джерело інформації про генезу і динаміку українських південнобессарабських говірок

Українські південнобессарабські говірки – переселенські мікросистеми, що побутують (основна маса близько 200 років) в інтерферентному ареалі межиріччя Дністра та Дунаю (МДД). Існування в умовах міжмовної та міждіалектної взаємодії спричиняє їх інтенсивні зміни, відчутну редукцію або навіть зникнення, адже подекуди етномовна й демографічна ситуація дуже динамічні.

Розв'язуючи завдання дескрипції морфологічного рівня, картографування і класифікації цих говірок, переконалися, що їх адекватний опис, і навіть лінгвогеографічне представлення, були б неможливі без залучення діалектних текстів (ДТ)¹. Урахування свідчень текстів і пояснення фактів невідповідностей із даними програми уможливило чимало важливих спостережень.

У системі дослідницьких процедур, застосованих до аналізованих діалектних мікросистем (ДМ), ДТ були, по-перше, джерелом налаштування на діалектні особливості під час укладання питальника, по-друге, джерелом додаткової інформації, яку не дає питальник. Невідповідність свідчень ДТ і питальника має високий евристичний потенціал та буває складнішою: ДТ може виявляти факти, які заперечує питальник; ДТ може не виявляти фактів, які діагностує питальник. Остання модель кореляції свідчень різних джерел інформації про говірку не знижує цінності ДТ – реальності мови, не затисненої вузькими берегами нормативних приписів і обмежень, фотографії, на якій справді вірогідно відбито все, що властиво говірці [2; 3]. ДТ створюють умови для об'єктивного лінгвістичного ана-

¹ Діалектологи відзначали, що текстологічні джерела (діалектні тексти та писемні документи), "...розглянуті в певній хронологічній і територіальній послідовності, можуть бути джерелами для укладання лінгвістичних карт" [11, 120], з іншого боку, тексти в зіставленні з матеріалами атласів та іншими свідченнями можуть дати цінні нові факти, допомогти виявити те, що не ухопила мережа лінгвістичних атласів [8, 128].

лізу (зокрема й із застосуванням статистичних прийомів, що уможливають розрізнення явищ центральних, периферійних і лакунарних), особливо граматичного, адже функціонування граматичних форм і вияв граматичних значень відбуваються у форматі ДТ. Однак під час інтерпретації фактів мови слід брати до уваги, що це “все” стосується лише конкретної комунікативної ситуації (зазвичай ситуації спілкування між діалектоносієм і “чужим” для нього експлоратором), традиційна (фонетична і графічна) фіксація блокує відтворення й урахування паралінгвістичних засобів спілкування, важливих, напр., для опису займенників, вигуків. Спорадичність ситуацій спілкування лише між діалектоносіями, коли вони б не враховували, що їхнє мовлення повинно бути зрозумілим експлораторові, а також між діалектоносіями і тваринами також суттєво обмежує реалізацію у ДТ мовних фактів, в першому випадку – специфічних і відсутніх в літературному стандарті, а в другому – відповідних вигуків.

У цій статті спробуємо викласти, як допомогли свідчення ДТ у кореляції з даними програми і дотеперішніх досліджень описати і класифікувати українські говірки МДД.

Створення типології українських говірок МДД актуалізувало проблему закономірностей контактування не лише мов, а й діалектних типів (говорів, груп говірок), насамперед тих, які на материнській території інтенсивно не взаємодіють, їхньої динаміки (як змінюється кожний діалектний тип і яким чином впливає на інші типи й говірки).

Зберігаючи показники генези на різних мовних рівнях, українські говірки ареалу демонструють динаміку всіх граматичних класів.

Аналіз морфології та картографування діалектних явищ підтвердили доцільність поділу досліджуваних ДМ за часом формування на основну і новішу формацію, за характером діалектогенезу на мішані (тло, на якому розгортається мозаїка моногенетичних говірок) і моногенетичні (та з ознаками моногенезу), а також розмежування, зокрема і найчіткіше серед останніх, північнобессарабського, закарпатського, західнополіського, східнополіського, середньонадніпрянського, словбожанського діалектних типів. Крім того, вони уможливили класифікацію гетерогенних ДМ, з’ясування ступеня їхньої спорідненості та окреслення мікроареалів.

МДД – одна з зон українського діалектного континууму, де говірки зазнають активної трансформації, котра призводить до того, що з часом реальний моногенез (походження від однієї говірки) і полігенез (у тому різновиді, коли говірка генетично сягає різних говірок, близьких структурно) стають слабкорозрізняваними² за мовними рисами. Саме це змусило об'єднати такі говірки в групу ДМ з ознаками моногенезу. І хоч повної ідентичності архетипам в аналізованих говірок вже немає – змінилися всі ДМ (і моногенетичні, і полігенетичні з одної діалектної зони), але збережено й генетичні їхні маркери. Виявлення останніх уможливило визначення архетипів, що лягли в основу новосформованих ДМ, на які пізніше нашаровувалися інші мовні елементи і які стали підставою для класифікації говірок.

Класифікацію ускладнювало й те, що відзначені діалектні типи представляють значною мірою перехідні зони материнських діалектів, або зони поширення говірок, що мають ознаки інших діалектів. Так, Пл. репрезентує середньонадніпрянський архетип, але південнополтавського підтипу, який має риси степових говірок і водночас близький до літературної мови, в той час як С.Ц. представляє полтавський підтип цього ж діалекту з рисами південно-західного наріччя (які є й у Пл.); Яр. (східнополіського типу) походить із ДМ перехідної до середньонадніпрянського типу; архетип слобожанської за походженням говірки Ол. має ознаки північного наріччя; говірки північнобессарабської генези (Рл.1, Пк., Вс.) репрезентують архетип покутсько-буковинського говору, перехідний між буковинськими і подільськими говірками, тому й досі ці ДМ поєднують материнські буковинські і подільські риси; генетично закарпатська Пб. сягає східноверховинської підгрупи перехідних до бойківських верховинських говірок. Лише архетип західнополіського діалектного типу відносно центральний щодо говору, але і тут діалектоносії відзначають неоднаковість мовлення волинян, що стали переселенцями, навіть на материнській території.

Окрім визнання логічної участі у формуванні мовного ландшафту МДД передусім неоднорідних перехідних ДМ,

² Слід зважати й на те, що майже в усі моногенетичні говірки були дозаселення.

розташованих поблизу подільських та степових говірок, зауважуємо потужний вплив на них і північнобессарабського діалектного типу, адже, по-перше, значну частину його рис (хоч деякі з них властиві й подільським та іншим) спостережено в різних гетерогенних говірках ареалу, іноді й як відносно інтегральні чи поширені (прикметниковий суфікс *-ишч-*, індукція твердої групи іменників на м'яку – *ду'шойу, кова'л'ом*, втрата чергувань кінцевих приголосних основи і наголос в дієслівних формах – *ход'у, к'рут'у, воз'у, нос'у* тощо), по-друге, як ознаки саме цього діалектного типу інтерпретуємо відзначені А.М. Мукан [12] у наддунайських говірках та схарактеризовані як наслідки впливу російської мови, а тепер значно знівельовані диспалаталізовані [с] і [ц].

В ареалі нетипова бідіалектність [1] ДМ (не н. п.) – не спостережено змішування в рівних пропорціях двох екстериторіальних діалектних архетипів. При поєднанні в н. п., скажімо, західнополіського і закарпатського типів, їх трансформація відбувається під домінантним впливом української літературної мови та південнобессарабського діалектного типу. Дозаселення також не призводить до бідіалектності.

Сподівання щодо чіткої диференціації говірок ареалу за типами варіантів [1] не виправдані. Констатуємо в багатьох випадках затертість динамікою розрізнення полідіалектних, говірок зі змішаною чи затемненою діалектною основою, мішаних і перехідних ДМ за чіткішого протиставлення протилежних типів (моногенетичних та полігенетичних, редуктивних та стійких). Майже в усіх говірках зафіксовано як вільні, так і функційно та позиційно зумовлені варіанти. Фактично всі ДМ вторинні (перехідні або мішані), бо жодна не зберігає незміненого архетипу.

Мішані говірки – специфічні, наразі їх не можна чітко співвіднести з материнськими архетипами, більшість їх рис постала внаслідок діалектотворчого процесу, якому притаманна конкуренція південно-східних, південно-західних та північних ознак. Не лише репертуар диференційних рис таких говірок, що демонструють карти, а насамперед регулярність їх вияву в мовленні (ДТ), сукупність динамічних ознак уможливили розрізнення в МДД чотирьох мікроареалів: 1) наддунайські говірки (домінує степовий тип, південно-західні елементи нівельуються); 2) говірки надмор'я Білгород-Дністровського р-ну

(на тлі степових у них регулярніше виявляються північні й південно-західні риси – диспалаталізоване [p] у формах дієслів *го|ворут'*, числівників *т|рох*; формант похідних числівників *-нацит'* (*о|динацит'*, *дв|нацит'*, *п|т|надцит'*); перевага суфікса прикметника *-ишч-* тощо); 3) центральні ДМ – решта Білгород-Дністровського р-ну, Татарбунарський і Саратський р-н (відносно рівномірна³ суміш подільської, степової, середньонадніпрянської та ін. складових у різних пропорціях та з помірною активністю морфологічних діалектних генетичних маркерів); 4) північно-західні говірки (розвиток багатьох ДМ Тарутинського р-ну зумовлений потужним впливом говірок з ознаками моногенезу південно-західного буковинсько-подільського походження, значно більшим, ніж в Саратському, Білгород-Дністровському і Татарбунарському р-нах).

Ці типи гетерогенних говірок розріджені мозаїкою моногенетичних ДМ основної формації та моно- і полігенетичних ДМ новішої формації. Майже суцільний масив говірок останнього типу (його можна кваліфікувати як п'ятий мікроареал, розвиток якого визначають західнополіський та, локально, закарпатський діалектні типи) охоплює Арцизький і частково Тарутинський р-ни.

Дослідженням спростовано гіпотезу, що козацькі говірки – особливий діалектний тип, бо, напр., Пк.2, Біл., Ск., С.Ц., Шв., субетнічну основу яких становлять козаки, – різні ДМ південно-східного типу з неоднаковою кількістю південно-західних і північних рис. Однак на цих підставах можна виділити окрему групу в межах мішаних (Біл., Шв. тощо) і моногенетичних (С.Ц.) говірок. Крім того, різнотипні козацькі говірки стали тією діалектною підосною, на яку нашаровувалися після 1812 р. діалекти офіційних і напівофіційних переселенців. І досі ці говірки є центрами іррадіації українських діалектних хвиль та відносно стійких зон ареалу.

Загальною тенденцією розвитку всіх типів говірок є вирівнювання до західностепового південнобессарабського типу.

³ Чітке виділення мікроареалів усередині центральної частини МДД утруднене, але стверджувати його повну одноманітність не можна, з одного боку, кожна говірка своєрідна (в них може різною мірою зберігатися конкретний діалектний архетип), з іншого, – специфіка варіантності (численність варіантів різної генези) дає змогу говорити про певну єдність морфологічних систем говірок Б.Д., Вип., Сх., Брт., що склалася в процесі їхнього розвитку.

Важливим чинником динаміки при цьому є літературний стандарт, котрий як стримує, так і стимулює зміни в ДМ. Центрами іррадіації літературних хвиль, окрім деяких райцентрів, є й говірки новішої формації, адже літературний стандарт – це той мовний взірець, на який орієнтуються діалектоносії, особливо значно відмінних від літературної мови типів, опинившись у меншості в іншодіалектному середовищі.

Актуалізовано й класифікацію аналізованих говірок за ступенем редукованості. Зокрема, розмежовано **сталі** ДМ з низькою редукованістю, з мінімальним рівнем динаміки і **нестабільні** з високим ступенем редукованості, зі значним рівнем динаміки, подальший розвиток яких має високу залежність від етномовної ситуації, особливо чутливий до мовної й освітньої політики в регіоні. Говірки останнього типу найширше представлені серед новішої формації (Пб., Соф., В.К., Плц. і стійкіші, порівняно з ними, Нс., Мп.). Натомість чимало відносно сталих ДМ з-поміж говірок основної формації – передусім з ознаками моногенезу (Пл., С.Ц., Яр., Рл.1, Ол., Пк., Вс., Ну.) та мішаних (Шв., Тат., Мк., Ск., Тр., Тз., Труд., Вип., Уд. Шр., Бл., Лим., Ж.Я. тощо). Менше в цій формації (зокрема порівняно з пропорцією щодо редукованості у ДМ новішої формації) говірок редукованих і таких, що вимирають (Рл.2, Цр., Кал., Стр., Изм. та ін.). Такий поділ пояснює й деякі розбіжності між нашими даними і дотеперішніми дослідженнями, зокрема й АУМ.

Генетична класифікація ґрунтується на збережених у говірках на всіх мовних рівнях, у тому числі й на морфологічному в усіх частинах мови, ознаках, чимало з яких засвідчено вперше. З-поміж морфологічних маркерів **північнобессарабського** (буковинсько-подільського) діалектного типу (в ареалі виявлено 7 говірок з ознаками його моногенезу: Вс., Пк., Ну., Плч., Рл.1, Рл.2, Мл.) є розмежовані передусім завдяки ДТ.

Спочатку діагностовані в ДТ (оскільки дотепер не відзначені), а потім підтверджені питальником такі риси: а) часткова нівеляція в деяких ДМ іменників сер. р. у II відміні (*цей ви'но, йі'ден в'ідро*) і повна в назвах малят тварин IV відміні (*йі'ден курка'н'а, йі'ден поро'с'а, кра'с'івий те'л'а*); б) уживання неперехідного дієслова *рости* у значенні перехідного *во'на ме'не рос'ла*; в) фразеологізоване вживання наказового способу з

часткою *най* (*най* *гос*¹*под*¹ *милуй*), але (*хай* *с*¹*пит*); г) специфічні структури питально-відносного і вказівних обставинних прислівників місця на позначення напряду дії чи руху типу *в*¹*іти*, *в*¹*ітки*, *в*¹*іци*.

Спостережено лише в ДТ і слабо реалізовані (або не реалізовані) у програмі: а) індукція словозміни II відміни на іменники чол. р. і не лише в орудн. відм. одн. (*с*¹*таростом*, з *Д*¹*імом*, з *М*¹*ішом*), але й у дав., род. та знах. відм. одн. (*М*¹*ішо*¹*в*¹*і*; *че*¹*кайу* *Ван*¹*а*); б) специфічні форми слова *поле* в род. відм. (*й*¹*ідем* з^с *пол*¹*у*; с *пол*¹*у* *несли*), знах. відм. (*і*¹*ти на* *пол*¹*у* *о*¹*рати*, *зайде* *туд*¹*а* у *пол*¹*у*), місц. відм. (*скир*¹*ти по* *пол*¹*і*, але *с*¹*ієм на* *пол*¹*у*); в) специфічна фонетична структура числівника *один* (*й*¹*іден*, *йден*), відзначена частіше у займенниковій функції; репрезентанти *чотири* – *и*¹*тири*, *и*¹*тир*¹*ма*, *и*¹*тир*¹*ох*; *и*¹*тир*¹*і*; *и*¹*ти*¹*ір*¹*і*, збережені в мовленні старшого покоління; г) структури *п*¹*іт*¹*найса*¹*т*, *два*¹*найс*¹*і*, *три*¹*найс*¹*ат*¹, засвідчені локально у ДТ і в мовленні старшого покоління як варіантні; г) форми 3 ос. одн. I дієвідміни зі співвідношенням основ *-а* / *-ай* мають, окрім *-е*, закінчення *-і* (*зу*¹*л*¹*айі*, *пи*¹*тайі*, *сп*¹*і**вайі*) та (лише за свідченням ДТ) *-іт*, *-ет* (*май*¹*іт*, *стра*¹*хайет*) за відсутності форм типу *зу*¹*л*¹*а*, *пи*¹*та*; д) форми 3 ос. множ. дієслів II дієвідміни з флексією *-а* (*л*¹*убл*¹*а*, *вар*¹*а*, *робл*¹*а*, *накупл*¹*а*, *го*¹*тоул*¹*а*, *хт*¹*а*), варіантні до добре діагностованих питальником форм на *-ат* (*х*¹*рест*¹*ат*, *хт*¹*ат*, *лоул*¹*ат*); е) постпозитивна частка *-т* (*ко*¹*сили*¹*-т* / *гарманували*¹*-т*; *шу*¹*кали*¹*-т*; *сам*¹*і*¹*-т* *руками* *с*¹*і*¹*йали*; *на фронт*¹*і*¹*-т*).

Виявлені програмою, а потім (після усвідомлення діалектоносіями форм як зрозумілих експлораторові) підтверджені й текстами, оскільки є функційно зумовленими варіантами (уживаними мовцями переважно між “своїми”), збережені в деяких говірках аналітично-особові форми минулого часу 1 ос. одн. жін. р. на зразок *хо*¹*дила*¹*м*, *ро*¹*била*¹*м*, *л*¹*у*¹*била*¹*м*, *була*¹*м*, а також 2 ос. множ. на зразок *хо*¹*дилисте*, *ро*¹*билисте*.

Морфологічні генетичні маркери **закарпатського** діалектного типу, концентровано представлені в Пб. і дисперсно в інших ДМ Арцизького р-ну, усвідомлюються діалектоносіями як явища відмінні від літературної мови, або навпаки, спільні з нею, але відмінні від діалектного оточення, і тому переважно легко діагностовані і програмою, і ДТ. Приблизно так само,

як і риси попереднього діалектного типу виявлено в ДТ фонетичну реалізацію числівника-займенника *йедин* та архаїчні аналітично-особові форми дієслів минулого часу, яких, порівняно з буковинсько-подільським типом, діагностовано більше (*хо⁰дилам, хо⁰дилисте, а також 1 ос. множ. – хо⁰дилисме*).

Серед морфологічних маркерів **західнополіського** діалектного типу, що превалює в говірках Мп., Нс., Вш., В.К., також є ті, що зауважено передусім завдяки ДТ: а) використання в род. відм. займенника *вона* зі значенням належності похідної присвійної форми (*нейін¹ зошит* ‘її зошит’ – Нс.); б) структура часового прислівника *зара*; в) прислівники, утворені конфіксом *по-...-у* на місці літературного *по-...-и* (*по-по¹ску, по-¹руску*).

Первинну роль мали ДТ і під час дескрипції деяких маркерів **східнополіського** діалектного типу (йдеться передусім про говірку основної формації Яр., хоч східнополіська генеза зафіксована й у Сем., Плц. новішої формації). Зокрема, завдяки ДТ встановлено генетичну евристичність прикметникових форм наз. відм. множ. з флексією *-и* (*дерев’яни, вовн’ани, голодни*), а врахування функціонування у ДТ уможливило констатацію домінування в цьому діалектному типі повних неусічених форм І дієвідміни 3 ос. одн. з флексією *-е* (*вит’а¹гаїє, на¹хайє, зачи¹найє, на¹їтайє, пома¹гаїє, сп’ївайє*).

У **середньонадніпрянському** діалектному типі (найближчому за інші типи моногенетичних та деяких мішаних ДМ до літературної мови, хоч різного у Пл. і С.Ц.) морфологічними генетичними маркерами, діагностованими передусім завдяки ДТ, є: а) послідовніше збережено чергування в іменниках, зокрема *г* // *з* (*до⁰рога / до⁰роз’ї*); б) близькість ступенювання прикметників до літературного стандарту, зокрема відсутність лакунарності префікса *най-*, виявленої в діалектному оточенні (*найдо⁰бр’їша, най⁰дуж^мчий*); в) усічені дієслівні форми 3 ос. одн. І дієвідміни зі співвідношенням основ *-а / -ай* (*вит’а¹га, гу¹л’а, пи¹та* – С.Ц., Пл.); г) збереження синтетичних форм майбутнього часу недоконаного виду (*ка¹затиму, ро⁰битиму* тощо).

Проаналізувавши ДТ та узгодивши свої спостереження з відповідями до питальника, до морфологічних генетичних маркерів **слобожанського** діалектного типу (Ол.) віднесено: а) форми орудн. відм. одн. іменників І відміни м’якої групи з

флексією *-ейу* (*Вал'ейу*, *Тол'ейу*, *вулицейу*, натомість *зем'л'ойу*, *душойу*), яка іноді поширюється і на тверду (*хатейу*), в той час, як у діалектному оточенні домінує нерозрізнення груп за твердістю / м'якістю й безваріантність флексії *-ойу*; б) варіантна до літературно нормативної специфічна фонетична структура числівника-займенника *адин* (таку форму питальник спорадично дає й в інших ДМ ареалу, але текстами вона не підтверджується, а відбиває радше поширену в МДД і культивовану школою оцінку діалектоносіями свого мовлення як суржику) та інші наслідки акання тощо.

Внутрішня диференціація в межах діалектних типів ґрунтується на генетичних особливостях і динаміці. Говірки північнобессарабського типу різні за походженням. Про це свідчать відмінність збережених материнських рис, напр., перевага форм компаратива з часткою *май* за периферійності суфіксальних у Вс. і відносна рівноправність таких форм у Пк. Але внутрішній поділ можливий і на підставі динаміки. Говірки північнобессарабського типу Саратського і Татарбунарського р-нів мінливіші, редуktivніші, більшою мірою змінюються під впливом західностепового діалектного типу, порівняно з ДМ Тарутинського р-ну відповідного походження.

Говірки всіх генетичних різновидів засвідчують **динаміку**. Часто вона виявляється завдяки зіставленням відомостей дотеперішніх описових та лінгвогеографічних досліджень із сучасним станом говірок; подекуди в синхронії, зокрема в суперечливих фактах різних прийомів (спостереженням над ДТ і питальником), в результатах питальника як коментарі до форм про те, хто їх уживає (молоді чи старі), який із варіантів новий, а який старий, який варіант уживався (частіше вживався) раніше, а який тепер. Динамічних явищ чимало в кожній частині мови й у кожному діалектному типі. Назвемо основні процеси, що помітили завдяки спостереженням над ДТ у зіставленні з даними програми.

Зміни північнобессарабського типу (різної локалізації) полягають у зникненні та відході на периферію, або навпаки появі низки явищ, зокрема, витісненні фонетичних реалізацій числівників (*ш'тири*, *й'ден*), перша залишається в говірках переважно в мовленні найстаршого покоління, а остання – як займенник. Тепер зовсім не засвідчено, або лише у край спо-

радишно, в ДТ говірок редукативного підтипу (Рл.1, Рл.2, Мл.) форми 3 ос. множ. дієслів II дієвідміни з опущеним флексійним *т* (*що го^лвор'а* – Рл.1), але вони поширені й регулярні в ДТ говірок Тарутинського р-ну. У редукативних ДМ форми 3 ос. одн. дієслів II дієвідміни на *-е* майже витіснили варіанти з твердим *[т]* у ненаголошеній позиції. Наказовий спосіб із часткою *най* (*най спит*) зникає з вільного ужитку й закріплюється лише за стійкими фразеологізованими конструкціями (*най гос^лпод' милуй* – Пк.).

До динамічних явищ у межах північнобессарабського діалектного типу належить трансформація частки *май* (діагностованої спорадично текстами, а вже потім під час перевірки й програмою) в *мей* (чітко діагностовану питальником і ДТ), виявлена у редукативному підтипові (*мей^л дешево, т^лрошки мей^л старш^лі, б^ліш мей^л качеств^ленно, іше мей^л поперед^лі* – Мл.; *мей до^лбавили, весело мей^л було, мей прост^ліше, л^луди мей^л стали / мей ку^лтурн^ліш^лі* – Рл.2; *саме мей^л хуже, саме мей^л трудний, саме мей^л т^лажел^ліше, мей^л весело було йак ш^лас* – Рл.1); поява індукції м'якої групи прикметників на тверду (*здо^лров'йй, мал^лйй, стар^ліх, в о^лдн^ліх, по^лразн^ліх, ц^ліх*), констатована корелятивними свідченнями двох прийомів.

Північнобессарабський тип впливає на контактні говірки інших типів (Нг., Нд., С.Ц., Скр., Гн., Бл.), що також своєрідно відбито результатами програми і спостереження над мовленням. Серед явищ, що різною мірою проникають в ці ДМ, слід назвати запозичення форм прислівників *в'іти*, *в'ітки*, *в'іци* / *в'іц'і* (Нг., Нд., С.Ц., Скр., Гн.); частки *май* (Скр., Гн.); форм орудн. відм. іменників II відміни (*за^лр'ізали з но^лжом; з^л Пет^лом, М^лішом, старостом*) (Скр., Гн.). Часто їх не виявляє програма, а лише ДТ.

Говірки новішої формації закарпатського й західнополіського типу в динаміці мають багато спільного – високу редукативність і рух у бік літературної мови, демонструючи аксіологію індивідуальної мовленнєвої поведінки діалектоносіїв. Окремі представники молодшого покоління носіїв західнополіського типу більшою мірою зазнають і впливу російської мови. Зміни цих типів визначаються стиранням ознак, що відрізняють говірку від літературної мови й діалектного оточення (кількість таких рис домінує в закарпатському типі), інтен-

сивність і швидкість цих процесів у багатьох випадках залежить від локальної етномовної ситуації, ставлення мовців до діалекту (є діалектоносії, що майже виключили зі свого мовлення материнські діалектні риси⁴, і такі, що їх утримують). Урахування свідчень ДТ у різних комунікативних ситуаціях при індивідуальному полілінгвізмі й полідіалектності, найбільш властивих говіркам новішої формації, та вмінні мовців перемикаати коди – особливо актуальне.

Динаміка середньонаддніпрянського типу (ближчого до літературної мови порівняно з багатьма іншими діалектними типами) простежується у стиранні в мовленні (ДТ) окремих діалектоносіїв деяких специфічних ознак південно-західної генези материнських говірок, напр. у С.Ц., твердого [т] у дієслівних формах (ли¹тит, си¹дит, сп¹рашуйт); стягнених форм 2 ос. одн. дієслів (нагу¹каш, з¹наш, ду¹маш, зга¹даш). Ці риси непослідовно діагностуються як ДТ, так і питальником. Водночас окремі південно-західні елементи в цьому різновиді зберігаються чи з'являються внаслідок дозаселень (форма орудного інструментального з но¹жом спостережена у ДТ Пл.).

На тлі взаємодії з літературною мовою розвиток говірок визначають діалектні **інтегральні** явища (хоча про повну інтегральність, поширеність однаковою мірою в усіх ДМ ареалу не йдеться – винятком можуть ставати говірки новішої формації, рідше – найстійкіші моногенетичні основної) або значно поширені в генетично різнотипних говірках та регулярні, частотні в них. До таких, що потужно впливають на **динаміку** всіх українських говірок МДД, відносимо: усунення наслідків другої палаталізації (чергувань з, к, х // з, ц, с, особливо к // ц'), зокрема у дав. і місц. відм. іменників І відміни (на но¹г'і, Ва¹л'к'і, Їж¹нк'і, у ст¹р'іх'і), особливо у власних назвах (у Ми¹хайл'івк'і / у Ми¹хайловк'і, Іван'івк'і / Івановк'і, у Мо¹лог'і); активізацію в II відміні іменників закінчення -ов'і (б¹ратов'і);

⁴ Причини такої моделі індивідуальної мовленнєвої поведінки й динаміки говірок ілюструє цитата з мовлення переселенців із Банату (колишніх представників закарпатського типу): тут см'їялис'а з нас шо // їа пом'ну п'їш'ла ко'лис' їа в мага'зин / хл'їб куп'їала // ну і попро'сила булку хл'їба // говор'у дайте ме'ні той / май при'жарений // та розсм'їялис'а з мене // бо // май / май / шо це май? // майа не'ма ше! / шо ти майкайеш? // см'їялис'а з нас тут // (Мп.). Відмовившись під тиском діалектного оточення від рідної діалектної, представники зауваженого діалектного архетипу в Мп. зорієнтовані передусім на літературну модель.

послаблення змінюваності (парадигматична нестабільність) власних назв (напр., місц. відм. – в *Та^рутино*, в *Мо^лодов^і*); втрату диференціації у відмінкових закінченнях (не фіналах основ) за твердим і м'яким типами іменників I і II відміни з індукцією з боку твердого типу (*зем^л'о^у*, *вулиц^і'о^у*, *ду^шо^у*; *кала^чом*, *ст^і'л^и'ом*, *д^н'ом*, *бурде^йом*); зняття обмежень у кореляції за числом (*холо^ц:'і*, *сойа^шники*, *цимен^та*, *шифера*, *три й^і'д^і*, *ба^гато й^і'д^і*, *шоко^лад^і'ю*) та багато ін. Це зазвичай явища частотні у ДТ і так само засвідчені питальником.

При визначенні генетичних ознак окремо виділені явища, які, трапляючись у мішаних говірках (часто мозаїчно та локально), маркують їхнє походження, що виходить за межі моногенетично представлених в ареалі діалектних типів. Про подільську чи іншу південно-західну складову таких говірок можуть інформувати наявність залишків двоїни (*дв^і'і ма^шин^і*). Про південно-східне походження говірок ареалу, напевно, сигналізує відносно локалізована стягненість форм прикметників (*у ве^лик^і'і хат^і*). Названі явища погано діагностуються питальником, частіше вони відзначені завдяки аналізу ДТ. Слабку діагностованість програмою деяких фонетико-морфологічних явищ пояснюємо їхньою належністю до категорії невимовляння (фонетичного усічення, опущення) кінцевих приголосних (*хт^а'а*, *вар^а'а*; *у т^і'і гли^бок^і'і кир^ниц^і'і*).

З огляду на широкий евристичний потенціал відмінностей синхронних свідчень ДТ і програми, йдеться про те, що не всі явища, неоднаково діагностовані цими прийомами, є маркерами динаміки, наголошено, що й відмінності між свідченнями попередніх і теперішніх спостережень – не завжди динаміка, а можуть інформувати про лексикалізацію, фразеологізацію, комунікативну зумовленість репрезентанта / варіанта тощо. Яскравим прикладом цього є різне відбиття явищ, пов'язаних із чергуваннями та двоїною, в АУМ, де свідчення було зібрано за допомогою програми, і в описових дослідженнях, що ґрунтувалися на спостереженні над мовленням. Карти АУМ не змогли відбити лексикалізацію при вияві другої палаталізації (*по доро^зі*, *на ялин^ці*), і тому презентують її як поширене в МДД явище [АУМ 3, ч. 2, к. 50], в той час, як описові праці [6; 12] стверджують протилежне. Стосовно двоїни дескриптивні студії фіксували, по-перше, поширеність варіантних форм двоїни

жін. р. *дв'і п'ідвод'і* (*тон'і, хат'і, ма'шин'і, ш'кол'і*) [6, 17], оцінених як найтипівіша та найчисленніша загальноговіркова особливість, співвідносна з рисами багатьох говорів української мови [5, 139], по-друге, відсутність двоїни іменників жін. р. на задньоязиковий приголосний *г, к, х* (*дв'і ру'ц'і, дв'і но'з'і, три' мус'і*) [7, 138]. Але не адаптована до ареалу програма АУМ не враховувала цю особливість і зафіксувала двоїну (переважно *дв'і ру'ц'і*) у словосполученні *дві руки* [АУМ 3, ч. 2, к.76] як явище непоширене в МДД, локальне.

Таким чином, вивчаючи переселенські говірки в рухомій полімовній і полідіалектній етномовній ситуації, треба зважати на способи отримання матеріалу, адже, як демонструє дослідження, з одного боку, програма не здатна вичерпно зафіксувати граматику говірки (є низка суто текстових і складно діагностованих питальником явищ), а з іншого, й тексти (фіксоване мовлення) цілком її не охоплюють. За таких обставин дескрипція переселенських говірок вимагає залучення різних методик із критичною оцінкою їхніх відомостей.

Зокрема, увага до суперечливої інформації дозволила інтерпретувати окремі виявлені в попередніх студіях [4; 7; 10; 12] і спостережені нами у ДТ, але не виявлені програмою явища як **оказіональні трансформи**.

Часто статус трансформ (переважно текстові явища) і невисокий ступінь генетичної евристичності мають факти функційної взаємодії граем. Взаємодії граем відмінка, зокрема, сприяє їхня семантична і / чи формальна спільність, напр., функціонування одного і того ж прийменника *в* зумовлює використання форми знах. відм. у позиції місц. відм. (*а там не йє н'іх'то в той дом* – Вс.); синтаксична спільність, безприйменниковість граем пояснює функційну взаємодію наз. відм. і кл. відм. (*м'ій х'лопче Іван* – Вс.). Іноді такі факти зумовлені й, або виключно, переорієнтацією мовців у процесі породження мовлення, напр., вислів *хо'дили по л'удей про'сили* (Мл.) пояснюємо взаємодією двох інтенціональних граем місц. відм. *хо'дили по* / *л'уд'ах* і род. відм. *л'удей про'сили*; сполуку *при* + знах. відм., наз. відм. уважаємо трансформною, викликаную взаємодією інтенцій *при* + місц. відм. і наз. відм. (*при со'в'єцкйй со'йуз* / *йак лиш прий'шов* / *було ха'ра'шо* – Пк.); використання наз. і знах. відм. в позиції орудн. відм. без при-

йменника (*награди́ли ме́не м'і́дал' за отва́гу* – Мл.) пояснюємо можливою конкуренцією мовленнєвих намірів *награди́ли ме́дал':у і да́ли ме́дал'*.

Оказіональними трансформами є й факти синтагматичної індукції між іменниками і прикметниковими словами, аналогії між частинами мови, словозмінними класами, граматичними формами в межах однієї частини мови. Статус трансформ мають форми з флексіями *-ий* та *-ій* у род. відм. одн. жін. р. прикметникової парадигми (*вто́рий з'ру́пи інва́л'ід, ни йі́дн'ойі душ'і р'ідн'ій*); форма род. відм. *та́кего*, що водночас має й генетичну евристичність; форми займенників / прислівників займенникового походження на зразок *нау́с'а, про́той, поу́те, по_той, по_те*, фіксовані в наддунайських говірках і раніше; своєрідні форми 2 ос. множ. “з аналогічним наростом-те” (*йіс'тете*); “цікаві” форми дієслів майбутнього часу типу *бу́де зву́т', бу́де попа́деу'а*; поєднання прийменника *по* зі значенням причини з дієслівною формою (*по не"зна́йу бу́ває та́ко*); інфінітивна форма *шо ро́б'іт* – Вс.; реалізація наказового способу з трансформованими дубльованими флексіями *-іт'* та *-іте* (*і́д'іт'те*), зауважена раніше у Пр.БД. поряд з okazіональною формою дійсного способу докананого виду *поч'ну́у*, яка була пояснена аналогією до *зук'ну́у, кин'те, с'тан'те* [5, 136] тощо.

Водночас не відносимо до okazіональних регулярні суто текстові елементи (та ті, що слабо діагностуються програмою), реалізація яких часто зумовлена фонетичними закономірностями спонтанного мовлення й пов'язана з лакунарністю порівняно з наддіалектною моделлю, випадінням початкових чи кінцевих елементів форм: прийменників (*не ош'уш'ала шчо це* [?] *ме́не не́ма́є гро́шей; во́ни з'пани́чини т'ікали / мамин'і / ба́ба з'д'і́дом* [?] *йа'койіс'пани́чини; ко́го пок'ла́сти // цей* [?] *до'йарку*); фіналей флексій, напр., в ареалі слабо діагностується стягненість прикметникових слів (*у т'і сам'і хат'і*), а також буковинські дієслівні форми без кінцевого [т] на зразок *ход'а, вар'а, хт'а, нос'а, робл'а*. Окремі текстові факти пов'язані з надлишковістю порівняно з літературним стандартом, напр., така особливість діалектного мовлення, як повторюваність часток (*о́це_ж_аж, о́це йа о́цеву'во*), наявність додаткових кінцевих звуків (*ма́йт, стра_хайет*,

тов^{чет}); з перестановкою елементів, напр., здатність частки с'а віддалятися від дієслова в умовному способі (в^{чив} би са, бо^{йав} би са).

Лише текстами з мовлення старшого покоління діагностовано, ймовірно, генетично евристичне заступлення словозмінних форм наддіалектної моделі менш парадигматичними. Напр., північнобессарабський тип послідовно маркують конструкції у + знах. відм. із локативною семантикою, на відміну від літературних у + місц. відм. (позна^{комилися} у дом кул^{'тури}; ро^{била} в од^{'ел} кадр^{'іу}; жи^{вуть} в Ар^{'циз}; М^{'іша} там^{'робе} в Ар^{'цизний} аеродром; не^{іе} н^{'іх}то в той дом), синтаксеми на + знах. відм. на місці літературних на + місц. відм. / орудн. відм. без прийменника на позначення інструмента та засобу пересування (на ма^{шинку} пере^{мел} у^{йу}; на прес^{'даў}ат; по^в'із на ма^{шину} у Бород^{'іно}; ра^{ботав} на бул^{'дозер}; не^{не}сут на но^{'силки}). Такі форми посідають проміжне місце між трансформами та варіантами, наближаючись до однієї чи другої категорії.

Відомості програми в зіставленні зі свідченнями ДТ сприяли й розв'язанню проблеми **лакунарності** в діалектному мовленні. Обґрунтовано доцільність ширшого застосування поняття лакуарність, адже перевірка неповноти (первинно – лакуарності у ДТ) зазвичай не дає абсолютної впевненості для її констатації в діалектному мовленні. З функційного погляду це поняття відбиває баланс семантики і формальної сторони мови, зокрема граматичної системи, виявами порушення якого є, з одного боку, лакуарність із морфологічною недостатністю, а з іншого, надлишковість. Лакуарність із недостатністю компенсується одиницями інших рівнів, як правило вищих – недостатність у парадигматиці компенсується засобами синтагматики. Узагальнена модель реалізації лакуарності в загальнонародній мові спостережена у ДТ і зафіксована питальником. Напр., унікаючи відмінювання числівника ^{сорок}, мовці заміняють пропонуваній контекст ^{соро}ка / ^{соро}кам х^{лопц}'ам да^{ли} й^{істи}, ухиляючись від лакуарної форми непрямого відмінка числівника, іншими (^{сорок} х^{лопц}'ів на^{кор}мили, на ^{сорок} душ при^{го}товити).

Поняття “лакуна” співвідносне й з поняттям “нульова реалізація”, “нульова діалектна риса”. Залучення структурного підходу й нульових ознак (лакуарність / нуль реалізації того,

що в літературній мові / інших говірках має позитивний вияв) дозволяє коригувати теорію про поділ діалектних рис на протиставні та непротиставні, доповнює генетичну класифікацію говірок ареалу. Якщо лакунарність стосується парадигми, то це поняття корелює з парадигматичною неповнотою в літературній прескриптивній моделі. Хоч висновок про лакунарність можна робити лише на підставі аналізу ДТ [4], всі типи лакун у говірках ареалу впевнено констатовано за тотожності свідчень програми й текстів.

З-поміж **лакун** визначено інтегральні та диференційні, генетично евристичні. Спільними нульовими ознаками говірок МДД є: форми непрямих відмінків прономена *с'к'іки* (*с'к'іл'ки*), *с'т'іки* (*с'т'іл'ки*); займенники *ністільки*, *ніскільки*, *стількись*, *жоден*; форми непрямих відмінків числівників, особливо складних і складених. Важлива диференційна та генетично інформативна лакуна, усвідомлювана й самими діалектоносіями (коментована ними у ДТ і питальникові), – відсутність у говірках багатьох типів, окрім мікросистем південно-західної, а також західнополіської діалектної генези, сполучника *але*.

Неповнота в літературній моделі (однинні, незмінювані іменники), в діалектній нівельована засобами того ж мовного рівня (тому визнана лакунарністю), хоча діють і моделі компенсації недостатності таких слів, зауважені щодо стандарту [9].

Емпіричний матеріал доповнив відомості про ареал. Встановлено низку фактів, що потребують переоцінки з погляду генези й динаміки, зокрема уточнено генетичну інформативність (хоч і не зовсім чітку) прислівників *багато*, *багац'ко* (лакунарність репрезентанта *багац'ко* засвідчена у ДТ і підтверджена питальником у говірках північнобессарабського типу, деяких моногенетичних ДМ із південно-східною основою (Ол., Пл.), а також у говірці південно-західної закарпатської генези, водночас у ДТ окремих ДМ північнобессарабської генези констатовано фонетично змінений репрезентант *багацко* – Мл.); помічено, передусім у ДТ, що постфіксальний морф *-с'* дієслова спорадично приєднується до основи на приголосний (*в'ін учивс'*, *бо'йа'с'*).

Завдяки взаємному підтвердженню свідчень ДТ і програми відзначено моделі взаємодії та поплутання займенників-прислівників (числівників, часток) вказівного *стілки* (*с'т'іл'ки*, *с'т'іки*, *с'т'іко*, *с'т'іл'ко*, *т'ілко*), питально-відносного *скіль-*

ки (с'к'іл'ки, с'к'іки, с'к'іко, с'к'іл'ко, с'іко, к'іл'ко), видільного слова *тільки* (т'іл'ки, т'ілко, т'іл'ко, т'іки, т'іко / т'і'ко, тол'ко, т'ікон'ко), неозначено-кількісного числівника *кілька*, що може супроводжуватися лакунарністю того чи іншого займенника та вказує на спільність їхнього значення, синтагматичного й парадигматичного функціонування. Часто фіксуємо вживання вказівного займенника с'т'іки в позиції питально-відносного с'к'іки; рідше – питально-відносного займенника с'к'іки у стверджувальному значенні неозначено-кількісного числівника *кілька* чи вказівного займенника с'т'іки, а також поплутання із займенниками с'т'іл'ки, с'к'іл'ки слова т'іл'ки (т'ілко замість скільки).

1. Баранникова Л.И. Говоры территорий позднего заселения и проблема их классификации // Вопросы языкознания. № 2. 1975.

2. Гриценко П. Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії // Українські говори Румунії / М. Павлюк, І. Робчук. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто. 2003.

3. Гриценко П.Ю. Текст як простір вияву діалектних явищ // Збірник лінгвістичних праць: до 60-річчя проф. О.А. Колесникова. Ізмаїл. 2000.

4. Делюсто М.С. Граматика говірки у світлі тексту: дис. ... канд. філол. наук. К. 2010.

5. Дроздовський В.П. Південнобессарабські українські говірки // Праці Х республіканської діалектологічної наради. К. 1961.

6. Дроздовский В.П. Украинские говоры Бессарабского Приморья (на материале обследования Саратовского, Татарбунарского и Белгород-Днестровского районов Одесской области): автореф. дисс. ... канд. филол. наук. К. 1962.

7. Дроздовський В.П. Українські говірки Бессарабського Примор'я (на матеріалі обстеження Саратовського, Татарбунарського та Білгород-Дністровського районів Одеської області): дис. ... канд. філол. наук. Одеса. 1962.

8. Касаткин А.А. Леонардо Сальвати и Джованни Папанти как исследователи итальянских диалектов // Проблемы картографирования в языкознании и этнографии. Л. 1974.

9. Колесников А.О. Синтагматична парадигматика категорії числа морфологічно недостатніх іменників: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Одеса. 2000.

10. Логвин В.П. Морфологічна система говірок нижньої правобережної Наддністрянщини // Територіальні діалекти і власні назви. К. 1965.

11. Мильман Н.Н. Значение текстов в лингвогеографических исследованиях (к проблеме реконструкции ареалов) // Проблемы картографирования в языкознании и этнографии. Л. 1974.

12. Муқан А.М. Українські наддунайські говірки. Фонетико-граматичні особливості: дис. ... канд. філол. наук. Глухів. 1960.

Список населених пунктів

Б.Д. – м. Білгород-Дністровський Білгород-Дністровський р-н; Біл. – Білолісся Татарбунарський р-н; Бл. – Благодатне Тарутинський р-н; Брт. – Бритівка Білгород-Дністровський р-н; Вип. – Випасне Білгород-Дністровський р-н; В.К. – Веселий Кут Арцизький р-н; Вс. – Височанське Тарутинський р-н; Гн. – Ганнівка (Височанська сільрада) Тарутинський р-н; Ж.Я. – Жовтий Яр Татарбунарський р-н; Изм. – м. Ізмаїл Ізмаїльський р-н; Кал. – Каланчак Ізмаїльський р-н; Лим. – Лиман Татарбунарський р-н; Мк. – Миколаївка Білгород-Дністровський р-н; Мл. – Молдове Саратський р-н; Мп. – Мирнопілля Арцизький р-н; Нг. – Негрове Саратський р-н; Нд. – Надежда Саратський р-н; Нс. – Новоселівка Арцизький р-н; Ну. – Новоукраїнка Тарутинський р-н; Ол. – Олександрівка Тарутинський р-н; Пб. – Прямобалка Арцизький р-н; Пк. – Петрівка Тарутинський р-н; Пк.2 – Петрівка Білгород-Дністровський р-н; Пл. – Плахтіївка Саратський р-н; Плц. – Плоцьк Арцизький р-н; Плч. – Плачинда Тарутинський р-н; Пр.БД. – Приморське Білгород-Дністровський р-н; Рл.1 – Ройлянка Саратський р-н; Рл.2 – Ройлянка Татарбунарський р-н; С.Ц. – Стара Царичанка Білгород-Дністровський р-н; Сем. – Семенівка Білгород-Дністровський р-н; Ск. – Старокозаче Білгород-Дністровський р-н; Скр. – Скриванівка Тарутинський р-н; Соф. – Софіївка Білгород-Дністровський р-н; Стр. – Струмок Татарбунарський р-н; Сх. – Сухолужжя Білгород-Дністровський р-н; Тат. – м. Татарбунари Татарбунарський р-н; Тз. – Тузли Татарбунарський р-н; Тр. – Трапівка Татарбунарський р-н; Труд. – Трудове Кілійський р-н; Уд. – Удобне Білгород-Дністровський р-н; Цр. – Царичанка Татарбунарський р-н; Шв. – Шевченкове Кілійський р-н; Шр. – Широке Білгород-Дністровський р-н; Яр. – Ярославка Саратський р-н.

Усі населені пункти розташовані в Одеській області.

DIALECTAL TEXTS AS AN INFORMATION SOURCE ABOUT ORIGIN AND DYNAMICS OF THE UKRAINIAN SOUTHERN BESSARABIA DIALECTS

The article deals with the problem of heuristic potential of the dialectal texts and program in combination using for grammar descriptive research and grammar studies in linguistic geography of the resettled Southern Bessarabia dialects in Ukraine. It is shown that a lot of phenomena which are a ground of such classification depend on information from dialectal texts.

Категорія оцінки у просторі діалектного тексту

Оцінка – це схвалення чи засудження різних явищ соціальної дійсності (насамперед людських вчинків), встановлення їхньої значущості, відповідності або невідповідності вимогам суспільної моралі; саме в такому сенсі оцінка входить до кола філософських категорій. У лінгвістиці оцінка є однією з найбільш вагомих ознак модальності [4, 114], яка в широкому розумінні “виражає лише одне ставлення – ставлення того, хто говорить, до встановленого зв’язку між змістом висловлювання і дійсністю” [2, 304]. У вітчизняному мовознавстві категорію оцінки досліджують як на матеріалі літературної мови [1; 8], так і діалектного мовлення [5; 7]. Оскільки “...оцінна модальність визначається висловлюванням загалом, а не окремими його елементами, і є компонентом висловлювання” [3, 11], закономірно, що спостерігати над її виявами доцільно на основі текстів. Діалектний текст як результат записування спонтанного непідготовленого мовлення є надійним джерелом для таких студій. Наші спостереження та висновки, що ґрунтуються на діалектних текстах буковинських говірок (2009–2015 рр.), підтверджують факт поширення і текстотвірну роль оцінних елементів у мовленні сучасних носіїв діалектів.

Аксіологічна характеристика, що спрямована на людину як об’єкт номінації, не завжди є зрозумілою, якщо розглядати засоби передачі оцінки ізольовано; для цього вкрай потрібен контекст, адже “чим специфічніше завдання дослідження, тим більше уваги необхідно приділяти коментарю при фіксації фактів, які стосуються ... лексичних одиниць, особливо експресивних” [8, 171], напр.: *та́ка рост’р’іпа́на шо ни ма́є ст’римку* ‘нестримна людина’ (К), пор. літ. *розтрі́панний* 1) ‘який розтріпався, розкуйовдився (про волосся); розпатланий’; 2) ‘який недбало, неохайно одягнений, має нечепурний вигляд’ [СУМ 8, 832]; *не’пеу́ній / це то́й шо йо́му не’ма шо дов’і́р’ати / от в’ін не’пеу́ній / несе́р’йозна л’у́дина* (Рх); *не’р’аха / ’роби ўс’о на́купу* (Вл); *му́рга о́статна / му́рга це́йе сви́н’а / тайа́к сви́н’а ка́жут му́рга / тайа́к / на’п’риклад /*

кажут ти сви^н'а / ти не^у'в'ічливий / ти с'волоч / ти мур-
та! // мурга ос^татна! 'неотеса, невихована людина' (ЗБ);
м'акосер^дечний / на^лийут по^уну / в'ін в'і^ніє / на^лийут чут'
чут' / то^жи в'і^ніє 'слабохарактерний' (Ркш). Контекст пе-
редає додаткові відтінки значення слів: то та^ке не^умо^уне /
гово^рити ба^гато не^буде з то^бо^у / з^себи с^тавит шос шо ^уно
йе шос^дуже ро^узум^н'ішче 'маломовна людина, не схильна до
балачок, що розцінюють як зверхність' (ЗБ); за^турканий / йак
та^кий шо нидороз^винутий / та^кий в'ін ро^зумом і та^кий в'ін і
в'іг^л'а^дає / йак недороз^винутий (Брд); уможливило різнобіч-
ну характеристику об'єкта: йої гали^б'і^диха / йе тут^ж'інка-
гали^б'і^диха / та^ке / з^найіш / шо н'і ^уб^ратиси / н'і ^у'хат^к'і / н'і
^уголо^в'і н'і^чо н'і^где ни^лма (ЗБ); іноді контекст вказує на похо-
дження слова, напр., відсубстантивного прикметника ^ц'ізорний
< ^цізорик 'складний ніжик': ^це йе пол^с'к'і сло^ва / так си
зби^рає по^ц'ізорному / ^ц'ізорно / видко шо ^це^дужи^л фа^йно
си зби^ра^ут (ЗБ). Уживання у висловлюванні експресивних
дієслів, специфічної діалектної лексики зумовлює більшу його
емоційність: та^ке йак пере^пуда / ни^думає ні^чо і ^уже шос
в'ір'іскає (ЗБ) (пере^пуда 'боягуз' [СБГ, 403], ві^рісати знев.
'вишукати, знайти' [СБГ, 59]); ла^ваш^кує / бо то^му шо^дома
ни^хоче ро^бити а по сел^і'ходит (Дв) (ла^вашкувати / ла^вуш-
кати 1) 'шукати'; 2) 'знев. байдикувати'; 3) 'придивлятися, ви-
сліжувати (з метою крадіжки)' [СБГ, 248]); доб^ри^ница // во^на
доб^ра / хо^ває / хо^чи^л бу^ти^л доб^ро^у / ви^чу^вати і пере^но^сити
(доб^ри^ница 'підступниця' (Гр) (ви^чу^вати 'підслуховувати').
Контекст пояснює значення діалектних фразеологізмів, які ма-
ють оцінне значення: зро^би^у на хала^буду / н'і^кого не пи^та^у /
зро^би^у на хала^буду / і^койі-не^буд' (Рш); ^роби на зар^ва^ницу /
шоб по^с'і^йати с^варку // от в'ін шос с^каже / і т'і с^вар'аси / а
в'ін так / йак ни^при^чом (Рх); ^ходи^л'он^том по сел^і'і ни^дума-
є ні^чо про с^войу сим^іу / про с^войу гос^по^дарку (ЗБ) (ході^ти
льондом 'нічим не займатися, байдикувати' [СБГ, 270]; во^на
та^ка по^в'іл'на / но во^на со^б'і ^ус'о до^цоту^л хо^чи зро^бити /
во^на то зро^бит (СтВ) (зро^біти до^цоту 'точно, ідеально').

Текст, зокрема діалектний, є інструментарієм для дослід-
ження лексики і семантики назв і водночас – самостійним
інтердисциплінарним об'єктом студіювання [4; 9; 10]. Услід за
Г.В. Колшанським [6], окрім лексичної номінації, дослідники

виділяють пропозитивну (за допомогою слова й словосполучення) та дискурсивну (за допомогою тексту) номінації [7, 40]. Поєднуючи різні засоби вираження експресії, він є інформативнішим і експресивнішим засобом номінації та характеристики, ніж однослівні номени. Чимало оцінних номінацій фіксуємо в самохарактеристиках діалектоносіїв: *йа соб'ї !можу ка'зати на |себи / шчо йа дур'на / бо йа ўже |вижу / шо ўже ни то / но |али йак'би хтос так ска'заў / д'ругий та т'ретий ни |хоче" / скажи ти ч'о ми'не обзи'вайеш?* (Рдн); *йа та'ка ост'атна шо йа ўже на |п'сови / на |котови / |ходи мин'ї |поп'їд |ноги йа ў'паду а'бо си з'лост'у / а'бо шос роз'било ў'пало з рук йа ўже тр'а'суси* (СтЖ) (*ост'атний* 1) 'згруб. найгірший'; 2) 'останній' [СБГ, 370]); *у |мени на от'бої їде йак'шо ти погово'ри зо мно'ю тол'ково так чи с'ак чи |заўтра чи по'заўтр'у / то йа їду на ў'с'ак'ї у'ступки / ну йак ти ме'н'ї |робиш напере'кор!* (М); *та'ка худ'ен'ка фист' |була / і ма'ла / і худ'а / і ўже би'рут х'лопц'ї ме'не ў' |даниц' / ўже при'ход'а до |мене / не'ма до |кого би шч'е х'лопц'ї / шч'е х'лопц'ї при'ходили до |мене / йак то не |було шо |вид'їти* (сміється) (Лж); *йа |фаїно до л'удий / л'уди |фаїно до |мене // їе та'к'ї шо л'уб'їут п'їс'лати / ў'с'акойї наз'вати // а йа |кажу / гоў! сп'риси / ти ж л'у'дина / ти ж не їе твар'ина / ти не їе та шо ў'кор'чах / ти ж л'у'дина ве'ди себе по_л'у'дному* (НСт).

Дискурсивні номени можуть не містити назв конкретних рис людини, її вдачі чи вчинків, адже оцінні позначення часто бувають розмитими, не вказувати на точне місце об'єкта і його ознак у "картині світу", а лише відносити до зони оцінної шкали [3, 203–204]. Загалом текст як одиниця номінації має більше можливостей для повнішої характеристики об'єкта номінації, зокрема й людини та її рис: напр., пор. лексему *слабовитий* 'хворобливий' і номінативне висловлювання *жи'їе і т'егне ч'исом так / йак то скри'пуче |дер"во |тс'* (Рдн), *л'їнивий* 'ледар' і *л'їниве йак пес / си'дит п'їд |йабл'їнкоў і |хочи би йо'му |йаблюко ў рот |падало |тс'* (Зб); *п'їяница* 'п'яниця' і номінацію *л'їзе ўже до |хати н'ї рак / н'ї |жаба // ўже п'їяне / н'ї на |рака не по'хожїй / н'ї на |жабу / бо ї не с'каче ї не поў'їзе* (Пд); *бай'дужний* 'недбайливий' і текстову номінацію: *йак во'на |ходи ї н'їч'о її не ў голо'в'ї / пере'ступи |в'їник / |в'їник у'паў во'на ни п'їдо'ми* (Пг); *ка'парний* 'неохайний' і оцінку в розповіді: *а йа бла на*

ко¹ровах / вид¹іла йа¹к¹і во¹ни ко¹рови ру¹бали / вид¹іла йа¹к во¹ни до¹йіли / та¹к¹і до¹йарки бу¹ли шо ўже йа¹к йа¹кас про¹в ірка во¹на ўби¹реси ў ха¹лат б¹ ілії та¹й ўже ўна до¹йарка а йа¹к не¹ма про¹в ірки та¹ка капа¹р ійа шо капа¹р ійа иї / а во¹ди йа¹к лл¹ели (Пг) – у тексті є додаткові оцінки: засудження лицемірства, несумлінного ставлення до роботи. “Оскільки ставлення того, хто говорить (пише) до дійсності може бути виражене різними засобами – граматичними, лексичними, фразеологічними, синтаксичними, інтонаційними, композиційними, стилістичними...” [4, 113], зв’язні тексти, поєднуючи ці засоби, уможливають повнішу характеристику явищ чи об’єктів: н¹іх¹то ни хоче¹ си кайати / н¹іх¹то ни хоче си л¹убити / од¹но од¹ного у¹топило би у¹ ло¹жк¹і вод¹і / і¹іло би у¹ ло¹жк¹і вод¹і од¹но од¹ного (НСт); йе та¹к¹і л¹уди / шчо тл¹хон¹ к¹і-тл¹хон¹ к¹і // с¹лово с¹кажи і їс¹о / б¹іриши н¹е // йе та¹к¹і л¹уди / йе / шо ни кла¹ди палец¹ ў рот / а йа¹к за¹чипиши шос ни туд¹а / во¹ни та¹к у¹точку бйут / ўни йа¹к с¹каж¹ут / то с¹каж¹ут // (Рдн); ў¹мени су¹с ід та¹киї бу¹ў шо йа¹к в¹ін шос пост¹ройі / то йа¹к ти п¹ідиши до¹ него та ка¹зати мо! іке це ф¹айни! іке ци до¹бри! / а йа¹к н¹і... // та¹киї шо в¹ін л¹уби го¹нор // в¹ін прода¹ваў ў кал¹гоз¹і мн¹асо та¹й з¹найеш з¹рош¹і ма¹ў бо здо¹хни ко¹рова чи с¹вин¹а чоло¹в ікови / а в¹ін пла¹тит поло¹вина з¹рошиї да¹їе йо¹му шоби лиш¹ ни про¹пало / би ни зако¹пати / а л¹уди ни с¹вин¹і то їс¹о з¹їд¹а // і в¹ін шош йа¹к з¹роби шо йо¹го п¹ершиї раз по¹фалити / шо до¹бри / ф¹айно! // бра¹ли йо¹го хрес¹тити / в¹інчати / кл¹али їго п¹ід обра¹зи (Сн) – додатково вказано на фінансове становище людини, ставлення до людей та праці.

Оцінні контексти часто є експресивними, тому можуть мати форму окличних речень: йа¹к во¹на б¹їдуїе! / н¹іх¹то в¹їдиї н¹іх¹то так в¹ід Дн¹іс¹тра до Прута так ни б¹їдуїе йа¹к во¹на (Дб); йа¹ си ли¹шила / йа¹ в¹іпи¹вала д¹ужи! (Лж) (віпівати ‘зазнати лиха, страждань, поневірянь’); хто у нас так у цим тл¹п¹ер ішн¹ ім в¹іц¹і / хто так р¹оби¹е / йа¹к ко¹лис р¹оби¹ели? // н¹іх¹то! // н¹ікотрий моло¹д¹о¹ж так ни р¹обит! (Мм); прихована негативна оцінка часто виражена у риторичному питанні: еї / шо ти га¹дайеш шо д¹уже д¹обри було? // шо тл¹п¹ер ни¹ма? // їкого ўбра¹н¹а ни¹ма? // та¹ж йа¹ г¹енди мо¹ж¹у за¹вити до¹ т¹риц¹іт до¹ соро¹к ж¹інок / а ко¹лис йа¹ ни м¹ала / ни м¹ала / ма¹ма д¹ала ми¹н¹і од¹ну соро¹ч¹ину та¹ку накла¹жену / та¹й

дала ми^н і од^ну фу^стку / тур^паник та^кий кре^мовий та^й йа с тим / о^то йа ма^ла (Нп). Закономірно, що оцінну функцію в тексті виконують вигукі, напр., о, оу, йой, Боже та ін., які можуть передавати цілу гаму різних реакцій мовця: о! (з докором) ти^пер шчи і по^ли ле^жит / та^кого ни бу^ло (Бл); ча^си до церкви шо у нас б^йе ти чу^ла йак б^йе? / н'е // о! (розчаровано) та енти^ресно / де^с ата го^дина дес ік'у^дар іу / оди^нац іта оди^нац ік'у^дар іу (Брд); то йо^й (роздратовано) / то^то ід іт / та то ба^гато ро^боти / ба^гато ка^зан'а / т'і ко^лопн'і (Бл); а у нас Ва^сил' Томишин / оу! (із захопленням) це ма^йстер буу! (НСт); **Божи!** / би бу^ла ж'інка / г'іука ўбра^ла с^подн'і / то би йі^йі з с^ела бу^ли в'ігна^ли! (Лж); **Божи!** йак йа пам'я^йтайу йак йа б'ідил^а / **Божи-Божи!** (СтЖ); вставні конструкції: це ни да^й **Боже** / би д'іучина дес з с^ела іш^ла а^бо там х^лопец би ішоу (Пдв); ни бу^ло так м'ішаних йак / за^раз // а за^ри ни розб^ери **Боже**! / в'ідк'іу х^очиш (сміється) / по^найіхали / по^жи^нилис^я / пр^ийіхали су^ди / шо ни розб^ирайеш // дау^но ни бу^ло це та^ке (Гр); різноманітні повтори (зокрема, посилення емоційності висловлювань може досягатися повтором риторичного питання): в'ід^тоди б'іриш^и йа ни в'ід^авалас^я ни т^реба ми^н і п^йа^ниц'іу / на^шо ми^н і йо^го? ну от на^шо? / л^уч'и но^сити од^ну тор^бу поу^ну чим дв'і по^рож^ні (М). Повтори прислівників можуть інтенсифікувати висловлювання та створювати емоційний і смисловий контраст: моска^л іу поу^но ха^тами / зайш^ли // **добри-добри-добри** / **добри** / ко^ли моска^л і си ўс^тойали ўзи^м і! до ос^ени / дали л'уд'ам жи^тухи ўже / і т'ур^лмами і заго^ворити ни см'іу н'іч'о ш^ос та^ке (СтВ). Повтори та обмовки є недоліком письмових текстів і підготовленого мовлення, однак вони є невід'ємними компонентами спонтанної оповіді. Так, у висловлюванні во^на по^мийни^ца / об^мива^йе л'удим **жо**...об^мива^йе л'уді^й б^рудом (Рш) обмовка свідчить про те, що оповідачка свідомо вибрала літературну форму, м'якшу, без грубих слів, оскільки діалектний відповідник вважала не зовсім пристойним, недоречним у розмові з чужою, значно молодшою за віком, людиною. Водночас ця обмовка сигналізує про поширеність у говірці згрубілої форми.

Супровідну інформацію в письмовому діалектному тексті мають ремарки укладачів, які вказують на невербальні засоби спілкування, жести, міміку респондентів (напр., сміється, пла-

че і т.ін.): *в'ін буў во майстир* (піднімає великий палець правої руки вверх) (НСт), *ўна та'ка була но така'во в'ід зим'л'і* (показує) *була / невелика і'кас // та'ку б'іду робі'єла шо ст'рашно* (М).

Без ремарок іноді складно зрозуміти іронічні висловлювання, напр., *забрали ми'не ў т'ур'му / йа то в'ідбула / приїшла та'ка гарна / та'ка в'іпраўлена* (іронічно) (Пр). Щоб зрозуміти іронію діалектоносія треба мати додаткові знання про її долю (вона була несправедливо засуджена), почути реальний монолог (оповідачка інтонаційно підкреслює компоненти висловлювання *така гарна, така віправлена*), прочитати цілий текст. У фразі *а то було май добрий калім / май коли б'іда / нидос'татки // ни з'найш йак?* інтонаційне виділення слів *май добрий калім* підкреслює переносне вживання назви *калім* ‘заробіток’; *в'іс'ім г'іўчат / таї б'ідно си жило / шо годна та мама була дати / а'ну шо годна / к'іко? // а та ж'інка до мени / йої / би ви з'нали це та'к'і бога'ч'і!* (іронічно) // *а йа кажу / ма'тушо / ну шо за бога'ч'і? / а ви бо'гачка? // а йакби ў вас було ш'тири п'як' д'івок / шо йім в'ішитиси т'раба? / та тайак йа / мама би була ми'не за'в'ішала / бо б'ідн'і* (МК); *кажу / йа'кий ти дур'нен'к'ій чолов'ічи* (іронічно) / *будеш докла'дати з'рошиї* (іронічно) (Мм).

Тексти з відтінками іронії не завжди є зрозумілими для адресата, що зумовлює непорозуміння в спілкуванні. Це стає основою жартів, анекдотів, які через постійну повторюваність у говірці набувають значення аксіологічної характеристики, напр., ‘нерозумна жінка’: *приїш'оў чолов'ік ду'дому таї кажи / ж'інко шос во'на зробі'єла ни то / в'ін кажи / ў тебе к'лепк'іў не'ма / а во'на п'ішла до ковал'а таї кажи / а'ну зробі'т ми'н'і к'лепок / би йа мала розум* (Лк); ‘марнотратна людина’: *рост'рач':ік / йа продаў во'ли і кум продаў во'ли / али йа ни з дур'них бо ў кума ў'к'рали з'рош'і до у'б'іда / а ў мени аж над'веч'ір* (Кп).

Однозначно потрактувати такі висловлювання допомагають фонозаписи, які укладачі додають до транскрибованих текстів.

Спільні явища діалектоносії зазвичай оцінюють, відповідаючи на питання експлоратора, напр., порівняйте, коли краще жилося і т. ін. Такі тексти мають бінарну структуру, оцінність у них виражена опозицією прислівників *добре / погано*;

краще / гірше; тоді / тепер: **колис** ^луди схо^дилиси так / так л^убилиси / од^ні д^ругим помо^гали / од^ні до д^ругих хо^дили / а **типер** ни^{ма} // **типер** ко^жний со^бі / а до х^ати ти^кі ни го^ден за^йти / бо то понакла^дали тих ко^верц^ію та то^го усе^го / шо т^реба ко^ло во^ріт си роз:у^вати / і так ни с^ход^аси так / так ни с^ход^аси / та^ка кас с^тала не^лубо^у // (Юж) (ков^ерець ‘килим’). У наративах втілені роздуми діалектоносіїв щодо ролі людини у різноманітних проявах суспільного життя (часто негативних), напр., засудження непрофесіоналізму, хабарництва: **колис** до^хтор^у йак ти^бе зв^ізитиру^ва^у в^ін ка^за^у ци будеш ж^ити ци ни будиш / то було за г^рош^і али в^ін в^ідпов^ідний бу^у / в^ін пров^іри^у ти^бе в^ін ни пи^та^уси а шо це а шо це а шо ти^бе? **колис** в^ін при^йшо^у об^стука^у стук стук ни пи^та^уси об^сту... / га^й у^со то ї то то^бі ^йе і ^йс^о // то **колис** йак л^ічили? хот^у в^ін при^ватний за г^рош^і / али в^ін йак пообзи^ра^йе з^на^йе ци таран^ту^йе шо в^іл^ічит а йак н^е то н^е і ни хот^уі^у н^і г^роши^й н^іч^о / ни таран^ту^ва^у / а це п^іди та^й до^ктор^у ни з^на^йе у^коли / в^ін ни з^на^йе йак си назива^йе л^ікарство // та^й пи^та^йеси али лиш би ко^би к^ішен^а була (Мл); забруднення довкілля: то було ^йс^о нату^рал^не / л^уди були здо^ров^і / а **типер** ^йс^о х^ім^ійа / ^йс^о сла^бе / там рад^іац^ійа / а ца х^ім^ійа **типер** у^сак^і / ^йс^аке цео^о тут смер^дит / би^реш ^йс^ак^і т^і кон^фета та шоко^лади то ^йс^о х^ім^ійа шо то до^брого шо^с ^йе? то ни^{ма} н^іч^о до^брого **типер**ки / **типер** моло^до^ж ^йс^а сла^ба / ^йс^а сла^ба моло^до^ж (Гл); ледарства та невміння працювати: ма^{ма} ста^рала / йак то д^іїч^уетам ста^рали ко^верц^і / подуш^ки / верен^і // **типер** йак хочи^{си} в^ід^авати / п^іш^ла ^ум^істо на Ка^линку¹ на^ку^пила ^йс^его / а то^ди ни було / ни ^упр^ідеш / ни в^ітчиш / ни ма^йеш (Мм); недбайливості: **типер** у^буйеси та^й ^цей^і з^ими та^кі чо^боти а на д^ругу з^иму та^кі / а то зро^би^у посто^ли і ^йде ^уси^ло та^й ни ^йде си^ри^дино^у до^рого^у / а шан^цем тра^вичко^у аби ни с^тати на ^кам^ін^у би си ни п^ір^вали посто^ли ж^иво (Лж); недоброчливого ставлення до людей: ж^ін^ки фа^йну ж^ін^ку ни л^уб^уйут / ну ни^навист^у страш^на на ж^ін^ку фа^йну / і н^ічо на н^у до^брого н^іх^то н^іколи ни с^каж^и // чо^лов^іки за^виду^уют / при^ди^ул^уей^утси / ну / ж^ін^ки / о^у! ж^ін^ка ж^ін^ку до^кл^ову^йе! (Рдн) (до^кл^ову^вати ‘цькувати’); ^уже йак ум^ре / то^ди / у! ^йки^й

¹ Калинівський ринок у м. Чернівці.

добрий буў / шос то робіуў / то / ну це так йе і ў держав'і і так
межи люд'ми // н'ісл'а смерти ўже там шос кладут йо'му /
бо в'ін буў великиў чин (Рдн).

Конотація таких текстів різна, вони втілюють низку оцінок від насмішки до різкого засудження (напр., у розповіді про танці): були шчи їк'іс казали перишій р'ад / другий р'ад і третій р'ад г'іўки були (сміється) // перишій гу'л'аў / другий т'рох'і брали / а третій ўже си'г'іў // си'д'іли та петруишку продавали (сміються) // си'дит' д'іўчина / може ї гарна / може ру'зумна / во'на б'ідна си'дит' си'дит' чи'кайе / казали шо ўна петруишку продайе / танц'увати не берут' / но во'на не ў ход'і / не ў гонор'і (НСт); ти'пер ўди'нац'ітий клас / ку'л'чики золот'і суда цечочку / то йе д'іти // а д'іти дайут' дука тако'го / шо їйм' ўс'о по'вин:о бути // а йа'ц'іле" жит'е то шо ўклепала / то мала (Рдн) (давати дука 'вередувати', ўклепати 'заробити важкою працею'); гу'л'али таї'даниц' сонце над заходом ўже / музика марш' в'іграла ўс'о по до'мах а ти'пер шо? в'еч'ір д'виси шчи ди'ўйета а то ўже їдут' тайак по Коби'л'анск'і² шпац'іруйут а коліс це ни' було / но'чами д'іўкиє ни ходили н'і парубкиє (Мл) (шпац'ирувати 'прогулюватися') чи навіть сарказму (напр., розповідь про обдаровування наречених на весіллі): несли пару колач'іў і гуску соли з'вер'х'і / те'пер ўже їдут по сата'нинскому наїт'на в'іс'іл'е / те'пер їдут з н'іў'л'іт'ром // а то'гда же'л'али х'л'іба ї'соли цим' д'ітим а ти'пер н'ити і фосоў'насти! (Вс) (фоса 1) 'канава, рів, рівчак уздовж дороги'; 2) 'невелика затока, потічок, річка'; 3) перен. 'лінія поділу якої-небудь території' [СБГ, 598], тут букв. фосоў'насти 'валятися в канаві').

Отже, діалектний текст потенційно має більші можливості як для об'єктивних (реальних), так і суб'єктивних, часто експресивних, оцінок, які є складником модальності цієї оповіді. Представлені вище фрагменти – різнотипні діалектні наративи: розповіді, описи, роздуми, тому, імовірно, можемо говорити не тільки про структуру і лексичне наповнення діалектних текстів, а й про їхню стилістику.

Дослідження діалектного тексту закономірно актуалізує питання поглиблення методики записування та опрацювання

² Вул. О. Кобилянської у Чернівцях, колишня назва – вул. Панська, найкраща вулиця міста.

діалектних текстів, зокрема їхнього коректного коментування, заповнення тематичних та просторових лакун у текстографії діалектів, формування достатньої текстової інформації з усіх українських діалектів.

1. *Бойко Н.І.* Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти. Ніжин. 2005.
2. *Большой энциклопедический словарь.* Языкознание. М. 1998.
3. *Вольф Е.М.* Функциональная семантика оценки. М. 1985.
4. *Гальперин И.Р.* Текст как объект лингвистического исследования. М. 1981.
5. *Дворянкін В.О.* Номінативні процеси в українських східностепових говірках: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Луганськ. 2006.
6. *Колшанский Г.В.* Контекстная семантика. М. 1980.
7. *Леснова В.В.* Номінація рис людини в східнослов'янських говірках. Луганськ. 2004.
8. *Лукьянова Н.А.* Экспрессивное слово в высказывании // Экспрессивная лексика разговорного употребления. Новосибирск. 1986.
9. *Москальская О.И.* Текст – два понимания и два подхода // Русский язык. Функционирование грамматических категорий. Текст и контекст. Волгоградские чтения XII–XIII. М. 1984.
10. *Руснак Н.* Лінгвокогнітивні та прагматичні виміри діалектних текстів буковинських говірок. Чернівці. 2009.

СБГ *Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці. 2005.*

СУМ *Словник української мови: в 11 т. К. 1970–1980.*

Список населених пунктів

Бл – с. Балинці Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.; Брд – с. Брідок Заставнівського р-ну Чернівецької обл.; Вл – с. Владична Хотинського р-ну Чернівецької обл.; Вс – с. Василів Заставнівського р-ну Чернівецької обл.; Гл – с. Глиниця Кіцманського р-ну Чернівецької обл.; Гр – с. Грозинці Хотинського р-ну, Чернівецької обл.; Дб – с. Добринівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл.; Дв – с. Давидівка Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.; Зб – смт Заболотів Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.; К – с. Кам'яна Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.; Кп – с. Каплівка Хотинського р-ну Чернівецької обл.; Лж – смт Лужани Кіцманського р-ну Чернівецької обл.; Лк – с. Луковиця Глибоцького р-ну Чернівецької обл.; М – с. Малинці Хотинського р-ну Чернівецької обл.; МК – с. Малий Кучурів Заставнівського р-ну Чернівецької обл.; Мл – с. Малятинці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.; Мм – с. Мамаївці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.; Нп – смт Неполоківці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.; НСт – с. Нижні Станівці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.; Пг – с. Погорилівка Заставнівського р-ну Чернівецької обл.; Пд – с. Подвірне Новоселицького р-ну

Чернівецької обл.; Пдв – с. Підвисоке Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.; Пр – с. Перківці Кельменецького р-ну Чернівецької обл.; Рдн – с. Рудники Снятинського р-ну, Івано-Франківської обл.; Ркш – с. Рукшин Хотинського р-ну Чернівецької обл.; Рх – с. Рухотин Хотинського р-ну Чернівецької обл.; Рш – с. Рашків Хотинського р-ну Чернівецької обл.; Сн – с. Снячів Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.; СтВ – с. Старий Вовчинець Глибоцького р-ну Чернівецької обл.; СтЖ – с. Стара Жадова Сторожинецького р-ну, Чернівецької обл.; Юж – с. Южинець Кіцманського р-ну Чернівецької обл.

THE CATEGORY OF EVALUATION IN THE SPASE OF DIALECT TEXT

Manifestations of evaluation in different genre dialectal texts recorded in the Pokuttia-Bukovynian dialects were described in the paper. On more informativeness and expressivity of text as a mean of nomination comparing with one word nomination was accentuated. The issues of the necessity of dialect texts correct comment, the thematic and areal filling in dialect textography and dialect texts stylistic research were raised in the study.

Беларуская дыялектная тэкстаграфія: набыткі, стан і перспектывы даследавання

Даследчыкі беларускага вуснага маўлення на працягу многіх гадоў актыўна запісваюць дыялектныя тэксты, публікуюць іх і на аснове гэтых запісаў ствараюць тэарэтычныя і практычныя навуковыя працы. Штогод наладжваюцца дыялекталагічныя экспедыцыі для вывучэння стану і характэрных асаблівасцей сучасных беларускіх народных гаворак. У першую чаргу неабходна адзначыць рэгулярныя дыялекталагічныя экспедыцыі супрацоўнікаў аддзела дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі Інстытута мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы, а таксама экспедыцыі, якія праводзяцца пад кіраўніцтвам выкладчыкаў Гродзенскага дзяржаўнага і Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэтаў. Акрамя таго, навуковыя даследаванні праводзіліся раней і праводзяцца зараз беларускімі фалькларыстамі і этнографамі.

На сучасным этапе адным з прыярытэтных напрамкаў як для замежных, так і для айчынных дыялектолагаў з'яўляецца запіс звязных дыялектных тэкстаў, на аснове якіх можна даследаваць усе моўныя ўзроўні: фанетыку, марфалогію, лексіку, сінтаксіс, а таксама ўстанавіць ступень захаванасці дыялектаў на момант збору матэрыялаў. Дыялектныя тэксты могуць служыць базай для стварэння сінхронных супастаўляльных апісанняў дыялектных сістэм. Найменш даследаваным на сённяшні дзень з'яўляецца сінтаксіс беларускіх народных гаворак, дэталёвае вывучэнне якога магчыма правесці толькі на аснове звязных дыялектных тэкстаў, запісаных з дапамогай сучасных тэхнічных сродкаў ад карэнных жыхароў розных рэгіёнаў Беларусі.

Дыялектныя тэксты – гэта, у першую чаргу, факты жывых сведкаў розных падзей, якія адбываліся ў розныя часы ў краіне, таму яны ўяўляюць цікавасць не толькі для моваведаў, але і для гісторыкаў, этнографаў, сацыялінгвістаў, культуролагаў і г.д. Яны з'яўляюцца своеасаблівымі помнікамі беларускай мовы

пэўных перыядаў яе развіцця. “Дыялекты – частка народнай культуры. Знаёмячыся з гаворкамі, мы атрымліваем не проста звесткі аб назвах прадметаў побыту, значэннях слоў, паняццях, якія не ўласцівы гарадскому жыццю. За імі стаяць пэўныя спосабы вядзення гаспадаркі, асаблівае сямейнага ўкладу, абрады, звычаі, народны каляндар. У кожнай гаворцы вялікая колькасць выразных, яркіх слоўных вобразаў, фразеалагізмаў, якія перадаюць своеасаблівае ўспрыняцце і бачанне жыцця вясковым жыхаром – селянінам” [16, 14]. Чытаючы звязныя тэксты, запісаныя ад вясковых жыхароў, мы знаёмімся з цэлым комплексам разнастайных народных уяўленняў пра свет, якія часта адрозніваюцца ад уяўленняў гараджаніна.

Усе апублікаваныя да гэтага часу беларускія дыялектныя тэксты дзеляцца на дзве групы: тэксты, запісаныя “ад рукі” і тэксты, запісаныя з дапамогай магнітафонаў ці дыктафонаў. У асноўным гэта маналогі, хаця ў некаторых з іх прысутнічаюць асобныя рысы, характэрныя для дыялагічных зносін (у прыватнасці, пытанні экспларатара, звароты інфарманта да суб’есдніка тыпу *Мае вы дзевачкі! Дачушка мая!* і пад.). Практычна ва ўсіх выданнях падаюцца наступныя звесткі: хто запісаў, у які час зроблены запісы, у якой мясцовасці, звесткі пра інфармантаў. Асабліва важным з’яўляецца ўказанне ўзросту інфарманта, таму што насельніцтва многіх беларускіх вёсак складаецца выключна з людзей сталага веку, некаторыя гаворкі не маюць маладых носьбітаў. Гэта гаворыць пра тое, што запісаныя сёння тэксты могуць у недалёкай будучыні аказацца адзінымі ўзорамі той ці іншай гаворкі. Большасць дыялектных тэкстаў прысвечана побыту, народным звычаям, промыслам, успамінам пра маладосць, калектывізацыю, ваенныя падзеі і г.д.

Многія даследчыкі даўно ўсвядомілі асаблівую каштоўнасць тэкстаў, дадаючы іх да сваіх тэарэтычных прац. Яшчэ ў другой палове XIX – пачатку XX стагоддзя былі запісаны шматлікія тэксты, у асноўным фальклорна-этнаграфічнай скіраванасці, такімі вядомымі даследчыкамі як І.І. Насовіч, М.Я. Нікіфароўскі, Е.Р. Раманаў, А.К. Сержпутоўскі, П.В. Шэйн і інш. На жаль, не ўсе яны могуць быць выкарыстаны зараз пры вывучэнні дыялектных асаблівасцей беларускай мовы. Гэта звязана, у першую чаргу, з тым, што большасць з іх была запісана ў свой час “ад рукі”, па-другое, гэта ў

асноўным замовы, паданні, абрадавыя песні, легенды і інш., якія ўзнаўляліся з пакалення ў пакаленне, і не ва ўсіх іх адлюстроўваліся дакладна асноўныя фанетычныя, марфалагічныя ці сінтаксічныя асаблівасці гаворкі, а ўвага звярталася на жанравыя асаблівасці, змест запісанага.

Вядомы рускі дыялектолаг Р.І. Аванесаў адзначаў, што “адказнасць дыялектолага за яго работу на месцы надзвычай вялікая. У той час як работа даследчыка пісьмовага помніка можа правярацца і кантралявацца другім даследчыкам, наступнымі пакаленнямі, таму што пісьмовы помнік даступны для агляду і даследавання многіх, – вуснае маўленне даступна для назірання толькі ў момант, калі ажыццяўляецца акт маўлення. Пагэтаму дыялекталагічныя запісы не могуць быць правераны і пракантраляваны іншай асобай пазней, не ў тым месцы, дзе зроблены запіс. Нават у тым выпадку, калі ўдасца правесці паўторныя назіранні над мовай той жа асобы і сустрэць ужо запісаныя факты, і ў гэтым выпадку нельга атаясамліваць факты старога і новага запісу: пры новым назіранні, у другі час, пры іншай сітуацыі, праз пэўны прамежак часу магло быць вымаўленне, адрознае ад таго, што было адзначана ў старым запісе” [1, 263].

Да пачатку 70-х гадоў XX ст. асобных выданняў дыялектных тэкстаў у беларускім мовазнаўстве не было. Невялікія кавалкі іх або асобныя сказы выкарыстоўваліся ў якасці ілюстрацый у манаграфіях і дыялектных слоўніках. Найбольшай актыўнасці дасягнула работа па запісе дыялектных тэкстаў у канцы XX – пачатку XXI ст. У артыкуле намі прааналізаваны толькі выданні, у якіх змешчаны дыялектныя тэксты, запісаныя дыялектолагамі.

Хрэстаматыі. Адным з першых спецыяльных выданняў з’яўляецца “Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі” [14], складзеная калектывам аўтараў Інстытута мовазнаўства АН Беларусі. Імі былі выкарыстаны таксама матэрыялы Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы. Звыш 600 тэкстаў было запісана ў пэўны адрэзак часу (з 1948 па 1960 гг.) на ўсёй тэрыторыі пашырэння беларускіх народных гаворак (у 106 раёнах). Гэта ў асноўным невялікія па аб’ёме звязныя тэксты на бытавыя тэмы, а таксама, часткова, фальклорныя матэрыялы. Кожны тэкст запісаны з выкарыстаннем спрошчанай транскрыпцыі, мае свой парадкавы нумар і пашпартызацыю: хто і дзе запісаў (побач з

назвай населенага пункта падаваўся нумар гэтага пункта на картах ДАБМ), у які час, прозвішча інфарманта з указаннем яго ўзросту:

Ельскі раён. Валаўск (№ 991)

М'и ходз'іл'и на в'ечорк'и. Зб'ёромса ды прадом ўс'ю ноч. Зб'ирал'уса, у когó хата больша, да прадом, потóm тком. Сп'евáйуц' дз'ёўки, шче йак сп'евáйуц'. Сп'евáйом хлóпцы, дз'ёўк'и ум'ёсц'и. На пóсв'ец'и (кóм'ин так'и) лучына гóрэла. Лáмпа горéла на кóл'еды, йак музыкi грál'и. У посталáх скока́ли. Бул'и тоды́ с'в'іты з забóром, с'і́ва с'в'іта з сукна́, сподн'і́ца до́ўга з л'áмтам'и, шерсц'áна. Л'áмты нашы́вал'и по два рады́, по тры. Хварту́х буў зошы́ты, горс'ёты зошы́тыйе, рукава́ зошы́ты до пáлцоў. Чепцы́ бул'и. И я чепца́ нос'ила. Зáмуж идз'е́, то чепца́ надз'ейу́ц', и умр'е́ – чепца́ надз'ейу́ц'.

Запісана ў 1958 г. А.У. Арашонкавай ад Ф.С. Рамановіч, 82 г.

Невялікая колькасць тэкстаў была запісана на магнітафон, а потым расшыфравана, але большасць з іх запісвалася ўручную, таму магчымы недакладнасці пры запісе, асабліва, калі гэта рабілі студэнты. Запіс дыялектных тэкстаў патрабуе не толькі прафесійных ведаў, але і здольнасці выклікаць прыхільнасць да сябе суразмоўцы, заслужыць сімпатыю і давер. Акрамя таго, нявопытны збіральнік не заўсёды здольны заўважыць некаторыя тонкія фанетычныя адрозненні і перадаць іх пры запісе. Аднак, нягледзячы на ўсе недакладнасці, хрэстаматыя адыграла важную ролю ў навучальным працэсе ў ВНУ краіны. У навуковы ўжытак быў уведзены новы дыялектны матэрыял, якім шмат гадоў карысталіся выкладчыкі пры распрацоўцы курсаў і спецкурсаў па дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі, а таксама студэнты пры вывучэнні дысцыпліны “Дыялекталогія беларускай мовы”.

Праз сямнаццаць гадоў выкладчыкамі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта была падрыхтавана яшчэ адна хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі [12], укладальнікі якой абгрунтоўвалі неабходнасць яе з’яўлення цалкам падзяляючы думку расійскіх даследчыкаў аб тым, што “пройдзе не так многа часу, і пад уплывам літаратурнай жывая мова народа зменіцца – такі няўхільны і натуральны закон яе развіцця. Калі не занатаваць яе сёння, яна можа бяследна знікнуць заўтра. Для будучых пакаленняў, для навукі можа знікнуць тое, што складае непаўторную каштоўнасць народа, значную частку яго духоўнай культуры” [4].

Адпапярэднй хрэстаматыі адрознівае тое, што ўсе запісы зроблены з дапамогай магнітафонаў. Гэта дазволіла больш дакладна зафіксаваць значныя па памеры дыялектныя тэксты з захаваннем фанетычных, граматычных, сінтаксічных і іншых асаблівасцей дыялектнай мовы. Важным з’яўляецца таксама тое, што ўсе тэксты расшыфраваны і затранскрыбіраваны адным вопытным даследчыкам – моваведам-дыялектогам Е.С. Мяцельскай. Хрэстаматыя з’яўляецца ўзорам дыялектных тэкстаў 70-х гадоў XX стагоддзя. Пашпартызацыя тэкстаў зроблена так жа, як і ў папярэднй хрэстаматыі:

Шаркоўшчынскі раён. Ёды. Запісана ў 1969 г.

У.М. Мацюшкам ад З.М. Яблонскай, 1928 г.н.

Л’этам быва́йа с’в’ата Купа́ла. П’эрат с’в’атам з’б’іра́йіцца маладз’о́ш і іду́ц’ дз’е-н’ёбу́ц’ над ваду́, над рэ́чку, абав’аско́ва ў лес. Ну з’б’іра́йіцца н’ёску́л’к’і дз’ерав’ён’ маладз’о́ш. З гармо́н’ікам. З му́зыкай. Дз’і́ўча́ты с’ц’в’іта́мі, ды́й на по́л’і ц’в’ато́ў наб’еру́ц’. П’айу́ц’ н’ёс’н’і купа́л’ны́я і ўс’уноч гу́л’айу́ц’. С’м’і́л’чак’і хадз’і́л’і гл’адз’еу́ц’, ц’і ц’в’іц’еу́ц’ па́парац’у́. Б’езумо́ўна, што йа́ны н’і́йа́к’і́х там ц’в’ато́ў н’і на́шл’і па́парац’і́, ну было́ ду́жа в’ас’о́ла. Дз’і́ўча́ты в’і́л’і в’ано́чк’і і са с’в’ёчка́м’і пуска́л’і на ваду́ і зага́давал’і – свой адз’і́н в’ано́чык, ну й і́ак’і́а ў і́іх был’і на пры́м’еу́ц’е хло́пцы, на ка́ждага хло́пца то́жа в’ано́чык. Пу́с’ц’у́ц’ на ваду́ і гл’і́дз’а́ц’у́, чый в’ано́чык ш чыйі́м со́йдз’і́цца. Гэ́та тады́ ўжо абав’аско́ва па́жэ́н’у́цца.

Матэрыялы гэтай хрэстаматыі доўгі час выкарыстоўваліся пры падрыхтоўцы тэарэтычных работ па дыялекталогіі, падручнікаў і дапаможнікаў. Праца і зараз запатрабавана студэнтамі філалагічных факультэтаў ВНУ краіны.

У 2007 годзе была апублікавана хрэстаматыя “Дыялектная мова Гродзеншчыны”, аўтарамі-складальнікамі якой з’яўляюцца доктар філалагічных навук М.А. Даніловіч і кандыдат філалагічных навук Н.К. Памецька [8]. Ад папярэдніх хрэстаматый яна адрозніваецца тым, што гэтая хрэстаматыя рэгіянальнага тыпу, у ёй сабраны тэксты з аднаго рэгіёна – Гродзеншчыны. Тэксты запісаны складальнікамі і студэнтамі ў час дыялекталагічных практык на працягу 20 гадоў у сямнаццаці раёнах Гродзенскай вобласці. Тэксты складаюцца з дзвюх частак: спачатку падаюцца ўзоры мясцовых гаворак, потым – этналінгвістычныя запісы.

Тэксты запісаны спрощанай транскрыпцыяй, не зусім зручным з'яўляецца тое, што націск пазначаны не надрадкавым знакам, а націскны галосны выдзяляецца курсівам.

Бераставіцкі раён

Пярот, помню, хлеп пяклі на лапачі. Рабілі рошчын у дзешчы, а потым на гэтай рошчыне мясілі цесто. Палілі руску такую печ і на лапачі рабілі бохан хлеба і тады – шух яго ў печ. Калі не ўпадаў, то возьмуць патрасуць лапату. Закрывалі печ дзверкамі і так пяклосё ўсё. Чэрас час чы два даставалі боханы, а пяклі боханаў, сколькі ў печ улазіло. Хватало хлеба на дзве нядзелі, а то і болей. Хлеп чарствеў, але ш елі, лепшаго ня было. А бацькі ўсё казалі, кап елі хлеп усей сухі, то не будзяця грымотаў баяцца. Мы елі аш вушы трасьліся. .. Хлеп пёкса на рошчыне, дражжоў не было. А гэту саму рошчыну рабілі са скарынкаў, змочаных у вадзе. Толькі сыпякуць хлеп і ўжэ рыхтуюць рошчыну на наступны запёк.

Я.І. Руткоўскі, 1933 г.н., г.п. Вялікая

Бераставіца, 1994 г.

У 2009 годзе супрацоўнікамі аддзела дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі была апублікавана “Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі. Цэнтральная зона” для адлюстравання рэальнага стану сучаснага вясковага маўлення [15]. Адметнасць гэтага выдання, у параўнанні з іншымі, заключаецца ў тым, што ў ёй адлюстраваны фанетычныя, марфалагічныя, сінтаксічныя і лексічныя рысы, характэрныя для беларускіх народных гаворак цэнтральнай часткі Беларусі (случка-мазырскія і гродзенска-баранавіцкія гаворкі) у канцы XX – пачатку XXI ст. Гэтыя гаворкі, як вядома, ляглі ў аснову беларускай літаратурнай мовы. Упершыню да тэкстаў падаюцца навуковыя каментарыі з тэарэтычным аналізам матэрыялаў, падрыхтаваныя В.М. Курцовай. Акрамя таго, у кнізе змешчаны бібліяграфічны спіс асноўных прац па беларускай дыялекталогіі і тры дапаможныя карты: карта 1. “Цэнтральная дыялектная зона гаворак беларускай мовы”, карта 2. “Екаюча-якаючы вакалізм гаворак беларускай мовы” і карта 3. “Закрытыя галосныя [ф] і [к] у гаворках беларускай мовы”. Усе тэксты запісаны з дапамогай дыктафонаў, поўная фанатэка іх захоўваецца ў аддзеле дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі. Як правільна сцвярджае вядомы ўкраінскі мовавед П.Я. Грыцэнка, “гучанне мовы можа

перадаць толькі само гучанне, а найдасканалейшая транскрыпцыя адкрывае толькі вобраз гучання” [7, 10]. Выкарыстанне дыктафонаў пры запісе дало магчымасць запісаць звязныя тэксты значна большыя па памеры, на аснове якіх сапраўды можна даследаваць дыялектную мову на ўсіх узроўнях. У хрэстаматыі, як і ў папярэдніх выданнях, тэксты падаюцца з дапамогай спрошчанай транскрыпцыі, у кожным слове прастаўлены націск, абазначаецца мяккасць зычных:

Старадарожскі раён, в. Рухава.

А.І. Марціновіч, 1925 г.н.

Запісала Л.П. Кунцэвіч у 2008 г.

Посьле вайны ў сялё адны бабы й дзеці асталіся. Усё кáдравікі як пашлі на хронт, то там і асталіся. У Мірона п'яць сыноў пашло, і ніхто ні вярнуўся. Міроніха з гора самá рано памёрла. Замуш дзяўкам ні было за каго йці. Бабы ўсю работу рабілі. І аралі, запрóгшыся самі ў плух, і сено стагавалі, і гной на поле вывóзілі. Пааставаліся ўдóвамі, так і гаравалі. Адна адной намагáлі, пакуль ні ўзьбіліся зноў на якое хазяйство: хто дзе якую кўрачку ўзгадуе, хто цялушачку дзе кўпіць, зярна яко́го прыдабóдзе трóхі. Кардóплёў ні было чым сёяць, то лушпáйкі з вóчкамі абразáлі і садзілі. Катóры прападзé, а катóры і ўзьідзе. Так паціху і разжыліся.

Хрэстаматыя адлюстроўвае як тыя асноўныя дыялектныя адрозненні, якія знайшлі адлюстраванне ў Дыялекталагічным атласе беларускай мовы, так і не прадстаўленыя ў ім. Яна мае камп'ютарную версію, якая з'яўляецца асновай для стварэння базы даных “Нацыянальны тэкставы корпус сучаснага беларускага дыялектнага маўлення”. Зараз у аддзеле рыхтуецца да выдання другая хрэстаматыя такога ж тыпу – “Беларуская дыялекталогія. Усходняя зона”. Значная частка матэрыялаў ужо запісана і расшыфравана, яны таксама ўводзяцца ў базу даных.

Слоўнікі. Вопытныя даследчыкі роднай мовы рабілі запісы дыялектных тэкстаў і публікавалі іх у разнастайных выданнях, у тым ліку і ў слоўніках. Адным з такіх выданняў з'яўляецца пяцітомны “Тураўскі слоўнік” [13], матэрыялы для якога на працягу дзесяці гадоў збіралі супрацоўнікі Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР у адным з найбольш старажытных усходнеславянскіх гарадоў Тураве і яго наваколлі. У канцы кожнага тома змешчаны ўзоры мясцовай гаворкі.

Тэксты дапаўняюць слоўнік ілюстрацыйным матэрыялам, яны знаёмяць чытача з асаблівасцямі сінтаксісу гаворкі, уяўляюць каштоўнасць з боку зместу і формы:

Пра вужоў

Як му толькі прыехалі, то ў нас на хуторы там столькі было вужоў! Столькі было вужоў, шо о-о! Ох, не можна было прайці! А нога мне болела, то так лежу, а вуж по ногах мне! Мама мне кочэргу подала, сама пошла просо полоць. То я штук дзесець іх заб'ю. По голове – да заб'ю. А вон воняе, той прокляты вуж. Порве мене часом, пока мама прыдзе. Агы! О-о, гадкіе! Нехай вонэ здохне! Воны, вужэ, не кусаюцца, то гадзюка кусаецца. Вуж не. Шоб воны кусаліся, то воны б поелі нас! Молоко вуп'е. А не думайце. Корова прывукла. Бегала корова додому. Не зналі нічога, потом нашлі вужа ў одрыні, вон сасаў ее. Як забілі, то дней тры корова рэўла, ек без цяляці. Було то было! Шчэ й сколькі было! Тоўсты зробіўса. Сасаў корову.

*Бярэжцы. Запісаў у 1976 г. на магнітафоне
А.А. Крывіцкі, зрабіў транскрыпцыю І.Я. Яшкін.*

Тэксты, змешчаныя ў Тураўскім слоўніку, даюць уяўленне пра побыт, народныя звычаі палешукоў, развіццё рамёстваў, прыроду краю і г.д. На жаль, у тэкстах не прастаўлены націск, што некалькі зніжае іх каштоўнасць.

Невялікая колькасць тэкстаў прадстаўлена таксама ў “Дыялектным слоўніку Косаўшчыны” Алеся Зайкі [10]. Тэксты запісаны ў Івацэвіцкім раёне Брэсцкай вобласці (гродзенска-баранавіцкія гаворкі) і яскрава ілюструюць дыялектныя асаблівасці жывой гаворкі Косаўшчыны:

*Г.В. Бахур, 1923 г.н.
в. Яглевічы. Тэкст запісаны ў 2003 г.*

А зімой дзяўчата варожаць. На Каляду збіраюцца, пайдуць у куратнік, знімуць з сядала чорную курыцу, насыплюць горбачкамі жыто у адзін роўненькі радок. І пускаюць курыцу. Колькі дзяўчат, столькі гарбачок. З чые ўперуч пачне дзяўбсці, тая першая і замуж пайдзе. Во адну пачала дзяўбсці, патам другую, адышлася – пачала трэцюю. Гэдык адна за аднаею і замуж выходзілі, а чыю не захачела – тая яшчэ ў дзеўках сядзела.

Зборнікі. У 1991–1993 гг. супрацоўнікамі Інстытута мовазнаўства былі праведзены дыялекталагічныя экспедыцыі па даследаванні і фіксацыі асаблівасцей мовы і духоўнай

культуры насельніцтва рэгіёнаў, якія пацярпелі ад аварыі на Чарнобыльскай АЭС. Для гэтага былі заключаны дамовы з Дзяржаўнай гісторыка-культурнай экспедыцыяй па выратаванні помнікаў гісторыі і культуры Беларусі у раёнах, якія пацярпелі ад аварыі на Чарнобыльскай АЭС. Вынікам гэтых экспедыцый стаў зборнік “Гавораць чарнобыльцы” [6], большую частку якога складаюць тэксты, запісаныя ад перасяленцаў з пацярпелых раёнаў:

Ф.Д. Клімчук, С.Г. Лобач, Т.М. Трухан.

Хойніцкі раён, в. Баршчоўка (ДАБМ № 1010)

Думаеце, надоўго радзіцыя? Я думаю – надоўго. Выведзеце ёе со своей стороны, а ена на мою пералезе. А не бояцца людзі. Поёхалі до себе ў зону. У доме вугалле, коструля ў пёчы стоіць. Хтосьці пёч паліў. У шкафі одзежы – нічаво. Забралі. Походзяць екія цюрэмшчыкі, да і так якіе. І ёсці – закатак екіх, горэлкі. Як убачыла – погано зробілося. А ўсе там ведзецца шчэ: і кабаны, і свіння, і зезюля куде, і сарокі. І козы бегаюць. А ці будзе што далей весціся – ніхто не знае.

Як вядома, самая паўднёвая частка гаворак Гомельшчыны ў сувязі з поўным высяленнем адсюль мясцовага насельніцтва зараз цалкам разбурана, таму тэксты, запісаныя ад людзей гэтага рэгіёна, уяўляюць сабой значную каштоўнасць. Акрамя расказаў жыхароў на бытавыя тэмы, у зборніку змешчаны і этналінгвістычныя матэрыялы.

У 1991 годзе вядомымі даследчыцамі роднай мовы Е. Мяцельскай і Э. Блінавай быў апублікаваны дапаможнік “Беларуская дыялекталогія. Практыкум” [11], які прызначаны для студэнтаў філалагічных факультэтаў. Каштоўнасць яго заключалася, перш за ўсё, у тым, што ў кнізе змешчаны арыгінальныя звязныя тэксты, на аснове якіх складаліся заданні для вывучэння той ці іншай дыялектнай з’явы, аналізу гаворкі і г.д.:

Буў л’он і конопл’і. Конопл’і крэпк’іе, а л’он слаб’ейшы. Конопл’і намном в ногах, доўго-доўго мн’ем, шоб оно стало так’е б’іла. Потом його вуб’йеш добрэ, вудз’ем на вул’іцу і його об вушак, його і об з’емл’у, його і об п’есок, шоб вонó булó б’іл’ен’ечк’е. Його вуц’егн’еш, вуб’йеш. І потом вжэ наб’івайеш на грэб’ен’і мучэш так’іе мучк’і. Тыіе мучк’і мац’і продз’е на тон’ен’к’е да ччэ полотнó, шоб на сорóчку булó, шоб на сподн’іцу булó, на кóфту булó. А потом жэ ж трэбо

та́нц'і поплес'ц'і. Ма́ц'і ж тыйе до́брые му́чк'і н'е да́е, о́на соб'і хова́йе, а тфл'ко йе́ты́е кло́чы́е му кра́дом от ма́ц'ер, да й с'едз'імо́, да й продб́м.

г.п. Лельчыцы Гомельскай вобл.

ад В.А. Астаповіч, 63 гады.

У адзеле дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі, пачынаючы з другой паловы XX стагоддзя, публікуюцца дыялекталагічныя зборнікі [9]. З 2005 года ў змест гэтых зборнікаў уведзены раздзел “Тэксты”, якія запісваюцца супрацоўнікамі аддзела ў час штогодніх дыялекталагічных экспедыцый. З 2010 года гэтыя зборнікі набылі статус перыядычнага выдання і публікуюцца пад назвай “Беларуская дыялекталогія. Матэрыялы і даследаванні” [3]. Тэксты запісваюцца з дапамогай дыктафонаў, у асноўным, ад вясковых жанчын сталага веку, якія з’яўляюцца карэннымі жыхарамі і таму ў іх гаворцы захаваліся ўсе асаблівасці традыцыйнай гаворкі:

Л.Г. Васілеўская, 1934 г.н., адукацыя

пачатковая; запіс зроблены ў в. Карніца

Глускага раёна ў 2009 г. В.І. Крупко.

Ма́сліца рабі́ла да пасьлёдняга дня, паку́ль і каро́ву [трымала]. Прада́ла каро́ву, шчэ палаві́на халадзі́льніка было́ ма́сла. І цяпер е ма́слабо́йкі, до́ма валя́юцца. Малако́ кісьлі́ш, ськісьлі́ш малако́, сьмята́на атсто́йваецца сьмята́ну сабі́раеш, у ма́слабо́йку. А тады́ ш такі́ э́ты зроблена́ э́та з ручка́ю, і сядзеш сту́к-сту́к-сту́к-сту́к. І вот ужэ́ і чува́ць, як яно́ скла́даецца. Пра́ма ў ру́цэ ашчу́шчаецца, што́ там ні жы́тка сьмята́на, па́дбівáецца, па́дбівáецца ма́сла. Галу́шку выкі́даеш кілагра́м, змы́ваеш яго́ до́бра ў ва́дзе, пера́мывеш у трох ва́да́х, ужэ́ яно́ чысьце́нька.

Супрацоўнікамі гэтага ж аддзела на пачатку XXI стагоддзя пры падтрымцы Беларускага рэспубліканскага фонда фундаментальных даследаванняў быў распрацаваны праект “Мова сучаснай беларускай вёскі” (навуковы кіраўнік В.М. Курцова). Усяго экспедыцыйна быў абследаваны 21 раён з усіх шасці абласцей Беларусі, дзе запісваліся ўзоры маўлення прадстаўнікоў розных сацыяльных груп сельскага насельніцтва. Гэтыя запісы таксама ўключаны ў корпус дыялектных тэкстаў. Да тэкстаў зроблены навуковыя каментарыі. На падставе аналізу гукавых запісаў былі выяўлены моўныя асаблівасці (у асноўным

фанетычныя), якія раней не апісваліся ў дыялекталагічных працах. Да корпуса тэкстаў, запісаных распрацоўшчыкамі, упершыню прыкладзены дыск “Нацыянальны тэкставы корпус. Узоры дыялектнага маўлення”. Пошук тэкстаў можна ажыццяўляць па дзесяці наступных фармальных крытэрыях: 1) вобласць, дзе запісаны тэкст, 2) раён, 3) вёска, 4) прозвішча інфарманта, 5) год нараджэння, 6) адукацыя, 7) год запісу, 8) аўтар запісу, 9) аўтар расшыфроўкі, 10) дыялект (група гаворак).

Даволі значная падборка беларускіх дыялектных тэкстаў змешчана ў першым томе двухтомнага выдання “Браслаўшчына” [3], навуковым рэдактарам якога з’яўляецца Эльжбета Смулкова. Браслаўшчына—шматэтнічная паўночна-заходняя частка Беларусі, якая да 1939 года ўваходзіла ў склад Рэспублікі Польшча. Мэтай даследавання было азнаямленне са сферай функцыянавання шматмоўя ў названым рэгіёне. Да выдання прыкладаецца дыск з узорамі дыялектнага маўлення. У пашпартызацыю тэкстаў, акрамя прынятых у папярэдніх выданнях звестак, дадаецца веравызнанне і нацыянальнасць інфарманта:

*Damasze, kobieta, Polska, katoliczka, lat 93,
ze swoją córką, Białorusinką, katoliczka, 68 lat;
rozmawiała Olga Guszczewa i Helena Kazancewa
w 2004 roku.*

Не, ніводзін дзень ня была ў школе. Мы бедна жылі, так во ад гэтай во пары, во такія, як дзесяць гадоў так я ўжо служыла, па людзях. Па людзях служыла і служыла, а гэтыя, а тады, ужо як у Лятвію сталі браць людзей, тады я пайшла ў Лятвію. У Лятвіі лягчэй было рабѡтаць, як у ... тут. Тут па хазяінах як пойдзеш, так ні ты даспаўшы, ні ты даеўшы, нічога, толькі рабѡтай і рабѡтай. А ў Лятвіі два часы одыху.

Практычна ўсе да гэтага часу запісаныя беларускія дыялектныя тэксты, як відаць з прыведзеных прыкладаў, перадаваліся пры расшыфроўцы з дапамогай спрошчанай транскрыпцыі, пры гэтым, адна і тая ж фанетычная з’ява ў розных выданнях перадавалася па-рознаму, напрыклад, *лье* і *л’я*, *у н’едз’ел’у* і *у недзѣлю* і інш. Пры “расчыванні” тэкстаў звычайна прапускаюцца паўторы, не адлюстроўваюцца паўзы, не перадаецца інфармацыя, якую інфарманты паказваюць рукамі, што робіць дыялектны тэкст больш гладкім, і па-гэтаму, зразумела, яны не даюць **поўнага** ўяўлення пра сінтаксічныя

і інтанацыйныя асаблівасці беларускіх народных гаворак. Часта бывае, што, як толькі экспларатар дастае дыктафон ці магнітафон, інфарманты пачынаюць ужываць не ўласцівыя для гаворкі канструкцыі, стараюцца гаварыць “культурна”, таму пры запісе тэкстаў сёння дыялектолагі карыстаюцца лічбавымі дыктафонамі, якія можна трымаць незаўважна для субяседніка. Сёння ўсе даследчыкі схіляюцца да думкі, што да кніжнага збору тэкстаў абавязкова павінен прыкладвацца дыск з запісамі. “Жывыя галасы, запісаныя на плёнку, даюць уяўленне не толькі пра фанетычныя, граматычныя і лексічныя бакі дыялектаў, – пра гэта ўжо многа вядома з публікацый у дыялекталагічнай літаратуры, – гэтыя галасы бяспечныя той у многім яшчэ не раскрытай і не расшыфраванай інфармацыяй, якая ўтрымліваецца ў прасадным баку маўлення, г. зн. у яе мелодыі, паўзацы, энергетычных і даўготных суадносінах паміж гукамі. Як бы блізка мы ні падышлі да сутнасці апісваемай з’явы – прасодыі маўлення – жывое маўленне нельга ўзнавіць з усякіх схем, графікаў і асцылаграм” [5, 10–11]. Да ўсіх апублікаваных раней тэкстаграфічных беларускіх выданняў, на жаль, дыскі не прыкладаюцца. Да гэтага часу ў беларускіх дыялектолагаў не было тэхнічных магчымасцей зрабіць гэта. Распрацоўшчыкі двух згаданых вышэй праектаў (“Мова сучаснай беларускай вёскі” і “Браслаўшчына”) прыклалі дыскі не з усімі запісанымі тэкстамі, а толькі з узорами тэкстаў.

Аналіз апублікаваных тэкстаграфічных крыніц паказаў, што назапашана даволі вялікая колькасць матэрыялаў, аднак, трэба канстатаваць тое, што не ўсе яны могуць быць выкарыстаны ў поўнай меры пры апісанні структуры гаворак, вывучэнні дыялектнай мовы як сістэмы.

У сучасных умовах пры наяўнасці разнастайных відаў запісвальнай тэхнікі найлепшым спосабам фіксацыі дыялектных тэкстаў з’яўляецца відэазапіс. У такіх выпадках запісваецца не толькі голас інфарманта, а фіксуецца і сам інфармант з яго мімікай, поглядам, жэстамі, усмешкай і г.д. [2, 5]. Беларускія дыялектолагі пакуль не маюць такіх відэазапісаў.

Зараз першачарговай задачай для беларускіх даследчыкаў роднай мовы з’яўляецца стварэнне Нацыянальнага корпуса дыялектных тэкстаў. У сувязі з гэтым штогод наладжваюцца

дыялекталагічныя экспедыцыі ў розныя рэгіёны Беларусі для запісу новых тэкстаў, якія папаўняюць гэту базу даных.

1. *Аванесов Р.И.* Очерки русской диалектологии. М. 1949.
2. *Аркушин Г.Л.* Українські діалектні тексти (до питання методології) // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство. № 1. Луцьк. 2011.
3. *Беларуская* дыялекталогія. Матэрыялы і даследаванні. Вып. 1–3. Мн. 2010–2014.
4. *Булатова Л.Н., Касаткин Л.Л., Строганова Т.Ю.* О русских народных говорах. М. 1975.
5. *Бюллетень* фонетического фонда русского языка. Приложение № 1. Русские народные говоры. Звучащая хрестоматия. Часть 1. Севернорусские говоры. М. 1991.
6. *Гавораць* чарнобыльцы (з мясцовых гаворак чарнобыльскай зоны ў Беларусі). Мн. 1994.
7. *Гриценко П.* Тексти як джерело дослідження чорнобильських говірок // Говірки Чорнобильскоп зони. Тексти. К. 1996.
8. *Дыялектная* мова Гродзеншчыны: хрэстаматыя. Гродна. 2007.
9. *З народнага* слоўніка. Мн. 1975; Народнае слова. Мн. 1976; Народная лексіка. Мн. 1977; Народная словатворчасць. Мн. 1979; Жывое народнае слова. Мн. 1992; Жывое наша слова. Мн. 2001; Скарбы народнай мовы. Мн. 2005; Народныя скарбы. Мн. 2008.
10. *Зайка А.* Дыялектны слоўнік Косаўшчыны. Слонім. 2011.
11. *Мяцельская Е., Блінава Э.* Беларуская дыялекталогія. Практыкум. Мн. 1991.
12. *Мяцельская Е.С., Камароўскі Я.М.* Беларуская дыялекталогія. Хрэстаматыя. Мн. 1979.
13. *Тураўскі* слоўнік: у 5 т. Т. 1–5. Мн. 1982–1987.
14. *Хрэстаматыя* па беларускай дыялекталогіі. Мн. 1962.
15. *Хрэстаматыя* па беларускай дыялекталогіі. Цэнтральная зона. Мн. 2009.
16. *Язык* русской деревни. Школьный диалектологический атлас. М. 1994.
17. *Brasławszczyzna.* Pamięć i współczesność. Tom I. Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców. Warszawa. 2011.

BELARUSIAN DIALECT TEXTOGRAPHY: ACHIEVEMENTS, STATE AND PROSPECTS FOR RESEARCH

The Belarusian dialect textography is analysed in the article. The fixed dialect texts are a valuable source for researching of all language levels, but primarily for morphology and syntax. Among different ways of dialectal speech fixing it is necessary paying attention to videorecordings.

**Дыялектныя тэксты як крыніца
па вывучэнні стану і дынамікі развіцця
моўных з’яў у гаворках цэнтральнай
дыялектнай зоны беларускай мовы**

Гісторыя беларускай дыялекталагічнай навукі склалася так, што тэкстаграфія як адзін з яе напрамкаў даследаванняў пачала інтэнсіўна развівацца ў другой палове 20-га ст. Даследчыкі беларускіх гаворак першай паловы 20-га не пакінулі ў спадчыну не толькі спецыяльных хрэстаматыйных выданняў дыялектных тэкстаў, але і проста раздзелаў тэкстаў у дыялекталагічных зборніках. Аднак на тое былі важкія навуковыя падставы. Першае ў нацыянальнай дыялекталогіі выданне гаворкавых тэкстаў на аснове запісаў, зробленых экспедыцыйным шляхам, было непасрэдна звязана са зборам матэрыялаў для “Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы” (ДАБМ). Зборнік тэкстаў [1], выдадзены ў сярэдзіне мінулага стагоддзя, быў дадаткам да комплексу прац па дыялекталогіі, падрыхтаваных у той перыяд [2]. Запісы, пададзеныя ў публікацыі, былі зроблены ў некаторых, так бы мовіць, прэзентатыўных населеных пунктах, даследаваных па праграме ДАБМ на ўсёй тэрыторыі Беларусі. Яны ўяўлялі сабой невялікія па аб’ёме тэксты, у якіх адлюстроўваліся найбольш выразныя асаблівасці мясцовых гаворак. На сёння гэта адзіная і галоўная тэкстаграфічная крыніца, у якой адлюстравана беларуская дыялектная мова ў яе стане ў 40-я гады ХХ ст. Дадзенае выданне, хоць і недастатковае для ажыццяўлення разгорнутага апісання сучаснага стану гаворак беларускай мовы ў параўнанні з 40-мі гадамі мінулага стагоддзя, аднак статус важнай інфармацыйнай крыніцы да матэрыялаў ДАБМ яно не страцілі. Грунтоўнай базай лінгвістычнай інфармацыі для ажыццяўлення даследаванняў па вывучэнні стану гаворак беларускай мовы і ўстанаўленні дынамікі іх развіцця ў ХХ ст. з’яўляюцца найперш спецыяльныя, хрэстаматыйныя выданні тэкстаў [3], а таксама істотныя па аб’ёме дадаткі

да некаторых слоўнікаў [4] ці асобныя раздзелы тэкстаў у дыялекталагічных зборніках [5]. Наяўныя тэксты – гэта не толькі адметны духоўны набытак беларускага народа, у якіх гісторыя апісваецца і ацэньваецца самімі ўдзельнікамі розных падзей, у першую чаргу гэта той неўзнаўляльны скарб, які ніколі ўжо нельга будзе паўтарыць. І тым ён надзвычай каштоўны. Для нацыянальнага мовазнаўства назапашаныя тэксты – гэта перадусім грунтоўны падмурак для апісання характару развіцця моўных працэсаў у беларускай мове, якая, за неістотным часавым выключэннем, у нацыянальны перыяд не была пануючым сродкам моўных зносін. Асабліва каштоўнасць дыялектных тэкстаў абумоўліваецца і тым, што манаграфічнае даследаванне гаворак кожнага раёна Беларусі ў форме іх традыцыйнага рознаўзроўневага апісання было зроблена часткова, хоць у пасляваенны перыяд перад беларускімі дыялектолагамі стаяла задача “прадоўжыць манаграфічнае апісанне беларускіх гаворак ... у ... кірунку на паўночны ўсход”. У выніку такога вывучэння з’явіўся б “папярочны зрэз усіх трох асноўных дыялектных паясоў: палескага, цэнтральнага і паўночна-ўсходняга”. Неабходнасць спалучэння лінгвагеаграфічнага вывучэння, якое ў пасляваенныя гады стала прырытэтным у беларускім мовазнаўстве, з манаграфічным дыктавалася той акалічнасцю, што манаграфічнае парэгіёнае апісанне “дае магчымасць больш глыбока і ўсебакова даследаваць тую ці іншую гаворку і здабыць каштоўныя навуковыя даныя, неабходныя для вывучэння мясцовых дыялектаў” [6, 223]. Падобная ўстаноўка на спалучэнне розных метадаў даследавання лінгвістычнай прасторы сведчыла, што фіксацыя дыялектных асаблівасцей толькі на аснове дыферэнцыяльнага падыходу, якім з’яўляецца, у прыватнасці, лінгвагеаграфічны, недастаткова для атрымання паўнаwartаснага сінхроннага апісання асобнага моўнага ідыёма. Такая інфармацыя выглядае асабліва недастатковай пры вырашэнні лінгвістычных задач у дыяхранічным, ці гісторыка-генетычным, аспекце. Для інтэрпрэтацыі любых моўных асаблівасцей важна мець факталагічную базу, угрунтаваную на выніках комплекснага, метадычна разнастайнага вывучэння дыялектнай мовы. Аднак задуманы план перспектыўнага дыялекталагічнага даследавання беларускамоўнага ландшафту аказаўся незрэалізаваным.

Практычна значная частка беларускамоўнай прасторы так і не была ахоплена традыцыйным дыялекталагічным апісаннем гаворак. У ХХІ ст. беларускае мовазнаўства па выніках працы ў галіне апісальнай дыялекталогіі прыйшло з набыткамі сярэдзіны мінулага стагоддзя: ніводнага спецыяльнага комплекснага даследавання па сінхронным вывучэнні дыялектаў беларускай мовы ці іх мясцовых гаворак у другой палове 20-га стагоддзя не было праведзена. Аднак менавіта ў гэты час, пачынаючы з 60-ых гадоў мінулага стагоддзя, у пачатку новага з’явіліся спецыяльныя зборнікі дыялекталагічных тэкстаў. Яны, як факталагічнага база матэрыялаў, кампенсуюць недахоп апісальных дыялекталагічных даследаванняў. Акрамя таго, каштоўнасць тэкставых запісаў яшчэ і ў тым, што змест многіх традыцыйных дыялекталагічных прац быў накіраваны на тое, каб прадэманстраваць дыялектныя адрозненні ад літаратурнай мовы, інакш кажучы, досыць часта даследаванні ажыццяўляліся на аснове дыферэнцыяльнага метаду або з выкарыстаннем яго элементаў. Усё гэта не давала цэласнага сістэмнага апісання дыялектнага ідыёма.

Тэкст, зразумела, не з’яўецца поўным эквівалентам жывой гаворкі, ён у большай ці меншай ступені карэлюецца з ёй, аднак наяўныя тэкставыя запісы, якія зроблены спецыялістамі, адлюстроўваюць сінхронны стан моўнай сістэмы ў яе рэальным выглядзе з адлюстраваннем самых розных маўленчых сродкаў. Пагэтаму дзякуючы тэкстам, можна звярнуць увагу і на такія моўныя факты, на якіх дыялектолагі не засяроджвалі сваёй увагі найперш з-за наяўнасці агульных папярэдніх звестак пра моўную сістэму. Так, прынамсі, сталася ў беларускай дыялекталогіі. Дзякуючы спецыяльнаму навуковаму праекту, мэтай якога з’яўлялася даследаванне мовы і наогул духоўнай культуры ў раёнах, што пацярпелі ад аварыі на Чарнобыльскай АЭС (экспедыцыі супрацоўнікаў аддзела дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі тагачаснага Інстытута мовазнаўства ў чарнобыльскі рэгіён праводзіліся на працягу 1991–1993 гадоў), пры аналізе тэкстаў было выяўлена наступнае. Мовазнаўцы ўстанавілі, што аканне, характэрнае для гаворак Мазыршчыны, мае своеасаблівы характар. Спецыфічнасць акання ў “рыхласці”. Падобная “рыхласць” праяўляецца ў тым, што “ёсць пазіцыі ці выпадкі, дзе /a/ на

месцы /о/ вымаўляецца выразна. Але досыць часта на месцы ненаціскаго /о/ вымаўляецца “сярэдні” ці “прамежкавы” гук паміж /а/ і /о/, у адных выпадках ён бліжэй да /а/, у другіх – да /о/” [7, 41]. Падобны характар рэалізацыі /а/ мае месца і ў становішчы пасля мяккіх зычных.

Прыкладам такога ж, “непрадбачанага” выяўлення моўных асаблівасцей з’явілася фіксацыя рэшткавых слядоў окання ва ўскраінных віцебскіх гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту беларускай мовы. Наяўнасць [о] у гэтым рэгіёне абумоўліваецца не ўздзеяннем экстралінгвістычнай сітуацыі, а выступала этнагенетычнай асаблівасцю, якая характарызавала фанетычны лад мясцовых гаворак. К канцу 20-га стагоддзя гэта рыса захавалася як знікаючая з’ява марфалагізаванага тыпу на вельмі абмежаванай тэрыторыі [8].

Не менш важным для нацыянальнай беларускай дыялекталогіі было і выяўленне асаблівасцей занаціскаго вакалізму ва ўскраіннай паўднёва-ўсходняй частцы сярэдніх гаворак беларускай мовы. Даследаванне гэтай тэрыторыі ў форме дыялекталагічных экспедыцый праводзілася на пачатку 21-га стагоддзя супрацоўнікамі аддзела дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі ў рамках рэалізацыі навукова-даследчага праекта “Мова сучаснай беларускай вёскі” пры фінансавай падтрымцы Беларускага рэспубліканскага фонда фундаментальных даследаванняў. Асобныя вынікі яго, як корпус звязных тэкстаў, змешчаны ў дыялекталагічных зборніках [9], вынікі тэарэтычнага асэнсавання тэкставых запісаў былі агучаны на Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Фанетычная праграма слова ў функцыянальна-стылістычным і эксперыментальным аспектах: сучасны стан і перспектывы” (г. Мінск, 20–21 лістапада 2012 г.) у дакладзе “Сучаснае дыялектнае маўленне: занаціскае аканне ва ўскраінных сярэднебеларускіх гаворках” (В.М. Курцова). Аўтарам заўважалася, што папярэдне зробленая на падставе матэрыялаў ДАБМ выснова аб характары ненаціскаго вакалізму, згодна з якой, па-першае, “існуе значная адпаведнасць паміж вакалізмам першага складу перад націскам і вакалізмам астатніх ненаціскных складоў (акрамя канцавога адкрытага)”, і, па-другое, “найбольш выразна неадрозненне галосных няверхняга пад’ёму праяўляецца ў гаворках з паслядоўных дысімілятыўным яканнем і супадзен-

нем іх у [и] у астатніх ненаціскных складах” [10, 168–169], вымагае, як паказваюць тэксты, некаторых удакладненняў і дапаўненняў. Так, ускраінныя гаворкі Гомельшчыны, якія ўваходзяць у склад гаворак цэнтральнай зоны, належаць да тыпу гаворак, што характарызуюцца адсутнасцю паралелізму паміж рознымі тыпамі акання. Гэта азначае, што сістэма вакалізму першага пераднаціскага складу пасля цвёрдых і мяккіх зычных адрозніваюцца. Як вядома ў дыялекталогіі, калі існуе адрозненне паміж характарам вакалізму пасля цвёрдых і мяккіх зычных, гэта сігналізуе, што фанетычная залежнасць галоснага першага пераднаціскага складу ад націскных галосных парушана. Тут перасталі дзейнічаць жы-выя тэндэнцыі. У даследаваных гаворках у паслянаціскных складах, акрамя тыповага ўжывання гука [і], было засведчана вымаўленне [а]: *та'коя* 'тонінячкая', *'боляй*, *'коняй*, *ча'тыры* *ж'менячкі*, *луг бі'ляяўскі*, *бі'ляяўцы*, *с'таўляй*, *'выбяр*у, *'Танячку* і *'Дунячку* і інш. [БД 2014]. На характар рэалізацыі [а] у адзначаным становішчы і якасць яго гучання на сучасным беларуска-ўкраінска-рускім памежжы ўказвалася таксама ў папярэдніх дыялекталагічных працах [11, 33–35 і інш.], адзначана гэта з'ява на прасторы пашырэння ўскраінных сярэднебеларускіх гаворак на розных па змесце картах ДАБМ [ДАБМ, к. 15–16 і інш.]. Але на аналізе дадзенай асаблівасці з пазіцыі тыпаў вакалізму, якія ўласцівы гэтай групе гаворак, а таксама згодна з выяўленнем залежнасці якасці ненаціскага галоснага ад характару наступнага зычнага, інакш кажучы, з пазіцыі сінтагматыкі, увага звычайна не спынялася. Між тым падобныя звесткі актуальныя не толькі для сінхроннага апісання мовы, яны надзвычай каштоўныя для вывучэння змен у структуры мовы, для высвятлення дынамікі развіцця моўнай сістэмы. З улікам таго, што гаворкі дадзенай групы ўваходзяць у склад сярэднебеларускіх, апісанне падобных фактаў, нават на ўзроўні выяўлення фанетычнага і фанематычнага інвентару, надзвычай запатрабавана ў беларускай лінгвістыцы. Важнасць іх абумоўліваецца як статусам сярэднебеларускіх гаворак у гісторыі нацыянальнага мова- і норматворчага працэсу, так і гісторыяй іх складвання.

Сярэднебеларускія гаворкі, якія пасам працягнуліся праз усю тэрыторыю Беларусі з захаду на ўсход, у мовазнаўчай літаратуры па дыялекталогіі характарызуюцца як цэнтраль-

ных. Лінгвістычны змест паняцця цэнтральныя гаворкі звычайна атаясамліваецца з гаворкамі, якія ляглі ў аснову фарміравання літаратурнай мовы. Пачынаючы з 20-ых гадоў XX ст. гаворкі наваколля Мінска таксама былі ўцягнуты ў актыўны нацыянальны моватворчы працэс і сталі асновай развіцця і выпрацоўкі нормаў сучаснай беларускай мовы [12, 278]. Выснова пра статус дадзенай групы гаворак як базы па выпрацоўцы літаратурных нормаў была невыпадковай. Гаворкі цэнтральнай часткі тэрыторыі Беларусі вядомы беларускі дыялектолаг Н.Т. Вайтовіч, а таксама і некаторыя іншыя моваведы ў 50–60-я гады лічылі асобным дыялектам беларускай мовы [13, 30–31]. Праўда, падобнае вылучэнне гаворак дадзенай тэрыторыі і наданне ім статусу асобнага дыялекта ў гісторыі беларускага мовазнаўства ўжо мела месца раней. Класіфікацыйны ранг – асобны дыялект у складзе дыялектных утварэнняў беларускай мовы – быў нададзены мінскім, цэнтральным гаворкам, Янкам Станкевічам [14, 8]. На моўную адрознасць цэнтральных, сярэдніх у складзе масіву беларускіх гаворак, указваў у сваёй наватарскай працы “Спроба лінгвістычнае геаграфіі Беларусі” заснавальнік лінгвістычнай геаграфіі Беларусі П.А. Бузук. Гаворкі гэтага абшару Беларусі ён вызначаў як гаворкі “пераходнай групы”. Такія іх характарыстыка абумоўлівалася папулярнай на той час у мовазнаўстве тэорыі бесперапыннасці структурна-тэрытарыяльных адносін паміж гаворкамі. Паводле гэтай тэорыі моўныя асаблівасці гаворак маюць нібыта адвольны характар прасторавага размяшчэння гаворак. Прасторавай праекцыяй падобнага размяшчэння гаворкавых рыс выступае напластанне асаблівасцей адна на адну. У выніку чаго гаворкі, якія займаюць сярэдзінае становішча паміж адрознымі дыялектнымі ўтварэннямі, выступаюць сведчаннем пераходу асаблівасцей моўнага абшару аднаго тыпу ў іншы тып асаблівасцей.

На прапанаваны П.А. Бузуком статус сярэднебеларускіх гаворак як “пераходных” па-іншаму пагледзілі беларускія дыялектолагі ў другой палове 20-га ст. Паводле іх ацэнкі, якая адлюстравана ў выданні “Лінгвістычная геаграфія і групойка беларускіх гаворак” [ЛГ, к. 75, 78], цэнтральныя гаворкі – гэта група гаворак, якая займае прамежкавае становішча паміж двума асноўнымі дыялектамі беларускай

мовы — паўднёва-заходнім і паўночна-ўсходнім. Па комплексе моўных асаблівасцей гэтыя гаворкі належаць да гаворак інтэграванага нівеліраванага тыпу. Сваё інтэграванае моўнае аблічча яны атрымалі ў выніку “ўзаемнага збліжэння” асаблівасцей розных дыялектных частак двух дыялектаў. Падобнае збліжэнне адбывалася шляхам “узаемнай замены суадносных асаблівасцей, ператварэннем розных дыялектных асаблівасцей у агульныя, або кантамінацыйныя іх, сумяшчэннем ва ўжыванні ў абедзвюх дыялектных формах” і іншымі спосабамі. Улічваючы ўказаны тып фарміравання комплексу вылучальных рыс сярэднебеларускіх гаворак, яны ў наступным атрымалі вызначэнне “міждыялектнай”, а таксама “наддыялектнай” агульнасці гаворак [15, 509].

Такім чынам, у які б час даследчыкі беларускай дыялектнай мовы не займаліся вывучэннем сярэдніх (цэнтральных) гаворак, заўсёды вылучалі іх моўную адметнасць у параўнанні з іншымі занальнымі ўтварэннямі.

Адметнасць культурна-гістарычнага станаўлення і развіцця сярэдніх (цэнтральных) гаворак з боку фарміравання корпусу іх рознаструктурных занальных асаблівасцей выяўляецца ў іх канвергентным спосабе складвання. Гэта значыць, фарміраванне іх лінгвістычнага аблічча адбывалася за кошт унутраных моўных рэсурсаў, як вынік актыўнага ўнутрытэрытарыяльнага ўзаемадзеяння. Усе іншыя занальныя ўтварэнні беларускай мовы складваліся гістарычна за кошт узаемадзеяння з той ці іншай суседнімі мовамі ці іх гаворкамі, свае адметныя моўныя рысы яны набывалі за кошт адштурхвання ад уласных этнагенетычных асаблівасцей, інакш кажучы, яны характарызаваліся дывергентным спосабам развіцця.

Якраз моўная адметнасць гэтай тэрыторыі, канцэнтрацыя на ёй так бы мовіць уласна беларускіх асаблівасцей вылучыла цэнтральныя па размяшчэнні гаворкі ў якасці ўзорна беларускіх. Арыентацыя ў моватворчым працэсе на гаворкі наваколля Мінска з улікам здабыткаў і моватворчых дасягненняў паўночна-заходніх гаворак дасягненняў на чале з Вільняй у пачатку станаўлення новай беларускай літаратурнай мовы была неабходнай для выразнага адрознення і вылучэння беларускай мовы ад суседніх рускай і ўкраінскай. Бо пры арыентацыі на гаворкі паўднёва-заходняй часткі як асновы

нацыянальнага моватворчага развіцця шло б заканамернае збліжэнне беларускай мовы з украінскай, пры скіраванасці на паўночна-ўсходнія гаворкі сведчыла б пра збліжэнне з рускай мовай, пры апоры на паўночна-заходнія гаворкі была накіравана на скарыстанне вынікаў кантактавання беларускай мовы з польскай, а таксама літоўскай і латышскай. Таму выбар гаворак сярэдняй, цэнтральнай часткі беларускамоўнага абшару як асновы беларускай літаратурнай мовы быў цалкам угрунтаваны, бо базаваўся на разуменні характару развіцця спецыфікі і асаблівасцей нацыянальнай моватворчасці. Сярод даследчыкаў, хто арыентаваў на сярэднебеларускія гаворкі як зыходныя для ўнармавання беларускай літаратурнай мовы і развіцця нацыянальнага моватворчага працэсу стаяў Аляксандр Ельскі [16, 120–121].

Моўныя асаблівасці, якія складаюць агульны комплекс вылучальных асаблівасцей гаворак сярэдняй (цэнтральнай) зоны неаднолькавыя як па паходжанні, так і па пашырэнні. Адрознівальныя рысы гаворак гэтага моўнага структурна-тэрытарыяльнага ўтварэння згодна з характарам іх распаўсюджання падзяляюцца на два асноўныя віды. Сярод вылучальных асаблівасцей, якія характарызуюць гаворкі на ўсёй тэрыторыі іх пашырэння, – гэта ў сістэме гукавога ладу недысімілятыўнае моцнае аканне і цвёрдае **р**, у галіне марфалогіі: формы назоўнага склону адзіночнага ліку прыметнікаў мужчынскага роду на **-ы(і)**: *спакойны, новы, шырокі, даўні*; шырокае ўжыванне канчаткаў **-аў (-яў)** у форме роднага склону множнага ліку назоўнікаў жаночага роду: *хатаў, песняў* і інш. [17, 199]. Пералічаныя, найперш гукавыя агульназанаальныя асаблівасці, улічваючы іх характар распаўсюджання, не маглі ўзнікнуць, на думку даследчыкаў, як з’явы кантамінацыйнага тыпу, дзякуючы міждыялектнаму ўзаемадзеянню гаворак. Гэтыя асаблівасці маюць пазадыялектныя вытокі. Іх паходжанне тлумачаць як субстратныя культурна-гістарычныя з’явы балцкай, ляскай, а магчыма, і іншай прыроды [17, 259–270; 15, 512–513].

Другі від адметных, лакальных па пашырэнні асаблівасцей, характэрных для гаворак сярэдняй (цэнтральнай) зоны, – гэта канчатак **-мы** ў творным склоне множнага ліку лексікаграматычнай групы слоў іменнага і займенікавага скланення

тыпу *рукамы*, *двомы*, *жоўтымы* і да т.п. Пашыраны падобны тып канчатка таксама ў цэнтральных беларускіх гаворках, але на іх паўднёва-ўсходнім беразе [ДАБМ, к. 104]. І зараз формы тыпу *рукамы*, з *імы*, *тромаы*, як выўяўлена на аснове аналізу тэкстаў, шырока ўжываюцца ў гаворках Чачэрскага, Кармянскага і іншых раёнаў Гомельскай вобласці. У сучасных бабруйскіх гаворках у параўнанні з папярэдняй фіксацыяй падобная асаблівасць ужо не адзначаецца. Што сведчыць пра звужэнне арэала яе пашырэння. Такой жа адметнай па паходжанні і тэрыторыі лакалізацыі моўнай з'явай выступае рэалізацыя націскага галоснага [а] замест [о] у форме роднага склону адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду прыналежных займеннікаў: *мой, твой, свой, той, ён – май'га, твай'га, свай'га, та'га, я'га*. На тэрыторыі сярэднебеларускіх гаворак дадзеная асаблівасць лакалізуецца на іх заходнім беразе (раён Мядзела і бліжэйшае наваколле ў напрамку на паўночны захад). Адносна яе паходжання даследчыкі выказваюць рознае меркаванне, аднак схільныя найперш разглядаць яе як рысу, што ўзнікла пад уплывам літоўскай мовы і звязана з характарам колькасных адносін галосных у балцкіх і славянскіх гаворках [17, 269]. У любым выпадку сведчаннем таго, што такія словаформы маюць сваю спецыфіку ў вымаўленні – доўгае па працягласці гучанне галоснага гука, – і гэта адметнасць выразна адчуваецца пры аўдыёпраслухоўванні тэкстаў на электронных носьбітах, адмаўляць немагчыма. З улікам таго, што сёння ў беларускай дыялекталогіі назапашаны новыя навуковыя матэрыялы, як гукавыя фрагменты, так і адпаведныя ім тэксты, дадзенай асаблівасці можна даць досыць уgruntаваную характарыстыку шляхам праграмнай апрацоўкі гукавых сегментаў. А тэксты, як крыніца для правядзення супастаўльных даследаванняў праз параўнанне ранейшых і цяперашніх звестак, даюць магчымасць прасачыць ступень яе захаванасці ў сучасных сярэднебеларускіх гаворках.

Надзвычай важнае значэнне маюць дыялектныя тэксты для характарыстыкі такой вельмі выразнай і яркай фанетычнай рысы сярэднебеларускіх гаворак, як вымаўленне галоснага [о] пад націскам у становішчы перад [ў]: *проўда, Роўбічы, троўка, зоўтра, доў, казоў, узёў* і да т.п. Сярод гукавых асаблівасцей другога віду з'ява лабіялізацыі вылучаецца тым, што пашыра-

на на значнай частцы сярэднебеларускіх гаворак. Як сведчаць матэрыялы ДАБМ, перагаласоўка **а > о**, ці інакш лабіялізацыя галоснага [о], на час збірання матэрыялаў для атласа займала досыць вялікі абшар у самым цэнтры Беларусі, на Міншчыне, асобны арэал адзначаўся ў гаворках цэнтральнай часткі Гродзеншчыны. Пачуць вымаўленне *троўка* або форму *узёў* можна было ад Маладзечна да Пухавіч, Асіповіч і Слуцка [ДАБМ, к. 28, 36]. Але ў напрамку на поўдзень з’ява затухала. Крайнім паўднёвым пунктам выяўлення замены **а > о** былі в.в. Малыя Аўцюкі (н. п. 886 на картах) і Навінкі (н. п. 882) Калінкавіцкага раёна Гомельскай вобласці. У межах тэрыторыі Міншчыны, у яе паўднёвым напрамку, звужэнне націскага [а] у гук [о] даследчыкі зафіксавалі ў Старадарожскім раёне.

На дадзены момант фактычна з усёй тэрыторыі, за выключэннем Рэчыцкага раёна, на прасторы якіх даўней фіксавалася лабіялізацыя галоснага [а], былі зроблены новыя дыктафонныя запісы. Наяўнасць расшыфраваных тэкстаў дазваляе вызначыць, наколькі гэта асаблівасць захавалася ў сучаснай фанетычнай сістэме сярэднебеларускіх гаворак. Такі параўнаўчы аналіз падаецца тым больш цікавым, бо ў каментарыях да карт ДАБМ былі зроблены заўвагі дыялектолагаў наконт функцыянальнага статусу пераўтварэння **а > о**. Прапанаваныя каментарыі сведчаць, што ў 40-я гады 20-га ст. з’ява лабіялізацыі [а] у становішчы перад [ў] характарызалася наступным.

Гаворкі паўднёвай лакалізацыі. У гаворках Рэчыцкага раёна (н. п. 902) пры характарыстыцы ўжывальнасці лабіялізаванага [а] робіцца заўвага: “ска'зоў, у'з'оў, доў, заб'роў – тае вымаўленне сустракаецца рэдка і характэрна для прадстаўнікоў старэйшага пакалення” [ДАБМ, каментарыі, 365]. Аналіз інфармацыі з н. п. 918 дазваляе канстатаваць, што лабіялізацыя [а] тут фактычна спынілася. З усёй колькасці зафіксаваных лексічных адзінак – “паг'ноў, даў, ка'заў, клаў, спаў, папы'таў, ішакда'ваў, пры'н'аў, у'з'аў, нас'таўн'ік, 'лаўка, п'раўда, нас'таў” [ДАБМ, каментарыі, 365] – толькі ў адной зафіксавана [оў]. У суседнім населеным пункце гэтага ж раёна (н. п. 913) назіралася паралельнае ўжыванне слоў як з наяўнасцю націскага [а] у вызначаных пазіцыйных умовах, так і з наяўнасцю [о]: “паг'ноў, паз'ноў, доў, ка'зоў, клоў, п'и'соў, споў, пону'тоў, ішакда'воў, пры'н'оў, уз'оў, 'зоўтра,

нас'таўн'ик, 'лаўка, н'раўда, нас'таў. У моладзі і школьнікаў паралельна сустракаюцца [а] і [о]”.

Адносна тэрыторыі Мазыршчыны ў каментарыях да карт заўвагі не падаваліся. Аднак А. А. Крывіцкі, які ў 1958 г. разам Н. Т. Вайтовіч і Л. Ф. Шаталавай абследаваў в. Малыя Аўцюкі (н. п. 886), у сваім артыкуле, прысвечаным характарыстыцы гукавога ладу мясцовай гаворкі, адзначаў: “Характэрнай асаблівасцю гаворкі ў галіне націскных галосных з’яўляецца лабіялізацыя гука **а** ў становішчы перад паўгалосным **ў**: *зab'роў, ла'моў, ка'поў, нас'лоў, адда'воў, шкада'воў, пра'доў, нас'тоўнік, н'роўда* і г.д.” [18, 99]. Пра асаблівасці сацыяльнага размеркавання дадзенай з’явы сярод тутэйшых жыхароў не ўказвалася, што сведчыла пра яе тыповасць у гукавой сістэме.

Ускраінныя паўднёвыя гаворкі Міншчыны. Старадарожскі раён. Згодна з інфармацыяй, змешчанай да карт ДАБМ, у гэтай групе гаворак (н. п. 530, 533, 534, 814) мела месца тэндэнцыя да рэалізацыі галоснага [а]. Паказчыкам напрамку развіцця фанетычнага працэсу з’яўляўся характар вымаўлення гука ў н. п. 814, наконт апошняга падаецца заўвага: “*пра'да'ў, паз'на'ў, ка'за'ў, папы'та'ў* – тут нешта сярэдняе паміж [а] і [о]; *нас'таўн'ик, 'лаўка, 'заўтра, н'раўда*” [ДАБМ, каментарыі, 365].

Наваколле Мінска. У ДАБМ адносна населеных пунктаў у напрамку на Ракаў (н. п. 464 і інш.), на Заслаўе (н. п. 463 і інш.), на Пухавічы (н. п. 484, 492 і інш.) і Чэрвень (н. п. 510 і інш.) ад Мінска робяцца запісы наступнага зместу: “[оў] сустракаецца рэдка, часта ўжываецца [аў]” (н. п. 463), “часта сустракаецца **а**: *ка'за'ў*” (н. п. 464), “пераход этымалагічнага “а” перад [ў] пад націскам адзначан толькі ў прыведзеных словах (*назы'ваўся, 'лаўка, 'заўтра, ка'зоў, н'роўда, т'роўка*), прычым адначасова адна і тая ж асоба можа сказаць: *н'раўда* і *н'роўда*” (н. п. 465) [ДАБМ, каментарыі, 364]. Фактычна адзінай часткай тэрыторыі ў наваколлі Мінска, дзе перагаласоўка **а > о** захоўвала ўстойлівасць у рэалізацыі, калі прымаць да ведама заўвагі каментатараў, з’яўляўся Пухавіцкі раён (н. п. 484), бо менавіта тут у вымаўленні адзначалася “часцей – [оў]” [ДАБМ, каментарыі, 365].

У напрамку на захад ад Мінска ў бок Маладзечна, Вілейкі (н. п. 186, 189, 205, 218 і інш.) або ў бок Лагойска (н. п. 216, 220 і інш.) характар рэалізацыі [а] у становішчы перад [ў] меў не-

каторую адрознасць. Даследчыкі заўважалі: “лабіялізавае [а] у мове старэйшага пакалення – звычайная з’ява, фанетычная заканамернасць” (н. п. 186); але і ў гэтым рэгіёне “старэйшыя гавораць *доў*, а маладыя – *даў*” (н. п. 216) [ДАБМ, каментарыі, 363]. Інакш кажучы, сацыяльная размеркаванасць ва ўжыванні формаў *даў* або *доў* выступала паказчыкам напрамку развіцця дадзенай асаблівасці ў сярэднебеларускіх гаворках.

Гаворкі Гродзеншчыны. Ужыванне лабіялізаванага [а] у спалучэнні [оў] у мясцовых гаворках прынцыпова не адрознівалася ад тых асаблівасцей функцыянавання [о] у адпаведнасці з этымалагічным [а], што мелі месца ў вышэй-адзначаных рэгіёнах. Так, на тэрыторыі Шчучынскага раёна формы з [оў] “вымаўляе старэйшае пакаленне” (н. п. 354); у Лідскім раёне “ў прадстаўнікоў традыцыйнай гаворкі сустракаецца *пагноў*” [ДАБМ, каментарыі, 363], у іншых ілюстрацыях, пададзеных аўтарамі для каментавання карты, адзначаецца рэалізацыя толькі [а] (н. п. 400). Увогуле аналіз каментарыяў з рэгіёна Гродзеншчыны паказвае, што асаблівае ўжыванне тут характэрна для Слонімскага раёна (н. п. 417). У гэтым раёне ў мясцовай гаворцы ў становішчы перад [ў] зафіксавана вымаўленне толькі [в], іншыя варыянты рэалізацыі гукаў не падаюцца: “*пагнаў, пазнаў, даў, казаў, клаў, спав, папытаў, шкадаваў, прын’аў, уз’аў, настаўн’ік, лаўка, праўда, ўз’аў, заўтра, даўнас’і*” [ДАБМ, каментарыі, 364]. Такі запіс з’яўляецца, відавочна, паказчыкам або затухання з’явы лабіялізацыі [а] або, магчыма, сведчыць пра дыфтангічнае вымаўлення гука ў дадзенай пазіцыі. Для іншых раёнаў Гродзеншчыны – Дзятлаўскага, Навагрудскага і інш. – характэрна паралельнае выкарыстанне слоў як са спалучэннем [аў], так і [оў] (н. п. 407, 408), або маюць месца выпадкі лексікалізацыі з’явы (н. п. 405) ці рэдкага вымаўлення дзеяслоўных словаформаў тыпу *доў* (н. п. 404).

Такім чынам, калі браць пад увагу каментарыі да карты № 28 ДАБМ, то выяўляецца наступная адметнасць. У сярэдзіне мінулага стагоддзя з’ява лабіялізацыі [а] перад губна-губным зычным [ў] у асноўным, за выключэннем асобных н. п. у розных рэгіёнах яе распаўсюджвання (н. п. 886 – в. Малыя Аўцюкі на Мазыршчыне; н. п. 484 – в. Гарэлец на Пухаўшчыне; н. п. 186 – в. Хоўхлава на Маладзечыншчыне і

некаторыя інш.) не існавала як выразная і адзіная асаблівасць сярэднебеларускіх гаворак. У тагачаснай фанетычнай сістэме мелі месца дзве адметныя акалічнасці. Па-першае, пры выразным вымаўленні галоснага гука [o] у становішчы перад наступным [ŷ] звычайна фіксавалася сацыяльна дыферэнцыяванае ўжыванне слоў з [oŷ] або [aŷ], прыярытэтным выкарыстаннем лексічных сродкаў з [aŷ] вылучалася гаворка тагачаснага маладога пакалення. Па-другое, вынікі ўнутранага развіцця моўнай сістэмы адлюстроўваліся ў наяўнасці лабіялізаванага адцення пры рэалізацыі гука [a] або, наадварот, лабіялізаваны [o] меў падабенства пры гучанні з галосным [a]. Падобнае вымаўленне гукаў, г. зн. з захаваннем лабіялізацыйнага адцення, было выяўлена пераважна ў гаворках паўднёвага кірунку ў адносінах да Мінска (тэрыторыя Пухавіцкага і Старадарожскага раёнаў), якраз тых з іх, што захоўвалі ў сваёй фанетычнай структуры асобныя элементы оканья.

Наяўнасць дастатковага корпусу тэкстаў з тэрыторыі фіксацыі [oŷ] у сярэднебеларускіх гаворках дазваляе прасачыць, у якой ступені з'ява лабіялізацыі [a] у становішчы перад [ŷ] прадстаўлена ў сучасным гукавым ладзе мясцовых гаворак. З тэкстаграфічных крыніц ўстаноўлена наступнае.

Наваколле Мінска ў розных напрамках ад яго, за выключэннем паўднёвага:

мы, то п'роўда; п'роўда, 'дзеці ўсе паи'лі ў толк; 'гэта тут 'шчоўе і в'ідук; доў я'му; і 'маркі ш доў ня'мецкія; я'ны з'разу 'Коўнус і інш. [Хрэстаматыя 2009, 25–50];

у 'зубы доў, раска'зоў, назы'воўс 'а, броў 'этага чала'в'ека, п'роўда, п'роўду йа гава'ру, адз'ін ла'моў, з'воўс 'а, пай'шоў і наб'роў [Хрэстаматыя 1990, 78, 79, 83, 85, 91, 131].

Паўднёвы напрамак ад Мінска (Пухавіцкі, Старадарожскі раёны).

У выданні [Хрэстаматыя 2009] засведчана толькі адзінкавая фіксацыя:

ма'ркі ш доў ня'мецкія [Хрэстаматыя 2009, 25–50], у кнізе [Хрэстаматыя 1990, 110–117] лексічныя адзінкі з наяўнасцю [aŷ] не выяўлены.

Тэрыторыя крайняй паўднёвай лакалізацыі з'явы лабіялізацыі галоснага [a] у становішчы перад [ŷ] – в. Малыя Аўцюкі (н. п. 886), в. Навінкі (н. п. 882).

Для запісу тэкстаў з мэтай аналізу стану сучаснага маўлення ў гэтым рэгіёне ў канцы 2014 г. супрацоўнікамі аддзела дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі была праведзена дыялекталагічная экспедыцыя і зроблены дыктафонныя запісы гаворкі мясцовых насельнікаў у пералічаных і суседніх вёсках (в. Вялікія Аўцюкі). Знаёмства з гаворкай, аналіз часткова расшыфраваных тэкстаў паказаў, што вымаўленне галоснага [o] у адпаведнасці з зыходным [a] у становішчы перад [ŷ] выступае тут як характэрная рыса мясцовай гаворкі. У гаворцы в. Малыя Аўцюкі рэалізацыя [oŷ] фіксуецца найбольш часта і паслядоўна, у іншых вёсках, акрамя [oŷ], засведчаны таксама варыянты рэалізацыі [a] з адценнем [o] або яго прыгукам. Пакуль што зробленыя запісы поўнасцю не расшыфраваны, таму ілюстрацыі тут не прыводзяцца.

Гаворкі Гродзеншчыны. Як дэманструюць матэрыялы навуковай працы “Дыялектная мова Гродзеншчыны: хрэстаматыя”, словы з наяўнасцю лабіялізаванага галоснага [a] засведчаны ў тэкстах, запісаных у Шчучынскім, Мастоўскім, Дзятлаўскім, Лідскім раёнах, у Навагрудскім раёне такія прыклады адзінкавыя. Якраз у пералічаных раёнах функцыянаванне [oŷ] таксама фіксавалася ў ДАБМ. Ілюстрацыі з [oŷ] не выяўлены ў запісах са Слонімскага і Смаргонскага раёнаў, хоць звесткі пра наяўнасць гэтай з’явы ў мясцовых гаворках адлюстроўваліся на картах ДАБМ, таксама даваліся заўвагі ў каментарыях да іх. Думаецца, што нявыяўленасць слоў тыпу *доў, проўда* ў Слонімскім раёне (формы з [â], а таксама з [oŷ]) на гэтай тэрыторыі не адзначаюцца і ў [Хрэстаматыя 2009]) не выпадковая. Гэта абумоўліваецца або цяжкасцю ва ўспрыманні і фанетычнай ацэнцы галоснага [â], або дадзеная з’ява сапраўды страчана. Магчыма, праблема абумоўліваецца і тэхнічнымі складанасцямі.

Вось што выяўлена ў тэкстах з гаворак Гродзеншчыны.

Ваўкавыскі р-н: *вучы'цельку ўз'еў, а ся'роўна броў*; Шчучынскі р-н: *я ўз'еў, як доў, ў 'хаці квата'рантаў дзяр'жоў, за'чоў піць, я'го пра'дналі, на'нёўшыся бы'лі*; Мастоўскі р-н: *доў ка'торы-то, кап ён я'е не дас'тоў, ка'зоў, каб я'на 'вышла, больш ніх'то ні броў*; Дзятлаўскі р-н: *п'роўда, 'бацька гроў на с'крыпку, пап'роўдзі, ка'зоў, што 'перат кан'цом с'вету 'гэто*; Лідскі р-н: *'толькі ска'зоў, прыб'роў 'вотку, брат ска'зоў, 'Юзік*

ўстоў ад ста'ла, у'зоўтра каб бы'ла га'това; Навагрудскі р-н: мой ста'ры ка'зоў [Хрэстаматыя 2007].

Іншыя крыніцы.

Навагрудскі р-н: *п'рыданае ка'рову доў 'бацько* [Хрэстаматыя 2009]; Іўеўскі р-н: *а я 'дажэ і ні заду'моўвалася* [БД 2014].

Такім чынам, аналіз самых розных тэкставых выданняў дазваляе зрабіць наступную выснову: лексічныя адзінкі тыпу *проўда, доў* у гаворках цэнтральнай зоны беларускай мовы выяўлены па сутнасці на ўсёй тэрыторыі фіксацыі з'явы лабіялізацыі галоснага [а] у становішчы перад губна-губным [ў]. Тым самым гэта асабліваецца на працягу як мінімум 60-ці гадоў заставалася яркай рысай сярэднебеларускіх гаворак. Аднак у сучаснай дыялектнай гаворцы дадзеная з'ява, як і ў мінулым, характарызуе вымаўленне састарэлых вяскоўцаў. Акрамя таго, словы тыпу слоў *проўда, доў* суіснуюць з больш шырока ўжывальнымі іх адпаведнікамі *праўда, даў*.

Наяўнасць перагаласоўкі **а > о** на тэрыторыі гаворак з моцным недысімілятыўнай аканнем, якімі якраз і з'яўляюцца сярэднія (цэнтральныя) гаворкі беларускай мовы, заўсёды прыцягвала ўвагу даследчыкаў. Першым сярод навукоўцаў, хто звярнуў увагу на ўжыванне ў маўленні галоснага [о] замест этымалагічнага [а], быў Я.Ф. Карскі. Акадэмік Я.Ф. Карскі ўстанавіў адносную мяжу пашырэння гэтай з'явы, заўважыўшы: “Што да геаграфічнага распаўсюджання гэтай з'явы, то, калі нанесці на карту пералічаныя пункты, яна акажацца ў паўднёва-заходняй частцы беларускай мовы, калі правесці лінію ад г. Вілейкі да Мінска, а ад гэтага апошняга да Свіслачы Ваўкавыскага ўезда і адсюль праз м. Масты да Вілейкі” [19, 100]. Месца лакалізацыі перагаласоўкі **а > о**, устаноўленае лінгвістам, у асноўных сваіх абрысах, за выключэннем паўднёвага рэгіёна Беларусі і гаворак на тэрыторыі сучаснага Рагачоўскага раёна, у наступным супала з інфармацыяй ДАБМ. Пераход **а > о** ў становішчы перад [ў] мовавед характарызаваў як мясцовую рэгіянальную інавацыю [19, 99]. Стваральнікі ДАБМ не падтрымалі меркавання Я.Ф. Карскага наконт паходжання гэтай з'явы. Згодна з іх інтэрпрэтацыяй захаванне націскага галоснага [о] перад наступным зычным [ў] абумоўлена ўплывам літоўскай мовы і з'яўляецца даўнім вынікам кантактавання беларускіх і літоўскіх гаворак. Падставай для такой высновы выступае

якасць вымаўлення галоснага [о] перад [ў]. У становішчы перад губным зычным [ў] галосны [о] вымаўляецца як доўгі галосны. Дадатковым аргументам на карысць балцкага ўплыву выступае тое, што падобнае вымаўленне і сёння характэрна для значнай часткі гаворак літоўскай мовы. Больш за тое, якраз у літоўскай літаратурнай мове ўжыванне доўгага галоснага [о] мае статус нормы, у латышскай літаратурнай мове ў аналагічнай пазіцыі на месцы старога *o* доўгага выступае *a* доўгае, у славянскіх мовах яму адпавядае галосны *a*. Як відавочна, да наяўнасці галоснага [о] у становішчы перад наступным [ў] у сярэднебеларускіх гаворках спрычыніўся “балцкі фактар”. Але галоўнай умовай гістарычнай “жывучасці” дадзенай з’явы і захаванасці яе ў гаворках, з’яўляюцца, як мяркуецца, уласнабеларускія фанетычныя асаблівасці. Устойлівасць у рэалізацыі галоснага [о] у адпаведнасці з [а] у іншых тыпах беларускіх гаворак і літаратурнай мове абумоўлена ступенню губнасці суседняга зычнага [ў], яго высокай білабіяльнасцю. Да слова сказаць, за кошт высокай білабіяльнасці губных зычных у розных тыпах гаворак беларускай мовы адбываецца лабіялізацыя іншых галосных.

Такім чынам, дзякуючы ў першую чаргу фанемнай падтрымцы суседняга білабіяльнага зычнага [ў] галосны [о] як вынік лабіялізацыі [а] на працягу 20-га ст. выступаў і яшчэ сёння выступае як яркая, адрознівальная рыса сярэднебеларускіх гаворак, што належаць да гаворак з моцным аканнем. Без наяўнага корпусу дыялектных тэкстаў выявіць асаблівасці функцыянавання гэтай з’явы і шэрагу іншых, а таксама прасачыць дынаміку іх развіцця было б немагчыма.

1. *Хрэстаматыя* па беларускай дыялекталогіі. Мн. 1962.

2. *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы*. Карты. Мн. 1963; *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы*. Уступныя артыкулы, даведачныя матэрыялы і каментарыі да карт. Мн. 1963; *Нарысы па беларускай дыялекталогіі*. Мн. 1964; *Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак*. Мн. 1968; *Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак*. Мн. 1969.

3. *Мяцельская Е.С., Камароўскі Я.М.* Беларуская дыялекталогія. *Хрэстаматыя*. Мн. 1979; *Вусная беларуская мова: хрэстаматыя*. Мн. 1990; *Дыялектная мова Гродзеншчыны: хрэстаматыя*. Гродна. 2007; *Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі. Цэнтральная зона*. Мн. 2009.

4. *Тураўскі слоўнік*: у 5 т. Т. 1. Мн. 1982; *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*. Том I. Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców. Warszawa. 2011.

5. *Скарбы* народнай мовы. Мн. 2005; Народныя скарбы. Мн. 2008; Беларуская дыялекталогія. Матэрыялы і даследаванні. Вып. 1. Мн. 2010; Беларуская дыялекталогія. Матэрыялы і даследаванні. Вып. 2. Мн. 2012; Беларуская дыялекталогія. Матэрыялы і даследаванні. Вып. 3. Мн. 2014 і інш.
6. *Кравіва К.* Збор твораў. У 6 т. Т. 6. Пераклады, артыкулы, выступленні, інтэрв'ю, пісьмы, дадатак. Мн. 2004.
7. *Гавораць* чарнобыльцы (з мясцовых гаворак чарнобыльскай зоны ў Беларусі). Мн. 1994.
8. *Куццова В.М.* Оканне ў полацка-віцебскіх гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту беларускай мовы // Беларуская лінгвістыка. Вып. 68. Мн. 2012; *яна ж.* Оканне ў полацка-віцебскіх гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту беларускай мовы // Беларуская лінгвістыка. Вып. 69. Мн. 2012.
9. *Куццова В.М.* Навуковы каментарый да тэкстаў з Ганцавіцкага раёна // Беларуская дыялекталогія. Матэрыялы і даследаванні. Вып. 1. Мн. 2010; *яна ж.* Навуковы каментарый да тэкстаў з Бабруйскага раёна // Тамсама.
10. *Вайтовіч Н.Т.* Ненаціскны вакалізм народных гаворак Беларусі. Мн. 1968.
11. *Расторгуев П.А.* Северско-белорусский говор. Исследование в области диалектологии и истории белорусского языка. Л. 1927.
12. *Крывіцкі А.А.* Дыялекталогія беларускай мовы. Мн. 2003.
13. *Вайтовіч Н.Т.* Да пытання аб фарміраванні нацыянальнай літаратурнай беларускай мовы: аб суадносінах літаратурнай мовы і дыялектаў: IV Міжнарод. з'езд славістаў: даклады. Мн. 1958.
14. *Станкевіч Я.* Куток мовы: Збор тв. у 2-х т. Т. 2. Мн. 2002; *ён жа.* Дыялекты беларускай мовы // За родную мову і праўдзівы назоў: выбранае. Вільня. 2006; *ён жа.* Стан даследаванняў клясыфікацыі дыялектаў беларускай мовы // Тамсама.
15. *Крывіцкі А.А.* Беларуская нацыянальная моватворчасць і сярэдняя (цэнтральная) дыялектная зона беларускай мовы // Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі. Цэнтральная зона. Мн. 2009.
16. *Куццова В.М.* Аляксандр Ельскі: статус беларускай мовы, значэнне гаворак для літаратурнай мовы і іх месца ў сістэме нацыянальных моўных сродкаў // Беларуская дыялекталогія: Матэрыялы і даследаванні: зб. навук. арт. Да 100-годдзя Ю.Ф. Мацкевіч. Вып. 2. Мн. 2012.
17. *Лінгвістычная* геаграфія і груповка беларускіх гаворак. Мн. 1968.
18. *Крывіцкі А.А.* Фанетычныя асаблівасці адной з гаворак поўдня Беларусі // Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР. Вып. VI. Мн. 1959.
19. *Карский Е.Ф.* Переход *а* в *о* // Е.Ф. Карский. Белорусы: в 3 т. Т. 2. Язык белорусского народа. Мн. 2006.

БД 2014	<i>Беларуская</i> дыялекталогія. Матэрыялы і даследаванні. Вып. 3. Мн. 2014.
ДАБМ, каментарый	<i>Дыялекталагічны</i> атлас беларускай мовы. Уступныя артыкулы, даведачныя матэрыялы і каментарый да карт. Мн. 1963.
ДАБМ, карты	<i>Дыялекталагічны</i> атлас беларускай мовы. Карты. Мн. 1963.

ЛГ карты	<i>Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак.</i> Мн. 1969.
Хрэстаматыя 1990	<i>Вусная беларуская мова.</i> Хрэстаматыя. Мн. 1990.
Хрэстаматыя 2007	<i>Дыялектная мова Гродзеншчыны: хрэстаматыя.</i> Гродна. 2007.
Хрэстаматыя 2009	<i>Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі. Цэнтральная зона.</i> Мн. 2009.

DIALECT TEXTS AS A SOURCE OF STUDYING THE STATE AND DYNAMICS OF LINGUISTIC PHENOMENA IN SUBDIALECTS OF CENTRAL DIALECT AREA OF THE BELARUSIAN LANGUAGE

The article notes the value of dialect texts as a substantial scientific foundation for the study of the nature and distinctive features of Belarusian language subdialects development in the twentieth century. It is indicated that texts Belarusian researchers drew attention to the presence of residual effects of okanye in Vitebsk subdialects of the north-eastern dialect of the Belarusian language for the first time in Belarusian linguistic. Texts also helped to discover the fact that the nature of posttonic vocalism in outlying south-eastern subdialects of the central dialect area was not completely correlated with the nature of pretonic vocalism, as it had been stated earlier. Particular attention is paid to the replacement of stressed [a] > [o] before [ŷ]. According to results of previous studies taken place in 1950s it was believed that this phenomenon was one of those threatened with extinction. Texts written in the late XX and at the beginning of the XXI centuries showed that alternation [a] > [o] was fully preserved in subdialects of the central dialect area. Conclusions like that would have been impossible in linguistic research without huge acquisitions in studying of dialect texts.

Діалектний текст як засіб презентації граматичних форм частин мови

Відомо, що народні говори відрізняються від літературної мови цілим комплексом специфічних рис, причому не тільки в лексиці, але й у фонетиці, морфології, синтаксисі тощо. Як не дивно, але ці специфічні риси в більшості випадків відбивають історичні, архаїчні форми, які застигли на певному етапі розвитку мови. Літературна мова часто під чужомовними впливами змінюється, відкидаючи історичні, закономірні форми та засвоюючи нові, навіяні, аналогічні. Створюється парадоксальна ситуація, коли запозичені чи навіяні форми домінують, стають нормативними, а закономірні, історичні відсуваються на периферію, вважаються діалектними, регіональними, ненормативними тощо.

Західноукраїнські говори (хоча не тільки вони) вважаються архаїчними, оскільки майже суцільно зберегли давньоукраїнські граматичні форми в усіх частинах мови. У цьому можна перекоонатися, переглянувши, наприклад, тексти говірки села Ковалівки Коломийського району, що на Івано-Франківщині, яка відбиває в собі риси гуцульсько-покутського мовного порубіжжя.

Отже, почнемо з **іменника**.

Як відомо, в давньоукраїнській мові іменники першої відміни відмінювалися за двома варіантами – твердим (іменники із суфіксом **а-основ**) та м'яким (іменники на **ја-основ**). Твердий варіант переважно зберіг історичні форми і в однині, і в множині, хоч з деякими відхиленнями. Що ж до м'якого варіанта, то в давальному та місцевому відмінках однини ці іменники мали закінчення **-і**, яке закономірно в сучасній українській мові мало перейти в **/и/**, як це сталося в інших випадках (порівняй: *ти́хо* – *тихо*, *вели́к* – *великий*, *ни́зък* – *низький*, *пи́ти* – *пити* і под). Отже, форми на зразок *зе́млі*, *во́лі*, *ду́ші* мали змінитися на *зе́мли*, *во́ли*, *ду́ши*, як це відбулося в західних говорах, зокрема в ковалівській говірці, наприклад: *йаг не" бў́ло дў́же" прі́кро ї* *т 'і́ж"ко та́тове ї ма́мі на ду́шій / то ў́ни заво́ді́ли спі́ў¹ і ў́чі́ли*

¹ Пом'якшення приголосного перед голосним **/и/** тут і далі не позначаємо, оскільки зрозуміло, що він вимовляється пом'якшено.

*дітій співа́ти // а зна́ли ўни ўбидво́йі соткі співано́к!*²; *О́тче" на́ш... на́й бу́де" во́л'і Тво́ја́ йаг на не́бі / так і на зе́млі* //.

Отже слід було очікувати й у літературній мові на такі закінчення. Але зміна давньоукраїнського /i/ на /и/ відбувалася одночасно зі ствердінням приголосного перед /e/ та /и/, що походить з /i/, і саме так сталося в західних говорах української мови. Однак у говорах Центральної та Східної України приголосний у багатьох випадках, і в цьому зокрема, зберіг м'якість, а закон складового сингармонізму сучасної української літературної мови не допускає поєднання м'якого приголосного та голосного /и/. Отже, відбувається акомодация, і голосний /и/, пристосовуючись до попереднього м'якого приголосного, переходить в /і/. У цьому разі навряд чи треба шукати якихось аналогій, впливу твердого варіанта, як зазначають деякі дослідники [4, 76]. Тут були впливи, але не внутрішні (твердий / м'який варіант), а зовнішні, коли під впливом інших говорів приголосний зберіг м'якість і зумовив перехід очікуваного /и/ в /і/. Отже, в західних говорах давньоукраїнські форми *зе́млі, межі́, во́лі* закономірно змінюються на *зе́млі, межі́, во́лі*, де відбулася зміна /и/ на /і/ та ствердіння приголосного, а в східних говорах приголосний не ствердів, відповідно /и/ не міг уживатися після м'якого, тому перейшов знову в /і/ чи, можливо, просто залишився на стадії /и/, не встигнувши перейти в /і/.

В орудному відмінку іменників на *-ā, -jā*-основ давньоукраїнських закінчень *-ою, -єю* в західних говорах не зафіксовано, але можна вважати, що тут збереглися ще праслов'янські форми (щоправда, дещо видозмінені). Як відомо, у праслов'янській мові в орудному відмінку був носовий /o/ (/o/) з попереднім *j* (*vodojō, *zemjejo), який у східнослов'янських мовах перейшов у ротовий /y/. Інтервокальний /j/, як відомо, має властивість випадати (це явище засвідчено в різних слов'янських мовах, зокрема в українській; особливо широко спостерігається в сучасній російській мові, а під її впливом і в українському мовленні окремих індивідів), після чого утворюється збіг двох голосних, які уподібнюються, а потім стягаються, як правило, в один. Отже, в цьому випадку збіглися ротовий /o/ з носовим /o/, потім стяглися в один носовий, який у кінці слова вимовляється як низхідний дифтонг /oў/, підтвердження цього – така вимова в кінці слів у сучасній польській

² Ілюстрації подаємо за [6].

мові. Дифтонг /oʊ/ вимовляється в орудному відмінку також у чеській та словацькій мовах, тому можна говорити про спільне мовне явище, яке охопило західні слов'янські мови та західні діалекти української мови. Ось деякі приклади: *Ма́ма... їс'ячи́ним помага́ла чолові́кови / підтримува́ла робо́тою / добро́роу пора́дою і ла́гіднисте"ю" //; сам він ніко́ли / наві́т' ма́лим / не"бу́у ма́це"то́у / ('пестуно́м') бу́у жва́вим / че́мним до робо́ти / му́дрим і до́тєпним баху́рце́м //; пере"д С'ві́то́у Ве́че́ре"ю ді́ти ві́ходили надві́р і шука́ли пе́ришу зі́рничку на не́бі.*

У називному відмінку однини іменники м'якого варіанта в покутсько-гуцульських говірках не успадкували давньоукраїнського закінчення /'a/, яке закріпилося в сучасній літературній мові. Під наголосом тут вимовляється /e"/ чи /i"/, а в ненаголошеній позиції – /i/: *зе"мле", душ'е", але во́лі, до́лі, ві́шині, ву́лиці* тощо: *Се"ме́нова ву́лиці сла́виласі́ тим / шо на ці ву́лиці бу́ло ду́же" бога́то ді́тій.*

Іменники з колишнім м'яким приголосним (*земля, воля, душа, ноша* тощо) мали у спільноіндоєвропейській мові варіант суфікса **ja – jæ**, який дав у старослов'янських та давньоукраїнських іменниках на зразок *поустыни, рабыни* закінчення **-и**, а в сучасних західноукраїнських говорах рефlekтувався в /e"/ чи /i"/, або в ненаголошеній позиції в /i/. Отже, праформи цих іменників могли мати такий вигляд: *zemjæ, *dousjæ, *rustynjæ. Можливо, у вказаній позиції був довгий /ē/, тобто суфікс **jē**, бо в старослов'янських пам'ятках іменники м'якого варіанта мали в називному відмінку закінчення **-ѣ**: *строуѣ, юношѣ, стѣзѣ* [1, 254] і под. Цим можна, очевидно, пояснити закінчення **-і** в іменниках типу *во́лі, до́лі, ша́блі, грéблі, кні́гіні, господа́ніні, раба́ніні* тощо, які вживаються в досліджуваній говірці, хоч українські автори вважають інакше: "Форми наз. відм. однини на **-і, -е**, що фіксуються в наддністрянських, гуцульських і деяких карпатських говорах, не становлять собою залишків старих форм на **-і**: закінчення **-і, -е** є тут фонетично зміненим **-а** після м'яких приголосних, у тому числі й після шиплячих" [4, 74]. Такий погляд на заміну нібито етимологічного /a/ після м'яких приголосних на /e/, /и/ чи /i/ в мовознавстві не новий. Саме так пояснював це явище А. Мейє, зазначаючи, що після пом'якшених приголосних це **a** (яке утворилося на місці колишнього довгого /ē/ через стадію **ѣ**) нібито знову перейшло в /e/, що ілюстрував прикладами з деяких слов'янських мов [7,

39–40]. Так само трактував ці зміни відомий український діалектолог А. Залеський, розглядаючи різноманітні приклади, в яких на місці літературного /ʼa/ вживаються західноукраїнські континуанти /e/, /и/, /і/ [3].

Питання неоднакової рефлексції голосного після м'яких приголосних у діалектах і в літературній мові потребує коментарів, оскільки така невідповідність трапляється не тільки в іменниках м'якого варіанта в називному відмінку, але й у багатьох інших випадках. Факт уживання голосного /ʼe/ чи його варіантів після м'якого приголосного в говорах української мови привертав увагу багатьох дослідників (О. Потебня, Ю. Шевельов, О. Курило, Є. Тимченко, Б. Кобилянський та ін.). Здебільшого мовознавці орієнтувалися на старослов'янську мову, як це робив і А. Мейє, стверджуючи, що довгий праїндоевропейський /ē/ перейшов у ѣ, але ѣ після м'яких уживатися не міг і тому змінився на /a/. Пізніше після пом'якшених приголосних цей /ʼa/ знову перейшов у /e/. Але можна припустити й іншу гіпотезу. Довгий /ē/ був близький до /a/, він міг зазнати дивергенції і в одному ареалі змінитися на /a/, а в іншому – на /e/, як це пізніше сталося з ѣ, який має різні континуанти в різних слов'янських мовах і навіть у межах однієї мови. Тобто довгий /ē/ змінився або на /a/, або на /e/, що підтверджують факти з інших слов'янських мов. Подібне констатують і українські дослідники: це був “своєрідний довгий голосний неоднорідного утворення типу ‘eä’”. І далі: “Найбільш імовірним здається припущення, що вона [фонема] мала характер дифтонга висхідного типу з вузьким приступом (приблизне позначення ‘eä’), хоча можливі були і певні діалектні чи позиційні видозміни її звучання. Умовно ця фонема позначається буквою ѣ, з якою пов'язується назва церковнослов'янської букви ѣ” [2, 57]. Це саме стосується й носового /e/, який в українській літературній мові дав рефлекс /ʼa/, а в західних діалектах та інших слов'янських мовах тільки деназалізувався (докладніше про це див. [5]).

Продовжуючи питання про граматичні форми, зазначмо, що в множині іменники твердого варіанта нинішньої I відміни в ковалівській говірці мають ідентичні форми з літературними. Однак м'який та мішаний варіанти мають відмінності в давальному, орудному та місцевому відмінках. Щоправда, ці відмінності мають фонетичний характер – замість /ʼa/ у ненаголошеній позиції вимовляється /і/: *зе^мл'і^е: зéмлім* (дав.), *зéмліми*, *на зéмліх*; *бúрі* ‘буря’: *бúрім*, *бúріми*, *на бúріх*. У наго-

лошеній позиції відповідник літературного /'а/ вимовляється як /и^е/: *ша́блі* 'шабля': *шабл'і^ем*, *шабл'і^еми*, *на шабл'і^ех*.

Цікаво, що іменники І відміни з кінцевими основи задньо-язиковими /к/ і /г/ у родовому відмінку однини мають у досліджуваній говірці закінчення -і: *жи́ли-смо там у зе^мл'а́нках / зе^мл'а́нки ва́лилис'і / л'у́дїї прива́лували / двéрі відкрива́лис'і надві́р // ра́но зе^мл'а́нку зарі́юна́ют бура́ни / на робо́ту ви́йти не^м мож^и // то му́симо двéрі зрива́ти / сні́г розгрі́бати / би влі́зти з зе^мл'а́нки // робі́ли-смо ў та́йзі / сні́г по шйі́у/ а ми кач'і́ймосі від сме^ре́кі до сме^ре́кі / бо їти не^м мож^и; то та́кій грубе́зний пан'а́та / шо тако́го пан'а́гі пе́ўно / би-с ні́где не^м найшо́у //*.

Друга відміна в ковалівській говірці, як і в літературній мові, за відмінковими формами надзвичайно строката. Відзначимо, що в давальному відмінку однини всі іменники чоловічого роду мають закінчення -ови, -єви; у молодших мовців закінчення -у (-ю) в зазначеній позиції пояснюємо впливом сучасного (не завжди правильного) мовлення. Зауважмо, що саме такі закінчення були очікувані в літературній мові, де голосний /и/ під впливом попереднього пом'якшеного приголосного змінився на /і/. Інші відмінкові форми твердого варіанта збігаються з літературними. У м'якому варіанті іменників чоловічого та середнього роду є суттєві відмінності. У родовому відмінку на місці літературного /'а/ під наголосом фіксуємо /и^е/: *іко́н'і^е*, *Васи́л'і^е*, *нож'і^е*, *воро́тар'і^е*, *пле^ч'і^е* тощо, а в ненаголошеній позиції – /і/: *хло́пці*, *ліка́рі*, *го́сті*, *това́риші*, *місці*, *полі*, напр.: *пото́му Нико́ла Васи́л'і́ Дмитрі́йшиного іко́с ме^ні помі́г устро́їтисі на транспорт'о́р на ша́хту; Мар'і́йа Мо^с'у́чка вибі́гаїі і кладе́ ме^ні ў доло́н'у о́грізок олі́вц'і́ ї а́дре^с; нійа́к не^м могли́-смо віпрова́дити це́го непро́шеного го́сті з^е ха́ти; с це́го по́лі ма́ли-смо мали́й хосе́н*. Для іменників-істот такі самі форми спостерігаємо в знахідному відмінку; іменники-неістоти мають форми, ідентичні з називним, і ніколи ніхто не скаже, що *шукає но́жа*, *пи́ше ли́ста* і *под*.

У місцевому відмінку уживаються ті ж варіанти закінчень, що й у літературній мові, але замість закінчення -і після колишнього м'якого або шиплячого приголосного вимовляється закономірне, історичне /'и/ і відповідно твердий приголосний: *на ко́ні*, *на но́жі*, *на сті́лці*, *на кі́нці* тощо: *У со́рок се́м'ім у к'і́нці́ та́то нас забра́ли з Ура́лу //*; *У со́рок че^тве́ртому*

Ї **квітни місци** нас дэвіт' хлопціў забрали ў Чорний ліс / се"ло Йаворіўка // там "Різу́н" тогди́ ше буў курі́н:ім / бу́ла молоді́жна со́тн'а "Гамалі́я" //. Такі самі закінчення були в іменників м'якої та мішаної груп середнього роду: У поўста́нскі армі́й дуже" стро́га дисциплі́на бу́ла // іагбі́ так буў у ко́гос з л'уді́ уз'іў шос / ікус рі́ч / то розстрі́л'ували на **місци** //; хлопці́ виході́ли з кри́йі́вкі тий трóхі́ сі віді́грівáли на **со́нці** //; ци сапа́ла-м мандабу́рку / ци ж'і́ла-м пше"ні́ц'у на **по́ли** / ді́ти були́ коло ме́не" / бо не" бу́ло зé ким'і́х лиши́ти до́ма //.

Іменники на позначення осіб мають переважно закінчення **-ови, -єви**: на Василеви, на хлопцеві.

У множині, як відомо, давньоукраїнські парадигми іменників II відміни не збереглися, тому в давальному, орудному та місцевому відмінках закінчення (відповідно) **-ам (-ям), -ами (-ями)** та **-ах (-ях)** виникли під впливом I відміни. Твердий варіант засвоїв ці закінчення без трансформацій, а в м'якому та мішаному відбулися зміни, описані вище: замість /'а/ після м'якого чи шиплячого (який теж був м'яким) приголосного виник звук /е"/ чи /и"/: *но́ж'і́м, но́ж'і́ми(ма), на но́ж'і́х; місц'і́м, місц'і́ми(ма), на місц'і́х*: у нас бу́ли *бо́лға́ри* ў со́тні / шчо ро́бі́ли **ше́вці'і́ма** / а ў ме́не" че"ре"ві́кі подéрлісі // *ме"не́ післа́ли до них* //.

У сучасній другій відміні об'єднані, як відомо, іменники чоловічого та середнього роду з чотирьох колишніх відмін, тому в їхніх парадигмах можна знайти сліди кожної з них. Зокрема, закінчення родового -у, давального **-ові, -єві** (у говірці **-ови, -єви**) в однині, **-ове** в називному (*панове*) та *ов > ів* у родовому множини успадковані від колишньої відміни на ***ї**-основ; закінчення род. множини **-ей** (у говірці **-ий** – *гроши́й, гости́й, гуси́й*) та орудн. **-ми** (*кіньми*) – від колишньої відміни на ***ї**-основ. Звичайно, в більшості відмінкових форм збереглися й закінчення відміни на **-о́, -їо́**-основ: *Ко́ліс він буў до́брий та́зда / маў па́ру фа́йних ко́ни'і́ / у за́городі по́ўно ку́рий / гуси́й і ўс'і́койі́ інчо́йі́ жи́ўно́сти / а по́то́му при́йшли́ со́віти тий ус'о́ забра́ли* //. Зауважмо, що саме закінчення **-ий**, яке побутує в західних говорах, історично зумовлене. Як відомо, у цій формі був напружений /ь/, який перед наступним /і/ мав закономірно змінитися на /і/, який потім переходив у /и/, пор.: *бьі > бий, шья > шия, синьі > синий, гостьі > гости́й* і под. У російській мові напружений /ь/ під наголосом дав /е/ (*бьі*

> бей, шья > шея), тому думаємо, що сучасні літературні форми *грошей, гусей, гостей* тощо виникли під впливом говірок, у яких напружений /ь/ вимовлявся ближче до /е/, ніж до /и/, або таки під російським впливом.

Іменники сучасної третьої відміни в ковалівській говірці зберегли однинну парадигму без змін, за винятком орудного відмінка: *піч – пѣчи – пѣчи – піч – пѣче"ѣ – (на) пѣчі; радість – радѣсти – радѣсти – радѣсть – радѣсте"ѣ – (у) радѣсти*. Отже, орудний відмінок “запозичив” закінчення від іменників м'якого варіанта першої відміни: *Мáма... ѣс'ічиним помагáла чоловікови / підтрíмувала робѣтоѣ / доброѣ порáдоѣ і лáгіднѣсте"ѣ* // . У літературній мові закономірне /и/ після м'якого приголосного, про що вже йшлося, змінилося на /і/ (*радѣсти, пѣчі*). У множині ці іменники відмінюються за зразком першої відміни (дав., орудн., місц.), але з голосним /і/ замість закономірного в літературній мові /'а/: *но́чім, но́чіми, но́чіх; ко́сти"м, ко́стими (кіст'ми), ко́сте"х*. У родовому множини збережено історичну форму: *со́ли"ї, но́чи"ї, ко́сти"ї*.

До сучасної четвертої відміни входять лише шість-сім іменників середнього роду з колишнім суфіксом **ен**-основ (*ім'я, вим'я, тім'я, сім'я, плем'я, стрем'я* (‘стромовина’) та рідкісне – *врем'я*), які в говірці зберегли давньоукраїнські форми (*ім'я – імени – імени – ім'я – іменем – (на) імени*). Отже, знову спостерігаємо закономірний /и/ та стверділий /н/. Крім цих іменників, у четвертій відміні є ще близько трьохсот іменників на позначення малят із колишньою основою на **nt**-основ, у яких також у трьох відмінках збережений, на противагу літературній мові, історичний голосний /и/ (*те"л'і"е – те"л'і"ети – те"л'і"ети – те"л'і"е – те"л'і"ете"м – те"л'і"ети*): – *йак сі чу"їи / Гану"с'ко? – иї / не" пѣтáї! йак корѣва по те"л'і"ети!*

У колишній відміні на приголосний-основи були ще два іменники із суфіксом **-er**, але іменник *дочка* “перейшов” до першої сучасної відміни, а іменник *мати* – до четвертої. Останній у літературній мові зберіг давній суфікс основи (*мáтери – мáтір – мáтір'ю*), але в ковалівській говірці в таких формах він не трапляється (зафіксовано лише пестливі форми *мáма, мáтінка, мату"сі, маму"сі*). Єдиний випадок, де є цей суфікс, – це форма *мáттери* (з подвоєним /т/), що уживається в прокльоні: *мáттери тво"її гарбуз* або в “міцнішому” – *сѣру мáттери тво"її!*

Прикметник. Повні форми прикметників, які утворилися додаванням вказівного займенника **и, я, є** до коротких форм, спочатку відмінювалися в обох складових частинах, а пізніше, після низки різноманітних фонетичних змін, прийняли парадигму вказівного займенника твердого варіанта **тъ, та, то**. У називному відмінку в західних говорах, зокрема в ковалівській говірці, збережені історичні форми зі стверділим приголосним та голосним /и/: *довгий, тихий, добрий, жовтий, синий, крайний, великодний, дорожний, третій, четвертий* і под. Аналогічно в середньому роді: *жовте, сине, крайне, великодне, дорожне, третє, четверте* тощо. У літературній мові, як про це вже йшлося, давньоукраїнський /и/ не завжди переходив в /и/ (а, можливо, перейшов, але потім знову повернувся в /и/). Тому мовці часто помиляються при виборі закінчення; тут не обійтися без словника: *городній* чи *городний*, *загородній* чи *загородний*, *народній* чи *народний*, чому *третій*, але *четвертий*? Чіткого критерію розмежування форм немає, потрібно або запам'ятати, або заглядати за кожним разом у словник. Додамо, що в місцевому відмінку в говірці переважає первісна форма – *на добрім, жовтім, синім*; у множині – *синих, синим, синими*, на *синих*. Нестягнені форми в говірці ніколи не вживаються, хіба що в піснях, які є загальноукраїнським надбанням. Навіть більше, стягнення відбулося й у давальному та місцевому відмінках однини в жіночому роді: *прийшла така пішча* – у *ве"лікі сіні фустці з" тороками* / *ї шілінові спінніци* //.

Займенник. Спостерігаємо чимало розходжень із літературними формами, але стосуються вони переважно фонетичного оформлення. Серед особових займенників нерідко вживаються короткі (енклітичні) форми: в давальному **ми, ти, си**, у знахідному – **мні, ті, сі**: *даї ми Бóже"н'ку, сіли доче"кати від те"нєр за рік; слухай, хло, даї си на стрімані, бо дам ти позауш!; л'убїу ти / йак сіл'ї оці; поміанї мні / Гóсподи / у великі мїлости Твоїї!* У займенниках на позначення третьої особи (крім чол. роду) редукується голосний /о/: *їна, їно, їни* ('вона, воно, вони'). У жіночому роді в родовому та давальному відмінках фіксуємо стягнену форму *її* 'її', 'її': – *їа її питаїу / а їна мовчїт* // – *єт / даї її спокїї* //. У знахідному відмінку особовий займенник *їна* 'вона' поряд із формою *її* може мати ще форму *н'у*: *їа так дівїус'ї на н'у* – *а їна їмєрла...* Редукція голосного відбувається й у формах чоловічого роду,

але в непрямих (родовому, давальному та знахідному) відмінках: він – *йго* (або *йіго*), *йму* (або *йіму*): *йа йго старайусі шос наўчіти, а йму хот' кіл на голові те"шиї!* В орудному відмінку в жіночому роді в усіх займенниках зникає інтервокальний /j/ і редукується /у/ (переходить у /ў/, як у іменниках та прикметниках): *неў, тоў, цеў, мойоў, твоёйоў, нашоў, вашоў, йакбўс, чійбўс, нійакоў, нічийбў, такбў, ўс'й'екоў* та ін.

Фіксуємо редуковані форми займенників *тотá, тотó, цес, цй'с'ї, цй'с'е*, у множині – *тотї, цисї*: *ої Марічко / шо то́то, шо то́то, тво́йе личко побито / побито? тїї ў Україні не"ма́ добра // то́тї комуністи / шо л'удїї мо"рдува́ли / да́лі хо́чут кірува́ти / не" да́їут тї Україні на но́ги ўста́ти... Форма чоловічого роду то́т уживається рідко, наприклад: при́йшоў то́т / шо дре рот (сон).*

Серед узагальнено-якісних займенників жіночого роду в говірці трапляються лише стягнені форми: *та, то́йї, тї, ту, тоў, на тї; ц'й'е, цй'ї, ці, цю, цеў, на ці; мойї, тво́йї: нашо́му Васил'ко́ви бу́ло де́сім' не"г'їл' // оце-во́ мале́н'ке' наше" // то ма́ма ота́к сли́ноў трóхі протрэ́ очи тї дити́ні / даст дити́ні змоче́ний суха́рик / бо моло́ка ў ма́ми не" бу́ло; ну / тїї Анна зоста́їєс'ї з тоў мале́н'коў дити́ноў / з Васил'ко́м / дес йї забира́їут у ік'їс там гурто́житок; отакé дити́нство бу́ло... тїї ше ї те"пéр за тоў систе́моў пла́чут // але" це то́тї пла́чут / шо не" б'їдува́ли / то́тї / шо нас в'ївози́ли тїї го́лодом морі́ли; то́тї комуністи... не" да́їут тї Україні на но́ги ўста́ти...; йа йіму́ одної́, а він цй'ї тїї то́йї!; у вели́кі мїлости Тво́йї //*

У неозначених займенниках відбувається ствердіння свистячого /с'/: *хтос, когóс, кому́с, з' кїмос, шос, чо́гóс, чо́му́с* тощо. Для аналізованої говірки характерне усичення частини закінчення родового відмінка в заперечному займеннику нічого (нічо): *нічо́, нічо́, ше прї́йде ко́за до во́за! ше меш мене́ просі́ти, але" бу́де" пізно!* Означальний займенник усе має форму *ус'о* (ўс'о), хоча /о/ після м'яких приголосних для західних говорів не характерне. Інакше, як впливом займенника *то*, тут годі пояснити. У присвійних займенниках жіночого роду *наша, ваша* фіксуємо закінчення *-ї*, як в іменниках м'якого варіанта типу *волі, долі, вулиці: тудá ўже не" їдут ці ваго́ни / по́їїзд уже не" їде / а і́кас дре"зі́на та ї оці́-во́ ву́зкі платфо́рми / шо бе"з нічо́го // так нас тудá приве́езли у і́кїс*

барак / і **нічо́** там ни́ма / лиш дошка́ми стіни ўббі́ти // да́ли нам **йі́ку́с** кімна́ту / ма́ма **на́ші** леж́ит / у́же **ўс'о** / у́же не́ говорі́т у́же **нічо́** // . Наведемо ще уривки з текстів із різними займенниками: **йакра́з** коло **ме́не** ше покла́ли **оц'у́**... **Міха́йла** Чу́кура ма́му / і **ўна** кона́йі // а **їа** так дів́йу́сі на **н'у** – а **ўна** ўме́рла... там две́рі лиш **ікіс** відќріли́сі і **її** лиш – тудá! по́тому ше кіму́йу / шо ба́ба Си́ме́ніха відќіс мо́лока́ прине́сла ў скл'іно́ц': і і **ўс'о** // **їа** ни зна́йу / ци **ми** й́ли то мо́локо́ / де ба́ба діла́с'і?; по́тому ме́ні **хтос** ка́заў / шо ба́ба ўме́рла.

Форми **числівників** у ковалівській говірці не відрізняються від форм в інших говірках західноукраїнських сіл. Від літературних окремі з них відрізняються фонетичним оформленням – здебільшого це заміна /'а/ варіантами фонем /е/ на місці колишнього **ѣ** або носового /ѣ/: **пйі'ет'**, **дévйіт'**, **дэ́сіт'**, **одина́ціт'**, **двана́ціт'**, **штирна́ціт'**... **два́ціт'**, **трі́ціт'**, **піді'с'і'ет'**, **шісді'с'і'ет'**... **дévйіди'с'і'ет'**. У числівнику **шті́ри** зредукувався /о/ в першому складі та відбулася дисиміляція сполучення /чт/ > /шт/. Складний числівник на позначення двох сотень за аналогією до числівників **триста**, **чотириста** замість історичної форми двоїни **дѣвѣ сътъѣ** має форму **дві́ста**, у числівниках **пйі'ет'с'от** – **дév'вйіт'с'от** приголосний /т'/ зберіг давню м'якість. Щодо відмінкових форм, то в ковалівській говірці уживаються тільки нові форми, що виникли під впливом числівника **два**: **пйіт'о́х**, **пйіт'о́м**, на **пйіт'о́х**, **піді'с'і'ет'о́х**, в орудному – **пйіт'ма́**, **піді'с'і'ет'ма́**. Форми типу **пйіа́ті**, **шесті́**, **піді'с'іті́** не вживаються. У числівнику **піді'с'і'ет' j** після губного випадає.

У системі **дієслова** є також чимало відмінностей від літературних форм. У першій особі однини після губних зник епентетичний /л'/: **л'ўбі́у**, **л'ові́у**, **л'омі́у**. Як відомо, вставний /л'/ занепав у південних та західних слов'янських мовах, цей процес захопив, очевидно, й західні говори української мови. До речі, у формах першої особи однини в західних говорах, і в ковалівській говірці зокрема, наголошений переважно перший склад: **но́шу**, **хо́джу**, **пйі́шу**, **л'ўбі́у** і под. У третій особі однини в дієсловах другої дієвідміни відбулося ствердіння кінцевого /т'/: **сидит**, **робит**, **любит** тощо. У першій особі множини уживається лише закінчення **-мо**; закінчення **-м** не засвідчено. У третій особі множини в дієсловах першої дієвідміни кінцевий /т'/ також ствердів (**несу́т**, **пйішут**, **читáйут**), а в другій

дієвідміні взагалі зник. Крім того, голосний /'a/, що виник у літературній мові на місці колишнього /e/, тут, як уже про це йшлося, передається під наголосом через /и^е/, а в ненаголошеній позиції через /і/: *сид'и^е, кричи^е, хот'и^е, фал'и^е* ('сидять, кричать, хочуть, хвалять'), але *носі, робіи, л'убіи, воді* ('носять, роблять, люблять, водять'). Цікаво, що в одних західних говірках кінцевий /т/ чи /т'/ зберігся, а в інших занепав. Можливо, це явище поширилося вибірково від західнослов'янських мов (польська, чеська, словацька), у яких історичний кінцевий /т/ зник і в однині, і в множині. В українській мові він зник повсюдно лише в дієсловах першої дієвідміни в однині.

Є певні відмінності з літературною мовою в наказовому способі. У першій особі множини після наголошеного *i* < *ъ* фіксуємо тільки закінчення -м: *несім, печім, скажім, ведім* тощо. Форм типу *несімо* не засвідчено. У другій особі множини в цих самих дієсловах не спостережено закінчення -те, а кінцевий /т/ вимовляється твердо: *несім, пиши́т, ведім, скажім*. Інших дієслів це не стосується: *читаймо, граймо, читайте, грайте, стійте* тощо.

У минулому часі збереглися залишки колишнього перфекта. Якщо в літературній мові форми дієслова *бути* втрачені і вживаються хіба що зі стилістичною метою, то в західних говорах української мови вони функціонують у zdeформованому вигляді і як приростки можуть "прилипати" до будь якого слова в реченні. Для першої особи однини характерний приросток -м, другої – -с, першої множини – -смо та другої множини – -сте. У чоловічому роді в першій та другій особах однини можлива евфонічна вставка *і, ї*: *приїхали-смо додому / а тут не"задо́ўго та́та зааре"штува́ли... йак ми бідува́ли... ме"не́ на робо́ту ніхто́ не" хоче" бра́ти / бо ше шісна́ціт' рік не"ма́... (перша ос. множ.); каза́ў ме"ні Остри́ / нача́льник ел'ектроста́нції / аби́-м ішлі́ діти ба́вити; а йак-ім сі найі́здила та навозі́ла не"ре"да́ч та́тову / йак та́та ўз'їли // сідайіш на коўб"кі / на лісово́з / у вуха́х свіще"; і так у ті сороч"їні відпра́вки-м чека́ла; робі́ла-м на погру́зці ў шахті / ў лаві / скіда́ли ву́гол' на ре"штакі́ (перша ос. одн.); ми робі́ли ў лісі // йакі́ йа коўб"кі дві́гала ве"личезні́ на плéчих / шо би-с не" пові́риу! // там на лісопова́лах та́кі на́ших л'уді́й погіну́ло не"ма́ло (друга ос. одн.); шо-сте хоті́ли / то майі́те"! (друга ос. множ.).*

Майбутній час у говірці с. Ковалівка, крім простої форми, має ще дві складені. Зокрема, збережена аналітична форма з допоміжним дієсловом *мати* у препозиції: *меш відіти, мемо писати, мете писати*. Форми складного майбутнього, які вживаються в літературній мові типу *читатиму, читатимеш*, не засвідчені: *йак меш йїхати до Коломийїу, то би-с не" забўв купїти бріндзі; ми ше доўго мемо памнітати / тїї нїші ўнїкі, кїлко нам зла наробїли ці прокл'ати москалі!*

В умовному способі вживається тільки частка *би* (частку *б* не спостережено); до неї приєднується залишок дієслова *бути* в теперішньому часі, як у колишньому перфекті: *йакбї-м знїла, шо упїду, то бїла би-м сіла; просїли мама і тїто, і йї вас прїшу / йакбї-сте могли / то прїйдїт на нїше" вісіл'їє*.

У ковалівській говірці, як і в західних говорах загалом, інфінітиви вживаються тільки із суфіксом *-ти*. Усічених інфінітивів не зафіксовано, за винятком лексеми *діковїт'* 'дякувати' з наголошенням третім складом. Походження його поки що не зрозуміле.

Зрозуміло, що в поданому матеріалі представлені не всі граматичні форми досліджуваної говірки. При докладнішому огляді можна виокремити й інші моменти, які не так яскраво виявляються в мовленні ковалівчан, але які живуть і функціонують споконвіків у цій милозвучній і приємній народній мові.

1. Ван-Вейк Н. История старославянского языка. М. 1957.
2. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. К. 1966.
3. Залеський А.М. Континуанти праслов'янських *ę* та *a* (після м'яких приголосних) у говорах української мови // Мовознавство. № 3. 1970.
4. Історія української мови. Морфологія. К. 1978.
5. Лесюк М.П. Динамічні процеси в говорах Прикарпаття // Мовознавство. № 4. 2011.
6. Лесюк М. Мовний світ сучасного галицького села. Івано-Франківськ. 2008.
7. Мейе А. Общеславянский язык. М. 1951.

DIALECT TEXTS AS A PRESENTING WAY OF GRAMMAR FORMS OF PARTS OF SPEECH

The article describes grammar forms of noun, adjective, pronoun, numeral and verb in the dialect spoken language of Kovalivka village from Kolomyia district. It shows the origin of these forms, their difference from the respective standardized forms. The article contains numerous examples from the village dialect in question.

Текстовий супровід у роботі експлоратора за програмою

Попри потужний розвиток діалектної лексикології словниковий склад народної мови, зокрема тематична група лексики “Назви птахів”, вивчено недостатньо. Збирання орнітономів здійснено за програмою-питальником, що складається з 2156 питань та охоплює максимальну кількість денотатів (220 видів об’єктів орнітофауни). Проте, як зазначає П.Ю. Гриценко, є “очевидним, що навіть найдокладніші програми для записування діалектного матеріалу, змодельовані з урахуванням парадигматики і синтагматики досліджуваних одиниць діалектної мови, не охоплюють багатьох мовних рис, які виявляються у великих текстах” [2, 3]. Отже, необхідним у роботі експлоратора за програмою є текстовий супровід, адже “саме у тексті набір одиниць, їхні співвідношення, функції, частотність вияву є автентичними, об’єктивно сформованими і природно розгорнутими лінійно...” [3, 7].

Хоча більшість записаних текстів є результатом комунікативних ситуацій, спровокованих експлоратором, діалектні тексти не обмежуються лише специфікою програми-питальника. Завдяки фіксації живого народного мовлення дослідження виходить за межі основного об’єкта, адже на відтворення інформації впливають соціокультурні, ситуативні та особистісні чинники.

До аналізу залучено записи діалектного мовлення, здійснені у 128 говірках східнополіського діалекту, використано нарративні, фольклорні тексти, а також етнографічні описи.

Зафіксовані тексти відрізняються за зовнішніми параметрами. У роботі оперуємо одиницями різного об’єму, які можуть бути як завершеним текстом, так і складним за будовою висловлюванням (щодо обох різновидів послуговуємося терміном мікротекст).

Зразки діалектного мовлення відрізняються за кількістю учасників мовленнєвого акту. Перевагу надаємо текстам-монологам із мінімальним втручанням експлоратора, проте в текстотеці східнополіських говірок є тексти-діалоги та тексти-

полілоги. Безсумнівно, особливо цінним є спонтанне мовлення однієї особи, однак засвідчуємо, що одночасне опитування кількох інформантів створює невимушену комунікативну ситуацію та актуалізує більшу кількість інформації.

Попри наявність відмінностей у зовнішній характеристиці розповідей виявлено інтеграційні ознаки, на підставі яких типологізовано діалектні тексти. Класифікаторами тексту є: тематика, семантика, комунікативна функція, спосіб передачі інформації тощо.

Тематика мікротекстів, зафіксованих у східнополіських говірках, містить відомості про факти й події позамовної дійсності, які посідають важливе місце в аксіологічній системі діалектоносіїв. Г.І. Мартинова слушно зауважує, що “діалектні тексти є скарбницею народної культури, адже в них відображено не тільки світ, що оточує людину, не лише реальні умови її життя, але й суспільну самосвідомість мовця, його ментальність, національний характер, спосіб життя, традиції, мораль, систему цінностей, специфіку світобачення й світосприйняття” [5, 327].

Особливо актуальними для інформантів є теми, пов’язані з людським існуванням, народним побутом і культурою, устроєм сільського життя, особливостями господарювання тощо.

Діалектні тексти, записані у східнополіських говірках, згруповано за двома гіпертемами – екзистенційні теми (І) (особисте життя мовця, ширше – людини взагалі) і теми, що стосуються буття села (ІІ) (минуле і теперішнє села), у межах яких виділено окремі мікротеми.

І. Екзистенційні теми.

1. Освіта: *йа с т’риц’ат’д’руго: |году / у|же шчи|тайт’е^a йак ваї’на нача|л’ас’дак м’ін’е бу|л’о с’ім год / дак у|же |тойа / у|же йа с’ім к|л’асау тут |кончил’а Чар’нис’каїї ш’кол’и / і шче тут бу|л’а у |С’ед’нав’і / |С’ед’нау / дак бу|л’а ра|йон:а кал’|хозна ш’кол’а / в’ет^u’ер’ена’р’їїі / дак се й ту|ди ха’д’їл’а / дак там у|же / ну це та’к’їїа |ж бу|л’и |годи га|л’одниїе / дак там да’вал’і т|рох’і ст’е^aп’енд’їїі да йа’куйу там хл’а’б’їну / дак |тойе / ту|ди ха’д’їл’а // (Черниш).*

2. Хвороба: *са|ма на х’верм’і робил’а / са|ма |дурка |падал’а кол’їна виб’ївал’а оц’і|о / су|стави / не пош|л’а натої ... / нап’равит’ / шобⁿ нап’равил’и / ну і ўсе / оце ў |хат’і ўпал’а /*

оце хот'на хверм'і падал'а / а це ў хат'і ўпал'а / зачепил'ас' за дорожку / упал'а і вибил'а той // ну бул'о ўжэ ж поіти дак хот'одну направит' // кажут'бол'ит'дуже / напраїл'айут' / дак дуже бол'ит' // те пер йа не можуходит' / те пер бол'ит' / дв'і пал'ки / не можуходит' // (Горобіївка); о то во'на (Оксана Іваненко – ЯЛ) йак'рас'нісал'а Та'расов'і шл'а'хи' / чет'вертий том / дак йа ў нейі жыл'а / во'на йіздил'а і пол'вовах і скр'із' / а йа бул'а дома / ў нейі дочка не ходил'а но'гами / не ходил'а но'гами // кончил'а інсти'тут / поправил'и йїх на с'евер / так йак / ну ... // і во'на туди при'йхал'а / а ўжэ там не ... / прил'ет'іл'и туди / а там во'на ўжэ с'амол'ота не 'вийшл'а // йї'йї 'винесл'и // і о то 'деўйат'^ю год во'на л'ежал'а / а то'д'і ўмерл'а / та'ка гарна // ўжэ йа праўда п'ішл'а од нейі / йак во'на ўмерл'а // (Лемешівка).

Як бачимо, з темою хвороби пов'язана тема смерті, що також може актуалізуватися на тлі інших тем (див. далі).

3. Сім'я: йа та'кайа тик'і бул'а шустра баба / дар'ма шо і д'ет'і ва'д'іл'а / і ха'з'айін при'д'е^а / пад'л'убл'уваў 'в'ін'ім' / раб'іў ў та'коі робот'і / то ў ка'морах / то там ў жел'ез'ац'і д'і / дак шос'в'ікраїт' // а баб'і шо? // і кал'иска т'^чел'і пайец'а пас'ер'ед'хати / два ра'зи строїл'ас'а / то так жыл'і / а т'^че ўжэ строїл'ас'а тут упол'а / і д'ім'і парасл'і // а йон ўжэ двац'ат' ад'ін год ул'ер' / ут'^че Поб'еда д'^з'е'ўйа'того / а йон ул'ер' с'омого / вос'мо: ха'вал'і // ўжэ думал'і / ўжэ шоб'тойа / д'^з'е'ўйа'того ... / дак хаї схов'айут' / то тої на д'^з'е'ўйа'того там ўжэ ж суйе'т'н'а дак заха'вал'і / так у кал'госп'і ра'биў / та'ди шче да'вал'і і м'йаса йе'ко: / х'верми ж бул'и ўс'е / дак тойа // ну дак так пражил'а / наче не тойа // йа'кайа тайа бул'а л'убоў? // да д'ет'і в'ал'іс'а / ўс'ак бул'о // а шо муш'чин'і? // дак йа ш ка'жу / л'а'тал'а / ха'д'іл'а / н'е пасл'ед'н'а бул'а н'е ў кал'госп'і / н'е ... / і так йа ш ка'жу / і ўс'е'м'йе / матка бул'а / ба'ба тойе / і та'коі / кал'ішн'айе / ул'іл'а ўс'о раб'ім' (Черниш); бат'каваї хати тут не'ма / бат'кава хата / то там не'в'істка / бра'тавайа // там хата ў бат'ка ... / мої бат'ка два ра'зи же'ниўси / первий раз у н'о: була жуйнка Марха / о // ви'со-ока / строїна / кра'с'іва / во в'р'ем'я граж'дан'с'каї ваїни уб'іл'і // (Анисів).

4. Розповіді про життя: оце йа йшл'а / да і сеї год / коте'н'а вона (сойка – ЯЛ) йак зобра'зила // дак йа ка'жу Господи / дес'

наше кажу коте́н'а кри́ч'іт' // а то зи́мо́у йшла / с'н'і́гу так гли́боко / во́на там на вер'б'і́ йак зан'ау́чит' / а́йа до́ма́у Бо́же / коте́н'а за́л'і́зло / по та́кому с'н'і́гу на́зад не ви́л'і́зе / йа по́тому с'н'і́гу і́л'і́зу / ко́ли во́на за́скреко́т'і́ла сво́їм го́лосом / ох ти́ж ка́жу об'і́з'а́на та́ка! // (Хаєнки); ка́зала ме́н'і ма́д'арка у́ Венг'р'і́йі / Микло́ш / ос'тан'с'а / ну́йа йі́йі ко́н'е́шно пожа́л'і́у // не ос'та́у́с'а // (Ядути).

II. Теми, що стосуються буття села.

1. Заснування села, походження назви села (засвідчено тексти-наративи та легенди): тут ра́н'че жи́л'и та́тари' / і во́но бу́л'о́ у́ нас се́л'о́ зва́л'ос' Та́таро́у́ка / бо че́рес те шо... // у нас о́це бу́л'о́ у ту су́боту бу́л'о́ де́н' се́л'а / да́к там го́товил'и́ у́же́ж до́пов'і́д' го́л'ова́ с'і́л'ра́ди / ро́би́у́ там до́пов'і́д' / да́к ка́же шо ра́н'че жи́л'и́ ту́тачки та́тари' / у́ ц'о́му се́л'і́ і́ че́рес те на́зива́л'ос'а́ се́л'о́ Та́таро́у́ка // а то́д'і́ пере́іме́но́вал'и́ / ста́л'а́ Сох'в'і́йо́у́ка / а чо́го Сох'в'і́йо́у́ка? // у нас бу́л'и́ ... / там ра́д'госп' бу́у́ / па́ни жи́л'и́ / зва́у́с'а́ Жо́л'об' / о́там за се́л'ом / ту́ди о́так о́ / да́к там жи́у́ па́н о́дин / а дру́г'і́ па́н жи́у́ о́тут о́ / о́тут д'і́д'ом у́ нас бу́у́ сох'в'і́йо́у́с' ки́ / ос'у́ди на ц'у́ сто́рону́ / о́тут о́ / там л'і́сок та́к'і́й / і́ там жи́л'а́ ба́рин'а́ Сох'в'і́йа́ / то́д'і́ че́рес те о́то пере́іме́но́вал'и́ се́л'о́ Сох'в'і́йо́у́ка // да́к о́це те́пер Сох'в'і́йо́у́ка // (Софі́й-ка); ну́ А́стра'ву́шк'і́ / ка́да́ у́же́ П'от'і́н'е́р'в'і́й пр'і́йеха́у́ са́ва́йі́м'і́ ва́й'ска́м'і́ / ва́йна́ бу́ла́ / а́ тут да́йеха́у́ / а́ у́ нас ... / т'ч'е́ с'е́ч'ас о́т'і́ак'с'е́н'е́а́ сн'е́а́го́у́н'е́а́ма́йе́а́ та́к'і́ ... / н'е́а́ з'на́йу́ йі́ак'с'е́ка́л'і́с'а́́же́ ва́да́ / та́к'і́ с'а́ло́ у́тут'у́ход'і́ла́ / ка́ла́ За́йце́вих / да́к у́ход'і́ло́ з'р'еч'к'і́ / ва́да́ та́ка: бу́ла́ ва́да́ / і́ тут да́бра́ц'а́ н'і́ку́ди́ / у́тут'а́́же́ о́зер'і́ і́че́ / да́к і́л'е́там' о́зер'і́ / ба́гата́ то́жеа́ / кру́го́м ва́да́ / тут'на́ша́ р'еч'ка́ В'і́т' / а́ там Д'е́с'на́ / то́же́ у́де́ у́ нас // ... ка́да́ да́йи́ли́ а́ни́ с' ва́й'ска́м'і́ / і́т'і́н'і́ку́ди́ не́з'а́ / ва́да́ // во́т'йон'і́ ка́же́ / ну́ / тут'у́же́ на́да́ д'е́р'жат'и́ о́стра́ у́шк'і́ // т'ч'е́ йа́ та́ко́е́ ч'у́ла́ / а́ Бог'йо́го́ з'на́йе́ // (О́строу́шки).

2. Устрій села: бу́ло́ вас'е́м'сот'д'ва́ц'ат'д'ва́р'у́ / а́ і́час не з'на́йу́ ско́л'к'і́ / чи́м'е́не́й'чи́ бу́лі́ / на́в'ерна́м'е́не́й' / бо́ да́вол'і́ па́у́м'і́рало́ / да́вол'і́ та́к'і́х // (Анісі́в); ... а́ те́пер'у́же́ се́л'о́ зми́ра́йе́ у́же́ / мо́л'о́д'о́ж'у́ се́л'і́ не́ма́йе́ / у́с'а́ мо́л'о́д'о́ж'по́ш'л'а́ у́ го́род' / а́ са́ми ста́р'ц'і́ у́ се́л'і́ / у́ми́ра́йу́т' / да́к о́це о́тут'за́й'і́т'у́ ха́ту́ / да́к ха́ти сто́йа́т' / а́ во́ни пу́с'ти́ //

л'у|деї... / мол'о|д'ож йа|ка бу|л'а пош|л'а ... / а са|ми по|мерл'и / і хати сто|йат' нус'т'и // (Хибалівка).

3. Об'єкти села: нус' / р'а|дом уш|кол'і / там од|н'і жєни-
чини // бу|л'а цєрква / а те|перачка там ізро|бил'и спорт|зал' /
а цєркву уб|рал'и / а бат'ушка два |годи там по|буў / л'уди не
ход'ат' / а ун / зарп|л'ати_ж н'ї|якої не пол'у|чає / муч'ї|с'а
і броси|у нас // (Шевченкове); о|там_же_ї|то_ї|дом'їку ста|йала
хата та|кайа / шо ш|колна була ста|лова / то са|с'їм гу|л'ала /
те|п'єр о|там ар'єн|датар / аш то ма|їєх де|дуо|у / ба|буо|у /
праба|буо|у / [...] / ну сха|ди|у се па|да|у у суд і адсуд|и|у / аш там
п'є|ч'і ка|же шо ни|чо: ун не па|лучит' / ста|йала гу|л'ала
не|кому не трєба / те|пер м'ї" аба|рудували_ї|се / а те|пер нас
будут' га|нит' ? // дак о|це та|кейє о|то |д'єтка // а у нас була
кра|с'їва цєрква_ж дак рас|к'ї"дали / |гади / а|дин предсє|дател
і рас|к'ї"да|у // на|шо ти рас|к'ї"да|у? // не|ха|_б'ї" вес'ш" час
ста|йала / кра|савица була не цєрква // йак с'їл'са|вет о|це
наш / дак на том |м'єс'т'є / с'їл'са|вет настр|ойіли / і о|це так
нас с|портилос' село / дак о|це_ї|се_ї|рем'а без цєркв'ї" // дак
м'ї" у|же ста|р'їє дак ка|жем на |тїє шо / |д'їки ви |ходи-
те спє|ват' у хор / ви_ж даб'ї"ва|їтєс'а ха|д'єт' у цєркву / да
атк|рїїте старим |л'уд'ам цєркву / і мала|д'ож:є те|пер дак і
пан'ї|маїє і_ї|се // ну дак цє_ї|же ... // бат'ушка та|кії ха|рошіи
у нас / ш Черн'ї|гова / при|їєж|зайє // (Шестовиця).

4. Побут і культура села.

4.1. Трудова діяльність: ко|рову дер|жал'и / і |кози
дер|жал'и // по|перед ко|зу ку|пил'а // з|разу ку|пил'а мал'єн'ке
козе|н'а // і х|л'опчик бу|ї мал'єн'кії_ї|мене / си|нок / |Кол'а //
а то|д'ї із од|ного козе|н'ати розвє|л'а / |коз'ка бу|л'а / дак на
д|руг'її год дво|їє привє|л'а // і так |ш|че розвє|л'а_розвє|л'а
козє|ї / а то|д'ї |кози_ї|же по|п|рода|л'а / дер|жал'а ко|рову // (Ду-
бовий Гай).

4.2. Рід занятя: |ш|че йа бу|ї н'є"в'є"ликим / дак_н|тере-
со|валис' / дак о|то зи|мойу / ро|бит' н'ї|чого / о / |ш|че_ж
ма|лими бу|ли дак / ко|їпак ро|били / о / ко|їпак ро|били іс |того /
іс'є|тки / то|д'ї об|руч_є|нец'а / дв'ї |палачки на|їх'рєст / то|д'ї
|робиш то|чок іс'н'їгу / о / с|тави"ш / на|си|пайєш бур'яну ту|ди
ї|же / с|м'їт'а: йа|когос' / а то|д'ї бур'я|н_ї|стром'л'айєш /
коно|пел'ки / і реп'а|хы / і о|це об|го|родиш / об"ку|кобиш йо|го /
а то|д'ї іс ц'їх реп'а|х_ї|ї / о|це ло|пу|хы о|ц'їїі о здо|рови / іс ц'їх

репа^х ї^у заби^райеш з^нач і^т зер^на / пуд^джаруйеш / ш^і:і^гл^і і^шили / о / пуд^т ко^упак // сн^ігу^р і на кал^ину йшли // о / і о^це п^тичок ^же й ло^вили // (Ядути).

4.3. Матеріальна культура (артефакти): со^рочки с^пидн^і шо ми ^шил^и / дак ^це ^ж об^йа^зат^ел^но шо^б уни^зу бу^у узор ви^шитий // і о^тут на ру^кавах / то^д і ^шил^и / дак ру^кава / те^пер ^же ^ший^ут^д дак шо то? // ма^йко^у / зро^би^у со^рочку / йак сам ^ший^е / дак ма^йко^у / а то^д і ру^кава ^ж бу^ли та^к і р^ас^ни ^ши^роки^і і ^ше й ви^шити о^тут о // (Софіївка); пол^от^на^н і со^рочки бу^ли / са^м і ^шил^и і са^м і т^кал^и / пол^от^на^н і со^рочки бу^ли / пл^ато^чок о^це ма^ти ме^ні те / об^торочит^у йо^го / то^д і ^у дубов^ій ко^рі ок^расит^у / і та^к:и^й пл^ато^чок шо куди т...! // спод^ници^ца ^у дубов^ій ко^рі ок^рашена / ко^уточка / ^це так ^ранше хо^дил^и / ^це мо^йе ^де^цтво так про^йш^ло // на но^ги / о^це йак де ро^ж:е^вес^а чо^боти кирзов^і бу^ли / а йак б^ід^ніше ми жи^ли / до дес^а ма^ти за^роби^т / о^то^й / о^дин та^ки^й чо^б іт / о^дин та^ки^й чо^б іт / дак ма^ти ^ш:ий^е ме^ні вал^анки іс^кл^оч^а / пол^от^на / і то^д і ^кл^оч^а пок^ла^де ^ш:ий^е / дак йа ^усуну то^й вал^анок ^у чо^б іт і йду на х^верму / о^то так ми жи^ли / а те^перечки ^уже і до та^кого до^жил^ос^а // (Чопилки).

4.4. Духовна культура (звичаї та обряди, сімейні та релігійні свята тощо): на^уб іт^к і гу^лал^і // ка^ліс^бул^і вумний^е л^уд^і чи дур^ний^е / дак йа^ни шо? // ^діра^чку пра^той^е / ^ус^о вит^агне а^т:уда / а туди сма^ли чи шо? // ка^же ^ус^о / сма^ланка // і йон о^то і^дет^и на ^цв^інтар / а л^уд^еї! // і о^то гу^ла^йе ^уци^й / і йон о^тол^ки ^йїх нав^ігра^йе сво^йой^у сма^ланка^й // па^та^му шо йа^но н^еа ^йа^йцо ^уже // (Івот); о^т ку^т:у ми с^тавим на ^Нові^й год / так / ^Нові^й год ^там / Кре^ш:ен^ій^е ^там / іш^і:е / три ку^т:і ^у нас бу^ва^йе // л^ежит^с іно на стол^і / і туди ^ш с^тавил^и ку^т:у / а те ^с іно ро^ск^ладувал^и п^ут ^квочок / так / і да^же за^лазил^и па^т стол^і ^ца ба^бка о^це і о^тош^и ^квока^йе ^там / шо^с ^при^казу^йе / ну йа ^йо^го не з^най^у // (Лозова); ^йел^и ^ци ві^ут^и / ^ета ^йел^и ^ци ка^да в^от ма^ла^ду^йу ... / пал^к і та^к ^йй^еа / а та^да кра^сі^ва ^цв^ет^на: бу^лма^га / в^ір^еа^л і ^ус^ак ^йй^еа ^тий^е ^ж іс^х ^ігу^рам^і / ^там і ^ту^йу ... / да та^ди па^са^род / на^зи^валас^а ^тай^а йак т^ие? // шо ка^рону ... // і ка^лі^ну з^нач іт^и в^іешал^і / ^ус^о / ну ^во^тишем кра^сі^ве // ^тий^и ^йел^и ^ци стр^ем^лал^і ^у х^ле^б / ^у ^круг^лий х^ле^б / стр^ем^лал^і ^тий^и ^уже ^йел^и ^ци / і в^ііл^і / ка-

ж^ат' ма^ала^адо^ай' й^аел'ц^аи у^аж^ае в^ай^аут' // ну сп'е^авали з^анач'і^ат' // у^аж^ае_ж^ата^ак'і'д' 'е^ау^ак'і' / ш'е'п'ес'н'і'бу^ал'і'ста^ар'ін:и^айе // ш':ас'йі^ах н'е^ама^айе // (Остроушки).

Мікротексти, що містять інформацію про минуле, часто передають семантику типовості подій, що відбувалися: *шо од'а^агал'и // шо при^айшл'ос'а / то^ад'і_ж' ма^ал'о бу^ал'о / та^аке / н'ічо^аго бу^ал'о / і_у^абу^ава^ац':а і_д'а^ага^ац':а / бо_то^ад'і та^ака_ж^аиз' / перед_во^айно^ау // а то^ад'і во^ай^ана по^айшл'а / і та^ак о^аце / та^аке й ода^аган':а бу^ал'о / х'іба ду^ама^айеш та^ак йа^ак_за^араз? // не з^анай^ает' / шо йо^аму ... // (Малківка); ку^аку^ашка / ку^аку^ашка / с^ако^ал'ка мн'е га^адо^ау? // а^ана с^ака^аж'і^ат' 'с^ако^ал'ка // ку^аку^ашка / ку^аку^ашка / а с^ако^ал'ка мн'е_ж'і^ат' ' // а^ана с^ака^аж'і^ат' 'с^ако^ал'ка // у'д'е^ац^атв'і п'і^ата^ал'і // ку-ку / ку-ку / а ми_у^аж^ае ста^анов'імс'а / ку^аку^ашка / ку^аку^ашка / ска^ажи с^ако^ал'ка мн'е га^адо^ау_ж'і^ат' ' // а^ана / ку-ку // а ш:ас у^аж^ае ку^аку^ашк'і ку^аку^айат' // н'а пан'а^ама^айут' а^ани_ета^ага (онуки – ЯЛ) // (Рожковичі); – Які тан^аці тан^ацю^авали? – ну йа^ак'і та^ан'ц'і? // не та^ак'і йа^ак те^апер та^ан'ц'у^айут' / те^апер та^ак'е / с'у^ади_ту^ади (сміється) // ви^ахи^ал'а^айе^ац':а // а то^ад'і та^ак'е-е! // та^ан'ц'і бу^али не та^ак'і // по^ал'ка / кра^ако^ау^айа^ак // ну і ш^аче йе та^ак'і / йа_у^аж^ае й по^аза^абу^авала (сміється) // (Софіївка). Протиставлення минулого життя сучасному експліковано за допомогою синтаксичних конструкцій: *х'іба ду^ама^айеш та^ак йа^ак_за^араз? // не з^анай^ает' шо йо^аму; н'а пан'а^ама^айут' а^ани_ета^ага; та^ан'ц'і бу^али не та^ак'і*.*

Аналіз зафіксованих зразків діалектного мовлення засвідчив, що, окрім основної теми розповіді, текст може містити й додаткові теми.

Наявність додаткових інформаційних блоків “зазвичай виражається у різноманітних вставках, так би мовити, “від себе”, які не передбачені основною темою розповіді і які оповідач вводить з метою пояснити, прокоментувати, іноді висловити своє ставлення до повідомлюваного” [1, 8].

Основна і додаткові теми утворюють певну ієрархію, логічно поєднуючись за принципом “нанизування” або “мозаїки”. У першому випадку підтеми відображають послідовність подій, ніби нанизуючись на часову вісь, у другому – вони розташовані в одній часовій площині та виникають на основі асоціативних зв'язків [6, 11].

За принципом “нанизування” тем побудований текст, у якому інформант головню розповідає про своє навчання у шко-

лі: *йа за^кінчил^а пйат[']* (класів – ЯЛ) / *а ў^шостий почал^а а*
ходит['] восе^{ни} о[']так / м[']іс[']ац['] по^{хо}дил^а / а то[']д[']і забол[']іл^а а
тихом / це йак у соро[']ковому го[']ду / і про[']л[']ежал^а а ў бол[']ниц[']і /
аи у Л[']о[']синоўц[']і л[']ежал^а а / ў бол[']ниц[']і про[']л[']ежал^а а бил[']иш
м[']іс[']ац[']а / а то[']д[']і ўже при[']иш[']л^а а / вит[']:ил[']а при[']йіхал^а а ўже з
бол[']ниц[']і і так у[']же і не пош[']л^а а ў ш[']кол[']у / а на['] весну во[']йна! //
у['] сорок['] пер[']вому почал[']ас[']а во[']йна // так йа о[']це пйат['] кл[']ас[']іў
і кончил^а // (Софіївка).

Наведемо приклад тексту, в якому теми впорядковані за принципом “мозаїки”: – А є тільки голуб? Чи є ще якісь? – ну н[']е / во[']ни т[']іки д[']вое / па[']руйуц[']:а / ўд[']вох во[']ни / та[']ки / чор[']нен[']ка ш[']ийка / на[']че то[']й / на[']че ш[']ну[']рочком так пере[']ўйазане / і ти з[']найеш шо? // йіх не[']ма / о[']це ц[']у['] з[']іму / чи вони ви[']мерзл[']и? // чи з['] гол[']оду ви[']дохл[']и? // з[']іма бу[']л[']а л[']ута / о[']це йіх не[']ма не од[']но[']йейі пар[']і / не[']ма // у['] мене на о[']р[']іс[']і там бу[']ла / і ку[']бел[']це йіх / д[']воіко то[']й / на[']ко[']хал[']и / гол[']убе[']н[']ат / зне[']сл[']и йа[']йечок і д[']воіко гол[']убе[']н[']ат ви[']кохал[']и // і во[']ни пол[']ет[']іл[']и / не[']ма / не[']ма! // ну йіх с[']тик[']і бу[']л[']о! // о[']це ле[']тайе / с[']і[']дай[']ут['] о[']тут о / ви[']ш[']чупу[']йуц[']:а / во[']дичку пй[']ут[']йак до[']иш[']чик і[']де / а['] зара[']з не[']ма // і во[']пи[']че і го[']роп[']ц[']іў не[']ма / ма[']л[']о / не[']ма[']йе / не[']ма // чи во[']ни ви[']мерзл[']и? // чи йіх ви[']йіў хто? // о[']то со[']ви[']йе // со[']ви / во[']ни[']ж уно[']ч і ба[']чат['] / б[']ед[']нен[']кийі // (Горобіївка).

Поданий мікротекст складний за своєю семантичною структурою. Основною є розповідь про життя голубів. Додатково виділено 7 інформаційних блоків: 1) про зовнішність голубів (чор[']нен[']ка ш[']ийка / на[']че то[']й / на[']че ш[']ну[']рочком так пере[']ўйазане); 2) про зникнення голубів (йіх не[']ма; о[']це йіх не[']ма не од[']но[']йейі пар[']і / не[']ма; ну йіх с[']тик[']і бу[']л[']о! // ... а['] зара[']з не[']ма); 3) про причини зникнення (чи вони ви[']мерзл[']и? // чи з['] гол[']оду ви[']дохл[']и?); 4) про погодні умови (з[']іма бу[']л[']а л[']ута); 5) про зникання горобців (і во[']пи[']че і го[']роп[']ц[']іў не[']ма / ма[']л[']о / не[']ма[']йе / не[']ма); 6) про наявність сов (о[']то со[']ви[']йе); 7) про характеристику сов (во[']ни[']ж уно[']ч і ба[']чат[']).

Зауважимо, що в тексті кількома способами (експліцитно та імпліцитно) виражене бережливе ставлення інформанта до голубів. Захоплення птахами передано за допомогою синонімічних конструкцій: ну йіх с[']тик[']і бу[']л[']о! // о[']це ле[']тайе / с[']і[']дай[']ут['] о[']тут о / ви[']ш[']чупу[']йуц[']:а / во[']дичку пй[']ут[']йак до[']иш[']чик і[']де. Стурбованість зниканням птахів із фауни села виражене

повторами присудкового слова *не¹ма (не¹майе)* (зафіксовано 8 разів). Невербально почуття діалектоносія виявлено у прискореному темпі мовлення, інтонації замилювання.

Наявність у мікротекстах додаткових інформаційних блоків свідчить про ступінь комунікативної взаємодії (тлумачення, пояснення, коментарі, адресовані експлораторові) та специфіку світобачення мовців.

Як бачимо з поданих мікротекстів, об'єкти позамовної дійсності інформанти сприймають не атомарно, а в контексті причинно-наслідкових зв'язків, у взаємодії з іншими реаліями, що відображено в складній внутрішній організації тексту, його семантичній структурі та способах поєднання змістових частин.

Науковці зазначають, що від фіксації матеріалів за питальником годі й очікувати відтворення системних відношень між одиницями в межах говірки [3, 7], натомість текстовий супровід дає змогу вивчити окрему лексему як складову системи та дослідити її у взаємозв'язках з іншими одиницями.

Наведений нижче текст ілюструє, що саме під час спонтанного мовлення інформант відтворює системні відношення в лексиці, оперуючи синонімічними орнітоназвами, що функціонують у говірці: *ли¹суха / ну ми зведем їй¹її лиска / бо ї¹нейї на лоб¹ і та¹ке п¹ім¹но б¹ілейе / лиска т¹іна / зведе¹:а во¹на лиска / або ш¹:е зведе¹:а по¹нашому воро¹на утка / ну во¹на чорна / дак воро¹на утка // і їе ш¹:е називайут¹ х¹лопц¹ і пуп¹ни / то¹о_шо ї¹нейї та¹к її пуп / дуже велик¹ її // ну там їй¹її лупит¹ / скуп¹ти / обично / беспол¹езно / ш¹куру здер // то_їак на К¹їйоус¹ кому мор¹і / ми_там на о¹хот¹ і бу¹ли / дак там шо_обично? // пуп¹ни / г¹рутку заб¹рали і с¹тегна / остал¹не_їсе ми вики¹дали // ну во¹на хот¹ і ц¹їїї зведу¹:а / курочками / ну / можна їй¹сти / їх на К¹їйоус¹ кому мор¹і о¹ц¹їх лисок! // воро¹нийе утк¹ і / г¹ідроутк¹ і називайут¹ їй¹ іш¹:е можна / ну г¹ідро во¹да_це_ж // (Велика Дорога).*

Зауважимо, що текстовий супровід дає змогу не тільки виявити системність лінгвістичного явища, а й отримати мотивологічний коментар від інформанта і встановити принципи номінації птаха: *ну ми зведем їй¹її лиска / бо ї¹нейї на лоб¹ і та¹ке п¹ім¹но б¹ілейе / лиска т¹іна; або ш¹:е зведе¹:а по¹нашому воро¹на утка / ну во¹на чорна / дак воро¹на утка; і їе ш¹:е називайут¹ х¹лопц¹ і пуп¹ни / то¹о_шо ї¹нейї та¹к її пуп / дуже*

велик'їй // ну там їй'її дупит' / скуп'ти / обично / беспол'езно / шкуру здер // ... дак там шо обично? // ну'ни / з'рукту забрали і с'тегна / остал'не_ўсе ми викидали.

Текст – це складна ієрархічно організована система знаків, що утворюють широкий семантичний простір, тому вивчення структурно-семантичних особливостей лексики доцільно здійснювати з опертям на діалектний текст. При збиранні орнітологічної лексики застосована інваріантна модель-матриця¹, яка дозволяє дослідити мовне явище як систему, але поданий нижче мікротекст якнайкраще підтверджує тезу про те, що робота діалектолога за програмою неодмінно має супроводжуватися записом народного мовлення, адже спонтанне мовлення часом дає більше інформації, ніж передбачає питальник:

л'аст'івочка // у нас он даже пит хатойу намостил'и пит к'ришойу гн'із'дечко і нанес'л'о // і начал'и об:уват'ш'іфером хату / а воно пит к'ришейу на уг'л'у / і ўже вил'упил'ис' / ўже та'ки / с'коро вил'ім'ат' / а от иче 'мати не виведе їйх // воно_б не вил'італ'о / воно до 'ц'ого ўрем'я // а йа ка'жу / 'Ван'а ка'жу / а йак'_же_ж о'то гн'із'дечко? // в'ін ка'же / йа 'мамо сам не з'найу шо робит' // ка'жу / ш'кода_ж гн'із'дечко роски'дат' // ну це_ш п'тичка / воно ста'рал'ос' так йак'_би ти о'це хату / о'так і во'ни / во'ни гур'том / о'це так / т'ройе / то гн'із'дечко / гур'том / зл'і'пил'и / а то'д'і ўже та 'пара оста'й'уц':а / і в'ін і во'на // і во'на о'то нанес'л'а йе'йечок / с'і'дає на йе'йечка / і в'ін їй'її го'дує / а то'д'і ўже йак во'на висед'іл'а ма'л'ен'ких / дак то'д'і ўже і їй'її го'дує / і 'д'іток і бес кон'ц'а о'це / тут пол'ет'іл'о / л'етит'_уже на це / од:ал'о / а во'ни ўже си'д'ат' вигл'а'дайт' / і воно сво'го 'з'обика йому ў 'з'обик і на'зад // дак о'то у нас пит хатойу д'во'їко / їйх ба'гато не'ма / д'воє // при'їйх'у / об:и'ў кру'гом хату / а то / ну л'аточка та'ка // йак йа ди'л'ус'а / си'л'жу на д'вор'і на л'ав'і / їйх так нал'ет'іл'о! // з'грай! // і ви'ман'уйут' йак / шоб воно вил'ет'іл'о / оп'с'іл'и кру'гом те гн'із'дечко / і

- ¹ 1. Як називається птах?
2. Чому така назва?
3. Чи можна сказати про птаха: 3.1. багато; 3.2. назва сукупності?
4. Чи є щодо птаха протиставлення: 4.1. він; 4.2. вона?
5. Як називається маля птаха? 5.1. у формі однини; 5.2. у формі множини?
6. Які звуки видає птах?
7. Що означає назва?
8. Експресивно-оцінні назви птаха.

на с'т'ін'і чи^еп'л'айуц':а о'то / а йа си^ел'жу л'убуйус' йак то
 во'ни ро'битимут' / а во'но_ш на с'т'ін'і гн'із'дечко / так во'ни
 йак нал'ет'іл'и / кол'и во'но йак ша'рахне! // ро'с:ипал'ос'а те^а
 гн'із'дечко / і во'ни 'вил'ет'іл'и й пол'ет'іл'и // прий'їж'зайе
 син ка'жу'йс'о 'Ван'а / можеш у'же те^апер шос' ро'бит' // дак
 в'ін / у'же_ж гн'із'дечка не'має / дак в'ін зро'би'ю // о'то та'ке /
 н'і'мий йа'зик / а 'каждий по_с'воєму розу'м'і'є // (Помоклі).

Спонтанна оповідь дала змогу отримати відповіді на запитання програми й зафіксувати одиниці, що належать до різних лексико-семантичних груп: “Загальні назви птахів” (п'тичка), “Назви птахів за біологічним видом” (л'аст'івочка), “Назви сукупностей птахів” (з'грайа), “Назви птахів за статтю” (в'ін ‘самець сільської ластівки’, во'на ‘самка сільської ластівки’), “Назви птахів за віком” (д'ітки || мал'ен'к'і ‘малята сільської ластівки’), “Назви частин тіла птахів” (з'обик), “Назви продуктів життєдіяльності птахів” (йе'йечка), “Назви гнізд птахів” (гн'із'дечко).

Текстовий супровід дозволив виявити надійну лінгвістичну інформацію, не передбачену програмою: ви'водити || ви'си'зувати ‘плодити потомство’; вил'і'т'ати ‘залишати гніздо’; вил'упл'уватис' (про малят птаха) прокльовуючи шкаралупу, пробиваючи оболонку, виходити з яйця’; л'і'тати ‘пересуватися у повітрі’; мати ‘доросла особина сільської ластівки ж. р. відносно своїх малят’; намо'стити гн'із'дечко ‘влаштувати гніздо’; нанес'ти йе'йечок ‘відкласти яйця’; нара ‘самець і самка птаха’; с'і'дати на йе'йечка ‘починати плодити потомство’.

Розповідь про ластівок відображає одну з характерних рис менталітету українців – бережливе (сакральне) ставлення до птахів.

Крім цього, текстовий супровід дає змогу виявити особливості мовного портрету говірки на всіх структурних рівнях.

Отже, діалектний текст – це надійний засіб зберігання діалектного мовлення та водночас джерело фіксації та передачі різноманітної інформації, яка зумовлює характер основних функцій тексту – комунікативної і когнітивної.

Комунікативна функція тексту реалізується в риторичних запитаннях, що імітують діалог, метамовних вставках, які вказують на достовірність фактів, і звертаннях до експлоратора: гава'р'ат 'йесл'і п'е'л'тух дн'ом нач'і'нає п'ет' / з'нач'і'т' аб'і'зат'ел'на дош': / 'йесл'і ц'елиї д'ен'на'йот / аб'і'зат'ел'на

дош': б'уїт // так а'но чи н'е? // хто йо: з'нає? // (Баничі);
 пол'у йа там під го'роу г'р'адки / йіде ма'шина / ста'новиц':а
 кол'о мене ма'шина та // драстуйте / драстуйте // та'ки
 л'уди гарн'і / ну / на'чал'ство йа'кес' / ну та'к'іх / у па'гонах / да
 й пи'тайут' ме'не / а шо то у вас за кул'тура на бол'от'і? //
 рис? // куку'руз'аний рис по'с'ійаний? // а йа ка'жу / оче'рет'аний
 рис по'с'ійаний! // а во'но оче'рет'у'се бол'ото за'цв'іл'о / так
 йа'к куку'руза / рис / йа'ж йо'го не бачил'а / ка'жут' так йа'к
 рис за'цв'і'у // (Чопилки); бачил'а йа ма'йа ви'шен'ка ў'же ў'с-
 се! // (Перелюб), ти з'наєш ш':о? // іл'і во'ни дес' жи'вут' чи
 те'йе? // о'це коло мене / со'їки жи'вут' // йа ка'жу / і сво'її
 ка'жу / от' бачиш у га'йах / то 'ран'ше во'ни ти'ки ў' га'йах
 жи'ли // а це дес' приму'дрилис'а о'це жи'вут' коло 'дому / от' //
 а ў' га'йах йа йіх не бачу' со'йок // (Авдіївка).

Залежно від комунікативної мети і завдань, які інформант реалізує під час мовленнєвого акту, адресованого слухачеві (характеристика об'єкта або явища, передача послідовності перебігу подій, висловлювання власних суджень), тексти поділяються на такі види:

– тексти-описи: йе п'тичка / йе'йе вал'ас'н'анка
 нази'вайут' / вал'ас'н'аначка / на л'азин'ц'і / то'нен'ка
 л'азинка та'ка / ну та'ким ме'шочкам / ад л'азинки начі'нає
 то'нен'ка та'і'так / ну т'іпа ота'к'ім пу'т'ом (подібно до
 груші – ЯЛ) / на л'азин'ц'і ви'сит' / і з'боку 'дирачка / дорич
 і'де / ва'но не нама'кає // 'робит' із вал'ас'н'і / із'а то:
 вал'ас'н'анка / о'то із вал'ос' із'куин'с'ких / із'ка'рови чи ка'зи /
 ва'на спл'е'тає і ва'на л'і'пит' / вид'і'л'ає та'ку сл'ину / шо
 ва'на л'ип'ка / скл'е'йує:а // і дорич і'де не праб'і'ває / ва'да
 не папа'дає / ма'л'ен'к'і там си'д'ат' / ва'ни ў'суш'і си'д'ат' //
 і да'брац':а да 'його ни'куит' них'то не до'бере:а / ва'на в'ішає
 на та'куї'л'азин'ц'і йа'к сп'ічка // ва'на са'ма ма'л'ен'ка / ва'на
 ма'л'ен'ка ма'л'ен'ка та п'тичечка // (Горбова);

– тексти-оповіді: ... і'вол'га / во'на ш' та'ка / кол'ис'
 ме'не л'а'ка'а / йа'к бу'л'а йа ма'л'ойу // ну й шо во'на ме'не
 л'а'ка'а? // да'к йа й те'пер з'нейу ба'л'акайу ба'л'акайу / да'к
 во'на прил'е'тит' / с'аде і се'дит' / і о'то ку'л'у-ку'л'у-ку'л'у / а йа
 соб'і / во'на соб'і / і о'то по'п'обал'акайем / йа'к це пере'стал'а /
 і во'на пол'е'т'і'л'а // ... йа не пон'і'мал'а шо це і'вол'га / ну
 мо'же ме'н'і гот'с'ім бу'л'о / шче 'опиту не бу'л'о ў'гол'ов'і / і
 ў'л'у'деї ... / йа са'ма з'Дудоркова / а тут 'мати ви'йш'л'а с'у'ди

замуж і́йа виросл́а тут // ну у чол́о́в'ї́ка ѓруша́ дика́ / та́ки
 ѓруши́к гарни́ / гни́л'ички́ / ос'ї́н'у́ ў́же / ви́брав'и́ карто́шку /
 а ѓруши́к йе́ // ну во́на там чи́ може́ вел'ас'а́ / чи́ може́ так
 при́л'є́тал'а́ да с'ї́дал'а́ / і́ о́це так ... / (пошепки) о́й! // по́йду
 йа́ на́краду́ ц'ї́х ѓруша́к // при́б'ї́гл'а́ / тик'и́ хо́т'ї́л'а́ ѓрушу́
 бра́т' / а во́на ку́л'у-ку́л'у-ку́л'у́ / йа́ т'ї́кат' / йа́ т'ї́кат' / не
 вз'а́л'а́ ѓрушу́ / по́б'ї́гл'а́ // не́ма́йе / не́ма-а́ // а то́ш л'а́кал'и́
 ку́цо́йу бабо́йу́ / о́то за́л'ї́зної́у бабо́йу́ // не йди́ ў́ гурки́ / бо
 там за́л'ї́зна ба́ба се́дит' / о́ / да́к во́на те́бе за́бере́ // ну
 л'а́кал'и́ш то́ ко́л'ис'бу́л'о́ / шо́б у гурки́ не л'ї́зл'и́ / кра́сти
 ... / ма́ку не р'ва́л'и́ // (сміється) ну / не́ма́ / перес'та́ла́ //
 поб'ї́жу́ш та́ки йа́ / д'а́т'ка́ не́ма́йе ко́л'о́ц'ї́йе́йї́ ѓруши́ /
 поб'ї́жу́ йа́ на́краду́ / тик'и́ до́б'ї́гл'а́ / хо́т'ї́л'а́ ѓрушу́ / во́на
 зно́ў ку́л'у-ку́л'у-ку́л'у́ / і́ зно́ў йа́ т'ї́кат' // це́ во́на ме́не так
 л'а́кал'а́ // і́ йа́ йї́йї́ по́мн'у́ / і́ о́це си́ну ро́ска́зува́л'а́ / да́к во́ни
 ре́го́чут' (сміється) // ну́ це ма́л'о́йу́ йа́ бу́л'а́ (Горобі́ївка);

– тексти-роздуми: га́йстер / л'є́л'є́ка // на́зи́вайу́т' і́
 чо́рногу́з йо́го і́ те́йе // ну́ йа́ то́б'ї́ так ска́жу́ / в Укра́ї́н'ї́
 ув од́ному́ се́л'ї́ так ба́л'а́ка́йу́т' / та́к' же́? // а ў́ дру́гому
 так ба́л'а́ка́йу́т' / ў́ тре́т'о́му так // та́к са́мо і́ те́йе /
 во́но пол'у́чайе́ц'а́ шо́ а́цент не́ до б'ї́л'о́рус'ко́го / от
 так ба́л'а́ка́йу́т' шо́ не́ до б'ї́л'о́рус'ко́го не́ до́ходи́ц'а́ / не́
 до́ рус'ко́го не́ до ў́краї́н'с'ко́го // (Ада́мі́вка); от́ йа́ / о́це
 о́ну́кам по́ рус'ки́ ка́жу не́ ба́л'а́ка́йе́ / ви́ ж украї́нці́ /
 ба́л'а́ка́йе́ ка́жу по́ ў́краї́н'с'ки́ // а́ тут при́йї́хал'а́ ў́нучка́ /
 і́ ў́се по́ рус'ки́ // йа́ ка́ / йа́ то́б'ї́ / ви́ре́жу бе́резову́ л'о́зину́ /
 да́ ка́жу те́бе оти́ма́га́йу́ л'о́зино́у // а́ну ка́жу се́час! //
 ба́л'а́ка́й по́ ў́краї́н'с'к'ї́ // хо́т'ї́ ж у́ нас і́ не́ украї́н'с'ка́ / у́
 нас та́ка ѓру́ба / с'ї́л'с'ка́ мо́ва / у́ нас не́ чи́ста украї́н'с'ка́ //
 це́ там ў́ За́паднї́й там у́́же бу́л'ше́ ў́краї́н'с'ка́й / а́ у́ нас
 ѓру́ба та́ке́ / с'ї́л'с'ка́ // (Верті́ївка).

Уважаємо за доцільне принагідно проаналізувати фольклорні тексти та етнографічні описи, адже окрім того, що мовні форми культури – ритуали, обряди, повір'я, прикмети тощо – є цінним джерелом вивчення традиційної культури поліщуків [8, 8], такі зразки народного мовлення виконують інші функції, зокрема інструктивну та прогностичну.

До текстів-інструкцій відносимо розповіді, що виконують функцію застереження, заборони, указівки, спонукають до дій тощо.

Наведемо приклад бувальщини, що застерігає слухача від роботи та інших видів занять у свята: *бувала на праз'н'ік паїд'ош / дак шо_н'ібут' пр'іч'уд'іц:а / ета час-та бувала у л'уд'ей та'койе^а // шо с'ід'ім' / ід'ош / с'ід'ім' глу'хар' / н'ейс'ош патран'таш поўний пат'ронаў / с'тан'е^а / ба'туйе^а ба'туйе^а / пат'рони кон'ч'іл'іс' // на Хам'іну Паску йа па'шол / а на по'ж:е'наше'ї / Ха'ма н'ев'еру'йш:іў / ка'торий н'ей па'в'ер'іл шо Ісус васк'р'ес // дик бувайе'т Хам'іна Пас-ка // дик вот / і вот с'ід'ім' глу'хар' / йа іду_стр'ел'айу / патран'таш в'істр'ел'іў / а он с'ід'ім' сп'івайе і хот^о би шо // а ка'да йа стаў ід'ім' / пат'ход'ім' / он пал'ет'еў // а то вот стр'ел'аў_стр'ел'аў / н'ей мох па'нас'т' // іл'і д'ен' та'кої / іл'і ета бил н'ей глу'хар' / і н'ей т'ет'ер'еў / а в'ід'ен'ііе / та'кого бувайе'т' часта // на праз'н'ік і а'хот'н'ік і с'тарийе н'ей ха'д'іл'і // па'таму_ша часта бил'і вот е'т'і пр'ів'ід'ен'ци разнийе // в'ід'ел'іс'тол'ка п'т'іци // (Стара Гута).*

У східнополіських говірках записано мікротексти про за-борону руйнувати гнізда білих лелек і сільських ластівок, яких мовці вважають святими птахами: *ну йїх ка'жат' не'з'а йїх ла'ставак ізби'ват' і бит' // чо'го? // ка'лис' ка'зали он / ди'т'а та'ке у ла'ста'вин:і / дак ка'т'_шо то ла'ставак ізби'ваў / дак ото_ж і ла'ста'вин':а па йїм паи'ло // а чи ва'но та'ке чи не та'ке? // ну йа йїх н'ікол'і не зби'вала ба'йалас'а / і те'пер не зби'вайу // (Савинки); ну та'ка ле'генда йес'т' / йес'і гн'із'до лелеки / шос' там йо'му з'робиш па'гане / ма'лих по'дер / а'бо шо_н'ібуд' та'ке / т'іпа по'жар а'бо шос' та'кейе / дак в'ін хва'тайе в'етку і на хату // ну це та'ке ба'лакали ран'ше / це та'ке по'в'ірія чи пого'ворка / йа не з'найу / та'ке рос'казували / ну об'ично так н'іх'то не пров'ір'аў / бо йїх н'іх'то і не з'йї'майе // (Велика Дорога).*

До текстів-прогнозів відносимо метеорологічні при-кмети і прикмети, що передвіщають зміни в житті людини: *йу'рочок йа'к'іс' там ото йес'т' / у нас нази'вайут' йу'рочок / йак' гороб'ец' / т'ік'і отут_о з'рудачка т'рохи наче та'ка красна'вата: / в'ін а'б'ічна йак' ото на по'ход'лоду / па'хала'даїе / дак у'с'о у'рем'а урр-урр-рр-рр / дак йо'го йу'рок і праз'вали // ка'же йу'рок т'ур'чит'_каже на холо'д // (Радомка); то ў нас ка'жут' йак' кур'іца поч'не сп'іват' дак то на йа'кус' б'іду // то па'гано // то йїї мигом од'рубуйут' гол'ову / бо йак' кур-*

ка то не на доб^{ро} начи^{на}йе сп^іват['] / о^{це} та^к е // (Проців);
 си^ничка о^{то} бу^ває шо о[!] // ка^е пас^тукала в а^кенце / у^же
 з^вістку йа^кус['] прине^сла // с^тукає в а^кенечко / бу^ває і на
 до^бре і на па^гане / ну пас^тукає // (Савинки).

Як зазначають дослідники, “текст рівночасно є і одиницею спілкування, і способом формування, поширення та передавання знань, ... і здійснює художньо-естетичний вплив” [4, 64], тому окрім збереження інформації про конкретні історичні факти, культуру і побут діалектоносіїв, мікротексти виконують естетичну та емоційну функції, які реалізовано у фольклорних текстах:

– легендах: нас бу^л о ба^гато / да^к ву^їн (дід – ЯЛ) бу^л о
 о^{це} нас по^саде / і нач['] інайе рос^казуват['] / о / чо^{го} ку^їн['] н['] і кол['] и
 не най['] даєц[']: а да чо^{го} ка[']рова ж[']вачку жу[']є // ну і шо['] Бо[']х на
 л['] у[']гу / там рі[']чка / ву[']їн да[']шо['] / н['] ійа[']к пере[']їти р[']ічку / ву[']їн
 пуди[']шо['] до би[']ка / і ка[']же / пере[']вези ме[']не через р[']ічку / а
 бик йе[']му от['] в['] іти['] шо ме[']н['] і н['] іка[']л['] и / ме[']не с[']ко[']ра ха[']з ай[']їн
 за[']бере / да[']к ме[']н['] і т[']реба на[']пастис['] / ка[']н['] у / да ка[']н['] а ву[']їн
 пуди[']шо['] шоб['] пере[']в['] із / а то йа['] чу[']т['] не набре[']хал['] а! // а ку[']їн[']
 і ка[']же ме[']не с[']ко[']ра ха[']з ай[']їн['] буде за[']пр['] а[']гат['] / ме[']н['] і т[']реба
 на[']пастис['] а // ну па[']шо['] / пуди[']шо['] да би[']ка і ка[']же / пере[']вези
 ме[']не / а ву[']їн паста[']йа[']у['] паста[']йа[']у / та[']д['] і й['] ка[']же / ну л['] адно /
 да[']ва['] / а сам['] бис[']тро бис[']тро у['] рот тра[']ви на[']хва[']та[']у / ка[']же
 по[']кул['] / буду на['] р[']ічк['] і іти да[']к па[']жу[']їу // о['] це['] ш['] пере[']в['] із
 ву[']їн['] Бо[']га // і так Бог йі[']м да[']у / шо ка[']рова бис[']тро тра[']ву
 хва[']тайе / не пере[']жовує / а та[']д['] і л['] е[']жит['] і пере[']жовує /
 а ку[']їн['] ус['] іг[']да га[']л['] од[']ний / па[']та[']му[']ша / так йо[']му Бог да[']у
 шо не на[']пасуєц[']: а // (Бере[']за); гр[']а[']т['] т[']р[']іста л[']ет['] в[']оран
 жи[']в[']от['] // ка[']да та['] в[']оран пр['] е[']дла[']га[']у['] ко[']ришун['] / ко[']ришун['] /
 йа['] гр[']іт['] / т[']р[']іста л[']ет['] / а ко[']ришун т[']р[']іц[']: ат['] і т[']р['] і го[']да /
 гр[']іт['] пай[']д[']ом / с[']ік[']р[']ет ат[']к[']ройу // н['] е['] гр[']іт['] / йа['] л[']уч[']: е
 т[']р['] і го[']да праж[']и[']ву / а па[']дал['] йес[']т['] н['] і буду[']! // (Василівка);
 то ка[']зал['] і ка[']дас['] Д[']е[']с[']ну мат[']и['] прак[']ла[']ла / па[']ш[']ла йа[']на у[']
 да[']рогу / ў[']п['] е[']р[']ед / у п[']ут['] // па[']ш[']ла / і н['] ійа[']к н['] е['] пр['] іту[']л['] і
 ... / а Д[']н['] е[']пр / нач['] іт[']и['] Д[']н['] е[']пр і Д[']е[']с[']на / б[']рат і с['] е[']с[']тра / а
 Д[']н['] е[']пр па[']шо[']у з[']нач['] іт[']и['] у[']же ж['] па[']заду / і йон с['] е[']л['] б['] е пр['] іту[']л[']
 най[']шо[']у / у Ч[']орна['] мор['] е // а т[']и['] а ха[']д['] іла['] ха[']д['] іла['] Д[']е[']с[']на /
 у те[']й шес[']т['] пр['] іто[']ка[']у / ха[']д['] іла['] ха[']д['] іла['] / і ў[']с['] е['] ад[']но у
 Д[']н['] е[']пр йа[']на за[']ход['] і е[']а // (Остроушки);

– піснях:

л'ет'іл'а за^зул'а че^рез мо^ю хату /
с'іл'а на ка^лину да й ста^л'а ко^вати //
ої то^ж не за^зул'а / то р'ідна^йа ма^ти /
во^на при^л'ет'іл'а доч^ку р'ату^вати /
йа^гби ма^ти з^нала / йа^ка мен'і б'іда /
во^на б^ре^ре^да^л'а га^робчи^ком х^л'іба /
га^робчи^ком х^л'іба / га^л'убкой^у сол'і /
ої ма^мо / ої ма^мо / йа^к'т'ажко без дол'і // (Шевченкове);

– прислів'ях і приказках: йес^л'і пр'іл'ет'і^т с'іва^грак /
то на^па^с'от ка^н'а і ду^рак // (Стара Гута); Пет^р'івочка
ми^л'на^йец':а / сиза^йа зе^зул'ен'ка хо^ва^йец':а // йач^м'ін' кол'ос
ви^ки^да^йе / сол'о^вей^ко гол'ос по^ки^да^йе // (Стара Оржиця);

– закличках: бу^сел'ко^лода йа^ка за^ўтра по^года? // (Буда);

– дражнилках: бу^с'ал'бу^с'ал'ка^л'а^сом / тва^йі д'з'ет'и^и
за л'а^сом / пала^в'іна ў^жит'і / т^реба йіх па^б'іт'и^и // (Гута
Ткачова);

– загадках: ле^т'іла са^рока / а за не^йу со^рак / с^к'іл'ки
ле^т'іло са^рок? // (Черниш) тощо.

Наведені тексти поліфункціональні, з одного боку, вони – джерело збереження відомостей про традиційну культуру поліщуків, а з другого – форма відображення картини світу мовців.

Під час дослідження типологізовано тексти за темами та комунікативними функціями, вивчено особливості структурної організації розповідей.

Очевидним стало те, що дослідження мовного явища за програмою необхідно здійснювати з оперттям на діалектний текст.

Порівняно з програмою текстовий супровід значно розширює емпіричну базу дослідження, дає змогу вийти за межі вивчення основного об'єкта.

1. *Большакова Н.В.* Взаимодействие дискурсов в диалектном тексте // Вестник Новгородского государственного университета. № 54. 2009.

2. *Гриценко П.Ю.* Передмова // Говірки Чорнобильської зони: Системний опис. К. 1999.

3. *Гриценко П.Ю.* Діалектний фонофонд як джерело інформації про українську мову // Український діалектний фонофонд. К. 2004.

4. *Лемешук Л.В.* Текст у світлі новітніх теорій пізнання // Філологічні трактати. Т. 3. № 1. 2011.

5. *Мартинова Г.І.* Вербалізація менталітету середньонаддніпрянців у діалектному тексті // Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.

6. Руснак Н.О. Структурно-семантичні особливості діалектних текстів російських “острівних” говірок на території Чернівецької області. К. 1996.
7. Словник української мови: в 11 т. К. 1970–1980.
8. Толстые Н.И. и С.М. О задачах этнолингвистического изучения Полесья // Полесский этнолингвистический сборник. Мат. и исслед. М. 1983.

Список населених пунктів

Авдіївка – Авдіївка Сосницького р-ну Чернігівської обл., Анисів – Анисів Чернігівського р-ну Чернігівської обл., Баничі – Баничі Глухівського р-ну Сумської обл., Береза – Береза Глухівського р-ну Сумської обл., Буда – Буда Корюківського р-ну Чернігівської обл., Василівка – Василівка Середино-Будського р-ну Сумської обл., Велика Дорога – Велика Дорога Ніжинського р-ну Чернігівської обл., Вертіївка – Вертіївка Ніжинського р-ну Чернігівської обл., Горбове – Горбове Куликівського р-ну Чернігівської обл., Горобіївка – Горобіївка Бориспільського р-ну Київської обл., Гута-Ткачова – Гута-Ткачова Ріпкинського р-ну Чернігівської обл., Дубовий Гай – Дубовий Гай Прилуцького р-ну Чернігівської обл., Лемешівка – Лемешівка Яготинського р-ну Київської обл., Лозова – Лозова Сосницького р-ну Чернігівської обл., Остроушки – Остроушки Шосткинського р-ну Сумської обл., Перелюб – Перелюб Корюківського р-ну Чернігівської обл., Помоклі – Помоклі Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл., Проців – Проців Бориспільського р-ну Київської обл., Радомка – Радомка Семенівського р-ну Чернігівської обл., Рожковичі – Рожковичі Середино-Будського р-ну Сумської обл., Савинки – Савинки Корюківського р-ну Чернігівської обл., Софіївка – Софіївка Носівського р-ну Чернігівської обл., Стара Гута – Стара Гута Середино-Будського р-ну Сумської обл., Стара Оржиця – Стара Оржиця Згурівського р-ну Київської обл., Хаєнки – Хаєнки Ічнянського р-ну Чернігівської обл., Хибалівка – Хибалівка Куликівського р-ну Чернігівської обл., Черниш – Черниш Чернігівського р-ну Чернігівської обл., Чопилки – Чопилки Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл., Шевченкове – Шевченкове Глухівського р-ну Сумської обл., Шестовиця – Шестовиця Чернігівського р-ну Чернігівської обл., Ядути – Ядути Борзнянського р-ну Чернігівської обл.

THE TEXT SUPPORT IN WORK OF DIALECTOLOGISTS UNDER PROGRAMS

In the article dialectal texts are systematized by themes, types of information and functions. Semantic relations between parts of the text are researched. An important role of text support (accompaniment) in work of dialectologists under programs is determined.

Діалектний текст як підгрунтя класифікації говірок

Різномасштабні дослідження діалектної мови кінця ХХ – початку ХХІ ст. засвідчили прагнення максимально повно описати її склад, представити системні відношення компонентів, особливості функціонування діалектних одиниць у просторі та часі, їхню динаміку. Такий підхід вимагав використання нового й достовірного матеріалу, записаного не тільки за укладанням питальником, але й у фонозаписі та його відтворенні в текстовому варіанті. Це активізувало фіксацію зв'язного говіркового мовлення, створення діалектних фонотек і текстотек, а в наукових студіях сьогодення ці джерела стали основним підгрунтям дескриптивних досліджень.

Розуміння важливості діалектного тексту для достовірного опису структурних особливостей говірок було очевидним ще в сімдесятих роках ХХ ст., коли створено першу хрестоматію “Говори української мови” [4], проте справжнім поштовхом до активного видання регіональних текстотек стала публікація текстів із говірок Чорнобильської зони [6] та їхній системний опис [7]. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. з'явилися збірники діалектних текстів різних зон українськомовного континууму [докл. див. 5, 4–5; 15, 5–6]. За їхніми матеріалами були здійснені комплексні дослідження мовлення окремих говорів чи проблемних груп говірок, де діалектний текст схарактеризовано як найскладнішу одиницю мови, у якій вербалізовано багатовіковий досвід народу-творця, його духовну й матеріальну культуру [15; 17], повніше представлено окремі структурні рівні говірок [14; 3; 9; 16; 2; 8; 10–13; 1 та ін], що уможливило глибше висвітлення їхньої ієрархії та функціонування в діалектах, динаміки складу в просторі та часі. Такий підхід став підгрунтям укладеного й чіткішого поділу говірок не лише за наявністю / відсутністю в них виразних діалектних особливостей, але й за кількісними, частотними та функціональними характеристиками типових і спорадичних явищ.

Мета пропонованої статті – репрезентувати унікальність діалектних текстів як джерела інформації для класифікації се-

редньонаддніпрянських говірок, характеристики їхніх рис із погляду парадигматики, синтагматики та специфіки функціонування й поширення.

Джерелом дослідження стали матеріали текстотеки середньонаддніпрянських говірок, зокрема збірників діалектних текстів (ГПК, ГЗП, ГЧ), що є графічними відповідниками аудіозаписів, переведених у цифровий формат і занесених на комп'ютерні компакт-диски.

Готуючи зібрання діалектних текстів, дослідники насамперед ставлять за мету презентувати й увиразнити говіркову й етнічну специфіку регіону, донести її до користувача, хоч нерідко жанрову зорієнтованість текстів визначає проблематика конкретного дослідження, коли записувач моделює набір необхідних комунікативних ситуацій із метою отримання потрібної інформації. Зокрема, важливою передумовою формування фонотеки й текстотеки середньонаддніпрянських говірок була двоплановість: це зорієнтованість реципієнта на фонологічну й фонетичну частини питальника “Загальнослов'янського лінгвістичного атласу”, на відображення традиційної лексики означеного діалектного континууму й увага до зв'язних текстів як основного джерела інформації. Такий підхід зумовив максимальну повноту представлення матеріалу, його зіставність у всіх досліджуваних говірках, можливість уточнення свідчень за фонозаписами, їх кореляції в синхронії та діахронії, а оскільки зв'язні тексти записано від діалектоносіїв найстаршого віку, корінних середньонаддніпрянців, то їхнє мовомислення репрезентує також специфіку побуту і звичаєвості краю.

Зорієнтованість зв'язних текстів забезпечує насамперед розв'язання тих завдань, які ставить перед собою дослідник, дає змогу виявляти мовні явища в їхніх “природних взаємозв'язках, синтагматичній взаємозумовленості, лінійному розгортанні та квантитативних характеристиках” [6, 3]. За матеріалами текстів та фонозаписів із середньонаддніпрянських говірок було з'ясовано репертуар фонем і їхніх репрезентантів, виділено фонологічні опозиції й умови та закономірності їхньої реалізації, позиції релевантності й нейтралізації, а це дало змогу укласти парадигматичні й синтагматичні характеристики голосних і приголосних, збагатити методику системного аналізу ареалогічним аспектом, спроектувавши поширення окремих явищ і системи діалекту загалом. Уперше для виділення

діалектних зон і груп говірок усього середньонадніпрянського діалектного континууму слугували не окремі, часом розрізнені факти, а свідчення зв'язних текстів із великої кількості говірок (346). Це дало змогу увиразнити його ареалогічну характеристику, уточнити зовнішні межі та внутрішню диференціацію. Для виокремлення мовно-територіальних одиниць цього діалекту релевантними виявились опозиції *центр – периферія*, *північ – південь*, *захід – схід*, які стали підґрунтям для виділення діалектних зон – *центральної, північної, південної, західної та східної*, у межах останніх функціонують окремі групи говірок із типовими для них структурними характеристиками [докл. див: 14, 253–319, к. 31].

Для прикладу розглянемо репертуар голосних фонем і специфіку їх вияву в середньонадніпрянських говірках у наголошеній позиції. Фонозаписи та їхня текстова репрезентація засвідчили, що реалізація фонемних протиставлень у підсистемі вокалізму залежить не тільки від наголошеності / ненаголошеності, але й від сусідства окремих груп голосних і приголосних, характеру складу, місця в слові. Для більшості середньонадніпрянських говірок характерний шестифонемний наголошений вокалізм, який репрезентують надговіркові моделі двох типів: /i/, /и/, /e/, /y/, /o/, /a/ (А) та /i/, <i>, <i>, /и/, /e/, /y/, /o/, /a/ (Б). У говірках зі структурною організацією голосних типу А репрезентантами фонем здебільшого є їхні основні вияви, проте в західній зоні досліджуваного ареалу (перехідні говірки середньонадніпрянсько-подільського типу та східноподільські) зафіксовано реалізацію /и/ звуком [e], що трапляється зрідка в низці словоформ: *о|ден*, *го|ден*, *йі|ден*, *д|вегнути*, *по|сед'іти*, *по|се|зу*, *си|демо*, *кри|чемо*, *се-дишче* 'місце, де побудована хата'. Спорадична заміна фонем /и/ на /e/ виявляється також у двох говірках центральної групи (*ц'і|делок*, *ни|ведно*, *кор|зену*, *з'ус'і|йейі* *сели*, *но|сели* (Вг), *сел'на* *бочка*, *із'сел'нойу* в *ідл'огойу* (Бз)). Наявність фонозапису із говірки с. Байбузи Черкаського р-ну та його графічне відтворення дало змогу засвідчити також звужену реалізацію наголошених репрезентантів /e/, що відбувається послідовніше: *у^л'удіи*, *читви|ро*, *п|литині*, *пири|висло*, *в:ичир'і*, *ста|рин'к'і*, *трудо|дин'*, *зи|линиї*, *вири|тино*, *у^зри|чку*, *ти|плиї*, *г|личик*, *ли|лика*, *ви|чир'а*, *вич'ір*, *чил'ад'*, *зир|кало*, *ви|рх*, *ви|рби*, *мир|зне*, *мир|твиї*, *чи|риши|а*, *ма|лин'ку*, *в'ниїї*, *р'а|диничко*,

тирлы, страш¹ни. У тексті: *Пири¹висло ск¹рути і за ним ідет¹, вй¹аже / за коса¹рем /; ті пр¹а¹дут¹ / ті ший¹ут¹ си¹д¹ат¹ / дис¹ кага¹ниц¹ го¹рит¹ /*, проте поряд мовець вживає й основний вияв [e]: до *ц¹иркви / до¹чичко / йа то¹б¹ і ска¹жу по п¹равд¹і / йа до ц¹еркви ни до¹ужи й хо¹дил¹ а /*. Зрідка виявом фонемі /e/ є нелабіалізований звук [y] середньо-заднього ряду, високого обниженого підняття: *за¹мыр¹зне, пири¹мыл¹ували* (Бз), який частіше репрезентує /и/ і функціонує в наголошеній і ненаголошеній позиціях у сусідстві з приголосними різних класів (здебільшого губними й задньоязиковими) у середині та в кінці слів: *в¹ыйде, ро¹был¹и, нато¹пыт¹, в¹ыгнали, ўто¹мылас¹а, пы¹ў, бы¹ў, спы¹т¹, Йари¹мыййха, мы¹нули, напы¹чут¹, пиришчи¹рбылы, л¹ўбылы, ку¹пыт¹, голо¹вы, губы, руши¹нкы, ш¹чо¹кы, ба¹бы, ўкынулы, палы¹лы, стири¹глы, дожы¹вем, ма¹шынойу, палы¹ў, жы¹то, сва¹ты* (Бз). Діалектоносії сусідньої говірки села Яснозір'я за названими рисами характеризують мовлення байбузян, "як галушкою вдавився". У тексті: *дес¹ палы¹чку мож¹и заробыш¹ / бо то¹д¹ і ж на палы¹чки ро¹были / то¹д¹ і ж ни ро¹были на гроши / а то¹д¹ і / по¹жалуста / на трудо¹дин¹ / ро¹были /; й ко¹рови бу¹ли / то л¹уди ж так жы¹лы / мож¹и / хто так силно за¹жито / а ми так жы¹лы си¹ридн¹о /*. Ця риса споріднює говірку с. Байбузи Черкаського р-ну з карпатськими діалектами, однак більшість властивих їй ознак є типовими середньонадніпрянськими. Отже, саме наявність звукової й текстової реалізації дала змогу висновкувати про те, що в частині говірок мікроструктури наголошеного вокалізму відрізняються незначною зміною функціонального навантаження фонем /e/, /и/, а в одній говірці навіть зростає інвентар фонем – /i/, /и/, /e/, /y/, /o/, /a/, /ы/ (Бз).

Записування матеріалу було спрямоване передусім на фонологію й фонетику досліджуваного діалекту, водночас тексто-тека містить важливу інформацію й про інші структурні рівні досліджуваних говірок, що також підтверджують зазначену вище класифікацію. Зокрема, матеріал зв'язних текстів заперечує поширену в підручниках і посібниках думку про паралельне функціонування в середньонадніпрянських говірках інфінітива на *-ти* та *-ть* з перевагою то першої, то другої форм. Здійснений аналіз текстів та квантитативні характеристики явища засвідчують, що типовим для північних і центральних середньонадніпрянських говірок є функціонування інфінітива з формантом *-ть*, якщо основа закінчується на голосний

звук, та *-ти* після основи на приголосний (*с¹микат'*, *пот¹кат'*, *поб¹іл¹ит'*, *зол¹ит'*, *утрусит'*, *на¹д¹ит'*, *жит'*, *накрутит'*, *прат'*, *нарубат'*, *нако¹л¹от'*, *шаткуват'* та *вис¹ти*, *нап¹р¹асти* (Хц); *балакат'*, *зробит'*, *прат'*, *робит'*, *йїхат'*, *наловит'*, *бит'*, *жит'*, *ди¹виц¹:а*, *сказат'*, але *поїїсти*, *вивезти* (Бз)), тоді як у частині перехідних і мішано-перехідних говірок його південної та східної периферії можливі форми інфінітива на *-ти* та *-ть*, а в західній зоні (східноподільські говірки) переважає афікс *-ти* (див. табл. 1).

Таблиця 1

Суфікс інфінітива	Групи середньонаддніпрянських говірок				
	північна	центральна	південна	східна	західна
-ть	185	204	116	55	74
-ти	28	47	44	86	231

Окремим об'єктом вивчення за матеріалами зв'язних текстів може бути склад і функціонування службових слів, що також є релевантною ознакою для внутрішнього поділу досліджуваного ареалу. Зокрема, північні середньонаддніпрянські говірки вирізняє використання варіантів прийменника *між*, зокрема *миз* функціонує переважно в їхній північній частині: *проїїхав / йак п¹ідкинув¹ задом / йа миз¹ кон¹'ї в¹пал¹'а / і во¹ни са¹ми коп¹ити по ми¹н¹'і бу¹л¹'и / (Пм); посол¹у / да в бан¹ки / а ра¹ніше ж до¹д¹'іжки кл¹ал¹'и / у в¹ід¹ро / да в¹д¹'іжку с¹топ¹чимо / миз¹ гур¹ками / (Кв); ... дак ме¹не о¹то вл¹'овил¹'и о¹тут миз¹ гора¹ми / (Кв); о¹це ми жи¹л¹'и о¹там миз¹ лу¹гом // (Др); сто¹йали йо¹го два¹ сини миз¹ л¹уд¹'ми / (Ос); тоді як у правобережній південній частині цих говірок засвідчено варіант *миж*: *а йа о¹це ж са¹ма со¹б¹ і миж¹ доб¹рими л¹уд¹'ми та з¹ богом // (Зел); а ми йа миж¹ свої¹ми ку¹чанами са¹ма мен¹шин¹'ка бу¹ла / (Дб), проте в пісні фіксуємо *миж* і в лівобережній говірці: *ма¹т¹'інка ж¹ мо¹я / ни¹жал¹ осл¹ива // чом¹ ти ме¹не й¹ од¹'аїеш миж¹ чу¹жи¹'їй л¹уди / (Дв), а в говірках центральної, східної, південної зон засвідчено *між*: *с¹йїут¹ ози¹ми¹ну м¹'іж при¹чисти¹ми / м¹'іж пер¹шо¹ю при¹чисто¹ю і д¹руго¹ю / (Вр); і бу¹ла та¹ким по¹водом дл¹'а то¹го / шо бу¹ла то¹д¹'і спокон¹в¹'ічна ворож¹ба м¹'іж те¹ши¹чий¹у і з¹'ати¹ем // (Тм); насту¹пайе л¹ит¹'ва / л¹ит¹'ва / ой****

¹ У таблиці представлено статистичні дані за матеріалами з шести говірок кожної зони.

буде м'їж нами битва / (з весільної пісні) (Св); а по'том за'ходил и м'їж ц'ї с'т'їж'ки мол о'тарки називал ис'а / (У); а са'му о'ц'у ма'кушку кл'а'деш м'їж сал'о / укл'а'дайши / (Прн) тощо.

Також північні середньонаддніпрянські говірки виокремлює наявність сполучників *до*, *дак*, *да* (*да й*), які активно функціонують переважно в їхній північній лівобережній частині. Сполучник *до* може поєднувати однорідні члени речення: бул' о ж да'їут' нам о'це на жовт'неве / там по к'їлу до борошна / до там ище чо'го / пион'ц'а йа'когос' / (Дв); о'нука го'товил'а там до та'ке / до с'а'ке ж хол'одне // (Пм); зрідка предикативні частини в складносурядному реченні: а йа ж до хол'од'ц'у наварил'а / до капуста наварил'а / до кар'топл'ї на'жарил'а / (Пм), виражаючи розділові семантико-синтаксичні відношення компонентів; предикативні частини речення в складнопідрядному обставинному наслідку: кар'топл'а бул'а / ко'р'ївка бул'а / до мол очко бул'о / (Дв); да покл'а'ду на сно'пи / до во'но спит' / (Ст); на стол'ї само'вар сто'їав / до о'то чайим у'же пригош'ч'ал'и / (Кн); головну й підрядну частини в складнопідрядному реченні умови як компонент складеного підрядного умовного сполучника *йак ... до*, *нехай ... до*: *йак* бат'ка ни с'тал'о / до забрал'и все / ко'рова т'їки ос'тал'ас'а / (Дм); *дак* брат / *йак* дас'т'їо'му со'рочку / до в'ін і со'рочку на'д'їне / (Кв); *нехай* йа ум'ру / до по'мийут' ж ін'ки / (Ст) тощо. Нерідко перший компонент такого сполучника (= як, оскільки, якщо) може бути опущений: а о'це ж йа вже д'ївочка / кар'сета не'ма ище у' мене / до ба'би нас'тойу'ют' / т'їки би'ри й по'ший кар'сет / (Дв); ну та'ке шо и'чука / до во'но ни бо'їц'а в болот'ї жит' / а ха'роша риба видохла // (Гр); д'їжка / ну д'їже'чка // ду'бове бул'о з'робл'ат' в і'чне / до во'но й дос'ї в мене йе на борошно // (Чрн); а кол'о печ'ї та'кий о'п'ічок ро'бивс'а / до ту'ди гл'еч'ики с'тавл'ал'и / (Кн). Засвідчено також використання сполучника *йак ... до* з часовим значенням: а бат'ко *йак* по'шов на вой'ну / до ми ос'тал'ис' з мат'ір'ю; *йак* о'це вже п'їст ос'їде пил'иповс'кий / до то'д'ї вже ко'рови дой'ац'а / то то'д'ї вже ж зби'рал'и сир / (Кн); *коли ... до* з опущеним першим компонентом: *потяж* в'їймо да вигру'жал'и на с'танц'їю / до в'чоботи по'наси'паймо / (Брл); а вже п'їзн'їше с'тал'и роскош'н'їше жит' / до то'д'ї с'тал'и йїх кра'сит' і б'їл'ше па'лочок уст'авл'ат' в л'авах / (Кн) та ін.

Службове слово **дак** функціонує як протиставний сполучник сурядності, поєднуючи дві предикативні частини в складносурядному реченні: *бо й у нас скрин'ї бул'и / **дак** у нас погор'їл'и скрин'ї* / (Мр); *да й с'тароста був / і це ж гол'ова колгоспу / **дак** ни гол'овойу / а називал'и ч'орт його зна* / (Брл); *ну гостита'л' в'ін один був / ни один / а два / три / ч'отир'ї / корпуси аж бул'о / **дак** в'ін аж у т'рет'ому корпус'ї л'їжав* / (Брл) чи предикативні частини складної синтаксичної конструкції: *і с'т'їрайе"мо в'ночвах / о'це все в'ремн'а / **дак** о'це вже йак той / **то** с'тал'и купу'ват'ночви у мага'з'їнах* // (Лц); як наслідковий сполучник підрядності: *т'їки би'ри / й по'ший кар'сет / **дак** о'це на смерт'буде в'мене й той кар'сет* / (Дв); *їа о'це із'нейу уд'вох ми долж'н'ї по'п'ят'к'їп до об'їд нав'їзат' / **дак** ми б'їгом / гри'бем* / (Сл-П); чи як компонент складеного сполучника допустовості, перша частина якого опущена: *а ко'рову вигнал'и / **дак** ко'рову'н'їмц'ї ни в'бил'и / ко'рова ост'ал'ас'а* / (Мр) та ін. Трапляється також функціонування сполучника **дак** із невластивим єднальним значенням послідовності: *да у Рома'дан'ї / наш'ї / наш'ї рус'к'ї хл'опц'ї / у'же моб'їл'їзовувал'ис'а / **дак** во'ни о'то по'б'їрал'и наш'їх / бул'а'баба та'ка / його та сист'ра / да во'на з Бирл'їна / **дак** во'на о'тож по'кинул'а / **дак** во'на од'ал'а т'ї ч'уреч'ки / **дак** їа вже ж у т'їх ч'уреч'ках / шоб'ї ни'боса* / (Брл) та ін.

Найчастіше слово **дак** може бути компонентом складеного підрядного умовного сполучника **йак ... дак**: *то йак же ж там'добре'л'уди жил'и / **дак** і ми'вийїдимо / **йак** вийде во'на замуж / **дак** не"буде"м брат' / (Дв); **йак** р'їчка бл'їз'ко / **дак** ходил'и в'мочувал'и прос'т'їл'ал'и / (О); мо'роз / їди ку'т'ї їїсти / **йак** ни'прийдиши ку'т'ї / **дак** ни'йди* / (Сл-П); *а йак прат' / **дак** бул'о ста'нови'мати жл'укто* / (Грш), проте часто його перший компонент може бути опущеним: *в'кого ко'рова / **дак** у'же ж'воз'ми чи мол'оч'ка да о'то з'ц'їм'дерником зій'си // **дак** о'то повижи'вал'и йа'кос' // (О); це в'кого б'ожол'и / **дак** / можи / той з'найе* / (Кн); *при'в'їв в'ін до'дому / ми'не ха'з'айїн'каже / т'їки б'їл'и п'їди / **дак** їа то'б'ї'ї'уши по'дри'вайу* / (Брл). Іноді такий сполучник має інші значення, зокрема часове: **йак** при'н'їмц'ах / **дак** ко'п'ниц'ї сто'їл'и / (Сл-П); *причини*: **йак** с'їм'їа ви'їка ж бул'а / **йак** у'матир'ї бул'о / **дак** ш'їс'нади'ат'душ'с'їм'її / **дак** с'їдал'и ж об'їдат'ї за скринийу і за сто'л'ом /; в'нас'меду ни бул'о / **дак**

ни з'на́йу / (Кн); да во́ни б'єдн'і бу́л'и / а в'ін та́кий па́ганий / припа́ганий / **да**к во́на вже ж пошл'а́ замуж за́ його́ / (Брл); наслідкове: а то́д'і шче ми хо́дил'и до́ н'л'ен'іх раз / **да**к нас шче за́крив пол'іца́й / (Брл) тощо.

Сурядний еднальний сполучник **да** (= та) поєднує однорідні члени речення: а 'днак ко́рову де'р'жал'и / ко́р'івка / поро'с'а / **да** так со'б'і́й хаз'айнува́л'и // (Дв); в'кину́л'а сол'і́ / йа'йечок розби́л'а о́і в'сипа́л'а му́ки м'ішо́к / а потро́шку і жирку в'кину́ **да** ц'і́л'ий час і м'ішу́ / по́ки вим'ішу́ йо'го́ / (Тш); да ни бу́л'о́ ж н'іч'ого́ / **да** рве́ш бур'я́н йа́кий / **да** сви́р'іну́ / (О); а то́д'і ніч в'йажу́т' / а вден'при́йшл'и до́дому **да** мо́лот'ат'ц'і́ном // (Чрн); оди́брал'и́ вс'і́х д'і́вчат ота́к'і́х мо́л'о́д'іх / **да** приви́зл'и́ нас по́гру́зил'и в:а́гони́ / **да** ви́зл'и́ нас / (Брл); предикативні частини складносурядного речення: **да** ми ж та́ки ра́ди / **да** скл'а́даймо́с'а да́й гу́л'аймо́ / (Дв); ой-йо-йой / доч'ко́ / йа́ке пири́жил'и́ / **да** го́л'одн'і́ / **да** ни бу́л'о́ ж н'іч'ого́ / ... / **да** у́ пол'е́ ж і́деш на ро́боту́ / (О); то́д'і ж ба́нок ни бу́л'о́ / **да** ко́л'и це́ вже во́ни по́йави́л'ис'а в с'в'і́т'і б'і́л'ому́ / (Кн); однорідні супідрядні частини в складнопідрядному реченні: **да** йа́к по́ши́йут' ма́ти спо́дни́ц'у но́ву / **да** на Зи́л'ену́ ни́д'і́л'у́ ук'рал'а́ йа́ / **да** на́д'і́л'а за́ви́ху с'та́вл'ат' / **да** по́шов до́шч / до́ во́но і́л'итки́ в' мене́ бу́л'и го́л'уби́ / (Дв); а́ д'і́д' лови́т' ри́бу / **да** йа́к на́лови́т' ота́к'і́ ш'тучки́ за́вб'і́л'и́шки / **да** вже́ миску́ на́лови́ли / а́ то́д'і де́ ж і́й'і́і́ д'і́т' / (Ю) чи предикативні частини складної синтаксичної конструкції: а́ при́йшл'и́ / в'і́кону ма́ти да́л'а́ нам / **да** ми́ йи́шл'и́ / с'у́ди́ ж у́же ми́не йа́к ви́л'а́ / да́ на по́роз'і́ в'і́кону ро́зда́вил'и́ //; ми́ ц'і́йейі́ ба́би ни́ буди́м бра́т' / да́к во́ни то́д'і́ ба́бу ту́ на́ во́за / на́ сан'і́ / да́ приви́зл'и́ до́дому́ / да́ с'кину́л'и́ ж **да** в'ін до́ ма́тушки́ / шо́ да́вай ма́т'у́хат' жи́ ба́бу / (Брл). Цей сполучник може мати й приєднувальне значення: хо́д'омти́ / с'ва́те / йа́ ше на́дівл'ус'а́ / **да** при́йшл'и́ / (Кн); а́ вже з'п'ра́ж'і́ те́ / ота́ко́ су́кал'и́ / і́ йа́ су́кал'а́ / **да** в'ін у́ той кл'у́бок же́ і́змо́тал'и́ / **да** то́д'і́ вже́ ма́ти і́ч'е́ вже́ ко́вдр'у́ чи та́м р'а́дно // (О).

Сполучник **да й** (= та й) з'єднує однорідні члени речення: да́ шо́ ж оби́р'ну́л'ас' **да й** о́братно́ ж по́йі́хал'а́ по́наб'і́рал'а́ тр'а́пок т'і́х // (Дв); до́ йа́ ж то́д'і́ по́кину́л'а́ ш'ко́л'у **да й** пошл'а́ / (Дм); а́ са́жал'и́ на́ с'коворо́ди / на́ бл'а́хи / і́ так са́жал'и́ на́ чи́рен' / ви́грибл'и́ **да й** на́ чи́р'ін' са́жал'и́

хл'іб / (Хц); но¹жем обр'і²зала / **да й** схо³вала / шоб⁴ ни бачил'и / (Л); ну⁵ прийшл'а⁶ йа / і⁷ о⁸тож л'а⁹г¹⁰л'а¹¹ йа / **да й** л'и¹²жу на пи¹³ч'і / (Брл) чи¹⁴ приєднує другу предикативну частину до попередньої: по¹⁵ ку¹⁶сочку мн'ас'и¹⁷ а¹⁸ вс'ім¹⁹ чисто / ус'ім²⁰ д'іл'ил'и // **да й** мати²¹ ни²²ч'ім²³ ни²⁴ бол'іл'и /; із²⁵ ма²⁶шини с'т'а²⁷гнут'т'і²⁸ кл'уч²⁹ками / **да й** при³⁰йіде³¹м³² ми³³ биз³⁴ ни³⁵чого / (Дв); во³⁶ни при³⁷йіж³⁸:а³⁹йут' / **да й** йа⁴⁰ ж⁴¹ то⁴²же у⁴³се по⁴⁴ма⁴⁵гала / (Чрн); о⁴⁶нучко⁴⁷йу чи⁴⁸ там⁴⁹ т⁵⁰р'а⁵¹по⁵²чко⁵³йу об⁵⁴терл'а⁵⁵ та⁵⁶ ту⁵⁷ди в⁵⁸сунул'а / **да й** на⁵⁹ тому⁶⁰ ко⁶¹не⁶²ц' / (Мк).

У правобережній частині північних середньонаддніпрянських говірок, як і в ареалі досліджуваного діалекту загалом, поширені здебільшого сполучники (чи їхні компоненти) **то**, **так**, **та** (**та й**): ти¹д'і² **йак** во³й⁴на⁵ ко⁶нчилас' / **так** во⁷ни по⁸ви⁹р'талис' / **та** а¹⁰би¹¹ йіх¹² бу¹³ли до¹⁴до¹⁵му пу¹⁶сти¹⁷ли / а **то** с'т¹⁸удо¹⁹ва **та** в²⁰ ша²¹хту / на²² Дон²³бас / (Л); там²⁴ у²⁵ нас²⁶ ото²⁷й²⁸ йа²⁹рок / **та** бу³⁰ло на³¹ ку³²ши³³р по³⁴ст³⁵ели³⁶и / во³⁷но³⁸ **так** ³⁹гар⁴⁰но⁴¹ п⁴²рот'ів⁴³ со⁴⁴н⁴⁵ц'а⁴⁶ б'і⁴⁷лиц'а⁴⁸ / **та й** ⁴⁹ши⁵⁰ли⁵¹ со⁵²ро⁵³ч⁵⁴ки і д'і⁵⁵тей об⁵⁶и⁵⁷ш⁵⁸ва⁵⁹ли то⁶⁰вс'т'ім // (Л); а⁶¹ на⁶² с'а⁶³ту⁶⁴ ни⁶⁵д'іл'у **то** ⁶⁶чеп⁶⁷чику⁶⁸ бу⁶⁹ло по⁷⁰на⁷¹ри⁷²вайе⁷³мо⁷⁴ на⁷⁵ бе⁷⁶ре⁷⁷з'і / ца⁷⁸р з'іл'а / та⁷⁹ка⁸⁰ па⁸¹х⁸²у⁸³ча бу⁸⁴л'а / ца⁸⁵р з'іл'і **та** на⁸⁶ в'і⁸⁷к⁸⁸на⁸⁹х⁹⁰ к⁹¹ла⁹²л'и / **то** л'у⁹³би⁹⁴сто⁹⁵к / **то** м⁹⁶н'а⁹⁷ту / (Пт); **йак** на⁹⁸ со⁹⁹ло¹⁰⁰му / ро¹⁰¹з¹⁰²пу¹⁰³с¹⁰⁴ка¹⁰⁵ ку¹⁰⁶л'і / а¹⁰⁷ х¹⁰⁸то ук¹⁰⁹ри¹¹⁰ват' х¹¹¹ату / **то** з'й¹¹²а¹¹³зу¹¹⁴йут' / счи¹¹⁵та¹¹⁶вс'а¹¹⁷ око¹¹⁸ло¹¹⁹т / (Пт); в'кого¹²⁰ в'із¹²¹ **то** скл'а¹²²да¹²³л'и / **та** ру¹²⁴б¹²⁵лем¹²⁶ при¹²⁷да¹²⁸вл'у¹²⁹вал'и / **та** до¹³⁰ма¹³¹ в'кого¹³² не¹³³ма¹³⁴ ку¹³⁵ди / **то** ст'і¹³⁶г¹³⁷ к¹³⁸ла¹³⁹л'и / а¹⁴⁰ в'кого¹⁴¹ **то** ¹⁴²в'к¹⁴³л'ун'і¹⁴⁴ скл'а¹⁴⁵да¹⁴⁶л'и // (Пт); хоч¹⁴⁷ з¹⁴⁸рід¹⁴⁹ка¹⁵⁰ **й** тут¹⁵¹ фі¹⁵²ксу¹⁵³ємо по¹⁵⁴оди¹⁵⁵но¹⁵⁶кі ви¹⁵⁷па¹⁵⁸д¹⁵⁹ки ви¹⁶⁰ко¹⁶¹ри¹⁶²ста¹⁶³н¹⁶⁴ня **до**, **да**: а¹⁶⁵ п'і¹⁶⁶вл'і¹⁶⁷три¹⁶⁸ мо¹⁶⁹ло¹⁷⁰ч¹⁷¹ка¹⁷² да¹⁷³д¹⁷⁴ут' / **до** в'ін¹⁷⁵ жи¹⁷⁶ д'і¹⁷⁷т'а¹⁷⁸м¹⁷⁹ при¹⁸⁰ни¹⁸¹се / те¹⁸² мо¹⁸³л'о¹⁸⁴ко¹⁸⁵ п'і¹⁸⁶вл'і¹⁸⁷три / д'і¹⁸⁸т'а¹⁸⁹м / спа¹⁹⁰сав / (Л); **да** вс'і¹⁹¹ п'і¹⁹²ш¹⁹³ли в¹⁹⁴ чи¹⁹⁵т'вер¹⁹⁶тий¹⁹⁷ к¹⁹⁸л'ас' / а¹⁹⁹ ми²⁰⁰ **так** б'і²⁰¹ду²⁰²ва²⁰³ли / шо²⁰⁴ ле²⁰⁵д'-ле²⁰⁶д' ма²⁰⁷ти²⁰⁸ са²⁰⁹м'і / а²¹⁰ нас²¹¹ т²¹²ро²¹³йе / **та** йа²¹⁴ п'і²¹⁵ш²¹⁶ла на²¹⁷ ш'і²¹⁸зді²¹⁹с'а²²⁰т' ²²¹со²²²то²²³к бур'а²²⁴к'ів у²²⁵ два²²⁶на²²⁷д²²⁸ц'а²²⁹т' год' /; йа²³⁰ в²³¹же **йак** ви²³²йіш²³³л'а²³⁴ за²³⁵м'і²³⁶ж / **до** ку²³⁷п²³⁸ил'а²³⁹ ша²⁴⁰хв' / (Чрн); а²⁴¹ во²⁴²на²⁴³ те²⁴⁴ж п'і²⁴⁵ш²⁴⁶ла в²⁴⁷ Ки²⁴⁸йі²⁴⁹в у²⁵⁰ най²⁵¹ми²⁵²ти **да** ²⁵³так²⁵⁴ то²⁵⁵же за²⁵⁶м'і²⁵⁷ж ви²⁵⁸йіш²⁵⁹л'а / **да** ²⁶⁰так²⁶¹ о²⁶²це²⁶³ ми²⁶⁴ і про²⁶⁵жи²⁶⁶ли / ш²⁶⁷чи²⁶⁸та²⁶⁹йте в²⁷⁰ б'е²⁷¹дно²⁷²с'т'і²⁷³ про²⁷⁴жи²⁷⁵л'и в'і²⁷⁶к // **да** о²⁷⁷це²⁷⁸ то²⁷⁹б'і²⁸⁰ **й** та²⁸¹ке // (С) та²⁸² ін.

Важливо відзначити, що з єднальним і приєднувальним значеннями в інших зонах середньонаддніпрянського ареалу використовують сполучники *і* (*й*), *та* (*та й*), однак вони мають різну функційну навантаженість і поширення, зокрема в типових середньонаддніпрянських говірках (центральні, частково східні й південні) з єднальним значенням засвідчено здебільшого сполучник *і* (*й*): то¹д'і² о³це⁴ о⁵ц'і⁶х⁷ со⁸ро⁹ч¹⁰ок¹¹ на¹²кл'а¹³дем / *і* то¹⁴д'і¹⁵ сп¹⁶у¹⁷с¹⁸ка¹⁹й²⁰мо²¹ л'у²²г / об²³п²⁴и²⁵най²⁶им / шо²⁷ в'кого²⁸ **й**е / йа²⁹ка

по|судина *йе* / *і* кл'а|дем со|л'ому / *б'іл'ши* гри|чану *чото*
 кл'ал'и *і* попи|лу з'верху на|си|найимо / *і* гар'ачо|йу во|до|йу /
 ну *паримо* *йо|го* / (Гл); а ми со|л'ил'и *і* *г'ірки* / *і* пом'і|дори / *і*
 квас о|це ж / на|чис'т'ат' бур'а|к'ів / на|кида|ють' / на|л'ут'
 во|до|йу / *і* *ц'ілу* з'іму то|д'і боршч вар'ат' іс|квасу / (Гл); а
 то *т'іки* гори|шки / *і* та|к'і в'і|дерн'і гори|шки бу|ли / *і* л'і|тров'і /
й дво|х / *й* тр'ох / (Вр); був у нас та|кий ве|рс'тат / *і* ми то|д'і
 у|же т'ка|л'и пол'от'но // пол'от'но то|д'і ка|жний ден' у|р'іц'і
 мо|стил'и *і* на *сонце* сти|лил'и / ши|л'и со|роч|ки / (Лс); шо в
 мене ко|са / до|вга та|ка ко|са // *і* за|плетина // *і* *йа* ту ко|су
 вз'а|ла *і* за|клала ота|ко|го на голо|в'і // (Нч); зрідка викорис-
 товують сполучник *та*: та х'і|ба *Л'он'ка* ос|та|вив / пор'вали
та за|кинули // (Нч); у л'у|дей / хто пи|че / то до|с'тат'к' іста
 то|го / *та* зам'і|сит' *гарно* / а то|д'і на|крит' к|ришко|йу / хай
 с|ходит' // по|с'ходит' / а то|д'і ж ви|качу|ват' / *та* на ло|пати /
та в п'і|ч / (Пт); спорадично він може бути ускладнений част-
 кою *й*: а то|д'і вз'ав та ота|ко *і* звир'нув *йо|го* / *та й* поса|див у
 с|коворо|ду *і* в'ін о|це кру|гом о|це зве|рнутий / (Вр); а ота|ко ж
 з под|ругами одне по од|ному *та й* на|вчил'ис' // (Бб). Сполуч-
 ник *та й* має переважно приєднувальне значення: хто був / та
 пове|чер'али / та п'і|шли на му|зики гет'у|с'і / та на|гул'алис' а
та й пороз|ходи|лис' // (Тш); *йа* той та|почок по|кинула *і* б'і|гом
 за ним / при|б'ігли с'у|ди / *та й* н'і|мц'і на|ступа|ють' // (Грд).

У західній частині середньонаддніпрянського ареалу
 сполучник *та й* функціонує частіше, субститууючи сполуч-
 ник *і* та виражаючи єднальні й приєднувальні відношення:
 о|це ж *йі|йі* пам'ну|шку вз'ав *та й* за|н'іс п'ід кро|ват' / (Стб);
 во|ни со|б'і од|служили *та й* по|йїхали // (Б); а то|д'і ш:и|вали
 уд'во|йе / *та й* л'а|гали на н'ому спат' / в'м'істо про|стин'і //
 (Вт); ко|лис' при|хожу *та й* н'лачу до|баби /; та *йа* *й* вийшла та
 с'іла со|б'і / *та й* си|д'у / (М); а|бо сва|ш|ки за|чепл'ат' дру|жок /
 а|бо дру|ж|ки сва|шок / *та й* та|к'і п'іс'н'і сп'і|вай|ють' // (Бр); а
 в'ін но|го|йу на п'лат'а на|ступит *та й* ка|же / б'і|жи / (Кк);
 у|отпуск о|ну|с'тили *та й* в'ін *і* позна|комивс'а з цим сво|їм
 то|варише|м / а во|ни од|но|годки си|мен з д'ва|ц'ат' н'й|а|того *і*
Ва|сил'з д'ва|ц'ат' н'й|а|того / *та й* в'ін то|д'і / а *йа* з *Л'ено|йу*
 то|вариш|вала / *із* сист'ро|йу Васи|л'ово|йу / *та й* в'ін у к'і|но
 іти *і* *г'роше* н'и|ма|є / *та й* *йа* со|б'і *й* н'и|ду|ма|ють' / (Чк). Кіль-
 кісні підрахунки переконливо підтверджують ці спостережен-

ня: на 100 сторінках тексту в північних середньонадніпрянських говірках сполучник *та й* засвідчено всього 10 разів, у центральних – 45, а в західних – 90, причому чим південніша говірка західної зони, тим частіше він трапляється. Зокрема, у говірці села Ятранівка Уманського р-ну Черкаської обл., що належить до східноподільських, сполучник *та й* засвідчено 19 разів на шести з половиною сторінках тексту.

Як бачимо, діалектний текст – це унікальне джерело інформації про структурну специфіку досліджуваного діалектного континууму. Його аналіз дає підстави виокремити не тільки типові, а й спорадичні розрізнявальні ознаки суміжних говірок, виявити їхнє функційне навантаження, синтагматичну специфіку використання в тексті, подати квантитативні характеристики, що уможливорює більш укладнену, чіткішу й достовірнішу класифікацію.

1. *Вінтоняк О.В.* Фонологічна, морфологічна і лексико-семантична система говірки села Бая-Березів Косівського району: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Івано-Франківськ. 2011.

2. *Гажук-Котик Л.Г.* Словозміна іменних частин мови в українських говірках Північної Буковини: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Чернівці. 2009.

3. *Глуховцева К.Д.* Динаміка українських східнословобожанських говірок. Луганськ. 2005.

4. *Говори української мови: Збірник текстів.* К. 1977.

5. *Гриценко П.Ю.* Крок до інформаційної повноти // Говірки Південної Київщини. Збірник діалектних текстів / Упоряд.: Г.І. Мартинова, З.М. Денисенко, Т.В. Щербина. Черкаси. 2008.

6. *Говірки* Чорнобильської зони. Тексти / За ред. П.Ю. Гриценка. К. 1996.

7. *Говірки* Чорнобильської зони: Системний опис. К. 1999.

8. *Делюсто М.С.* Граматика говірки у світлі тексту: автореф. дис. ... канд. філол. наук. К. 2010.

9. *Дика Л.В.* Словотвір іменника в говірках полісько-середньонадніпрянського порубіжжя: автореф. дис. ... канд. філол. наук. К. 2003.

10. *Жвава О.А.* Лексика родинних обрядів подільсько-буковинсько-надністрянського суміжжя: автореф. дис. ... канд. філол. наук. К. 2010.

11. *Зінчук Р.С.* Словозміна іменників в західнополіських говірках: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Луцьк. 2010.

12. *Краєвська Г.П.* Народна виробнича термінологія центральних говірок Поділля: автореф. дис. ... канд. філол. наук. К. 2010.

13. *Литвинова Н.Б.* Структурно-семантичні параметри висловлення в діалектній оповіді: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Луганськ. 2010.

14. *Мартинова Г.І.* Середньонадніпрянський діалект. Фонологія і фонетика. Черкаси. 2003.

15. *Руснак Н.* Лінгвокогнітивні та прагматичні виміри діалектних текстів буковинських говірок. Чернівці. 2009.

16. *Хібеба Н.В.* Структурно-семантична організація весільної лексики бойківських говірок: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Львів. 2007.

17. *Шарана М.В.* Вербальні та невербальні компоненти у весняно-літніх календарних обрядах Середнього Полісся: автореф. дис. ... канд. філол. наук. К. 2011.

ГЗП *Говірки* Західної Полтавщини. Збірник діалектних текстів / Упоряд. Г.І. Мартинова. Черкаси. 2012.

ГПК *Говірки* Південної Київщини. Збірник діалектних текстів / Упоряд. Г.І. Мартинова, З.М. Денисенко, Т.В. Щербина. Черкаси. 2008.

ГЧ *Говірки* Черкащини. Збірник діалектних текстів / Упоряд. Г.І. Мартинова, Т.В. Щербина, А.А. Таран. Черкаси. 2013.

Список населених пунктів

Дрз – Дрозди, Мк – Макіївка Білоцерківського р-ну, Гр – Гребені, Л – Леонівка, С – Стайки, Ю – Юшки Кагарлицького р-ну, З – Зеленьки, Пт – Потік Миронівського р-ну, Дв – Дівички, Дм – Дем'янці, Кв – Ковалин, Лц – Лецьки, Пм – Помоклі, Ст – Стовп'яги, Тш – Ташань, Хц – Хоцьки Переяслав-Хмельницького р-ну, Ос – Острів Рокитнянського р-ну, Дб – Дубівка, Чрн – Чернин Тарашанського р-ну Київської обл.; Грд – Городище, Брл – Бирлівка, Кн – Кононівка Драбівського р-ну, Брв – Боровикове, М – Моринці, Стб – Стебне Звенигородського р-ну, Гл – Гельмязів Золотоніського р-ну, Бб – Бобрися Канівського р-ну, Вг – Виграїв, Лс – Листвина Корсунь-Шевченківського р-ну, Б – Боярка, Вт – Вотилівка Лисянського р-ну, ЧК – Чорна Кам'янка Маньківського р-ну; КК – Криві Коліна Тальнівського р-ну, Бз – Байбузи, Нч – Нечаївка, Св – Свидівок Черкаського р-ну, Вр – Вереміївка, Тм – Тимченки Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.; Пр – Пронозівка Глобинського р-ну, Грш – Грушівка, Мр – Мар'янівка, О – Олексіївка, Сл-П – Слобода-Петрівка Гребінківського р-ну, У – Устимівка Семенівського р-ну Полтавської обл.

DIALECTAL TEXT AS A BASIS FOR CLASSIFICATION OF DIALECTS

The article represents the unique essence of the dialect texts not only for researching of phonetic, phonological and other structure levels of the Middle Dnipro dialect, for revealing its typical and sporadic phenomena, but also for singling out the classification of dialects according to paradigmatic, syntagmatic, functional and quantative parameters.

Teksty gwarowe a reprezentacja językowa regionu

Choć teksty gwarowe są niezmiennie ważne dla badań dialektologicznych, to jednak w ostatnich latach obserwować można w Polsce spadek zainteresowania nimi. Dotyczy to zwłaszcza tekstów gwarowych z jednego regionu. Złożyło się na to kilka czynników, m.in.:

– przeobrażenia na wsi i wywołane tym zmiany statusu gwary. Współcześnie nie jest już ona jedynym kodem używanym przez mieszkańców wsi, a pod wpływem oddziaływania różnych odmian polszczyzny ogólnej zaszły w tradycyjnej gwarze głębokie zmiany na wszystkich płaszczyznach języka, w tym fonetycznej;

– wywołało to wśród badaczy odejście od nastawienia fonetycznego przy opisie gwar, a zwrot ku leksyce, słowotwórstwu, składni, uwarunkowaniom socjolingwistycznym i pragmatycznym komunikacji językowej na wsi;

– należy wreszcie zwrócić uwagę na powstanie opracowań syntetycznych zbierających próbki gwar z całego polskiego obszaru językowego, co można odczytywać jako wyczerpanie tego działu dialektologii, “zrobienie wszystkiego, co było możliwe”.

Niemniej, teksty gwarowe nadal pozostają wartościowym źródłem wiedzy o języku mieszkańców wsi a współczesna technika daje możliwość ich wzbogacenia i odbioru nie tylko przez specjalistów językoznawców, lecz także mieszkańców regionu. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie wybranych zagadnień związanych z tworzeniem takich zbiorów tekstów gwarowych, które mogą być przeznaczone nie tylko dla dialektologów, lecz również lokalnych społeczności.

Metoda historii mówionej (*oral history*)

Wiele dawnych i współczesnych nagrań dialektologicznych skupia się na historii – w ścisłym tego słowa znaczeniu, tj. na wydarzeniach historycznych, którymi dla najstarszych pokoleń były doświadczenia drugiej wojny światowej, oraz na historii rozumianej jako przeszłość, to, co już się wydarzyło i nie jest współczesnością, jak dawne obrzędy, organizacja życia, prace. Wydaje się więc, że ze względu na ukierunkowanie badań gwaroznawczych na prze-

szłość mają one wiele wspólnego z badaniami historyków. Jednym z tych punktów stycznych może być metoda historii mówionej.

Historię poznawaną w szkole i obecną w przestrzeni publicznej nazwać można oficjalną. "To dzieje szkicowane w wielkiej skali: wypełnione doniosłymi wydarzeniami, decyzjami zmieniającymi warunki życia milionów, a przede wszystkim tymi, którzy za nimi stali – bohaterami, wybitnymi jednostkami – głównymi aktorami dramatów przeszłości" [4, 7]. Jest więc zobiektywizowana, ale i zdepersonalizowana, brak jej ludzkiej twarzy. Tymczasem historia mówiona zwraca się ku pojedynczemu człowiekowi: "[...] każdy człowiek nosi w sobie fascynującą historię – niepowtarzalne i zupełnie wyjątkowe dzieje swojego życia. To niezwykle bogactwo wpisanych w każdą pojedynczą biografię wydarzeń, doświadczeń i związanych z nimi emocji. To zindywidualizowane świadectwo czasu, który bezpowrotnie minął, ale wciąż żyje we wspomnieniach" [4, 8].

Słuchanie opowieści jest w zasadzie pierwszym etapem pracy każdego dialektologa, rację ma więc J. Bartmiński, gdy pisze, że "historia mówiona to właściwie nic innego, jak nowa nazwa dla starych praktyk dialektologów i folklorystów [...] zapisywania tekstów mówionych od tzw. prostych ludzi" [1, 9]. Zainteresowania dialektologów kończą się jednak w zasadzie na warstwie językowej tekstu i to ona decyduje o doborze tego lub innego tekstu gwarowego do publikacji, tymczasem jego wartość emocjonalna, dydaktyczna, społeczna są dla dialektologii drugorzędne. A. Szyfer, znana polska etnografka, wspominając początki swej drogi naukowej związane z pisaniem pracy magisterskiej, zwraca uwagę na doniosłość czynnika ludzkiego w badaniach: "głęboko uświadomiłam sobie konieczność szukania również problematyki ludzkiej. Był to już drugi rok studiów, więc właściwie niby po badaniach dialektologicznych, ale ciągle były to tylko wrywkowe fragmenty badań słownictwa i fonetyki. [...] Prof. Antoniewicz wskazał na konieczność mojego uczęszczania na zajęcia z etnografią. [...] I tak dialektologię właściwie zdradziłam. W etnologii byli ludzie" [19, 78].

Zastosowanie metody historii mówionej – moim zdaniem – pozwala również w dialektologii odnaleźć ludzi. Pozwala także stworzyć zbiór tekstów dla ludzi w danym regionie żyjących, nie tylko zaś dla grona specjalistów. Wymaga to jednak pewnych zmian w podejściu do zbioru tekstów gwarowych. Przede wszystkim, tym, co interesuje nieprofesjonalistów w tekstach jest ich temat, nie zaś

warstwa językowa. (A więc zupełnie odwrotnie niż w przypadków dialektologów.) Należy więc dopuścić jako kryterium wyboru tekstu nie tylko ich wartość językową, lecz także tematyczną, nawet jeśli odbędzie się to kosztem tej pierwszej. Wspomnienia wojenne, prace na roli, zajęć gospodyni wiejskiej, dawnych gier i zabaw, form spędzania wolnego czasu, obrzędów rodzinnych i religijnych dostarczają nie tylko subiektywnej – często bardzo emocjonalnej – wiedzy o przeszłości, lecz mają niezaprzeczalny walor społeczny. Integrują bowiem lokalną społeczność i dowartościowują ją na równi z narracją ogólnopaństwową lub innych regionów.

Nie można też zapomnieć o wartości dydaktycznej historii mówionej. Przekaz wiedzy od miejscowych świadków historii, osób żyjących w danej wsi, mieście czy regionie ułatwia uczniom jej przyswojenie; umożliwia też podtrzymywanie więzi międzypokoleniowych. Ułatwiony dostęp do zasobów wiedzy lokalnej umożliwia także dialog między generacjami oraz konfrontację z różnymi stanowiskami, kształtując tym samym umiejętność krytycznego myślenia. Znana powszechnie jest także zasada, że nauczany materiał, który oddziałuje na emocje ucznia, jest przez niego lepiej przyswajany. I w tym należy podkreślić przewagę historii mówionej nad oficjalną. Ta druga poprzez operowanie uogólnieniami, suchymi faktami i ogromnymi liczbami pozbawiona jest w zasadzie możliwości oddziaływania na uczucia i emocje, gdy tymczasem historia mówiona zawsze jest czyjąś osobistą relacją, a więc z zasady jest subiektywna i połączona z emocjami informatora. “Dzięki relacjom możliwa jest rekonstrukcja rzeczywistości materialnej sprzed więcej niż pół wieku oraz rzeczywistości mentalnej ówczesnej społeczności lokalnej. Mogą też one stanowić podstawę badań językowych, antropologicznych, kulturowych i socjologicznych, jak również stać się twórczym dla poczynąń twórczych. Dzięki historii mówionej możliwe jest odkrywanie przez społeczność lokalną własnej przeszłości, rozwijanie tożsamości wolnej od schematów konwencjonalnej wiedzy historycznej, a także wychwycenie indywidualności poszczególnych członków tej społeczności oraz odkrycie ich wkładu w dorobek całej grupy” [7, 41]. Por. wartość indywidualnego doświadczenia płynącą z poniższego opisu:

A jak się kiedyś zbierało ziemniaki, bo to chyba trochę inaczej wygląda niż teraz?

WiW: *kiedyś ... tako była ... haczka ... motyka pozywali ... kiedyś ... i czszeba było ry"czno kopać ... tak ... to jeszcze ... jeszy*

po wojnie się kopało ry"czno ... ta ... czym te lywatorowe ... bo były ... ale to tyż jyszczy nie była tak ... takie ... szły takie widły i toto ryło ... i rozpryskiwały te kartofle na ... na wiyrcz tych... ale ale zaś zrobili te lywatorowe ... co maszyna szła i przeczszosała i leciały z tyłu i ... i tag i zbiyrali ... a za to to gónicha mówili na to ... na te maszyne na te ... widelkowo^m i to ... "o ... przy ty czszeba było się uwijać bo tu już jedzie tu ... radliny żeby miły do jazdy i ... to radliny brało i ... ta ... ale ... jo w Nimczech jak byłem to ni miol ...¹

Istnieją oczywiście także elementy metody historii mówionej, których na grunt dialektologii przenieść nie można. Należą do nich działania związane z dostosowaniem zapisu do wymagań języka literackiego – konieczne w przypadku publikacji niedialektologicznych wykorzystujących *oral history* [4, 27] i zupełnie niepożądane w przypadku tekstów gwarowych. Do tej jednak sprawy powrócimy, omawiając problem transkrypcji.

Kwestia autorstwa transkrypcji również różni podejście niedialektologiczne i dialektologiczne. W przypadku pierwszym autorem zawsze jest informator, stąd konieczność autoryzacji przez niego udzielonego wywiadu [4, 20; 4, 27]; w przypadku drugim – o autoryzacji nie może być mowy, ponieważ chodzi o zachowanie warstwy językowej zaistniałej w chwili wywiadu, nie można więc wprowadzać żadnych poprawek do tekstu wypowiedzi. Co więcej, transkrypcja, która dla dialektologa staje się niemal tak samo ważnym źródłem badań jak nagranie, jest w niedialektologicznych projektach *oral history* jedynie dodatkiem. Podstawą jest dla nich natomiast materiał dźwiękowy [1, 26] zarejestrowany w postaci audio bądź wideo.

Dobór informatorów

Kazimierz Nitsch niemal sto lat temu w następujący sposób charakteryzował idealnego informatora gwarowego: “1) Urodzenie w danej miejscowości. 2) Stałe w niej zamieszkanie, t.j. kładło się nacisk na znalezienie takich ludzi, którzy wogóle wsi rodzinnej nie opuszczali, albo bardzo krótko poza nią bawili [...]. 3) Odpowiedni wiek, t.j. najchętniej między 45. a 65. rokiem życia [...]. 4) O ile możliwości analfabetyzm, a w każdym razie rzadkie obcowanie z książką. 5) Opinia naczelnika gminy i innych mieszkańców, iż obiekt “gada

¹ Spławie, gm. Golina, pow. Konin, nagrano 24 lipca 2009 r. WiW urodzony w r. 1917.

prawdziwie po chłopsku, po naszymu” [...]. 6) Jaka taka inteligencja, też ewentualna umiejętność opowiadania różnych “gadek”, gdyż taki człowiek zwyczajnie łatwiej sobie radzi z pytaniami kwestionariusza, niż człowiek tępy, choćby sam mówił wyłącznie gwara” [9, 18]. Wytyczne te starano się dość długo realizować i według nich wyszukiwać informatorów. Po niemal połowie stulecia nadal wierzono, że tylko najstarsi mieszkańcy wsi zachowują „prawdziwą” gwarę. I tak H. Nowak szukał informacji wśród osób siedemdziesięcioletnich i starszych (głównie kobiet), gdyż chodziło mu “o uchwycenie najstarszej warstwy językowej, zatem cech gwarowych już wymierających” [10, 3]. Po kolejnych latach, na początku nowego tysiąclecia ponownie, tym razem H. Sędziak, zwraca się ku najstarszym mieszkańcom, by zebrać teksty gwarowe z okolic Łomży. Tym razem próg wieku został nieco obniżony do 60 lat [12, 3].

Podobnych przykładów można by podać jeszcze wiele, choć ciekawe dość szybko zauważono, że język wsi nie jest tworem jednorodnym, a gwara jedyną odmianą języka obecną na wsi [20]. Dziś sytuacja językowa na polskiej wsi zmieniła się jeszcze bardziej – tak, że zachowywanie Nitschowskich wymogów jest niemożliwe i nieracjonalne. Coraz częściej osoby mieszkające na wsi pracują poza nią. Są to zarówno autochtoni, jak i migranci, którzy przenieśli się z miasta bądź innej wsi. Tylko niewielka część mieszkańców wsi trudni się zajęciami rolniczymi czy gospodarskimi, a te z kolei już w niewielkim stopniu przypominają zajęcia ich rodziców, dziadków czy pradziadków. Zmieniły się technologie, narzędzia, organizacja pracy. Zmieniło się wyposażenie domów i styl życia – bardzo zbliżone do miejskich. Wymusiło to wszystko przeobrażenia w gwarze wsparte oddziaływaniem języka ogólnego, który na wieś dociera w nieporównywalnie większym stopniu niż kiedykolwiek wcześniej. Telewizja, prasa, radio, Internet, szkoła to tylko niektóre kanały transmisji języka ogólnego na wieś. W związku z powyższymi przemianami gwara nie jest już jedyną odmianą języka polskiego obecną na wsi. H. Kurek wymienia jeszcze język ogólny i *kod mieszany* [8], zaś J. Sierociuk proponuje termin *język mieszkańców wsi*, który odpowiada zmienionej sytuacji językowej: “Przesunięcie punktu ciężkości z obserwacji typowych dla tradycyjnej dialektologii (gwara) na ogląd ogólny będący wypadkową analiz idiolektalnych – uwzględnienie zróżnicowania pokoleniowego, odejście od dyferencyjności opisu na rzecz całościowego ujęcia zachowań

językowych itp. (język mieszkańców wsi) – wydaje się wymuszone aktualną sytuacją panującą w tym środowisku” [13, 533].

Jakie wnioski płyną z powyższego dla pozyskiwania tekstów gwarowych²? Przede wszystkim potrzeba zerwania z kryterium wieku i wybieraniem jedynie osób starszych. Dobór bowiem informatorów na podstawie kryterium wieku wypacza obraz języka mieszkańców wsi, prezentując jedynie jego wycinek w warstwie najstarszej. W ten sposób powstaje również opóźnienie opracowań wobec stanu języka, które te opracowania opisują. (W wyniku czego powstaje również pewne złudzenie “ostrego cięcia” między gwarami tradycyjnymi a dzisiejszymi.) Konieczne jest więc uwzględnienie informatorów zróżnicowanych pokoleniowo – zarówno starszych, jak i młodszych. J. Sierociuk proponuje dla materiałów zgromadzonych w Pracowni Dialektologicznej UAM w Poznaniu wyróżnianie pokoleń na podstawie precyzyjnych przedziałów chronologicznych: pokolenie I – urodzeni przed rokiem 1920, II – między 1921 a 1945, III – między 1946 a 1970, IV – od 1971 do 1995, V – po roku 1996 [15, 134]. Opracowywany w myśl koncepcji J. Sierociuka materiał gromadzony jest w bazach danych, gdzie każda słowoforma opatrywana jest między innymi inicjałami informatora, rokiem jego urodzenia, datą dzienną nagrania i oczywiście lokalizacją.

Należy podkreślić, że również respektowanie kryterium urodzenia i stałego zamieszkania informatora w danej wsi nie jest w większości dzisiejszych przypadków możliwe do utrzymania. Związane jest to z dużą migracją zarówno pomiędzy poszczególnymi wsiami, jak i między wsią i miastem. I jest to migracja w obu kierunkach. Również wymóg analfabetyzmu jest współcześnie niewykonalny. Wieś stała się miejscem zamieszkania dla osób zróżnicowanych pod względem wykształcenia (nawet posiadających wykształcenie wyższe), co również należy uwzględnić przy pozyskiwaniu tekstów gwarowych i prowadzeniu jakichkolwiek badań dialektologicznych. Kolejną zmienną różnicującą mieszkańców wsi jest wykonywany zawód.

Transkrypcja

Jeśli chodzi o wybór sposobu zapisu, to panują tu dwie postawy. Bądź zapis fonetyczny [18; 7], bądź uproszczony, oparty

² Odnoszę się tu do cytowanych wymogów K. Nitscha i M. Małeckiego stawianych informatorom gwarowym. Pomijam jedynie kryteria 5 i 6 jako subiektywne.

na ortografii języka ogólnego [3; *gwarypolskie.uw.edu.pl*; *dialektologia.uw.edu.pl*]. (Niekiedy zresztą oba zapisy stosowane są równolegle, por.: [16; 17; 6]). Pierwsze z rozwiązań umożliwia dostęp do tekstów tylko wąskiemu gronu specjalistów, filologów, lecz nie ogranicza grona odbiorców tylko do użytkowników danego języka, kładzie nacisk przede wszystkim na stronę foniczną wypowiedzi, w większości przypadków ma zastępować niedostępne z przyczyn technicznych lub finansowych nagranie. Drugie podejście rozwinęło się później jako dostrzeżenie potrzeb odbiorcy niespecjalistycznego. Stosowanie znanej ortografii umożliwia każdemu dostęp do tekstu pod warunkiem jednakże, że zna dany język i daną ortografię. Dzięki rozwojowi techniki może ono stanowić równoległy do nagrania sposób przekazania wypowiedzi informatora. Nacisk przesunięty zostaje ze strony fonicznej na treściową.

Niemniej nie można zapominać o pierwszej z nich. Chodzi o taki zapis, który umożliwia przeciętnemu użytkownikowi języka nieznającemu alfabetu fonetycznego dostęp do tekstu. W tym celu należy wykorzystać ortografię ogólnopolską i za jej pomocą oddać specyficzne cechy gwarowe, pomijając zaś te, które są realizowane zawsze (np. udźwięcznienie i ubezdźwięcznienia w grupach spółgłoskowych typu *babka* [*bapka*]), por.

KaC: *ano ... piyrzok to jes to że ... prosze ciebie ... co mozesz to tam ... troche tam kupili wódki czy wina troche ... i herbaty zrobili i tam ... troche ... chlyba ... jakigó wyrobu to ... taki poczyⁿstunek był ... i to sobie ... ale to na końcu jag już te wszyskiy pióra sie zdarło ... i było piⁿć kilogramów czy ile na te pierzyne czy ... czy cztery i pół ... tag musiało bydź na pierzyne ... to prosze ciebie ... no to ... jak to wszystko było już zdarte zrobili tegó piyrza ... pojedli popili pośpiwali sobie ... i był piyr[z]ok ... jak tag mieli jakigó grajka to jeszcze ... zagroł im troche tyż nieroz jaki przyszed to tam ...³*

Za zapisem uproszczonym, lecz zastosowanym w słowniku gwarowym skierowanym do odbiorcy lokalnego, opowiada się J. Sierociuk: “Bez zbędnego zagłębiania się w szczegóły należy zgodzić się, że proponowana dla celów gwarowej leksykografii (i nie tylko) uproszczona transkrypcja powinna opierać się na systemie ortografii języka ogólnego. Takie rozwiązanie w niewielkim

³ Grzymiszew, gm. Tuliszków, pow. Turek, nagrano 5 listopada 2011 r. KaC urodzona w r. 1923.

stopniu zakłóca przyzwyczajenia ortograficzne odbiorcy. [...] Dla dialektologa znającego przecież system (fonetyczny) gwar właściwa interpretacja poszczególnych zjawisk nie nastręcza problemów” [14, 336; 5, XXXIX–XLII]. Z kolei odbiorca lokalny nawet czytając gazetę lub książkę napisane w języku literackim, i tak podkłada własny system fonetyczny.

Kolejny problem związany z transkrypcją to interwencja w tekst wypowiedzi informatora. Jako że mamy do czynienia z żywą mową, tok wypowiedzi podporządkowany jest biegowi myśli i możliwościom oddechowym, nie zaś zasadom składniowym, por.:

WoW: *jo przed wojnó^m skóńczył^m do pióⁿty klasy poszedł^m jak się wojna zaczya ... tak ... to tyż taki grzeczny nie był^m ... jak to wszyscy ... razem ... ale jak czasym coś zbroilim taki jasiński nauczyciel był ... dobry był dobrze uczył ... i taki był ... grzeczny był dobry ... ale jak się zdenerwowoł na kogós to ... ta[k] ... jak łape wsypoł ... cholewa ... to do dómu szedł^m zimowó^m poró^m to śnig przykłodoł^m bo mnie piekło ... dostoł^m dwie czszy łapy tak ... ale matce "ojcu nie powiedział^m ... ta[k] ... jag nie zdoł^m egzaminu ... pamiⁿtóm jag na nauke chodził^m ... tak ... ano i ... bo się tak człowiek zalóⁿk bo som poszedł^m tam rodzice nie pošli tyko sam i ... latowó^m poró^m to ... mielim cztery kilometry piⁿć do do ... na nauke do kościoła do Kazimirza ... bosutko ... przyszedł^m a on mó[wi] że nie zdoł^m ... to ... na drugi dzień poprawka matka musiała ze mnó^m iś ... na drugi dzień podo [powiada] wszystko ... mi się pyto wszystko odpowiedzioł^m bo ju[ż] ... czoek się zalóⁿg i się [...] ... czasymi tyn "ojciec sik lóⁿke i poe... że nie zdoł^m to jak złapoł te muszczki tam ... mnie wzióⁿ na kolano jak mi ... pare wlepił to mnie ... pośladki chⁿolewa mnie piekły ... ta[k] ...⁴*

Na podstawie powyższego fragmentu wskazać można najczęstsze elementy utrudniające odbiór tekstu gwarowego użytkownikowi języka przyzwyczajonemu do zasad panujących w odmianie pisanej. Są to:

– zdania wtrącone i dopowiedzone: *to tyż taki grzeczny nie był^m ... jak to wszyscy ...; jak łape wsypoł ... cholewa ... to do dómu szedł^m zimowó^m poró^m to śnig przykłodoł^m bo mnie piekło ...;*

– powtórzenia: *ale jak czasym coś zbroilim taki jasiński nauczyciel był ... dobry był dobrze uczył ... i taki był ... grzeczny był dobry ...;*

⁴ Adamów, gm. Golina, pow. Konin, nagrano 8 V 2010 r. WoW urodzony w r. 1927.

– zdania eliptyczne, w tym niedokończone: *na drugi dzień podo [powiada] wszystko ...*;

– granicami ciągów wyrazów w transkrypcji są pauzy oddechowe, co powoduje powstanie z jednej strony jednostek łączących dwie i więcej wyróżnianych przez składnię języka pisanego (*to do domu szedym zimowó^m poró^m to śnię przykłodołym bo mnie piekło ...*), z drugiej zaś rozbijanie jednego wypowiedzenia na dwa (*mnie wziół na kolano jak mi ... pare wlepił to mnie ...*);

– przeskoki myślowe: *ale jak czasym coś zbroilim taki jasiński nauczyciel był ... dobry był dobrze uczył ... i taki był ... grzeczny był dobry ... ale jak się zdenerwował na kogós to ... ta[k] ... jak łape wyspoł ... cholewa ... to do domu szedym zimowó^m poró^m to śnię przykłodołym bo mnie piekło ...* – podkreślona jednostka nie ma bezpośredniego związku z opisem nauczyciela, lecz bez zapowiedzi przechodzi do konkretnej sytuacji, bohaterem tej opowieści jest już informator, nie zaś nauczyciel;

– ponadto: wyrazy urwane, duża frekwencja zaimków, silne osadzenie w konsytuacji.

Omawiając metodę *oral history*, sygnalizowaliśmy odmienne niż w dialektologii podejście do kwestii oryginalności transkrypcji. Historia mówiona dopuszcza usunięcie wyżej wymienionych niedogodności, traktując je jak przeszkody komunikacyjne, po to, by forma nie przeszkadzała w przekazaniu treści. Z kolei dialektologia nie tracąc treści, nie rezygnuje z wierności wobec formy, tym samym twórcy tekstów gwarowych starają się nie ingerować w wypowiedzi informatorów i cytować je w postaci niezmienionej.

Niemniej, i dialektolodzy dopuszczają się ingerencji w wypowiedź informatora, np., Z. Sobierajski pisze: “staram się tu **jak najmniej** [podkreślenie moje – B.O.] retuszować formę stylistyczną wypowiedzi informatorów. Nie wykreślał więc kilkakrotnych nierzad powtórzeń tego samego wyrazu czy anakolutów, czyli kolejnych konstrukcji składniowych. Bez zmian pozostawiam też myśli nie dokończone i słowa urwane.” [18, 6]. Wcześniej jednak, jak sam badacz przyznaje, pomijał fragmenty niewyraźne, zewnętrzne przeszkody akustyczne i przejęzyczenia informatorów, a nawet – jeśli to było możliwe – pytania eksploratora [17, 5]. Z kolei H. Sędziak wprowadza rozcłódkowanie tekstu na zdania pojedyncze i złożone [12, 4].

Materiały dodatkowe

Przez materiały dodatkowe rozumiem ilustracje i nagrania, które dzięki współczesnej technice i możliwościom wydawniczym stają się coraz powszechniejszym uzupełnieniem tradycyjnych publikacji papierowych.

Jak pokazują doświadczenia chociażby J. Kąsia [5], H. Pelcowej [11] czy twórców porównawczego słownika wsi wielkopolskiej i spiskich [2] materiał zdjęciowy stanowi nieocenione źródło informacji wizualnej; zwłaszcza dla młodszych czytelników. Ci mogą niekiedy po raz pierwszy zobaczyć, jak wygląda *gónicha*, *muszczka* czy strój ludowy. Przytoczone przykłady wskazują na zastosowanie zdjęć w publikacjach leksykograficznych, lecz nie oczywiście nie stoi na przeszkodzie w ich wykorzystaniu w zbiorze tekstów gwarowych.

Z kolei nagrania wydają się niedoceniane przez twórców tekstów gwarowych, zazwyczaj bowiem transkrypcja miała być tańszym zamiennikiem nagrania. Nigdy jednak tekst – nawet opatrzony najszczegółowszym komentarzem – nie odda modulacji głosu, tempa mowy, stanu emocji rozmówców. Dziś koszty dołączenia płyty CD lub nagrań w innej postaci nie są już tak duże, dzięki czemu transkrypcję i nagranie możemy traktować komplementarnie, jako elementy uzupełniające się. Tym podejściem kierowali się twórcy popularnonaukowych portali o gwarach polskich, *gwarypolskie.uw.edu.pl* i *dialektologia.uw.edu.pl*. Teksty gwarowe z poszczególnych wsi są tam reprezentowane w postaci nagrania i transkrypcji w zapisie uproszczonym, którym towarzyszą wyjaśnienia słownikowe i językowe. Również twórcy porównawczego słownika spisko-wielkopolskiego zdecydowali o dołączeniu do tekstu płyt CD [2].

Zamieszczenie nagrań jest wskazane szczególnie przy tekstach pieśni, np.:

SzW: *moja babcia przed wojnó^m i dziadek to chodzili do Czyⁿstochowy na pieszo ... to jak to kiedyś to babcia mówiła że bochynek chleba ... i ... i garnek taki jak to były garki takie ... polewane ... do ... gliniane ... tekakiego sera długi kostka ju[ż] była masła ... i taka torba i kij na plecach i śli do Czyⁿstochowy to ... dwa tygodnie śli w jednó^m stronę i dwa tygodnie ... w drugó^m to na wiosne to sie spieszyli żeby zasadzić ... kartofle ... porobić wszystko w polu bo jedyn roku szła ... babcia a na drugi dziadek ... i tego ... i ... to takó^m grubó^m ksióⁿżke miała*

*tych pieśni po"tnicznych ... i ... babcia mówi ... tak ty"gachno
śpiewali jak to przód tag mówili ... nie? ... nie mocno tyko ty"
go ... tak ty"gachno śpiewali ... jak te ... do Lichenia jak śli to i
śpiywali ... śpiewali też takó"m pieś ...*

Błogosław matko ziemi naszej pola

Niech żyźnie plony daje nasza rola

A tu me"ńczyźni ...

Matko licheńska ratuj nas w poczszebie

Może ostatni raz przyśliśmy do ciebie

Błogosław matko tym co sie zebrali

I tym co w domach zdali pozostali

Matko licheńska ratuj nas w poczszebie

Może ostatni raz przys... przyśliśmy do ciebie⁵.

Podsumowanie

Teza o ważnym miejscu tekstów gwarowych wśród źródeł dialektologicznych nie wymaga dowodzenia. W niniejszym artykule starano się natomiast pokazać możliwe drogi uprząstąpienia tego typu opracowań dla czytelników nieprofesjonalnych. Należą do nich przede wszystkim mieszkańcy zainteresowani swym regionem, uczniowie i studenci, regionaliści, etnografowie, osoby zaciekawione kulturą ludową lub po prostu historią. Biorąc pod uwagę ich zainteresowanie przede wszystkim tematem, nie zaś warstwą językową, dostrzegam szansę w metodzie *oral history*. Kładzie ona nacisk na osobiste przeżycia i subiektywny przekaz. Jednocześnie jednak jako dialektolodzy nie możemy zrezygnować z oryginalnej warstwy językowej. Należy podkreślić, że współczesna wieś nie posługuje się tylko gwarą w celach komunikacyjnych i teksty powinny tę różnorodność pokazywać poprzez odpowiedni dobór informatorów i tematyki. Oddanie języka mieszkańców wsi może z jednej strony zapewnić uproszczona transkrypcja oparta na ortografii języka ogólnego, z drugiej natomiast nagranie. Materiały dodatkowe – ilustracje i nagrania – nie tylko przyciągną uwagę odbiorcy amatora, lecz będą cennym uzupełnieniem każdego zbioru tekstów gwarowych.

1. *Bartmiński J.* O wartościach słowa mówionego // *Historia mówiona w świetle etnolingwistyki*, red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, S. Wasiuta. Lublin. 2008.

2. *Co wieś*, to inna pieśń. Słownik gwary Bukówca Górnego w Wielkopolsce i regionu Spisza w Małopolsce. Kraków. 2014.

⁵ Spławie, gm. Golina, pow. Konin, nagrano 15 lipca 2010 r. SzW urodzona w r. 1930.

3. *Dialog pokoleń*. Warmia i Mazury. Powiat Olecko, red. B. Falińska. Olecko. 2013.
4. *Historia mówiona – elementarz*, red. R. Dąbrowski. Warszawa. 2008.
5. *Kąś J.* Słownik gwary orawskiej. T. 1–2. Kraków. 2011.
6. *Korzeńska Z.* Z dawnych lat. Gwara i obyczaje wsi Mazury (zapamiętane z dziecka i młodości), ilustr. J. Kardyś. Cz. 1. Warszawa; Kielce. 2014.
7. *Kubiszyn M.* Historia mówiona w edukacji regionalnej i wielokulturowej // *Zeszyty Szkolne*. Nr 4. 2003.
8. *Kurek H.* Przelączanie kodu językowego, czyli socjolingwistyczne aspekty wzajemnego oddziaływania języka literackiego i dialektów // *Język Polski*. Z. 1–2. 1987.
9. *Malecki M., Nitsch K.* Atlas językowy polskiego Podkarpacia. Cz. 2. Wstęp, objaśnienia, wykaz wyrazów. Kraków. 1934.
10. *Nowak H.* Gwary południowej Wielkopolski. Poznań. 1982.
11. *Pelcowa H.* Słownik gwar Lubelszczyzny. T. 1: Rolnictwo. Narzędzia rolnicze, prace polowe, zbiór i obróbka zbóż. Lublin. 2012.
12. *Sędziak H., Frąckiewicz M.* Łomżyńskie teksty gwarowe. Cz. 2. Łomża. 1999.
13. *Sierociuk J.* Język mieszkańców wsi czy gwara? Problem nie tylko teoretyczny // *Prace Filologiczne*. T. 53. 2007.
14. *Sierociuk J.* Wirtualny odbiorca a budowa słownika gwarowego // *Диалектная лексика*. СПб. 2013.
15. *Sierociuk J.* Założenia metodologiczne badań języka wsi // *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*, red. Z. Krążyńska i Z. Zagórski. Poznań. 2003.
16. *Sobierajski Z.* Polskie teksty gwarowe z ilustracją dźwiękową. II. Śląsk – Wielkopolska, współpracowali H. Henryk i M. Gruchmanowa. Poznań. 1961.
17. *Sobierajski Z.* Polskie teksty gwarowe z ilustracją dźwiękową. III. Wielkopolska – Pomorze, współpracowali H. Henryk i M. Gruchmanowa. Poznań. 1963.
18. *Sobierajski Z.* Teksty gwarowe ze środkowej Wielkopolski. Poznań. 1995.
19. *Szyfer A.* Zapisane w pamięci. Z badań etnografa. Poznań. 2006.
20. *Wierzchowska B.* Różnice w mowie pokoleń // *Poradnik Językowy*. Nr 9. 1952.

THE DIALECT TEXTS AS LINGUISTIC REPRESENTATION OF THE REGION

The article shows the way to make available dialect texts for non-professional readers: residents interested in their region, pupils and students, ethnographers, those involved in folk culture, regional activists. These include: method *oral history*, the use of simplified spelling transcription based on literary language orthography, adding supplementary materials: illustration and audio recording.

Діалектний текст як джерело вивчення мотивів номінації

Сучасна діалектологія орієнтована на системне вивчення діалектної мови, що вимагає створення відповідної емпіричної бази. Повноті опису діалектної мови сприяє залучення матеріалів, зібраних за питальником, та свідчень зв'язних текстів. Лише таке поєднання підходів дає достовірний матеріал про діалектні одиниці, явища, забезпечує відносно повне відтворення діалектної мови як системи.

В українській діалектології в останні роки посилено увагу до діалектних текстів як джерела мовної інформації, що засвідчує розвиток діалектної текстології української мови, тексти репрезентують усе нові діалектні терени. Стало традицією подавати додатки – добірки текстів у дескриптивних працях. На їх основі активізувалися діалектологічні дослідження: тексти стали джерельною базою для аналізу фонетичних, фонологічних, акцентних, граматичних рис говірок, їх поширення для спостережень над семантикою, стилістикою, для досліджень мовленнєвої особистості тощо. Однак опубліковані збірники текстів не є достатніми для дослідження багатьох мовознавчих проблем, тому “актуальними залишаються питання: *для чого і як необхідно записувати нові діалектні тексти*” [1, VII].

Важливими для пізнання діалектної мови залишається дослідження мотивації номінативних одиниць. Саме діалектні тексти, особливо автокоментарі носіїв діалектів, здатні розширити знання про характер мотиваційних зв'язків, способи пояснення причин і умов виникнення номінативних одиниць у говірках.

Так, у монологічному мовленні носії східнополіського діалекту до коментування мотиву вдаються, проте не часто. Для породження автокоментування – пояснень назв – важливою є спонука експлоратора. Комунікативні дії експлоратора, незалежно від характеру тексту, підпорядковані одержанню відповіді на запитання *Чому так називають?* В опублікованих збірниках діалектних текстів у діалогічному спілкуванні ви-

являємо таке запитання, проте воно стосується переважно пояснення назви села, напр.: *поча|л·о вже нас·'іл·'ен·'іє л·'удей / і поча|л·и ба|гат·і л·'уди в ок|райінах·'наче тут да|вил·и·'вина / мед ка|чал·и / |дуже б|жол·о води засе|л·ил·ис·'а / і так во|но п·ішл·о / що наз|вал·и Медвино / тут так·і п·ід|вал·и / що те ви|но хра|нил·ос·'а / що ме|ди т·і хра|нил·ис·'а / і так і наз|вал·и Медвином* // [ГПК, 173].

Для визначення мотиву номінації, наголошують дослідники, мають бути враховані різні фактори, що зумовлюють постановня та функціонування слова в мовленні, тобто необхідні як свідчення мови (залучення матеріалу інших мов і діалектів, урахування семантичних дублетів, пряме й переносне значення мотиваторів), так і екстралінгвальні – інформація про походження реалій, народні звичаї, повір'я, легенди, фольклорна символіка, пов'язана з іменованими реаліями [5, 11; 7, 154–155]. Наприклад, враховуючи дані інших мов та говорів, Н.Й. Марчук припустила можливість мотивації назви ожини *медведина* за функцією іменованої рослини, незначним місцем, яке посідає рослина в господарському житті [2, 131]; назви з коренем *медвед-* надавались рослинам, які не мали особливого господарського значення; хоча, на думку деяких дослідників (В. Махка, І.В. Сабадоша), мотиваційною ознакою назви є кормова придатність рослини для тварини, вживання її плодів ведмедами [3, 192; 8, 102]. Залучивши дані фольклору (функціонування імен у піснях та приказках), Л.Д. Фроляк виявила семантичну мотивацію деяких назв рослин, зокрема назви *катеринка* ‘перекотиполе’ з оцінним значенням “гарна, кучерява” [6, 44].

Мотив номінації може бути прозорим із погляду лінгвіста, але не бути актуалізованим для діалектоносіїв. Наприклад, назву *коров* як ‘дивина, *Verbascum L.*’ в ЕСУМ подано як затемнену [ЕСУМ 3, 37], інші дослідники мотивацію вбачають у подібності стебла рослини до хвоста тварини чи в подібності листя рослини до вуха тварини [3, 186]; у східнополіських говірках діалектоносії беруть до уваги інші ознаки, зокрема характерні умови зростання; напр., інформанти коментують: *на каравій'аку рас'те* (де *коров'як* – ‘коров'ячий послід’) та її використання в народній ветеринарії (пор. свідчення інформанта: *лист·'а ко|ров·і в·ід ран*).

Назву *лимонка* ‘сорт груші’ в ЕСУМ пояснюють “яскраво-жовтим кольором достиглих плодів, подібним до кольору лимона” – назва відбиває зв’язки з однією мотиваційною ознакою [ЕСУМ 3, 234]; східнополіські говірки демонструють наявність двох мотиваційних ознак “колір” + “форма” (інф. зауважують: *лимонка* – *груша довга, жовта*), що свідчить про динамізм мотиваційних зв’язків, можливість різнопланових оцінок іменованих (чи зіставляваних) десигнатів.

Той факт, що ті самі лексичні одиниці щодо їхньої мотивації дослідники кваліфікують по-різному, свідчить не лише про складність визначення мотиву номінації, наявність різних дослідницьких підходів та неоднакову забезпеченість матеріалом, а й варіювання в діалектному просторі самих мотивів номінації.

Визначення мотиву номінації часто становить труднощі; тому для з’ясування мотивації, пізнання внутрішніх механізмів постання кожної номінативної одиниці важливими є коментарі діалектоносіїв, у яких умотивовано назву, пояснено причини її постання.

Важливо встановити наявність мотиваційного зв’язку між назвою і мовною свідомістю діалектоносія, з’ясувати, чи усвідомлює мовець мотив номінації. Це часто вдається завдяки коментуванню носіїв говірок. Так, зафіксована у східнополіських говірках назва *драчка* ‘лікоподій, плаун, *Lycopodium L.*’ у мовній свідомості діалектоносіїв пов’язана з повір’ям, що рослина спричиняє розбрат, сварку (коментар діалектоносіїв: *йак вирвеш, будеш драц’а; йак у двир кинут, будут лайац’а; у двір не нести; на сварку*).

Коментування інформантів “*йак поїисти будеш спат*” виказує мотивацію назви *дремниц’и* ‘веснівка дволиста, *Majanthemum bifolium L.*’ – здатність рослини викликати певний фізичний стан організму (в народній медицині рослину застосовують як заспокійливий засіб).

Назву *авдотак’и* ‘нагідки лікарські, *Calendula officinalis*’ діалектоносії пояснюють яскравим забарвленням квітів (*ув’ет у н’іх та’к’ій, аж кра’с’іва д’ів’іц’а*), пор. рос. *авдотька* ‘одуд – птах з яскравим оперенням’. У назві відтворено опосередковане значення мотиватора, образне осмислення власного імені (Авдотками називають жінок, які на Вознесіння сходяться на богомілля в найкращому вбранні) [4, 173].

Найменування *дочка-недочки* ‘фіалка польова, *Viola arvensis*’ у метафоричній формі відображає особливості будови квітки. Про нерівномірне розташування пелюсток (чотири верхні пелюстки розташовані по дві попарно, а нижня пелюстка – одна) свідчить коментар інформантів: *дочка сидит’ на двох стулках, недочки на одний удвох*.

Назву *палуд’он’ік* ‘цикорій звичайний, петрові батого, *Cichorium intybus* L.’ мовці пов’язують із часом цвітіння (*да а’б’еда цв’етут, а в а’б’ед закривайуца*), пор. також: *н’екрут ‘кімнатна рослина’ (кал’і х’лопцв в’арм’ію б’е’а’рут цв’е’ате)*.

У назві *час’ікі* ‘гвоздика дельтовидна, *Dianthus deltoides*’ мовці підкреслюють зовнішню подібність реалій: *на к’в’іточках позначено йак циферблат’рисочк’і та’к’і*.

Найменування *пид’ін’а тра’ва* ‘вид трави’ інформанти пояснюють так: *попид’деревом’с’ійут’, у т’ін’і росте*.

Завдяки коментуванню діалектоносіїв виявлено різну зумовленість словотвірної пов’язаних назв, наприклад, у похідних від *жито* – *житниця’а*, *житник*, *житец’* ‘лисохвіст лучний, *Alopecurus pratensis* L.’ діалектоносії підкреслюють зовнішню подібність між рослинами: *с’хоже до’жита, дике; кала’сок йак у’жит’і* та ін.; частина назв, як свідчать інформанти, постала внаслідок локативних ознак рослин (назви *житн’ік* ‘волошка синя, *Centaurea cyanus* L.’; *житн’ак* ‘вид трави’ оповідачі пояснюють: *на’житу рас’те; житниця* ‘трава, яка росте на місці скошеного жита’ інформанти коментують: *йак’жито с’кос’ат’ росте тра’ва*) та темпоральних характеристик рослин (*житники* ‘гриби, які ростуть у період, коли красується жито’, ‘~ у період колосування жита’, ‘~ під час жнив’; коментар діалектоносіїв розкриває мотив назв *житниця’а*, *житниця’і*, *житн’івки*, *житничка*, *житник* ‘сорт яблуні’: *йак’жито с’н’іє, во’на го’това*), пор. також: *ов’с’анка* ‘дикий овес, вівсюг, *Avena fatua* L.’ (інф.: *до ов’са нуд’ходит’; напад’доб’іє ав’са, вики’дає та’ки в’етки йак а’вес*); *ов’с’анка* ‘сорт груші’ (інф.: *с’н’іє у жни’ва йак о’вес’кос’ат’*). Діалектоносії по-різному мотивують назви, похідні від *дуб*: *дубок*, *дубки* ‘хризантема, *Chrysanthemum*’, ‘садовий різновид айстри степової, *Aster amellus* L.’; *дубок* ‘полин звичайний, чорнобиль, *Artemisia vulgaris* L.’, ‘кімнатна рослина’ (інф.: *лист’а до’дуба по’хоже*) – рослини названі за формою лист-

ків; за ознакою “твердий”, що в народній свідомості є традиційною ознакою дуба, номіновано рослини чи сорти рослин *дубок*, *дубицвя* ‘сорт яблук’; *дубовка* ‘сорт груш’, ‘~ слив’, ‘~ дині’ (інф.: *тверда*), ‘сорт картоплі’ (інф.: *крєнка*); *дубаки* ‘вид гриба’ (інф.: *тверд’і*); локативною ознакою зумовлена мотивація назв *дубовілки*, *паддубн’ік’і* ‘гриби, що ростуть у дубових лісах’, ‘білий гриб, *Boletus edulis*, що росте під дубом’ (інф.: *т’іл’ки пад дубами рас’тут’*). Діалектоносії підкреслюють відмінну мотивацію похідних від *мед-*, наприклад: *ме́дунка* ‘медунка темна, *Pulmonaria obscura* Dum.’ (з *медом*, *салодк’і*, *п’чоли с’ідають*, *смок’тали* *д’іти*) – коментарі інформантів вказують на солодкий смак квітів, оскільки рослина є добрим медоносом, або на солодкий смак плодів: *ме́довка* ‘сорт яблук’, ‘~ груш’, ‘~ дині’ (інф.: *салодк’і йак мед*); назву *ме́дунка* ‘?’ діалектоносії пов’язують із запахом рослини (*медком* *пахне*); на особливості дотикового сприйняття рослини (інф.: *липка йак мед*) вказує назва *ме́ду́нка* ‘гвоздика дельтовидна, *Dianthus deltoides* L.’.

Різним є бачення діалектоносіями вмотивованості слова в різних регіонах України. Наприклад, у східнополіських говірках назва сорту картоплі *рак* опосередковано виражає колір (пор. коментар оповідачів: *к’расну кар’тоху називають’ рак*). На Покутті, Гуцульщині *рак* – це наріст на картоплі, хвороба рослини. У цих говірках ця лексема табуйована.

У жителів Прикарпаття викликають подив назви *кам’ісарка*, *комсо́мка*, *акт’абронок*, *с’тал’інка* тощо, які вживаються на Східному Поліссі для сортів рослин із червоними плодами (пор. коментар інформантів: *кам’ісарка* – *к’расна з’руша*; *комсо́мка* – *к’расне йаблуко*, *дуже к’расне і все’редин’і*; *акт’абронок* – *к’расна кар’тошка*, *с’тал’інка* – *к’расна кар’топл’а*).

Простежується й однакова мотивація окремих номенів у різних регіонах. Наприклад, на Східному Поліссі зафіксовано назву *ко́била* ‘сорт слив’ (інф. коментують: *слива велика, к’рупна*), ‘вид гриба’ (інф. пояснюють: *здара’в’ен:ийе* *зуби*, *д’ебелійе йак ка́била*); на Прикарпатті – *ко́били* ‘велика квасоля’, у буковинських говірках – *коби́льоха* ‘сорт великих білих слив’; спільною, визначальною ознакою назв, похідних від *кобил-*, у різних українських діалектах є великий розмір.

Фіксація коментарів діалектоносіїв дає можливість зіставити системи, спосіб мислення, асоціативні зв'язки, припущення мешканцям різних регіонів, що може скласти основу пізнання мовної картини світу носіїв окремого діалекту чи діалектної мови як цілості.

Коментарі діалектоносіїв сприяють з'ясуванню мотивації, допомагають розкрити природу назв, забезпечують поглиблення етимологічного аналізу. Тому ще на етапі польового обстеження говірок актуальним є з'ясування причин появи назв із погляду діалектоносіїв. Для цього елементом методики записування матеріалу має бути постійна увага до коментарів діалектоносіїв щодо умов, причин постання назви в говірці.

1. *Гриценко П.* Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії // М. Павлюк, І. Робчук. Українські говори Румунії. Діалектні тексти. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто. 2003.

2. *Марчук Н.Й.* Принципи і способи номінації ожини (*Rubus caesius* L.) в говорах слов'янських мов // Структурні рівні українських говорів. К. 1985.

3. *Сабадош І.В.* Українські ботанічні номени, мотивовані назвами тварин // *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*. 25. Warszawa. 1989.

4. *Усачева В.В.* Славянская ихтиологическая терминология. М. 2003.

5. *Фроляк Л.Д.* Ботаническая лексика украинских говоров северного Приазовья: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. К. 1988.

6. *Фроляк Л.Д.* Власні імена в назвах рослин // *Культура слова*. Вип. 34. К. 1988.

7. *Шамота А.М.* Назви рослин в українській мові. К. 1985.

8. *Machek V.* Čescá a slovenská jména roslin. Praha. 1954.

ГПК *Говірки Південної Київщини. Збірник діалектних текстів / Упорядники: Г.І. Мартинова, З.М. Денисенко, Т.В. Щербина. Черкаси. 2008.*

ЕСУМ *Етимологічний словник української мови: в 7 т. К. 1982–2012.*

DIALECTAL TEXT AS A SOURCE OF RESEARCHING OF MOTIVE OF NOMINATION

The article is an attempt of representation of dialectal materials as a source base for analysis of word motivation. The special attention in studying out the motive of nomination is concentrated on dialectal speakers' comments.

Старообрядческая документальная повесть как литературное явление и диалектологический источник*

1

В октябре 2014 г. в московском издательстве “Альпина нон-фикшн” вышла в свет подготовленная мной к публикации книга “Повесть и житие Данилы Терентьевича Зайцева”. Соглашаясь на издание этого произведения, директор издательства Павел Подкосов шел на известный риск: предугадать, станет ли оно пользоваться читательским спросом и войдет ли в литературный обиход, было невозможно. В этой книге объемом 700 страниц для читателя необычно всё. Автор – старообрядец из Южной Америки, непрофессиональный писатель, человек по современным меркам малограмотный¹; тема – жизнь старообрядцев в южноамериканских странах; язык – не литературный русский с вкраплением диалектизмов в качестве стилистического приема, а живой диалектный язык, на котором говорит автор и его одноверцы, чьи деды покинули Россию в 1930-е годы.

Эта необычность, однако, оказалась и понятой, и востребованной. По инициативе издательства книга еще в электронном виде была представлена на конкурс Национальной литературной премии “Большая книга” сезона 2013–2014 года. Из 359 присланных на конкурс прозаических произведений в “длинный список” попали 29 книг таких, например, известных авторов, как Светлана Алексиевич, Юрий Арабов, Юрий Буйда, Захар Прилепин, Владимир Сорокин, Владимир Шаров, в этом списке – и Данила Зайцев с его “Повестью и житием” [7]. На 16 Международной книжной ярмарке интеллектуальной литературы non/fiction (Москва, 26–30 ноября 2014 г.) книга вошла в

* Статья написана в рамках проекта “Старообрядцы Латинской Америки: исследование языка и экономики”, поддержанного грантом РГНФ № 14-04-00380.

¹ Об авторе и истории написания книги подробнее говорится в моем предисловии к ней [8].

число самых продаваемых [10], на сайте российского интернет-магазина “Озон.ру” отмечена как “бестселлер” (наиболее популярный, хорошо продающийся на ozon.ru товар). Появились благожелательные, очень эмоциональные читательские отклики в Интернете: “невероятная книга о жизни простых русских людей, волею судеб кочующих с места на место”; “замечательное жизнеописание <...> человека, который готов пахать и не ждет жалости и подарков судьбы”; “честно, просто, невероятно глубоко, смешно и страшно”; “книга производит настолько сильное впечатление в целом – поражает своеобычностью языка и цельностью мышления человека эпохи Средневековья”; “Редактору – браво! Отличное чтиво для тех, кому интересно познакомиться с неожиданной стороной христианства «от сохи», без церковного елєя и позолоты <...> И, главное, язык! Язык, дающий всему этому жизнь, поразительно живой и архаичный, язык столь плотный, что способен выталкивать всякую лукавую мудрость, как вода выталкивает масло”². Наконец, на книгу обратила внимание литературная критика: о ней высказались Майя Кучерская, Ольга Лебёдушкина, Лев Данилкин, Михаил Визель. Так, О. Лебёдушкина в итоговом выпуске программы “Азбука чтения” на Радио России “Культура” назвала “Повесть и житие” одним из главных событий 2014 года в жанре литературы нон-фикшн [1]. Всё это свидетельствует о том, что произведение, целиком созданное на родном для автора диалекте, впервые в истории русской литературы и диалектологии стало фактом литературной жизни.

Что увидели в книге профессиональные литературные критики? Во-первых, все они сходятся во мнении, что “Повесть и житие...” – произведение необычное: “Это совершенно невероятная книга, напоминающая разве что «Житие протопопа Аввакума». <...> Я не знаю, как анализировать такие книги, – наверное, их нужно просто читать и удивляться” [6]; “Невероятная – хоть за ногу себя щипли – книга” [4]; “С уверенностью можно сказать: такой книги в русской словесности еще не было” [2]; “...это готовый памятник литературы – правда, совершенно особенный” [1]; “...к Даниле Терентьевичу нельзя подходить с обычными вкусовыми и стилистическими мерками. Его книга – явление уникальное” [3]. Во-вторых, критики

² Отзывы читателей с сайта ozon.ru.

единодушно отмечают другое временное измерение, в котором живет автор и персонажи его книги: "...это монолог обитателя давно исчезнувшего, необыкновенно цельного мира. Сегодня так ясно, чисто не мыслят, не чувствуют, не говорят" [6], а также его особое, религиозное и крестьянское, сознание. Для автора "конец света и Страшный суд – категория не отвлеченно-нравственная, а совершенно реальная" [3], он "носитель «неиспорченного», «натурального» крестьянского сознания; как будто он только что вылез из машины времени, доставившей его из года эдак 1861-го" [5]; его сознание – "нерефлексирующее, не ведающее о психологии, но очень словесное сознание русского крестьянина, для которого дороже всего работать на своей земле и хранить веру, «бежать от всех развратов»" [6]. В-третьих, все отмечают невероятность биографии Даниила Зайцева и его необыкновенный, "другой" русский язык; в-четвертых: "Его история так же невероятна, как и язык, которым она рассказана" [2]. Более того – Лев Данилкин высказывает опасение, что "Повесть и житие" представляет собой изощренную литературную мистификацию: "и биография, и язык рассказчика слишком хороши, чтобы быть правдой" [4; 5].

Это мнения и оценки профессиональных литературных критиков, прочитавших опубликованную книгу. Получив ее рукопись – семь общих тетрадей (805 страниц, 35 а. л.) со сплошным, без деления на абзацы и другие композиционные части, текстом, написанным от руки гражданской кириллической азбукой, по преимуществу фонетическим письмом, – и начав работать с ней, я как диалектолог поняла, что имею дело с уникальным лингвистическим источником, который дает возможность надежно реконструировать родной говор Д.Т. Зайцева – акающий среднерусский говор старообрядцев-“синьцзянцев”, восходящий к говору нижегородских “кержаков”, – и сопоставим по ценности с памятниками древнерусской и старорусской письменности, в том числе с новгородскими берестяными грамотами³. Несомненным для меня было и то, что документальное биографическое повествование “о себе” непрофессионального, но бесспорно талантливого писателя, вобравшее черты многих светских и христианских жан-

³ Описание фонетических и грамматических черт говора “синьцзянцев”, а также отдельных лексических явлений, получивших отражение в рукописи, сделано в моей работе [9].

ров древней русской литературы и некоторых жанров фольклора (летопись, бытовая и сатирическая повесть, хождение, плутовской роман, жизнеописание, житие, проповедь, поучение, притча, легенда, исторический анекдот и др.), – является примером современного “проторомана” и показывает, какими способами устная автобиография превращается в этот прото-литературный нарративный жанр – “предтечу романного жанра” (В.И. Тюпа)⁴. В этом качестве “Повесть и житие”, конечно, представляет интерес для историков литературы и литературоведов, изучающих эволюцию литературных форм.

Решением публиковать книгу я обязана писателю Петру Алешковскому, который, ознакомившись с первым, “опытным” фрагментом текста, набранным на компьютере в литературной орфографии с соблюдением пунктуационных норм, убедил меня издавать “Повесть и житие” именно как литературное произведение на диалекте, а не как памятник письменности и много поспособствовал завершению работы и выходу книги в свет. Его предисловием “Такое вот житие” она и открывается.

Подготовка книги к публикации заняла три года и потребовала выработки таких подходов к тексту рукописи, которые учитывали бы адресованность книги широкому кругу читателей и в то же время сохраняли бы за книгой статус диалектологического источника. Для этого было необходимо 1) разобраться в особенностях авторской графико-орфографической системы; 2) установить соответствие написаний тем или иным фонетическим и морфологическим явлениям живой речи автора и всей группы старообрядцев-“синьзянцев”, к которым он принадлежит⁵; 3) принять решение о том, которые из явлений следует передавать средствами литературной орфографии, а которыми можно пренебречь; 4) понять и раскрыть авторские сокращения; 5) разработать систему пунктуационного оформления текста. Кроме того, сплошной текст нуждался в структурировании – разделении его на сюжетно-смысловые части, и в фактологических и лингвистических комментариях. О собственно “лингвистической составляющей” сделанной работы и пойдет речь во второй части статьи.

⁴ О жизнеописании как протороманном нарративе см.: [11, 79–91].

⁵ Благодаря экспедиционной работе в старообрядческих общинах Аргентины, Боливии, Бразилии, Уругвая, начатой в 2006 г., я располагаю обширным корпусом звучащей диалектной речи южноамериканских старообрядцев.

В рукописи употребляются все буквы кириллической азбуки, кроме буквы “твердый знак”. В функции твердого и мягкого разделительных знаков автор использует букву “и” (“семия”, “солию”, “сиездили”, “сиел”), редко ставит кратку в букве “й”, непоследовательно различает “е” и “ё”, не обозначает или неправильно обозначает мягкость согласных (“болны”, “незля”, “дядинкя”, “попросил пит”, “идтъи”, “ванью” Ваню, “вольяи” волей)⁶. Он раздельно пишет сложные слова (“крава жадный”, “в нова сибирски”, “добра желательно”, “дето убийцы”, “противо положны”) и приставки *за-*, *на-*, *от-*, *по-*, *при-*, *про-* с глаголами (“за бегали”, “за сабирался”, “за спорили”, “за тужыли”; “на салил” *насолил*; “от некавал” *отнековал* ‘говорил нет’; “по благодарил”, “по лакомитса” *полакомиться*, “по обчялись” *пообщались*, “всех по словили”, “по танцевать”, “по умнели”; “при карманили”, “при ласкаит”, “при спрашиватса” *приспрашиваться* ‘выведывать’; “про сидел”, “про лижал”). При подготовке книги к публикации такие написания приведены в соответствие с орфографической нормой. Некоторые написания требовали усиленной дешифровки: “всад питки” – *взадпятькй* ‘на попятную’, “слезит з цэни” – *слезет со сцене* ‘со сцены’, “в кустах в шишше” – *в кустах в чащѣ* ‘в чаще’. Характерной чертой орфографии рукописи является вариативность, когда одно и то же слово пишется разными способами: “разказал” и “расказал”, “денги” и “деньги”, “судба” и “судьбу”, “исплотирует” ‘эксплуатирует’ и “эксплотируют”, “за без сэнак” *за бесценок* и “за биссэнак”, “за бизсенак”, “за бес ссэнак”, “за пизценак”, и др.

Не все фонетические явления живой речи, отраженные в рукописи переданы при публикации. Те из них, которые затрудняют восприятие текста или не являются собственно диалектными, были отклонены, а частности:

- аканье и иканье: “гаварит”, “с уругваискаи стараны”, “до синтибря”, “миня ждिति”;
- вставные гласные: “моного”, “до платаформы”, “харбиньысы” *харбинцы*, “организим”;
- реализация *j* нулем звука после безударного слога в мужских именах: “Анани”, “Арсени”, “Васили”, “Власи”,

⁶ В беседе со мной Д.Т. Зайцев признался, что самое трудное для него при письме – постановка мягкого знака: “Я так и не понимаю, где его писать, а где нет”.

“Гиорги”, “Григори”, “Димитри”, “Евгени”, “Теренти”; то же – после ударного слога перед гласным: “ночю”, “с такои речю”, “с суровостию”, “брата”, “третя”;

– оглушение звонких согласных на конце слов и ассимиляция согласных по глухости / звонкости: “нагат” *на год*, “буть” *будь*, “полес” *полез*, “без деняк” *без денег*; “брашки” *бражки*, “шанюшки” *шанежки*, “згорям” *с горем*, “зделать” *сделать*, “зброд” *сброд*, “спрозбаи” *с просьбой*;

– мена глухих и звонких согласных, отражающая противопоставление согласных по напряженности / ненапряженности: “сбит” *спит* – “продили” *бродили*, “гудок сирены” *гудок* – “тогда” *тогда*, “доже” *тоже* – “потробно” *подробно*, “зразу” *сразу* – “окасался” *оказался*;

– позиционная мягкость согласных: “иванъгелие” *Евангелие*, “Господъним”, “женьчина”, “леньтяй”, “тиреньтиевич” *Терентьевич*, “несчасьтия” *несчастье*.

В некоторых случаях я сохранила в книге авторские написания как стилистическое средство, отсылающее к рукописи и “намекающее” на ее орфографическое своеобразие и звучащую речь: *сердыце*, *Аргеньтина*, *в Арьгентину*, *туризьма* ‘туризм’, *ангеляв* ‘ангелов’, *постороньай* ‘посторонний’, *порядошый*, *девишник*, *девишны песни*, *хичная птица*, *загрань паспорт*, *Пцалтырь*, *ни гумашки* ‘ни бумажки’, *арфиенископ*, три варианта написания в одном абзаце слова *велосипед*: *лицепет*, *лисэпед*, *на лисепеде*⁷. Со стилистической целью оставлены и редкие случаи написания латиницей иноязычных слов: *Шло всё хорошо*, *у них было два рабочих немса*, *но один, по имени Wilson Vagner*, *с кем жизнь связала*, – *маленькай, беззубой, завидный*; *Данила*, *строится пляж*, *участки ничего не стоят*, *я куплю участок возле моря*, *построю hotel* *и отдам тебе*, *работай из половина*.

При публикации средствами литературной орфографии передаются следующие диалектные фонетические явления:

– произношение открытого гласного типа *a* после мягких согласных и *ж*, *ш*, *ц* в заударных конечных слогах: *деняг нету*, *купляй-продажай*, *плохоя здоровья*, *тебе виднея*, *под лежащай* *камень*, *с секретаршай*, *за границай*, *пьянщай*;

⁷ “Так как правильно?” – настойчиво спрашивала меня корректор издательства по поводу этих трех вариантов. С точки зрения авторского письма все эти написания следует считать “правильными”.

– стяжение гласных в окончаниях полных прилагательных и глаголов: *хороша* девочка, умная, *стройна*, *красива*; *морожену* рыбу; на *друго* утро; *каки* слёзы; *читаешь* сказки; *горя хватат*; за это пьём, *гуляем* и вас на свадьбу *приглашам*;

– произношение слов, имеющих скопление двух гласных, с *в* и *й* между ними: *религивозной*, *идивот*, *Иларивон*, *Иларивонович*, *миллион*, в *радиве*, *патриарх*, *никониянин*, по *океяну*, *патриёттов*, *гериятрико* ‘дом престарелых, исп. geriátrico’;

– “соканье” и более редкое “щёканье”: *немес*, *принс*, *огурсы*, *Зайсэв*, *куца* ‘куча’;

– твердый долгий шипящий [ш:], который передается автором одной или двумя буквами “ш”: *ишо* и *ишишо* ‘ещё’, *яшики* и *яшишики*, *прошаться* и *проишаться*;

– старое произношение твердого шипящего в сочетаниях [шн] ([шн’]) и [шт] ([шт’]) в тех словах, в которых по современной орфоэпической норме произносится [чн] ([чн’]) и [чт] ([чт’]): по *закупоишной* цене, по-праздн*иш*ному, *нашну*, *нашнутся*, *утоишню*, *хишник*, *заграницишные*, *богородишну* икону, *пограницишник*, *пасеишник*; *поишта*, *поишти*, *уништитожить*, *иштение*;

– старое произношение мягкого [р’]: а) в сочетании *ер* между согласными перед губными и заднеязычными: *не вытерьпит*, *подверьгаются*, *церьковь*, *церьковные*, *не-исковерьканный*, а также *искорька*; б) перед суффиксом -ств-: *царьство*, *поцарьствуйте*, *государьство*, в) перед суффиксом -ск-: *царьским*;

– произношение твердых согласных перед [м] ([м’]) в существительных *тюрма*, *письмо* (во всей падежной парадигме) и личных формах глагола *взять*: *возму*, *возмёшь*...;

– прогрессивная ассимиляция по мягкости заднеязычных согласных [к], [г]: *кормил грибочкьями*, *толькя*, с *Ольгяй*, *выручил деньгьями*; на *постройкю*, *бросить Ольгю*; *Гусь-кёва*, *бочкём*.

Чтобы приблизить опубликованный текст к звучащей речи, было решено снабдить слова некоторых групп знаком ударения. В книге ударение имеют:

– диалектные слова: *жіхмарка* ‘опустившаяся, распутная женщина’, *ўросил* ‘капризничал’, *хрэдила* ‘болела’, *щї зель* ‘тракторный культиватор’;

– диалектные формы слов: *издею́тся* ‘издеваются’, *налию́* ‘наливаю’, *налию́т* ‘наливают’; *к менé* ‘ко мне’, *мешала имя́* ‘им’; *стал полудикой, глаза заспа́ты*;

– общерусские слова и формы слов с ударением, отличающимся от литературного: *до́говор, ка́знить, кило-ме́тр, мо́ бильный* (телефон), *поло́жить, сле́дить, гово́р, три разá, как гостя́, ветры́, воры́, ни взаму́жем ни вдовы́, о детьа́х, в река́х, в страна́х, за долла́рами, за пче́лами, с семья́ми, дойны́х коров, после то́го, во́ время олимпиады, нача́ли, сло́жила*;

– некоторые стяженные формы прилагательных во избежание омонимии с краткими формами и словами других частей речи: *это замечательна девушка, кро́тка и скро́мна*; *земля хоро́ша, мя́гка, посажено полгектара глубеники* (клубники), *уже ста́ра; како́ у меня отношение; оне мне внушали: бери ту да дру́гу, та такая, а дру́га́ такая; едва ли найдутся таки́ люди*;

– заимствованные слова, в том числе географические и прочие названия: *директо́ра* ‘женщина – директор школы’, *продукто́ры* ‘производители овощей и фруктов’, *с нашими ога́рами* (*ога́р* ‘приют для бездомных’); *с Еквадо́ра ‘из Эквадора’, штат Парана́, в деревню Масанé, на реке Кулуэ́не, это называется “Ка́ритас”*.

В рукописном тексте изредка встречаются диакритические знаки оксии (´) и вари́и (˘) в одном или нескольких словах предложения – свидетельство знакомства автора-старообрядца с церковнославянскими текстами и его вольной или невольной ориентации на книги Священного Писания. Он соблюдает правила постановки каждого из двух знаков: оксия стоит над гласной в начале или середине слова, вари́я – над гласной в конце слова.

Рукопись начинается предложением с диакритическими знаками в нескольких словах: “предки **моего̀ отца́, пра́дед сирге́и** заицев **из то́мска**, прозвища кержаки”; через четыре строки без ударений опять диакритики: “предки **моего̀ отца́ с матери́ннай стараны́**”; через десять строк на первой же странице: “**вили́**”. Следующий случай встречается в рукописи

только на странице 7, потом на 16, 28, 39, 40, 48 и некоторых других, то есть употребление диакритических знаков является спорадическим. Тем не менее в нем удается проследить некоторую закономерность.

Во-первых, начальные предложения с диакритиками являются значимыми композиционно (это начало повествования) и содержательно (автор рассказывает о своих предках). Можно думать, что они выполняют функцию заголовка, обозначающего основную тему фрагмента. Иначе говоря, диакритические знаки являются средством эмфатического выделения содержания. Знак ударения может стоять и в одном слове предложения, в этом случае он свидетельствует о его смысловом и интонационном выделении, то есть о логическом ударении: “девка то бижыт дальшы в лес, штобы повисилитса наедине, да и штобы посватал, но у миня уже сердце **з́анита**”. Во-вторых, диакритики использованы в текстовых фрагментах, рассказывающих о духовной жизни христиан-старообрядцев, включающих соответствующую лексику и, следовательно, в еще большей степени ориентированных на традицию церковнославянского письма: “и в маленни старики любили, читать не знал, а **гласы́** все знал на память”; “дед данила беристав, всигда разиснял, как читать, кака прогласица, открытым ртом, громко штобы все слышали, развязно по точкам и **запеты́м**”; “мы высватали невесту, помоги заручится благослови, он **пошо́л**, **когда́ ста́ли** нача́л **ло́жить**, систра ивдакея возразила”; “святителю христов **нико́лае**, скорый помошник, теплый заступник” (в молитве). В-третьих, диакритики используются автором — “наивным лингвистом” — для разграничения лексической и грамматической омонимии: “**ви́ли** жызнъ спакоину”, ср.: *ви́ли*; “**в палкѹ́** имел шпионав советских”, ср.: *в па́лку*; “и **уже́** стаёт позна (‘становится поздно’)”, ср.: *у́же*; “у тилеги калисо ушло **до аси́**”, ср.: до Аси; “а спина послѣ това время, стала болеть **до сего́ дня́**”, ср.: *сего́дня*; “пришли к ней **на́дам** (‘домой’)”, ср.: *на до́м*. В-четвертых, он указывает собственное диалектное, привычное ему ударение — по контрасту с другим произношением, которое он, вероятно, слышал: “остался один **без ро́дных**”; “влили ей 6 литров **кравѣ́**”.

Авторские знаки оксии и вариации не сохранились в опубликованном тексте, однако ударения учтены, если соответствовали принятым общим правилам постановки ударений в книге.

Опубликованный текст дает возможность составить довольно полное представление о морфологии и синтаксисе говора старообрядцев-“синыцзянцев”. В частности, о морфологии имен прилагательных и существительных из книги можно узнать, что:

– имена существительные 1 склонения на -а с твердой и мягкой основой имеют в форме Р. п. ед. ч. окончание -е: *со всѣй стране, стал спрашивать у Илье, мы ночевали у маме, без божьей воле; на границе Аргентине, бычки дешевле корове;*

– образование формы И.-В. пп. мн. ч. у существительных ср. р. происходит с помощью окончания -ы после твёрдого согласного основы и окончания -и после основы на -j: *готовуют покрывалы, полотенсы; или землетрясенны; зданьи по 10 – 15 этажов;*

– существительные м. и ср. р. некоторых лексических групп образуют форму И. п. мн. ч. с помощью суффикса -j- и окончания -и: *братьи, суседы; листьи; сарафаны, диваны, матрасы, одеялы, покрывалы, стаканы; бруссы, колы, колёссы, капканы;*

– в акающем говоре возникает форма П. п. мн. ч. с окончанием -ав, представляющим собой результат контаминации двух падежных окончаний – -ов (-[а]в в безударном положении) в Р. п. мн. ч. и -ах в П. п. мн. ч.: *о наших переселенсав, о старообрядсав-алтайсав;*

– имена прилагательные м. р. в форме И. п. ед. ч. имеют окончания -ой (-ей) и -ый (-ий), которые находятся в отношениях свободного варьирования: *человек низенькый, метр шестьдесят, сухонькый, но красивой, набожный, скромный, добрый;*

– имена прилагательные м. и ср. р. в форме П. п. ед. ч. имеют окончание -им (-ым), омонимичное окончанию Т. п., ср.: *с большим терплением и на большим катере; ходила последним временем беременна и о последним времени лучше не поминай.*

Синтаксис рукописи сохранен при публикации без изменений, благодаря чему книга является надежным источником для изучения всего разнообразия синтаксических конструкций в диалектном языке “синыцзянцев” – от синтаксиса словосочетания до синтаксиса текста, см. примеры в [9]. П у н к т у а ц и я

рукописи приведена в соответствие с современными пунктуационными нормами (излюбленным авторским знаком препинания является запятая). Для этого потребовалось установить в тексте границы простых и сложных предложений, “речи автора” и “речи персонажей”, реплик разных лиц в диалогах и полилогах; абзацное членение текста также выполнено по моему усмотрению.

Наконец, “Повесть и житие” содержит большой материал для изучения диалектной лексики и фразеологии. В “Словарь диалектных, устаревших и малоупотребительных слов и выражений”, помещенный в конце книги, включено свыше 900 лексических и фразеологических единиц.

3

В заключение назову те общие принципы публикации, которыми я руководствовалась и которым подчинены подходы к передаче языковых особенностей текста.

Ведущим из них является принцип документальности. Использование его обусловлено документальным характером повествования, принадлежностью “Повести и жития” к “невымышленной прозе” – литературе non-fiction. Я приняла во внимание, что любые текстовые элиминации и замены противоречат установке Д.Т. Зайцева: “Я писал правду”, поэтому в тексте сохранены подлинные имена всех героев и эпизоды, в которых автор показывает себя и других с невыгодной стороны. Принципу документальности в оформлении обложки следует и дизайнер Сергей Андриевич, использовавший коллаж фотопортрета автора и рукописного текста, который наложен поверх портрета⁸.

В соответствии со вторым принципом – принципом невмешательства в текст, мы с П. Алешковским оставили авторское название книги и сохранили за самой крупной структурной единицей текста – главой – название “Тетрадь”, допуская некоторую подвижность границ между тетрадями-главами, если этого требовало завершение сюжета. Литературное редактирование текста в привычном смысле не производилось. Построение фраз сохранено так, как они написаны автором. В ряде случаев их синтаксическое построение

⁸ Фотография Д.Т. Зайцева сделана фотографом Митей Алешковским во время нашей экспедиции в Боливию в 2013 г.

может показаться корявым, но эти “корявости” имеют особую ценность: как правило, они показывают, каким образом устная речь переходит в письменную.

Рукопись не закончена: последний сюжет не завершен, последняя фраза “он хороший кулинар, я не раз не видел штобы при выпивки, голос подымали или кричали” не имеет точки. Мы решили, что в этом есть свой смысл: жизнеописание не закончено, пока не закончен земной путь автора-христианина, и не стали искать ближайшие страницы с завершенным сюжетом в качестве финала. Текст книги завершает мой комментарий: *“На этой фразе – без точки – заканчивается рукопись Данилы Терентьевича Зайцева: в последней тетради кончились страницы”*.

Третий принцип – комментирование. Текст сопровождается постраничными комментариями двух видов. Фактологические комментарии по преимуществу содержат сведения о реальных лицах и событиях, упоминаемых в книге, в лингвистических комментариях раскрываются значения диалектных и заимствованных слов, неясные из контекста.

Четвертый принцип можно обозначить как работа с автором. Без участия Д.Т. Зайцева в подготовке его труда к публикации книга бы не “вышла на воздух”, по его выражению. После неудавшейся попытки обустраиться с семьей в России, осенью 2009 г. он вернулся в Аргентину и начал писать свою “Повесть и житие”. Мы встречались зимой 2012 г. в Москве, куда он на месяц приезжал по делам, и трижды в Южной Америке, во время экспедиций ИРЯ РАН в старообрядческие общины. В ноябре 2011 и 2012 гг. это было в Аргентине, в гостях у Данилы в Неукене, в ноябре 2013 г. – в Боливии, в Санта-Круссе, куда он специально приехал из Аргентины⁹. Мы провели много часов вместе за разъяснением непонятных мне фрагментов текста, диалектных слов и выражений. Были приняты авторские исправления, касающиеся фактического содержания – например имен и фамилий, названий согласий (“поморское” заменено на “спасовское”), и отклонены те, в которых автор стремился выразиться “боле по-русски”, то есть литературно (например, он предлагал заменить слово *классница* словом *ученица*, от чего я его отговорила). Я была удивлена, с каким пристальным

⁹ В 2011 и 2012 гг. экспедиции проходили при поддержке грантов РГНФ №№ 11-04-18027, 12-04-18013, в 2013 г. – на средства благотворительного пожертвования ОАО “Акционерная компания «Транснефть»”.

вниманием автор прочел посланный ему компьютерный текст книги, заметив допущенные мной опечатки. Он объяснил, что читать внимательно, “правильно”, “по точкам и запятым”, его приучили старики, обучавшие чтению по книгам Священного Писания: “Богу врать нельзя”.

Д.Т. Зайцев получил отправленные ему в Южную Америку авторские экземпляры своей книги. Он не пользуется компьютером и Интернетом, и о том, какое впечатление она произвела на читательскую публику, ему только предстоит узнать.

1. *Азбука чтения*. Итоговый выпуск программы // Радио России “Культура”. 25.12.2014. <http://www.cultradio.ru/brand/audio/id/57968/>

2. *Азбука чтения*. Литобзор с Ольгой Лебёдушкиной // Радио России “Культура”. 20.11.2014. http://www.cultradio.ru/brand/episode/id/57968/episode_id/1146849/

3. *Визель М.* ... которую мы потеряли // Эксперт online. № 5 (931). 26 января 2014 г. <http://expert.ru/expert/2015/05/kotoruyu-myi-poteryali/>

4. *Данилкин Л.* 5 книг на 2 недели. <http://surfingbird.ru/surf/5-knig-na-2-nedeli-memuary-starobryadtsa-klassika--jji4fA242#.VMYOO9KsVMh>

5. *Данилкин Л.* Главные книги. В. Кунгурцева, А. Макушинский, Д. Зайцев // Литературная премия “Конкурс Горького”. Книжная полка. Навигатор. Новые книги. <http://www.premiogorky.com/books/navigator-new-books/lev-danilkin/116>

6. *Кучерская М.* Веселый странник // Ведомости. 29 октября 2014 г. <http://www.vedomosti.ru/lifestyle/news/35351881/veselyj-strannik>

7. *Названы* номинанты на получение премии “Большая книга”. 22.04.2012. <http://pro-books.ru/news/4/14811>

8. *Ровнова О.Г.* Автор, его книга и принципы ее публикации // Данила Зайцев. Повесть и житие Данилы Терентьевича Зайцева. М. 2015.

9. *Ровнова О.Г.* Говор старообрядцев Южной Америки по письменным материалам // Труды Института русского языка им. В.В. Виноградова. Вып. 3. Диалектология. М. 2014.

10. *Скорондаева А.* Утомленные non/fiction // Российская газета. Федеральный выпуск № 6546 (274). 02.12.2014. <http://www.rg.ru/2014/12/02/yarmarka.html>

11. *Тюпа В.И.* Дискурс / жанр. М. 2013.

OLD BELIEVERS' DOCUMENTARY TEXT AS A LITERARY PHENOMENON AND A SOURCE FOR LINGUISTIC ANALYSIS

The paper presents *The Tale and the Life of Danila Terentievich Zaitsev*, an autobiography written in non-standard (dialectal) Russian and featuring the life of Old Believers in South America. The author of this

extensive (over 700 pages) work, Danila Zaitsev is an non-professional writer and a member of the community of Old Believers in Argentine. The manuscript was prepared for publication by the Moscow-based dialectologist Olga Rovnova and published by Alpina Non-Fiction in Moscow in 2014. It has already attracted considerable readership and significant interest from literary reviewers.

Olga Rovnova emphasizes that this is the first time that a book written in dialectal Russian has become an object of literary criticism. She shares her experience in preparing such texts for publication and formulates the key principles of the editorial process which she followed: documentary approach, preserving the original text, converting phonetic script into standard orthography, providing commentaries and references. The paper demonstrates that the book exemplifies the speech of a particular group of Old Believers known as *sin'czjancy* (based on Russian transitional dialects, “*srednerusskie govory*”) and provides crucial data for the linguistic analysis of their dialect.

Діалектний текст – важливе навчальне джерело в курсі “Українська діалектологія”

Одним із важливих і перспективних напрямів української діалектології сьогодні є текстографія, адже актуальним у сучасній лінгвістиці залишається всебічне вивчення діалектного мовлення, текстографія – це не лише фіксація діалектних текстів, а і їх дослідження. Текстовий напрям досліджень діалектної мови нині досить активно розвивається. Саме автентичний текст є своєрідним “фото” окремих звуків, слів, форм, словосполучень, речень. Від появи збірника діалектних текстів, підготовленого свого часу в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, – “Говори української мови (Збірник текстів)” [8] – минуло вже багато років. Його основним завданням було представити зразки мовлення всіх трьох наріч українського континууму. На той час не було таких технічних можливостей, як сьогодні, тому й за обсягом матеріалу, і тематично, він дещо програє сучасним виданням. Нині ж з’являється дедалі більше збірників діалектних текстів із різних зон українського діалектного простору, зокрема південно-західного наріччя [4, 11], Закарпаття [12], Буковини [1], Чорнобильської зони [2; 7], південної Київщини [5], Бориспільщини [3], Луганщини [9; 10] тощо. Всі вони різняться за змістом, обсягом, формою і структурою представлення діалектного матеріалу. Окремі з них уже витримали по кілька перевидань (див., напр., – [4], [12]).

Діалектні тексти – це надійна джерельна база не лише для досліджень діалектних явищ на всіх мовних рівнях, характеристики окремих діалектів, опису ідіостилю мовця тощо, а й для етнографії, історії, фольклору, оскільки тексти містять цінні історичні та культурні відомості. До того ж, відображення історичних подій бачимо крізь призму сприйняття мовця. Є ще один аспект, що вказує на принципову важливість збереження записів діалектного мовлення. Наприклад, після чорнобильської катастрофи носії окремих говірок були розселені у

віддалені села й міста й потрапили в інше мовне середовище, яке зумовлює асиміляційні процеси в мовленні. Зроблені діалектологами записи спонтанного мовлення переселенців дають змогу дослідникам хоча б частково реконструювати ці говірки [7]. Особливо цінні сьогодні, за нашої складної політичної ситуації в державі й суспільстві, і збірники, опубліковані викладачами факультету української філології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка [6, 9, 10, 13]. Ці видання не тільки демонструють активність діалектологів Луганська, а й дають мовний портрет цього регіону – показують, переконливо доводять і підтверджують, що на Луганщині є українськомовні села зі своїми українськими діалектами.

Як відомо, класичні виші мають у своїх навчальних програмах курс української діалектології. На жаль, кількість годин на вивчення цієї дисципліни щороку зменшують. Особлива ситуація складається для тих, хто навчається заочно або здобуває другу вищу освіту. Умістити весь курс української діалектології в кілька лекцій і практичних занять майже неможливо, оскільки матеріал складний і великий за обсягом. До того ж ставлення до цього навчального предмета у студентів неоднозначне, бо інколи вважають його надто складним, нецікавим, а то й надуманим – не варто, мовляв, витрачати час і вивчати те, що “якась бабця колись сказала”. Часто в групі переважають студенти, які не мають базової філологічної (загалом – гуманітарної) освіти. Досвід показує, що саме в таких навчальних групах діалектний текст є основним засобом і джерелом вивчення курсу української діалектології, і саме текст найвигідніше показує і доводить, що українська мова жива, що вона функціонує не лише в літературній чи суржиковій формі, а має і свої територіальні особливості. Адже текст завжди має зміст, часом навіть сюжет, своєрідну фабулу (а це може зацікавити і змусити студента його прочитати); текст транскрибовано – це дає можливість повторити транскрипцію, систему знаків, основи фонетики; текст дає цілісне сприйняття говірки; у тексті видно індивідуальні особливості мовця; лексема чи будь-яке мовне явище не вирвані з контексту, а представлені в системі – так, як вони існують у живому мовленні, власне так, як вони функціонують. Для відтворення говірки як функціональної системи необхідним є залучення до аналізу значних

за обсягами діалектних текстів, саме записів спонтанного, а не спровокованого запитаннями експлоратора мовлення. З досвіду досліджень граматичних питань (і, вужче, морфологічних, власне словозмінних) у попередні десятиліття можна говорити про складність фіксації, узагальнення й подання такого матеріалу. Для збирання граматичного діалектного матеріалу питальник – річ досить умовна. Окрім нього, потрібні масштабні тексти спонтанного мовлення, щоб слово показало всі свої можливі форми, варіанти сполучуваності, а в дослідника з'явилася можливість простежити повноту / неповноту парадигми тощо. Натомість лексичні явища, лексичні одиниці легше надаються до фіксації, записування, картографування; до того ж методика розробки питальника, збирання й опрацювання лексичного матеріалу має багатші традиції. Однак діалектні словники мають певні інформаційні втрати: спостерігаємо об'єднання фонетичних варіантів, фіксацію окремої словоформи або тільки вихідної форми, а не всієї парадигми, відкидання локалізації, використання невеликих ілюстрацій, які не відображають семантики лексеми, відсутність у реєстрі службових слів. Не відбиває словник й індивідуальних особливостей мовця (чи кількох мовців – носіїв говірки), інтонації, паузації, лексичної сполучуваності слів, синтаксису говірки.

Досвід показує, що студентові значно легше навчитися аналізувати текст у цілому й окремі мовні явища зокрема. Тому серед важливих навчальних джерел варто виокремити саме збірники діалектних текстів, які своєю структурою і змістом дають відповіді на багато лінгвістичних і позалінгвістичних запитань. Текстографія вносить у процес навчання традиційні прийоми опрацювання (вивчення) як окремого слова, так і словосполучення, речення тощо. Водночас матеріали таких збірників повинні залучатися до різних видів та етапів навчання. Їхнє використання в навчальному процесі сприяє формуванню у студентів-філологів умінь розв'язувати будь-які мовленнєві завдання. Варто також використовувати на заняттях аудіо- (які, до речі, додані до деяких видань) та відеозаписи.

У методичних розробках курсу діалектології завжди був присутній текст, але в окремих завданнях використовувалися короткі уривки або окремі речення, вирвані з ширшого контексту, чи навіть окремі лексеми.

Для досягнення відповідного рівня інформативного і дидактичного забезпечення навчального процесу варто використовувати матеріали в різних формах, а для практичних занять необхідно добирати конкретні тексти або окремі фрагменти відповідно до навчальної мети. Можна дати студентам кілька текстів і запропонувати визначити, яке наріччя та діалект вони репрезентують. Можна, навпаки, дати один досить великий за обсягом текст і, виокремлюючи фонетичні, морфологічні, лексичні, синтаксичні особливості, визначити, до якої групи говорів він належить. Найчастіше прочитання тексту в аудиторії викликає зацікавлення або й дискусію: хтось із студентів упізнає риси своєї рідної говірки або говірки когось із рідних, хтось, навпаки, виокремлює певні мовні явища в аналізованому тексті, констатує, що це інша говірка, і починає порівнювати з особливостями своєї говірки (хоча на початку заняття стверджували, що ніяких діалектних особливостей не знають і не пам’ятають).

За допомогою діалектних текстів можна моделювати творчі домашні завдання, адже студенти повинні не тільки засвоїти відповідну навчальну програму, а й набути навичок самостійної роботи.

Сьогодні в Україні багато говорять про те, що суспільство нічого не знає про роботу вітчизняних учених, про їхні відкриття і досягнення, і звинувачують у тому самих науковців, бо, мовляв, вони погано себе презентують. Тож наука і ті, хто її творять, залишаються на периферії суспільного життя. На нашу думку, саме збірники діалектних текстів варто пропагувати не лише серед студентів-філологів як дидактичний матеріал, а й пропонувати ознайомитися з ними пересічним громадянам. Не забуваймо, що діалектний текст – це ще й духовна скарбниця культури представників народу – носіїв діалекту.

1. *Буковинські говірки: хрестоматія діалектних текстів* / Уклад. Н. Руснак, Н. Гуйванюк, В. Бузинська. Чернівці. 2006.

2. *Говірка села Машеве Чорнобильського району. К. 2003. Ч. 1: Тексти* / Уклад.: Ю.І. Бідношия, Л.В. Дика. Ч. 2: Тексти / Уклад.: Г.В. Воронич, Л.А. Москаленко, Л.Г. Пономар.

3. *Бідношия Ю.І., Дика Л.В. Говірки Бориспільщини: Сучасні діалектні тексти та пам’ятки мови.* К. 2008.

4. *Говірки південно-західного наріччя української мови* / Упоряд. Н.М. Глібчук. Львів. 2000.

5. *Говірки Південної Київщини*. Збірник діалектних текстів / Упоряд. Г.І. Мартинова, З.М. Денисенко, Т.В. Щербина. Черкаси. 2008.
6. *Говірки Східної Слобожанщини*. Збірник діалектних текстів / Упоряд. В.В. Леснова. Луганськ. 2013.
7. *Говірки Чорнобильської зони*. Тексти / За ред. П.Ю. Гриценка. К. 1996.
8. *Говори української мови* (Збірник текстів) / Відп. ред. Т.В. Назарова. К. 1977.
9. *Сватівщина*: матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій / За ред. З.С. Сікорської. Луганськ. 1998.
10. *Старобільщина*: матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій / За ред. З.С. Сікорської. Луганськ. 2000.
11. *Українські говірки південно-західного наріччя*. Тексти / Упоряд. та автор передмови Н.М. Глібчук. Львів. 2005.
12. *Українські закарпатські говірки*: Тексти / Упоряд. та передм. О.Ф. Мигoliniнecь, О.Д. Пискач. Ужгород. 2004.
13. *Українські східнослобожанські говірки*: сучасні діалектні тексти / За ред. К.Д. Глуховцевої. Луганськ. 2011.

DIALECT TEXTS AS A RICH LEARNING TOOL BY TEACHING OF UKRAINIAN DIALECTOLOGY

The article shows the role of dialect texts in teaching of dialectology as an academic subject. It is pointed out that students have an ambiguous relation to dialects in Ukraine. Just dialect texts have the greatest potential to promote dialects in education.

Korpus gwarowy – możliwości i ograniczenia

Podejmując próbę zestawienia korpusu gwarowego, musimy odpowiedzieć sobie na kilka kwestii dotyczących zarówno jego zawartości, jak i możliwości wykorzystania go do celów badawczych. Trzeba bowiem zdawać sobie sprawę z tego, że zestawienie korpusu gwarowego jest o wiele bardziej pracochłonne niż gdy mamy do czynienia z analogicznym tworem wykorzystującym źródła pisane. Jeżeli planowany korpus ma być wykorzystywany w dociekaniach dialektologicznych, to już na etapie budowania jego struktury należy uwzględniać specyfikę badań gwaroznawczych respektujących podstawowe wyznaczniki ujęcia dialektologicznego – przede wszystkim zróżnicowanie terytorialne uwzględnianiego materiału; współcześnie należy także uwzględniać parametry przyjmowane w socjolingwistyce – przede wszystkim reprezentację pokoleniową dostarczycieli analizowanych tekstów oraz czas (chodzi o datę) ich rejestracji. Nie dziwi zatem, że w korpusach narodowych danych gwarowych jest niewiele. Główną – jak się zdaje, ale nie tylko – przeszkodą jest konieczność pozyskania samego materiału terenowego oraz jego przetranskrybowanie. W niewielkim stopniu zmieniają sytuację dostępne zbiory tekstów gwarowych, w większości utrwalane w transkrypcji fonetycznej.

Poniższe uwagi uwzględniają doświadczenie płynące z prac prowadzonych nad zestawieniem korpusu dla celów planowanego słownika gwarowego Wielkopolski.

W Pracowni Dialektologicznej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu mamy do dyspozycji różnego typu materiały, których podstawą jest obejmujące ponad 3 000 godzin nagrań archiwum fonograficzne zawierające rejestracje z różnych stron Polski – przeważają nagrania wielkopolskie – i dokonywane w różnych przedziałach czasowych. Najstarsze nagrania terenowe przeprowadzane były już na przełomie lat 40. i 50. ubiegłego wieku. Rozmówcy, których wypowiedzi były wówczas utrwalane, urodzili się w połowie wieku XIX – duża grupa informatorów to roczniki mieszczące się w przedziałach 1860–1870. Znaczna część tych tekstów została udostępniona przez Zenona Sobierajskiego w

postaci obszernych wyborów tekstów z trzech podregionów gwarowych Wielkopolski – Wielkopolski zachodniej [11], północnej [10] i środkowej [12].

W dynamicznie rozwijających się badaniach korpusowych dane gwarowe nie zajmują poczesnego miejsca, choć próby takie są podejmowane [zob.: 3; 1; 4; 9]. Wydaje się ponadto, że zestawienie korpusu obejmującego tylko materiał gwarowy nie może być do końca powtórzeniem procesu pozyskiwania danych dla korpusów języka mówionego; zresztą próby zestawienia korpusu języka mówionego nie mają długiej tradycji i nie jest ich też wiele [zob. np.: 2; 14], chociaż podejmowane są przedsięwzięcia uwzględniające w założeniach właściwości istotne dla współczesnej dialektologii [15]. Danych gwarowych nie uwzględnia *Narodowy Korpus Języka Polskiego* [5].

Pewien wgląd w dorobek współczesnych prac korpusowych daje obszerny przegląd dokonań słowiańskich udostępniany przez „Prace Filologiczne” t. LXIII (Warszawa 2012). Na przywołanie zasługuje też prezentacja słoweńskiego korpusu *Gos* [13].

Będące do dyspozycji zespołu Pracowni Dialektologicznej UAM materiały pozwalają niejako „testować” możliwości zestawiania korpusów przy wykorzystywaniu trzech zasadniczych typów danych. Jest oczywiste, że najbardziej intrygujące będzie zbudowanie cząstkowego korpusu uwzględniającego typ dokumentacji przygotowanej przez Z. Sobierajskiego; są to bowiem różnej długości wypowiedzi przynoszące teksty ciągłe. Ten typ materiału nie był pozyskiwany za pomocą klasycznego kwestionariusza. Nagrania w niewielkim stopniu mają postać dialogów – kiedy w nagraniu uczestniczyło kilka osób; nigdy nie są to dialogi z eksploratorem.

Druga grupa danych to przykłady pozyskiwane w oparciu o kwestionariusze (przy przewadze kwestionariuszy tematycznych), rejestrowane w różnych rejonach Wielkopolski. Tu jednak należy podkreślić swoistą różnorodność tych danych – z jednej bowiem strony są fonograficzne zapisy odpytywanych w różnych punktach kwestionariuszy; średnia długość tych nagrań to około 90 minut. Z drugiej zaś strony mamy bardzo obfitą dokumentację mowy mieszkańców konkretnej wsi – taką bazę pozyskaliśmy już np. z Bukówca Górnego k. Leszna i Dąbrówki Wlkp. k. Zbąszynka. W Bukówcu Górnym udokumentowano ponad 200 godzin rozmów z ponad 50 informatorami (wliczając przygodnych uczestników nagrań

mamy tu zarejestrowane w sumie wypowiedzi ponad 70 osób). Nieco mniejszą dokumentacją dysponujemy z Dąbrówki Wlkp. W tych – i w innych tego typu – punktach eksploracje nadal są prowadzone. Jak wspomniałem, są to prace eksploracyjne dla potrzeb słownikowych, przy okazji jednak powinny one także posłużyć za podstawę szkicowania monograficznego obrazu konkretnej gwary wraz z jej dynamiką rozwojową i wewnętrznym zróżnicowaniem.

Jaką zatem wartość dla korpusu gwarowego przedstawiają te trzy różne typy bazy dokumentacyjnej?

Dla potrzeb zestawianego w Pracowni Dialektologicznej UAM korpusu z myślą o opracowaniu słownika ogólnowielkopolskiego podjęto kilka działań, z których najważniejsze obejmowały: wstępne opracowanie elektronicznej wersji dostępnych tekstów gwarowych (zbiory Z. Sobierajskiego i innych); tu – zgodnie z wstępnymi założeniami uwzględniającymi potencjalnego adresata [8] tego opracowania (nie tylko grono dialektologów) – “przepisane” zostały te teksty w transkrypcji uproszczonej. W postaci uproszczonej wprowadzane były następnie rezultaty eksploracji terenowej. Tak przygotowany tekst po odpowiedniej “obróbce programowej” został wprowadzony do bazy, gdzie każda słowoforma gwarowa (wcześniej usunięto wszelkie fragmenty pochodzące od eksploratorów, jako reprezentujących inny typ użytkownika języka) opatrzona jest m.in. danymi typu: rok urodzenia informatora, jego inicjały, miejsce zamieszkania, lokalizacja geograficzna (sprawdzająca się do postaci odpowiednich pasów i słupów wyznaczonych przez konkretne dane kartograficzne), kontekst użycia, itp.

Prezentowane niżej uwagi będą opierały się na analizie tak właśnie zestawionej bazy.

Korzyści – ale i ograniczenia – wypływająca z dostępności do obszernych tekstów gwarowych ukazuje analiza wspomnianych zbiorów Z. Sobierajskiego. Tu uwzględnione będą dwa tomy: *Teksty z zachodniej Wielkopolski* [11] i *Teksty z północnej Wielkopolski* [10]. W obu zbiorach w trakcie transkrypcji wydawca zastosował delimitację tekstów, wprowadzając ogólnie przyjęte znaki przestankowe – przecinki i kropki oznaczające koniec wyodrębnionego zdania. Wstępny ogląd tych materiałów przekonuje, że mamy tu do czynienia z wypowiedziami “przygotowanymi” – mało jest w nich bowiem typowych dla języka mówionego pomyłek i swoistych wtrąceń. Niemniej jednak dostajemy do dyspozycji w sumie ponad

400 stron druku mniej więcej jednakowej objętości i reprezentacji terenowej. Konkretnie jest to:

– *Teksty z zachodniej Wielkopolski* [11]: 200 stron tekstu z 11 miejscowości przynoszących 114 rozmów na bardzo zróżnicowane tematy; do korpusu daje to 62 711 słowoform;

– *Teksty z północnej Wielkopolski* [10]: 208 stron tekstu z 11 miejscowości; 115 rozmów na bardzo (podobnie jak wyżej) zróżnicowane tematy; do korpusu daje to 59 170 słowoform.

Częstkową analizę zawartości tekstów z zachodniej Wielkopolski przedstawiłem swego czasu, uwzględniając występowanie w nich cech definicyjnych gwar zachodniowielkopolskich [6]. Rozpatrując występowanie jednej z powszechnie uznawanych za charakterystyczne dla tego terenu form, pisałem:

“Za typowy dla gwar wielkopolskich uznaje się powszechnie zdrabniający formant *-yszek*; w AJKLW 1979–2005 w różnych punktach (i z różną intensywnością) poświadczane są (w nawiasach numery map): *cołnyszek* (m. 535), *garnyszek* (m. 59), *grzebyszek* (m. 333), *kawałyszek* (m. 25), *młastyszek* (m. 56), *rymyszek* (m. 471), *ślupyszek* (m. 368), *kundyszek* (m. 25), *spodyszek* (m. 70), *stołyszek* (m. 39), *toporyszek* (m. 281), *więcioryszek* (m. 738), *woryszek* (m. 40). Można więc było spodziewać się chociażby kilku notowań w materiale korpusowym; mamy tu jednak tylko raz zapisany typy: *rymyszek*. W tej sytuacji trudno mówić o reprezentatywności tego typu, zwłaszcza że w innych materiałach z tego terenu mamy (obok niektórych form odnotowanych w atlasie) także: *chłopyszek*, *grzebyszek*, *kamyszek*, *kwiatyszek*, *snopyszek*, *wionyszek*.

Przeglądając dokumentację Z. Sobierajskiego, trudno niekiedy kuści się o wskazanie typu dominującego; nie można wskazać zależności między typem *wianyszek* i *wianuszek* gdyż żaden z nich nie jest poświadczony; mamy jedynie ogólnopolski typ *wianek*” [6, 163].

Ten – obszerny mimo wszystko – zbiór tekstów nie może być podstawą charakterystyki gwar konkretnego terenu. Nie daje zadowalających wyników poszukiwanie form “rywalizujących”:

– *kawałyszek* – brak poświadczeń;

– *kawałeczek* – 1 x;

– *kawałek* – 11 x.

Na tym samym terenie stwierdzamy zerową reprezentację tekstową (brak) derywatów od: *kamień*, gdy sam ten wyraz (podstawowy) pojawił się 18 x.

Niewiele wynika też z analizy zawartości drugiego tomu [10]; tu odnajdujemy:

- *chłopyszek* – 1 x; (ponadto: *chłoposzek* – 1x);
- *garnyszek* – 2 x;
- *grzebyczek* – 1 x;
- *kamyszek* – 1x;
- *rzemyszek* – 4 x;
- *snopyszek* – 7 x.

Ponadto:

- *kawalek* – 6 x;
- *kamień* – 36 x;
- *kamyczek* – brak poświadczeń.

Przy okazji należy zwrócić uwagę na inne zjawisko: “podwyższona” żywotność tekstowa typu *rzemyszek* i *snopyszek* na terenie Wielkopolski północnej nie przekłada się na reprezentację terenową – są to w większości poświadczenia pojawiające się w wypowiedziach jednego informatora. Dysponując więc wspomnianymi wyżej danymi (inicjały informatora), można rozstrzygać kwestię żywotności idiolektalnej. Inne przykłady ilustrują to zjawisko bardziej wyraziście: *jeszczyk* ‘jeszcze’ mamy poświadczone w sumie 23 razy, przy czym 18 razy pojawiło się to w wypowiedzi jednego informatora; pozostałe użycia są jednorazowe (5 form od 4 respondentów). Dane te są o tyle istotne, że ogólna liczba poświadczeń może sugerować względną żywotność terenową. Żywotność idiolektalna nie jest potwierdzeniem żywotności terenowej – wszystkie użycia pochodzą od informatorów urodzonych jeszcze w trzeciej dekadzie XIX wieku (najczęściej używał tej formy mężczyzna urodzony w roku 1874).

Dalsze uwagi czynione są w oparciu o analizę zawartości około 1 200 000 słowoform, przy czym korpus ten – ze względów badawczych – podzielony został na dwa podkorpusy: zawierający ponad 600 000 słowoform reprezentujących różne gwary Wielkopolski oraz przynoszący prawie 600 000 słowoform podkorpus gwary Bukówca Górnego k. Leszna w południowo-zachodniej Wielkopolsce. Oba zbiory – jak już zaznaczałem – zestawiane są głównie z myślą o przyszłym ujęciu leksykograficznym. W obu

wypadkach materiał pozyskiwany był zasadniczo w oparciu o specjalne kwestionariusze tematyczne stanowiące swoiste przewodniki do rozmowy. Kwestionariusz taki pozwala przeprowadzać około trzy-, czterogodzinne rozmowy skoncentrowane na jednym temacie; daje to możliwość pozyskania bardzo obfitego i zróżnicowanego pod względem leksykalnym materiału. W podkorpusie "ogólnowielkopolskim" uwzględniane są pojedyncze rozmowy (nie wchodzi tu dokumentacja z Bukówca Górnego) oraz teksty wcześniej publikowane. W Bukówcu Górnym było ich wiele i z informatorami zróżnicowanymi pod względem pokoleniowym; tu z kolei brak tekstów wcześniej publikowanych.

Jaki zatem obraz uzyskujemy w świetle danych obu zbiorów? Najpierw przyjrzyjmy się poświadczeniom form zarejestrowanych w różnych rejonach Wielkopolski:

- *kamyk*: 8 razy poświadczony w 3 miejscowościach (przez 4 informatorów);

- *kamyczek*: 8 poświadczeń z 7 miejscowości (przez 8 informatorów);

- *kamyszek*: 47 poświadczeń z różnych punktów Wielkopolski, przy czym tylko jeden przykład wyekscerpowany został z publikowanych tekstów [10];

- *kawaleczek*: 10 poświadczeń z 7 miejscowości, przy czym tylko raz wyekscerpowany z tekstów publikowanych [11];

- *kawałyszek*: jednorazowe użycie w tekstach nagranych.

Mimo obszernego pod względem pojemności materiału nie uzyskaliśmy tu danych dających podstawy do wyciągania konkretnych wniosków pozwalających szkicować charakterystykę językową badanego obszaru. Nawet uwzględnienie informacji o przynależności pokoleniowej używających tych form informatorów niczego tu nie zmienia.

O wiele ciekawsze dane przynosi nam analiza materiału rejestrowanego w Bukówcu Górnym. Mimo że nie we wszystkich rozmowach – co w tej sytuacji jest naturalne – interesujące nas przykłady się pojawiły, to jednak uzyskany obraz jest wielce inspirujący. Tu dane uszeregowane zostały wedle roku urodzenia identyfikowanego inicjałami informatora:

KAMYCZEK [2 x]: KAMYSZEK [17 x]:

– – SbW (1917) – 1

– – SoW (1920) – 2

-- DoS (1921)	- 2
-- MaF (1922)	- 2
-- SwS (1922)	- 3
-- SzA (1923)	- 1
-- SIJ (1923)	- 2
-- PoW (1928)	- 1
1 – SoA (1928)	- 1
-- MaE (1929)	- 1
1 – DrX (1970)	- 1

KAWAŁECZEK [18 x]: KAWAŁYSZEK [2 x]:

1 – SoW (1920)	--
1 – SIJ (1923)	--
2 – SzA (1923)	- 2
4 – SzJ (1925)	--
5 – PoW (1928)	--
1 – SoA (1928)	--
1 – ŚIZ (1934)	--
2 – GrP (1944)	--
1 – PoA (1951)	--

Zestawienia te ważne są w kontekście dociekań nad procesami rozwojowymi gwar, jak i specyfiki słowotwórstwa języka mieszkańców wsi. Pomijając ewidentną charakterystykę przynależności pokoleniowej, mamy tu niezmiernie istotną dla budowania charakterystyki słowotwórczej gwar informację o potrzebie większego zwracania uwagi na różnorodność leksykalnej reprezentacji żywotności konkretnego formantu – w tym wypadku *-yszek*. Taka charakterystyka nie może być budowana w oparciu o jednostkowe – nawet najbardziej “reprezentatywne” przykłady.

Zobaczmy jeszcze jedno zestawienie; w Bukówcu Górnym notowane były też formy dające podstawę do rozpatrywania zależności pomiędzy trzema rywalizującymi formantami:

DRABKA [36 x]: DRABECZKA [12 x]: DRABINKA [20 x]:

2 – SzM (1886)	- -	-
8 – PaK (1910)	- 1	-
- – UrA (1912)	- 5	-
1 – PoJ (1919)	- -	-

- – SoW (1920)	– 1	-
1 – DoS (1921)	– -	-
1 – MaF (1922)	– -	3
1 – SwS (1922)	– 1	-
1 – SIJ (1923)	– 1	-
2 – SzA (1923)	– -	2
- – SzJ (1925)	– -	3
- – PoW (1928)	– -	2
4 – SoA (1928)	– -	-
- – SoF (1928)	– -	1
1 – LiE (1935)	– 3	1
3 – PoB (1937)	– -	-
4 – PoC (1942)	– -	1
- – GrP (1944)	– -	1
- – GuB (1946)	– -	1
- – BaK (1947)	– -	1
7 – SaZ (1948)	– -	2
- – WoS (1959)	– -	2

Konfrontacja poświadczeń bukoweckich z wyciągami z bazy “ogólnowielkopolskiej” daje obraz bardzo znamieny:

– *drabka*: 6 poświadczeń z 4 miejscowości, przy czym 2 razy w tekstach publikowanych [10];

– *drabeczka*: 4 poświadczenia z 2 punktów, w tym 3 razy w [11];

– *drabinka*: 7 użyć w 3 miejscowościach.

Jeżeli zatem mówimy o stwarzanych przez korpus gwarowy możliwościach badawczych – i ich ograniczeniach – to wnioski praktycznie nasuwają się same: zestawienie korpusu gwarowego musi być poprzedzone bardzo przemyślaną działalnością eksploracyjną. Wprowadzając do podstawy materiałowej przygodnie pozyskane teksty, uzyskujemy praktycznie rzecz biorąc obszerną bazę materiałową, która nie daje podstaw do podejmowania wielu typowych z punktu widzenia metodologii dociekań dialektologicznych. Nawet bardzo bogaty – ale niejako przygodnie pozyskiwany – materiał gwarowy wprowadzony do korpusu nie gwarantuje możliwości oglądu geograficznego rozprzestrzenienia wybranych form. Te bowiem – jak wynika z powyższych zestawień – nie pojawiają się regularnie we wszystkich rejestrowanych wypowiedziach. Jak

dowodzą materiały Z. Sobierajskiego nawet obszerne zbiory tekstów nie stwarzają możliwości opisu bogactwa leksykalnego gwar. Zachodniowielkopolskie teksty gwarowe zawierają kilka rozmów dotyczących żniw, ale w żadnej z wypowiedzi nie pojawił się typ *kośnik* ani *kosiarz* ‘ten, kto kosi (siecze)’; nie ma też nazw ‘kobiet, która posuwa się za kosiarzem’ [6]. W kontekście rozważania “reprezentatywności terytorialnej” dużych zbiorów tekstów gwarowych konstatacja ta jest zaskakująca.

Podjmując zamysł zestawienia korpusu gwarowego, musimy najpierw odpowiedzieć sobie na zasadnicze pytanie: realizację jakich projektów badawczych on nam umożliwi?

Jeżeli nie chcemy, żeby nasz korpus stwarzał jedynie możliwości szybkiego dotarcia do konkretnej formy gwarowej, lub uzyskania potwierdzenia, że w danym zbiorze ona się znajduje (lub też jej brak) – to mimo niekiedy obszernych zbiorów tekstów gwarowych należy rozpocząć systematyczną, przemyślaną eksplorację terenową. Wprowadzanie do korpusu tekstów “przypadkowych”, bardzo zróżnicowanych tematycznie może zniechęcić ich potencjalnych użytkowników. W takiej bowiem sytuacji nie znajdziemy informacji o terenowym rozprzestrzenieniu interesującej nas formy, możemy nie znaleźć danych dokumentujących bogactwo znaczeniowe wielu form. W dostępnych słownikach gwarowych (nawet ogólnopolskim) wyraz *bląg* ma praktycznie jednorodną semantykę ‘przegroda między bojewicą (‘klepiskiem’) a sąsiekim’, gdy w materiałach z Bukówca Górnego jest tych znaczeń potwierdzonych kilka. Podobnie nasze eksploracje terenowe na znacznej części Wielkopolski dokumentują żywotność nieobecnego w leksykografii gwarowej (mimo ponad 50 odnotowanych znaczeń w różnych gwarach polskich) znaczenia formy *baba* ‘zakończenie stogu, jego wierzchnia część chroniąca przed zamoczeniem’.

Wydaje się, że w sytuacji, kiedy w większości ośrodków slawistycznych praktycznie dopiero inicjowane są działania zmierzające do zestawienia korpusu dialektalnego, warto rozważyć propozycję wspólnego podjęcia eksploracji terenowej w zakresie kilku wybranych pól tematycznych. Działania te powinny poprzedzone być konsultacjami między różnymi ośrodkami (reprezentującymi poszczególne języki słowiańskie) celem przygotowania zestawu zagadnień, które koniecznie powinny być uwzględnione w trakcie pozyskiwa-

nia materiału gwarowego. Jako przykład mogę tu podać zróżnicowanie dotyczące budowy – ale i nazewnictwa – kosi. Szczegóły typu: sposób łączenia metalowej części kosi z drewnianą rękojeścią (kosiskiem) – czy obejmowane to jest specjalnym metalowym pierścieniem z jednoczesnym mocowaniem klina rozpierającego kosisko czy też ściskane specjalną nakładką metalową z regulującymi nacisk śrubami (takie zróżnicowanie było obecne w Wielkopolsce); jak przygotowywana jest kosa na czas żniw, a jak na sianokosi; czy jest – i czym – wypełniany półokrągły pałąk przytwierdzany do dolnej części kosiska mający ułatwiać “układanie się” koszonego zboża? Pominę tu zróżnicowanie postaci drewnianej ręczki przytwierdzonej do drewnianej rękojeści kosi, zróżnicowane też są jej nazwy.

Innym przykładem terenowej różnorodności samego desygnatu – ale i towarzyszących przy jego konstruowaniu czynności – jest typowy dla środowiska wiejskiego stóg dający możliwość przechowywania zboża (słomy) lub siana poza budynkami gospodarskimi. Tu przywołam tylko różne sposoby wykorzystania drewnianego słupa stanowiącego oś stogu – może on być wkopywany na stałe w ziemi, ale może też być unoszony w miarę podwyższania stogu; w terenie potwierdzamy żywotność jeszcze innych sposobów wykorzystywania tegoż słupa.

Jeżeli będzie możliwe przeprowadzenie stosownych eksploatacji terenowych – nie musi to obejmować całego obszaru dialektalnego, wystarczy wytypowanie kilku punktów uwzględniających geograficzne zróżnicowanie (dialektalne) gwar – otrzymany w wyniku tak proponowanych działań materiał będzie ze wszech miar porównywalny. Wysiłek włożony w przygotowanie korpusu gwarowego przyniesie tym samym – a jestem o tym przekonany – znaczną korzyść. Da to podstawy do analiz komparatystycznych na poziomie dialektalnym.

Działania tu proponowane mogą być podjęte niezależnie od stopnia zaawansowania prac korpusowych; może to być także uwzględnione na etapie gromadzenia materiału do regionalnych słowników gwarowych. Badacze języka mieszkańców wsi słowiańskiej otrzymywaliby tym samym nie tylko stosowny materiał porównawczy; znając zasady terenowej eksploracji, mieliby dodatkowo informację, że brak jakiegoś zjawiska w danym korpusie (czy słowniku) nie jest spowodowany tym, że eksplorator “nie zapytał” o to, lecz że nie ma tego w konkretnej gwarze.

1. Čermák F. (ed.). Korpusová lingvistika. 2. Výzkum a výstavba korpusů. Praha 2011.
2. Čermák F. Mluvené korpusy // F. Čermák, R. Blatná (ed.). Korpusová lingvistika: Stav a modelové přístupy. Praha. 2006.
3. Čermák F., Blatná R. (ed.). Korpusová lingvistika: Stav a modelové přístupy. Praha. 2006.
4. Karaś H., Kresa M., Krawczyk-Wieczorek A. Towards a Corpus of Polish Dialect Texts // Prace Filologiczne LXIII. Warszawa. 2012.
5. Przepiórkowski A., Bańko M., Górski R., Lewandowska-Tomaszyk B. Narodowy Korpus Języka Polskiego. Warszawa. 2012.
6. Sierociuk J. Cechy definicyjne gwar w języku mieszkańców wsi // Z Polskich Studiów Slawistycznych. Seria 12. Językoznawstwo. Warszawa. 2012.
7. Sierociuk J. Specyfika słowotwórstwa gwarowego w świetle danych korpusowych // Б. Ђорић, Р. Драгићевић (ed.). Творба речи и њени ресурси у словенским езицима. Зборник радова са четрнаесте међународне научне конференције Комисије за творбу речи при Међународном комитету славистов. Београд. 2012.
8. Sierociuk J. Wirtualny odbiorca a budowa słownika gwarowego // Диалектная лексика 2013 / Отв. ред. О.Н. Крылова; Ин-т лингв. исслед. РАН. СПб. 2013.
9. Siruk O. Corpus of Ukrainian Dialect Texts (CorUDIT) as a Component of a Corpus of Texts of the Ukrainian Language (Ctul) // Prace Filologiczne LXII. Warszawa. 2012.
10. Sobierajski Z. Teksty gwarowe z północnej Wielkopolski. Wrocław; Warszawa; Kraków. 1990.
11. Sobierajski Z. Teksty gwarowe z zachodniej Wielkopolski. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź. 1985.
12. Sobierajski Z. Teksty gwarowe ze środkowej Wielkopolski. Poznań. 1995.
13. Verdonik D., Zwitter Vitez A. Slovenski govorni korpus Gos. Ljubljana. 2011.
14. Waclawičová M. Mluvené korpusy v ČNK: několik poznámek k mluveným projevům a polyfunkčním výrazům // F. Čermák, R. Blatná (ed.). Korpusová lingvistika: Stav a modelové přístupy. Praha. 2006.
15. Waclawičová M. Regionální variantnost v mluvených korpusech ČNK v souvislosti s charakteristikami mluvčích // Čermák F. (ed.). Korpusová lingvistika. 2. Výzkum a výstavba korpusů. Praha. 2011.

SUBDIALECT CORPUS – POSSIBILITIES AND LIMITATIONS

The article discusses possibilities which comes with using references to corpora as the primary source of analyzed material in the dialectological research. Considerations are based on the analysis of material gathered in the Section of Dialectology of the Adam Mickiewicz University in Poznań for purpose of developing subdialect dictionary of Greater Poland. Assembled corpus includes three types of material basis with consequent three separate sub-corpora: continuous texts (respondents speeches

recorded in the 50's of the last century), unitary recordings (thematic questionnaire) in various places of Greater Poland and complete description of subdialect of Bukowiec Górny near Leszno. Each of last two mentioned sub-corpora covers about 600 000 subdialect words.

Analysis of the data contained in individual types of sources (corpus basis) clearly shows that:

- subdialect characteristic of region cannot be performed on the base of contents of large collection of subdialect texts,

- corpus containing large amounts of texts – with significant field exploration but containing small amounts of material from individual points – does not always meet the expectations of the user; data from that kind of source does not reflect true subdialect;

- assembling subdialect corpus should not be – as it seems – preceded by a special field research, wherein (depending on the area covered by the research) material introduced into the corpus should be thematically limited at the beginning; thematic diversity of vocabulary can be increased with time;

Undertaking the development of subdialect corpus first of all we have to determine the scope of information available to its users. Specification of dialectological research – spatial (and time) location – imposes visible limitations.

Русские диалектные базы данных и грамматическое описание говоров

Электронные корпуса и базы данных по русским говорам начали создаваться в 2000-е гг.; пока еще такого рода опыты немногочисленны. Большинство таких работ по причине трудоемкости пока не доведены до конца, находятся в состоянии пополнения и доработки, однако многие уже размещены в интернете. Не ставя своей целью анализ существующих опытов в области русской корпусной и компьютерной диалектологии, назовем некоторые из них: диалектный подкорпус Национального корпуса русского языка (НКРЯ); Саратовский диалектный корпус, созданный под руководством О.Ю. Крючковой и В.Е. Гольдина; электронная картотека Архангельского областного словаря (работа ведется под руководством И.Б. Качинской; пока нет в общем доступе); акустическая база данных “Русские регионы”, созданная в университете Бохума, с небольшим корпусом расшифрованных текстов (Кр. Саппок); недавно появившийся Корпус говоров бассейна реки Устья (Р. фон Вальденфельс, М.А. Даниэль, Н.Р. Добрушина); было объявлено о подготовке Томского диалектного корпуса. Из диалектных баз данных назовем Базу данных по русской диалектной фонетике (С.Л. Николаев, М.Н. Толстая); лексико-грамматические базы данных по говору села Пустоша Шатурского р-на Московской обл. и по говорам деревень Арзубиха, Захариха и Злобиха Харовского р-на Вологодской обл. (С.А. Крылов, А.В. Тер-Аванесова). В ближайшее время сотрудниками отдела диалектологии Института русского языка должны быть подготовлены базы данных по говору села Роговатое Старооскольского р-на Белгородской области.

Все названные опыты ставили перед собой разные задачи и довольно сильно различаются по принципам построения, способам записи текста (фонетическая транскрипция разной степени подробности или стандартная орфография), по тому, как соотносена в них расшифрованная запись со звуковой до-

рожкой, а также по включению разного рода иллюстративных материалов. Размер диалектных корпусов и баз данных, как правило, относительно невелик (база данных Толстой – Николаева включает около 90 тыс. словоформ, пустошенская база данных – чуть более 110 тыс. словоформ, диалектный подкорпус НКРЯ – 194283 словоформы, объем устьянского корпуса – около 350 тыс. словоформ); наибольший объем, по-видимому, на сегодняшний день имеет электронная картотека Архангельского областного словаря.

Корпусная и шире – компьютерная диалектология по сути решает традиционные задачи хранения, обработки и исследования диалектного материала и становится новой современной формой диалектной фонотеки, картотеки, архива, хрестоматии текстов. Базы данных предполагают постановку исследовательских задач и могут рассматриваться как формы описания фонетики, грамматики, лексики говоров.

Ниже мы более подробно остановимся на том, какие возможности для анализа грамматики говора дают текстовые базы данных. В качестве примеров выбраны: фрагмент глагольного словоизменения в белгородском говоре села Роговатое (местное название *Роговатка*), рассмотренный на материале корпуса текстов; и фрагмент грамматической системы – функции форм повелительного наклонения во “владимирско-рязанском” говоре села Пустоша, извлеченных из базы данных по этому говору.

1. Адекватное описание системы словоизменения в говоре возможно лишь на исчерпывающем материале корпуса текстов – записей “спонтанной речи” носителей говора; применение вопросников неизбежно искажает или упрощает реальную картину системы словоизменения. Сплошная роспись текстов на диалекте позволяет установить словоизменительные парадигмы в идиолектах носителей говора и на их основании построить словоизменительные парадигмы говора, а также выявить варьирующие элементы этих парадигм и оценить частотность вариантов.

Корпус роговатовских текстов представляет собой сплошные расшифровки нескольких аудиозаписей, выполненные в формате WORD в упрощенной фонетической транскрипции (и при этом последовательно отражающей фонемные противопоставления и аллофонические чередования, свойственные

говору). Аудиозаписи, выполненные в 2010–2014 гг., представляют речь 15 коренных жителей Роговатки старшего поколения (1919–1948 гг. р.). Среди информантов нет родившихся в период строительства колхозов, репрессий 1937–1938 гг., в военные и первые послевоенные годы. Информанты до 1931 г. р. не имеют регулярного образования, среди них – две вовсе не учившиеся в школе женщины, однако одна женщина 1923 г. р. имеет образование 10 классов; все родившиеся в середине 1930-х гг. имеют образование 5 классов; информанты конца 1940-х гг. р. имеют среднее специальное образование. Все информанты являются носителями местного диалекта; однако идиолекты их несколько различаются как в отношении фонетики, так и грамматики и лексики. За редкими исключениями, речь каждого информанта представлена записями не менее полутора часов звучания; общий объем расшифрованных текстов – около 80 тыс. словоформ.

Система окончаний 3 лица настоящего / будущего времени невозвратных глаголов в говоре Роговатки отличается стабильностью: у некоторых информантов, преимущественно самого старшего возраста, практически нет отклонений от этой системы. “Идеальная” (или “нормативная”) для говора система флексий 3 лица характеризуется отсутствием /т’/ в формах 3 л. ед. ч. глаголов I спряжения (*несё, хóде, мóже*) и 3 л. мн. ч. глаголов II спряжения (*сид’á*), и наличием /т’/ в формах 3 л. мн. ч. I спряжения и 3 л. ед. ч. II спряжения (*сид’ít’, мóгут’, хóд’ут’*), а также в формах 3 л. ед. ч. атематического спряжения (3 ед. *дас’t’, йёс’t’, йес’t’*). К тому же особенностью роговатовской системы окончаний 3 лица является переход в I спряжение глаголов на *-ить, -ать* и *-еть* исконно II спряжения, имеющих безударные окончания (3 ед. *хóде*, 3 мн. *хóд’ут’*).

Отклонения от “нормативной” системы роговатовского говора, как правило, заключаются в том, что конечный элемент /т’/ присутствует в некотором количестве примеров тех форм 3 лица, которые исконно не имели /т’/. Лишь в одном примере отклонением является форма 3 мн. *пѣстрóйа*. Можно считать, что основная масса отклонений появляется под влиянием системы русского литературного языка, однако влияние это преломляется через южнорусскую (и восточнорусскую?) систему флексий 3 лица с мягким, а не твердым конечным /т’/.

Таблица 1 показывает количественное соотношение варьирующих показателей форм 3 лица в идиолектах четырех информантов. Во всех случаях был учтён весь материал одного или нескольких текстов.

Таблица 1

Варьирование показателей 3 лица в формах, исконно не имевших /т'/ (указано количество примеров)

	А.А. Деменьева (1926–2013)	Д.И. Рожкова (1923)	Н.Д. Исакова (1936)	А.И. Фомина (1948)
3 л. ед. ч. I спряжения	<i>нисе́, х́оде</i> >100 <i>привиде́т</i> * 1	<i>бире́, то́не</i> 141 <i>бува́ит</i> * 5	<i>пѣде́, кѹ́не</i> 97 <i>пѣвиде́т</i> * 9	<i>бире́, кѹ́не</i> 24 <i>привиде́т</i> * 2
3 л. мн. ч. II спряжения	<i>сид'а́</i> 18	<i>крест'а́</i> 8 <i>гъвър'а́т</i> * 7	<i>сид'а́</i> 4 <i>с'ид'а́т</i> * 5	<i>сид'а́</i> 4 <i>с'ид'а́т</i> * 1

Из таблицы следует, во-первых, что формы 3 л. мн. ч. II спряжения встречаются в текстах (и, очевидно, в речи) в несколько раз реже, чем формы 3 л. ед. ч. I спряжения. Это не удивительно хотя бы потому, что в говоре все глаголы исконно II спряжения с безударными окончаниями перешли в I спряжение. Во-вторых, процент инновационных форм 3 л. ед. ч. I спряжения у всех информантов невелик (от 3,5 до 8,5%), а инновационные формы 3 л. мн. ч. II спряжения составляют от 20 до 55% от общего числа, притом что абсолютное число инновационных форм с /т'/ примерно одинаково у глаголов I и II спряжений. В идиолекте А.А. Дементьевой исконная (“нормативная” для говора) система окончаний 3 лица представлена практически в чистом виде.

Высокий процент инновационных флексий в форме 3 л. мн. ч. глаголов II спряжения в говоре Роговатки, по-видимому, связан с низкой частотностью этих форм, по сравнению с формами 3 л. ед. ч. I спряжения. Однако думается, что важнее здесь ареальный фактор: несомненно влияние на русский говор Роговатки, расположенный в северной части Слобожанщины, соседних восточнорусских говоров, которым свойственны формы 3 л. ед. ч. типа *несе́, х́оде* – *сиди́ть* и 3 л. мн. ч. типа *несу́тъ, х́одя́ть, сто́я́ть*.

Карты ДАРЯ, составленные по материалам, собранным в 1950–1960-е гг., показывают распространение системы флексий 3 лица типа роговатовской на огромной территории, охватывающей бассейн верхнего Дона и средней Оки. Карта 82

ДАРЯ II показывает вариативность флексии 3 л. ед. ч. глаголов I спряжения в большей части говоров указанного ареала, а отсутствие вариативности характеризует именно оскольские говоры северной Слобожанщины, к числу которых относится говор Роговатки и которые непосредственно граничат с восточноукраинскими говорами. Вариативность флексий 3 л. мн. ч. глаголов II спряжения в говорах “окско-донского” ареала следует из легенды к карте 83 ДАРЯ II (“отсутствие *т* отмечено в формах 3 л. мн. ч. глаголов II спряжения”).

2. Текстовые лексико-грамматические базы данных представляют собой описания грамматики говора на исчерпывающем материале в рамках данного корпуса текстов. Базы данных и текстовые корпуса более или менее значительного объема позволяют изучить функционирование в говоре грамматических категорий и форм. Тот же результат в принципе позволяет получить и роспись материала вручную из текстов значительного объема.

База данных по говору села Пустошá Шатурского р-на Московской обл. основана на текстах – сплошных расшифровках аудиозаписей семи информантов 1912–1938 гг. р. и имеет объем около 110 текстовых словоформ [5]. Говор с. Пустоша, некогда относившегося к Судогодскому уезду Владимирской губ., – архаичный владимирско-поволжский (муромский) говор, с рязанскими чертами. В аспекте словоизменения и грамматики говор близок литературному языку и старому московскому просторечию.

Материал собран в 2000–2006 гг. Основными информантами являются И.И. Евдокимова (1912–2006) и К.В. Швецова (1922–2007); материал, записанный от остальных информантов, составляет примерно треть общего объема. Все информанты говорят на местном диалекте; различия между идиолектами позволяют говорить о наличии “старшей” и “младшей” разновидностей говора.

База данных создана в формате STARLING (автор С.А. Старостин). В качестве иллюстрации употребления словоформы при помощи базы данных могут быть выведены отрезки текста разной длины – “пунктуационная синтагма” (отрезок текста между двумя знаками препинания), фраза (отрезок текста между двумя пунктуационными знаками конца предложения),

сверхфразовое единство (отрезок текста между двумя знаками абзаца). Пустошенская база данных имеет полную морфологическую разметку с частично снятой грамматической омонимией и позволяет вывести, например, списки словоформ, имеющих одинаковую морфологическую помету, или списки словоформ, имеющих общие формальные особенности.

Ниже приведены данные по функционированию форм императива в пустошенском говоре.

В пустошенской базе данных нашлось 487 словоформ императива.

2.1. Правила образования императива в говоре в значительной степени совпадают с правилами его образования в литературном языке, см. [3]. Особенности морфологии императива в пустошенском говоре: 1) все глаголы с корнями, оканчивающимися на *j*, имеют нулевой показатель императива, в том числе глаголы, оканчивающиеся в инфинитиве на *-ить*: *дбй*, *напбй*; 2) глагол (*по*)лбжйть (обычно с неподвижным ударением на корне) имеет императив *полбш*; 3) императивы от глаголов *пойти* и *глядеть* – *подй*, *гл'адй*, однако в прошлом, видимо, эти глаголы имели императивы с нулевым показателем. Наряду с обычным пбгл'адй один раз зафиксировано *погл'ай*. Энклитические формы *пой* и *поди* употребляются как наречия со значением 'наверное' и не помечены в базе данных как формы императива. Форма *пой* встретила только в речи самой старшей информантки (36 примеров, она же 4 раза употребила *поди*), остальные информанты употребляют только форму *поди* (всего 111 примеров):

(1) *Йа роббтъйу не збайу с каких'лёт. Тоба пой вылизла, и тоб пой роббтъла*. О;

(2) *Йа там и тоба и была фс'овб два рас пой*. О;

(3) *Йесли вот сказйт', у нас у другиx тепер' дёник на-вернь миллионы. И шбту поди нёт*. К.

2.2. При образовании императива 3 лица используются частицы *дай* (11 примеров) и *пускай* (6 примеров); императивы 3 л. с частицей *пусть* не зафиксированы.

(4) *Не велёл топйт'* [только что сложенную печь], "*Ни топй, – грит, – дай высьхнут*". О;

(5) *Сперва йа ходила – мен'а звали чытйт', нёт'* [по умершим]. *Йа пойу хброшб. А сеч'ас пбп этп'овайт – дай он и пойбт*. К;

(6) *Дай ъддыха́йт* до́ма, то́л'ке *пуска́й прие́ж'ж'а́йт* к на́м робо́тат'. К;

(7) *Да́й* сво́ей сме́рт'ѳу *пѣмира́йт* [о старой собаке]. Б;

(8) *Хо́д'ут, фсѣ́* [навещают дети и племянники] – *да́й хо́д'ут фс'ѣ́, да́й бу́дут*. Е;

(9) *Жы́с' ет хвали́т' ѳейо́* – *хто́ да́й хва́лит* хто не про́бъвъл ѳейо́! О.

(10) *А пото́м мнѣ онѣ гѣвор'а́т, дески́т' та́к и та́к, ма́т' про т'а́ гѣвори́т. Ну и да́й гѣвори́т!* О;

Ср.: (11) *Пуска́й Йѣл'цы́н ѳѣст* с ѣти́х блес́т'а́щих, а мы карто́ви ф ч'угуна́ф нѣйади́мси! К;

(12) *А мнѣ сказа́ли: пуска́й ид'о́т ъддыха́йт, мы́ за фс'о́ заплóтим. То́л'ки пуска́й прие́ж'ж'а́йт и робо́тът' к на́м, он очин хърошо́ робо́тат. К.*

2.2.1. Как и частица *пусть* в лит. языке, частицы *дай* и *пускай* в пустошенском говоре изредка употребляются с формами сослагательного наклонения (в базе данных – 2 примера):

(13) *Да́й бы* и онѣ там *стира́ли!* О;

(14) *Дай ма́т' бы зобóтиласе! И отѣц!* О;

с формой будущего времени (1 пример):

(15) *А пуска́й Йѣл'цы́н, он с ѣти́х блес́т'а́щих бу́дит ѳѣст'.* К;

в эллиптических конструкциях, незаконченных высказываниях (2 примера):

(16) *Бра́т – ну там сто́йа́ли в ла́гири, и пѣгоди́: Влади́мир', Влади́мир', а да́́ше да́й е́тът... ѳт ѳово́ ста́нцы́я... О.*

2.2.2. Сочетание *дай-ка* обычно употребляется как форма повелительного наклонения, см. примеры 22, 23, однако оно возможно и в роли наречия со значением 'наверное': (17) *И она́ да́й-кѣ стесн'а́ицѣ.* К.

2.3. Частицы *дай* и *давай(те)* широко употребляются с формами 1 лица ед. числа индикатива, а частица *давай(те)* – с формами 1 лица мн. числа индикатива, и 2 лица императива и инфинитива несовершенного вида (*дай схожу*, *давай(те) схожу*, *давай(те) сходим*, *давай коси*, *давайте выходите*, *давай(те) косить*).

2.3.1. Конструкции типа *дай схожу* обычно выражают намерение говорящего, не высказанное вслух:

(17) *А ѳа́ как закрѣ́ла, пошла́ пѣ за́да́м, ду́му, да́й пѣдойду́...* К; (18) *Ну́ и да́́е да́й ду́му уш прожѣ́у* [прото-

плю печь]. О; (19) *Дай пъл'ожу́* ѝа. О; (20) *Дай сйѣж'ж'у*. О; (21) *Дай ѝа пойдѹ схѡжу*. О; (22) *Дай-къ ѝа зъбегѹ там* к Ромѧнѣвѣй г бѧпки. Е; (23) *Дай-къ ѝа нѣ задѡрку выѡду*. Е; (24) *Дай фскип'ач'у*. К; (25) *Дай муку́ возму́*. К; (26) *Дай дойдѹ ф клѹп*. К. Нестандартна или двусмысленна фраза: (27) *А не скажѣт: дай, мат', ѝа жен'ус'*. К.

В одном примере та же конструкция выражает намерение говорящего, высказанное как предложение адресату: (28) *Дай тиб'ѣ ѝа пѣгадайѹ*. К.

2.3.2. Обычно намерение говорящего, выраженное как предложение адресату, выражают конструкции типа *давай(те)* *принесу*:

(29) *Сѹп давай нал'ѹ, сѹп хорѡшый, с м'асѣм*. К; (30) *Ли-и, вѡт она чытаѣт, давай пѣгадайѹ, вѡт вѡлѣс дай мнѣ*. К; (31) *Ну давайт'а рѣспишѹс', што бѣли вы*. К.

Один раз зафиксирована эта конструкция с частицей *бы* (возможно, при помощи *бы* выражается неуверенность в необходимости действия или готовность выполнить это или любое другое действие в интересах адресата):

(32) *Давай бы воды прин'осу*. О.

2.3.3. Конструкции типа *давай(те)* *увезѣм* выражают побуждение адресата (адресатов) к совместному действию:

(33) *Баба-тѣ просѣла: мѧнин'кива, давай увез'ѡм, што-бы ѡн у мен'а рѡс*. Б; (34) *Давай смен'ѧмси котѧми!* О; (35) *Давай, мат', з'дѣлѣм*. К.

2.3.4. Конструкции типа *давай(те)* *плясать* в предложениях без подлежащего выражают побуждение к совместному действию:

(36) *Давай фундамент клѧсть*. Б; (37) *Давай уш ѣту травѹ рѣѧть*. О.

2.3.5. В предложениях с подлежащим (не местоимением 2 лица) конструкции типа *давай плясать* выражают внезапность действия и относятся к переносным употреблением императива (местоимение 2 лица в роли подлежащего в этих конструкциях невозможно):

(38) *А одѣн рѧс чѡв мѣ: проспѧли гдѣ-ѣта, он потхѡдит и давай нас страмит'*! К;

(39) *И ѝѧ давай орѧт'*! К;

(40) *Онѧ ѣвѡ в загѡрѡѣк, и давай* [бежать]! Б;

(41) *Вот Л'оша-ть йейо и давай ч'осат' зь мен'а: "Лодыр' пёрвэй стéпини ты, – вот йей – ч'ума ты, тут вот прийёхла, рьспър'ажáисси"*. О.

2.3.6. Конструкции типа *давай коси*, *давайте косите* выражают просьбу разной степени настойчивости; указать различие в значении этих конструкций и значений одиночных императивов типа *коси* затруднительно:

(42) *Тепёр' вот какá травá, тепёр' уш Сáшыка нáдъ сажáт', мъл давай коси́*. Б;

(43) *А он, значит, был драчу́н, пйáница, и он фсегдá приглашáл: давай́ти выхóдити на Москву!* О;

(44) *Ори́шка, иди́-к суды́! Пъчыта́й давай́*. О;

(45) *А онé – однá чыта́ит, чово́-ть тáм кáжыт, чово́ йей медал' дадóт, а мнé-ть вот: давай́ купи́, Йёл'цын прислáл*. К;

(46) *Отлóш давай до за́фтр'е*. О.

2.3.7. Конструкциям типа *давай(те) коси(те)*, вероятно, близки конструкции с двумя (изредка с тремя) формами императива 2 лица:

(47) *"Садис' йейш", – вот тák ножо́м отчёр'тит*. Е; (48) *Дъ иди́ вы́бири куйу полóути кóсу, кóс мнóгъ*. Б; (49) *Стунáй на во́л'у вы́ди*. К; (50) *Подóйти стунáйти пьгл'адóйти тáма нъ патрёт'ф, там фсé родный́е*. О; (51) *Ты сходи́ пьгл'адóи хът' с сво́ими дет'áми*. К; (52) *Нá вот вы́пний, вы́пний на* (предложение принять лекарство). О; (53) *Нá, – п'áт' картóвин такíх нъбралá далá, – мýжу увези́, да́й попрóбвът' мойу́ картóф'*. К.

3.1. Грамматической семантике императива в русском литературном языке, а также типологии императивных конструкций посвящена большая литература; назовем [1; 2; 4; 6]. Далее при классификации пустошенских употреблений императива мы опираемся в основном на три последние источника. В аспекте грамматической семантики большинство пустошенских примеров – это прямые употребления императива, выражающие:

приказ: (54) *Мен'á кри́чыт: "Подáй мн'ё ко́л!"*. К;

(55) *Йа гъвор'у: "Йёл'цын прислáл? Неси́ти йому́!"* (нечестным продавцам товаров, якобы присланных в деревню Ельцыным). К;

требование: (56) *Иди́ти, пока́ йа соба́ку не вы́пустила! Щáс соба́ку наузы́ку, щёбы беш штáн прийёхли в Москву!* (тем же продавцам). К;

(57) *Как те не стыднѣ, жѣр'ош, ты пѣстесн'айси и йѣш*, как л'уди йед'ат, и *пѣй*, как л'уди пѣют. К;

(58) *Гѣвори* по толку. Н;

(59) *Ну-ка пѣй* ч'ай, *тепѣр'* сеч'ас теб'а зѣб'орут и машину у т'а отымут! (подвыпившему шоферу). К;

просьбу: (60) *Баба Устин'я, дай* нам пирошкѣ! Б; (61) *Дѣт, одбѣй* косу! Б; (62) *Вот тут был, йа* – был Вѣфка – “*Прѣкоси* мнѣ од бѣни брѣфку *вот ѣту*”. О; (63) *Скажы* мнѣ, чѣм выличыла. Е; (64) *Ли-и*, *вот она чытайт*: *давай пѣгадайу, вот вольтс дай* мнѣ. К; (65) *Дай* руку, *прости* мен'а. К; (66) *Иду* в магазин – *выходит* пѣд дорѣгу: “*Подай* нѣ пѣгорѣльва”. К; (67) Он писѣл Хѣлоткѣву зѣявлѣние: “*Дай* мнѣ на ѣтѣ, нѣ спецѣфку”. О; (68) *Ну вот скоси* тут – и пѣйеж'ж'ай з Бѣгѣм, порѣние, *штобы* не жѣркѣ былѣ. Е; (69) *Фч'арѣ* бы стуч'ѣла, тол'ке *гѣвори* кѣб, и фс'ѣ, *йа такѣх'-тѣ, фсѣх'-тѣ* не пускѣйу. К; (70) *Вот ѣт'и мужыки* сказѣли: “*Мы зам'ѣрзли, дай* хѣт' погрѣцѣ”. К; (71) *Йѣсли йѣ умру*, мнѣ Лѣцинку *зѣведѣти* до сѣмѣй вон клѣдбища. Е;

Конструкции с подлежащим – местоимением 2 лица и/или усилительными частицами, выражающие просьбу; (72) *Йѣ мѣл*: “*Ну-ка выѣзѣи ѣтѣвѣ Серѣева-то фторѣвѣ-тѣ*” (часовому на призывном пункте). О; (73) *Да онѣ фс'ѣ мен'а* уговѣривали; *гѣворѣли*: *ты хѣт' рѣспнишыс'а*. К; (74) *Етѣ* приеж'ж'ѣли *какѣе-тѣ стрѣит'* – мнѣ и *гѣворѣт*: “*Ты пусѣи* *пожыт'* *вот кѣтѣрыѣ бѣдут ѣтѣт басѣйн прѣводѣт'*”. К; (75) “*Ты вот купи* *тѣ-тѣ* у мен'а”, – он ѣому чытайт. К; (76) *Ты*, – *грит*, – *рѣзрѣшы*, *йѣ найду*. Е; (77) *Пусѣи* в дѣм-то! К; (78) *Орѣшка, иди-к* суды! Пѣчытай давай. О; (79) *Дѣ вот зѣходи* зѣ мен'а зѣмуш, у мен'а Ксѣн'а ум'орлѣ, *ѣгорѣт сорѣк сотѣк*. К; (80) *Гѣор'у*: “*Кѣл'а, Кѣл'а, спасѣи!*” – *вот он Кѣл'а стоѣт рѣт роз'ин'а*. К; (81) *Вот выѣзовѣти* ѣтѣвѣ ч'ѣловѣката (просьба подследственного пригласить свидетеля). О;

Конструкции с “формами вежливости”, выражающие просьбу: (82) *Йа гѣор'у*: “*Рѣди бѣуа дай* *спрѣфку* ѣому, *какѣй он свѣр'ушк!*” К; (83) *Орѣшка, бѣт' дѣбѣра, с'ѣѣз'ди*, *алимѣнты риб'ѣтѣшкѣм-тѣ*. О; (84) *Вот прѣсѣдѣтел' сѣл'сѣвѣта* *жыѣ'ѣт*, и *бѣт' дѣбѣры сходиѣти* тудѣ. К;

разрешение: (85) *Ет с'ѣѣст, а ѣт ты йѣш*. Е; (86) *Йѣш-йѣш*. О; (87) У нас ф *пѣли ходѣи* хѣт' кудѣ хѣш. К;

совет: (88) *Ну вот скоси* тут, и *пѣйеж'ж'ай* з Бѣгѣм, порѣние, *штобы* не жѣркѣ былѣ. Е; (89) *А ѣтѣ уш* *ковѣ-*

тъ **пъпроси́ти**, и *вас* ув'о́дѹт туды́. Б; (90) *Кла́во* 'а, *уш* **ты́** *ни* **гор'уй**. К; (91) *Йе́сли она́* чевó поддѣ́ляла, тѣк **вон** **проси́** *про́щен'я* у *сво́во сы́на*! К; (92) *Ч'о́* *прид'от* на *у́м*, *то* и **пла́ч'**, и **во́й** (о плаче над покойником). Б;

запрет: (93) *Не* *велѣл* *топѣт'*, **не** **топѣ́**, *грит*, *дай* *вы́схънет*. О; (94) *А* *йа́* *йей* сказа́ль: “**Ни** **ходи́**”. К; (95) *Дѣ́* *ни* **реви́**! К; (96) **Ни** **ходи́** и *фс'о́*! О; (97) *Гр'у*, **ни** **стрел'а́й**, *не* *на́дѣт'*. Б; (98) **Ни** **студи́** ч'а́й-тѣ́! О; (99) **Вот** *никуды́* **не** **йѣздите** с *Моско́фскей о́блѣсти*. К;

(100) *А* **ты́**, – *грит*, – **бро́с'** *по* *йа́блѣки* **ходи́т'**. Е; (101) *Йа* *гѣвор'у́*: “**Ни** **вели́** **при́еж'д'ж'а́т'**”. *Йа* *гѣвор'у́*: “**Ни** **вели́**”. К; (102) **Не** **сла́с'** **не** **сла́с'**, *ссади́м* *мы* *теб'а́*. К.

Мы оставляем без комментариев особенности побудительных конструкций в говоре, как и оттенки значений побудительных высказываний. Отметим лишь, что приведенные примеры демонстрируют просьбы, советы, требования, запреты разной степени категоричности, высказанные в самых разных ситуациях общения; с этими условиями могут быть связаны (не строго) некоторые структурные компоненты побудительных конструкций: наличие / отсутствие обращения; подлежащего, выраженного местоимением 2 лица; частиц *уж*, *вот*, *вон*, *-ка* (*-к*), *ну-ка*, *-то*, *ради Бога*, *будь добра(добры)*, и *всѣ* (в запретах), *да*; видимо, в этот ряд входят частица *давай(те)* при формах императива 2 лица и повтор формы императива. Имеющийся материал также до некоторой степени дает возможность судить об этикетных особенностях оформления просьбы и запрета в Пустошах.

3.2. В пустошенском корпусе текстов частотны примеры фатического употребления императива: это формы *(по)слушай* (30 примеров), *(по)гляди / погля́й* (13 примеров), *смотри* (1 пример), *подумай* (7 примеров), а также *погоди* (15 примеров), основная функция которых – привлечь внимание адресата.

Формы императива в фатической функции отличаются от прочих употреблений императива тем, что к ним могут присоединяться “усилительно-выделительные” частицы *-ти* (*-т'*) (5 примеров), *-то* (2 примера), *-си* (2 примера), а также частица *-ка* и ее фонетические варианты *к'а*, *к'е*, *ки* после *й* (8 примеров).

(103) **Слу́шай**, *а* *о́дин* *гѣворѣ́л*: *чѣты́ри* *го́да* *он* *ѣтробо́тъл*, *Пу́тин-тѣ́*, *гѣворѣ́т*: *о́н* *не* *выполн'а́ит* *своѣ́о* *зада́нийе*. К; (104)

Йа гъвор'у: “**Слушый-ка**, йа нъ робѳти нахожус'а”. К; (105) **Слушай-ти**, – йа гъвор'у, – вѳт ы мен'а [твой] *отецъ свѳтъл*, сказѳл и дѳм пѳтпицу – и ты бы мен'а *выгнѳл* как *пришѳл* суды *жыт'*. К; (106) Ты **послушай-к'а**! О.

(107) *Етъ с'остра, прѳвда, робѳтът' завѳсна, она гул'ѳт' ни гул'ѳла, и Ориѳша ни гул'ѳлъ никовдѳ, но туѳт' йѳст' комуѳ роднѳйѳе, а погл'адѳ – йѳ одна*. К; (108) *А погл'ѳй ч'о надѳлѳли*! Б; (109) *Вѳт етът Кѳл'а, етъ вон вгл'адѳитис'* – *дурѳк жывой*. К; (110) **Гл'адѳ-къ-тъ** *какой вер'зѳла! А сѳми-то – отецъ у йовѳ был мѳнин'кий, мѳт' тѳжѳ мѳнин'ке, Шуѳра, нибол'шѳйѳа, а вот сын-тъ гл'адѳ-къ-т' какой*. О; (111) **Гл'ад'ѳ-къ-ти**. О, К.

(112) Ты вот **смотри**: *страѳинѳ, страѳинѳ; пиркрестѳсси – не страѳинѳ*. Е.

(113) **Подѳмай**, *плѳтники у йовѳ жыѳли, гдѳ там у йовѳ – гдѳ инструмѳнты там л'ѳжѳт! Вот ѳти плѳтники жыѳли там, уз'бѳки, – ни уз'бѳки, а ар'м'ѳни*. К; (114) Ты **подѳмай**, *пѳ два, пѳ три дн'ѳ не йѳмишы собѳки сид'ѳт!* К; (115) Ты **подѳмай-си**, *какъ мѳжнѳ ет так дѳлѳт'?* К; (116) Ну **подѳмай-си**, *ни дѳник, ничовѳ*. К; (118) Ну ты **подѳмай-то**! О; (119) Ты **подѳмай** ч'овѳ! К.

В речи одной из информанток высокую частотность имеет “фатическая конструкция” *слушай меня*, с фразовым акцентом типа ИК-2 на слове *меня*. Такие конструкции помещаются в начале рассказа (а в конце его обычны формулы: *Вѳт те вѳсѳ мой секрѳт, Вѳт такѳ пироги; А ты говоришь!*), например: (107) *Фс'ѳ бывѳла – слушый мен'ѳ. Бывѳла фс'ѳ прѳз'ники, вот примѳрнѳ Покрѳф, – три дн'ѳ гул'бѳ, гул'ѳл'и. Вот Михѳлъф дѳн' был, прѳстѳл у нас, и тѳже три дн'ѳ. Тепѳр' дн'ѳ-то нхтѳ, на Пѳску-ту робѳтъѳут!* О.

Зафиксированы и такие фатические высказывания с формами императива, как приветствия: (120) *Ой, здраѳтвуй*. К; брань: (121) *Иди к туѳу*. О (*тур* в говоре Пустошей – эвфемистическая замена слова *чѳрт*).

3.3. Непрямые употребления императива иногда считаются формами особого ирреального наклонения, омонимичными формам 2 л. ед. ч. императива. Непрямые употребления императива, как правило, не имеют собственно побудительных значений; важнейшей структурной особенностью высказываний с непрямыми формами императива является возможность при

них подлежащего в форме не только 2-го, но и 1 и 3 лица. В говоре Пустошей зафиксированы все типы не прямых употреблений императива, встречающиеся в литературном языке, а также редкие специфически диалектные употребления; ниже почти полностью приведен пустошенский материал по непрямым употреблением форм императива.

“Императив долженствования”:

(122) *На́дѣт' роди́т'-ть́ е́та? Кор'ми́ вот! О;*

(123) *И коро́ф-ть́ ско́ра св'оду́т фсе́х, и жы́ви́ как хо́ч'иш. Б;*

(124) *Принес'о́т хлѣ́ба буха́нку – о́дда́й де́н'ги за то́ шть́ ъна́ хлѣ́п. К;*

(125) *Гы́лоду́й, вре́ме-ть́ фпиреди́ нииз'вѣснѣ́ како́йе. К;*

(126) *Пецио́т рублѣ́й о́дда́й пасту́шн'у. Б;*

(127) *Фс'ѣ́, ка́жнѣ́й до́м, ф ка́жнѣ́м до́му фсе́х зна́йу, ка́к жы́ли, ка́к чо́во, пѣ́тому шъ́ то́гда ни бро́са́ли газѣ́ты гдѣ́ попа́лъ, а неси́ в до́м, обо́биннѣ́ с писмо́м. (из воспоминаний почтальона). К;*

(128) *И жы́ви́: ту́т и Герма́ни́я р'а́дѣ́м, и ту́т о́нѣ́ жы́ли [переселенцы в Калининградскую область]. К;*

(129) *Де́нишки згре́блѣ́, прѣ́писа́лисе́ дѣ́и пропи́ски, и сто́й вот о́н (дом). Б;*

(130) *Выхо́д'и́ бы́ за н'и́х за́муш, дѣ́ хѣ́рон'и́ нѣ́ сво́й де́н'ги! К (см. пример 139).*

Имеется один пример императива долженствования с частицей *бы*, по-видимому, выражающей контрфактивное значение: (131) *Но́ йа́ нико́во́ ни пу́ска́йу. Ищи́ бы́ в е́тъѣ́, ф селе́! К [Я никого не пускаю (к себе жить, а тебя пустила. Иначе пришлось бы тебе искать в селе, (где поселиться)].*

“Условный императив”:

(132) *О́дно де́ла фста́н' – фс'а́ мѣ́ст'ерска́я сто́ит. К;*

(133) *Ты́ да́й о́дному́ ра́с вза́ймы – приду́т де́сит'. К;*

(134) *Так о́нѣ́ нач'а́л'ники-ть́ то́жѣ́: по́пробо́уй поху́жы пѣ́рабо́тъѣ́ – вы́швы́рнут' сра́зу, о́нѣ́ име́ют пра́ва вы́гнат', пра́вда? К;*

(135) *Ну то́гда бы́ли е́ти, гдѣ́ храни́т', а тепѣ́р' фс'о́ рѣ́зор'о́нѣ́. Возми́ гы́суда́рствѣ́ карто́шку – о́нѣ́ згно́я́т ту́д' же́е, пра́вда? К;*

(136) *Случы́с' тако́йе – и то́ с ума́ сойдо́уш. К;*

(137) *Йа́ в Роша́ли, мнѣ́ пѣ́кажы́ па́лиц – йа́ с'ме́йу́с' фс'у́ жы́с'т'. К;*

(138) *Йайыцы кладут – да, их ф четвёрк крас'ут, и онé не порт'уццэ, онé высыхайут. Вот какáй-то сiла йес'т', да? Сварí – онó протухнит. Е.*

Есть два примера условных императива с частицей *бы*, по-видимому, выражающей нереальное условие:

(139) *Слушай, вот эти вот стърики фсé свáтэли, и у фсéх на кнiiики дёньги были, и у фсéх дёньги-тэ пропáли. А онé туд' жи пóмерли, вóт йа гъвор'у: **выход'и бы** за н'их зáмуш, дэ хърон'и нэ свой дён'ги! К [Вышла бы я за кого-нибудь из них замуж, и пришлось бы его хоронить на свои деньги];*

(140) *Йей бы так, **ъбови бы**, сын-тэ какóй – на мáд' бы и ни згл'анул. О [Если бы она вдруг обозвала своего сына, а сын-то какой (злой и невоспитанный) – он бы с матерью не стал общаться].*

“Условно-уступительный императив”:

(141) *Ну насiлу йа дошлá, оттúда – хэт' **ръзувайси, иди** хэт' бэсиком. О;*

(142) *Хот' ч'ó л'ожыí, хот' отрава какáйа – фс'о ровнó он будит нiт', вóт дэ ч'овó дэходiл! К;*

(143) *Ну зéмл'у-то делили фч'астуiу, **не бóт' тóкэ штэ** нэ однóм мéст'и. О;*

(144) *Онá лóфче мен'á, **ни гл'ади** штэ онá з дв'онáццэтэвэ зóда. К;*

(145) *С'мейáлис' да пéли. **Ни глад'и** што войнá, **ни гл'ади** што голóдные сидéли. К;*

(146) *Дрóф éтих бы – **лиш пилиí**, но тáм не вйéдиш. Н;*

(147) *А вот йéсли вйiнет – над нiм тóка **с'мэйси**. К.*

Среди примеров условно-уступительного императива много устойчивых формул (ср. выше *не гляди* в примерах 144, 145, *не будь* 143):

(148) *А у нас фс'ó дóръгэ, фс'ó, **ц'ó ни воз'миí**, фс'ó. О;*

(149) ***Убей** не знáйу. К;*

(150) *Вот éтэт **хот' мен'á убей**, мн'é фс'о ровнó пэмiрát', а йá зъявл'у. К;*

(151) *Знáиш какáйа нóч', тэм' – **глáс колií**! К.*

“Императив побудительного условия”:

(152) *Хэт' **солиí** самá [солью, освященной в Страстной четверг], éтэ тóже дл'а здорóв'йа, и скотiни даiут. Е;*

Императив пожелания (встретились только примеры в составе устойчивых формул): (153) ***Пръвал'ис' онé** прóпъдм! К;*

(154) *Как ѿ с' нѣми жыла – вот **спаси́** бо́х. К;* (155) *Тепѣр' Пу́тин ѣтъ ѿѣздит вездѣ, и гл' адѣт ф тел' еви́зър, ой **ѿадри́** их ма́т'! К.*

К переносным употреблением императива относятся также формы императива в составе идиом:

(156) *Таки́е мешки́ ворочала – **буть-буть!** А* (ср. в литературно-разговорном языке: *мешки будь здоров*, т. е. очень тяжелые);

(157) *Тепѣр' ѿейо́ ман'ѣн'ке пр'ижа́ли – **ѿй не гъвори́!** К* (ср. в разговорном языке: *слова не скажи, не пикни*).

В пустошенском говоре к переносным употреблением императива близки формы со значением 'попробуй встать на его место и делать то, что он', 'представь, каково это...':

Особенность значения приведенных ниже форм состоит в том, что говорящий не предполагает, что адресат совершит действие. Во всех примерах представлена однотипная фигура речи: описывается тяжелая ситуация, иногда – требующая действий на пределе человеческих возможностей (эти описания ниже в примерах опущены), затем при помощи форм императива предлагается примерить к себе эту ситуацию. Такие конструкции напоминают "императив условия" с опущенной второй частью высказывания, содержащей следствие; эта часть во всех примерах должна быть однотипна: *и ты бы поняла, каково это.

(158) *Два́ццѣт' шѣс'т' лѣт вот **попробуй** **пръноси́** дѣн'ги, и нигдѣ никому́ ни должна́. К* (К работала колхозным почтальоном);

(159) *А онѣ – **пъкидай** сыры́е дрова́ в ваго́н высóка! К;*

(160) *Вот та́к и **пожыви́**, одна́ плóхъ жы́т'. О;*

(161) *Сеч'ас ище́ ка́к ска́зат', фс'и гъвор'а́т фс'а́ку шту́ку, болта́йут, а тогда́ **скажы́** вот. О;*

(162) ***Побу́т' не ѿѣмши** фс'о́ вре́ме! К;*

(163) *Ф н'а́т'ч'асо́ф **пъфставѣй-ки-ти!** К.*

В одном подобном примере имеется частица *бы*, однако возможно, что она относится не к форме императива, а употреблена в составе "вводной конструкции" *вот ты бы*:

(164) ***Пърости́** вот ты́ **бы** шыст'оры́х! [Попробуй вырастить, хоть вот ты, шестерых детей]. К.*

Конструкция с подлежащим 3 лица имеет близкое, но не идентичное значение:

(165) *И вот на́да, е́ти реб'а́ты, оди́н па́рин' из Ар'ме́ни,*
ревёл мне – пъреві муци́на три́ц сём'лёт! К [(Представь), како-
во рыдать взрослому мужчине, *и ты бы поняла, что действи-
тельно тяжело жить в таких условиях, в каких он живет].

4. Таким образом, функциональное распределение форм императива в лексико-грамматической базе данных по говору села Пустоша выглядит следующим образом. Всего в базе данных 487 форм императива, из них прямые побудительные значения имеют 432 формы (88%), в том числе 68 форм в фатическом употреблении. Наиболее частотные не прямые употребления форм императива распределены так: императив долженствования и условно-уступительный императив – по 11 примеров (2,6% каждый), условный императив, императив внезапного действия и императив типа *попробуй проноси* – по 9 примеров (1,8% каждый), прочие примеры не прямых употреблений императива составляют 0,6%. Это распределение очень похоже на распределение в современном русском литературном языке по данным НКРЯ, установленном на материале текстов после 1970 года [2], и может считаться одним из свидетельств восточно-русской диалектной основы русского литературного языка.

Информанты – жители села Пустоша Шатурского р-на Московской обл.
О – Ирина Ильинична Евдокимова (Сергеева), *Ориша*, 1912–2006, в школе не училась.

К – Клавдия Васильевна Швецова, 1922–2007, образование 8 классов.

Б – Клавдия Григорьевна Бобкова, 1932, образование 5 классов.

Н – Надежда Даниловна Фомина, 1933, образование 5 классов.

Е – Елена Григорьевна Жёлтикова, 1936, образование 10 классов.

Ш – Александра Васильевна Лазарева, 1938, образование 10 классов.

1. *Шведова Н.Ю.* (Ред.) Русская грамматика. Т. 1–2. М. 1980.

2. *Добрушина Н.Р.* Повелительное наклонение // Материалы для проекта корпусного описания русской грамматики (<http://rusgram.ru>). На правах рукописи. М. 2013.

3. *Зализняк А.А.* Грамматический словарь русского языка. М. 2010.

4. *Исаченко А.В.* Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким. Морфология. Т. I–II. Братислава. 1965.

5. *Тер-Аванесова А.В., Крылов С.А.* Лексико-грамматические базы данных как инструмент диалектологического описания // Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: Труды Международной конференции “Диалог 2006”. М. 2006.

6. *Храковский В.С.* Типология императивных конструкций. СПб. 1992.

ДАРЯ

Диалектологический атлас русского языка. Центр Европейской части СССР. Вып. 1. Фонетика. М. 1986; Вып. 2. Морфология. М. 1989; Вып. 3, ч. 1. Лексика. М. 1997; Вып. 3, ч. 2. Лексика. Синтаксис. М. 2004.

RUSSIAN DIALECTAL TEXT DATA BASES AND THE GRAMMAR DESCRIPTION OF THE DIALECTS

Text data bases are built on the audio material gathered in the expeditions and then fully deciphered and written down in the form of simplified phonological transcription. The analysis of the flexions of the present 3rd person singular in the dialect of Rogovatka (Belgorod region, Staryj Oskol district) based on the corpus of texts has shown rather a stable system with low percentage of deviations which may be due to the systemic factors and to the areal influence of the East Ukrainian dialects. The analysis of formation and functions of the imperative forms in the dialect of Pustosha (Shatura region, Moskow district) using the text data base built in 2012 (S. Krylov, A. Ter-Avanesova; [www: starling.rinet.ru](http://www.starling.rinet.ru)) has shown a big number of different usages and meanings of the imperative forms, their quantity distribution in the dialect being close to that in the literary language.

Потенціал південнословобожанського діалектного тексту для мовознавчих досліджень

Загальновідомо, що діалектна мова є не лише сукупністю територіально маркованих мовних засобів, але й своєрідним виразником духовної та матеріальної культури народу, тому діалектні тексти є цінним інформативним джерелом для дослідників різних галузей – мовознавців, етнографів, істориків, фольклористів.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. дедалі частіше об'єктом дослідження науковців стає діалектний текст як зв'язна й цілісна одиниця зі складною внутрішньою організацією, аналіз якої дає багато нової інформації для з'ясування структури окремого територіального утворення та діалектної мови в цілому [3; 6; 8; 9]. На підставі інформації, яку дають зв'язні діалектні тексти, можна виявити значну кількість мовних рис, що залишаються поза увагою під час дослідження матеріалів, записаних за спеціальними програмами в режимі “питання-відповідь”. Умови реального спілкування, під час якого експлоратор практично не втручається в конструювання тексту діалектоносієм, дають змогу зафіксувати цікавий інформативний матеріал, що має неабияку цінність для дослідження всіх мовних рівнів, зокрема лексичного [1], граматичного [2; 4], фонетичного [7].

Попри значну активізацію дослідження діалектних текстів в українському мовознавстві в останні десятиліття, далеко не всі говіркові групи охоплені такими науковими розвідками. До наукового обігу насамперед уведено матеріали буковинських, гуцульських, східнословобожанських та інших говірок, особливості яких відбиті у відповідних збірниках діалектних текстів, що на сьогодні вже вийшли окремими виданнями. Значна частина діалектних текстів поки що зберігається у вигляді рукописних матеріалів, що готуються до друку. До таких належать і записи текстів, що репрезентують риси південнословобожанських говірок, поширених здебільшого в південних

районах Харківської області. Принагідно впродовж останніх 20-ти років ми здійснювали записи текстів і в суміжних до згаданої території населених пунктах, зокрема в північних районах Донецької області, зважаючи на те, що межі між окремими говорами – надзвичайно цікавий і часто дискусійний предмет дослідження – іноді можуть сягати десятків, а то й сотень кілометрів. Тож чим ширшою і ґрунтовнішою буде джерельна база дослідження, тим більш виважених та чітких висновків можна дійти, послуговуючись її даними.

Серед південнословобжанських говірок, риси яких було зафіксовано в транскрибованих текстах, показовою є говірка села Прелесного Слов'янського району Донецької області, розташованого на правому березі річки Сухий Торець. У 1768 р. на землях, успадкованих відставним поручиком В.В. Бантишем, було засновано слободу Веселу. Новостворене поселення 1780 р. перейменоване на Прелесне.

Першими мешканцями Прелесного були кріпосні селяни поміщика, переселені з Курської губернії. Тут же селилися й люди з різних районів України (16 жителів прибули із Курської губернії, а 753 – з України).

У документах того часу зазначено, що в селянському господарстві широко застосовували дитячу працю. Лише до 5 років діти були “кашники”. А потім – няньки, пастушки, погоничі, орачі. На запитання “Скільки років синові?” відповідали: “Та вже пастух, погонич або косар”. Із п’яти років діти пасли гусей, свиней, овець. Із десяти років дитина вже погонич, а з дванадцяти – “робітничок”: плугатар, молотник.

У Прелесному протягом тривалого часу функціонує створений силами місцевих ентузіастів етнографічний музейний комплекс, до якого належать сільська хата, господарські будівлі, млин.

Одним із найактивніших дослідників місцевої говірки, ентузіастом своєї справи є вчитель української мови та літератури Прелеснянської ЗОШ Панченко Ірина Вікторівна, яка на сьогодні зібрала значну за обсягом фонотеку та відеотеку зразків мовлення свого та сусідніх сіл. Тексти, записані в селі Прелесному, безперечно, є цінним джерелом для різнопланових лінгвістичних досліджень. На підтвердження цієї думки розглянемо особливості одного з текстів, записаного від Жи-

щенко Варвари Кирилівни, 1921 року народження (запис здійснено 15 серпня 2011 р.).

На думку П.Ю. Гриценка, “важливою запорукою успішного розвитку діалектології є повнота емпіричної бази. Зафіксовані факти діалектної мови, незалежно від характеру джерела, завжди зберігають *новизну* (навіть за умови їх наявності в реєстрі діалектних свідчень), оскільки мовний елемент, окрім структурної, має інші важливі характеристики – функційні та часово-просторові (хронотопічні). Тому особливо цінним у діалектології залишається розширення кола одиниць діалектної мови, уточнення параметрів кожного елемента говірки, говору, окремого ареалу як складників цілісного діалектного континууму” [5, 145]. Щоб охарактеризувати одиниці окремого південнословоболжанського тексту як складники діалектної мови ми спробували представити їх у вигляді словника, фіксуючи абсолютно всі слова досліджуваного тексту, що, звісно, викликало багато питань, проте дало змогу з’ясувати: 1) загальну кількість лексичних одиниць, що функціонують у тексті; 2) частотність уживання кожної лексики; 3) форми окремого слова та частоту вживання кожної з них.

Проаналізувавши укладений за діалектним текстом словник, дійшли висновку, що зафіксований у ньому зразок говірки села Прелесне є надзвичайно близьким до української літературної мови. Проте низкою рис на різних мовних рівнях аналізований текст відрізняється від літературної норми. Так, на рівні фонетики, зокрема в системі вокалізму, у тексті привертають увагу такі особливості: 1) збереження голосного *o* в закритому складі: *Балба/соўка, виход’ній, в одної, воїна, до сих пор, конч’їла, ко’роўка, Пет’роўка, пирош’ки, по’одної, подм’їнаў, подро’стат’, по’том, При’вол’їе, При’вол’:а, про’ход, т’отка, йат’роўка*, хоч є і *Кирилїўна*; збереження голосного *e* в закритому складі трапляється рідше, але теж наявне: *со’с’ед, со’с’етка, с’ем*, хоч у цьому ж тексті, проте рідше, є і *с’їм*; 2) відповідно до очікуваного в літературній мові (українській чи російській) *e* часто виступає і: *б’їз, б’їсп’латно, д’їв’а’носто, д’їватий, д’їв’а’ц’от, д’їкабр’, інт’їр’есно, інт’їр’есне, у Крам’аторск’ї, м’їн’ї, н’їз’:а, н’їкарн’:а, с’їл’со’в’ет, с’їч’ас, йакан’їбут’*; 3) перехід голосного *u* в *i*: *бач’їла, брига’д’їр, ви’н’їсуйут’, до с’їх пор* (записано від діалектоносія молод-

шого віку, інформант старшого віку вимовляє *и*: до *сих* пор), за'конч'іли, з'нач'іт' (із шести зафіксованих випадків чотири – з *і*, два – з *и*), квар'т'іри, конч'іла, моло'т'ілка, м'іт'інг, на'с'іл'ство, спа'с'іба, ус'коч'іли, ч'істо, ч'і, ч'ім; зворотній перехід *і* в *и* аналізований текст репрезентує як поодинокий випадок: цилу'вали; 4) у наголошеній і ненаголошеній позиції *о* часто переходить в *а*: ви'капуват', за'капуват', па'гане, па'ганиї, па'гано, Сла'в'анскіи, ха'роша (10 випадків уживання), ха'роше, ха'рошиї (2 повтори), ха'рош'і (вжито 4 рази), хара'шо (у тексті трапляється 16 разів); водночас перехід *а* в *о* трапляється лише в одному випадку: кост'рул'а (пор. літературне *каструля* [ВТССУМ, 528]); 5) подекуди спостерігаємо перехід голосного *а* в *і*: н'іс'ат, н'ім'нац:атиї, т'іжолії; 6) зрідка виявляється перехід *е* в *и*: зум'л'а, сикри'тар', а також *и* в *а* (у власній назві): Балба'соўка (відповідно до *Билбасівка*); 7) у дієслівному корені трапляється відсутність чергування *о* з *е*: по'мол'ат'; 8) відповідно до прислівника *такечки*, відомого в літературній мові [ВТССУМ, 1427] та найбільш уживаного в тексті (4 випадки), виступають і фонетичні дублети *такичко* (тричі), *такечко* (1 випадок) і *такечка* (1 випадок).

У системі консонантизму аналізований текст виявляє такі риси: 1) злита вимова губних приголосних із наступним голосним: д'ів'а'носто, д'ів'атиї, д'ів'ац:от, н'іс'ат, н'ім'нац:атиї, н'ат'нац:атиї, хоч є і випадки заўй'аже"мо, не"ре"ўй'азка, н'й'атиї, н'й'атеро; 2) реалізація *и* як *і* в багатьох випадках засвідчує ще одну виразну рису зафіксованого мовлення – пом'якшену вимову шиплячого *ч*: ба'ч'іли, за'конч'іли, з'нач'іт', конч'іла, ус'коч'іли, ч'істо, ч'і, ч'ім; 3) у мовленні діалектоносія старшого віку наявна заміна *й* на *н* після губного *м*: м'н'асо, мн'асо'рубка; 4) у кінці слова та складу спостережено м'який *р*: сикри'тар', сахар'ку; 5) зафіксовано також перехід *ф* у *х* чи *з*: хун'дамент, хва'та.

Фіксування зразків діалектного мовлення за допомогою засобів фонетичної транскрипції дозволяє виокремити й низку цікавих акцентуаційних рис. Так, лексема *документи*, що трапляється в тексті 4 рази, в усіх випадках уживана з наголосом на другому складі до'кументи. Очевидно, впливом російської мови підтримуваний наголос у словах дру'га (тобто *інша*) та новий. Показовим є наголошування іменників І відм. у формі

мн. О. в.: *сапач'ками, стру'нами, сум'ками*. Напевне, за аналогією до цих форм спостерігаємо й наголос в іменнику II відм. О. в. мн.: *с фла'гами*. Специфічним є також наголошування слів *дол'жн'і* 'винні'; *праз'ники* – форма Н. в. мн. від розмовного *п'разник* [ВТССУМ, 1102]. У словах *ко'п'їйки, ко'п'їйок* від *коп'їйка* немає традиційного переміщення наголосу на останній склад, притаманного подібним формам в українській мові, пор.: *кні'жка* – *книжк'ї, книж'ок, гові'рка* – *говірк'ї, говіро'к* тощо.

Низку показових рис виявляє аналізований текст і на рівні морфології. Зокрема, функціонування дієслів у тексті демонструє такі риси: 1. В інфінітивних формах за частотністю вживання найбільш вираженою є наявність суфікса *-т'*: *брат'*, *вер'нут'*, *ви'капуват'*, *вичистит'* тощо. Припускаємо, що зіставлення частотності вживання інфінітивних форм із суфіксами *-ти* і *-т'* на підставі значної кількості південнословобожанських текстів цілком може виявити переважання саме форм із суфіксом *-т'*. 2. У системі дієвідмінювання привертає увагу наявність закінчення *-е* в III ос. одн. (*гу'де, за'ходе, п'їд'ходе, по'ложе, при'ходе, ух'вате, х'оде*) та твердого кінцевого *-т* у дієсловах III ос. мн. майбутнього й теперішнього часів (*да'дуть, пе'чуть*). Зафіксована також форма II ос. одн. *її'сиш*. 3. Наявна і так звана усічена форма дієслова (без кінцевого *-їє*) відповідно до III ос. одн. *отв'їча*. 4. У формах дієслів I ос. одн. відсутнє чергування: *ви'ход'у, по'сид'у*. 5. Спорадично трапляються випадки вживання дієслів I дієвідміни із закінченням дієслів II дієвідміни: *си'ре м'н'асо о'то на мн'асо'рубку'сами по'мол'ам'* //.

До послідовно виявлених ознак належить і відсутність чергування *к // ц* в іменниках М. в. одн.: *У Балба'соу'ки(ї) во'ни жи'ли // їа на 'виби'ук'ї ро'била / ў 'мене ро'бота була та'ка / лом / ка'їло / мо'лот / ло'пата // а по'том пос'л'їд'н'е ў'рем'а їа на 'вигонк'ї ро'била // ро'дилас'а їа ў Пет'ро'ук'ї*. Проте трапляються й іменникові форми, що засвідчують чергування приголосних цієї групи у відмінкових формах, напр., *з // з': по до'роз'ї*.

Зафіксовано також уживання закінчення *-ойу* у формі О. в. одн. іменника I відм. м'якої групи: *зим'л'ойу*, а також закінчення *-ом* (у двох випадках) в О. в. іменника II відм. мішаної групи: *сикрита'р'ом*. Іменник II відм. *го'лод* у Р. в. одн. вжито

із закінченням *-а*: *голода*, хоч інший іменник у тому ж відмінку оформлений із закінченням *-у*: *голосу*. Спорадично іменник І відм. у М. в. одн. набув закінчення *-и* паралельно до *-і*: *Ї Балба/соўки*. Очевидно, за аналогією до відмінкових закінчень іменників II відм. у Р. в. мн. (*голу/б'іў*) іменник І відм. у цій же відмінковій формі вжито із закінченням *-іў*: *т'отк'іў*. Хоч парадигма відмінкових закінчень іменників II відм. теж не є сталою. Вона, вочевидь, зазнала впливу російських говірок, що відбулося навіть у фольклорних зразках:

Ої там на 'гор'і / ої там на 'крут'ії /

Ої там же си'д'іло 'пару голу'б'іў //

Ої де ї шо не ў'з'аўс'а о'хотник стр'ілец' /

Убиў розлучиў же 'пару голу'беї //

(Уривок із пісні, яку заспівала Варвара Кирилівна Жищенко).

У системі відмінювання іменника виявлено також уживання закінчення *-і* в іменнику І відм. твердого різновиду відмінювання в Р. в. одн.: *коло 'хат'і*, а також те саме закінчення *-і* в іменнику II відм. М. в. одн.: *Ї Крама'торс'к'і*.

Окрім специфіки вираження відмінкових закінчень, в аналізованому діалектному тексті виявлено також приклади хитання в граматичній категорії роду. Так, іменник жін. р. *коробочка* [ВТССУМ, 576] у мовленні діалектоносія функціонує як іменник чол. р. – *коробочок*: *'Л'іл'а / а'ну даї о'цеї коробочок / о'тут / шо ма'лен'киї //*. І навпаки: іменник чол. р. *фарш* [ВТССУМ, 1529] у тексті є іменником жін. р.: *і ото си'ре м'н'асо 'фарша назі'вайец':а //*. У системі топонімів фіксуємо перехід назви прикметникового типу *Прел'есне* із категорії іменників сер. р. до категорії іменників жін. р. – *Прел'есна* (хоч *Привілля* – *Привол'іе*), причому зазначена назва репрезентує повну парадигму відмінкових закінчень, властивих говірковому прикметнику жін. р.: *Прел'есна, Прел'есної, Прил'ес'н'ії, Прел'есну, Прел'есної, у Прил'есної*.

У функціонуванні прикметникових та прислівникових форм привертає увагу стале оформлення найвищого ступеня порівняння за допомогою лексеми *'саміі*: *'саме 'глаўне, 'саме ст'рашне, 'саме бист'р'іш, 'саме 'луч':е*. Незначений займенник *хтось* в О. в. одн. у досліджуваному тексті має форму *'кимс'то*. Присвійний займенник *моя* у формі Р. в. одн. виступає із закінченням *-ей* (*мо'їей*), а форму М. в. одн. від питаль-

ного займенника *який* виражає флексія -ом: *ї́й йа¹ком*. Те саме закінчення зафіксоване і в М. в. одн. порядкових числівників: *ї́ трє¹т'ом*, *д'ів'атом*. У парадигмі відмінювання числівника *тисяча* привертає увагу закінчення -у (відповідно до літературного -а) в М. в. одн.: *в'ін по¹мер тис'ачу д'ів'а¹носто їто¹ром іл'і д'ів'атом*.

На рівні синтаксису цікавою є побудова словосполучення, у якому відповідно до форм Зн. в. у літературній мові виступають форми іменника та присвійного займенника в Р. в.: *дав свою фотографію – даў фотог¹раф'ійі сво¹йейі*.

Окремої характеристики заслуговує лексичний склад досліджуваного тексту. На підставі статистичного аналізу словника, укладеного за окремим діалектним текстом, було встановлено, що останній містить 3373 лексичні одиниці. Їх зіставлення з даними “Великого тлумачного словника сучасної української мови” [ВТССУМ] дозволило виявити, що 2630 із зафіксованих лексем (близько 78 %) – це слова і словоформи, що функціонують у літературній мові (у ВТССУМ їх подано без особливих позначок або з позначкою “розмовне”). Так, у сегменті розмовної лексики, наявної в тексті, об’єднано такі слова: *в'іц':іл'а* (пор. [ВТССУМ, 184]), *гар'мошка* (пор. [ВТССУМ, 223]), *дер'жат'* (*держати* – розм., ‘тримати з метою використання’) [ВТССУМ, 286–287], *заў'луб* (пор. [ВТССУМ, 380]), *здорово* ‘дуже, сильно’ (пор. [ВТССУМ, 455]), *мамка* – т. с., що ‘мама’ [ВТССУМ, 643], *о'так*, *о'там* [ВТССУМ, 865], *о'т'і*, *о'то* [ВТССУМ, 866], *о'тут* [ВТССУМ, 868], *п'ідгор'тати* [ВТССУМ, 951–952], *поздо'роўкатис'а* [ВТССУМ, 1020], *поса'дит'* (*посадити* – розм., ‘ув’язнити, позбавити волі’) [ВТССУМ, 1075], *п'разник*, *п'разнуват'* (*празнувати*) [ВТССУМ, 1102], *п'тичка* [ВТССУМ, 1187], *раненій* [ВТССУМ, 1201], *сил'ний* – *сил'на голо'доўка* (*сильний* – розм., ‘значний за силою впливу, величиною, розміром, розмахом, кількістю’) [ВТССУМ, 1315], *сил'но* ‘значною мірою, надто, надзвичайно’ [ВТССУМ, 1315], *спа'сат'* (*спасати* – т. с., що ‘рятувати’) [ВТССУМ, 1362], *ста'ноў'ат'* (*становіти* – розм., т. с., що ‘ставити’) [ВТССУМ, 1384], *ста'р'і* – (*старій* – розм., у значенні іменника ‘людина, що прожила багато років’; // т. с., що ‘батьки’ [ВТССУМ, 1385], *т'рошки* [ВТССУМ, 1480], *т'отка* (*тьотя* – розм., т. с., що ‘тіт-

ка') [ВТССУМ, 1488], *ухва¹тити* [ВТССУМ, 1522], *хва¹тат'* (*хвaтáти* – розм., т. с., що 'хапати') [ВТССУМ, 1558].

Поява частини лексики, зафіксованої в діалектному тексті, зумовлена відчутним впливом російської мови; вона об'єднує:

1) іменники: *л'аўгуст*, *л'бабушка*, *л'б'іл'ет*, *бол'ниці'а*, *брат'йа*, *вира'жен'йе*, *водопровоч'ік*, *воі'ен:иї*, *воз'можнос'т'*, *воі'на*, *воскр'е'с'ен'йе* (*воскр'і'с'ен':а*), *ўр'ем'а*, *ўстр'еча*, *год* (ужито 19 разів), *л'д'едушка*, *сахар'ок*, *свекла*, *с'ел'со'в'ет*, *скал'м'ейка*, *сол'с'ед* (виявлено 58 одиниць);

2) прикметники: *в'е'с'олиї*, *в'ел'іка* (*в'ел'іка о'т'еч'еств'е-на:а* воі'на), *ўкуснії*, *г'лаўнії*, *го'д'ічнії*, *госу'дарствен'иї*, *гражд'анс'киї*, *л'должн'і* ('винні') (19 одиниць);

3) дієслова: *бол'тац':а*, *л'вистройіт'* ('вибудувати'; пор., *ві'строїти* – 1) 'ставити в ряд, шикувати'; 2) діал., 'гарно, святково одягати кого-небудь' [ВТССУМ, 155]), *жи'лайу*, *зан'імац':а*, *за'помнили*, *пи'тац':а* 'харчуватися' (від рос. *пита́ться*), *поб'ідит'*, *поди'мац':а*, *пожи'лали*, *позна'комилис'*, *л'помнит'*, *пон'іма'т'*, *пост'ройіт'*, *л'почитуват'* ('поважати'; пор., *почи́тувати* 'читати час від часу' [ВТССУМ, 1097], *л'почитувати* 'читати' [Онишкевич 2, 129]) (31 одиниця); дієприкметники: *пост'ройена*, дієприслівники: *смот'р'а*;

4) прислівники та прислівникові сполуки: *б'ісп'латно*, *в'ез'д'е*, *во в'р'ем'а*, *ўп'ер'от*, *ўс'ігда*, *то'да*, *тоже*, *трудно'вато*, *т'ажело*, *хара'шо*, *ш'ч'ас* (21 одиниця);

5) числівники: *ўто'риї* (*ўто'рої*), *дво'їих*, *д'ів'а'носто*, *л'п'ервиї*, *л'п'іі'с'ат*, *с'ем*, *ш'іі'с'ат* (7 одиниць);

6) займенники: *ўс'о*, *л'ета* (*л'ето*), *л'убийе*, *л'самий* (*л'саме*) (у поєднанні з прикметниками та прислівниками для утворення форм найвищого ступеня порівняння: *л'саме бист'р'иш*, *л'саме г'лаўне* тощо), *л'самойе* (*те л'самойе*), *та'койе*, *тот* (7 одиниць);

7) прийменники: *л'воз'л'е*;

8) частки: *во*, *вот* (уживане для підведення підсумку до сказаного), *ўрод'і*, *да* (ужито 57 разів), *л'даже* (5 одиниць);

9) сполучники: *л'йес'л'і* (*л'йес'і*), *л'і'і*, *но*, *л'пото'му*, *л'тойес'т'*, *ч'ім* (6 одиниць); а також а) форми ввічливості (*л'досв'ідан':а*, *л'по'жалуста*, *л'спад'с'іба*); б) вставні слова (*ка'жис'*, *ка'н'ешно*, *на'в'ерно*); в) присудкові слова (*л'надо* (-а), *л'н'із':а*); г) імена по батькові (*л'Констан'т'інович*).

Показово, що в аналізованому тексті лексеми, запозичені з російських говірок, часто функціонують як паралелі до укра-

їнських відповідників, причому з кількісним переважанням останніх: *ўс'о* (10 випадків уживання в тексті) // *ўсе* (19 випадків уживання в тексті) (далі в дужках зазначено лише цифри на позначення частотності вживання відповідних одиниць у тексті); *о'т'еу* (1 р.) // *па'наша* (1 р.) // *бат'ко* (12 р.); *ета* (*ето*) (4 р.) // *цеї* (*ц'а, це, ц'і*) (42 р.); *йес'т'* (3 р.) // *йе* (6 р.); *вот* (3 р.) // *ос'* (5 р.) // *от* (31 р.); *то'да* (1 р.) // *то'д'і* (27 р.); *іл'і* (4 р.) // *а'бо* (3 р.) // *чи* (*ч'і*) (11 р.). До більшості українських лексем у тексті взагалі немає російських відповідників, напр., *дуже* (15 р.) // *очень* (у тексті не вжито жодного разу), хоч маємо і протилежні співвідношення, коли переважають російські паралелі, а українські або взагалі відсутні, або мають нижчий рівень частотності вживання, зокрема: *да* (частка стверджувальна, рідше питальна) (57 р.) // *так* (--) ; *год* (19 р.) // *р'ік* (--) ; *йес'л'і* (*йес'і*) (3 р.) // *йаки'чо* (--) ; *но* (1 р.) // *але* (--) ; *ро'д'ім'ел'і* (12 р.) // *бат'ки* (5 р.); *моло'д'ож* (4 р.) // *молод'* (1 р.); *тот* (9 р.) // *той* (4 р.). Найвні приклади, коли кількість російсько-українських відповідників є однаковою, без переважання одиниць якоїсь із мов: *охотник* // *стр'ілець*; *та'койе* // *та'ке*; *трудно'вато* // *трудну'вато*; *йа'іч'ки* // *йа'іц'а*; *кр'осна* // *хр'осна*; *кр'осний* // *хр'осний*.

Унаслідок аналізу пропонованого діалектного тексту також встановлено, що він є цінним і для ономастики, бо містить: 1) власні імена, причому як офіційні, літературні, так і їхні розмовні відповідники: *Вар'вара* – *Вар'а*, клична форма *Вар'*; *Кате'рина* – *Кат'а*; *Йул'а*; *В'іктор* – *Віт'ка*; *Іван*; 2) прізвиська, прізвиська, утворені від прізвиськ: *Жишченко*; *Чаїченкова*; 3) назви міст, сіл, районів: *Крама'торск*, *Пет'роўка*, *Прел'есна*, *Прівол'йе*, *Слав'анский*; 4) назви релігійних та інших свят: *Паска*, *п(')ервий маї*.

Окремі лексеми в тексті можуть становити інтерес для соціолінгвістики як елементи мови різних професійних груп, зокрема це слова *вибиўка*, *вигонка*, *зрейдер*, *каїло*, *коток*, *кран*, *лом*, *ло'пата*, *молот*, *моло'т'ілка*, *окалач'уват'*, *фа'сонка*, *фор'моўка*, *ц'іп'я*: *йа на'вибиўк'і* робила / *ў'мене робота була та'ка* / *лом* / *каїло* / *молот* / *ло'пата* // *да* / *за'вод* / *Л'ен'іна* / *фа'сонка* два // *отак'во* йа'му йак *вирийут' зрейдером* / *а то'д'і нас спус'кайут' по крану ту'ди* // *фор'моўка* була / *т'ажола робота була* / *а по'том пос'л'ід'н'е ўрем'а йа на'вигонк'і*

ро⁰била // о⁰то рос:тел'али колос¹ки до колос¹к'й⁰ // а по⁰том
ц'і⁰п⁰й⁰ами о⁰то поб'й⁰ут' / а по⁰том кот¹ком о⁰то похо⁰дили //
так зер⁰но ока⁰лачу⁰вали //.

Частину лексем, репрезентованих у тексті, зафіксовано на сьогодні у відомих лексикографічних джерелах із позначкою “діалектне”: *ўго⁰род* – діал. ‘горód’ [ВТССУМ, 116], *посл'ідн'й* – діал., заст. ‘остáнній’ [ВТССУМ, 1079], *с'вайба* – діал. ‘весілля’ [ВТССУМ, 1296], *с'к'іки*, *с'к'іко* – займ., діал. ‘скі́льки’ [ВТССУМ, 1330], *т'іки*, *т'іко* – присл., діал. ‘ті́льки’ [ВТССУМ, 1453] тощо. Близьким до виявленого *с'к'іки*, *с'к'іко* є і властивий для досліджуваної говірки займенник *с'т'іки*, поширений у воронезьких говірках [Авдєєва 2, 216], пор. також *стіко* в цих же говірках [Авдєєва 2, 216] та *с'т'іл'ко* – у східнословобожанських [СДЛЛ, 186]. Зафіксований у тексті прислівник *токо*, що пов'язаний як із діалектним *т'іко*, *т'іки*, так і застарілим, діалектним *ті́лько* [ВТССУМ, 1454], вочевидь, походить із поліських говірок [Лисенко, 214; Аркушин 2, 203].

Як бачимо, діалектні лексеми, які трапляються в аналізованому тексті, відомі й в інших суміжних та віддалених українських говірках, про що свідчить зіставлення із даними діалектних словників. Так, дієслово *ўд'івац':а* (*ўд'іц':а*) відоме і в правобережнополіських (*вд'іти*, рідше *вд'ім'* ‘вдягнути на себе одяг’ [Никончук, 20]), східноподільських (*ўд'іватис'а*, *ўд'іватис'* [Березовська, 38–39]), лемківських говірках (*ўд'івати*, *ўд'іти* ‘одягати’, ‘взувати’ [Турчин, 38]), пор. також іменники *ўд'ігало* ‘придане нареченої у вигляді одягу’ у східнословобожанських говірках [Магрицька, 25], *ўд'агачка*, *у⁰д'агачка* ‘одяг’ – у південнословобожанських [рукописні джерела]. Дуже близьким до південнословобожанського *зд'івац':а* є зафіксоване на Лемківщині дієслово *здзіватися* ‘знущати-ся’ [Турчин, 121], пор. також фонетичне оформлення лексем *здзіди*, *ззіди* ‘нез'ідені залишки сіна’, *здзісти* ‘з'істи’ у воронезьких говірках [Авдєєва 1, 144–145], *із':іди*, *із':істи* – у південнословобожанських [рукописні джерела]. Іменник *кал'ідор*, який трапляється в аналізованому тексті, відомий і в говірках на сході Слобожанщини [СУСГ, 91; СДЛЛ, 72]. Південнословобожанський займенник *л'убіі* ‘будь-який’ є, очевидно, запозиченням із центральних та західних українських говірок, оскільки він є також у словниках полтавських [Сизько, 24],

бойківських [Онишкевич 1, 421], буковинських [СБГ, 268] говірок. Відоме це слово і в західнополіських говірках, де л'убій, л'убе 'про м'ясо без жирних шматків' [Аркушин 1, 295].

За даними аналізованого тексту виявлено чимало спільного з іншими українськими говірками і в прислівниковій парадигмі. Так, прислівник *нап'ешу* поширений і в східнослов'янських [СУСГ, 135], воронезьких [Авдєєва 2, 27], західнополіських [Аркушин 1, 336] говірках, *нашо* – у гуцульських [Піпаш, 114] та воронезьких [Авдєєва 2, 37]. Від розмовного українського *отак* [ВТССУМ, 865], очевидно, походять виявлені в південнослов'янському тексті *отак'во*, близьке із воронезьким *отаково* [Авдєєва 2, 68], західнополіським [Аркушин 2, 18] і буковинським [СБГ, 372] *отакó*, та *о'такечки* (пор. із воронезьким *отакічки*) [Авдєєва 2, 68]. Лексема *тако* сягає гуцульського й буковинського *такó* 'отак' [Негрич, 166], 'ось так' [СБГ, 537]. Зменшено-пестливою формою від загальноновживаного *так* є зафіксоване в тексті *такичко* (*такечко*, *такечки*, *такечка*), відоме також і у воронезьких говірках (*такічко*, *та́кочки*) [Авдєєва 2, 224]. Прислівник *пош'тишо* пов'язаний із середньонадніпрянським, зокрема полтавським, *пошти́* [Сизько, 34], що функціонує і в східнослов'янських говірках: *почті́* 'майже' [СУСГ, 174]. Імовірно із західних українських говірок постала виявлена в досліджуваному тексті лексема *тамечки*, ареал поширення якої засвідчено в гуцульських говірках [ГГ, 181]. Окрім того, у південно-західних діалектах відзначено низку фонетично близьких до цього прислівника номінацій: *та́мички* – у наддністрянських [Шило, 249], буковинських [СБГ, 538], *та́мечкі* [Негрич, 166], *та́мечка* [Піпаш, 188] – у гуцульських говірках. У лексикографічних працях, що репрезентують лексику південно-східних українських говорів, теж зафіксовано низку майже співзвучних лексем: *та́мички*, *та́мичко* [Поповський, 52; СУСГ, 202], *та́мочки* [СДЛЛ, 190; СУСГ, 202], *та́мечки*, *та́мечко*, *та́мочки* [Авдєєва 2, 225]. Очевидно, що всі ці відповідники утворені від прислівника *там*. Аналогічно від прислівника *тут* утворені зафіксовані в аналізованому тексті лексеми *тутечки*, *тутечко*, перша з яких відома і в східнослов'янських [СУСГ, 210; СДЛЛ, 196] та воронезьких [Авдєєва 2, 239] говірках, у сучасній українській мові належить до розмовної лексики [ВТССУМ, 1487], а друга – у проаналізованих

нами лексикографічних джерелах не виявлена. Відповідниками до зазначених лексем є західнополіські прислівники *ту́тичка*, *ту́тичк'і* [Аркушин 2, 214]. Із значенням ‘додатково до того самого; знову, заново, повторно’ функціонує в тексті прислівник *ше*, що зафіксований також у буковинських говірках [СБГ, 661]. У бойківських говірках ця лексема функціонує як вигук, яким відганяють корів [Онишкевич 2, 380]. Прислівник *йакичко* (від як) відомий і у воронезьких говірках [Авдєєва 2, 304].

Південнословобожанський займенник *н'їч'о* виявив тісні зв'язки із буковинським *нічó*, *нічóб* [СБГ, 337], львівським [Лексикон, 491], гуцульським *нічó* [Піпаш, 118], поліським *ничó* [Лисенко, 137] та закарпатським *н'їч* ‘нічого’ [Сабадош, 208]. Широко вживаною в аналізованому тексті виявилася лексема *шо* (88 випадків уживання в ролі займенника, сполучника, частки). Відома вона не лише в південно-східних [Поповський, 51] та суміжних російських [Авдєєва 2, 295], але і в північних західнополіських [Аркушин 2, 272] та південно-західних українських говірках, зокрема зафіксована у львівських [Лексикон, 816], гуцульських [Піпаш, 227], рідше – у бойківських [Онишкевич 2, 396]. Ця ж лексема є складовою уживаного в тексті займенника *шото*, та зафіксованого також у західнополіських говірках [Аркушин 2, 273]. Сполучник *шоб* (*шоп*) функціонує не так активно, проте є цілком закономірним для системи південно-східних говірок [Поповський, 51; Авдєєва 2, 295].

Числівник *первий*, виявлений у цій південнословобожанській говірці, не є механічним запозиченням із російської мови. Останній активно функціонує в інших південно-східних, зокрема в східнословобожанських [СУСГ, 157; СДЛЛ, 124–125], південно-західних (закарпатських [Сабадош, 220], гуцульських [ГГ, 145; Негрич, 130], наддністрянських [Шило, 196], буковинських [СБГ, 396]), північних західнополіських [Аркушин 2, 35] говірках, засвідчений і в українських літературних казках ХІХ століття [Крашеніннікова, 29]. Причому в багатьох західних та північних говірках *первий* має значення ‘двоюрідний’: *перва сестра*, *первий брат* [Піпаш, 134; Шило, 196; ГГ, 145; Негрич, 130; Аркушин 2, 35; СБГ, 396]. Як і в східнословобожанських [СУСГ, 181], у південнословобожанських говірках зафіксовано дієприкметник *ранитий* (пор. *р́анений* у сучасній українській мові [ВТССУМ, 1201]). Дієприкметник *хришчона*, ймовірно, сягає західнополіського *хришчóна* ‘те саме, що хресна мати’

[Аркушин 2, 214]. Паралельно до заперечної частки *н'ї* (10 випадків уживання) виявлена, хоч і рідше вживана (6 фіксацій), частка *н'е*, що відома також у західнополіських [Аркушин 1, 346], буковинських [СБГ, 333–334] говірках, а також на Львівщині [Лексикон, 489]. У закарпатських говірках *н'е* ‘вигук, яким відганяють корову, теля’ [Сабадош, 207].

Кілька лексем із досліджуваного південнослов'янського тексту не були виявлені в проаналізованих лексикографічних джерелах, зокрема *ц'їпїа* ‘ціпи’, *х'тознєчка* (пор. *хтозна*, *хтозні*, *хтозня* ‘хто знає’ [Авдєєва 2, 262]), *їякто* ‘якось’, *їякїйс'а* ‘якийсь’.

Окрім того, привертають увагу сталі сполучення слів, що в південнослов'янському тексті мають окремі значення: *так і так* (про виклад якоїсь справи), *п'їшла соб'ї* ‘пішла’, *само собою* ‘мимоволі, природно, без зовнішньої допомоги’, *проходу не б'удут' дават'* ‘будуть набридати, постійно чіплятися’, *н'їч'о н'їйак* ‘зовсім нічого’, *запаху не обн'ухайєс'а* ‘надзвичайно ароматний’ (про страви, зокрема про паску).

Отже, південнослов'янський діалектний текст має значний потенціал для характеристики діалектних одиниць цього континууму на різних мовних рівнях. Уважне прочитання й аналіз таких джерел дослідження в загальноукраїнському контексті дозволить не лише констатувати наявність чи відсутності явищ окремих типів, але й виявити загальні тенденції формування й розвитку мови південнослов'янського ареалу.

1. Волошинова М.О. Лексика харчування в діалектному тексті // Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.

2. Глібчук Н.М. Явища міжчастиномовної омонімії в діалектних текстах (на матеріалі записів із с. Волосянка Сколівського р-ну Львівської обл.) // Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.

3. Гороф'янюк І.В. Мовні засоби реалізації просторово-часового континууму в діалектному тексті // Мовознавчий вісник: Зб. наук. пр. Вип. 18. Черкаси. 2014.

4. Гримашевич Г.І. Транспозиційний потенціал прислівника в діалектному тексті // Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.

5. Грищенко П.Ю. Про один тип джерел сучасних діалектологічних студій // Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.

6. Грищенко П. Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії // Павлюк М., Робчук І. Українські говори Румунії: діалектні тексти. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто. 2003.

7. *Кобиринка Г.С.* Діалектні тексти як джерело дослідження акцентної системи // Діалекти в синхронії та діяхронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.

8. *Коваленко Н.Д.* Вияв багатоплановості фразеологічної одиниці в діалектному тексті // Діалекти в синхронії та діяхронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.

9. *Мартинова Г.І.* Вербалізація менталітету середньоадніпрянців у діалектному тексті // Діалекти в синхронії та діяхронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.

Авдєєва	<i>Авдєєва М.Т.</i> Словарь украинских говоров Воронежской области: в 2 т. Воронеж. 2008–2012.
Аркушин	<i>Аркушин Г.Л.</i> Словник західнополіських говірок: у 2 т. Луцьк. 2000.
Березовська	<i>Березовська Г.Г.</i> Словник назв одягу та взуття у східно-подільських говірках. Умань. 2010.
ВТССУМ	<i>Великий</i> тлумачний словник сучасної української літературної мови (з дод. і доп.) / Голов. ред. В.Т. Бусел. К. 2005.
ГГ	<i>Гуцульські</i> говірки. Короткий словник / Відп. ред. Я. За-кревська. Львів. 1997.
Крашеніннікова	<i>Крашеніннікова Т.В.</i> Короткий словник діалектизмів українських літературних казок XIX століття. Дніпропетровськ. 2008.
Лексикон	<i>Хобзей Н., Сімович К., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г.</i> Лексикон львівський: поважно і на жарт. Львів. 2012.
Лисенко	<i>Лисенко П.С.</i> Словник поліських говорів. К. 1972.
Магрицька	<i>Магрицька І.</i> Словник весільної лексики українських східнособожанських говірок (Луганська область). Лу-ганськ. 2003.
Негрич	<i>Негрич М.</i> Скарби гуцульського говору: Березові. Львів. 2008.
Никончук	<i>Никончук М., Никончук О., Доброльозжа Г., Гримаше-вич Г.</i> Назви одягу та взуття правобережного Полісся. Житомир. 1998.
Онишкевич	<i>Онишкевич М.Й.</i> Словник бойківських говірок. К. 1984.
Піпаш	<i>Піпаш Ю.О., Галас Б.К.</i> Матеріали до словника гуцуль-ських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). Ужгород. 2005.
Поповський	<i>Поповський А.М.</i> Значення південноукраїнських сте-пових говорів у формуванні літературно-національної мови: Навч. посібник. Дніпропетровськ. 1989.
Сабадош	<i>Сабадош І.В.</i> Словник закарпатської говірки села Сокир-ниця Хустського району. Ужгород. 2008.
СБГ	Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н.В. Гуйва-нюк. Чернівці. 2005.
СДЛЛ	<i>Сікорська З.С., Шевцова В.О., Шутова Л.І.</i> Словник діалектної лексики Луганщини. К. 2002.

Сизько	<i>Сизько А.Т.</i> Словник діалектної лексики говірки села Кишеньок (Кобеляцького району Полтавської області). Дніпропетровськ. 1981.
СУСГ	<i>Словник українських східнословобожанських говірок</i> / К. Глуховцева, В. Лєснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. Луганськ. 2002.
Турчин	<i>Турчин Є.Д.</i> Словник села Тилич на Лемківщині. Львів. 2011.
Шило	<i>Шило Г.</i> Наддністрянський регіональний словник. Львів. 2008.

IMPORTANCE OF SOUTH SLOBODA DIALECT TEXTS FOR LINGUISTICS STUDIES

An attempt to show what kind of information on different linguistic levels can be contained in South Sloboda dialect texts, which were written down mostly in the southern and northern regions of Kharkiv and Donetsk regions at the end of the XX–XXI centuries, is made in the article. The author analyses the issue of correlation of different-level peculiarities of analysed texts with the main characteristics of other Ukrainian dialects and literary language. Prospects of research of South Sloboda dialect texts are also outlined.

Лінгвогеографічний підхід до репрезентації діалектного тексту

Діалектний текст – це простір природної реалізації говіркових явищ, засіб фіксації та збереження важливої для дослідників інформації про реальні процеси, що пронизують діалектне мовлення й говірки як одну з форм існування національної мови [9, 15]. Діалектні тексти мають незаперечну евристичну цінність, оскільки вони не просто відтворюють реальне співвідношення структурних елементів говірки, їх синтагматичні зв'язки, квантитативні характеристики, виразний поділ одиниць за частотою їх використання в говірковому мовленні [10, 9], а й репрезентують позалінгвальну дійсність, мають велике пізнавальне значення. Саме через це кінець ХХ – початок ХХІ ст. позначений бурхливим розвитком діалектної текстології [3; 5; 6; 7; 8; 16 та ін.]. Майже в кожному дисертаційному дослідженні з діалектології української мови в додатках вміщено діалектні тексти з досліджуваних ареалів. Матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій діалектологи оформляють у вигляді окремих посібників для занять із української діалектології у ВНЗ [12; 14].

Текстологічно сучасні східноподільські говірки представлені так: записи 21 говірки вміщені в збірнику “Говірки Черкащини” за редакцією Г.І. Мартинової [7], 4 говірок – у хрестоматії діалектних текстів очевидців голодоморів “Палає пам'яті свіча. Вогонь – не згас” І.В. Гороф'янюк [13], 23 – у додатках до кандидатської дисертації Г.Г. Березовської [1], 41 – у колективній монографії “Говірки історичної Уманщини і суміжних земель” [4], 10 – в навчальному посібнику “Українська діалектологія” Г.Г. Березовської [2].

Матеріал записано відповідно до мети й завдань конкретного дослідження, при цьому аналіз фонетичного, фонологічного, морфологічного чи синтаксичного структурних рівнів потребує залучення чималої кількості текстів на будь-яку тему, запропоновану експлоратором, або на яку сам переходить діалектоносії. Як правило, це розповіді про історію села та його

назви, про працю в колгоспі й одноосібне господарювання, про будівництво хати, домашнє господарство, сільський побут, різні види господарської діяльності, ремесла, традиційну духовну культуру, освіту.

В українській текстографії усталилася традиційна подача матеріалу: паспортизація інформації (назва села, дані про інформанта: прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, освіта, професія) та запис загальноприйнятою транскрипцією, описаною в передмові. Тематичні тексти, наприклад, про полонинське пастухування (укладач Т.О. Ястремська), звичаї та обряди, в яких використовують одяг та взуття (Г.І. Гримашевич, Г.Г. Березовська), та ін. подані за цією ж схемою. Останнім часом до надрукованих текстів додають записи на цифрових носіях, як наприклад, у працях Г.І. Мартинової та І.В. Гороф'янюк. Такий спосіб представлення говірки уможливує подальші діалектологічні студії.

І.В. Гороф'янюк у хрестоматії діалектних текстів очевидців голодоморів використовує іншу форму подачі матеріалу з огляду на призначення книги не лише для філологів, а й пересічного читача: подано затранскрибовані тексти та паралельно наведено розповідь інформантів засобами української графіки з максимальним збереженням говіркових особливостей [13, 6].

У книзі “Східноpodільський родильний обряд: лексикографічний та текстовий описи” ми виробили власний підхід до репрезентації записів обрядових текстів. Матеріал зібрано за єдиним питальником у 116 говірках східних районів Вінниччини, західних – Черкащини, північних – Одещини та північно-західних – Кіровоградщини. Назви етапів обряду, обрядодій, учасників і реалій, пов'язаних із обрядом, укладено в словник, а розлогі відповіді на питання “Як відбувався обряд?” і под. винесено в тексти. Таке представлення матеріалу має недолік – ускладнює цифровий запис на один диск. Але водночас дає багато переваг для майбутніх досліджень говірок на всіх структурних рівнях, оскільки відповіді лише на одне запитання відображають панораму діалектних явищ у всіх обстежених говірках.

Дослідники східноpodільських говірок зауважують, що їх можна схарактеризувати як різнодіалектну стихію: “зі сходу на них “тиснуть” середньонадніпрянські говірки, з півночі – накладаються південно-волинські ареали, з півдня – степові” [1, 180]. Лінгвогеографічне опрацювання лексики східнопо-

дільських говірок дало змогу констатувати, що на фонетичному, морфологічному та акцентуаційному рівнях вони є типовими подільськими, хоч і зазнають впливу сусідніх говорів. Тому, репрезентуючи діалектні тексти, ми намагалися групувати їх за географічним розташуванням говірок: західні, центральні, східні, що дозволило досягти відображення ареальної диференціації досліджуваного континууму. Де-факто це є карти різних діалектних явищ, покладені на текст. Для прикладу наведемо тексти, що є відповіддю на запитання “Як називалася перша купіль дитини? Коли і як дитину купали вперше? Що при цьому робили і говорили? Куди виливали воду?”, із західних, центральних і східних говірок. Різноманітні розповіді засвідчують аналогічність проведення самої обрядодії, а мовне оформлення передає особливості говірки. Така репрезентація діалектного матеріалу дозволяє простежити особливості фонетичного, морфологічного, лексичного та синтаксичного рівнів.

Крайні досліджувані західні східноподільські говірки, як правило, зберігають тверду вимову [p] відповідно до м'якого [p'] у загальнонародній мові, про що зауважував Ф.Т. Жилко [11, 125]. Чимдалі на схід досліджуваної території з'являється кореляція твердості / м'якості приголосних [p] : [p'], що виразно демонструють тексти:

західна говірка:

йак ку^пали ди^тину у^першиї раз / б^рали з^начит із'іл':а / к'в'іти / т'рави / р'ізні / л'у^бисток / м'йату / рум'йанок / їки^дали / їс'ак'і та^к'і / шоб ди^тина бу^ла здо^рова і кра^сива / да^же н'іс'н'а та^к'а йе / ку^пала ме^не ма^ти / у со^лодк'ім мо^лоц'і / і ме^д ки^дали // ди^тину н'ісл'а ку^пе^л'у роз^мас'т'уїут' нош^жки / шоб^н **п'рамо** / і цим по^вивачом за^по^виваїут / шоб не^н бу^ло кара^кате / так во^но жа^хайїц'а / в'із'ме ки^не |руч^ку / і са^ма се^нбе буди^т / а н'і по^ца^ра^пайїц'а / а так во^но спо^вите і спит (Трост.).

центральна говірка:

ти^пер у^п бол'н'їц'і ку^пайут / йа ї^дома ку^пала / |першиї |куп'іл' / б^рали |во^ду / шоб бу^ла |перша во^да / шоб ни |ду^же га^рача / п^робували |вишче |л'ікт'а / йак'шо не^н |ду^же не^нче / то^д'і сти^лили пи^л'оночку у^п ко^риц':і / і пи^л'оночку скла^дали на |четве^ро п'ід го^лоу^ку к'лали / і пи^л'оночкоу у^пкутували то^нен'койу ди^тину / |во^ду вили^вали п'ід ро^д'уче |дере^во / шоб ди^тина ро^сла / шоб н'іх'то но^гами не^н хо^ди^в (Мог.).

східна говірка:

коли приносили ди'тину з ро'д:ома / то'д'і купали перше / на до'лон'у к'лали ди'тину / поли'вали йі'йі во'дичкойу з'разу / це по'ка була куп'іл' / кожін ден' то'д'і купайут' ди'тинку / шоб' луч:е спало / воду т'реба вили'вати туди / де л'уди не' ход'ат' // ўстро'м'л' айут' л'ікт'а у воду / не"ре"в'іп'айут' / у гар'ач'йі купати не' можна / шчоб не' спик'лос'а / п'ід'го'лову к'лали по'душе"чку / шоб' чут' вишче"н'ко бу'ло (Тал.).

Дослідники східноподільських говірок зауважують, що в дієсловах 3 ос. одн. і множ. кінцевий [т'] диспалаталізується. Зіставлення текстів із різних східноподільських ареалів дає можливість укладати, що така риса найчастіше виявляється в західних досліджуваних говірках, у центральних – уже непослідовно, у східних – відсутня. Наприклад,

західна говірка:

ди'тину ўперше купали чере"с с'ім дн'й'у / коли ўже забрали до'дому / кип'я'тили воду / йа'ка з'вец'а купил' / зали'вали ў ко'рито і ки'дали т'рошки марган'цу / сти'лили пил'онку / ло'жили на ц'у пил'онку / го'б'мотували і ло'жили на ц'у пил'онку / об'х'л'упували те"п'лен'койу во'дичкойу / і ма'ма ц'у ди'тинку м'ірайе / ручку / но'шку / го'во'рили / шоб' було и'часливойу і ро'сти / ди'тинко / ви'майут' ди'тинку с'куп'іл'у / ло'жат на л'іжку / за'мотуйут у пил'онку і ўс'о / коли ди'тину купайут увече"р'і / то вили'вайут' воду аж'рано / з'вечора не"можна / там / де ни'ход'ат' но'гами / б'іл'а хати у са'дочку (ВелМ.).

центральна говірка:

перша куп'іл' ди'тини у тої ден' / коли во'на ро'дилас'а / ди'т'а купайут' у т'равах / л'убистку / чир'ід'і / хто шо'ма'йе / купайут' ўпил'ус'ц'і:і / прочи'тати оч:е"наш / ску'пати / і куп'іл' / на дру'ий ден' вил':ати п'ід'ро'д'уче'дере"во // куп'іл' ва'рилас'а у бан'аку / чи ў каст'рул'і / то'д'і про'ц'ід'увалос'а / і купали ди'тину / йак'буде'крепкий'куп'іл' / ў ди'т'ати ро'с'пар'уйу'ц'а к'істоч'ки / во'но ста'вало ўсе на сво'йе'м'ісце (Х.).

східна говірка:

купил' / купил' за'вар'ували / во'дичка тил'ен'ка / пири'хрест'ат' / но'чови / ї ле"ген'ко ў пил'ушиц':і кла'дуть / бо йак'го'ле / то жа'хайец'а / а по'том п'ідли'вайут' тил'ен'койі / так ї купали / вили'вали дес'п'ід'дери'во (Лук.).

На граматичному рівні в досліджуваних говірках виявлено зміни роду лексем, причиною яких, на думку дослідників перехідних говірок, є міждіалектна взаємодія [17, 41]. Оскільки східноподільські говірки контактують із середньонадніпрянськими, то їх можна вважати перехідними. Зауважимо, що явища зміни граматичного роду лексем спостережено на всій досліджуваній території, зокрема тексти фіксують вживання лексеми *купіль / купиль* у жіночому і чоловічому родах: *при'воз'ат' із ро'д:ому ди'тинку / баб'ка / чи там хто / поку'пали / щоб не' голій' куп'іл' бу' / кв'іточ'ки / з'іл' ачко' кидали і щоб не' чистий' бу' / купил' / розмас'тили / ди'тинку спо'вили / а купил' / вилили п'ід ро'д'уче' дере'во / ку'пали' рано і ў'вече'р'і / два'рази ў'ден' // воду вили'вали п'ід' дере'во (Тарн.); куп'іл' ди'т'ачий' / ди'тину ку'пали ў'перше за' ти'жден' / н'ісл'а' род'і'у / у во'ду за'вар'ували л'убисток / ро'машку / че'ре'ду // ку'пали у нас'тойі тра'у / у м'йат'і // при ц'о'му гово'рили' росточ'ки / росточ'ки // во'ду вили'вали / або ў'мис'к'і оста'л'али / або ў'в'ідро вили'вали / а вили'вали то'д'і ў'ранц'і // у'же ко'ли сон'це зай'шло / то куп'іл' не' можна вили'вати / на гн'ії (Пал.); ди'тину ку'пали ў'перше на дру'гий ден' / н'ісл'а' род'і'у / ро'билас' купил' / за'парували тра'ву че'ре'ду ў'бано'ц'і / лили те'п'лен' кой' во'дич'ки / нас'п'ід кл'али те'п'лен' ку' не'л'онку // (Рос.).*

У східноподільських говірках іменники I та II відмін не диференційовані на групи. В Ор. в. одн. іменники м'якої та мішаної груп набувають закінчень твердої. У наведених текстах спостерігаємо це на прикладі лексем *л'ікт'ом, по'вивачом, дн'ом*.

Така форма представлення діалектного матеріалу дозволяє простежити і лексичну варіативність. Наприклад, на позначення ромашки лікарської, *Matricaria chamomilla*, яку використовували для заварювання купелю немовляти, у досліджуваних говірках зафіксовано загальнонародну лексему *ро'машка* (більшість обстежених говірок) та *рум'янок* (Трост., Черп.): у з'іл'і т'іки ку'пали ди'тину // д'і'чинку ў'л'убистку / щоб' хло'пц'і л'убили // ў'купил' ки'дали рум'янок / з'р'іли' воду / ў'печ'і со'ломойу // наг'р'іли тро'хи / щоб' було те'п'лен'ке / ру'койу погл'ад'іла / замо'тала у не'л'уше'чку / щоб не' голе'кла'сти / бо во'но жа'хайц'а / пот'рошки п'ідли'вайут' / щоб бу'ла ти'п'л'ішча // во'ду вили'вайут' дес' п'ід' дере'во / щоб л'уди не' хо'дили // по' захо'ду сон'ц'а не' можна (Черп.). На позначення череди, *Bidens tripartite* L., напар якої викорис-

товують для приготування купелю, у досліджуваних говірках зафіксовано синоніми **че"ре"диц'а**, **че"рида**, **р'іжки**, **д'ідов'і вош'і**, **бабин'і вош'і**: купали ўже на т'рет'ій ден'чи на че"твертий таме"чки / і воду та"ко / шоб л'ітн'а була / м'ірали те"мпе"ра"туру // ўсувати л'ікот' т'реба було / кидали туда з'рош'і / кидали золото / кидали л'убисток / **че"риду** / шоб не" було п'ришчик'іў чи рани / і воду не" виливали не" де по"пало / а виливали п'ід дере"во / шоб по н'ій не" ходили по т'ій во"д'і / шоб дере"во хара"шо рос'ло (Пер.); купе"л' положе"но нагр'івати / кидати туди т'раўку / йа"ка ѝе / **че"ре"диц'а** / дуже успо"к'ілливе і п'робували / шоб не" ки"п'іў / а коли ўже куп'іл' роз'водили / то п'робували / мо"чали л'ікот' з руки / йак'шо не" га"рачий / з"начит' ха"роший дл'а дитини куп'іл' / н'і не" можна / дитина дуже рос'паруїц'а / ста"їе плакати / не" можна (Ст.), рано і в:ечер'і // не" можна і бувало баба ка"зала / шо не" можна / а аж на друг'і сутки купали // п'ідмити можна / а купати н'і // то"д'і купайц'а на **р'іжках** // йа кажу **д'ідов'і вош'і** / **чи"ре"да** / о"це у н'ому купали дитину / во"но очиш"чайе / і милом (Добр.), ўперше купайут / коли п'ринесли до"дому / вар'ат тра"вичку / **бабин'і вош'і** / дити"ну купали кожного дн'а / ў той ден' / коли во"на родилас'а не" можна купати / куп'іл' виливали п'ід ро"д'уче дере"во / шоб дитина була здо"рова і рос'ла хара"шо / йак' воду не"ре"в'ір'али / то ўстаўл'ала л'ікот' ж'інка (Тепл.).

Отже, діалектний текст – це мова в дії, значно докладніша фіксація діалектного мовлення, ніж в атласах і словниках. Вибір способу представлення діалектного тексту залежить від мети, яку ставить перед собою дослідник, і того, кому адресована праця. Компілятивний характер фіксування текстів дозволяє панорамно відтворити діалектні явища різних структурних рівнів на суцільному масиві досліджуваного ареалу.

1. Березовська Г.Г. Структурна організація та географія назв традиційного одягу та прикрас у східноподільських говірках: дис. ... канд. філол. наук. К. 2011.

2. Березовська Г.Г. Українська діалектологія: навчальний посібник. Умань. 2015.

3. Говірки Західної Полтавщини. Збірник діалектних текстів / Упоряд. Г.І. Мартинова. Черкаси. 2012.

4. Говірки історичної Уманщини і суміжних земель / Г.Г. Березовська, І.І. Кривошея, Т.М. Тищенко та ін. Умань. 2008.

5. *Говірки* південно-західного наріччя української мови / Упоряд. Н.М. Глібчук. Львів. 2000.
6. *Говірка* села Машево Чорнобильського району. Ч. 1–3. Тексти / Уклад. Ю.І. Бідношия, Л.В. Дика. К. 2003.
7. *Говірки* Черкащини. Збірник діалектних текстів / Упоряд. Г.І. Мартинова, Т.В. Щербина, А.А. Таран. Черкаси. 2013.
8. *Говірки* Чорнобильської зони. Тексти / За ред. П.Ю. Гриценка. К. 1996.
9. *Гриченко П.Ю.* Текст як простір вияву діалектних явищ // Збірник лінгвістичних праць: До 60-річчя проф. О.А. Колесникова. Ізмаїл. 2000.
10. *Гриченко П.Ю.* Тексти як джерело дослідження чорнобильських говірок // *Говірки* Чорнобильської зони. Тексти / За ред. П.Ю. Гриценка. К. 1996.
11. *Жилко Ф.Т.* Нариси з діалектології української мови. К. 1955.
12. *Матеріали* діалектологічної практики: збірник текстів / Уклад. С.Є. Панцьо, М.Я. Наливайко, Н.О. Свистун, І.М. Бабій та ін. Тернопіль. 2013.
13. “*Палає* пам’яті свіча. Вогонь – не згас”: Хрестоматія діалектних текстів очевидців Голодоморів / Упоряд. І.В. Гороф’янюк. Вінниця. 2014.
14. *Північно-східна* Слобожанщина (Новопсковський, Біловодський, Міловський райони Луганської області): Матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій / Упоряд. І.В. Магрицька, В.Ф. Семистяга, З.С. Сікорська та ін. Львів. 2002.
15. *Тищенко Т.* Східноpodільський родильний обряд: лексикографічний і текстовий опис: навч. посіб. Умань. 2014.
16. *Українські* східнослобожанські говірки: сучасні діалектні тексти: навч. посіб. / Упоряд. К.Д. Глуховцева, В.В. Леснова, І.О. Ніколаєнко. Луганськ. 2011.
17. *Щербина Т.В.* Ареалогія середньонадніпрянсько-степового порубіжжя. Черкаси. 2009.

Список населених пунктів

ВелМ – Велика Мочулка Теплицького р-ну Вінницької обл.; Добр. – Доброводи Уманського р-ну Черкаської обл.; Лук. – Луківка Катеринопільського р-ну Черкаської обл.; Мог. – Могильна Гайворонського р-ну Кіровоградської обл.; Пал. – Паланка Уманського р-ну Черкаської обл.; Пер. – Перейма Балтського р-ну Одеської обл.; Рос. – Росоша Теплицького р-ну Вінницької обл.; Ст. – Степівка Монастирищенського р-ну Черкаської обл.; Тал. – Тальянки Тальнівського р-ну Черкаської обл.; Тарн. – Тарнава Монастирищенського р-ну Черкаської обл.; Тепл. – Теплик Теплицького р-ну Вінницької обл.; Трост. – Тростянець Тростянецького р-ну Вінницької обл.; Х. – Хижня Жашківського р-ну Черкаської обл.; Черп. – Черповоди Уманського р-ну Черкаської обл.

LANGUAGEOGRAPHICAL APPROACH TO REPRESENTATION OF DIALECT TEXTS

The article shows the traditional ways of representing of dialect texts and provides own approach for representing of dialect texts according to geographical principle.

Метатекст редуکتивної говірки

Останнім часом в українській діалектології посилюється увага до комунікації та мовленнєвої особистості, важливим джерелом пізнання якої є метамовні рефлексії діалектоносіїв, або метатекст¹. Під останнім розуміють “прагматичне, функційно-семантичне явище, притаманне будь-якому письмовому чи усному тексту і якому властивий текстотвірний потенціал <...>. Метатекст коментує мовленнєву діяльність мовця і допомагає адресатові адекватно декодувати інформацію” [2, 29]. Спробуємо з’ясувати, що для пізнання діалектів загалом і редуکتивних говірок зокрема (материнський ареал функціонування яких зруйновано) дає дослідження метатексту.

За умови зміни звичного простору побутування носіїв діалектів відбувається динаміка говірок, що, зокрема, актуалізує вивчення метамовної свідомості носіїв переселенських діалектів. Об’єктом нашого дослідження стали говірки Чорнобильської зони (далі – ГЧЗ), які нині є переселенськими та редуکتивними за своїми структурними ознаками, тобто такими діалектними системами, які “внаслідок транслокалізації діалектоносіїв у нове середовище стрімко втрачають чимало первинних ознак, набуваючи рис нового контактного гетерогенного діалекту; зміна структури пов’язана зі зміною величини і структури соціуму, звуженням сфер й інтенсивності використання вихідного діалекту” [3, 21; також див.: 6, 567]. Динаміка самого локусу ГЧЗ спричинила трансформації як на рівні репертуару мовних одиниць (втрата старих, засвоєння нових лексем), так і на рівні семантики, системних зв’язків, функційних особливостей елементів у мовній системі ГЧЗ. Можна було б очікувати, що зміни відбуваються і в мовній картині світу полішуків-переселенців, що потребує докладнішого аналізу з добором відповідних методик і прийомів дослідження.

З огляду на розширення кола завдань сучасної діалектології й екології мови (насамперед як реконструкції мовного об-

¹ Про різний зміст поняття *метатекст* див. [1; 2].

разу зруйнованого ареалу, так і потреби вивчення трансформацій у переселенських говірках), обов'язковим є укладання дослідницької бази, яка забезпечуватиме достатнім і надійним матеріалом. Важливим джерелом вивчення метамовної свідомості носіїв переселенських чорнобильських говірок є діалектні тексти, що відбивають усне мовлення [ГЧЗТ, ГСМ], та зразки мовлення переселенців із зони відчуження, записані автором упродовж 2008–2012 рр. Корпус таких текстів не лише дає змогу проаналізувати структурні особливості говірок на основі емпіричного матеріалу, а й реконструювати мовний образ втраченого діалектного континууму та відтворити мовну картину світу переселенців, їхнє ставлення до власної говірки. Ці інтенції реалізовано у формі метатекстових коментарів.

Зауважимо, що метамовні рефлексії, які виявляються в мовленні носіїв ГЧЗ, не відрізняються від метатексту говірок інших діалектів. Серед них виокремлюються: т. зв. метатекстові оператори, які організовують текст; рефлексиви, які розкривають семантику, мотивацію лексем тощо; оцінні рефлексиви, що стосуються структурних елементів і явищ говірки на тлі інших мовних систем. Метамовні елементи в діалектних текстах усіх типів є важливим джерелом пізнання структури редукативних ГЧЗ.

Серед мовних елементів, які дозволяють організовувати текст як цілість у мовленні носіїв ГЧЗ, виявлено: маркери, що вказують на джерело повідомлюваної інформації ('сан'і но 'хату зо'воз'іл'і" // ко'зала 'матка ко'л'і'с' / шо_ї'воза ў'з'ал'і" до зо'т'е'гл'і" // 'воза но 'хату // (Мш) [ГМ 2, 386]); її повторюваність, усталеність у діалекті ('кажут' вер'ба біе / іа не біу ... (Стч) [ГЧЗТ, 286]); вставно-модальні елементи, які передають впевненість, неупевненість, алюзії мовців тощо ('мо' іе'но д'е там по_б'ер'е'го'х і іе // (Ссл)); мовні одиниці, що зумовлюють синтаксичну організацію тексту (напр., відтворюють діалогічність оповіді (о'це пр'іш'ла о'до с'о'годн'і ку'ма / 'каже / а шо в'і" по_гр'і'би не_ї'дете? // ка'жу / ў_ме'не ба'гато ро'боти / (Гс)). Метатекстових операторів зазвичай у текстах трапляється чимало, типологічно і функційно вони не однакові, виокремлюють ГЧЗ на тлі інших говірок.

Водночас тексти, записані від переселенців із зони відчуження, мають свою специфіку, оскільки збирання матеріалу відбувалося з метою заповнення інформаційної лакуни про ареал

попереднього функціонування говірок Нижньої Прип'яті. Саме тому експлоратор спрямовує інформантів до минулого, рідного мовного середовища: *Говоріть по-своєму; А як у вас раніше казали?* тощо. Звідси – часте вживання в текстах ГЧЗ, записаних у нових місцях локалізації, вербальних маркерів, які детермінують часову і просторову віднесеність змісту оповіді, зв'язок теперішнього з минулим, коли мовці проживали на своїй рідній території: *а ко'лис' / ота'ке шче йа роз'кажу* (ЗП); *ну ка'л'іс' же жу'и' беднаст' була / це не те шо т'е'пер у'с'о* // (Бр); *у нас там у'с'ак'іх трау' було // от тут не'ма та'к'іх // там і чебр'ец' / там і мате'р'інка / там і золото'тис'ачн'ік // а тут йа не'бачу чебре'цу / йа йо'го н'і'де не'бачу // мате'р'інк'і 'тоже о'тут дар'ма шо ї на'луг пу'їдеш / йак у йіх 'кажун' / да на'бо'ло'та // ну не'маєе та'кого / йек у нас було // у нас на'лугах шчау'л'у хва'тало по'луз'і* // (Іл).

При цьому відбувається протиставлення не лише кількох часових площин, а й мовних одиниць (реалізація опозиції “своє” : “чуже”), що допомагає досліднику виокремити елементи автохтонні та засвоєні переселенською говіркою пізніше, тобто залучити релятивну хронологію для дослідження структурних елементів, зокрема лексики, редуктивної говірки. Урахування метатекстових коментарів інформантів, наприклад, щодо появи в говірці окремої лексеми, виявляються надзвичайно цінними для “відсіювання” інформації, “зняття з останньої вторинних нашарувань, породжених функціонуванням об'єкта дослідження в нових (переселенських) умовах” [5, 57], що є визначальним завданням реконструкції образу ГЧЗ. Так, серед флорономенів ГЧЗ зафіксовано давні й нові назви з метатекстовими коментарями респондентів: *за'йеч'йіе* [гриби] / *наз'вал'і це ў'с'таре шче в'ремйе* // *наз'вал'і шо 'горк'і чи хто йо'го з'нає мо'йа'к'ій* // (Бр).

Протиставлення “свого” і “чужого” мовлення в діалектних текстах із ГЧЗ дуже поширене, виражається як у коментарях щодо окремих мовних елементів, констатації якихось характеристик, ознак, так і загальними експлікованими оцінками мовлення.

Як зазначає П.Ю. Гриценко, “поняття *своє* мовлення тісно пов'язане з культурним кодом – колективною пам'яттю, традиціями, досвідом свого соціуму, зовнішніми природними умова-

ми життя, подієвим рядом, колом відомих у своєму мікросоціумі осіб; діалект не лише вербалізує все, що оточує кожного члена соціуму, а і водночас є засобом його соціалізації у цій спільноті” [4, 33]. Такий зв’язок із материнським континуумом у носіїв ГЧЗ ще досить сильний, що полегшує лінгвістичне збирання й аналіз матеріалу. У діалектних текстах часто виявляємо коментарі інформантів: *ко'лодец бу'у 'тоже ъ нас / у вас кажут' кр'і'н'іца а ъ нас ка'зал'і ко'лод'ец' // (Іл).* Чисельність метатекстових коментарів (за О.Ю. Крючковою, метамовні оцінки-висловлювання [7]) при інтерв’юванні носіїв ГЧЗ свідчить про відчутну тенденцію до відштовхування від “чужого” мовного коду. Дистанціювання від мовлення контактних говірок місцевого населення, вочевидь, підтримане і збереженням окремішності в побуті.

Загалом носії редуکتивних ГЧЗ чітко усвідомлюють відмінність свого мовлення на тлі інших мовно-територіальних одиниць – навіть у нових умовах побутування. Так, на підтвердження цього засвідчуємо мікротекст: *йак же с'є'ло / так... / йак с'є'ло йак то ка' йак 'горад / так д'руг'і 'норад 'кажут' / от / а йак с'є'ло / йак д'руге с'є'ло / так і з'в'т'і'нач'є / і га'ворет' і'наче // (Бр);* також див.: [ГМ 1, 266–269 та ін.]. Приказка свідчить про закріпленість цієї тези у свідомості діалектоносіїв, її архетиповість, а мікротекст у цілому – про характер збереження мовного образу досліджуваних говірок, спротив мовній асиміляції з носіями контактних говірок: *'в'ісел'ил'и нас / іа не з'на'ю йак у'же 'в'ісел'ил'и // іа гово'ру п'раўда / по'с'войому / по чор'нобил'с'ки / 'мови іа не зми'н'а'ю / ъ'мене чор'нобил'с'ка 'мова // (Стч) [ГЧЗТ, 328];* також див. [ГМ 1, 308–309].

Носії ГЧЗ нерідко слушно наголошують на наявності білоруських мовних рис у своєму мовленні, що вказує їхню мовну компетенцію та здатність до первісного лінгвоаналізу:

I. – (1) *Ну по на'ушному мо по д'ругому // пона'п'ісу'є шо 'нашої га'ворк'і н'є розб'є'рут' // – (2) Там с'кажут' 'це йа'к'ес' ма'д'ар'і го'вор'ет' // – (1) Н'є ма'д'ар'і / а 'наша го'ворка до то'го / до б'єло'рус'оў // (Кпч);* II. *Ў нас разго'вор та'к'і / бо ъ нас же бл'из'ко там за ші'ст' к'і'л'ометроў Бел'о'рус'ія бу'л'а / дак у нас та'к'і разго'вор не розб'є'ри б'є'ри' / йа'к'і / дак м'і так і го'вори'м / йак го'вори'м так і 'н'ішем і'се // (Б) [ГЧЗТ, 228] та ін.;* III. *У нас 'зоўс'ім... / у нас б'і'л'и і'де так / до Б'іло'рус'іі' / у... / і... і до то'го ота'ки' 'нач'є з'м'ішани*

[розго'вор – М.Т.] / так шо м'ї посе'редин'ї / Пол'їс':а т'рохи край д'ругий / в'їд'м то'го / с'тепу // (Гс).

Іноді натрапляємо на судження, яке засвідчує самоусвідомлення поліщуків як окремої етнічної групи за мовними ознаками: ну ї тут же / це ж Ук'раїна 'тоже / ну м'ї пол'їш'чани / м'ї не насто'йащийє ук'раїнці / у нас же й го'вурка от не ук'раїнска / 'бачте / м'ї пол'їш'чани // (Стч) [ГЧЗТ, 284].

Незважаючи на те, що дослідники метамовних рефлексивів, що стосуються оцінок мовлення, наголошують на протиставленні “свого” мовлення як позитивно оцінюваного та “чужого” як негативно оцінюваного, у ГЧЗ фіксуємо, що іноді розбіжності з літературним стандартом у мовленні дістають негативну самооцінку діалектоносіїв – відзначається “нечисте” мовлення, його “неправильність”, про що також свідчать наведені вище приклади (І, ІІ). Аналогічні експліцитно-оцінні висловлювання поширені й у інших українських говірках (не лише переселенських), що вочевидь, зумовлено менталітетом українців – небажанням видатися неосвіченими в розмові з експлоратором як носієм іншого мовного коду – літературної мови, що стереотипно визнається вищою від діалектів²; напр., зафіксовано: ме'н'ї так зда'валос'а / шо йа 'думай / ну йаг же це / чо'го у нас та'койу / ну не'гарнойу / ме'н'ї то'д'ї зда'валос' 'мовойу / розмоу'л'айут' / йак'шо йе та'ка с'н'ївуча ук'раїнс'ка 'мова // (Мш) [ГСМ 1, 366].

Про відмінність мовлення чорнобильців на тлі інших контактних говірок свідчать і метатекстові коментарі: дак о'там ми прога'н'айемо [кота] прс_прс! // а тут 'чуйу 'баби нап'рот'ів жи'вут' ако'ту! / а... / дак м'ї ўже так см'їйе'мос'а / ако... / 'т'їпа нас зда'йец'а шо / а ко'ту ти не_да'ла там 'йїсти? // (НКрд)³. Іноді такі комунікативні невдачі (непорозуміння між комунікантами) зумовлені віддаленістю фонетичних і граматичних структур контактних говірок й експліковані як метамовні коментарі. Фонетичні протиставлення виконують смислорозрізнявальну функцію; напр. у с. Лукаші⁴ ми зафік-

² Про подібні оцінки в російському континуумі див. статтю І.А. Букринської і О.Є. Кармакової в цьому ж виданні.

³ Записано від переселенки з Черкащини у с. Новий Корогод, Бородянськ. р-н, Київськ. обл., де живуть переважно носії середньополіської чорнобильської говірки с. Корогод, Чорнобильськ. р-н, Київськ. обл.

⁴ С. Лукаші Барішівського р-ну Київська обл., куди компактно переселено вихідців із с. Машеве Чорнобильського р-ну після катастрофи 1986 р.

сували непорозуміння між носієм чорнобильської переселенської говірки із виразним гіперичним “оканням” (с. Машеве) і носієм місцевої говірки, яка належить до східнополіських, через поплутання лексем *ко'л'іна* ‘калина’ // *ка'л'іна* ‘т. с.’: (1) ...*ко'л'іна* / *'йагоди* *купкойу* // (2) *да йа з'найу ка'лину* // *ко'л'іна* / *ви_ж* ‘кажете *ко'л'іна* / *дак йа на'* [...] *йа'кес* *ко'л'іно*’ //⁵.

Комунікація діалектоносія з носієм “не-свого” мовного коду накладає відбиток на кінцеву якість тексту – вияв / не-вияв окремих рис у структурі говірки, наявність надлишкових метамовних коментарів, які були б відсутні у спілкуванні з од-носельцями⁶. Наведені вище приклади переважно ілюструють комунікацію носія чорнобильської говірки і носія “чужого” мовного коду (структурно віддаленої говірки / літературної мови). Водночас інформативними також є і рефлексиви, за-фіксовані у спілкуванні носіїв говірок структурно близьких – наприклад, різних говірок ГЧЗ, які після переселення контактують у межах одного населеного пункту, або ж носіїв однієї чорнобильської говірки. У таких випадках комунікативні невдачі неможливі, а метамовні рефлексиви зазвичай зумовлені іншими комунікативними настановами – потребою уточнення мовного факту задля виключення його різного потрактування або ж актуалізацією мовної пам’яті співрозмовника:

Е.: А на Трійцю хату чим прирашали?⁷

(I.1) – *Ч'ім* // *га'л':ем* //

(I.2) – *К'л'онам'і і та'таркайу* //

(I.1) – *У нас ка'зал'і цар_з'ел':е* *Мар'іе* // *те ў_яс*
у *Бура'ковц'і* //

(I.2) – *У нас ка'зал'і та'тарка* //

(I.1) – *Та'тарка* / *ў_нас цар_з'ел':е ка'зал'і па'хушче* //

Зауважимо, що в зафіксованих діалектних текстах ГЧЗ т. зв. “лексикографічні коментарі” (із вербалізацією опозиції “своє”: “чуже” або ж без неї) є поширеними порівняно з іншими типами метамовних рефлексивів.

Метамовні коментарі діалектоносіїв також дозволяють коригувати дані (як у наведеному вище прикладі), отримані

⁵ Де (1) – носій говірки с. Машеве, (2) – носій говірки с. Лукаші.

⁶ Про спілкування носіїв різних мовних кодів див.: [4, 33].

⁷ Мікродіалог поліщуків-переселенців, де I.1 – носій говірки с. Буряківка Чорнобильського р-ну, I.2 – носій говірки с.Чистоголівка Чорнобильського р-ну.

лінгвістом-дослідником традиційними лінгвістичними методами – насамперед інформацію (про структурні особливості редуکتивної говірки), одержану як відповідь на питання програми або зафіксовану в спонтанному тексті. Йдеться про випадки, коли мовна одиниця (будь-якого рівня) зазнає динаміки в говірці, і часто навіть у наративах чи діалогах (зазвичай – з експлоратором, який репрезентує інший ідіом) виявляються модифікати вихідної одиниці. Факти самокорекції мовців, коли експлоратор провокує респондентів на відтворення вихідного стану говірки, дозволяють не лише виявити питомі елементи її структури, а й простежити напрямки її динаміки, іноді – джерело засвоєння (літературна мова, контактна говірка в новому локусі), відносну хронологізацію слова, його реальні функційні характеристики.

Записування за спеціально укладеною програмою лексики флори, ширше – лексики, пов'язаної з цим лексико-семантичним полем [9], дозволило виявити безліч лексичних елементів, які функційно поступаються іншим мовним одиницям, виявленим у діалектних текстах. Подібні ситуації звичайні і для інших тематичних груп лексики. Одиниці, засвідчені у відповідях на питання на перший погляд рівноцінні за своїм функційним навантаженням (частотністю вживання в говірці). Залучення метатекстових коментарів до аналізу лексики дозволяє диференціювати синоніми, які насправді мають різні семантичні відтінки чи функційно не тотожні. Наприклад, у говірці с. Корогод (як і в багатьох інших ГЧЗ) фіксуємо паралельне вживання в мовленні лексем *кор'зина* // *ко'робка* 'плетений з лози кошик'; водночас інформанти коментують їх уживання: *а о'п'ен'ок / так воб'ше / 'йесл'і 'дерево по'ломате / то в'і ш'е по'бач'ілі' на том / на ц'ом же ш'и 'можеш йа'к'і з'разу наб'рат' там д'в'е кор'зи'ни ч'і ко'робк'і ў'нас нази'вайеце пан'і'майте та'к'е здо'ров'е / наб'і'райе'в'і'рвеш і в'о* // (Крд).

Т. зв. "лексикологічні коментарі" мовців можна оцінювати позитивно з погляду одержання нової або ж уточнювальної інформації щодо семантики, мотивації лексичних одиниць тощо. Наприклад, у [ГЧЗТ] натрапляємо на безліч т. зв. лексикологічних коментарів, якими не варто нехтувати при укладанні словників, написанні дескриптивних робіт із діалектної лексикології тощо; здебільшого інформанти дають

доволі точний “лексикологічний” коментар щодо семантики слова, напр. так пояснюють слово *хмереча*: *'менишен'к'і'ї'л'ес / 'л'іств'ени / 'ток'і шо 'куст'ік'і'и та'к'і'ї'с'ак'і'їе* (В) (пор. *хемереча*, *хмереча* ‘гушавина, зарість на місці зрубаного старого лісу’ [ЛСПГ, 223]); або ж дають визначення кільком діалектним лексемам, оскільки усвідомлюють ситуацію спілкування із “не-своїм” співрозмовником: *ну о'це_и так / н'ол / на'зи... / то пол'із_дош'ок_же'ложени / а то та'к'і'ї'ак'о'цеас'вал'т / була до'ловочка нази'валос' // 'в'іб'іта з'ли'нойу / і так // пр'ішоу'п'разник із'мазали' / н'е'сочку'б'елого наб'рали' по'сипали' красо'та // те'пер мат'раси / а то коли'с'нази'вали со'лом'еник'і' // со'ломкою нап'хали' / ж'ї'тн'ойу / і ло'жи і с'пали' так //* (Крд); часом тлумачення лексеми переростає в повноцінний текст-оповідь (див. докладне тлумачення лексеми *луч'н'ік'і* із поясненням про спосіб виготовлення цього приладдя [ГМ 2, 344] тощо).

Коментарі щодо мотивації лексем дозволяють дослідни-
кові глибше проаналізувати лексико-семантичну систему го-
вірки, ґрунтуючись на реальних системних зв'язках в окремій
говірці, відтворюваних мовцем; до того ж іноді вдається за-
фіксувати переосмислення мотиваційних відношень, відбите
в мікротекстах різних жанрів (переказах, легендах тощо): *це йа
спом'і'найу спом'і'найу шо ме'н'і' 'мама ко'лис' ка'зала шо во'но
так рос'те // про'чи'сн'ік бо про'чиста 'мати йи'ла і_ў_йе'йе
буў жи'в'іт бо'л'еў / і_ва'на 'в'і'рвала кар'ен'ца йа'когос' /
йа'кус' тра'ву 'в'і'рвала / отку'си'ла і_зноў застр'ек'нула ту'да
ў_земл'у // і_во'но та'к'е / во'на ме'н'і' ко'лис'і_по'казувала // йак
'в'і'т'ан'еш / ко'р'енч'і'к'і'м'ен:о пр'і'м'ен'али од'м_к'і'шечн'іка
ў_нутр'ен'е / дик та'к'е то_о'но 'наче од'кусане ко'н'і'т'ачко //*
та'к'е 'наче о'но од'кусаний кар'е'нец (Ус). Цінну інформацію
містять наративи про мотиви виникнення топонімів:

- 'Наше се'ло Зе'лена По'л'ана // а ко'лис' з'валос' Ца'рі //
- А чому так називалось?
- Ну ме'н'і 'тоже о'це так / про су'с'едн'і'є 'села дан

– Ну ме'н і 'тоже о'це так / про су'с'едн'їйе 'села дак і ў'га'зету п'ї'сали взна'вали / а про це село Цар'ї дак мн' так 'самі'йе 'думайемо шо то 'в'ідно цар пода'р'ї'ў ко'мус' // і л'ес / там скроз' було та'ка зем'л'а боло'ти'ста о'р'єин'ак і б'єр'єзн'ак і / і там у 'л'ес'є посе'лїли'с' / наз'вали Цар'ї / а вже йак колектив'ї'заци'їа дак наз'вали Неза'можни / шо

неза'можни'їє 'л'уде не ца'р'ї // а'ле і хва'м'їл'її Царе'нок // 'саме на та'кої 'горц'ї жи'ли Цар'єн'к'ї і мо'їа 'д'єв'їча Цар'єнок / фа'м'їл'їа // а то'д'є вже йак от 'посл'є вої'ни' дак у'же ска'зали шо це Неза'можне // с'тали' додот'ков'їє за л'он за хм'єл' за все полу'чат / до'ма ст'роїт / так ба'гато ж і'т // да'вайте з'роб'їм йа'кус' і'накиш' назву / 'нашо це шоб бу'ло Неза'можне / йак за'їед' у се'ло / а се'ло п'рамо та'ка кра'са / і не'гарно з'веце / і наз'вали зоб'рали соб'ран'їє Зе'лена По'л'ана / бо пр'ї 'л'єсу пр'ї 'лузу / і це ў'же і с'о'годн'ї Зе'лена По'л'ана / це ў'же п'їаде'с'ат 'рокіў / ну це 'посл'є вої'ни' 'дес'а о'там у п'єди'с'атих ро'ках // (ЗП); пор. [8, 192].

* * *

Отже, метамовні рефлексиви в діалектних текстах не лише беруть участь в організації тексту як складного цілого, а й дають змогу досліднику укладати наявну інформацію про репертуар мовних одиниць, структуру говірки (коментарі щодо семантики, мотивації тощо) та коректно й глибше кваліфікувати мовні одиниці під час реконструкції діалектного ареалу, з'ясувати динаміку редуktivних переселенських говірок. Крім того, вони є матеріалом для дослідження мовної картини світу діалектоносіїв, їх самоусвідомлення як носіїв окремого мовного коду. Зокрема, аналіз метатексту редуktivних ГЧЗ дозволяє говорити про прагнення діалектоносіїв підкреслити свою мовно-культурну окремішність від контактного населення – носіїв інших говірок, що виявляється у вербалізації опозиції “своє” : “чуже”, і відповідно – про переважання тенденції збереження їх мовного образу, а також, що підтверджує доцільність вивчення переселенських ГЧЗ й актуалізує завдання розширення їх фонотеки та текстового корпусу з метою реконструкції їх вихідного мовного образу (у материнському ареалі). З огляду на значний інформаційний потенціал метатекст як явище за-слуговує на докладне вивчення.

1. Вежбицка А. Метатекст в тексте // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. М. 1978.

2. Гилева А.А. Аспекты изучения метатекста в лингвистике // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. № 10 (т. 44). 2009.

3. Грищенко П.Е. Диалекты в современной языковой ситуации Украины // Исследования по славянской диалектологии. 15. Особенности сосуще-

створення діалектної та літературної форм мови в слов'янськомовній середі. М. 2012.

4. *Гриценко П.Е.* Феномен діалектного явлення // Исследования по славянской диалектологии. 17. Судьба славянских диалектов и перспективы славянской диалектологии в XXI веке. М. 2015.

5. *Гриценко П.Ю.* Науково-інформаційний Чорнобильський фонд: деякі питання структури // Матеріали науково-практичної конференції з питань виявлення, збереження та охорони історико-культурної спадщини населення, що потерпіло від аварії на Чорнобильській АЕС (м. Рівне, 15–16 травня 1992 р.). Львів. 1996.

6. *Гриценко П.Ю.* Редуктивна говірка // Українська мова. Енциклопедія. Вид. 3. К. 2007.

7. *Крючкова О.Ю.* Оценки речи как выражение специфики народного речевого сознания // <http://sarteorlingv.narod.ru/dialekt/ocenki.html>.

8. *Міста і села України. Київщина.* Кн. 2. К. 2011.

9. *Ткачук М.М.* Ботанічна лексика говірок Чорнобильської зони: дис. ... канд. філол. наук. К. 2011.

ГСМ *Говірка села Машеве Чорнобильського р-ну. Ч. 1 / Уклад. Ю.І. Бідношия, Л.В. Дика; Ч. 2 / Уклад. Г.В. Воронич, Л.А. Москаленко, Л.Г. Пономар. К. 2003.*

ГЧЗ *Говірки Чорнобильської зони – умовна назва середньополіських говірок Нижнього Наддніпрянтя, які нині побутують як переселенські.*

ГЧЗТ *Говірки Чорнобильської зони. Тексти / За ред. П.Ю. Гриценка. К. 1996.*

ЛСПГ *Лисенко П.С.* Словник поліських говорів. К. 1974.

Список населених пунктів

Б – Буда, Бр – Буряківка, Іл – Іллінці, Кпч – Копачі, Крд – Корогод, Мш – Машеве, Ссл – Старосілля, Стч – Стечанка, Ус – Усів Чорнобильського р-ну; В – Варовичі; Гс – Горностайпіль; ЗП – Зелена Поляна Поліського р-ну; НКрд – Новий Корогод Бородянського р-ну Київської обл.

THE META-TEXT OF A REDUCED DIALECT

The article considers meta-text as the researching base for structure reconstruction of resettled dialects of the Chornobyl zone, studying of their dynamics and language awareness of the reduced dialects speakers. Key features of meta-linguistic dialectal reflections, their functional aspects at dialectal texts of reduced Chornobyl dialects were also analyzed.

Диалектные тексты как источник информации о карпатоукраинских клитиках

В настоящей работе рассматривается отражение диалектных систем фразовых клитик¹ в современных публикациях диалектных текстов из карпатоукраинских (галицких) говоров².

0. Современные фразовые клитики в этих говорах – наследие праславянской системы энклитик, подчинявшихся действию закона Вакернагеля, согласно которому все клитики, относящиеся к сказуемому, стремятся занять место в первой тактовой группе фразы. Галицкие говоры – единственные из восточнославянских, сохраняющие эту древнюю черту; на остальной восточнославянской территории “вакернагелевская” система фразовых клитик утрачена. Наличие системы клитик связывает карпатоукраинские говоры с южно- и западнославянскими языками (см. [7]).

Основные разряды фразовых клитик в современных славянских языках, сохраняющих клитики, – это: 1) фразовые частицы (например, *že, li*); 2) бывшие формы аориста от **byti* в составе сослагательного наклонения; 3) связки – формы настоящего времени глагола **byti* в составе перфекта и именно сказуемого; 4) краткие формы косвенных падежей личных местоимений; 5) **sę* в составе возвратных глаголов. В отдельных славянских языках развивались также другие глагольные клитики (например, в сербском краткие формы от **xъtĕti*, служащие для образования будущего времени); по некоторым данным, новые глагольные клитики развивались и в отдельных карпатоукраинских диалектах (возможно, таковы краткие формы от **imĕti* в конструкциях будущего времени в некоторых гуцульских диалектах [12, 197]; ср. также поведение вспо-

¹ Термин *клитики* (а не *энклитики*) употребляется здесь потому, что в отдельных системах соответствующие элементы могут служить в качестве проклитик в начале фразы (см. п. 5.4).

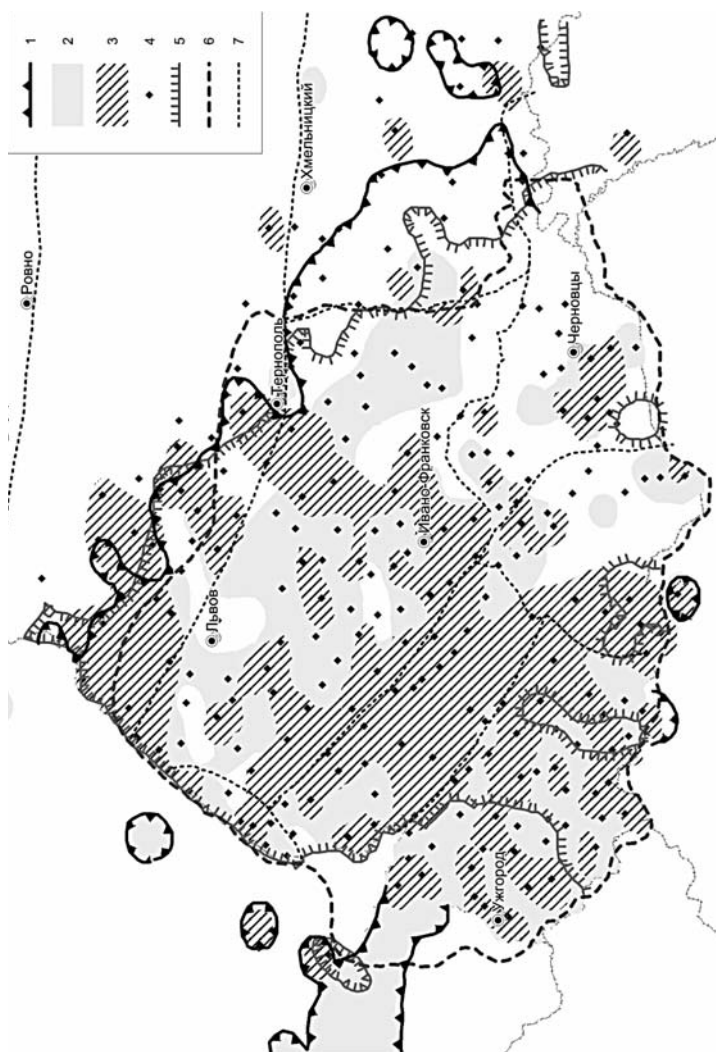
² См. определение этой группы говоров у С.Л. Николаева: “К галицкой (карпатоукраинской) группе украинских диалектов относятся лемковские, закарпатские, западные и восточные галицкие (на север до Малого Полесья), надсанские, тернопольские, покутские, гуцульские, западнобуквинские говоры” [4, 125].

могательного глагола плюсквамперфекта в центральнозакарпатском говоре [9]). Следуя закону Вакернагеля, клитики объединяются в блок, причем порядок клитик в блоке для каждой системы, как правило, жестко определен.

А.А. Зализняк, исследуя древнерусские энклитики, показал, что в живом древнерусском языке закон Вакернагеля действовал “вполне активно и последовательно”, а раннедревнерусскую систему следует считать “наиболее прямым отражением общеславянского состояния” [3, 263, 270]. На основной восточнославянской территории в той или иной форме сохранились клитики первых двух разрядов, т. е. фразовые частицы и превратившиеся в частицу *бы*, а остальные были постепенно утрачены. А.А. Зализняк показал направления и механизмы этой утраты в истории русского языка, приведшие к тому, что конструкции с краткими местоимениями и связками постепенно заменились на соответствующие полноударные варианты, а форма **se* в составе возвратных глаголов превратилась в глагольный постфикс.

1.1. Фразовые клитики – морфосинтаксическое явление, и поэтому с помощью прямого опроса о них может быть получена лишь самая общая информация о наличии той или иной формы в конкретном говоре. Такая информация отражена во 2-м томе *Атласа украинского языка* [АУМ 2, к. 207, 245, 248]; по ней можно составить представление о современной области сохранения фразовых клитик. На картах показаны диалектные различия в тех разрядах клитик, процесс исчезновения которых привел к разрушению их системы в истории русского языка. По данным атласа выделяется ареал распространения “отделяемого **se*”, приблизительно соответствующий территории галицких карпатоукраинских говоров. Внутри этого ареала располагаются несплошные субареалы сохранения кратких форм личных местоимений (большой ареал) и связок перфекта (меньший ареал). Из этого можно заключить, что утрата связок перфекта в галицких говорах распространена шире, чем утрата кратких форм личных местоимений; устойчивее всего сохраняется “отделяемое **se*”.

Современная граница “отделяемого **se*” объединяется с пучком изоглосс, выделяющих, по данным С.Л. Николаева, галицкую (карпатоукраинскую) группу украинских диалектов (см. карту).

Карпатоукраинские энклитики (по АУМ): 1 – граница “отделяемого *se” [АУМ 2, к. 248]; 2 – распространение кратких форм местоимений дат. п. *ми, ти* [АУМ 2, к. 207]; 3 – распространение связки 1 ед. перфекта [АУМ 2, к. 245]; 4 – распространение связки 1 мн. перфекта [там же]; 5 – *medь > *mьdь (вне изоглоссы *medь > *medь) [4, 135]; 6 – устойчивая окситонеза а. п. *d* [там же]; 7 – границы диалектов [АУМ 2, к. IV].

1.2. Что стоит за данными *Атласа украинского языка* и какие системы клитик распространены на карпатоукраинской территории?

Системы клитик славянских языков различаются по многим параметрам. Это прежде всего:

- состав клитик;
- их ранговая организация, т.е. порядок в блоке;
- место во фразе – в частности, возможность их употребления как проклитик в начале фразы, а также после первообразных сочинительных союзов; наличие / отсутствие запрета на дистантную позицию по отношению к управляющему глаголу; обязательность / необязательность объединения их в блок; позиция их в отрицательных конструкциях и др.;
- отдельные морфосинтаксические явления, связанные с клитиками, например, удвоение клитик, обслуживание одной клитикой нескольких управляющих глаголов, употребление местоименных клитик с предлогами (см. [11, 102–126, 291–320; 12, 203–284; 7]).

Практически все эти параметры показывают диалектные различия на карпатоукраинской территории. Сопоставление на материале объемных диалектных текстов карпатоукраинских систем ужанских говоров на территории восточной Словакии, с одной стороны, центральнозакарпатского говора с. Синевир, с другой, и гуцульских говоров начала XX века, с третьей, показало, в частности, отличия в составе клитик, в их ранговой организации (место возвратного *se по отношению к кратким формам косвенных падежей личных местоимений), в возможности или невозможности употребления клитик в начале фразы и после первообразных сочинительных союзов (см. [7]).

1.3. Таким образом, для характеристики системы клитик конкретного языка или диалекта практически необходимо заполнить специальную анкету и установить значение каждого параметра. Однако такая анкета не может быть адекватно преобразована в вопросник для полевой работы. Если для литературных славянских языков можно уверенно говорить о допустимости той или иной конструкции с клитиками, то в диалектных системах дело, как правило, обстоит иначе. В южно- и западнославянских диалектах, очевидно, на собственную историческую систему говора накладывается и влияет система

литературного языка, поэтому для информанта допустимыми оказываются и диалектная, и литературная, и “смешанная” конструкции. Этой проблемы нет при изучении карпатоукраинских диалектов (поскольку в литературном украинском языке нет системы фразовых клитик), но и здесь влияние литературного языка (а также, вероятно, регионального койне) сказывается на частотности употребления клитик по сравнению с их полноударными вариантами (для возвратного **se* – с употреблением в качестве постфикса). Допустимость для информанта той или иной конструкции с клитикой еще не дает информации о частотности употребления этой конструкции, между тем именно этот признак показывает существенные диалектные различия³. Как статистические, так и системные выводы о клитиках в конкретном говоре можно сделать только на основании анализа диалектных текстов.

1.4. Статистика употребления карпатоукраинских клитик оказывается крайне важным параметром в связи с процессом утраты клитик на основной восточнославянской территории. А.А. Зализняк проследил ход этого процесса в истории русского языка именно путем статистического анализа употребления клитик в большом корпусе памятников, придя к выводу, что “в описанном развитии не было никакого взрыва или резкого перелома; просто полноударные варианты с ходом времени стали употребляться всё шире и чаще, а энклитические всё уже и реже, пока последние не сошли вообще на нет” ([3, 265], об утрате местоименных и глагольных клитик). Разные статистические показатели в разных диалектах, очевидно, могут говорить о степени распада в конкретном диалекте первоначальной системы энклитик. “Трудность здесь только в том, что необходимо обозреть весьма значительные объемы материала – постепенные медленные сдвиги такого рода можно уловить лишь средствами статистики, которая, как известно, становится надежным орудием только при обработке достаточно

³ Ср. наблюдение П.Е. Гриценко о различной частотности употребления соединительных союзов *i*, *ta*, *tai* в разных диалектных системах и сделанный им важный вывод о том, что “хотя показатели соотношения количества употреблений в тексте лишены абсолютной значимости, а оцениваются только как проявление определенных тенденций, все же они могут быть использованы как важный параметр (дифференциальный признак) при сопоставительном описании отдельных диалектов или континуума в целом” [2, 47].

большого материала” [3, 169]. Так, сопоставление частотности употребления препозитивного возвратного *se и глагольных и местоименных клитик в гуцульском говоре с. Головы начала XX века и в современном центральнозакарпатском говоре с. Синевир обнаружило значительную разницу “в пользу” последней системы, где клитики употребляются более чем на 30% чаще (см. [8]). Эти выводы удалось сделать на основании анализа объемного корпуса текстов для каждой из систем: говор с. Синевир представлен расшифровками экспедиционных записей текстов 1990–2000-х годов общим объемом около 40 а.л.; гуцульский говор с. Головы известен из публикаций текстов начала XX в. (3,7 а.л.) [ШухГГ] и романа П. Шекерика-Доникова “Дідо Иванчик” (1930-е гг., 23,1 а.л.) [ШекДИ].

Помимо этих двух объемных источников, мы располагаем также рядом современных публикаций диалектных текстов. В меньшем, но всё же удовлетворительном объеме представлен материал говоров восточной Словакии в книге О. Лешки, Р. Шишковой и М. Мушинки “Розповіді з Підкарпаття” [РП]. То же можно сказать о публикациях текстов из украинских говоров Румынии в книге М. Павлюка и И. Робчука [УГР], хотя не для каждой диалектной системы здесь хватает материала для надежных выводов. Достаточно представлен текстовый материал говора с. Сокирница Хустского района, данный в приложении к словарю этого говора И. Сабадоша. Напротив, объем текстов в приложении к Словарю торуньского говора [Торунь, 216–227] не позволяет надежно охарактеризовать систему этого говора (см. п. 2.2.3). Наконец, сборники диалектных текстов юго-западных украинских говоров, вышедшие в последние годы [ГПЗН-2000; УЗГТ; ГПЗН-2005; БГ], дают значительный географический охват, но из-за обычно малого объема текстов из каждого отдельного говора позволяют сделать лишь самые общие выводы о диалектных системах клитик; особенно это касается хрестоматии [УЗГТ], включающей материалы из 162 населенных пунктов.

2.1. Между тем очевидно, что для адекватного представления о современных диалектных различиях и истории формирования диалектного ландшафта необходимы сведения об устройстве каждой отдельной диалектной системы. Помимо того, что такие сведения являются базовым материалом для анализа,

сравнения и обобщения, отдельные диалектные системы могут представлять значительные “точечные” отличия от окружающих. “В каждом диалекте при внимательном анализе текстов удастся установить факты, явления, характерные для исследуемых ЧДС и отличающие их от других говоров. Такие структурные особенности ЧДС требуют углубленного анализа и как структурные маркеры диалектов, и как элемент диалектного континуума с перспективой определения их географии, установления ареалов бытования и, возможно, времени появления в ареале” [2, 29]. Применительно к системам клитик в качестве примера можно привести системы говоров с. Данила Сучавской области Румынии и с. Ковбасов в восточной Словакии.

2.1.1. Говор с. Данила Сучавской области Румынии охарактеризован публикаторами как смешанный буковинско-гуцульский [УГР, 25]. Он входит в одну группу с говорами близко расположенных сел Марицея, Дарманешти и Мелешівці. Говор представлен текстами от одного информанта. Его систему отличает такая яркая индивидуальная черта (уникальная, насколько можно судить, для украинских говоров), как позиция возвратного *se между отрицанием и управляющим глаголом (примеров отрицательных конструкций с другими клитиками нет): *Пёрш'їй раз би сид'їла зо дв'ї-три нег'їли, бо жék н'ї с'ї россто́їт дóбре, она́ не^u ст'їй на јїц'ах* (463)⁴; *ч'їсникú н'ї с'ї клад'є ў к'їшк'ї, бо ск'їсáјут* (466); *та ј не^u с'ї псујє* (467, 2x); *К'їстка с'ї в'їб^uре та ј потóму о'на сидїт, не^u с'ї збаўїје, фáйно с'ї збўжит* (467); *Потóму мїји стéл'у, в'їм'їтаї сáжу, би не^u с'ї їмїла сáж'а ў груб'ї* (468); *Так'ї си пóсте і а́н'ї кр'їшку н'ї си їст* (473). Как видим, такие примеры совершенно регулярны. В говоре с. Марицея, представленном текстами от трех информантов, отмечен единичный пример у одного из них: *страшнá дўже^u дóбра шк'їра з н'єго і фáйна, нї си^e л'їні* (426); других примеров отрицательных конструкций с возвратными глаголами нет) на фоне примеров с обычным для карпатоукраинских говоров порядком у двух других информантов, например, *потóму помалén'ко стúл'у їмо докúпи^e, гаши дóк'їў си^e нї зрóбе^u бóдзїк* (428); *та ј ми, мóже, бúли си не записáли* (446); *то такé бúло, шо так'ї ми се си н'ї*

⁴ В круглых скобках при примерах приводится номер страницы указанного издания.

vi'e dum (447). В текстах из сел Дарманешти и Мелешівці примеры порядка *ne + *se + V также не отмечаются. Появление такого порядка в говоре информанта из с. Данила легко объясняется влиянием румынского языка, где он является нормой (см. [5]); однако следует отметить, что эта черта имеет и славянские параллели – в болгарско-македонской языковой области [11, 115–116; 12, 271]. К сожалению, имеющийся материал недостаточен (на 50 страниц текстов из говоров четырех сел приходится лишь около десятка примеров отрицательных конструкций с возвратным глаголом с препозицией *se) и позволяет лишь зафиксировать наличие этого локализма – неизвестно, является ли он индивидуальной чертой информанта из с. Данила (ср. положение в Марицее), насколько он распространен в говоре с. Марицея, возможны ли колебания в речи одного информанта, встречается ли он в речи носителей двух других близких говоров.

2.1.2. Говор с. Ковбасов в восточной Словакии представлен почти 100 страницами текста [РП, 93–189] от нескольких информантов. На фоне окружающих говоров и основного карпатоукраинского массива в нем отмечается морфосинтаксический локализм в перфектных конструкциях 1–2 лица. Карпатоукраинской нормой являются двучленные конструкции типа *дав-им* или *я дав, дали смо* или *ми дали* (причем частотность выбора той или иной конструкции и употребления клитик различна в разных говорах и является дифференцирующим признаком). Примеры трехчленных конструкций типа *ми смо дали*, как правило, единичны и несистемны. В Ковбасове же такие конструкции, судя по их относительной частоте, входят в норму, ср.: *no na 'kul'ko ja 'vid'iv-em | že 'bida* (94); *doky my z'me zara 'bl'ali* (95); *no a 'ja 'byv-em 'xlob molo'dyj* (96); *ja 'tam-em zaro 'biv* (97, 2×); *ta my z'me sa zy'shli v 'transpor't'i* (102); *my z'me ot 'toho 'byli da'leko* (106); *my z'me 'mali nedo'statok pi'n'azi* (119); *'joj my do'br'i z'me ne podu'rili* (131); *'ale napriklat jag 'ja byv-em u fran'ciji* (141); *jag 'my z'me rozbe'rali 'staru 'xyžu* (142); *ta 'vy s'te tu'to vbu'vali* (142) и др. – на фоне обычных двучленных конструкций: *proda'li z'me ko'rovu* (94); *no 'ale ta 'ja 'svoji d'iti tag vu'čiv* (143); *a po'tomu š'i-m 'byla 'xvora na nervo'zitu* (127); *my 'd'iti jo'ho š'i ne 'vid'ili* (131) и т. д. (у разных информантов). См. подробнее [10].

2.2. По материалам диалектных текстов те или иные различия в идиолектах информантов в рамках одного говора представляют собой обычное явление. В данном случае мы, как правило, не можем определить, присущи ли те или иные индивидуальные особенности речи идиолекту информанта в принципе (что может объясняться, например, возрастом, особенностями семейной и жизненной истории, уровнем образования, кругом общения, наконец, личными предпочтениями информанта и его представлениями о престижности) или причиной их появления стала особая коммуникативная ситуация (общение с собирателем – обычно “чужим”, “городским” и т. д., ср. [2, 32–33]; см. ниже п. 2.3). Случай различия идиолектов информантов в говоре с. Марицея в Румынии уже был упомянут выше (см. п. 1.5.1). Приведем еще несколько примеров различий идиолектов из области употребления клитик, а именно по показательному параметру препозиции возвратного *se.

2.2.1. Материал бойковского говора с. Волосянка Сколевского р-на Львовской обл. опубликован в двух сборниках юго-западных диалектных текстов [ГПЗН-2000, 11–35; ГПЗН-2005, 113–144]; тексты этого говора (в общей сложности от 5 информантов) оказываются единственными в этих сборниках, по которым можно получить статистически надежные данные о препозиции *se (о методике подсчета см. [8]):

1) 1914 г. р., жен., ? ⁵	66% (79/119) ⁶
2) 1941 г. р., жен., 7 кл.	69% (27/39)
3) 1954 г. р., жен., средн. обр.	11,5% (3/26)
4) 1925 г. р., жен., 4 кл.	75% (15/20)
5) 1936 г. р., жен., 7 кл.	67% (12/18)

Как видно из этих данных, у всех информанток, кроме третьей, коэффициент препозиции *se колеблется в пределах от 66% до 75%. Очевидна ориентация более молодой информантки, чей текст показывает 11,5%, на литературную норму (чему способствует и ее среднее образование). Понятно, что при подсчете среднего коэффициента для говора Волосянки ее данные должны быть исключены, чтобы не затемнять общую

⁵ Сведения об образовании информантки разнятся в разных местах двух сборников: от неграмотности до 7 классов.

⁶ В скобках через косую черту приводится количество примеров препозиции *se по отношению к общему числу релевантных примеров (с начальным управляющим глаголом); эти цифры важны для понимания степени статистической надежности подсчетов.

картину. Такие девиантные показатели имеют значение для изучения социолингвистической ситуации в говоре, но непоказательны для определения “ядра” нормы. Однако если бы эта запись была единственной, выводы о системе диалекта, сделанные на ее основе, оказались бы попросту ложными.

2.2.2. Сходную картину показывают диалектные тексты закарпатского говора с. Сокирница Хустского р-на, опубликованные в приложении к словарю этого говора [Сабадош, 430–476], где имеются записи разного объема от двенадцати информантов. Подсчет коэффициента препозиции *sę дает следующие результаты (фольклорные тексты песен и коломыек исключены из подсчетов):

1) 1925 г. р., муж., 8 кл.	26% (7/27)
2) 1925 г. р., жен., 8 кл.	7/7
3) 1943 г. р., жен., 7 кл.	64% (34/53)
4) 1920 г. р., жен., неграм.	3/4
5) 1943 г. р., жен., 7 кл.	6/8
6) 1919 г. р., муж., 4 кл.	74% (66/89)
7) 1920 г. р., жен., 7 кл.	73% (40/55)
8) 1939 г. р., жен., 7 кл.	90% (17/19)
9) 1942 г. р., жен., 7 кл.	3/3
10) 1937 г. р., жен., 7 кл.	80% (16/20)
11) 1936 г. р., жен., 7 кл.	4/7
12) 1930 г. р., жен., 7 кл.	1/2

Мы видим, что в наиболее статистически надежных случаях этот показатель колеблется между 64% и 74%, и во всех случаях, кроме первого, он выше 50%. В этих условиях очевидно, что идиолект первого информанта, показывающий в несколько раз меньшую цифру (26%), обладает особенностями, отличающими его от говора в целом, и не должен приниматься во внимание при характеристике системы говора.

2.2.3. Диалектные тексты из с. Торунь Межгорского р-на Закарпатской обл., опубликованные в приложении к краткому словарю этого говора [Торунь, 217–229], записаны от двух информантов (1935 и 1914 г. р.). Статистика препозиции возвратного *sę по отношению к управляющему глаголу у них кардинально различается: 19% (7/37) в первом случае и 100% (26/26) во втором. Ни то, ни другое значение нельзя признать отражающим систему говора: первое недопустимо низко на фоне второго и на фоне систем близких говоров, второе должно объясняться относительной краткостью текста, в котором не

проявились факторы, способствующие постпозиции *se, обязательно существующие в каждой системе. Двадцатилетняя разница в возрасте информантов здесь не может играть существенной роли: ср. ситуацию в говоре с. Синевир того же района, где коэффициент препозиции *se у информантов 1924 и 1940 г. р. составляет соответственно 88,6% (194/219) и 83,6% (560/670) [МКЭ]. Дело просто в том, что синевирский говор в отличие от торуньского представлен достаточным объемом материала, и к тому же первая торуньская информантка очевидно отличается индивидуальными речевыми предпочтениями.

2.3. Ориентация на литературную норму или, напротив, “отталкивание” от нее не обязательно является свойством, имманентно присущим идиолекту конкретного информанта. В статье А.В. Тер-Аванесовой и А.И. Рыко о языковой ситуации в русских говорах Заонежья было показано, что смена языкового кода в разных ситуациях общения характерна для большей части носителей диалектов. При этом специально отмечается, что “аналогом ситуации официального общения для многих пожилых людей стала ситуация общения с лицами младшего поколения (обычно с внуками 12–30 лет). Присутствие диалектолога также создает ситуацию, в которой говорящие стараются использовать «культурный язык»” [6, 234]. Кроме того, имеет значение обсуждаемая предметная область: “Степень насыщенности речи диалектными формами может быть связана с темой разговора. Например, у информантки из Косельги диалектных форм было меньше, пока речь шла о волнующих ее проблемах физического и душевного здоровья, судьбах ее детей и внуков, и больше в рассказе об одном случае из давнего прошлого: пропаже ягненка, которого два дня «водило» вокруг дерева” [там же]. В публикациях диалектных текстов ситуация общения, как правило, остается постоянной (информант — собиратель)⁷, однако мы имеем возможность

⁷ Исключение составляют редчайшие и ценнейшие записи диалогов диалектоносителей или речи информанта, обращенной к односельчанину (см., например, [БГ, 315–316, 349], где отражена локальная связка 2 ед. и мн. перфекта *сти*). Исследователям же приходится иметь дело главным образом с нарративами, что, вообще говоря, имеет далеко идущие последствия для описания разных языковых уровней, прежде всего грамматики и синтаксиса; нарративы, особенно тексты о прошлой жизни и обычаях, представляют совершенно иную статистику употребления грамматических категорий, глагольных времен и т. д. по сравнению с ситуациями по-

проследить статистику диалектизмов в текстах на разные темы. Применительно к вопросу о препозиции *sę примером могут служить тексты из надднестрянского говора с. Потелич Жовковского р-на Львовской обл. [ГПЗН-2005, 43–52]: информантка (1939 г. р., образование 7 кл.) в рассказе об относительно недавнем строительстве каплички употребляет препозитивное *sę лишь один раз из 11 (т. е. коэффициент препозиции *sę составляет менее 10%), а в рассказах о прежних обычаях и обрядах (обжинках, праздновании Рождества, Троицы, девичьих гаданиях в Андреев день, свадебном обряде) – 9 раз из 18, т. е. в половине случаев. Мы наблюдаем, таким образом, более чем пятикратную разницу в показателях, обусловленную тематикой текста. В текстах из Гнездичева Жидачевского р-на Львовской обл. [ГПЗН-2005, 90–100] информантка 1937 г. р. в рассказе о “бандеровцах” ни разу не употребила *sę в препозиции (17 релевантных примеров), в то время как в тексте информантки 1934 г. р. о свадебном обряде коэффициент препозиции *sę составляет 37,5% (15 примеров из 40).

3. Возвратное *sę – наиболее частотная клитика, и она оказывается единственной, для которой можно получить хотя бы некоторую статистику по отдельным говорам на материале сборников диалектных текстов. При этом оказывается, что диалектные различия показывает не только статистика препозиции *sę, но и статистика его неавтоматической контактной препозиции, т. е. употребления препозитивного sę контактно к глаголу во фразах, где оно имеет возможность стоять левее (см. [8, 487]). А.А. Зализняк показал, что одна из линий распада древней системы энклитик – это “постепенное выведение начальной части фразы из сферы действия закона Вакернагеля с помощью ритмико-синтаксических барьеров, в силу чего энклитики уходят вправо от начальной тактовой группы <...> Так, механизм превращения древней фразы типа *ŵ мене са ему поклони* в современную *от меня ему поклонись* в сущности сводится к максимальному использованию всех допустимых факультативных барьеров: *ŵ мене са ему поклони* → *ŵ мене // ему са поклони* → *ŵ мене ему // поклони са*” [3, 266]. Таким образом, регулярная неавтоматическая контактная препози-

вседневного общения (самый очевидный пример – редкость в нарративах грамматических форм 2-го лица, частотнейших в диалоговом общении).

ция *se к глаголу должна показывать некоторую стадию разрушения древней системы энклитик (а ее коэффициент – быть обратно пропорционален коэффициенту препозиции *se). Это подтверждается в системе закарпатского синевирского говора, для которого подсчеты статистически надежны, ср. процент препозиции *se у двух информанток с 16-летней разницей в возрасте (после тире – процент неавтоматической контактной препозиции):

1924 г. р.	88,6% (194/219) – 22,9% (19/83)
1940 г. р.	83,6% (560/670) – 24,9% (64/257)

Однако поскольку релевантных контекстов для подсчета доли неавтоматической контактной препозиции *se, естественно, оказывается в несколько раз меньше, чем контекстов для подсчета доли общей препозиции, статистически надежные данные для отдельного диалекта практически не удается получить из сборников диалектных текстов.

4. Ниже в таблице приводятся статистические данные по препозиции возвратного *se в некоторых карпатоукраинских говорах на территории Украины по материалам сборников диалектных текстов [ГПЗН-2000; ГПЗН-2005; БГ] и дополнительных источников (для закарпатских говоров)⁸.

Даже при заметном статистическом разбросе и невысокой статистической надежности из таблицы видно, что наибольший процент препозиции *se показывают закарпатские и бойковские говоры, наименьший – покутско-буковинские и южноволынские, а в подольских говорах препозиции не отмечено вообще. Что касается неавтоматической контактной препозиции *se, то в большинстве говоров слишком мало примеров для надежных выводов. Однако при этом показательными оказываются данные буковинских говоров, в которых дистантная препозиция *se практически не отмечается (среди более чем 120 релевантных примеров препозитивного *se, которые отыскиваются в хрестоматии [БГ], дистантных *se насчитывается

⁸ Из сборника [БГ] взяты только образцы говоров “чистых” типов. Для каждого говора подсчитано общее число примеров всех информантов за исключением “маргинальных” (см. п. 2.2). Ввиду тематического принципа расположения материала в [БГ], отчето тексты из одного говора оказываются разбросанными по книге, страницы для этого источника не указываются. Диалектная принадлежность говоров приводится по соответствующему изданию.

только пять, т. е. неавтоматическая контактная препозиция составляет 96%). Регулярная контактность *se к управляющему глаголу, с одной стороны, говорит о разрушении вакернагелевской системы клитик; с другой стороны, эта черта находит славыанские параллели – запрет на дистантную позицию клитик к глаголу характерен для болгарско-македонской языковой области [12, 234–241; 11, 306].

	препозиция *se	неавт. контакт. препозиция	Источник
<i>Бойковские</i>			
Волосянка Сколів. Львів.	68% (133/196)	48% (31/64)	[ГПЗН-2000, 11–35; ГПЗН-2005, 113–144]
Стара Ропа Старосамбор. Львів.	84% (32/38)	25% (3/12)	
<i>Закарпатские</i>			
Сокириница Хуст. Закарпат.	74% (197/267)	45% (30/67)	[Сабадош, 430–476]
Синемир Міжгір. Закарпат.	85% (754/889)	24,5% (83/340)	[МКЭ]
<i>Надсянские</i>			
Плешевичи Мостиськ. Львів.	34% (22/65)	72% (8/13)	[ГПЗН-2005, 12–22]
Чернилява Яворів. Львів.	32% (11/34)	3/6	[ГПЗН-2005, 24–32]
Вижомля Яворів. Львів.	50% (17/34)	0/7	[ГПЗН-2000, 46–57]
<i>Надднестрянские</i>			
Гнізди́чів Жовків. Львів.	35% (16/46)	60% (6/10)	[ГПЗН-2005, 90–100]
Потелич Жовків. Львів.	34% (10/29)	1/6	[ГПЗН-2005: 43–52]
Лисятичі Стрийськ. Львів.	17% (4/24)	3/3	[ГПЗН-2005: 70–78]
Солуків Долин. Ів.-Фр.	44% (11/25)	2/2	[ГПЗН-2005: 161–168]
Нижній Струтин Рожнятів. Ів.-Фр.	56% (10/18)	2/4	[ГПЗН-2000: 36–37]
<i>Гуцульские</i>			
Киселиці Путильськ. Черн.	53% (10/19)	3/3	[БГ]
Все остальные гуцульские из [БГ]	20% (5/25)	1/1	[БГ]
<i>Покутско-буковинские</i>			
Кам'янка Глибоцьк. Черн.	41% (12/29)	8/8	[БГ]
Луковица Глибоцьк. Черн.	10% (1/10)	1/1	[БГ]
Маморница Глибоцьк. Черн.	18% (2/11)	2/2	[БГ]
Бобівці Сторожинецьк. Черн.	12% (2/17)	–	[БГ]
Михальча Сторожинецьк. Черн.	0% (0/18)	–	[БГ]
<i>Волынско-подольские</i>			
Бутини Сокальськ. Львів.	10% (1/10)	–	[ГПЗН-2000: 127–129]
<i>Подольские</i>			
все вместе из [БГ]	0% (0/17)	–	[БГ]

5. Другие структурные характеристики диалектных систем клитик на материале опубликованных диалектных текстов в основном не поддаются системному сопоставлению, а лишь единично фиксируются в отдельных говорах. Упомянем кратко некоторые из них.

5.1. Отмечаются отдельные формы местоименных и глагольных клитик⁹, в том числе восточные гуцульско-буковинские формы связок 1 мн. *сми*, 2 ед. и мн. *сти* [БГ, 121, 314–316, 335, 349]; возможно, клитикой является форма вспомогательного глагола будущего времени *ме* в примере *ни 'можна ко'ли 'місіц' на с'ході / бо 'гіт'ко ме си во'диту ї 'хакі* (гуцульск., Киселиці Путильськ. Чернівецьк. [БГ, 116]). Ранговая организация клитик, т. е. их порядок между собой, обычно неизвестна, так как фразы с несколькими клитиками встречаются редко (особенно в [БГ]), и наблюдения о диалектных различиях сделать трудно. Исключения составляют сочетания с клитикой сослагательного наклонения **by*, которая в нормальном случае в славянских языках, в том числе в карпатоукраинских говорах, предшествует связкам и местоименным клитикам: в покутско-буковинских говорах наряду с “нормальным” порядком отмечен порядок **se + *by* (*ко'лоласи би ї ті п'рутики – Лашківка Кіцманськ.; то їна ни ї'миласи би ні ї хо'лодні ні ї го'р'ечі во'ті – Старий Вовчинець Глибоцьк.* [БГ, 29, 315]; в обоих говорах при этом есть примеры препозиции **se*); также в сочетании со связкой перфекта: *бо ни ли'ш'еласи би ро'боту* (Кам'янка Глибоцьк. [БГ, 316]). Это может быть свидетельством такой стадии “срачивания” **se* с глаголом, когда оно уже не может быть ничем отделено и превращается в “мобильный аффикс” (ср. выше п. 3); в сочетании со связкой, видимо, отражается изменение ранга **by* (поскольку конструкции перфекта со связкой редки, судить об этом трудно).

5.2. Примеры “удвоения” возвратного **se* в буковинских говорах на материале [БГ] были отмечены П.Е. Гриценко [2, 24]; к ним можно добавить: *їак са 'кончуса ро'бота* (Бернове

⁹ По сравнению с нарративами, гораздо больше клитик встречается в фольклорных текстах – песнях, коломыйках, приговорах и т. п. (что связано в том числе с частой “диалогичностью” этих текстов). Однако фольклорные тексты нельзя считать принадлежащими синхронной системе говора; законы функционирования клитик в поэтических текстах не исследованы; кроме того, эти тексты могут быть легко заимствованы.

Кельменецк.), *ко'ли ми'ні са с'поўнилося сім гот* (Бабин Кельменецк.) [БГ, 93, 295]; в следующих примерах нет уверенности, что препозитивное *си* не является клитикой дат. п.: *а ку'ди це ти так си'віминдриласи'цего'вечіра?* (Карапчів Вижницьк.); *рос'казуйут шо ми си с та'ким і та'ким пос'ваталиси* (Брідок Заставнівськ.) [БГ, 325, 217], – тем более что в последнем примере спорное *си* далеко отстоит от глагола, что, как мы видели, в этих говорах почти не встречается. Характерно, что случаи “двойного *sę” фиксируются именно в буковинских говорах, где по ряду других параметров можно говорить о продвинутой стадии разрушения древней системы энклитик: ср. мнение А.А. Зализняка о том, что “в живой речи двойное *сѧ* представляло собой результат конкуренции старого и нового правил расстановки энклитик, из которых первое требует препозиции, а второе – постпозиции *сѧ*” [3, 191].

5.3. В западной части карпатоукраинской территории встречаются внешне противоположные примеры с одним *sę на два глагола, например: *сне"ре"ч'ейуц"с"і / сне"ре"ч'ейут / 'але'потім'каже"* (надсянск., Плешевичи Мостиськ. Львів. [ГПЗН-2005, 18]); *шос" с"і'юд'аг'нути чи'ї'зуті; то'тре'було с"і'нас"н'і'вати / на'сид'іти* (надднестрянск., Потелич Жовків. Львів. [ГПЗН-2005, 48, 52]). Как показал А.А. Зализняк, с исторической точки зрения это явление – “не что иное, как реликт древнейшего самостоятельного *сѧ* ‘себя’, которое еще могло заполнять сразу две валентности во фразе” [3, 191].

5.4. В буковинских говорах спорадически встречается *sę в начале клаузы (предикативной группы), причем в с. Топоровцы Новоселицк. Черновицк. это явление регулярно (6 примеров из общего числа 11 в [БГ]), напр.: *кла'ду'ї'піч // са'діу'л'у'йа'ка'го'діна* [БГ, 172]; *а'так / на'носин'а'то'ни'віши'вали'та'кі'прос'ті'сороч'ки // са'мучили // са'мучили'дужи // са'мучили* [БГ, 53]. Это же явление отмечается и на западе карпатоукраинской территории, например: *а'пасту'х'и'йак'насли'ку'рови // с"і'бавили'по'р'ізно'му* (надсянск., Вижомля Яворів. Львів. [ГПЗН-2000, 55]); *пун'робуї'ту'ди'виже"ни / с"і'не'ї'стутит* (надднестрянск., Потелич Яворів. Львів. [ГПЗН-2005, 52]). Видимо, шире распространено употребление клитик после первообразных сочинительных союзов (*і, та(й), бо*): *ді'ї'ки <...> 'мали'кинути'га'лунку'ї'воду'і'си'ї'мити* (Чорний Потік

Заставнів. Чернівецьк. [БГ, 177]), *пос'н'ї вали м'ногаїа 'л'їта і с'ї поросхо'дили* (Гніздичів Жовків. Львів. [ГПЗН-2005, 100]), *у'ни по'ви'лазили на че''реш'н'у / та'ї с'ї 'хапайут* (Солуків Долин. Ів.-Фр. [ГПЗН-2005, 168]), *бо си на'пуди'у* (Лужани Кіцманськ. Чернівецьк. [БГ, 339]), в том числі і в закарпатському говоре: *таї с'а пере'їзобвали нб'в'ї жебо'лб'у'кы* (Сокирниця Хустськ. [Сабодош, 440]).

5.5. В кількох говорах на заході карпатоукраїнської території відзначені приклади трьохчленної конструкції в перфекті (см. п. 2.1.2), наприклад, наддністрянськ. *ї ми ї'з'ели_смо со'л'ари* (Ясниська Яворів. Львів. [ГПЗН-2000, 61]), *ми ї'же то'ди но'сили_смо до' них мо'ло'ко* (Крупське Миколаїв. Львів. [ГПЗН-2000, 64]); бойківськ. *їа ї'шов'їм дес'' до' 'чер'кви* (Розлуч Турків. Львів. [ГПЗН-2005, 152]).

6. Карпатоукраїнські клитики представляють одне з тих звеньїв мовної системи, де в історичному плані відбувається перехід від старого стану до нового; статистичні відмінності показують місце конкретного діалекта на цьому шляху. Сусідню проблему становить використання конкуруючих конструкцій 1 і 2 особи перфекта в карпатоукраїнських говорах, де статистика також показує діалектні відмінності і місце конкретної діалектної системи на шкалі переходу від старих конструкцій зі зв'язками до нових – з особистими займенниками (см. п. 2.1.2). На російському діалектному матеріалі того ж роду проблему представляє, наприклад, статистичне розподілення закінчень род., дат. і місн. п. єд. ч. жіночого відхилення, важливе для розуміння історії системи відхилення в багатьох діалектних ареалах (см. [1]).

Очевидно, що виснажуючий аналіз сучасного діалектного ландшафту з точки зору систем клитик (як і багатьох інших мовних параметрів) можливий тільки на матеріалі значущого корпусу текстів для кожного говору. До цього недосяжного ідеалу можна спробувати наблизитися тільки максимально повною публікацією записів діалектних текстів, перешкодою до чого крім іншого є складність розшифровки і підготовки діалектних записів до друку. Временним компромісом могли б стати попередні публікації текстів в аудіоформаті, що дозволяють сучасні можливості Інтернету.

1. Абраменко О.А., Николаев С.Л., Тер-Аванесова А.В., Толстая М.Н. Системы соотношения gen. и dat.-loc. *a*-основ в восточнославянских языках: сравнительно-исторический аспект // Исследования по славянской диалектологии. Вып. 16. М. 2013.
 2. Гриценко П.Е. Феномен диалектного явления: онтология и гносеология // Исследования по славянской диалектологии. Вып. 17. М. 2015.
 3. Зализняк А.А. Древнерусские энклитики. М. 2008.
 4. Николаев С.Л. Балкано-карпатские изоглоссы как реликт поздне-праславянского лингвистического ландшафта // Карпато-балканский диалектный ландшафт: Язык и культура. Памяти Г.П. Клепиковой. М. 2008.
 5. Свешиникова Т.Н. Ранговая грамматика румынских клитик // Славянское и балканское языкознание: Карпато-восточнославянские параллели. Структура балканского текста. М. 1977.
 6. Тер-Аванесова А.В., Рыко А.И. Говорить по-культурному и лязгать по-заонежски (о языковых разновидностях в Заонежье) // Исследования по славянской диалектологии. Вып. 9. М. 2004.
 7. Толстая М.Н. Карпатоукраинские энклитики в южнославянской перспективе // Карпато-балканский диалектный ландшафт: Язык и культура: 2009–2011. Вып. 2. М. 2012.
 8. Толстая М.Н. Синтаксис возвратного **se* в говоре гуцульско-го села Головы начала XX века // Діалекти в синхронії та діакронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.
 9. Толстая М.Н. Форма плюсквамперфекта в украинских закарпатских говорах: место вспомогательного глагола в предложении // Балто-славянские исследования 1998–1999. Вып. 14. М. 2000.
 10. Толстая М.Н. Энклитизация личных местоимений в украинских закарпатских говорах // Slavica Svetlanica: Язык и картина мира: К юбилею Светланы Михайловны Толстой. М. 2013.
 11. Циммерлинг А.В. Системы порядка слов славянских языков в типологическом аспекте. М. 2013.
 12. Franks S., King T.H. A Handbook of Slavic Clitics. New York. 2000.
-
АУМ 2	<i>Атлас української мови: в 3 т. Т. 2. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. К. 1988.</i>
БГ	<i>Буковинські говірки. Хрестоматія діалектних текстів / Уклад. Н.О. Руснак, Н.В. Гуїванюк, В.Є. Бузинська. Чернівці. 2006.</i>
ГПЗН-2000	<i>Говірки південно-західного наріччя української мови / Упоряд. Н.М. Глібчук. Львів. 2000.</i>
ГПЗН-2005	<i>Українські говірки південно-західного наріччя. Тексти / Упоряд. Н.М. Глібчук. Львів. 2005.</i>
МКЭ	<i>Материалы Карпатских экспедиций Института славяноведения РАН.</i>
РП	<i>Лешика О., Шишкова Р., Мушинка М. Розповіді з Підкарпаття. Українські говірки східної Словаччини. New York; Praha; К. 1998.</i>
Сабадош	<i>Сабадош І.В. Словник закарпатської говірки села Сокириця Хустського району. Ужгород. 2008.</i>

Торунь	<i>Николаев С.Л., Толстая М.Н.</i> Словарь карпатоукраинского торуньского говора с грамматическим очерком и образцами текстов. М. 2001.
УГР	<i>Павлюк М., Робчук І.</i> Українські говірки Румунії. Діалектні тексти. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто. 2003.
УЗГТ	<i>Українські закарпатські говірки. Тексти / Упоряд. О.Ф. Мигонинець, О.Д. Пискач.</i> Ужгород. 2004.
ШекДИ	<i>Шекерик-Доників П.</i> Дідо Іванчік. Верховина. 2007.
ШухГГ	<i>Шухевич В.</i> Гуцульщина. Ч. 5. Львів. 1908 (записи из с. Головы).

DIALECT TEXTS AS A SOURCE OF INFORMATION ON CARPATHIAN UKRAINIAN CLITICS

The article deals with the representation of systems of clitics in publications of texts of modern Carpathian Ukrainian dialects. Different dialects show various grades of development of the ancient system of clitics. This is reflected in the frequency of occurrence of clitic constructions. Dialectal texts let us explore frequency of occurrence of the separable particle *se, that is the most frequent clitic, and to notice certain traits of clitics in different dialects. Results of statistical treatment of clitics in several Carpathian Ukrainian dialects are represented. A conclusion is drawn that some relevant analysis of modern Carpathian Ukrainian systems of clitics may be only possible on basis of a sizeable body of texts in each dialect.

До питання про корпус українських текстів з Холмщини та Підляшшя: проблеми та завдання його створення

Українська діалектна текстографія за останні тридцять років досягла того рівня накопичення діалектних даних, який вимагає, з одного боку, їх опису та систематизації, а з іншого – створення такої форми джерельної бази, яка охоплювала б значний обсяг діалектного матеріалу з визначеної території, уможливлючи зіставне, синхронне й діахронне його вивчення та швидкий до нього доступ. Такі можливості може надати створення електронного діалектного корпусу текстів, що, на нашу думку, є одним із актуальних завдань сучасної діалектології.

Особливо актуальним видається створення корпусу текстів із тих територій, де з різних причин відбувається значна редукція діалектного простору. До таких теренів належать й етнічні українські землі поза межами України, зокрема на північно-західному українсько-польському пограниччі. Важливість такого дослідження підкреслюється ще й тим, що, як відзначає М. Лесів, “мова корінного населення Підляшшя та Холмщини, народна культура якого основана на культурі й мовленні найдавніших східнослов’янських племен – волинян і бужан, що від самого початку нашої писаної історії входили до складу Київсько-Руської держави, належать до найстаріших українських діалектів” [18, 86]. Характеристику текстографії з території Підляшшя подано в різних працях: в обґрунтуванні актуальності дослідницької проблеми в згаданих нижче розвідках В. Шимановського [29, 7–11], В. Курашкевича [5], М. Лесева [18, 6]; С. Вархола та Ф. Чижевського [3, XXIV], Г. Аркушина; в окремій статті про завдання української текстографії Г. Аркушина [5, 3–4]; у праці Ю. Бідношії, який розглядав тексти з Підляшшя з погляду їх етнографічної інформативності [8, 119–123]; у рецензіях Г. Гримашевич [13, 187–189] та Ю. Бідношії [11, 43] на збірники текстів Г. Аркушина [12], у типології текстів з Підляшшя як джерела діалектологічних досліджень [28]. Однак принципів добору текстів до діалектного корпусу досі ще не було розроблено.

Важливим завданням створення діалектного корпусу текстів є визначення наукового підходу до окреслення поняття тексту та до добору текстів для їх уведення в корпус. Польський текстолог Є. Бартмінський підкреслює, що дедалі частіше текстологи в окресленні поняття текстології, тексту та його обсягу, пристають на позицію антропології слова, яка “дозволяє інтегрувати на культурному, суспільному і соціологічному рівні різнорідні форми комунікації, від слова мовленого, через писемні і друковані комунікати до диференційованих електронних текстів, які динамічно розвиваються” [2, 11]. Антропологічний підхід, як відзначають автори серії праць з антропології слова (Г. Голдевський, А. Менцвель, Р. Суліма), дає можливість не зупинятися на реєстрації того, що є феноменом і у своїй феноменальності розпорошене, та на з’ясуванні значень і функцій мовних явищ. Силою антропології завжди було те, що до предмету свого дослідження вона підходила з гіпотезою цілісності, що в краплі води – спільноті, яку огортає поглядом, здатна розпізнати “весь світ” [1, 8].

Подібне сприйняття тексту характерне також для корпусної лінгвістики як окремого розділу мовознавства, що остаточно сформувався в першій половині 90-х р. XX ст. й основоположним поняттям якого є поняття корпусу як сукупності текстів, масиву мовних даних, який призначено для розв’язання окреслених лінгвістичних завдань, представлено на електронних носіях, структуровано та відповідно марковано [14, 3]. Дослідники підкреслюють, що одним із базових принципів добору текстів для побудови корпусу є внесення до нього невідредагованих текстів, тобто “мову в них представлено в тому вигляді, в якому вона виявляє себе в мовленні (усному чи писемному); крім цього, в корпусі представлено не існуючі «зразки» чи «приписи» для правильної побудови повідомлення, а найбільш можлива кількість «варіантів» мови, якщо навіть деякі з них знаходяться на периферії мовної системи” [17, 80].

Ця думка про введення до корпусу периферійних текстів є важливою для встановлення принципів побудови сучасного діалектного корпусу, оскільки ще не проведено чіткої межі між діалектним мовленням і просторіччям, не розроблено теорії стилістики діалектного мовлення, розв’язання проблем якої можливе за наявності значного професійно сформованого масиву текстів.

Фахівці з корпусної лінгвістики зазначають, що важливою передумовою створення корпусу текстів є, з одного боку, логічний задум, логічна ідея, яка об'єднає ці тексти, а з іншого – втілення цієї логічної ідеї, тобто розроблення правил організації текстів у корпусі, алгоритми й програми аналізу корпусу текстів, а також пов'язана з цим методологія [23; 20, 255].

Основною ознакою добору текстів для діалектного корпусу повинна стати їхня відповідність досліджуваному діалектному масиву, автентичність, достовірність, просторова та часова локалізація. Тексти з території мовно-культурного пограниччя повинні відображати специфіку регіону, яка полягає в співіснуванні двох невіддільних тенденцій: взаємопроникненні мовно-культурних явищ та збереженні явищ мови та культури як ознак етнічної самоідентифікації. Важливо встановити також поняття тексту як мовно-культурної одиниці, яка підлягає реєстрації та характеристиці в діалектному корпусі. На нашу думку, на сучасному етапі розвитку українського діалектного континууму, який зазнає зовнішньої та внутрішньої редукції, поняття зв'язного тексту охоплює не лише мовні одиниці значного обсягу, якими оформлено завершену думку (розповідь, опис, роздум, фольклорний твір, діалог і под.), але й так звані “мінімальні тексти” [2, 44–47], до яких належать писемні свідчення з родинних архівів, намогильні написи, неповні (уривкові) свідчення нащадків носіїв підляських говірок, які самі вже активно не володіють говіркою, але відтворюють звучання деяких фраз, словосполучень тощо.

Різночасові джерела, що містять зв'язні писемні та усні тексти, які записано на Підляшші, за їх змістово-стилістичними ознаками можна поділити на кілька груп:

– фольклорно-етнографічні праці, автори яких ставили за мету етнографічний опис населення Підляшшя, залучаючи до нього усну народну творчість як вияв самотності етнічної групи. Це наукові розвідки з фольклору та етнографії, які містять паспортизовані автентичні тексти у формі цитат чи додатків без їх діалектологічного аналізу;

– етнографічно-лінгвістичні студії, автори яких в етнографічній характеристиці підляшуків спиралися, зокрема, на мовні особливості населення цього терену і подали зразки текстів народного мовлення з елементами лінгвістичного аналізу;

– тексти, які долучено до діалектологічних та етнолінгвістичних праць, метою яких є насамперед опис говірок Підляшшя і суміжних земель;

– матеріали родинних архівів, які відбивають мовлення діалектоносіїв: листування, підписи на фотографіях, щоденники;

– намогильні написи на цвинтарях Холмщини і Підляшшя;

– публіцистичні тексти, написані або виголошені підляською говіркою;

– художні тексти, написані говіркою або стилізовані під говіркове мовлення;

– аудіо- і відеозаписи говіркового мовлення, до яких надано загальний доступ в Інтернеті;

– аудіо- і відеозаписи в архівах і фонотеках.

Для встановлення класифікаційних ознак кожен із названих типів текстів вимагає окремого розгляду. У цій статті ми зосередимося лише на деяких типах текстів, які можуть стати підґрунтям діалектологічних досліджень, коротко окресливши їхнє місце в джерельній базі та характер маркерів, із якими вони повинні увійти до діалектного корпусу текстів.

Власне лінгвістичні праці з текстами у формі додатків та збірники текстів із Холмщини і Підляшшя почали з'являтися у I половині XX ст., у міжвоєнний період. Так, два тексти з Білгорайського повіту вмістила у своїй монографії про надсянські говірки М. Пшепюрска (1938) [22]. Матеріали, які зібрав В. Курашкевич перед Другою світовою війною, послужили фактичною базою для його розвідок, опублікованих уже після війни. У праці “Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej” учений подав тексти з 4 н. пп. Південного Підляшшя (Любень, Острівки, Кобиляни, Сицина), 5 н. пп. Північного Підляшшя (Цепелі, Малеші, Лосинка, Ожешкове, Огородники), які він записав 1937 та влітку 1938 року [5]. До матеріалів, виданих уже в повоєнні роки, належить праця Я. Токарського, присвячена говірці с. Серпелиці біля Янова Підляського, яка містить кілька текстів [8]. Трохи пізніше опубліковано колективну працю “Teksty gwarowe z Białostoczczyzny z komentarzem językowym” (Варшава 1972) за редакцією А. Обрембської-Яблонської, до якої увійшли різнодіалектні тексти, записані різними дослідниками на території воєводства, зокрема це тексти з н. пп. Грабовець Білзьського повіту, Дубини і Суховольці Гайнівського повіту та Рогавки Семяницького повіту [7].

Найповнішим зібранням текстів південнопідляських говірок, є видання “Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny” (Lublin 1998) С. Вархола і Ф. Чижевського. Тут вміщено тексти з 12 населених пунктів, записані від двомовних автохтонів – польською й українською говіркою в населених пунктах колишнього Білопідляського воєводства (з центром у Білій Підляській) [3]. До тексту кожного населеного пункту подано короткий історично-етнографічну характеристику, відомості про релігійну належність громади, зазначено наявність церкви чи костелу, представлено дані про освітні заклади та міграційні рухи на цій території, а також відомості про вік, віросповідання інформантів, деякі дані з лінгвістичної біографії та зауваження щодо специфіки мовлення. Напр., *Kobyłany: Informatorzy – autochtoni: małżeństwo Eugenia Nowicka, lat 63 i Tadeusz Nowicki, lat 71, prawosławni, dwujęzyczni, prymarny język ukraiński; w latach 80. rozmawiali w obu językach w rodzinie i w sąsiedztwie. E. Nowicka opowiada szybko, ze zróżnicowaną wysokością głosu; T. Nowicki – wolno i wyraźnie. W wymowie informatorów charakterystyczny jest silny akcent wydechowy* [3, 24].

Для транскрибування укладачі використали фонетичний запис на основі латиниці, застосовували знаки, що передають розрізнення артикуляції голосних за ознаками вузьке / широке відкриття рота, участь ротової / носової порожнини, рух язика по горизонталі / ступінь підняття частини язика по вертикалі, ступінь лабіалізації, висхідна і низхідна артикуляція дифтонгів, часокількість – довгі і короткі голосні. Так само докладно враховано особливості артикуляції та звучання приголосних. До уваги взято і надсегментні характеристики тексту: позначено синтагматичні паузи, інтонацію речення, емфатичні паузи. Також у записах вирізнено чуже мовлення та іншомовні уривки. Важливо, що записувачі описують мовленнєву поведінку інформантів. Тексти супроводжено виносками із поясненнями значень слів, граматичними коментарями, подаються відповідники спорадично вживаних форм тощо.

Помітним явищем у діалектній текстології стало видання у 2007 р. у Луцьку праці Григорія Аркушина “Голоси з Підляшшя”, де вміщено тексти із 35 населених пунктів, серед яких 7 н. пп. з Люблінського воєводства – Воля-Угруська, Семятицький повіт, Влодава, та 28 н. пп. із Підляського воєводства – Семятицький, Більсько-Підляський, Гайнівський та Білостоцький

повіти. Важливою ознакою праці є наявність аудіозаписів, що дає можливість зіставити графічне передання звуків із реальним мовленням. Видання Г. Аркушина належить до тих праць, укладачі яких прагнули розширити коло читачів, і тому в збірнику тексти передано транскрипцією та в орфографічному записі. У фонетичній транскрипції, яку використовує дослідник, відображено особливості вимови голосних і приголосних: укання та набиження [e] та [и], дифтонги, спорадична поява звуків [ы] та [ў]; палатальність та напівпалатальність приголосного, оглушення повне і часткове, подовження приголосних і голосних. Тексти різної тривалості й тематики, докладно паспортизовані: є дата запису, дані про інформанта з його короткою лінгвістичною біографією, назви населених пунктів (офіційна та місцева), зазначено умови здійснення запису (у студентській експедиції, наодинці з експлоратором тощо). Оскільки збірник текстів Г. Аркушина було докладно прорецензовано [11; 12; 13], відзначимо лише, що тексти представлено з усією необхідною супровідною інформацією про час, місце, обставини запису, а також про носіїв говірки.

До найновіших збірників текстів належить праця І. Ігнатюка “Українські говірки Південного Підляшся [опис, тексти і словничок]”, яка з’явилася друком 2013 р. Тут вміщено 86 текстів, які було записано в період від 1970 до 2004 року. Важливо те, що І. Ігнатюк – місцевий житель і веде розмову з інформантами їхньою говіркою, тобто немає умов для перемикування кодів. Тексти записано адаптованим українським алфавітом із зазначенням наголосу, дифтонгів. Усі тексти паспортизовано. Подано дані про час записування, локалізацію та відомості про інформанта, напр.: *говорив Владислав Ігнатюк. Рік нар. 1924. Сусід, село Данці. Гм. Ганна, пов. Влодава. Записано в серпні 1970 року; Анна Ігнатюк. Дівоче прізвище Онищук, рік нар. 1911, родом з села Жуки, гм. Тучна, пов. Біла Підляська, моя дядина. Записано в серпні 1970 року в селі Данці.* Тут з’являються такі означення інформанта: *мій двоюрідний брат, моя двоюрідна братова, муж моєї родички Гандзі.* Подано варіанти назв населених пунктів та власних імен інформатів, напр., *Довгоброди – Дубогроди*, варіанти імен – *Говорив Микола (Миколай) Семенюк* [16].

Як бачимо, праця І. Ігнатюка є зразком своєрідного сприйняття говірки її носієм з висоти загальнодіалектологічних знань.

Такі праці надзвичайно інформативні й можуть бути використані у вивченні говіркового мовлення в когнітивному аспекті.

Порівняння останніх хрестоматій – Ф. Чижевського та С. Вархола, Г. Аркушина та І. Ігнатюка – виявляє, з одного боку, необхідність введення до діалектного корпусу пояснювальних записів з уточненням принципів транскрипції, яку використовують укладачі збірників текстів, з історичним та соціолінгвістичним коментарями, а з іншого боку – необхідність систематизації текстів насамперед за говірками з їх віднесенням до території, а потім встановлення хронологічних маркерів, тематичних та жанрових характеристик тексту, а також маркеру відношення особистості збирача до говірки (носій говірки, носій іншої говірки цього самого діалектного масиву, носій іншої мови тощо).

Іншого підходу вимагають тексти з фольклорно-етнографічних та етнографічно-лінгвістичних праць, які серед записів з Підляшшя та Холмщини є найдавнішими за часом їх появи.

Фольклорно-етнографічні описи життя українців ХІХ ст. з території Польщі містять як записи фольклорних текстів, здебільшого пісень, так і власне діалектні тексти. Найбільш відомими є праці М. Янчука “Малорусская свадьба въ Корницкомъ приходѣ Констант. у. Сѣдлец. губ.”; “Образцы народныхъ говоровъ малорусскаго нарѣчія. Сѣдлецкыя разнорѣчыя уѣздовъ Бѣльскаго, Константиновскаго и Радинскаго” в праці “Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія” П. Житецького (пісні); О. Ріттіх “Приложение к материалам для этнографии Царства Польскаго. Губернии Люблинская и Августовская, 1864” (нарис народної культури та тексти пісень); зразки фольклору в “Трудах этнографическо-статистической экспедиции въ Зап. Русскій край” Чубинського, тт. 2, 5, 7); К. Яроцького “Бытовые черты Русинки Холмскаго края по пѣснямъ” (Живая старина, 1892, вип. IV, с. 125–134). Фольклорно-етнографічні праці, у яких вміщено матеріали з Підляшшя, мають різну цінність для діалектологічних досліджень. На увагу діалектологів, безперечно, заслуговують матеріали ХІХ ст. з Підляшшя, вміщені в названих вище працях М. Янчука, П. Житецького, П. Чубинського, які найбільше відповідають потребам сучасного діалектографічного дослідження.

Фольклорні тексти з Холмщини і Підляшшя знаходимо також у праці В. Шимановського “Звуковыя и формальныя

особенности народных говоров Холмской Руси. Обзоръ, съ приложениемъ образцовъ народныхъ говоровъ” 1897 р., у якій проаналізовано матеріали, говірок з колишніх Красноставського, Білгорайського, Холмського та Грубешівського повітів Люблінської губ. та Більському і Володавському повітах колишньої Сідлецької губ.; крім записів пісень, уміщено зв’язні тексти – зразки народного мовлення з 16 населених пунктів Холмщини: з Холмського повіту (Руда, Скородів, Гнішув, Павлове, Депультичі, Волковяни), Грубешівського повіту (Степанковичі, Сагрин, Сліпче, Підгірці), Білгорайського повіту (Тарногород, Біща) та з Томашівського повіту (Потирин, Шлятин, Типін, Переспа). Тексти належать до різних жанрів: пісні, переважно обрядові (Депультичі, Павлове, Подгірці, Сліпче); приповідки і приказки (Степанковичі, Сагрин Грубешівського повіту); казки “Хумек Приступа і дурней” (Волковяни (Укувани)), про господаря і циганського сина (із Тарнограда); про загублений перстень (із Гнишева) та ін. Тексти передано спрощеною транскрипцією на основі гражданки, при цьому автор праці пояснює особливості передачі говіркової вимови [29, XXXI].

На початку ХХ ст. виходить праця І. Бессараби “Матеріали для етнографії Сѣдлецкой губернії”, у якій подано опис українських підляських говірок з околиць с. Ломази [21, 1–40, 259–299] та вміщено зразки мови, паремії й тексти пісень із сіл Любенка й Докудів [21, 41–119, 239–259], а в кінці книги – словник діалектних слів [21, 300–319]. Розповіді різного жанру на 16 тем автор наводить у розділі “Образцы Ломазскаго говора. Народные рассказы”. Це переважно легенди, розповіді-перекази, анекдоти, які часто мають усталену форму, що необхідно враховувати під час як класифікації текстів, так і їх використання в дослідженнях. Як зазначає автор, тексти він записав у Любенці в 70–80-х рр. ХІХ ст., частину – дослівно, а частину – відтворив на основі кількох розповідей; які саме розповіді було скомпоновано з кількох – дослідник не вказує [21, 77]. Це зауваження є важливим, оскільки свідчить про суб’єктивний вибір укладачем одного з варіантів тексту, що повинно бути зазначено під час характеристики тексту в корпусі.

Отже, праці В. Шимановського та І. Бессараби, окрім узагальнювального наукового опису говіркового мовлення, містять різножанрові тексти, записані спрощеною транскрипцією на основі гражданки. Укладачі намагаються якнайточніше пе-

редати звучання слів, напр.: *На Грумніци напѣтьця пѣвѣнь водици, а на Юрія найѣсьця вуѡл травици* [21, 81]. Однак, як бачимо з наведеного вище мінімального тексту, запис не дає чіткого розуміння вимови деяких звукосполук (напр., чи відбувається асиміляція приголосних у слові *напѣтьця*). Таким чином, постає питання про придатність таких текстів для діалектологічних досліджень та про критерії їх уведення до діалектного корпусу.

Залучення до діалектного корпусу записів говіркового мовлення не викликає сумнівів. У зв'язку зі значною редукцією українського діалектного простору зростає значення записів XIX–XX ст., зокрема текстів із Ломаз і Докудова. Відзначимо, що в науковій літературі мало свідчень докудівської говірки, що, за класифікацією І. Ігнатюка (який на терені Південного Підляшшя виділяв 5 типів говірок – луговицьку, хмацьку, полівицьку, говірку на *-ил, -іл* та архаїчну), належить до мертвої на сьогодні архаїчної говірки [16, 20–21]. Однак у збірнику текстів “Українські говірки з Підляшшя [опис, тексти і словничок]” (2013), який уклав І. Ігнатюк, міститься 4 тексти з Докудова в записах 80-х рр. XX ст. [16, 50–51, 55], що разом із матеріалами І. Бессараби уможливорює відтворення певною мірою архаїчної говірки та визначення її місця серед інших південнопідляських говірок.

Відзначимо, що дискусія про придатність для діалектологічних досліджень текстів, які містяться в етнографічних, фольклорних збірках з української етнічної території, виникла ще в 60-х рр. XIX ст., коли діалектологія та етнографія розвивалися в одному нурті, але вже намагалися розрізнити предмети дослідження. У кінці XIX – на поч. XX ст. на цьому питанні зосереджувалися й дослідники українських (руських) говірок та фольклору Холмщини та Підляшшя (М. Янчук, В. Шимановський та ін.), які застерігали від отождолення говіркового мовлення і мови фольклору, яка лише частково відбиває діалектні ознаки. В. Шимановський підкреслював, що не можна нехтувати фольклорним матеріалом, який є частиною живої народної мови, але треба пам'ятати, що не всі пісні мають однакову цінність як джерело опису говірок, різною мірою відбиваючи явища говіркового мовлення [29, 2; 30, 71]. Придатність для використання фольклорних матеріалів для діалектологічних досліджень визначається для вченого також

відповідністю записів звучанню та наявністю паспортизації. Так, він відзначає точність записів (особливо казок) у “Трудах этнографическо-статистической экспедиции въ Зап. Русскій край” П. Чубинського [29, 8–9], водночас вказуючи на неналежний рівень матеріалів зі статей Войцицького та Альбертова; зауважено, що в деяких якісних матеріалах, як тексти пісень у праці Яроцького, вміщених у “Живій старині”, відсутня паспортизація, хоча “за змістом і формою пісень, можна сказати, що вони записані дуже близько від Холма” [29, 9].

Подібного погляду дотримувався й І. Бессараба, який у праці “Матеріали для етнографії Сѣдлецкой губерніи” (1903) підкреслював, що зразки різних жанрів усної творчості відрізняються за ступенем наближення до говіркового мовлення. Відзначаючи багатство народного мовлення у приповідках, прислів’ях та приказках, він, зокрема, зауважував, що “складь рѣчи въ этихъ пословицахъ вполнѣ народный, и служитъ образцомъ современнаго народнаго Ломазскаго говора; а если встрѣчаются отклоненія отъ разговорной рѣчи, то очень рѣдко” [21, 84]. Водночас учений класифікував паремії досліджуваної місцевості за їх наближенням до розмовного мовлення, звертаючи увагу на наявність серед них запозичень із польської мови, а також виразів із ширшим ареалом функціонування тощо. Щодо придатності народних пісень як джерела вивчення говірок дослідник зауважував: “Народныя пѣсни данной мѣстности, какъ это справедливо замѣчено этнографами, не могутъ вполнѣ служить образцомъ мѣстнаго говора, такъ какъ онѣ сложились по большей части подъ вліянiемъ другихъ говоровъ в мѣстностяхъ иногда довольно отдаленныхъ [...]; но нѣкоторыя пѣсни, очевидно, мѣстнаго происхожденія, такъ какъ по складу народной рѣчи и особенностямъ ея формъ весьма близки къ подляшскимъ говорамъ” [21, 85]. Як бачимо, дослідник наголошував на розрізненні загальноукраїнських пісень, які могли бути певною мірою адаптовані говіркою, та пісень місцевого походження, тексти яких містять діалектні явища різних структурних рівнів.

І. Бессараба звернув увагу на невідповідність “форм віршованої мови та розмовної” у текстах українських пісень, ареал яких не обмежено Підляшшям: це розбіжності в наголошуванні, у словниковому складі (напр., *личко* – *твар*; де другим наведено факт ломаського говору), у звуковій реалізації окре-

мих фонем (*не вмила – не вміла*), у словотвірній моделі слова (*скрипонька – скрипочка*), у структурі граматичної конструкції (*у скрипоньку грати – на скрипочці грати*), у морфологічному вираженні форми слова (*молода – молодая*) та ін. [21, 86–87]. Однак учений підкреслив, що “звуковыя особенности Ломазского говора въ большинствѣ случаевъ соблюдаются во всѣхъ малорусскихъ пѣсняхъ какого бы онѣ ни были происхожденія” [21, 85]. Справедливість цього зауваження підтверджує також наш аналіз сучасних записів загальнонародних українських пісень у виконанні носіїв підляських говірок із с. Трещотки. Аналізовані нами тексти виявляють послідовну їх адаптацію до говірки насамперед на фонетико-фонематичному рівні: тут спостерігаємо, зокрема, реалізацію */o/, /ě/ дифтонгами [yō], [iē] та монофтонгом [y], ствердіння приголосних, більшу, ніж в інших говорах і літературній мові, навантаженість фонемою [y], що зумовлено різними причинами тощо [27, 98–104].

Уведення до текстотеки різночасових записів фольклорних творів уможливило на прикладі змін у текстах простеження динаміки окремих говіркових рис. Так, у матеріалах І. Бессараби, які він записав у Ломазях та Любенці у 60-х рр. ХІХ ст., знаходимо варіант відомої української пісні “І шумить, і гуде”, де спостерігаємо, зокрема, дієслівну форму 3 ос. із закінченням на твердий приголосний (*шумить*), дифтонг як реалізацію фонемою /o/ у наголошеній позиції (*друбны*), відсутність протези та відхилення від чергування у префіксі -одо- (*одозвався*), закінчення -ом у формі М. в. прикметника (*на солодком*): “*І шумить, і гуде, друбны дощикъ іде, / А хто жъ мэнэ молодую до домоньку довэдэ. / Одозвався козакъ на солодкомъ меду...*” [21, 89]. Зіставлення тексту з пізнішими записами з цього регіону вказує на стійкість низки діалектних ознак. Так, у збірнику “Співаюче Підляшшя” (записи Оксани Савчук 2004 р.) знаходимо подібний варіант пісні: “*І шумит, і гуде / Дрібний дощик іде, / А хто ж мене молодую / Та й до дому заведе. // Обозвався козак / На солодком меду...*” [25, 71]. Як бачимо, відмінність лише у відсутності дифтонга у слові *дрібний*, яку можемо пояснити тим, що говірка села Добривода, де здійснено запис, відрізняється від сусідніх говірок саме відсутністю дифтонгів.

Тотожність, збіг форм у записах різних пісень з одного населеного пункту від тих самих або різних діалектоносіїв

можуть підтверджувати системний характер діалектної ознаки, а розбіжність вказує на варіантність діалектної риси або розхитування системи: напр., у записах О. Савчук, які здійснено в сс. Вілька Нурецька, Полична, Ріпчиці та ін. у різних піснях натрапляємо на форми *дивчина* (*дивчину*), *дивчинонька* [25, 43–51], що свідчить про послідовність вираження кореневої голосної фонемі звуком [и] після твердого приголосного, а вживання форм *маршєлок*, *маршілок* у текстах з одного села – про варіантність у засвоєнні запозиченого слова [25, 181–182]. Зауважимо, що І. Бессараба свого часу відзначив уживання форми *дивчина* і под. як притаманну лише пісенним текстам, на відміну від “розмовної” говіркової *дїєвчина* [21].

Великої ваги набувають збірники фольклорних творів, які укладено дослідниками – носіями мови. Такими є “Фольклорні записи з Підляшшя” (11 зошитів) та сім збірок народних пісень різних жанрів І. Ігнатюка [Ігнатюк, 12], який не лише зібрав тексти близько 1200 пісень, але й упорядкував їх звукові записи.

Таким чином, розгляд текстів усної народної творчості, а також аналіз поглядів учених щодо їхньої цінності як джерела діалектної інформації дозволяє ствердити, що фольклорні тексти можуть становити евристичну цінність для вивчення говіркового мовлення і ширше – культури етносу. Особливої уваги вимагають записи пісень як текстів, які поширюються активніше за інші фольклорні твори, а тому їхня вербальна структура піддається як адаптації до говіркових норм, так і нівелізації діалектних рис.

Фольклорні тексти перед їх внесенням до діалектного корпусу вимагають насамперед оцінки щодо відповідності їх мови місцевому говору та щодо тривалості побутування твору на території досліджуваного регіону. Необхідно також встановити ареал поширення цих творів та їх походження: належать ці твори до загальноукраїнських, регіональних чи вузько локальних, запозичених чи автохтонних. Зауважимо, що специфікою мовно-культурної ситуації на польсько-українському пограниччі є широке побутування двомовних текстів, зокрема обрядових пісень, легенд, казок, прислів'їв та под., тексти яких містять діалектні ознаки і повинні ввійти до корпусу із відповідними кваліфікаторами.

На особливу увагу заслуговують писемні матеріали, серед яких і публіцистичні тексти, написані підляською говіркою,

або зі вставленням текстів говіркових на ламах часопису “Над Бугом і Нарвою”. Прикладом такого тексту може слугувати багатий на історико-культурні та мовні факти нарис про трагічні події 1944 року на Підляшші та вшанування пам’яті загиблих “Пашкуовщина – на сторожи паметі”, який написано говіркою, спрощеною транскрипцією із передачею особливостей місцевого мовлення. Автор нарису В. Сосна так підписав його: “Що учув од люди, А що сам знав, Тоє всьо з Пашкуовщини Володька Сосна написав” [Сосна, 13]. Зокрема, у нарисі йдеться про пам’ятну стелу, яку встановили односельчани на честь загиблих, де напис відтворює говіркову лексику, антропонімію, граматичні конструкції притаманні говірці, що також свідчить про доцільність внесення подібних пам’ятних написів до корпусу діалектних текстів.

Отже, огляд різножанрових текстів з говірок Холмщини та Підляшшя дозволяє стверджувати, що дослідники зібрали й зберегли значний текстовий масив, який чекає на систематизацію та структурування у форматі діалектного корпусу текстів на електронних носіях. У розумінні тексту необхідно керуватися антропологічним підходом, який враховує множинність мовленнєвої діяльності діалектоносія та надає можливість подальшого дослідження текстів корпусу не лише у власне діалектологічному, але й в етнолінгвістичному, соціолінгвістичному, когнітивному та текстологічному аспектах. У доборі текстів для діалектного корпусу доцільно враховувати їхню автентичність, відповідність досліджуваному діалектному масиву, достовірність, яку забезпечує, зокрема, просторова та часова локалізація, а також зв’язок з історичними процесами досліджуваного регіону. Тексти з території Холмщини та Підляшшя повинні відображати специфіку формування та розвитку говорів мовно-культурного пограниччя.

Класифікація текстів повинна враховувати їх жанрово-стилістичні особливості, оскільки кожен тип тексту вимагає спеціальних підходів та маркування в діалектологічному корпусі. Так, особливої уваги та оцінки щодо їх придатності як джерел діалектологічного дослідження вимагають тексти творів усної творчості, намогильні написи, стилізовані під діалектне мовлення літературні твори. Класифікаційні ознаки та вимоги до діалектних текстів, які ввійдуть у лінгвістичний корпус, потребують уточнення і подальшого опрацювання.

1. *Antropologia słowa: Zagadnienia i wybór tekstów* / oprac. G. Godlewski, A. Mencwel, R. Sulima. Warszawa. 2003.
2. *Bartmiński J., Niebrzegowska-Bartmińska S.* Tekstologia. Warszawa. 2012.
3. *Czyżewski F., Warchol S.* Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny. Lublin. 1998.
4. *Kolberg O.* Chełmskie, cz. I // *Dzieła wszystkie*. T. 33. Poznań. 1964; Kolberg O. Chełmskie, cz. II. *Dzieła wszystkie*. T. 34. Z materiałów pośmiertnych wydał I. Kopernicki. Wrocław-Poznań. 1964.
5. *Kuraszkiewicz W.* Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych. Warszawa. 1963.
6. *Niebrzegowska-Bartmińska S.* Wzorce tekstów ustnych w perspektywie etnolingwistycznej. Lublin. 2007.
7. *Teksty gwarowe z Białostoczczyzny z komentarzem językowym* / red A. Obrębska-Jabłońska. Warszawa. 1972.
8. *Tokarski J.* Gwata Serpelic: fonetyka, fleksja. Wrocław. 1964.
9. *Аркушин Г.* Голоси з Підляшшя (Тексти). Луцьк. 2007.
10. *Аркушин Г.Л.* Українські діалектні тексти (до питання методології) // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство. №1. 2011.
11. *Бідношя Ю.* Діалектні тексти закордонних українців як джерельна база етнографічних студій // Народна творчість та етнологія. №2. 2013.
12. *Бідношя Ю.* Слухаймо Підляшшя // Над Бугом і Нарвою. №2 (90). 2007.
13. *Гримашевич Г.* “То такі подобни єзик бил до українського...” (Рец. на кн.: Аркушин Григорій. Голоси з Підляшшя (Тексти). – Луцьк: РВВ “Вежа” ВДУ ім. Лесі Українки, 2007. – 536 с.) // Волинь-Житомирщина. Вип. 17. 2007.
14. *Захаров В.П.* Корпусная лингвистика. СПб. 2005.
15. *Зілинський І.* Проба упорядкування українських говорів // Записки НТШ. Т. CXVII–CXVIII. Львів. 1913.
16. *Ігнатюк І.* Українські говірки Південного Підляшшя [опис, тексти і словничок]. Люблин. 2013.
17. *Козлова Н.В.* Лингвистические корпуса: определение основных понятий и типология // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. Т. 11. Вип. 1. 2003.
18. *Лесів М.* Особливості говору українців Холмщини та Підляшшя // Холмщина і Підляшшя. К. 1997.
19. *Лесів М.* Українські говірки в Польщі. Варшава. 1997.
20. *Мальцева М.С.* К определению термина “лингвистический корпус” и его вариантов // Социально-экономические явления и процессы. №7 (029). 2011.
21. *Матеріали для етнографії Сьдлецкой губернії.* Собраль И.В. Бесараба. СПб. 1903.
22. *Пшепюрська-Овчаренко М.* Мова українців Надсяння. Перемишль. 2007.
23. *Рыков В.В.* Прагматически ориентированный корпус текстов // Тверской лингвистический меридиан. Вип. 3. 1999.

24. *Сосна В.* Пашкувщина – на сторожі паметі // Над Бугом і Нарвою. №5. 2011.

25. *Співаюче* Підляшшя: українські народні пісні Північного Підляшшя у записях Оксани Савчук. Більськ. 2006.

26. *Труды* этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-Русскій край, снаряженной Императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-Западный Отдѣл. Матеріалы и изслѣдованія. Собранныя д. чл. П.П. Чубинскимъ. Т. 1–7. СПб. 1872–1878.

27. *Фроляк Л.* Адаптація текстів загальноукраїнських пісень носіями підляських говірок // ТЕКА Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych OL PAN. Т. X. Lublin. 2015.

28. *Фроляк Л.* Тексти з Підляшшя як джерело діалектологічних досліджень // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія. Вип. 19. Одеса. 2016.

29. *Шимановскій В.* Звуковыя и формальныя особенности народныхъ говоровъ Холмской Руси. Обзоръ, съ приложениемъ образцовъ народныхъ говоровъ. Варшава. 1897.

30. *Янчук Н.* Некоторые особенности Корницкого говора // Труды Этнографического Отдела Императорского Общества Любителей Естествознания, Антропологии и Этнографии при Московском университете. Кн. 7. М. 1885.

ABOUT THE CORPUS OF TEXTS OF PIDLIASSIA: PROBLEMS AND TASKS OF ITS CREATION

The article deals with the practical aspects of dialectological texts corpus and its creation. The author presents an analysis of the declared problems of the corpus dialogical creation for study of texts of Podlasie as sources of dialectology researches. The author analyzes texts with the different nature, attempts to determine the suitability of these texts to the dialectological research and to give their characteristics needed to dialectological texts corpus creation.

Текст і словник: площини перетину

Увага до публікації текстів у сучасній українській діалектології більш ніж очевидна. Адже за останнє десятиріччя з'явилася низка різних за обсягом видань. Однак проблеми, які сформулював П.Ю. Гриценко 2003 року: “для чого і як необхідно записувати, транскрибувати й публікувати діалектні тексти, створювати діалектні текстотеки, які сфери і прийоми їх використання” [1, 7], – і надалі залишаються актуальними.

Серед “сфер використання” текстів є й лексикографія.

1. *Словник як текст*. Не тільки в мовознавчому, а й в інших сучасних середовищах зацікавлення словниками стає дедалі звичнішим – переклад, орфографія, наголошування, значення, походження слів – те, що шукає читач. Є також зворотний процес. В Інтернеті час до часу створюються групи, учасники яких обговорюють значення слів, які користувачі чули в різний час у різних місцевостях. Жанр словникарства впливає й на тексти інших жанрів. Упродовж незначного відтинку часу в українській літературі з'явилися й “Лексикон таємних знань” Т. Прохаська (Львів, 2003), і “Лексикон інтимних місць” Ю. Андруховича (Чернівці, 2011). Щоправда, якщо в Ю. Андруховича *лексикон* таки має значення ‘словник’ [СУМ 4, 473], де *словник*, відповідно, – це ‘книга, в якій в алфавітному чи тематичному порядку подано слова якоїсь мови (із тлумаченням, перекладом на іншу мову і т.ін.)’ [СУМ 9, 367], то в Т. Прохаська *лексикон* – радше, ‘запас слів; лексика’ [СУМ 4, 473] (а відповідно, *лексика* ‘сукупність слів певної мови, її окремих сфер чи діалектів’, ‘словниковий склад твору або творів якого-небудь письменника’ [СУМ 9, 367]).

Однак, імовірно, назви українських літературних творів навіяні й “Хозарським словником” Мілорада Павича із підзаголовком – “роман-лексикон на 100000 слів” (український переклад 1998 р.). “Книга не має видимої фабули, її неможливо переказати. Це радше величезний каталог сюжетів і мотивів, позичених ланцюжком авторів скрізь, де тільки можна, – із міфології, апокрифів, повір’їв, Біблії, житій, літописів, наукових текстів тощо. Для роману-лексикону Павича затісними є будь-які жанрові рамки. Це текст, що постійно обманює, обіцяючи

мудрість, але ховаючи цю мудрість подалі від профанів. Його можна порівняти хіба що зі змією, що ковтає свій хвіст і ховає всередині істину. За формою “Хозарський словник” – радше відкритий гіпертекст із купою посилань, що не вимагає негайного прочитання від першої до останньої сторінки. На те він і словник, щоб відкривати його в потрібний момент і читати (чи навіть опрацьовувати) окремі статті” [4].

Діалектні словники (давні та сучасні) зазвичай подають значення слова, зрідка ілюстрацію, здебільшого невелику й для самого значення малоінформативну. Іноді мета, із якою автор розмістив цитату в словниковій статті, залишається читачеві невідомою. Таке спостерігаємо в більшості лексикографічних праць, однак наведу приклади тільки з “Наддністрянського регіонального словника” Г. Шила: *лоші́тко* ‘лошатко’: *Лош’ітко загу́било*’і [НРС, 163]; *мацьо́пкий* ‘малесенький’: *Але воно таке мац’опке* [НРС, 171]; *ней* ‘хай, нехай’: *Ней спит!* [НРС, 185]; *нех* див. *ней*: *Нех спит!* та ін. [НРС, 186].

Натомість діалектний словник, де ілюстраціями слугують спеціально дібрані тексти, має змогу перетворитися в гіпертекст, який від одного реєстрового слова “веде” читача до іншого. Це словник, що не вириває реалії чи поняття з культурного контексту, а демонструє їх у межах цілісної картини світу, кодами до якої стають слова. Наприклад, у гуцульських говірках є слово *дрімлюх*. У словнику можна подати значення ‘кропива глуха пурпурова (*Lamium purpureum*)’, додати ще традиційну для словників ремарку *бот.* і вважати статтю завершеною. У “Гуцульські говірки: короткий словник” таке реєстрове слово відсутнє [ГГ]. У словнику “Гуцульські світи. Лексикон” [ГС, 243] вміщено ще й цитату, яка уможливорює певні перспективи прочитання діалектного матеріалу: *Як дитину нападуть нічніци, купують ї в виварі дрімлюха і кладуть его під голову* [Шух 5, 250]. Читач може подумати, що *нічніци* – ‘безсоння’, і на цьому задовольнити свою цікавість, а відкривши словникову статтю *нічніци*, зможе підтвердити свій здогад, адже словник фіксує вираз *наслати нічніць* ‘позбавити сну’: *Бізі́їно, ка́же Васи́ліна, шо хтось на нас нічні́ци наслáв* (Богдан), *Не вільно бра́ти ва́три с ха́ти ве́чером, як є ма́ла дити́на, бо ва́троў можє нічні́ци наслáти і дити́на не буде спáти* (Зелена Надвірянського р-ну) [ГС, 425–426]. Однак основне значення слова пов’язане з духовною культурою – ‘душі померлих дівчат,

жінок, які з'являються вночі й позбавляють сну', при цьому словник подає і давні, і сучасні ілюстрації: *Нічнеці – то душі загиблих не своєв смертев дівок, що находя на чоловіків і відбирают сон у тих, хто хочет спати, а насилают сон на тих, кому не можна спати* (Річка); *Як чоловікови шо умре, або він загубит гроші, то він за тим забанує; з того він не може спати, бо его нападают нічниці приступає до него така вмерла чельидина, йка до него має жьиль, або сама за ним банує* [Шух 5, 249]; *Се такі дівки, шо по смерти їх душі йивийют си чоловікови у ночі, вони відбирают єму сон, або знов на того, шо має чогос пильнувати насилают сон. Вони показуют си лиш тому, до кого вони чуют йикус пімсту, чьисом нападают вони дітий такого* [Шух 5, 202].

Хоча "Гуцульські світи" не відображають усього лексичного багатства гуцульських говірок, а містять слова, які позначають ключові поняття гуцульської культури, проте із наведених тут текстів можна перейти до реєстрових слів *ватра*, *чельидина*, *чоловік*, *дівка*, *банувати*, *бізівно* та ін., які своєю чергою документують нам інші культурні фрагменти та вказують подальший шлях до пізнання не тільки мовного, а й духовного світу гуцулів.

Кожна словникова стаття є міні-текстом, сукупність яких творить гіпертекст.

Важливим мотто до всієї роботи (хоча наводжу їх тільки зараз) вважаю слова У. Еко, висловлені у праці "Роль читача": "Створюючи текст, його автор застосовує низку кодів, які надають певний зміст висловлюванням, які він використовує. До того ж автор (якщо він призначає свій текст для комунікації) має виходити з того, що комплекс кодів, які він застосував такий же ж, як і в його можливого читача. Іншими словами, автор повинен мати на увазі деяку модель можливого читача (далі М-Читач), який, як передбачається, може інтерпретувати сприйняті висловлювання в тому ж дусі, в якому письменник їх створив" [3, 17].

Видавалося б, що словник, який є засобом декодування текстів, не має допускати жодної інтерпретації. Мабуть, найближчими до досягнення мети є термінологічні словники, хоча й тут можлива багатозначність, а отже, і різне декодування¹.

¹ Тут наведу і український, і російський (на який я опираюся) переклади У. Еко, які відразу ж засвідчують деякі відмінності у прочитанні тексту різними перекладачами та редакторами:

2. *Текст у словнику*. Важливість корпусу текстів під час створення кожного словника незаперечна. Сучасні технології дають змогу оперувати власне міні-текстами, а не просто скарткованими вибірковими цитатами. Проте для діалектологічних словників укладачі, наразі здебільшого, і далі йдуть протопорваним шляхом – виписують на картках чи створюють в комп'ютері цитати-фрагменти.

Текст важливий не тільки для формулювання значення тих маловідомих загалу слів, які виявляємо в потоці діалектного мовлення, а й для виявлення відмінностей у значеннях загальноновживаних слів. Саме записи текстів часто сприяють виявленню нових значень чи додаткових компонентів значень.

Тому і звичні для нас слова, які часто навіть не потрапляють до діалектних словників (а звідси, не відомо, чи слово вживається в конкретному обширі чи ні), можуть мати в різних читачів різне декодування.

Слово *паска* в говірках південно-західного наріччя, як і в літературній мові, має два значення: 'Великдень, Пасха' та 'обрядовий хліб, який печуть спеціально до Великодня та освячують у церкві'. Окрім цього, у гуцульських говірках слово *паска* має значення 'писанка за типом орнаменту' [ГС, 453]. Однак сам великодній хліб не всюди однаковий та має відмінності і в зовнішньому вигляді, і в складниках, із яких замішують тісто, зрештою, і в призначенні самого виробу [докладно див.: 5, 6]. Саме "літературність" слова і "традиційність" реалії спричинили відсутність слова у низці діалектних праць, наприклад, у словниках наддністрянських та буковинських говірок [СБГ, НРС] (натомість у збірнику буковинських діалектних текстів

"Щоб організувати текст, його автор повинен покладатися на низку кодів, що надають певного змісту висловлюванням, які він використовує. Щоб зробити свій текст комунікативним, автор повинен вважати, що ансамбль кодів, на які він покладається, є такий самий, як ансамбль кодів, що їх поділяє його можливий читач. Отже, автор мусить передбачати зразок можливого читача (надалі Зразковий Читач) здатного інтерпретаційно трактувати висловлювання так само, як генеративно трактує їх автор" [2, 28].

"Создавая текст, его автор применяет ряд кодов, которые приписывают используемым им выражениям определенное содержание. При этом автор (если он предназначает свой текст для коммуникации) должен исходить из того, что комплекс применяемых кодов – такой же, как и у его возможного читателя. Иначе говоря, автор должен иметь в виду некую модель возможного читателя (далее – М-Читатель), который, как предполагается, сможет интерпретировать воспринимаемые выражения точно в таком же духе, в каком писатель их создавал" [3, 17].

багато фрагментів, у яких вжито назву *паска* [див.: БГХ, 166–199]), хоча й маємо у цих словниках відповідник *баба* в одному зі значень – у наддністрянських: ‘солодкий здобний високий білий хліб циліндричної форми, який випікають до Великодня’: *К’їл’ко баб’ів напекли’сте?* (із поширенням – 6 населених пунктів) [НРС, 30] та, ймовірно, що й у буковинських: ‘вид здобного хліба’ (із поширенням – 6 районів) [СБГ, 20]. У гуцульській традиції паска має свої особливості випікання, а також різне призначення, що й засвідчує словник “Гуцульські світи. Лексикон” (подано скорочений текст словникової статті) [ГС, 451–453]:

пáска ‘великодній хліб, оздоблений виробленими з тіста хрестами, пташками тощо, призначений для освячення, споживання на Великдень та роздавання за простибіг’: *По тім сїдають усі до стола, кушають свяченої паски промовляючи: “Дай Боже тіждати від нині за рік; дай Господоньку тіждати у мирности, у єдности усім людем и нам”* [Он2, 39–40]; *Давнійшими літами (20–30 літ) не вмів тут ніхто упекти паски, але кождий купував у місті у Надвірній, у тамошних міщанок. Нині бере газдиня “8–20 кварт муки” (“по заможности”) і “причиний” паску. Як “рошчина” підкисне, додає муки, яєць, молока, корія і “місит”. При своїй роботі заняті майже всі домашні – ті місять, те “віроблєї” прикраси на верх паски, инше приладжує коріне. Не одна газдиня не вміє ще й нині сеї штуки. Є много газдів, що печуть паску самі, инші знов наймають собі “пекарів” або пекарок і платять за упечене по 60 сотиків. Як тісто виросло, вирабляють із нього паску і кладуть у “велику бльху”; кругом (верх паски) кладуть з тіста “обруч”; відтак вироблюють (з тіста) хрест (аби файно росла) і ставлять його верх паски; на середині хреста і на його чотирох кінцях кладуть пять “плаців” (се є паланичок краєм покроєних ножем), а на кождий з тих плаців кладуть по “гусці” (малі булочки з дзюбками), врешті біля кождої гуски кладуть по дві “долоні” (то божя рука, аби сї паска удала) з пальцями (з тіста). Виробивши таку паску, зачиняють двері, приказують усім стояти (аби паска не запала сї, аби росла у гору) і всаджують її в піч. По сім умиває газдиня руки і мокрими йде “гладит на віглі кожду дитину по лиці і приповідає: “Абис такий величний, як хліб пишеничний, а гіґьчити”: “Абис така велична, як паска пишенична”. Всім ходить про те дуже, щоби паска “удала сї”* [Он2, 35–36]; *Вкинувши віхопник у піч, саджає газдиня на вели-*

кій лопаті першу паску, помастивши її зверху сметаною або маслом; підчас чого стріляє з пістоляти газда, що дивить ся з надвіря у вікно, а газдиня промовляє: “Йика ти лізеш у піч ладна, гладонька, така аби-с вілізла!” – значить: аби не по-пукала, бо з того, як паска у печі пукне, ворожать, що умре газда або газдиня або маржина, або той, на котрого газдиня саджаючи паску у піч, “помінит си” [Шух 4, 231]; Як сі трафит, шо кавалок паски відлетит, то хтос не діжде другого Великодні. У нас самих раз сі трафило, шо відросла одна гуска и відкачыла сі гет – то умер гітвах [Он2, 36].

У “Туцульських світах” зафіксовано й словосполучення *пéрша пáска* – ‘паска, яку випікають першою та освячують на Великдень’: Як упече ся “перша паска”, призначена до посьвячення в церкві, ложать її серед стола, почім печуть менші паски призначені до покраяння на “дору” – поману, опріч того “перéпічки” – малі хліби, та иньше печиво, а в деяких селах печуть ще “стільник” = “застівник” – великий хліб, в який ти-чать глухим кінцем тільки яєць, кілька є душ у хаті [Шух 4, 232], а також худобійина пáска – ‘великодній хліб, який висуюють, розтирають та дають худобі як ліки впродовж року (замішують на тісті, з якого випікають великодню здобу, додають яйця, сир, сало, бджоли, які загинули у вулику, тощо)’: З кожного тіста, призначеного на печиво, яке газдиня пече на свята, надто з сира, яєць, солонини і т.и, лишає газдиня по трохи на “худобійину паску”, яку з того усього замісить, домішуючи ще черваточини з улія, погіблі бжолі, цукор, що осі роблять, і ви-місуючи, промовляє: “Абиc була така старлива, така плідна, така приязна, така легка, як бжолі; йик бжолі сидит при купі та вертає си, хоть аби куда пішла, і одна другу не лишич, а вертає у улій, так моя худоба аби через цілий рік вертала ід своїй кошъірі, ци ніч, ци днина, йик іде бжолі у вічко, а так аби сі плодила, йик бжолі плодит сі, йик сі роїт”. – Тоту паску сушать, труть на муку, мішають із сілю та дають маржині з нагоди усяких слабостий, на які вона западає [Шух 4, 232–233].

У наддністрянській говірці Болехова слово паска вживають зі значенням ‘великодній хліб’: Тепло, як сі напало, пішло догори, і вно давіт зверху, і вно за тото припалоє перше верх, середину і так донизу йде. Накриваю, аби не згоріла паска, бо буде дéгот, чорне. Через десет хвилин, так люди хочут показати, шо в мене сі паска пече, на ціле село чути – відкрив

шубер і закрив, лиш відкрив і закрив, і то добра, і запахе на всю вулицю. Так накрита вна сі пече, вна темніша вже не буде. Отака, як зробиласі, така вна вже буде. Хіба хочеш, аби була темніша, то ше си здоймеш папір під кінець, якщо хочеш [Гн]; натомість слово *бабка* позначає просто здобну булку, споживання якої не пов'язане із Великодніми традиціями: *Ниніка на снідані буде бабка з молоком* [Гн].

Для кожного з нас великодній виріб із тіста, який позначає слово *паска*, має свій особливий, часто родинний, код (солodka – несолodka, оздоблена – не оздоблена), а тому прочитавши слово у словнику чи тексті, кожен згадає свій Великдень (*Паску*), свій “великодній хліб”. Тому такими важливими у словнику стають міні-тексти. Відчитування коду, про яке говорить У. Еко, мало кого з нас “скерує” до “паски з гусками”. Варто зазначити, що оздоблення паски виробленими з тіста хрестами характерне не тільки для гуцульської та закарпатської традиції, однак, видається, що на цих теренах вона таки найбільш “орнаментальна”. Саме тому О. Надрага у книзі спогадів “Серед львівських парків”, згадуючи, які паски випікала мама перед Великоднем, називає одну з них *гуцульською паскою*, адже її мама навчилася робити на Гуцульщині [Нд, 96].

Міні-тексти словника можуть слугувати ілюстраціями до значень та водночас задіювати зовсім інші коди, які з реєстровим словом не пов'язані, що спостерігаємо, наприклад, у прочитанні “Лексикону львівського” [ЛЛ].

3. Словник у публікаціях діалектних текстів. Складовою багатьох наукових видань є словники малозрозумілих слів. Проте серед публікацій діалектних текстів на них натрапляємо не завжди. Усталеної традиції пояснювати малозрозумілі слова в такого типу працях також немає. Наприклад, у хрестоматії текстів буковинських говірок [БГХ] укладачі подають такі слова наприкінці кожного рубрикованого тексту, а в публікації “Українські говори Румунії” автори окремим розділом праці подають “Словник діалектних текстів” і зазначають, що тут змінні слова подано в такому відмінку чи дієвідмінюваній формі, в якій вони зареєстровані в текстах, а номер у кінці словникової статті вказує на сторінку книжки, де реєстрове слово чи його фонетичні варіанти знаходяться [УГР, 633]. Наприклад:

“*помáну* ім. жс. роду знах. відм. одн. (< рум. romană) милостиню (Суч.). 456, 470, 503, 507, 542” [УГР, 686];

“**си токмїли** дієсл. мин. часу 3 ос. мн. приставали на угоду, домовлювалися (Мар.). 195” [УГР, 697];

“**скопєц** ім. посудина (Суч.). 396” [УГР, 698].

Відсутність діалектних словничків у збірниках текстів звужує коло читачів, обмежуючи його тільки лінгвістами й носіями говору.

1. *Гриценко П.Ю.* Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії // Павлюк М. Робчук І. Українські говори Румунії. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто. 2003.

2. *Еко У.* Роль читача. Дослідження з семіотики текстів / Перекл. М. Гірняк. Львів. 2002.

3. *Эко У.* Роль читателя. Исследования по семиотике текста / Перев. С. Серебряного. М. 2005.

4. *Купріян О.* “Хозарський словник” Мілорада Павича: текст на межі смислів, метафор і абсурду // <http://sumno.com/article/hozarskyj-slovnyk-milorada-pavycha-tekst-na-mezhi-/>

5. *Мазур Г.* Назви великоднього хліба в українських говірках Карпат // Гуцульські говірки: лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. Львів. 2000.

6. *Шелемех В.* Назви хліба в календарній обрядовості в говірках надсянсько-наддністрянського суміжжя // Gwary dziś. 6. Aktualne problemy dialektologii słowiańskiej. Poznań. 2012.

БГХ *Буковинські говірки: Хрестоматія діалектних текстів / Уклад. Руснак Н., Гуйванюк Н., Бузинська В. Чернівці. 2006.*

ГГ *Гуцульські говірки: короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. Львів. 1997.*

Гн *Гнатюшак Ю.* Слова з Болехова / Машинопис. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

ГС *Хобзей Н., Ястремська Т., Сімович О., Дидик-Меуш Г.* Гуцульські світи. Лексикон. Львів. 2013.

ЛЛ *Хобзей Н., Сімович О., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г.* Лексикон львівський: поважно і на жарт. Вид. 2. Львів. 2012.

Нд *Надрага О.* Серед львівських парків. Львів. 2004.

НРС *Шило Г.* Наддністрянський регіональний словник. Львів; Нью-Йорк. 2008.

Он2 *Онищук А.* Народний календар. Звичаї й вірування прив'язані до поодиноких днів у році // Матеріали до української етнології. Т. 15. Львів. 1912.

СБГ *Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці. 2005.*

СУМ *Словник української мови: в 11 т. К. 1970–1980.*

УГР *Павлюк М., Робчук І.* Українські говори Румунії. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто. 2003.

Шух *Шухевич В.* Гуцульщина // Матеріали до українсько-руської етнології. Т. 1–5. Львів. 1899–1908.

Діалектний текст у дослідженні семантики дієслова в українських східнополіських говірках

У сучасній діалектології помітно зросла увага до семантики слова, зокрема до дієслівної лексики; на це вказують спеціальні праці та характер відбиття семантики у словниках та атласах. Значну інформацію про особливості семантики, її незвичні вияви подають діалектні тексти.

Розглянемо роль діалектного тексту (ДТ) у дослідженні семантичної структури дієслова у східнополіських говірках (на матеріалі лексеми *пек'ти*); в основі студії – зібрані за спеціальною програмою матеріали та записи зв'язного діалектного мовлення в говірках Чернігівської та Сумської обл.

Системний опис передбачає аналіз не тільки зібраного за спеціальною програмою матеріалу, а й ДТ як цілості, що фіксує особливості говірки – як типові, що мають регулярний вияв, так і спорадичні [8, 245]. Часто ціннішим за коротку відповідь на питальник є мікротекст-оповідь, що народжується в процесі комунікації з діалектоносієм; при цьому питальник слугує засобом отримання ДТ [9, 108]. Чимало використаних контекстів виокремлено із записів розмов із діалектоносіями під час отримання відповідей на запитання.

Для вияву семантичної варіативності важливою умовою є формальна цілісність лексеми з тією допустимою варіативністю, яка не руйнує цієї цілісності [4, 151]. Так, у східнополіських говірках лексема *пек'ти* ‘готувати їжу, нагріваючи, прокалюючи на вогні або на жару’ (Авд, Вл, Вт, Гл, Дг, Дм, Др, Зм, Кпт, Крп, Кс, Кч, Лн, Мк, Мт, Од, Ос, Пр, Пч, Рт, СД, Сд, Сх, Тл, Уш, Чв, Чн, Яд) має ще фонетичні варіанти: *'п'ект'і* (Нв, Хр, Шп), *п'ект'* (Мл, СР).

Дієслово *пек'ти* входить до складу ЛСГ із категорійно-лексичною семою ‘готувати їжу’ і перебуває в “конкуренції” [10, 164] з іншими дієсловами ЛСГ – *варити*, *смажити*, *тушкувати*, *коптити*, які мають семантичний інваріант – ‘готувати їжу’.

Семантична структура лексеми *пек'ти* детермінована характером його синтагматичних зв'язків у висловленні, ступенем сталості / змінності цих зв'язків. Залежність семантики перехідного дієслова *пек'ти* від усталюваних / усталених у мовній практиці зв'язків робить значеннєву структуру рухомою, відкритою (докладніше див.: [4, 165]). Поступове вирізнення окремих сем із цілісного значення синтагми *пек'ти* + об'єкт зумовили різноспрямований розвиток семантики цього дієслова.

ЛСГ із категорійно-лексичною семою 'готувати їжу' відзначається складною структурою, має організуючу диференційну ознаку (ДО) 'об'єкт дії'. За наявності різних ДО у структурі ЛСГ можливе поєднання кількох ДО. Такими нерозчленованими ДО інколи виступають об'єкт дії, спосіб дії та місце дії. При цьому різним об'єктам дії відповідають різні способи, тобто відбувається закріплення способу дії за об'єктом дії з урахуванням місця дії, а звідси – синкретизація різних ДО [5, 69]. Подаємо способи вербалізації дієсловом *пек'ти* різних сем (як належних до макрополя 'готувати їжу', так і вторинних, що не входять до цього семантичного простору).

1. Боршняні вироби:

1) 'готувати хліб, пиріг, коржики тощо в печі, духовці': *пек'ти* (Авд, Вл, Вт, Гл, Дг, Дм, Др, Зм, Кпт, Крп, Кс, Кч, Лн, Мк, Мт, Од, Ос, Пр, Пч, Рт, СД, Сд, Сх, Тл, Уш, Чв, Чн, Яд), *'н'ект'і* (Нв, Хр, Шп), *н'ект'* (Мл, СР), *н'ак'еу:а* (Вв, Ів, Кл, Кр), *н'а:к'еу:а* (Кл), *н'е'чеш* (Гр, См);

2) 'готувати пиріжки на сковороді на газовій плиті': *пек'ти* (Лн);

3) 'готувати млинці на сковороді в печі, на грубі, на газовій плиті': *пек'ти* (Авд, Вл, Вт, Гл, Дг, Дм, Др, Зм, Кпт, Крп, Кс, Кч, Лн, Мк, Мт, Од, Ос, Пр, Пч, Рт, СД, Сд, Сх, Тл, Уш, Чв, Чн, Яд), *'н'ект'і* (Нв, Хр, Шп), *н'ект'* (Мл, СР), *н'ак'еу:а* (Вв, Ів, Кл, Кр), *н'а:к'еу:а* (Кл), *н'е'чеш* (Гр, См);

4) 'готувати оладки на сковороді в печі, на грубі, на газовій плиті': *пек'ти* (Авд, Вл, Вт, Гл, Дг, Дм, Др, Зм, Кпт, Крп, Кс, Кч, Лн, Мк, Мт, Од, Ос, Пр, Пч, Рт, СД, Сд, Сх, Тл, Уш, Чв, Чн, Яд), *'н'ект'і* (Нв, Хр, Шп), *н'ект'* (Мл, СР), *н'ак'еу:а* (Вв, Ів, Кл, Кр), *н'а:к'еу:а* (Кл), *н'е'чеш* (Гр, См).

2. Картопля:

1) 'готувати картоплю в печі, духовці на деку': *пек'ти* (Авд, Вл, Вт, Гл, Дг, Дм, Др, Зм, Кпт, Крп, Кс, Кч, Лн, Мк, Мт,

Од, Ос, Пр, Пч, Рт, СД, Сд, Сх, Тл, Уш, Чв, Чн, Яд), *'n'ekt'i* (Нв, Хр, Шп), *n'ekt'* (Мл, СР), *n'a'k'eц:a* (Вв, Ів, Кл, Кр), *n'a:'k'eц:a* (Кл), *n'e'чеш* (Гр, См);

2) 'готувати картоплю в горщику в печі, духовці': *пек'ти* (Авд, Вт, Гл, Зм, Кпт, Кч, Лн, Мк, Мт, Ос, Рт, СД, Сд, См, Сх, Тл, Уш, Чв, Яд), *n'a'k'eц:a* (Вв, Кр);

3) 'готувати картоплю на сковороді в печі': *пек'ти* (Вт, Уш);

4) 'готувати картоплю в попелі, в жару': *пек'ти* (Авд, Вл, Вт, Гл, Дг, Др, Зм, Кпт, Крп, Кс, Кч, Лн, Мк, Мт, Од, Ос, Пр, Пч, Рт, СД, Сд, Сх, Тл, Уш, Чв, Чн, Яд), *'n'ekt'i* (Нв, Хр, Шп), *n'ekt'* (Мл, СР), *n'a'k'eц:a* (Вв, Ів, Кл, Кр), *n'a:'k'eц:a* (Кл), *n'e'чеш* (Гр, См);

5) 'готувати деруни на сковороді в печі, на грубі, на газовій плиті': *пек'ти* (Авд, Вл, Вт, Гл, Дг, Др, Зм, Кпт, Крп, Кс, Кч, Лн, Мк, Мт, Од, Ос, Пр, Пч, Рт, СД, Сд, Сх, Тл, Уш, Чв, Чн, Яд), *'n'ekt'i* (Нв, Хр, Шп), *n'ekt'* (Мл, СР), *n'a'k'eц:a* (Вв, Ів, Кл, Кр), *n'a:'k'eц:a* (Кл), *n'e'чеш* (Гр, См);

6) 'готувати картопляники на сковороді в печі, на грубі, на газовій плиті': *пек'ти* (Пр).

3. М'ясо, сало:

1) 'готувати м'ясо, сало в печі, духовці': *пек'ти* (Авд, Вл, Вт, Гл, Дг, Дм, Др, Зм, Кпт, Крп, Кс, Кч, Лн, Мк, Мт, Од, Ос, Пр, Пч, Рт, СД, Сд, Сх, Тл, Уш, Чв, Чн, Яд), *'n'ekt'i* (Нв, Хр, Шп), *n'ekt'* (Мл, СР), *n'a'k'eц:a* (Вв, Ів, Кл, Кр), *n'a:'k'eц:a* (Кл), *n'e'чеш* (Гр, См);

2) 'готувати м'ясо в горщику в печі, духовці': *пек'ти* (Авд, Дг, Вт, Гл, Зм, Кпт, Кч, Лн, Мк, Мт, Ос, Рт, СД, Сд, См, Сх, Тл, Уш, Чв, Яд), *n'a'k'eц:a* (Вв, Кр);

3) 'готувати м'ясо на сковороді в печі': *пек'ти* (Вт, Уш).

4. Капуста:

а) 'готувати капусту в горщику в печі, духовці': *пек'ти* (Дг, Кпт, Лн, Мк, СД):

[Експлоратор]: – А що таке “печена капуста”?

[Інформант]: – *ка'пусту по'с'ікли с'в'іжу / як'шо је 'кисла / ѱ чу'гунчик чи ѱ чу'гун'ок //*

[Екс.]: – Чим посікли капусту?

[Інф.]: – *хоч но'жем / хоч те'пер тертуш'ки је о'тији // так воно так же / то'д'і у п'іч / о'л'їји і спек'ли //* (Мк).

5. Молочні продукти:

1) 'готувати молозиво в печі': *пек'ти* (Дг, Дм, Кс, Ос, Мк, СД, Уш):

[Екс.]: – А молозиво робили?

[Інф.]: – *ро'били* //

[Екс.]: – Коли?

[Інф.]: – *о'це як о'телиц':а ко'рова / 'первий ден' 'доїш / на д'ругий ден' 'доїш і т'рохи т'рет'ого / у чу'гун / 'сахару / ја'їєц на'били і спек'ли / от то'б'і і мо'лозиво* // (Мк).

6. Фрукти:

1) 'готувати яблука, груші тощо в печі, духовці': *пек'ти* (Авд, Вл, Вт, Гл, Дг, Др, Зм, Кпт, Крп, Кс, Кч, Лн, Мк, Мт, Од, Ос, Пр, Пч, Рт, СД, Сд, Сх, Тл, Уш, Чв, Чн, Яд), *'п'ект'і* (Нв, Хр, Шп), *п'ект'* (Мл, СР), *п'а'к'ец':а* (Вв, Ів, Кл, Кр), *п'а'к'ец':а* (Кл), *п'е'чеш* (Гр, См).

Дієслова зі значенням 'готувати їжу' можуть доповнювати ("розцвічувати" [14, 150]) додаткові компоненти значення, що зафіксовано у відповідях діалектоносіїв на питання в межах ЛСГ із категорійно-лексичною семою 'готувати їжу', де питальником передбачено іншу лексему, напр.:

1) 'готувати вареники на пару':

[Екс.]: – Як ви робите вареники?

[Інф.]: – *'ета / 'д'елаје / 'м'ес'е / 'ету / му'ку'ету і укла'даје ту'ди чар'н'іку і п'е'к'е над 'паром ва'р'ен'ік'і 'етије* // *чар'н'ічније / 'јагади з чар'н'ік'і* // (Мл).

2) 'спекти щось несмачне':

[Інф.]: – *як несмаи'не / дак не 'хочеш // хот' 'каже / та'ке д'руг'їй раз / шо хот' на са'баку 'висип // не 'хочеш жо'го 'їсти // хот' на са'баку жо'го 'в'іл':і // а шче о'то як ісп'е'чеш / да шче як не у'дас'ц'а / дак бу'ваје / шо 'в'ел'м'і і м'як'е і с'машине / а бу'ваје / шо та'к'е ні'як'е // дак у нас / о'то 'кажут' / 'Госпад'і! / та'кого **нап'јок** та'кого шо 'можна скот јім 'пасти / як у'дариш ка'рову / дак і ка'рова ад'в'ернец':а // бу'ваје от та'к'е // ад'но п'е'чеш / дак і суп от 'вариш / д'руг'їй раз смаи'нен:иї хот' 'в'ін'її / а д'руг'їй раз ні'як'е //*

[Екс.]: – Що можна і скот їм пасти, так?

[Інф.]: – *да // ну 'кажут' шо у'дариш / дак і 'карова ад'в'ернец':а* // (Гр).

Конкретна реалізація семантики слова виявляється в контексті, де одні значення нейтралізовані, а інші – актуалізовані,

таким чином, опис будь-якої лексеми неможливий без виявлення її контекстних зв'язків [11, 14; 14, 153].

У діалектному мовленні різні значення *пек'ти* оприявніні в інших ЛСГ дієслів. Так, діалектоносії, відповідаючи на різні запитання, вживають лексему *пек'ти* зі значеннями:

1) 'ударити' (ЛСГ фізичної дії на об'єкт):

[Екс.]: – Буває таке, що Ви щось робили і себе ненароком ударили?

[Інф.]: – у'дарила //

[Екс.]: – Вам же боляче! І спересердя ото кажуть...

[Інф.]: – *упек'ла* // у нас 'кажут' / о-ох *упек'ла* / са'ма се'бе так *упек'ла*! // (Дг);

2) 'говорити правду' (ЛСГ мовлення):

[Екс.]: – Є люди, що правду кажуть. Це правильно чи ні?

[Інф.]: – *ја* 'думају ж *п'рав'іл'на* // чела'в'ек і на *п'раўд'і п'а:'че* // н'а: б'р'еше ўже // (Кл);

[Інф.]: *па пр'а'мої п'е'че* так // (Гр).

3) під час реалізації значення 'говорити все підряд: суттєве й безглузде' (ЛСГ мовлення) поряд з іншими синонімами зафіксовано *пек'ти* (Вл, Мт, Сд, Яд); при цьому виявляється супровідна сема 'говорити швидко':

[Екс.]: – Ви говорили коли-небудь з людиною, яка швидко говорить?

[Інф.]: – у нас то 'Јосипаўна там јес'т' та'ка / то та'ка 'добре так га'монит' // ден' би ї нич с'лухаў би јі'јі // јес'т' та'кије // јес'т' та'кије / шо ў'м'іјут' гама'н'ит' / јес'т' та'к'іје / шо не ў'м'іјут' //

[Екс.]: – Дак що людина робить, коли бистро гамонить?

[Інф.]: – у нас от 'Јосипаўна / дак це / јак ва'на / седи'мо ут'р'ох на 'лавац':і / јак п'риіде ва'на / дак ої / не у'правитес' нех'то с'лова ўс'тавит' / ви с'вого не'чого не ўс'тавите // ва'на јак начи'наје / дак це 'наче / Л'еви'тан о'то ка'лис' / *п'е'че* і *п'е'че* і *п'е'че* / ўсе сва'је // шо б шос' да'бавит' / це не'з':а да'бавит' // 'лоўко / і ўсе з'најеш ўсе да п'рикладу там / не так / шо б л'а-л'а-л'а шо-па'пало / шос' рас'казује та'ке // (Сд);

[Екс.]: – То повільно людина балакає, а якщо швидко?

[Інф.]: – тої / з'начит' јак 'бистро / *п'е'че* було 'кажут' / *п'е'че* 'наче / і не розбе'реш // је же і та'ки ба'лакајут' / шо і не розбе'реш 'даже шо / не пої'мајеш і с'лова // (Мт);

4) 'зіпсуватися під дією гарячої води (про дріжджі)' (ЛСТ приготування їжі):

[Екс.]: – Горілку робили коли-небудь?

[Інф.]: – *ра'била //*

[Екс.]: – А як?

[Інф.]: – *і те'пер раб'л'у га'р'іл'ку // 'гонимо //*

[Екс.]: – А як?

[Інф.]: – *ну а як? // у би'тон на'кидаєш 'сахару і 'кидаєш драж'чи / напри'м'ір 'вос'ем килаг'рам у'кинула 'сахару / паўки'ла драж'ч'оў у'кинула / но шоб ва'на та'ка не га'р'ача була / та'ка 'теплен'ка була там / а'бо як га'р'ача / дак запе'чуц'а драж'чи //*

[Екс.]: – Запечуться? Як це?

[Інф.]: – *ва'но ж у га'р'ачаму драж'чи запе'чуц'а //*

[Екс.]: – Якими вони стають?

[Інф.]: – *ну шо ва'но не з'раје // ва'ни то і раз.../ рас'танут' ва'ни да'тики із їх не'ма то'го / а та'ка / шоб 'теплен'ка ва'дичка була // ну а та'д'і шче як ја / дак два дн'і ва'но па'з'раје // (Уш).*

Навіть найдокладніші програми для записування діалектного матеріалу, змодельовані з урахуванням парадигматики й синтагматики досліджуваних одиниць діалектної мови, не охоплюють багатьох мовних рис, які виявляються в текстах [3, 3]. Цінною характеристикою ДТ є його спонтанність; він твориться безпосередньо в акті комунікації та є різновидом мовного простору, в якому відбивається реальне співвідношення елементів говіркової структури, проступають їх незвичні, досі не фіксовані значення слова [3, 10–11]. Під час невимушеного, спонтанного спілкування зафіксовано такі значення *пек'ти*:

1) 'покриватися шкіркою, гниллю під дією сонця (про мертве тіло людини)':

[Інф.]: – *ну там же на Хворос'т'ан'ц'і / не ў 'город'і там 'коло 'хати / а на хва'зен'д'і / ко'роўка була / дер'жаў і 'д'іти / д'іў'чата ж // од'на за тим же / чи за При'нозају / чи / ну у Коно'топи дв'і 'дочки // дак не откри'вали ж з'роба // ну із'п'ікс' у'же ж / 'воздух і 'чорний як ну //*

[Екс.]: – І оце кожа стала чорна?

[Інф.]: – *так 'кажут' / шо 'теје / не откри'вали / не 'можна окри'ват' // не 'можна / шо ўже во'но пош'ло ўже / ну / жа'ра і / ну / 'жарко і с'в'іжйі чоло'в'ік // а 'серцем бо'л'іў / ну / ну / а*

жа'ра // чо'го ж ти по'шоў ко'сит'?' // не'добре с'тало / у'паў і не 'теје / не л'у'деї же не'ма не'кого / 'поки до 'теје / дак / а жа'ра / жа'ра // 'нача'лос' / 'сорок з'радусіў // іш'че т'реба жит' / а во'но он ја'ке // і ко'рову прода'ватимут' і та'ке // не откри'вали / 'кажут' / бо не 'можна ж // **за'п'ікс'а** сам у'же ж // неха'роше // то ж по'койник у'мер св'і'жен 'ке ж / а то ж на 'сон'ц'і і с'в'і'жні чоло'в'ік / с'к'і'ки ж поўд 'н'а **'п'ікс'а** / ну на 'сон'ц'і і **спек'тис'а** / із'жариц':а // ка'зали / 'чорний як 'угол' // ну хто ўже там заби'рали чи як во'но там / чи ўби'рали / чи так мо поло'жили ко'с'т'ум да як же // да не даї Бог // (Лн)¹;

2) 'добути, дістати що-небудь або домогтися успішного вирішення якоїсь справи':

[Інф.]: – у нас л'іс да ў нас ха'з'аїство 'оде ў нас па'бите на к'лап'т'ах / навікуп'л'али / о'це ти / ја / 'Гул'а / о'це па'бите отако'во / на квад'ратах //

[Екс.]: – Це ж паї?

[Інф.]: – дак па'ї / дак це зем'л'а / а л'іс непа'жований / це гасу'дарствен:іў // у'же па'бите на 'кус'т'а отако'во! // там Гала'в'ін / буў тої / ја раска'жу // бо миї же з'ат'і тої ра'біў і цей же 'робит' у 'л'іс'і / дак ја ба'гато чо'го з'нају // дак ва'ни о'це тої / це Гала'в'ін дер'жит' / а то шче буў Га'лоўченко / зам то'го / ја ж бу'ло / ја жо'го о'так 'бачила так / як о'це вас // о'так / о'так / Га'лоўченка і Краў'чук тут буў / хаї жіх а'гон' папе'че! // і 'їсти ва'рила Краў'чуку // приї'ж:али о'де / ўстре'чали / на'чал'никам буў / дак ўстре'чали то'го / дак т'реба бу'ло 'їсти ва'рит' // дак о'це буў Га'лоўченко тут / дак шін не ста-а... теї / не **спек'лос'** у жо'го шчос' / дак шін у Багус'лав'і // пере'їхаў у Багус'лаў // а тут ку'піў Га'лоўченко / је'к'іс' тої / ја ўс'іх не з'нају / но це Гала'в'ін 'точно // Гала'в'ін / а це шче је'к'іс' // і о'це паде'лили о'цеї л'іс наш на ўта'к'іје ку'ск'і / ку'ск'і / ку'ск'і і навікуп'л'али // те'пер о'це 'кажут' Јану'ковичаў син о'це ўс'ім 'буде ўла'д'іт' // (Крп).

Однією з властивостей спонтанності ДТ є непередбачуваність виникнення, тому деякі значення *пек'ти* не зафіксовані на диктофон:

1) 'іти':

[Інф.]: – **пе'чем** да ди'ректора (Уш);

¹ Н.Ю. Шведова називає такий контекст змістовим, який не спирається ні на синтагматику слова, ні на внутрішньогрупові чи міжгрупові зв'язки слова. Такого контексту вимагає значення, що посідає відокремлене місце й пов'язане з екстралінгвістичними ситуаціями та оцінками [14, 152].

2) 'зробити операцію; відрізати':

[Інф.]: – **одне'чум'** 'ногу та і ўсе (Гл);

3) 'переживати, хвилюватися':

[Інф.]: – *чо'го ви так **пече'мес'а**?* (Уш).

Значення 'вживати алкогольні напої' було виявлено різними способами: 1) під час спонтанної, неспровокованої розмови: *да'ваї п'ека'н'ом* (Ів) (при цьому діалектоносії використав невербальний засіб передачі інформації – відповідний рух руки по шийі); 2) під час відповіді на пряме запитання (ЛСГ споживання) після низки синонімів – *п'а'к'е* (Кр); 3) під час відповіді на питання іншої ЛСГ (ЛСГ буття); лексему *п'а'кут'* уживано тоді, коли було досягнуто оцінно-емоційної реакції діалектоносія:

[Екс.]: – Є такі люди, які не вміють розраховувати?

[Інф.]: – *jo / jo-jo // jo та'к'іје х'лопци та'к'іје / шо **пјум'** / дак јім у'же хот'і 'кол'к'і / дак **пран'јум'** // ја'ни ж **пран'јум'** // ў'с'ак'іје jo ма'ја га'лубка на с'в'ет'е //*

[Екс.]: – Як ото тоді людина живе, коли за один день усі гроші?

[Інф.]: – *за д'ен'то н'е прав'ед'е як да'дум' // jo та'к'е / шо **пјум'** // jo та'к'е / шо па'луче 'п'ен'с'іју **пран'је** / шо **пје** / а та'ди 'ход'е ў 'лаўку 'п'ішец'а //*

[Екс.]: – Як пишеться?

[Інф.]: – *ну / 'п'ішет'у 'лаўц'і 'покул'па'луче / та'ди ад:а'је // 'ета так жи'вум' / ма'ја га'лубка // як **пје** ја'каја // jo у нас тут / шо **пјум'** //*

[Екс.]: – І багато п'ють, да?

[Інф.]: – *jo / а јон шо б'а'р'е і **пје** / прас'пиц'а і зноў // 'воз'ме і зноў 'в'іње / а та'ди з'рошеї н'е'ма і'д'е у 'лаўку п'рос'е //*

[Екс.]: – Дак це молоді чи старі п'ють?

[Інф.]: – *jo ї та'к'іје / шо ўже п'інс'іа'н'ерк'і ў нас / а jo ї н'е п'інс'іа'н'ерк'і **пјум'** //*

[Екс.]: – Оце жінки п'ють?

[Інф.]: – *ої / так **пјум'** / шо 'Госпад'і // **пјум'** 'в'ел'м'і ў нас // **пјум'** jo 'женич'іни мала'дије та'к'іје / шо // і jo п'інс'іа'н'ерк'і / шо ја ж вам ка'жу / шо **пјум'** // **пјум'** у'с'і //*

[Екс.]: – Дак а чого?

[Інф.]: – *а-а паразна'торувал'і і **пјум'** // шо ја'на із 'жирү з'д'елаје / да'јум' з'рош'і і ја'на гу'л'аје // шо ја'на раз 'хоче **п'ім'** / раз 'хоче **п'ім'** / ма'ја га'лубка //*

[Екс.]: – А що вони не їдять нічого?

[Інф.]: – *ча'му? // куп'л'а'є ж і 'jes't'i / 'бул'ба jo ja'каја / то шче / кура'н'онка ja'кога д'ар'жит' чи ja'цо ja'ко'є та 'поїд'є ъ'лаўц'и наб'ар'є // т'е'п'ер' у 'лаўц'и б'ар'и / шо 'хоч'еш // 'воз'ат' а'б'и з'рош'и // а'б'и з'рош'и //*

[Екс.]: – І вони оце кожен день п'ють?

[Інф.]: – *н'ју-ум'! // jo / ja ж вам ка'жу і мала'ди'є тут та'к'і'є / шо 'каждий д'ен' н'а'кум' //*

[Екс.]: – А є такі, що менше п'ють?

[Інф.]: – *'в'ин'є / jo ъ'с'ак'і'є / jo ъ'с'ак'і'є 'ета // jo ъ'с'ак'і'є //* (Кл).

Таким чином, дієслово *пек'ти* у наведеному контексті є експресивно маркованим; експресивна семантика дієслова формується на основі відхилень від соціально-нормативних показників дієслівного денотата [1, 311], зокрема перебування людини в стані алкогольного сп'яніння зазнає осуду в соціумі, тому діалектні назви відбивають негативну оцінку. Досліджуване дієслово в цьому контексті, з одного боку, передає значення дії та емоційної оцінки процесу, а з іншого, засвідчує периферійне місцерозташування в структурі ЛСГ.

З погляду діалектоносія, дія 'викликати відчуття фізичного болю, що виникає від дії вогню або чого-небудь гарячого' набула глибшого осмислення, що призвело до вживання лексеми *пек'ти* в сакральному мікротексті – мовні вислови, які в плані вираження характеризуються формальною сталістю й відтворюваністю, а в плані змісту відбивають народну віру в надзвичайну дієвість і силу озвученого слова, яке здатне позитивно чи негативно впливати на ситуацію та її учасників [7, 166]. До них зараховують особливі види мікроконтекстів, що "виражають побажання, прокльони, ритуальні констатації та своєрідні імперативні стимули чи забобони" [12, 25], зміст яких виходить за межі профанних уявлень про устрій світу та просторові відношення в ньому. Побажання *хаї jix a'гон' nape'che!* (Крп) (контекст поданий до значення 'добути, дістати що-небудь або домогтися успішного вирішення якоїсь справи') висловлює прагнення діалектоносія встановити та підтримати справедливність у соціумі; корелює зі східнослов'янськими формулами прокльонів, репертуар яких надзвичайно багатий і різноманітний.

Отже, аналіз ДГ розширює репертуар значень лексеми *пек'ти*, які складно передбачити питальником і відповідно за-

фіксувати під час експедицій. ДТ як структурно-семантична єдність може впливати на мовні одиниці, які входять до його складу, та допомагає виявити “нові, додаткові значення, які існують у системі в прихованому, латентному стані, або породжені контекстом” [13, 11], напр., у семантичній структурі досліджуваної лексики спостережено енантіосемію: ‘готувати їжу, нагріваючи, прокалюючи на вогні або на жару’, ‘добути, дістати що-небудь або домогтися успішного вирішення якоїсь справи’ – ‘зіпсуватися під дією гарячої води (про дріжджі)’, ‘покриватися шкіркою, гнилію під дією сонця (про мертве тіло людини)’.

Дієслова, які передбачають суб’єкта та містять сему способу виконання дії, у прямому значенні оцінки не містять. Метафорично вони вербалізують предикати психічного стану людини, міжособистісних стосунків та набувають оцінних конотацій [2, 57], напр., значення ‘говорити швидко, прямо все підряд: суттєве й безглузде’, ‘вживати алкогольні напої’ та ін.; вживання таких дієслів свідчить про пошук діалектоносієм найбільш точного в семантичному відношенні слова.

1. *Бойко Н.І.* Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти. Ніжин. 2005.

2. *Вольф Е.М.* Метафора и оценка // *Метафора в языке и тексте*. М. 1988.

3. *Говірки* Чорнобильської зони: Системний опис / За ред. П.Ю. Гриценка. К. 1999.

4. *Гриценко П.Ю.* Ареальне варіювання лексики. К. 1990.

5. *Гриценко П.Ю.* Моделювання системи діалектної лексики. К. 1984.

6. *Гриценко П.* Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії // *Павлюк М., Робчук І.* Українські говори Румунії. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто. 2003.

7. *Жуйкова М.В.* Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов’янських мов. Луцьк. 2007.

8. *Коваленко Н.Д.* Вияв багатоплановості фразеологічної одиниці в діалектному тексті // *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов’янський контекст*. К. 2014.

9. *Колесников А.О.* Морфологія українських південнобессарабських говірок: генеза і динаміка. Ізмаїл. 2015.

10. *Копорская Е.С.* Семантические преобразования слова контекстуально стимулируемые и контекстуально нестимулируемые // *Русский язык: Текст как целое и компоненты текста: Виноградовские чтения XI*. М. 1982.

11. *Кочерган М.П.* Слово і контекст (Лексична сполучуваність і значення слова). Львів. 1980.

12. *Толстой Н.И.* Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. М. 1995.

13. Тураева З.Я. Лингвистика текста (Текст: структура и семантика). М. 1986.

14. Шведова Н.Ю. Типы контекстов, конструирующих многоаспектное описание слова // Русский язык: Текст как целое и компоненты текста: Виноградовские чтения XI. М. 1982.

Список населених пунктів

Авд – с. Авдіївка, Сосницький р-н, Чернігівська обл., Вв – с. Вовна, Шосткинський р-н, Сумська обл., Вл – с. Вільне, Коропський р-н, Чернігівська обл., Вт – с. Вертіївка, Ніжинський р-н, Чернігівська обл., Гл – с. Головеньки, Борзнянський р-н, Чернігівська обл., Гр – с. Гірьськ, Щорський р-н, Чернігівська обл., Дг – с. Дягова, Менський р-н, Чернігівська обл., Дм – с. Домошнин, Корюківський р-н, Чернігівська обл., Др – с. Дрімайлівка, Куликівський р-н, Чернігівська обл., Зм – с. Змітнів, Сосницький р-н, Чернігівська обл., Ів – с. Івот, Шосткинський р-н, Сумська обл., Кл – с. Ключи, Щорський р-н, Чернігівська обл., Кпт – с. Кіпті, Колоцький р-н, Чернігівська обл., Кр – с. Кренидівка, Середино-Будський р-н, Сумська обл., Крп – с. Карпилівка, Козелецький р-н, Чернігівська обл., Кс – с. Киселівка, Менський р-н, Чернігівська обл., Кч – с. Кучинівка, Щорський р-н, Чернігівська обл., Лн – с. Ленінське, Кролевецький р-н, Сумська обл., Мк – с. Макіївка, Носівський р-н, Чернігівська обл., Мл – с. Молчаново, Новгород-Сіверський р-н, Чернігівська обл., Мт – с. Мутин, Кролевецький р-н, Сумська обл., Нв – с. Новосілки, Ріпкинський р-н, Чернігівська обл., Од – с. Одинці, Козелецький р-н, Чернігівська обл., Ос – с. Осьмаки, Менський р-н, Чернігівська обл., Пр – с. Перемога, Глухівський р-н, Сумська обл., Пч – х. Пручаї, Прилуцький р-н, Чернігівська обл., Рт – с. Мутин, Кролевецький р-н, Сумська обл., СД – с. Салтикова Дівиця, Куликівський р-н, Чернігівська обл., Сд – с. Сядрине, Корюківський р-н, Чернігівська обл., См – с. Смолигівка, Ріпкинський р-н, Чернігівська обл., СР – с. Стара Рудня, Щорський р-н, Чернігівська обл., Сх – с. Сахутівка, Корюківський р-н, Чернігівська обл., Тл – с. Тулиголове, Кролевецький р-н, Сумська обл., Уш – с. Ушня, Менський р-н, Чернігівська обл., Хр – с. Хрінівка, Щорський р-н, Чернігівська обл., Чв – с. Червоне, Коропський р-н, Чернігівська обл., Чн – с. Чорнотичі, Сосницький р-н, Чернігівська обл., Шп – с. Шептаки, Новгород-Сіверський р-н, Чернігівська обл., Яд – с. Ядути, Борзнянський р-н, Чернігівська обл.

DIALECTAL TEXT IN VERB MEANING RESEARCHING IN UKRAINIAN EASTERN POLISSIA DIALECTS

In the paper it was made an attempt to define the role of dialectal text in researching of semantic structure of lexeme *nek'mu*. It was revealed that in dialectal text new meanings became apparent which were difficult to predict by questionnaire; established with the help of dialectal text meanings expand the semantic scope of word.

Uwagi o tekście gwarowym jako jednostce języka (na przykładzie tekstów gwarowych wschodniej Lubelszczyzny)

Tekst jako jednostka języka

Pojęcie tekstu jako jednostki języka w podręcznikach do nauki gramatyki oraz słownikach i encyklopediach językoznawczych występuje od niedawna. Wcześniej bowiem nie dostrzegano tej jednostki języka, por. np. polskie gramatyki akademickie z lat 60. XX w. [9; 3], podobnie w gramatykach języka ukraińskiego, np.: [22]. Także w opracowaniach słownikowych z lat 60. XX w. znajdują się ogólne stwierdzenia o tekście jako strukturze pozycyjnej. *Słownik terminologii językoznawczej* definiuje tekst następująco: “Ciąg linearny elementów i struktur językowych (fonicznych, morfologicznych, syntaktycznych) tworzący określoną strukturę relacyjną (pozycyjną). Przeciwnieństwem tekstu jest system jako układ tych samych elementów i struktur, ale przeciwstawiających się sobie w sposób wielokierunkowy na zasadzie opozycji jakościowych (treściowo-zakresowych)” [6, 572]. Zagadnienie tekstu jako jednostki języka pojawia się w niektórych opracowaniach akademickich dopiero w latach 90. XX w. [18]¹, wiąże się to z upowszechnieniem wyników badań lingwistyki tekstu (gramatyką tekstu), por.: [14, 312]², [21, 215]. Lingwistyka tekstu stara się opisać ogólne prawidłowości rządzące budową tekstów, por. [15, 312] i łączy się z teorią aktu mowy [21, 215]. Teoretyczne rozważania w zakresie tekstu z uwzględnieniem bogatego materiału źródłowego będącego podstawą przygotowywanego *Słownika stereotypów i symboli ludowych* [1] podjęło jako jedno z pierwszych w Polsce środowi-

¹ Terminu *tekst* w znaczeniu ‘jednostki języka’ nie odnotowuje np. Alicja Nagórko w swoim *Zarysie gramatyki polskiej*; stwierdza tylko, że “teksty wytwarzane [są] w aktach mowy, [...] że tekstem jest dla językoznawcy, każda wypowiedź, nawet krótki okrzyk w rodzaju *Pożar!* Tekstem będzie też *Pan Tadeusz* [...]” [10, 13].

² Lingwistyka tekstu – jak pisze Kazimierz Polański – “Rozwija się od lat sześćdziesiątych [XX w.] głównie w Niemczech [...] i w Wielkiej Brytanii. [...] Lingwistykę tekstu można (stwierdza na początku lat 90.) wciąż uważać za znajdującą się *in statu nascendi*. Mimo iż ukazało się już z tego zakresu wiele prac, nie dopracowała się do tej pory jednolitej teorii” [15, 312].

sko lubelskie [2]³. Badania nad tekstem już od początku obciążone były, jak pisze Z. Kubiszyn-Mędrala, tym, że “Określenie tekstu dość mocno związane jest z pojęciem tekstu prymarnego pisanego [podkreśl. moje, F. Cz.], podczas gdy prymarne ustne przekazy formalne określane są mianem wypowiedzi” [10, 127].

Podsumowaniem pewnego stanu badań do początku lat dwutysięcznych nad rozumieniem tekstu jest wypowiedź Z. Kubiszyn-Mędrali: “Określanie tekstem jednostek językowych o różnych zakresach sprawia, że jest on uznawany za jednostkę systemu językowego *langue* [3], bądź za jednostkę planu *parole* [11; 1]. Uznając tekst za jednostkę planu *parole*, J. Bartmiński dla jednostki planu *langue* wprowadza termin *tekstem*, mający analogiczność jak *fonem*, *morfem*, *leksem* sufiks – *-em*, świadczący o <byciu jednostką systemu językowego>. Tekst umieszczany bywa także w płaszczyźnie pośredniej między systemem (*langue*) a użyciem (*parole*) [16, 43]” [10, 130].

Podręczniki, słowniki i encyklopedie definiując termin *tekst*, wskazują głównie na aspekt strukturalny. Na przykład według Janusza Strutyńskiego, autora podręcznika akademickiego, tekst to “każda skończona wypowiedź zarówno jedno – jak i wielowyrazowa, równa wypowiedzeniu albo składająca się z szeregu następujących po sobie wypowiedzeń, która dotyczy określonego tematu i pochodzi od jednego nadawcy [podkreśl. moje, F.Cz.]” [18, 321]. Podobnie w *Encyklopedii języka polskiego*: “Tekst według lingwistyki tekstu to spójny (koherentny) zbiór następujących po sobie zdań albo jakiegokolwiek komunikat (przekaz, niekoniecznie słowny) dający się odgraniczyć od innych komunikatów przekazów” [18, 215]. Na strukturalną płaszczyznę tekstu, szczególnie na jego koherencję zwraca uwagę Kazimierz Polański w *Encyklopedii języka polskiego* w artykule hasłowym *Spójność składniowa tekstu*, pisząc m.in. “Badając warunki spójności tekstu, ustalono, że istotnym jej współczynnikiem są elementy składniowe, pojawiające się wprawdzie wewnątrz zdań, ale mające funkcje ponadzdaniowe” [21, 366]. Z kolei Zygmunt Saloni definiując tekst podkreśla jego koherencję semantyczną “Tekst określa się na ogół jako spójny, gdy stanowi swego rodzaju całość se-

³ Genezę rozważań prof. Jerzego Bartmińskiego o tekście wiązać należy z wcześniejszą współpracą z prof. Renatą Mayenową (por. prace z zakresu teorii tekstu, tj. zbiory studiów wydanych pod red. M.R. Mayenowej w latach 70. i 80. XX).

mantycznie odnoszącą się do określonej, dającej się potocznie wyodrębnić jako jednolita sfery rzeczywistości pozajęzykowej” [15, 505].

Podobną definicję tekstu jako jednostki formalnie i semantycznie koherentnej podaje *Encyklopedia języka ukraińskiego*: “Писемний або усний мовленнєвий масив, що становить лінійну послідовність висловлень, об’єднаних у ближчій перспективі смисловими і формально-граматичними зв’язками, а в загальнокомпозиційному, дистантному плані – спільною тематичною і сюжетною заданістю. Одиницею тексту є реально вицленований найменший словесний масив, що складається з лінійно розташованої сукупності речень, об’єднаних у тематичну і структурну цілісність, після якої йде інша цілісність того ж рівня” [20, 627–628].

* * *

Tekst jako jednostka strukturalnie i semantycznie spójna

W poszukiwaniu formuły i struktury tekstu, a więc próbie odpowiedzi na pytania: czym jest tekst, czemu służy i jak jest zbudowany, jak to robi A. Duszak [5], można przyjąć w naszych rozważaniach nad tekstem gwarowym stanowisko Zofii Kubiszyn-Mędrali, wyrażające się w sformułowaniu: “Im większa jest klarowność odpowiedzi na te pytania, tym większa przejrzystość strukturalna tekstu i jego reprezentatywność jako typu zachowania komunikacyjnego” [10, 132].

Materiał analityczny⁴

W artykule przywołuje się materiał pochodzący z zebranych przez autora w latach 80. XX w. tekstów ze wschodniej Lubelszczyzny (określanej też jako południowe Podlasie i Chełmszczyzna). Część materiałów została opublikowana w książce *Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny* [Teksty 1998]. Opisywane sytuacje powstawania tekstów (wypowiedzi informatorów), to sytuacje znane autorowi artykułu z autopsji. W ponad 90% badanych miejscowościach autor zapisał materiał, zwracając szczególną uwagę na kontekst dialogu i polilogu, w którego rezultacie powstawał tekst, por.: [Teksty 1998].

W świetle przywołanych rozważań za tekst uznać można poniższy przykład: nadawca, 72.letni mężczyzna, – odbiorca zaś to

⁴ Przykłady w artykule podaje się w zapisie półfonetycznym, łączką. Zapis ten można porównać z oryginałem tekstów zawartych w publikacji *Polskie i ukraińskie teksty*... [Teksty 1998].

osoba z zewnątrz. Dialog odbywa się w obejściu gospodarskim. Zapis dokonany został na taśmie magnetofonowej.

[Wóz żelazny]

wuz żylazny to składał s'e ... sz czens'c'i drewnianyx ji żelaznyx // ⁵ do drewnianyx to ... bedz'em zalyzczac' / tak jak // koła // koło składało s'e s pjasty / spryxuf / ji tag zvane dzwońak'i // o // potem tak'e nasady s kłońicam'i // no ji [...] ta czens'c' / to pszedńa // ji czens'c' dol'na / do ktorej tej... drewniana/ do ktorej pszykrencało s'e os' // os' była pszymocovana tag zvanym'i cybantam'i // to jusz ... puz'nej to robjone było // no ji do pszedńej czens'c'i / tak jak u nas / po [!] pszevažńe pojedyncze vozy / to m'ely tak'e... tag zvane hołoble // no / a o jile ktos' jez'dz'il na pare końi / to dyszel' był // nastempńe tyl' tak samo // była... czens'c' dol'ńa / ktura... do ktorej pszymocovało s'e "os' // no ji, tag zvana łapka⁶ / f ktore były fsadzane kłońice // ji tesz / os' była pszymocovyvana ... cybantami // os' była vytaczana ... vyrabjana ... pszes kovala rencńe / bo tam k'edys' to tam niht'ńe uptaczał / tyko koval' dup'iloovywał raszplem / tak jak pov'ina [!] dopasovywał do... tag zvana buksa // była vb'ijana v koło / f te pjaste // no jusz / ji ta "os' była dopasovyvana do tej buksy // potem s' ruba jedna / druga / żeby koło niezlatywało // o... / no już był vuz gotovy / jak ot kovala vyszet / znaczy zdolny do użytku // [Teksty 1998, 3].

Przedstawiony fragment spełnia warunki koherencji formalnej i semantycznej. Jest to ciąg występujących po sobie logicznie zdań i wypowiedzeń tworzących całościową jednostkę semantyczną, tj. opis wozu gospodarskiego. Podany przykład stanowi w świetle przywołanej definicji jednostkę zwaną tekstem.

Cechy tekstu mówionego

Mówienie jako akt komunikacji językowej

Mówienie jest aktem komunikacji zachodzącym między nadawcą a odbiorcą w określonej sytuacji (kontekście). Inaczej akt komunikacji przebiega w monologu, inaczej w dialogu. Wszystkie

⁵ W niniejszym tekście stosuje się znaki: "/" oznaczający krótką pauzę oraz "/" – długą pauzę. Taki zapis stosuje się w opublikowanej książce *Polskie i ukraińskie teksty...* [Teksty 1998]. Natomiast w dalszej części artykułu – w odniesieniu do części przykładów – stosuje się znaki interpunkcyjne przyjęte w ortografii literackiej, to jest na miejsce znaku "/" oraz "/" wprowadza się odpowiednio przecinek i kropkę [Teksty 1998].

⁶ Zawarta w tekście forma łapka zamiast ławka, powstała na tle mieszanie wargowych w z p.

możliwe sytuacje, w jakiej powstaje tekst mówiony, wymagają opisu uwzględniającego kryteria socjolingwistyczne. W związku z utrzymującym się wśród językoznawców odmiennym stanowiskiem, co do odpowiedzi na pytanie: czy chodzi o inne użycie tego samego języka (jego realizację), czy też trzeba mówić o dwóch różnych językach, por.: [14, 101–102], jest istotna kwestia kontekstu.

Monolog o określonej strukturze syntaktycznej jako potencjalny dialog

Opowiadanie informatora-nadawcy, dzięki wprowadzeniu przez siebie retorycznych pytań przekształca się formalnie z monologu w pozorowany dialog, por. *No ale puńi [!] czym zabronujesz? No czym?*

Material analityczny

Nadawca tekstu: 67.letni mężczyzna, autochton, odbiorca: mężczyzna, osoba z zewnątrz. Rozmowa odbywa się w obejściu gospodarskim.

[O bronowaniu zboża gałęzią]

*ja sam galenz'o bronovał końuszyne // bo końuszyne czervone/
to še šeje v ofše // no ale "ov'es šeje fčešne // a końuszyne /tszeba
šać puźni/bo ona boji s'e mrozu// žep ak [!] ona zmar... tego ...
to jusz ona vymarz'ne // no ale puńi [!] czym zabronujesz? // no
czym? // vz'ol / proszę pana / galens' / i galenz'o čongaj [Śmieje się]
to puni [później] trava s'e vžucila // pysz ji ju // o taki był žyvot //*
[Teksty 1998, 39].

Przedstawiony tekst pokazuje, iż nadawca ma potencjalne możliwości zmiany monologu w dialog, zarówno dzięki zróżnicowaniu wypowiedzenia, tj. zastosowaniu zdań oznajmujących i pytających. Dodatkowo opisywany kontekst, tj. różny czas siania zbóż i traw i wynikający stąd skomplikowany stan wykonywania zabiegów pielęgnacyjnych, powoduje nietypowe i zarazem humorystyczne zachowanie rolnika (bronowanie gałęzią). Informator-nadawca, opowiadając o swojej nietypowej uprawie zboża, reaguje równocześnie śmiechem. Przywołany kontekst pozwala na pokazanie zdystansowanego odniesienia nadawcy do opisywanej rzeczywistości.

Monolog o strukturze zwrotów typu *panoczku*

Czy istnieje w tekście mówionym forma wypowiedzi, jaką jest monolog? Według Franciszka Nieckuli monolog jest silnie nace-

⁷ Tekst zapisany pismem fonetycznym, z wykorzystaniem niektórych znaków polskiego alfabetu literackiego, np. *tszeba*, tj. *sz* zamiast *š*, itd.

chowany obecnością odbiorcy “w zasięgu słuchu i wzroku”, z tego powodu monolog (np. opowiadanie o czymś, o kimś, nakłanianie kogoś do czegoś) można uznać za “rozbudowane fragmenty dialogu”. Po pierwsze, w takim tekście występują wyrazy, zwroty itp., które nie pełnią roli komunikatu, lecz służą jedynie nawiązaniu lub podtrzymaniu więzi z odbiorcą, po drugie, nadawca na ogół pozostaje w kontakcie wzrokowym z odbiorcą.

Fizyczna obecność milczącego odbiorcy (słuchacza) w czasie wygłaszanego przez nadawcę monologu, opowiadania powoduje, że w tekście występują formy i wyrażenia, które służą utrzymaniu więzi ze słuchaczem, pozostają one poza planem danej wypowiedzi, por. *panoczku, prosze cie, rozumi pan* itd.

Material analityczny

(1) Nadawca tekstu: 70.letni mężczyzna, autochton, odbiorca: 20.letnia dziewczyna, autochtonka. Nadawca i słuchaczka znają się na co dzień. Rozmowa odbywa się w domu informatora. Tekst opowiadania utrwalony został na taśmie magnetofonowej.

[Boże Narodzenie]

*A na weczeru?*⁸ *To kutia. W stupy natofczona... Jaczmiń poparonyj, rozumijesz! poparonyj jaczmiń. [...] To prosze cie, maty bere żeszki wodeju paryt' [jaczmiń]. Wuno [hupyna] spustyćcia i w rukach tako szuruje. [...] [Czyżewski, Warchoł 1998, 9].*

Kupymo wutki. Kupymo wydrukku, abo antałok pywa i wże, prosze cie, tuhdy cilutka [...] hulanka [Czyżewski Warchoł 1998, 9].

(2) Nadawca tekstu: 80.letnia kobieta autochtonka – odbiorca, eksplorator, osoba z zewnątrz. Rozmowa przeprowadzona w “cztery oczy” w mieszkaniu informatorki.

[Okres wielkanocy: śniadanie wielkanocne]

Zasiadamy do stołu, jaka rodzina je. A mama już ... nam donosi to wszystko, i bierze świencone jajko pobije, kroji po takim kawaleczku i naz dziely, rozumi pan, i naz dziely i już jemy ... te śniadanie [Teksty 1998, 127].

(3) Nadawca tekstu : 72.letni mężczyzna, autochton – odbiorca, eksplorator – osoba z zewnątrz. Informator w swoim mieszkaniu opowiada swobodnie, w “cztery oczy”; tekst utrwalany został na taśmie magnetofonowej.

[Sianokosy]

Idiom kositi, panoczku. Kosy na pleczy, spiwajem. Idiom, koso, spiwajem, postojom, spiwajem. [...] jedin za druhy / jedin

⁸ Akcent w tekstach ukraińskich oznacza się za pomocą wytłuszczonej litery.

za druhym. I raz, i raz, i raz. Jeden druhoho honit, panoczku. [Teksty 1998, 131].

Tekst gwarowy jako tekst ustny⁹

Jeśli gwarę zdefiniujemy jako terytorialną odmiankę języka ogólnonarodowego, różniącą się od innych gwar na płaszczyźnie fonetyczno-fonologicznej i morfologicznej, to tak rozumianą gwarę będziemy traktować jako odrębny język (system językowy) *langue*. Sposoby realizacji gwary jako języka przez autochtoniczną ludność chłopską zawarte zostają w jednorazowych, spontanicznych tekstach mówionych mieszkańców wsi. Teksty te są więc ustną realizacją gwary, inaczej mówiąc analizowane teksty winny być analizowane na płaszczyźnie *parole*. Teksty wytworzone indywidualnie i spontanicznie charakteryzować się będą wariantywnością i na poziomie artykulacyjnym (prozodyczno-dźwiękowym), i na poziomie organizacji wypowiedzi (struktury wypowiedzeń). Z drugiej strony zaś tekst można opisywać, ustalając wiązkę cech relewantnych, a więc na poziomie systemu językowego (*langue*). Tak rozumiany tekst stanowić będzie wówczas jednostkę systemu.

Tekst spontaniczny a tekst kliszowany

Tekst jako twór jednorazowy i spontaniczny może być zorganizowany w określoną gatunkowo wypowiedź (według Jerzego Bartmińskiego jest to tzw. tekst kliszowany).

Tekstem kliszowanym jest na przykład bajka, por. "Jak wróż pomógł odnaleźć szlachciance zaręczynowy pierścionek", zaczynająca się od słów: *Buv sobi tak'i staryk. Czuhuv'ik. I ny ... un ny^maf sz^czoho żyty/. To nauczyfsia vuryżyty, o. Bude vrużety, ale un ny u... ny vmiw* [Teksty 1998, 213–215].

Bądź pieśń, por.:

[Teczeta reczka]

Teczeta reczka nywyliczka z wys'nooho sadu

klecze kozak dyczynońki sobi na puradu.

Oj porad' mni dyczynońko jak ridnyja maty

Czy ja maju żynytysia czy na tebe żdaty [Teksty 1998, 215];

Wymienione teksty włączymy do tekstów folkloru, pozostają one jednak poza rozważaniami niniejszego artykułu nie z powodu na odmiennosc/czy brak gwary, ale ze względu na organizację wypowiedzi.

⁹ W rozważaniach nad tekstem wprowadza się niekiedy pojęcie dyskursu, por. m.in. [1; 7; 8; 12]. Część językoznawców, np., B. Boniecka, uważa, iż określenie *dyskurs* jest synonimem tekstu. W niniejszym artykule kwestii tej się nie omawia.

Tekst ustny jako tekst spontaniczny i jednokrotny

Cechy tekstu oralnego¹⁰, tj. powstałego w tym samym czasie i miejscu w akcie komunikacji ustnej między nadawcą a odbiorcą, określa się w opozycji do tekstu w piśmie. Podstawą opozycji tekstu mówionego do tekstu pisanego jest obecność płaszczyzny prozodyczno-dźwiękowej, w tym pierwszym i jej brak w tekście pisanym. Powstaje pytanie: czy płaszczyzna dźwiękowa w tekście mówionym jest cechą relewantną i jedyną. Jak stwierdza Swietłana M. Tolstaja: “Ustna (dźwiękowa) czy graficzna forma tekstu jest [...] cechą podstawową, ale równocześnie jedynie zewnętrzną. Za bardziej istotne należy uznać odniesienie tekstu do ustnego lub piśmiennego modelu komunikacji: pierwszy zakłada jednoczesność (synchroniczność) nadawania i odbioru komunikacji (tekstu), drugi – ich niejednoczesność, następstwo, rozdzielenie w czasie. Tekst ustny ma określonego, obecnego w momencie mówienia adresata, podczas gdy pisany sugeruje nieokreśloność i wielość adresatów [...]. Tekst ustny w zasadzie jest jednokrotny, istnieje tylko w momencie jego wypowiedzania i nie jest odtwarzalny [podkreśl. moje, F. Cz.] (powtarzalny) w odróżnieniu od tekstu pisanego, którego czas istnienia ograniczają jedynie możliwości techniczne jego przechowywania i odtwarzania i który jest obliczony na wielokrotne użycie” [19, 27].

Material analityczny

Rozmowa eksploratora z dwojgiem starszych małżonków w ich mieszkaniu. Nadawca: małżeństwo – odbiorca: słuchacz, osoba z zewnątrz, nieznana wcześniej.

[Obrzęd weselny]

No mołodu sadyły. Stawleły diżku. Na diżku kużuch. A na kużuch mołodu. I dopiro ... śpiwały jiji. Śpiwały ... tam rużne sfuji tyji pieśni ... i rospłitaly kosu. No jak wże rospłity kosu. Ruspustyły. No i potem prychodył toj mołodyj. No ji kupował jiji. Tarhuwałysie. No dobyły toho targu. No i dopiru do blugo... do bluhosławyn i do szlubu. [Teksty 1998, 324–325].

Przytoczony fragment opowiadania cechuje jednoczesność uczestniczenia w prezentowanym opowiadaniu-monologu zarówno nadawcy (informatora), jak i odbiorcy (eksploratora), dlatego też tekst ten ma charakter potencjalnego dialogu.. Wymieniony

¹⁰ Język mówiony określa się jako “[...] swobodne, spontaniczne użycie języka w przygodnych, naturalnych sytuacjach komunikacyjnych” [14, 101; 17].

tekst ma jednokrotny charakter, jest więc nieodtworzalny (inaczej niż teksty kliszowane, np. pieśni ludowe), zob. uwagi wyżej.

Konteksty dialogu a zmieniające się funkcje nadawcy i odbiorcy

Pogląd na istotę tekstu mówionego sformułowany przez Świeżanę M. Tołstą uzupełnia Franciszek Nieckula, wskazując na rozbudowany – o określone kody – kontekst dialogu. Zachodzące między nadawcą i odbiorcą relacje wynikają z ukształtowanego kodu kinezycznego¹¹, proksemicznego¹² i kulturowego¹³, por.: [14, 104]. Z tego powodu rozmowa charakteryzuje się często zmiennością ról pomiędzy nadawcą i odbiorcą.

Material analityczny

Sytuację zmienności ról przedstawia następujący tekst: nadawca: 89.letni mężczyzna, autochton, – odbiorca (eksplorator, osoba z zewnątrz). Rozmowa prowadzona w obejściu informatora.

[Ogród warzywny]

[E.: A jak się nazywały te warzywa, które się kisiło?] *Kapusta.* [E.: A jeszcze co?] *uogurki. Pomidoruf bardzo mało ftedy było, tak. Pomidoruf ftedy nie, za pomidory nie wiedział. Ugurki, kapusta. Jak tszeba było kisić, panie, to już mieli gużontki [!]. Na kapuste całkom [!] dale to / bo ... kapusta, panie, nie beńdzie. No musi być jusz... ziemia uodpowiednia.* [E.: Ta, dobrze uprawiona?] *No, no, dobrze uprawiona, tak.* [Teksty 1998, 366].

W podanym fragmencie rozmowa charakteryzuje się zmiennością ról. Eksplorator (E.) w przywołanym tekście raz jest odbiorcą (słuchaczem), innym razem nadawcą komunikatu (t.j. wtedy, gdy w trakcie opowiadania kieruje szczegółowe pytania do informatora). Podobnie zmienia się rola informatora; na początku będącego nadawcą (gdy opowiada o dawnym ogrodzie warzywnym), następnie zaś już jako odbiorca dialogu (gdy słucha pytania eksploratora).

¹¹ Przez określenie “kod kinezyczny” rozumie się mimikę i gestykulację mówiącego.

¹² Określenie “kod proksemiczny” oznacza przestrzeń oficjalną bądź nieoficjalną zarówno dużą, jak i małą, w której odbywa się dialog.

¹³ Kod kulturowy – to znaki sytuacyjne, które łączą się z przyjętymi w danym społeczeństwie wszelkimi kulturowymi regułami zachowania w różnych okolicznościach. Prowadzić to może do znacznej redukcji znaków językowych w komunikacji ustnej bez szkody dla porozumienia się. Tak np. wypowiedziany wyraz *wóz* uznać należy za tekst, pod warunkiem, że np. nadawca i odbiorca znajdują na podwórku gospodarza w pobliżu wypełnionego zbożem wozu, a na niebie gromadzą się burzowe chmury. Przywołane informacje mogą być wyrażone w zdaniu: *Czy możesz mi pożyczyć w tej chwili wóz?*

[Jednostki miary]

[E.: A ćwierć i 4 ćwierci, to co dawały?] *cztery ćwierci to było sto kilo, o.* [E.: A według miary waszej, to ile?] *W worki się sypało, do workuf, od beczek* [!] [E.: A korca nie było, korzec?] *Nu. Nu końec, meter, końec.* [E.: A dawniej jak się mierzyło?]. *Na korcy, o. Wiele ty nakopał e... ziemniakuf? A może tam tszy, cztery korcy ta ...* [Teksty 1998, 366].

Nawiązany dialog między nadawcą-informatorem a odbiorcą-eksploratorem, a następnie dynamiczna zmiana roli obu podmiotów, wynika z potrzeby uszczegółowienia wiedzy w zakresie jednostek miary.

Forma polilogu w tekście gwarowym

Forma dialogu, jak pokazuje analizowany materiał, może być rozbudowana, do kilku nadawców. Ten rodzaj wypowiedzi można określić mianem polilogu.

Materiał analityczny

Nadawca: informatorki: dwie kobiety, jedna (I): 80.letnia, druga (II): 74.letnia, obie autochtonki, sąsiadki; – odbiorca: eksploratorka, autochtonka, młoda dziewczyna. Nagranie dokonane zostało w mieszkaniu jednej z informaterek.

[Obróbka lnu]

I: *Aj, tupiro już jak jego sklepio, to już tszepaczki, tszepalnicy je, zrobiona taka, fprawiona. I tszypaczko jego tak pożonnie bije, bije, bije. O. Jedne puł, puźnij drugie puł ubraca.* II. *W garść weźnie...* I: *i i tupiro jego już skrencajo, już skrencajo j kładno jusz f taki koszyk* [Teksty 1998, 97].

W ustnej realizacji języka autonomiczna pozycja monologu podlega silnemu nacechowaniu obecności odbiorcy, zmienia się w potencjalną formę dialogu. Dokonuje się to dlatego, że – jak zauważa Franciszek Nieckula – “nadawca w trakcie mówienia pilnie śledzi mimikę i gesty odbiorcy, żeby poznać jego reakcję. Stosownie do tego, jak sobie interpretuje zachowanie słuchacza, permanentnie zmienia plan wypowiedzi” [14, 105]. Do zmiany wypowiedzi może dochodzić także i wtedy, gdy informatorowi towarzyszą domownicy, sąsiedzi, por.:

Materiał analityczny

Informatorzy: małżonkowie: nadawca I: mężczyzna 84.letni i nadawca II: 74.letnia kobieta – odbiorca, eksplorator – osoba z zewnątrz. Rozmowa prowadzona w domu.

[Dawna obróbka płótna]

II. *Pszyносиło się walek do domu. I ten walek muczyło się, ftakim zolniku, takie statek... uokrongły...* [E.: zolnik?] *zolnik się nazywa. Tak, zolnik. I ten... To płutno tam sie kładło w ten zolnik. A gotowało sie wodę, na goronco w... na sto... tych ...do gotowania, żeby było ...*
I: *Tak muw, żeby dobrze było ...*, II: *No, ja wiem. – Tak się gotowało, żeby ta woda sie gotowała dobrze. A pupiołu... Ale popiul sypało się na takie no... płachte. I nakrywało sie ten zolnik. Sypało sie popiul. Ale popiul musiał być z dżewa. Dobrego dżewa dymbowego. On był taki mocny. I lało się te wodę* [Teksty 1998, 222].

Płynność i spontaniczność jako cecha wypowiedzi ustnej, w przywołanym przykładzie została zachwiana. Tekst jest urywany, plan wypowiedzi zmieniany. Wynika to z wysokiej samokontroli informatorki II (nadawcy komunikatu), by dokładnie odtworzyć “proces wybielania płótna lnianego”, dodatkowo samokontrolę wypowiedzi informatorki-nadawcy komunikatu potęguje świadomość obecności osób towarzyszących rozmowie, iż jej wiedzę “o obróbce płótna” każdy z uczestniczących w dialogu może zweryfikować, co sugeruje sformułowanie informatora I (męża): *Tak muw, żeby dobrze było ...* i natychmiastowa odpowiedź głównego autora relacji, informatora II: *No, ja wiem*.

Wnioski

Podjęte już w latach 60. XX w. rozważania dotyczące tekstu jako jednostki języka stanowią punkt odniesienia na temat metod opisu tekstu gwarowego. Gwara jako system językowy realizowana jest przez tekst, a więc na poziomie *parole*. Jednocześnie poprzez opis użyć tekstu porwała na ustalenie cech relewantnych i koniecznych dla zdefiniowania jako jednostki koherentnej strukturalnie i semantycznie. Opis ten prowadzony na tle aktu komunikacyjnego pozwolił scharakteryzować w tekście gwarowym nadawcę i odbiorcę. Akt komunikacyjny realizowany jest w formie monologu, przybierającego często kształt potencjalnego dialogu (ze względu na fizyczną obecność odbiorcy i (ze względu na strukturę monologu typu *panoczku*). Z kolei dialog realizowany w różnych kontekstach może prowadzić do zmiennych układów w relacjach nadawca – odbiorca. Wnioski wynikające z analizy pokazują, że tekst gwarowy inaczej niż tekst folklorystyczny charakteryzuje się spontanicznością i jednokrotnością. Dalsze badania nad tekstem gwarowym powinny wykazać jego specyfikę w stosunku do języka ogólnonarodowego.

1. *Bartmiński J.* Tekst jako przedmiot tekstologii lingwistycznej // *Bartmiński J., Boniecka B.* Tekst. Problemy teoretyczne. Lublin. 1998.
2. *Bartmiński J., Boniecka B.* Tekst. Problemy teoretyczne. Lublin. 1998.
3. *Dijk van T.A.* Some Aspects of Text Grammars. Mouton. 1972.
4. *Doroszewski W.* Podstawy gramatyki polskiej. Warszawa. 1963.
5. *Duszek A.* Tekst, dyskurs. komunikacja międzykulturowa. Warszawa. 1998.
6. *Goląb Z., Heinz A., Polański K.* Słownik terminologii językoznawczej. Warszawa. 1968.
7. *Grabias S.* Język w zachowaniach społecznych. Lublin. 1997.
8. *Grzegorzczkova R.* Głos w dyskusji o pojęciu tekstu i dyskursu // Tekst. Problemy teoretyczne / Red. J. Bartmiński, B. Boniecka. Lublin. 1998.
9. *Klemensiewicz Z.* Podstawowe wiadomości z gramatyki języka polskiego. Warszawa. 1960.
10. *Kubiszyn-Mędrala Z.* Tekst i dyskurs telewizji // *Skarżyński M., Szpiczakowska M.* Rozmaitości językowe. Ofiarowane Prof. dr. hab. Januszowi Strutyńskiemu z okazji Jego jubileuszu. Kraków. 2002.
11. *Labocha J.* Pojęcie wypowiedzi w lingwistyce // *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego.* T. 49. 1993.
12. *Labocha J.* Tekst, wypowiedź, dyskurs // *Gajda S., Balowski M.* Styl a tekst. Opole. 1996.
13. *Nagórko A.* Zarys gramatyki polskiej. Warszawa. 1996.
14. *Nieckula F.* Język ustny a język pisany // *Bartmiński J.* Współczesny język polski. Wrocław. 1993.
15. *Polański K.* Encyklopedia językoznawstwa ogólnego. Wrocław. 1995.
16. *Sawicka G.* Determinanty tekstów i dyskursów // *Regulacyjna funkcja tekstów.* Łódź. 2000.
17. *Schank G., Schönthal G.* Gesprochene Sprache. Eine Einführung in Forschungsansätze und Analysemethoden. Tübingen. 1983.
18. *Strutyński J.* Gramatyka polska, wydanie szóste zmienione i poprawione. Kraków. 2005.
19. *Tolstaja S.M.* Tekst ustny w języku i kulturze / Przeł. W. Fal // Tekst ustny. Texte oral. Materiały z międzynarodowej konferencji w UMCS w Lublinie 15–17 września 1986 / Pod red. M. Abramowicza i J. Bartmińskiego. Wrocław. 1989.
20. *Ukrajins'ka mowa.* Encyklopedia / Red. W.M. Rusanivs'kyj i inne. K. 2000.
21. *Urbańczyk S., Kucala M.* Encyklopedia języka polskiego. Wrocław. 1999.
22. *Žovtobriuch M., Kułyk B.* Kurs sučasnoji ukrajins'koji literaturnoji mowy. Cz. 1. K. 1972.

Teksty 1998 *Czyżewski F., Warchol S.* Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny. Lublin. 1998.

REMARKS ON DIALECTAL TEXT AS A LINGUISTIC UNIT AS EXEMPLIFIED BY DIALECTAL TEXTS OF EASTERN LUBLIN REGION

The article describes dialectal text understood as a structurally coherent unit (at the syntactic level) and semantically coherent one in the context of act of communication. These problems were distinguished and discussed within the pattern of: sender > receiver and context. The empirical material consists of dialectal records made by the author in the 1980s in the eastern Lublin region (Polish and Ukrainian dialects).

The dialectal text is, like a spoken text, spontaneous and single-time (unlike a folklore text as a cliché text). Different contexts of the act of communication in which the receiver is constantly present were shown (from his/her physical presence where s/he responds with facial expressions and gestures to the receiver-interlocutor). Dialectal text is realized in potential and actual dialogue.

Further studies on dialectal text should seek to determine relevant and necessary features that would enable its distinction as a linguistic unit.

Текстова репрезентація прийменникової системи південної зони середньонаддніпрянського діалекту

Прийменники постійно перебувають у колі зацікавлень мовознавців, бо належать до тих граматичних класів слів, лінгвістичний статус яких неоднозначний. З-поміж актуальних проблем діалектології важливим є дослідження специфіки прийменників в українських говорах, адже саме в мовленні діалектоносіїв виявляється багатогранність і неосяжність слова. На відміну від інших мовних одиниць, які вивчають різними методами, зокрема й за допомогою питальників, службові слова доцільно досліджувати лише в опорі на діалектні тексти. Тільки у зв'язному мовленні виявляється повний перелік функцій граматичних одиниць, характерних для того чи того ареалу, адже прийменники безпосередньо беруть участь в організації синтаксичних і семантичних текстових структур.

Прийменникові конструкції українських діалектів неодноразово ставали об'єктом наукових розвідок. Зокрема, проаналізовано словотвір прийменників верхньонадборжавських говірок (В. Німчук) [7], склад, семантику й структуру прийменникових конструкцій південнокарпатських говірок (В. Добош) [6], східнополіських говірок (М. Железняк) [5]. На матеріалі діалектних текстів описано моделі локативних і темпоральних синтаксем у східнослобожанських говірках (Т. Сердюкова) [8], прийменникові дієслівні словосполучення в східностепових говірках (Л. Білик) [2], прийменники в наддунайській степовій говірці (М. Делюсто) [4]. Важливу інформацію про поширення й специфіку функціонування прийменників представлено в "Атласі української мови" [1] та регіональному "Атласі українських говірок Північної Буковини" К. Германа [3].

Докладної уваги потребують граматичні особливості південної зони Середньої Наддніпрянщини, прийменникова система якої не була об'єктом діалектологічних досліджень. Цей мовно-територіальний континуум викликає науковий інтерес

ще й з огляду на неоднорідність у діалектному відношенні: тут виявлено сукупність явищ, притаманних різним говорам української мови (докладніше див.: [ГЧ, 3–17]).

Метою цієї статті є докладний аналіз складу, специфіки функціонування й варіантів вияву прийменниково-відмінкових конструкцій у говірках південної зони середньонаддніпрянського діалекту. Джерелом дослідження послуговували зв'язні діалектні тексти, представлені в збірнику "Говірки Черкащини" [ГЧ].

Аналіз діалектних текстів (86388 слів) засвідчив високу частотність уживання прийменників, що, ймовірно, пов'язано зі специфікою усного мовлення діалектоносіїв: пригадуючи якийсь факт, подію зі свого життя, мовець часто робить паузу після прийменника й продовжує фразу цим же прийменником (*та бул а замужим тут же в / в нейі вже д'іти бул и зросл'і* (Тн); *во на така голосна була / пруд^тка / і на балачки / і на / і на походу* (Жр)), уточнює інформацію (*Д'ітей купали у йому / у доброму на мист'і* (Лз); *рус'к'і нас захватили у сорок трет'ім год'і / у сорок / у сорок п'ят'ім год'і* // (Мд); *бо все пол'е бул о в т'іх / в салдатах* (Іс); *отут можит' бут' биз ц'іх / биз пац'орок* / (Лз)), або й використовує як самостійне слово, завершуючи речення (*машина заходила гет' см'іливо биз* // (Пс)).

Ядро прийменникової системи говірок південної зони середньонаддніпрянського діалекту становлять первинні прості прийменники *на* (25, 3 % уживань), *з* (*із*) (16 %), *в* (*у*) (15 %). Менш продуктивні препозитиви *за* (7, 6 %), *до* (7, 5 %), *по* (6, 6 %); по 2, 2 % слововживань становлять прийменники *від* (*од*), *під*, *коло*, *без*, *через*. Периферію прийменникової системи досліджуваного ареалу формують прийменники *після* (1, 4 %), *перед* (1, 3 %), *при* (1, 2 %), *для* (1 %), *про*, *попід*, *між*, *проти* – по 0, 5 %, *над*, *з-під* (*із-під*), *к*, *кругом*, *наверх*, *замість* (*замісто*) – по 0, 2 %, *позад* (*позаду*), *серед*, *посеред*, *поверх*, *нижче*, *рівно з*, *напроти*, *об*, *вздовж*, *поперед*, *дужче до* – по 0, 1 %.

Прийменник *на* (217 уживань) у зв'язних текстах поєднується з формами знахідного й місцевого відмінків. Конструкції *на + знах. в.* (159 уживань) більш продуктивні порівняно з конструкціями *на + місц. в.* (58 уживань), що, ймовірно, пов'язано зі специфікою реалізації категорії відмінка в говірковому мовленні, зокрема семантичною потребою передавати інформацію формами *знах. в.* Прийменниково-відмінкові форми *на +*

знах. в. представлені кількома функціональними різновидами, основний із яких – позначення конкретного об'єкта дії (зверху *наши́те кирзи на чо́боти* (Рз), *моло́чко // о́то ка́зали вурда на його* (Рб), *приши́валас'я / так йак на нитку з'ї́брана та́ка* (Лз)); об'єкта призначення (*зирно за́бирал и / та вже ка́зал и / шо на гарм і́йу бу́де* (Іс), *на́брав на ко́хту й на сп'ї́дниц'ю / на́брав на со́рочку* (Жр), *одн'ї чо́боти на гу́рт* (Бл)). Засвідчено об'єктні конструкції **на + знах. в.**, що з функціонально-семантичного боку співвідносні з безприйменниковими структурами **дієслово + оруд. в.** інструментальний чи знаряддя дії (*на ви́ритена п'ра́ли вовну* (Ів), *ско́вороду бра́ли на ро́гач і суну́ли в п'ї́ч* (Мх), *а там на ви́гон'ї п'ї́води / й на п'ї́воду нас ви́зут'* (См)); або ж їх використовують у значенні конструкцій **на + місц. в.** (*на бала́лайки гра́л и / на г'ї́тари гра́л и / на все* (Рз), *п'ра́ли на п'ра́дку бу́ло* (Ів), *ни ма́ж шо йі́сти / на жо́рна п'ї́диш і́з мели́ш* (Бл); *на би́тел'н'ю би́ли / ко́стриц'я ќрупна одл'ї́тала / а по́том на те́рниц'ю те́рли* (ВЯ); *дв'ї карто́плини обчи́стили / на те́рли на ти́ртушку* (ВЯ)).

Прийменниково-відмінкові форми **на + знах. в.** функціонують у говірках південної зони середньонаддніпрянського діалекту з атрибутивною семантикою (*о́це та́ка ши́ри на ма́тер'ї́й / на чо́тир'ї п'ї́лки* (Лз), *ма́н'ї́жка / бу́ває і од́на сторо́на / і бу́ває на дв'ї по́ловинки* (Лз), *ха́та бу́ла на чо́тир'ї ши́бочки ниві́личк'ї* (Мх), *д'ї́жшк'и бу́ли на двадц'я́т' л'ї́тр'ів д'ї́жшк'а* (Мх), *да́йут' / а шчо́с' та́ке / йа́кус' бов'ту́шку на од́ин дв'а ку́сочка карто́шки* (Пс)); кількісним значенням (*то́д'ї до́бавил и на со́рок / а то́д'ї до́бавил и на / п'ї́ди́с'ат там* (Іс), *йак л'упну́л а / то́ в'ї́й зме́рзл'ис'а на то́й // си́л'но* (Тн)). Аналізовані конструкції репрезентують обставинні відношення мети (*при́йї́ж за́ли і́з До́нец' ко́го / то да́ла та́ке / на по́каз* (Бл), *ци́гани́чина бу́ла / зб'ї́рали ку́р'ї на ку́р'я́тину* (Лб)); часу (*оби́зат'ї́лно на дру́гий де́н' над'ї́вайут' и́йї́ збо́рник* (Рз), *йак ми́н'ї на і́мін'їни ни́давно в́нучка бу́л а* (Рз), *о́це бу́ло на По́крову та́ка бу́л а при́казка д'ї́вча́ча* (Ст), *ма́зал и / й п'ї́води́л и / й на Тро́йц'ю / й на Па́ску / й на По́крову* (Рз), *йа ро́дилас'а то́ на Ма́ко́вейіа* (См), *по́т'ї́м на Андре́йа ц'ї́ бала́бушки спра́вл'а́ют'* (БМ)). Сполучення **на + знах. в.** є засобом вираження різних відтінків просторових відношень: динамічної локалізації одного предмета щодо іншого із вказівкою на кінцевий пункт поширення

дії (*хтос' н'іде на ставок прат'* (Фл)); просторового орієнтира (*похристилас' на вс'і чотир'і сторони* (Ів)); напрямку руху (*ід'іт' на Нивисел'івку* (См), *там іде на Шполу / із Шполой на Київ* (Тш), *це в ни д'іл'у було л'уди на базар'* (Мл)). Зауважимо, що локативні конструкції **на + знах. в.** зі значенням напрямку руху до об'єкта – найменування міста чи країни в кількох говірках досліджуваного ареалу функціонують з негативним емоційно-експресивним забарвленням: *поправили на Гирман'їу* (у полон) // *ну / де'як'і повт'ікали* (Мл), *собирайс' на Либидин* (у лікарню) / *йа тибе одвизу* (Жр), *д'ед ни журис'а / повизем тебе на Шполу* (у лікарню) (Жр) – пор. емоційно нейтральне у *Шполу* (по покупки) (Жр).

Окремим типам аналізованих сполучень притаманний семантичний синкретизм: поєднання об'єктних і просторових відношень (*розкол'отил'и і поставил'и знов на тил'ен'ке / ни на гар'аче / а на тил'ен'ке* (См)); локативних і мети (*во на йде то д'і на огл'адини* (Рз), *а то ше хо дил'и ка зал'и на оденки* // *і на бала лайки / і на г'ітари / і на гармошку* // *на гармошку найб'іл'ше* (Рз), *ну чо го ж йа йду на т'і мазан'а* (Рз), *п'ісл'а старост'ів / то молода йде до молодого на розгл'адини* (Ст), *с'ватат' / то йдеш у 'самий пиред на запитан'а* (Рб), *це іду на тол'оку / на мазку* (Тш)); часу й мети (*в'ін же і на н'іч до дому ни приходив* (Мл), *попросил'ис' на н'іч в л'удей* (Тн)); атрибутивних і об'єктних (*мода така / наче п'іш'ла на картузи* (Рз)).

У кількох випадках конструкції **на + знах. в.** функціонують як синонімічні до **за + знах. в.** (*зерна дадут' по сто грам на трудо ден'* (Тн)), **для + род. в.** (*ко'жухи це з о'веч'були / були на чолов'ік'ів і на ж'інок* // (Ів), **в + знах. в.** (*у одн'ій сп'ідниц'і на вивор'іт / а на ни д'іл'у пири вирт'алас'а на лице і йдуть на базар* (Мх)), **до + род. в.** (*мати бул'о ка же / нага дай'иш ми не / дитино / на мене ка же / нага дай'иш мене* (Іс)), **біля + род. в.** (*і св'ет / х'іба ж можна на таку кнопку виши'ват'?* (Бл) (кнопка – невеликий примітивний світильник).

Менш продуктивна в говірках південної зони середньонадніпрянського діалекту модель **на + місц. в.** Ці конструкції засвідчені з об'єктним значенням (*о'це йак ко'жух ота'кий на кому* (См), *по душка була / а хто на кулац'і спав* (Мх), *на мужиков'і / і шта ни / б'іл'і так'і* (Тм), *по'ла / поло'вина о'с'о* // *і на пол'і о'це отут два'нац'ят' ниток* (Рй), *повиши'вай'и*

на т'їх сорочках гистки (Бл), та такий в'їн кул'турний / та пал'то на йому сивий ком'їр / та йа крут'нус' / та вс'а гр'аз'на йому (Ів)); різними відтінками локативної семантики (пр'ад'їво було // то це росте на вгород'ї (Фл), йа зимл'анку викопаїу та на своїй оселі / а на чужу йа товпиц'а ни буду (Фл), молода ж / сидит'на покут'ї (Тм)); атрибутивними відношеннями (Боти розин'ав'ї / ше й на каблук'у та'к'ї (Тм)); атрибутивно-об'єктними (а воно ж н'ї на хундамент'ї н'їчого (Фл), ти пер усе на сировац'ї / а тод'ї вил'ївал'ї (Ст)); локативно-об'єктними (йа плачу / бо болит'на ножц'ї (Мл)). Засвідчено сполучення **на + місц. в.** зі значенням орудного інструментального (кра'с'їво од'ївалас'а // шила на машинц'ї (Мл)).

Діалектні тексти репрезентують фразеологізовані конструкції **на + знах. в.**: ну йа ко синку носил'а / це йак на ноги п'їдн'їмал'ас' (Ст) (= стала заможнішою), кажут' / впала вже на ноги (Бл) (= знесилилась).

Отже, для прийменниково-відмінкових сполучень з прийменником **на** характерна висока функційна активність і широкий спектр семантичних відтінків, найбільш типовими з яких є об'єктні, атрибутивні й локативні.

Прийменник **з** у говірках південної зони середньонадніпрянського діалекту представлений кількома фонетичними варіантами: *з, с, їз, зє, їс, їзє, ж, їж*, функціонування яких залежить не лише від фонетичного оточення (о то такий по вивач / *їж* чого в'їн робивс'а / *ж* чого ранче там (Тш), пир'їжки пикли з капустоїу / з картоплиїу / з йаблуками / *їз* сливами (Мх), катл'етів н'ї *ж* чого вкусн'їших ни ма (Ст)), але й від темпу мовлення й особливостей артикуляції мовця (йа вил'їл'а *їз* в'їдра (Рз), хо дила *зє* дружшкоїу (Лб), м'їй брат приїшов *їз* войни (Тм)). Тексти засвідчують функціонування препозитива **з** у сполученні з формами род. й оруд., рідше – **знах. в.** Коло відношень, виражених цим прийменником, широкі; найбільш продуктивна – функція вказівки на сировину чи матеріал виготовлення (*їз* зам'їса робл'ат' вал'ки (БМ), оце з дерива ви довбували та'к'ї (Рз), рубашки / пол'отн'ан'ї / с полотна шили (Рз), йїх плїл'ї йак і постол'ї / *їз* сирц'ї (Ігр), тухл'ї носил'ї отак'ї нїважнин'к'ї / *їз* рим'їнаки (Ст), та'к'ї китич'ки плетин'ї *їз* заполоч'ї (Ів), з сук'їнини зробив кнута (Мл), плїл'ї з околоту і соломїан'ї бал'етки / *їз* околоту (Бл),

плили **із** вовни косинки (Тм)). Часто трапляються конструкції з + **род. в.** локативної семантики (а виход'ят' другий раз із хати (Мл), прийшли ми з т'її вакувац'її (Фл), це ж в'ечир'ї йдуть' із вс'ого кутка (См), з Ниви сел'івки вс'їгда мода йшла (См), димар тут топиц'а і його з с'їней ни видно (Мл), ізн'ав з воза с того / колгоспного (Тн), чужа // вона с Подорожн'ого (Тн), і йа з своєїї хати н'їкуди ни собирайс'а (Ст), тикла р'їчка Рос' / йшл'а із Т'асмина / із того / із Дн'їпра / і в Т'асмин упадал'а (Рз)). Менш продуктивні в досліджуваному ареалі сполуки з + **род. в.** на позначення об'єктних відношень (ташличани см'їялис'а з мак'їївчан (См), у нейї по сунулас' тар'їлка найкраща з рук (Пг), вони пос'м'їялис' із мене (Рз), кол'и розд'їлас'а ж вона з того кожуха (Тн)). Зрідка трапляються конструкції-виразники предикативних відношень (а вона / із стариин же ж тих / главна (Тн)), суб'єктних (на машину с'їдайут'хто з товариш'ів і з родини (Мл)), причинових (л'уди дохли з голоду (Тн), то з того т'їху л'удей багато вимирало (Жр), ну н'їхто з нас з голоду ни здох (Лб)), часових (з осин'ї така гол'одовка бул'а (Іс)), атрибутивно-об'єктних (лис'т'а з вирби'їл'и / з шовковиц'лис'т'а'їл'и (Тн)), кількісних (в'їн б'їжит'з усейї сил'и / мамо / йдуть'н'їмц'ї / ц'їла ко'са (Блк)).

Прийменниково-відмінкові форми з + **ор. в.** у говірках південної зони середньонадніпрянського діалекту використовують в атрибутивній функції, характеризуючи предмет за ознакою, вираженою назвою іншого предмета (по'душки / а'бо повишиван'ї / а'бо з прошвом (ВЯ)); на позначення об'єктних відношень (і ми з йї'її / з його дочкой / дочка була Марфа (Ст), то вона йшл'а з двома сундуками зам'їж (Ст), мати осталас' з нами втр'ох (Тн), дуже з ногами плохо (Бл), то д'ї приходить'їс' чолов'їком (Тм), бодн'а ви'їлика с'ал'ом / гл'єчки іс'с мал'цим (Гр)); предикативних (чоботи були з підкл'єйками (Тм), картуз об'їзат'їл'но з сов'їс'т'у (Лз), шап'ки з зал'омами бул'и (Рз)). Спорадично функціонують сполуки з + **оруд. в.** на позначення обставинних відношень способу дії (по сус'їдс'ки були пол'їцайї / то вит'агли ми не з бойм'и (Мд)), суб'єкта дії (та на'ч'ємо з матирийу / а'бо й са'ма (Ів)). Відзначено поодинокі випадки заступлення форм оруд. в. на род. в. (л'їзли і вони з л'уд'ми їзд'ївалис'а т'їки так // йак хто хот'їв (Бл)).

Зрідка трапляються в текстах поєднання прийменника з із формами знах. в., що ілюструють відношення приблизної кількості (*со баки були то зали т'или та порвали ма бут' штук із с'імди с'ат в іс'імди с'ат* (Пс), *з тиждин' побув чи то дв'і ни д'іл'і* (Бл)). Типові для досліджуваних говірок конструкції, які перебувають на межі вільних і стійких сполучень слів (*там мо'йе здоров'я остало с'а / ото хата з мо'йейі сил'и* (Ст); *в'ін по вол'ост'ах робив / а сил'а нині із себе* // (Ст), *а жили ми т'іки з скотини то бат'ко про дас'т'* (Бл), *все ст'ройіл'и із свого / із своїйх пучок* (Лб)).

Широко представлений у південних середньонадніпрянських говірках прийменник *у* (**в**). На відміну від літературної мови, вибір цього препозитива в досліджуваному ареалі не залежить від фонетичних умов (*а в свит'і йе в'ідлога* (Рз), *дочко / у от'і сорочки / ни доноски стар'і* // *дочичко / в мене троїе т'іки ото ж було йіх / то мотала в старе* (Ст), *гнилу картопл'у збирал'а* // *в стипу по р'іл':і ходил'а* (Тн), *нас забрав д'ад'ко у хату до себе* (Мл), *дв'і нас / в су с'ідках бул'и / а то дал'ш'і подруги* (Тн), *родивс'а у с'ім'ї кол'госпника* (Мх)); більш поширений прийменник **в** (97 уживань), ніж *у* (32 використання). Препозитив *у* (**в**) поєднується з формами род. (найбільш частотні), знах. і місц. (менш поширені) відмінків. У сполученні з формами місц. в. прийменник *у* (**в**) продуктивно функціонує з семантикою місця дії, вказуючи на локалізацію в межах просторового орієнтира (*ше йа в хат'і ни то пил'а* (Пг), *купил'и хату у Новомиргородс'ком район'і* (Ст), *та в бол'от'і л'и жал'и троїе суток у во д'і* // *а то д'і пирибрал'ис'а в л'іс* (Тн), *ми лижи мо в борозн'і* (Тн), *в кла довц'і смалили* (Мл), *шо в нас у господ'і йе* (Бл)); на контакт з внутрішньою частиною просторового орієнтира (*ви мокне во но в ставку* (Фл), *м'і сили в д'їж'і / а пал'а ниц'і в ночовах* (См), *ц'ілий ден' гар'аче в пи ч'і* (Кп)). Поширені конструкції *у* (**в**) + **місц. в.** з об'єктним значенням (*ото з валас'а в'ідл'ога в свиц':і* (Рз), *ходили чу'ж'і л'уди у постолах* (Рб), *Ми ходили в свитах / у ко жухах* (Лз)). Менш продуктивні сполуки з темпоральними відношеннями (*ну / в майу ни хай йа туди п'ішла* (Жр)), предикативними (*вс'іравно була в ма'лому возрас'т'і* (Бл), *а ранче вс'і в косах ходил'и* (ВЯ)), атрибутивними (*зав'язуйш'и / ус'і зруди в на мист'і* (Мк)). Спорадично засвідчено конструкції *у* (**в**) + **місц. в.**, синоніміч-

ні до **з + род. в.** (н'і¹куди ни ди¹в'іц'а / і¹у в'ід¹р'і на¹пийтис'а / і¹ни росхил'айтис'а (Рз), ¹мама у¹ни¹ч'і по¹п'іл' виби¹рал'а (Ст)); **для + род. в.** (шпил'ками зас'т'і¹балис'а // да / шпил'ка та / шо в¹ голо¹в'і (Рй)), фразеологізовані сполучення (Ро¹била мо¹йа ни¹в'істка в¹ стр¹оках (Тм), а йа ше ни¹була в¹ д'і¹ж'і / ни м'і¹сила (ВЯ)).

Із формами род. в. прийменник **у (в)** у досліджуваному ареалі здебільшого є виразником об'єктних відношень, зокрема стосунку до особи (д'ід¹ у¹ мене но¹сив ку¹банку та¹ку (Рз), о¹це в¹ нас та¹ка жисн' (Рз), та у¹ чоло¹в'іка ко¹жух був у¹ стан по¹шитий / бра¹во / а в¹ ж'інки полук'ругл'ий (Пг), була сис¹тра в¹ йіх Мар'і¹а (Фл), а в¹ йіх бат'ко був Анд¹рей (См)). Засвідчено поодинокі випадки використання конструкцій **у (в) + род. в.** з об'єктно-локативним значенням (там вир¹ба в¹ пала оту¹ди / у¹ су¹с'ід ли¹жал'а (Рз)).

У сполученні з формами знах. в. прийменник **у (в)** виражає широкий спектр семантичних відношень, зокрема темпоральні (забрал'и мене ше у¹ той / у¹ войну (Тн), йідимо вно¹ч'і / в¹ глупу н'іч (Тн), а в¹ рад'анс'к'і ча¹си було во¹но и¹наче (Мл), це ж у¹ жни¹ва т'а¹гали й со¹лому би¹ками (Мл), т'іки в¹ празник над'івали та¹ке (Лз), та в¹ голо¹довку брат у¹ Бр'анс'ке од¹в'із (Жр)); локативні зі значенням напрямку руху всередину предмета (в¹ Каміянц'і нас у¹же поса¹дили / у¹ т'і / де скот воз'ат' / йак во¹ни назива¹йуц'а / б'ісової ду¹ш'і / у¹ ското¹вози от'і (Мд), бу¹ває й в¹ хату¹ ходи¹т' в'ін (См)) чи в простір (в¹ поле йди¹мо робит' (Мд), б'і¹жат' по¹пиреду / і ото в¹ саму Голо¹вк'івку так (Тн), червоно с'уди о¹це в¹ цей край / а в¹ цей / до Дн'і¹пра / чорно (Тн)), зрідка – способу дії (ко¹жух був у¹ стан по¹шитий (Рз)); об'єктні (то це хло¹пц'і в¹ битки гу¹л'али (БМ), та в¹ молочко в¹ те т'і зир¹н'атка та звар¹иц'а (Тн)). Спорадично засвідчено фразеологізовані конструкції (йе^ав¹рей дас'т'у¹ наб¹ор (Мт), а це во¹но ни¹ йде в¹ милос¹тину (ВЯ)).

Прийменник **за** в південних середньонадніпрянських говірках поєднується з формами знах. в. (50 використань), оруд. в. (14 уживань), род. в. (1 випадок). Конструкції **за + знах. в.** репрезентують об'єктні відношення (та йа¹ грош'і запл'а¹тил'а / за¹ те ко¹лисо (Тн), бо ми ж ни¹ за¹ грош'і робил'и / а робил'и за¹ сто грам хл'і¹ба (Тн), чи з¹годна / д'івчина за¹ моло¹дого ц'ого йти (Лб), благода¹р'іт' Бо¹га за¹ разну ф'рукту / за¹ пло¹ди / за¹ да¹ри (Пс)); компаративні (б'і¹лишн'ка бу¹л'а / на¹ п'ят' год

старша *за* мене^и (Тн), вдобн'їша ку^файка *за* жа^кет (Рй)); належності (все розшукали / *за* брата мит^рична / в ^йа кому го^ду родивс'а (Тн)); часові (у^же *за* вос'їмс'ат год / пенс'ї^у полу^чайу (Мд), *за* тиждин' до ц'ого на свайбу к^ликала (Лб), *За* мо^йейі ше пам'їати у кохточках хо^дил'и (Жр)); напрямку руху (та ^це Чигрин у^же / *за* Чигрин туди забрал'и (Тн)). Поширене використання конструкцій *за* + *знах. в.* як синонімічних до *через* + *знах. відм.* на позначення причинових відношень (а нас хо^т'їл'и з хати вигнат' *за* о^ту земл'у (Ст)); *за* + *оруд. в.* – відношень місця (во^на ота^ко *за* кон'ї пирийшла ми^н'ї до^рогу (Ів)), способу дії (бо ота^к упритик ^їїдут' / п'їд^вода *за* п'їд^воду / а ми на саночках (Бл)); *про* + *знах. в.* – об'єктних (ти го^вориш / дон'у / *за* мо^йї / чун'ї (Мд), л'уди ти^пер пирипитуйут' *за* мене (Бл), О^це ж *за* чепчик ^цей і балакали (Лз), а *за* одежу ни^ма чо^го балакат' *за* взуванку (Фл), *за* зароб'їток ми ни дуже там думали (Жр), з^найу помн'у *за* св'їй куток і *за* сво^йе си^ло ше (Лп)).

Непродуктивне для досліджуваного ареалу поєднання прийменника *за* з формами *оруд. в.* Їх засвідчено з локативним значенням (нида^леко *за* Лин'їн^градом (Бл)), об'єктною семантикою (в'їн сожал'ївав *за* вишн'ойу (Лп), во^на ми^не там / там *за* м^нойу в'хажу^йе (Бл), х'лопц'ї ко^с'ат' у^же / а ^йа *за* ^їїми за^гр'їбала (Бл)), інколи ці сполуки функціонують у значенні *по* + *знах. в.* (моло^дий п'їшов *за* музико^у в Вир'їв^ку (Лб)). Лише 1 випадок ілюструє використання прийменника *за* з формою род. в. – з темпоральною семантикою (ро^бил'и ^ї *за* н'їмц'їв / робил'и ^ї *за* со^в'єц'ких (Іс)).

Прийменник *до* в діалектних текстах, як і в літературній мові, функціонує в поєднанні з формами род. в., однак у мовленні носіїв південних середньонадніпрянських говірок ці конструкції репрезентують ширший спектр семантичних відношень. Продуктивні в межах зазначеного ареалу конструкції *до* + *род. в.* для вираження локативної семантики спрямування дії до меж якогось простору чи предмета без проникнення в їх середину (ї^ти сп'їват' / аж у Ро^шошинц'ї / туди *до* колгоспу (Пг), в ц'у ^сторону / *до* Дн'ї^пра / чорне бул'о небо (Тн), ма^ти би^ла пужалном аж *до* Ска^женого (Жр)), спрямування дії в межі якогось простору чи всередину предмета (та бул'о ^їди^мо *до* церкви (Ст), ну зразу ^їди^мо *до* с'їл'с'кої^ї ради (Мл), во^на таму би^ре хл'ї^бину і од^носит' *до* хати (Рб), то

в ін п ішов **до** магаз'іна (Жр)). Сполучення **до** + **род. в.** функціонують як засіб оформлення різноманітних відтінків часових відношень – зі значенням часового періоду (було **ранче ше до голоду** хаз'айнували (Бл)), невизначеного відрізка часу, до початку якого відбувається чи відбувалася дія або стан, у якому перебуває людина (дожила **до** цих п'ір (ВЯ), **стойт' та д'іжа / іс тим т'істичком до** другого разу (ВЯ)), кінцевий момент дії, яку виконували до початку якогось часового відрізка (гул'айут' **до** вечора (Мл), було й за^{си}зуймос'а аж **до** ранку (Мк)). Спорадично конструкції з **до** в поєднанні з іменниками нечасової семантики у формі **род. в.** вказують на темпоральні відношення (ск'іки в нас найми^чок було **до** цейі д'івчини (Жр)). У сполученні з формами **род. в.** іменників конкретної предметної чи особової семантики прийменник **до** функціонує як виразник об'єктних відношень (йа ни могла **до** його об'із'вац'а (Фл), хл'ібиною притул'ил'а **до** носа (Пг), **приходить' до** нейі багатий (Рб)). Специфічними діалектними конструкціями є сполуки зі значенням способу дії (а т'іки ж вони шили дочичко ни так йак / а **до** за^красок (Ст)); кількісним (вимитут' **до** зир'нини (Тн), забрали **до** грама / і корову / й би^ка (Пс)); предикативним (та пер воно **до** Златопол'а / **до** Ново^м іргорода / те сило (Жр)). Окремим типам сполучень **до** + **род. в.** притаманний семантичний синкретизм, зокрема з іменниками конкретно-предметного значення ці конструкції набувають об'єктно-просторових відношень (п'ідій^ж:айіте до ^ц'ого / **до** колод'аз'а бли^зен'ко (Рз), по^йїхали **до** молодого (Мл), ш'іс'т'ни^діл'во^на ни п'іде **до** кри^ниц'і по^воду (Тм)). Сполучення **до** + **род. в.** у говірках південної зони середньонадніпрянського діалекту функціонують зі значенням з + **род. в.** (дуже о^це рад'і бул'и / **до** кого **до** д'івчат старості ходили (Ст); **для** + **род. в.** (йа ше й кружи в ів наплиту **до** ко^сино^к / (Ст)).

Прийменник **по** в досліджуваному ареалі функціонує в сполученні з формами місц. й знах. в. Більш продуктивні конструкції **по** + **місц. в.**, які реалізують просторову семантику місця поширення дії (в ін **по** вол'ост'ах робив (Ст), і **по** вс'ому силу / в мене^и родини ба^гато (Мл), були ланки та кукур^уза / а **по** н'ій гарбузи (Мл)); часу дії (вс'ака по^года бу^ває / бу^ває / **по** харош'і по^год'і по^йїде (Лз), все зам'ітила о^то **по** первос'т'і (Бл), **по** празниках гул'али по^разному (Мк)); причини (то Бог **по** милост'і нас простит'

(Пс)); способу дії (воно со^бі в ко^лисц'і // ру^ки **по** шва^м / но^ги **по** шва^м (Тш)); кількості (то на^м да ва^ли **по** ку^ску хл'іба (Фл), та на пл'ечі **по** пуду жита (Іс), да ва^ли на тру^додн'і **по** гра^мин'і того зир^на (Кп)). Відзначена тенденція функційного заступлення локативною структурою **по** + місц. в. конструкцій **на** + **знах. в.** (хо^ди^ла **по** свай^бах (Тм), ми в су^с'ід'ів **по** чир^да^ках / **по** са^райах хо^валис'а (Лб)), за + оруд. в. (ни пла^ч / ма^тінко / **по** ко^с'і / а за^пла^ч / ма^тінко **по** кра^с'і (Лб)).

Конструкції **по** + **знах. в.** малопродуктивні для досліджуваних говірок, в основному їм притаманні відношення кількості (но си^л'а **по** ш'іс'т'циг^лин / а то **по** три (Ст), одна^ково си^л'но **по** ба^гато сп'ідни^ц'ів но^сили (Тм), в ка^жод'ій ха^т'і бу^л'о **по** дв'і д'ів^чат (См), то д'і д'іл'ил'и **по** ш'ізди^с'ат со^ток / а за^раз^е **по** ш'іс'т' со^ток (Гр), **по** пйа^дис'ат гра^м хл'іба д'іли^ли (Кп)), меншою мірою – атрибутивні (др'іб^нен'ке / **по** пйа^т'раз^к'ів (Тм), год **по** пйа^тна^дц'ат'ота^к'і ж д'ів'чата (Мх)); предикативні (а граз'бу^л'а **по** ко^л'іна (Кп)), а також синкретичні відношення мети й локативні (да / йїзди^ли **по** моу^ло^уду^й з ва^лис'а сва^ти (Рз), во^ни йду^т' **по** ру^шни^кове (Рб)); об'єктні й мети (і **по** гор'уче по^йхала в Ірк^л'ійку (Тн)).

Обмежене коло відношень характерне для прийменників **під** (21 уживання), **понід** (5 уживань). Прийменник **під** (п'ід, пид) засвідчено в основному з формами оруд. в. з локативною семантикою (зас^нул'а **п'ід** ти^ном і спл'у^там (Тн), за^жарка **п'ід** при^п'ічком сто^йала (Мх), а **п'ід** са^мойу^т Мар'я^нів^койу^т бур'а^ки (Жр)). Із формами **знах. в.** цей прийменник виражає об'єктно-локативні відношення (сно^пи но^сили / і п'ід^таскува^ли **п'ід** ко^пи (Ів), за^м'і си^ла й **п'ід** по^душ^ку пок^лал'а (См), **п'ід** ку^шчик си^р'ен' / **пид** си^р'ен'і / висипа^л'о те на^с'ін'а (Бл)). Рідкісні й малопродуктивні конструкції зі способовими відношеннями не лише для досліджуваного ареалу (во^ни **п'ід** ву^си^ки та^ко ши^лис'а / **п'ід** по^йа^сок (Рз)), але й для східностепових говірок [2, 5]. Структури зі складним прийменником **понід** за семантикою наближені до словосполучень з прийменником **під** на позначення спрямованості чи шляху руху (бой^ел'мос'а йти / ну йди^{мо} // п'іш'л'и **понід** го^ройу (Тн), ма^ма на до^йе мо^л'о^ка і ни^се на с'тан^ц'ійу **понід** по^йіз^дами (Гр), вс'а^рав^но хо^дили **понід** ха^тами ко^л'адува^ли (Кп)).

Прийменник **через** (чи^риз, че^риз, че^ре^низ, че^чре^низ) у досліджуваних діалектних текстах засвідчений лише з формами

знах. в., у конструкціях з якими реалізує об'єктні відношення (**чириз** л'ін'ію пири'їхали (См)); просторові місця (а в нас **чириз** ил'ах жив куркул' (Бл), **чириз** дорогу / був у нас погр'іб (Бл), а **чириз** одну хату чи **чириз** дві / тамички вдова живе (Бл)); шляху руху (во ни ни хот'іли **чириз** хронт / шчоб **чириз** хронт пири б'ігти (Фл), з тейі сторо ни хо дили хлоц'і **чириз** воду (Жр)); просторово-атрибутивні (зго ри с тежка бул'а / **чириз** дв ір наиий (Тн)); причинові (о то **чириз** то й турки на нас наз вали (Бл), ни брали уд ружаних / та йа зам'іж **чериз** те йшла в:ой ну (Кп)); способу дії (ну ми н'і шоб бул'о **чириз** суд іти (Пг)); часові (о це кажний стройц'а / та йа **чириз** ден' о це (Розсошинці), **чериз** у ремйа й молодий при ходит' (Лб), ми н'і **через** м'іс'ац' буде див'я носто год (Кп)).

Невелике коло семантико-синтаксичних відношень характерне для прийменника **при**. Конструкції **при** + місц. в. реалізують в основному темпоральні відношення, причому частіше **при** поєднується з іменниками нечасової семантики (це ше і **при** ми н'і во но та ке бул'о (Рз), а найлуче **при** Брежн'ев'і бул'о (Тн), три класи в ін то д'і к'інчив **при** влас'т'і ше **при** т'ій (Бл), **при** н'імц'ах і ни сил'но гул'али (Лб)); зрідка **при** позначає об'єктні відношення (о це та ке бу ло оруж'ія **при** них во йн:их (Бл)).

Прийменник **перед** представлений у південних середньо-наддніпрянських говірках фонетичними варіантами *перед*, *перид*, *пирид*, *пеирейд*, *перейд*. У поєднанні з формами оруд. в. він реалізує об'єктні відношення (пох вастац'а ж **перид** остал'ними (Мк), *придурилас'* дурнойу **перед** ними (Кп)); локативно-об'єктні (а та ж сто йт' **пирид** к'ін'ми (Жр)); темпоральні відношення часової попередності (о це по жил'и / а **перид** войнойу (Тн), вп'ят' ми п'ішл'и в л'іс / вноч'і ж / **пирид** утром (Тн)). Система часових відношень у досліджуваному ареалі відображає загальну модель об'єктивно існуючих темпоральних відношень. Утворюючи антонімічну пару до препозитива *перед*, прийменник **після** в поєднанні з формами род. в. репрезентує часові відношення наступності (**п'ісл'а** роботи випили по сто грам (Мл), **посл'і** войни московки но сили (Фл), воо бично / зас ватуван':а / **п'ісл'а** Р'ізд ва (Лб)).

Прийменники *від*, *коло*, *без*, *для*, *з-під*, *позад*, *серед*, *посеред*, *проти*, *поверх*, *наверх*, *нижче*, *кругом*, *замість*, *напроти*, *вздовж* в аналізованих текстах поєднуються лише з формами

род. в., однак щодо функційних особливостей ці препозитиви різні: для кількох із них властива багатозначність, інші ж реалізують якийсь один різновид семантико-синтаксичних відношень. Специфікою реалізації прийменника **від** у говірках південної зони середньоаддніпряньського діалекту є його функціонування у варіанті **од** (*від* засвідчуємо 1 раз). Конструкції *від* (*од*) + *род. в.* найчастіше виражають локальні відношення спрямування дії від меж якогось простору, об'єкта або від зовнішнього боку предмета (*ну хай тин / а хата ж даличен'ко од тину* (Фл), *т'істо гет' од руки одстаїє* (ВЯ), *то сход' од цейї ж хати вниз* (Жр)). Функціонують названі сполуки з об'єктним значенням (*вечор'ів два вт'ікл'а од його* (См), *сво бодн'і од фашис'ких загарбник'ів* (Лп)); семантикою причини (*йак на думайу оце / од чого зди'хал'и* (Тн), *то од т'іху умерл'и* (Жр), *чут'ни повм'ірали од ц'ого жита ж* (Лб)); кількості (*і то д'і буде^{дм} йісти од пуз* (Фл)); вказівки на походження (*та воно в'ід ро си ше набирал'ас'а / і це Ро сошинц'і назвал'и* (Рз), *це усе од Бога йде* (Пс)); призначення (*тепле воно / може / од дошчу / може / й од холоду / од в'ітру* (Лз)); початку відліку (*то од того числ'а пенс'іа* (Тн)).

Діалектну специфіку досліджуваних говірок репрезентує й прийменник **коло** (*коло, кол'о*). У текстах цей прийменник використовують для позначення загальної просторової близькості, окреслюючи незначну віддаленість предмета (*кол'о ц'ого кол'од'аз'а* (Рз), *стоїали на гор'і коло вор'іт* (Ів)); об'єктних відношень, позначаючи елемент, складник предмета (*а коло платка во ни з вуц'а китички* (Рз), *тут коло сорочки п'ідтичка* (Ст), *кол'о воза криж'івниц'а* (Ст), *башил'и ки були л'енти коло його* (Рб)), об'єкт, на який спрямована дія (*а коло нейї треба ж в'ахжуват'* (Бл), *ро били коло зимл'і* (Бл), *нада коло хл'іба ро бит'* (Бл)). Зауважимо, що літературний відповідник цього прийменника – *біля* – у досліджуваних говірках не функціонує.

Прийменник *без* засвідчено у фонетичному варіанті *биз* (*без* – лише 1 слововживання). У поєднанні з формами род. в. він реалізує об'єктні (*у'ход'ат' биз мене / запиту'ют' / чи согласна* (Рб), *йа биз молока ни буду н'і'як* (Рб)), предикативні (*високе / а то д'і було биз дна* (Тм), *воно биз п'ідкладки й биз вати / биз н'і чого* (Сг)) відношення. Нечастотний щодо функціонування в діалектних текстах прийменник *для*, що в

сполученні з формами род. в. позначає об'єкт (*а дл'а мене то д'ї ни було такого голоду* (Фл)) чи виражає відношення мети (*с'їр'а ки шилис'а дл'а худоби ходит'* (Рз), *хоч би збір'їгс'а один довбак / було б ше вам дл'а істор'її* (Рз)); призначення (*були так'ї / т'їки дл'а того // т'ї шоб дл'а хл'їба* (См), *повс'агден:а одежа / шчиталас'а дл'а мужика* (Лз)).

Інші прийменники вузько представлені в досліджуваних текстах (менше 1 %), однак у структурно-семантичному відношенні вони утворюють строкату картину. Різні відтінки локативних відношень репрезентують поєднання з формами род. в. прийменників *поверх / наверх* – статичної локалізації із вказівкою на контакт з поверхнею предмета (*наверх од'їйал'а покривало* (ВЯ), *корсет вд'ївавс'а поверх сорочки* (Лз)), *кругом* – на локалізацію по колу (*кругом церкви л'уди* (Кп)), *поперед* – на місце перед просторовим орієнтиром (*попирид їїх жила баба Параска* (Жр)), *позад* – на місце за просторовим орієнтиром (*мати стойт' отут позад мене* (Пг)), *посеред* – на центральну частину просторового орієнтира (*впаду посирид двору / тамма ми не кому й п'їдвистити* (Ст)). Прийменник *над* у сполученні з оруд. в. репрезентує відношення локалізації щодо просторового орієнтира (*кирниц'а була над шл'ахом* (Жр), *розв'їшували над полом* (Мх)). Прийменник *між* (*м'їж, між, міжду*) у конструкціях з формами знах. та оруд. в. реалізує просторові відношення, обмежені кількома предметами (*простов'їлоса ни виходила над в'їр / і між л'уди* (ВЯ), *їак міжду нами ше й брат у мене був* (См)).

Об'єктні відношення притаманні конструкціям *об + знах. в.* (*бат'ко було об д'їжку / наоб:ївайє ц'ого жита* (Лб)), *про + знах. в.* (*ото той ни хочиц'а про таке розказуват'* (Мл), *балакаймо про все* (ВЯ), *то це таке про кар'єр їа розкажу* (Іс)). Діалектна специфіка виявляється також у використанні *про + знах. в.* у значенні *проти + род. в.* (*бул'и так'ї шо за н'їмц'ами / а бул'и так'ї / шо й про н'їмц'ів* (Бл)). Малопродуктивні для досліджуваних говірок конструкції *замість (замісто) + род. в.* з об'єктним значенням заміщення (*зам'їс'т' сахар'у був сахарний бур'ак* (Мх), *ми зам'їсто того / шоб сказат' / шо у нас д'їд скупий* (Жр)). Зрідка в мовній практиці діалектоносіїв функціонує прийменник *к (їк)* з часовою семантикою (*приїхал'и ми к утру* (Тн)), в основному це лексикалі-

зовані конструкції (к Р'ізду, к Паск'і (Жр, Лб)), або ж ілюстрування інформантом чужого мовлення (риб'ата / д'ір'ж'ітес' / дир'ж'іт'ес' / к вам'помоч'ід'от (Лп)).

Лексико-граматичний клас прийменників у говірках південної зони середньонаддніпрянського діалекту становить відкриту систему, яка постійно поповнюється. Цей процес репрезентує утворення складених прийменників *дужче до* (у значенні *ближче до, рівно з* (йа с'уди ж си'жу *дужче до* печ'і ота'ко (Пг), *гор'іше бу'л'о та'ке* / *р'івно с' потол'ком* (Бл)) і виявляє діалектну специфіку аналізованих говірок.

Як бачимо, особливості функціонування прийменників у досліджуваному ареалі виявляються в асиметрії між формальним вираженням і семантико-синтаксичними відношеннями прийменниково-відмінкових форм. Аналізовані прийменники поєднуються з різними відмінками, однак продуктивність цих конструкцій неоднакова. Загалом конструкції з об'єктними, локативними, темпоральними й атрибутивними відношеннями побудовані за типовими для багатьох українських говірок моделями, проте в семантичному й функціональному плані вони не тотожні; окремим різновидам аналізованих конструкцій притаманний семантичний синкретизм.

Отже, аналіз діалектних текстів засвідчив специфіку й своєрідність прийменникової системи південних середньонаддніпрянських говірок. Репертуар мовних одиниць, що утворюють систему названих службових слів, у цілому не відрізняється від системи прийменників Середньої Наддніпрянщини, що забезпечує цілісність досліджуваної діалектної зони з іншими ареалами південно-східного наріччя. Ядро прийменникової системи аналізованих говірок становлять слова *на, з (із), у (в),* периферійні – *за, до, по, під, попід, перед, коло, при, над, об, після, через, між* та ін.

Діалектну специфіку репрезентує використання одних прийменниково-відмінкових конструкцій у значенні інших, їх варіювання залежно від конкретного змісту висловлювання, його емоційного забарвлення; формальне варіювання прийменників. Причину цих явищ убачаємо в збереженні залишків архаїчних явищ і виникненні інновацій, взаємодії різних за часом постановня й умовами формування говірок досліджуваного ареалу.

1. *Атлас української мови*: в 3 т. Т. 1–3. К. 1984–2001.
2. *Білик Л.С.* Дієслівні словосполучення у східнослов'янських говірках Донеччини: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Дніпропетровськ. 2003.
3. *Герман К.Ф.* Атлас українських говірок Північної Буковини. Т. II. Словозміна. Службові слова. Чернівці. 1998.
4. *Делюсто М.С.* Граматика говірки у світлі тексту: автореф. дис. ... канд. філол. наук. К. 2010.
5. *Железняк М.Г.* Складні прийменники в українських східнополіських говірках // Українське мовознавство. № 16. 1989.
6. *Добош В.І.* Синтаксис південнокарпатських українських говорів (прийменникові конструкції). Текст лекцій. Ужгород. 1977.
7. *Німчук В.В.* Словотвір прийменників у закарпатських говірках української мови // Українська діалектна морфологія. К. 1969.
8. *Сердюкова Т.І.* Локативні та темпоральні синтаксеми в українських східнослов'янських говірках: дис. ... канд. філол. наук. Запоріжжя. 2002.

ГЧ *Говірки Черкащини. Збірник діалектних текстів / Упоряд. Г.І. Мартинова, Т.В. Щербина, А.А. Таран. Черкаси. 2013.*

Список населених пунктів

Рз – Розсошинці, Пг – Погорільці, Ст – Стецівка, Ів – Іванівка, Мд – Медведівка, Тн – Тиньки, Івк – Івківці, Мл – Мельники Чигиринського р-ну, Рб – Ребедайлівка, Бл – Баландине, Рй – Райгород, Лз – Лузанівка, Тм – Тимошівка, Фл – Флярківка, Лб – Лебедівка, Мх – Михайлівка Кам'янського р-ну, См – Самгородок, Тш – Ташлик, Бл – Балаклія, Мк – Макіївка, БМ – Буда-Макіївка, Пс – Пастирське, ВЯ – Велика Яблунівка, Гр – Гречківка Смілянського р-ну, Жр – Журавка, Лбд – Лебедин, Мт – Матусів, Сг – Сигнаївка, Лп – Лип'янка, Іс – Іскрене, Кп – Капустине Шполянського р-ну Черкаської обл.

TEXT REPRESENTATION OF PREPOSITIONAL SYSTEM IN SOUTH ZONE OF MIDDLE DNIPRO DIALECTS

The article analyzes the prepositional system of Middle Dnipro dialects based on the materials of dialect texts. The features of prepositions functioning in researched zone are revealed in the asymmetry between the formal expression and semantic and syntactic relations of prepositional and case forms. Constructions with objective, locative, temporal and attributive relations are formed by means of models typical for a lot of Ukrainian dialects, yet they are not identical in the semantic and functional forms. The dialect specificity is represented by means of formal modifications of prepositions, the use of prepositional and case constructions in the meaning of others, their variety depending on the certain contents of expression, its emotional and expressive coloring.

Динаміка діалектних явищ у тексті

Переваги дослідження діалектного мовлення на основі тексту очевидні, адже, з одного боку, текст дає змогу зберегти для нащадків унікальне мовлення наших прабатьків, почути з їхніх уст історію, а з іншого – проаналізувати всі мовні рівні, зокрема морфологію та синтаксис, які потребують широкого контексту, аби виявити “поведінку” діалектних явищ. Як зазначив П.Ю. Гриценко, саме тексти “можуть забезпечити дослідника достатнім матеріалом для моделювання говірки як системи чи ідіолекту” [7, 3–4].

Аналізуючи діалектні явища, важливо не тільки зафіксувати їх сучасний стан, а намагатися простежити їхню динаміку. Щодо виявлення та відтворення діалектних рис важливими є історичні тексти, писемні пам’ятки різних хронологічних зрізів, етнографічні та фольклорні матеріали, які можуть “відкрити не зауважені раніше дослідниками структурні елементи мови, важливі характерні риси динаміки”, а також подають “цінні коментарі діалектоносіїв або експлораторів стосовно окремих елементів говірки” [8, 151].

Дослідження діалектних явищ у динаміці демонструють тісний зв’язок діалектології та історії мови, адже історичні джерела дають змогу сформувати систему мови конкретного періоду, з’ясувати час найраніших фіксацій чи “приблизно реконструювати діалектну історичну вертикаль” [12, 15]. Водночас діалектні матеріали можуть допомогти локалізувати пам’ятку [13], а також засвідчити збереження давніх рис української мови.

Праці з історичної діалектології мають важливе значення “для виявлення діалектних особливостей української мови, показу їхньої живучості в мові, визначення діалектної основи давньої української літературної мови, а також діалектного поділу в минулому” [6, 76; див.: ЄЄ; 2; 3; 5–6; 9–11; 15–19].

Об’єктом нашого дослідження є наддністрянські говірки південно-західного наріччя, мовленню носіїв яких притаманні давні риси, зафіксовані в історичних джерелах. На підставі діалектних текстів початку ХХ ст. [К], середини ХХ ст. [ШТ; ГУМ], кінця ХХ – початку ХХІ ст. [ЗТ¹; ЗТ²; ЗР] та історичних

текстів (переважно з теренів Західної України) [ЄЄ; СУМ¹⁴⁻¹⁵; КСУМ¹⁶⁻¹⁷; СУМ¹⁶⁻¹⁷] зроблено спробу окреслити основні фонетичні та морфологічні риси, які репрезентують динаміку діалектних явищ. Більшість зафіксованих рис демонструє давність української мови. Як свідчать опрацьовані джерела, їх можна датувати XIII–XIV століттями.

Фонетичний рівень

1) перехід [a] в [e], [i], рідше [и] після м'яких і шиплячих [АУМ, кк. 41–47, 49, 183]:

ІТ¹ и всекъ иже иставиць братью; не исоужейть да не исоужени боудеть; земля потресе са [ЄЄ, 10]; деветь слоу(г); твердость памети; дали за его дшоу и паме(г) и за наше здравіє; на здорове [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1, 291; 2, 122, 337, 557]; є(ст) дла васъ на Кр(с)тъ повѣшєный; на память Вознесєнія; робленого в мисахъ и в тарелєхъ; и бы тотъ свєщєникъ до цєлли не впаль [КСУМ¹⁶⁻¹⁷]; злато прєсти; не в жєртахъ говорил; не лишій єѣ [3, 40–41];

ДТ взяла жінка дитину на руки; ичасьцьи, шо їй ни забило; памйитка сьвідчит [К, 19, 23]; йак суха зимл'є / с'їйали з́арас / йак м́окра зимл'є / жд́али трóхи; ві́ростє пйет' цинтимéтрію / д́ес'іт [ШТ, 213]; ажимс'і тр'ісла; д́ес'іт' класію; два м'іс'іц'і; аби мала на то жит'є; про с"в'єто [ГУМ, 222, 224, 225, 236]; друш'к'и за'ч'єли с'н'ївати; п'учалос'і ве"с'іл'і; наї вас Бог благо'сло'вит и'ч'єс'с'тем; сер'нами ж'є'ли; по' зе'лєних с"в'єтах їде с"в'єто Івана [ЗТ¹, 98, 102, 131]; при'шоу го'с'подар наї'мати ж'є'ти; то йак ч'їє и'ч'єс"т'є [ЗТ², 40, 41, 54]; св'аш'ченик ... в'ідмов'л'єйє за здо'ровіє; мо'нах'іу по'виган'єли; на Ст'р'ітен'є; йа по'їйхала до' Ж'оўки на Св'іту Го'дину [ЗР];

2) реалізація ненаголошеного [o] як [y] ([oʏ]) [АУМ, кк. 55–56]:

ІТ аплстоульмъ [ЄЄ, 13–14]; чере(с) тоую дорѣгѣ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8, 140]; посадив єѣ оуднѣ [3, 41];

ДТ ду° ву°ді; ми майім убл'іх; їдем дудóму [ШТ, 215, 216, 217]; ї° нашуму л'іс'і; туб'і пра́ду гувору [ГУМ, 214, 222, 223]; ху́дила чу́тири кл'аси; на до́бру ду́рогу; ви́ходе му́луда на пур'іх [ЗТ¹, 94, 97, 105]; мала_м гу́рох та'к'ї; ве"зут му́луко на з'дачу; мо́лод' с"і му́лила; му́луда мус"іла ма́ти ба́ле"и [ЗТ², 36, 39, 45, 104]; па́сли ку́рови; та́м мо"ле́бєни п'рави́ли; ру́ку дуго́ри йа ни мо́жу п'і́двєсти [ЗР];

¹ ІТ – історичний текст, ДТ – діалектний текст.

3) зближення звуків [е] та [и] [АУМ, кк. 37, 225]:

ІТ родитили ... и другы; рекоша к немоу оучитилю; ослабленъ жєлами, правы творєть [ЄЄ, 12–13]; шдного дна ... планити ро(с)топат'са; чи(р)вони(ми) золотыми [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11, 226; КСУМ¹⁶⁻¹⁷]; во истенѣ; вьсєдръжитил [3, 40];

ДТ на виликоднѣ сьвита; плачи жєнка [К, 19]; плачу́ було ц'і́лє силó [ШТ, 213]; ў сери́дин'і; тай'кажи; йа́й'того ни пиричи́тайу; чути кре́к там; так де́тино [ГУМ, 213, 223, 231]; ма́ма спик'ла / шо'мала [ЗТ¹, 112]; три ни́д'іли; ни́р'іх буў'файни́з'верху; студ'н'а бе'то'нова / гле'бока [ЗТ², 38, 40, 49]; зйа'вила ту Причиста'Д'іва; то дв'і ни́д'ілі'три'вало; там'була диривл'ана'цєрка; ў сил'і; аї / шчо ро'би'тиє; бал'кон за'б'єли [ЗР];

4) відсутність заміни етимологічного [о] на [а] [АУМ, кк. 59, 395]:

ІТ богатыми и оубогими; при томъ были ... па(н) лютикъ небогатый [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1, 103; 2, 32]; црковъ ... хотячи богатити; богато зло(т)о(м) ни(т)ковы(м) ... гафтованыє; сь ъмилєнієм слєз горачихъ; на богатство са здобывають; вода гаси(т) горачій огєнь; єго ... горячую милость; колачо(в) свѣтити не каза(л) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 2, 134; 7, 45; 14, 173; КСУМ¹⁶⁻¹⁷]; горячим [3, 42];

ДТ а йаг бугач і майє зв'ітки / купуйє бл'єху [ШТ, 212]; су'с'іди / х'лопц'і таї бога'т'иш'і [ГУМ, 238]; кла'дут'подуш-ку ... шчо́б'була бугата [ЗТ¹, 63]; нас бугато йшло; ву'ни так'і буга'ч'і; бе'рут зи со'бойу кола'ч'і ... о'б'м'ін'уйуц'с"і кола'чами [ЗТ², 37, 49, 67]; бо'гато 'вил'ічило'; йа пйу ту 'воду / а во'на ме'н'і йак го'р'ача [ЗР];

5) наявність протетичних приголосних [в], [г] [АУМ, кк. 124–126, 402]:

ІТ своимъ воуч(є)никомъ; трепєть и воужась [ЄЄ, 14]; дали єсми имъ та села у вѣки... и с лѣсом, и с вокном и с рѣками; а також вочы [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1, 189; 2, 78]; два ло(к)тѣ гатла(с)у чи(р) воного; до ўго(р) по га(н)кры є(з)ди(л) на це(р)ков; єслибы хто з нинєшни(х) гєрєтїко(в) до цркви Каѳоличєско(є) навєрнѣл'єса; в прирожоной своєй гисторїи; а також воко, воколица, вокъно, восєнь [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 1, 144; 6, 190, 205; КСУМ¹⁶⁻¹⁷]; не воставиль, волованный, гєрєтик [3, 43];

ДТ даўн'іше вур'али і дириви́єними плуг'ами ... н'ідворували / скурóдили; во'р'іхи дóбри рóдит [ШТ, 212–213, 215]; тутка

ўже ти^пер го^пен'к'і гosi'н'і; |зарас на н'у^п |воком; л'іхтар'іў
 вос'в'ічiних [ГУМ, 213, 249, 251]; ўс"і сто^піайли во^пр'іх'у |лус-
 кали; про^пдавали мо^плит'веник'у / вoбpаз'к'у [ЗТ¹, 111, 121];
 грош'і дали на во^пбра'зи; спраў'али во^пб'жiнк'у [ЗТ², 46–47];
 ме^пне бол'іли |вочи фест; на |воч'і ни |витко |було н'і'чого; йа
 ўже на йідне |воко^п |була; буў до^п |друго^пйі |восен'і; прiйшли ... з
 йа'кимос' |вoбpазом [ЗР];

6) відсутність лабіалізації [е] в [о] [АУМ, кк. 38, 401]:

ІТ от оуеого хотара ... шeстая часть; по шeсти коп; индикта
 сeмого; положили полшeста ста копъ грошей [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1, 357,
 395]; полмисковъ шeсть; на шeсть штринъ; по сeмой Сѣботѣ;
 сeмого дня; жeлиза ши(н) сто сeмьдeсaть и шeсть [КСУМ¹⁶⁻¹⁷];

ДТ прiйїхала п'іў |шeстуйі [ГУМ, 222]; |шeста го^пдина
 ўста'вали; то |було |сорок |сeмого |року [ЗТ², 56, 106]; |сeма
 го^пдина, |шeста го^пдина, до^п |вечeра [ЗР];

7) відсутність заміни початкового [йе] ([йі]) на [о] в чис-
 лівникові один [АУМ, к. 225]:

ІТ eдноу землю; eдна част; eдного бога; за eдинъ волось;
 ни за eдинъ нить [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1, 344–345]; eдно сeло; e(д)но тeла
 e(д)ну яловицу тоѣ сироты [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 9, 69]; eдeнь лѣс, eдeн
 aгль [3, 40];

ДТ eден ..., як вимірів, тай зaбив Турка башу; йiдно́го
 рáзу ўзйіў собі стрільбу [К, 18, 21]; йiдeн учітел' [ШТ, 215];
 йiдні |каут |чоўник [ГУМ, 213]; вe"с"іл'а |було йiдeн ден' [ЗТ¹,
 110]; то^пди йe'ден |н'іме"ц' с"і |питає; йiдну нe"д'іл'у / |дpугу /
 т'рeту [ЗТ², 38, 63]; ўс'о |йeдно Бoх пo'казуйe нам [ЗР];

8) реалізація давніх сполук рь (рь), лъ (ль) як -ер-, -ел-
 [АУМ, кк. 68, 71, 397]:

ІТ кырница [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1, 519]; кырница, што течeтъ у
 пoжитокъ (вѣчный); нe плачь, ш нeвѣсто, пoгамѣу слeзы ...
 пeрeестанъ плакати, штры слeзы; з' слeзь и з' кpви oубогихъ
 людiй на богaтствo сa здoбывaют' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 15, 120; КСУМ¹⁶⁻¹⁷];
 истeкала кирница [3, 41];

ДТ хо^пдили по кe"рни'ц'ax / до трoх / б'рали |вoду / нo^псилы
 |писком [ЗТ¹, 116]; тa'ка |була |йама / йак ки'р'ниц'а / шo |вoду
 с"і |бере; |рoбим x'рeсти'к'у' ... на ки'р'ниц'и [ЗТ², 58, 89];
 п'ишли |мама у су'с'ідну кeр'ниц'у; вo'ни ту кeр'ничку п'ишли
 |вичистили; вo'на сто^піала над ки'р'ницeйу; визи'вайeш ў coб'і
 c'лeзи [ЗР];

9) відсутність подовження приголосних у формах іменників середнього роду [АУМ, к. 94]:

ІТ *недавньому захованю; здержаню чистої, явної вѣры ... коу держаню зоуполна чести; на своємъ збожю* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1, 388, 389]; *бе(з) ве(р)ху и трасе(н)я; шафа до схована; естъ ошѣка(н)є такоє барзо бри(д)коє Бгѣ* [КСУМ¹⁶⁻¹⁷];

ДТ *пїшбѣ на польованѣ* [К, 21]; *на вѣсну бадїлї забрати; вз'ѣти з него нас'їнї* [ШТ, 215]; *то жи'т'є; зб'їж'а на'поли; доуѣи волос'ї* [ГУМ, 225, 231, 232]; *пучалос'ї ве'с'їл'ї; через' дур'не в'їшан'є буѣ бим с'а ўтопиѣ* [ЗТ¹, 98, 100]; *с'клоч'єм ѱз'аѣ тої пи'р'їх; наше' жи'т'а та'к'є; п'їшли на в'їнчан'є* [ЗТ², 40, 59, 63]; *то ѣе с'ц'їлен'а в'їт' Господа; ѣа п'рошу про оздо'роѣлен'а; зан'їмаѣс'а виселен'ам' того села; Положен'а поѣаса; Благо'в'їшчен'а* [ЗР];

10) диспалаталізація [с], [ц] у суфіксах -с'к- (-ис'к-), -ц'к- [АУМ, кк. 102]:

ІТ *єврѣиский* [ЄЄ, 16]; *воиско єго мл(с)ти на помо(ч) давати; воєвода молдавскы и ... пань шандрѣ нѣмецкы ... королю польскому* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1, 38, 188]; *пристѣпилѣ Хмелнѣцкїй гер'шть Корацкий, и Тогаї Бєї водзѣ Тата(р)скїй з великими войсками своими ... Лвѣвъ штѣрмовали, пѣдєсѣт копѣ грошей литовских; нас погодили з обох рукѣ попрїѣтелску; до волоскихъ границѣ* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 4, 194; КСУМ¹⁶⁻¹⁷];

ДТ *пиристали бѣти напѣди татарск'ї* [ШТ, 221]; *ї войска дѣуже бѣло; ту'во/ н'їмецки сїло; ше до аўстрїйской в'їни* [ГУМ, 231, 232, 254]; *до' того нашо'го україїнського христї'їанського шл'убу с'тати* [ЗТ¹, 104]; *ту ѣе н'їмецка кул'он'їя; руск'ї то ѣже ни дали з ве'р'тепо'м ху'дити; п'їшоѣ на пол'ску воїну; то ѣе мудра д'їѣчїниско* [ЗТ², 39, 40, 108]; *наша Крех'їс'ка чудот'ворна Мати Божѣ; Папа Римскїй; ту бѣло тр'асовиско; о'д аг'нула плаш'чиско та'кїй старїй; в'їско то'д'ї ѣже спо'лохалос'а* [ЗР];

11) диспалаталізація [р'] [АУМ, кк. 115–116, 184]:

ІТ *лазороу гради; преды двєрми; входѣи двєрми* [ЄЄ, 14]; *їгоумень и архимандритѣ Бистричьскаго монастыра; настоятель того монастыра* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1, 122; 2, 58]; *на(с) великаа бура зметовала; пришла боура и вѣтры на море; Иван бѣракъ; тайную вечеру господню змѣнили; пре(д) ѡсвѣченє(м) цркви вечерѣ да(л); на вечерѣ запрош'ють; во(и)ду до него и буду з ни(м) вечерѣти* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3, 96–97, 102–103; 4, 8–9; КСУМ¹⁶⁻¹⁷];

ДТ *фтворайи сѣи гора; сї якоь віратували; давай, жінко, вичѣру* [К, 19, 20, 21]; *ворали на цукровий бурак* [ШТ, 220]; *бачиѣ / ѣак з цѣвинтару виходила; туб'і п'раѣду гувору; і бурак і л'он / шо даѣ* [ГУМ, 215, 223, 224]; *зи двору на двѣрах; на другу веѣчеру; ти м'ї рат'їуник* [ЗТ¹, 103, 110, 131]; *роѣбили радно // дали ѣедно ме'н'і накритис'ї; на пудв'їру стоѣйала бочка* [ЗТ², 40, 49]; *три бура'ки курмо'в'ї; де ти ѣїдѣш / каже до' монасти'ра; Мат'їнка Божѣ так нас ѣс'їх ра'туйѣ; хаї в'їн пу подв'їру б'їгаѣ* [ЗР].

Морфологічний рівень

1) закінчення -и “як рефлекс давнього фонетично зміненого закінчення -и (-і)” [4, 32²] у Р., Д., М.в. одн. в іменниках І відміни [АУМ, кк. 172, 182, 401]:

ІТ *посадѣть на церковной землѣ; маршалку Волинское землѣ; оу понедѣлнику первої недѣлѣ поста* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1, 395; 2, 35 (пор.: то сѣ дѣяло ... оу патокоѣ патоѣ недѣлѣ)]; *соль землѣ; не было на землѣ жадного члѣвка; шѣѣроваль ... на вечѣри встатней* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 4, 8; 11, 224–226; КСУМ¹⁶⁻¹⁷];

ДТ *на в'їци так ѣе с'кручини* [ГУМ, 273]; *ми Ма'руси в'їнок ѣшили; було дв'ї доли; поралис'ї на 'кухни* [ЗТ¹, 103, 104]; *напекли пир'їг'їу на 'кухни; робим х'рести'к'ї ... ѣ с'тайни / ... на ки'р'ниці; клан'елас'ї по' вулицѣ; ва'рила сви'ни; хоѣдила по' сте'р'ни* [ЗТ², 37, 89, 104, 110, 111]; *зак'рила ѣ с'тайни; ѣе ѣ кап'лицѣ; си'д'їли ... так'во на зем'лѣ; во'на ѣ р'їци / мила х'лопчика* [ЗР];

2) закінчення -и в іменниках ІІ відміни [АУМ, кк. 182, 400]:

ІТ *в поли; на поли жита ... досы(т); на конци четвѣртаго лета* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1, 493; 2, 181]; *ста(л) на польѣ; ѣ поли; стерѣчи кони* [КСУМ¹⁶⁻¹⁷];

ДТ *на тїм самїм мїсци; зїбрали сї на поли на єднїм мїсци; по тїм тїньци* [К, 19, 20, 22]; *на к'їнци найл'їтїий виног'рад; на тїм м'їсци ... р'їу* [ШТ, 215, 218]; *на своїм 'поли; на 'сонци пи'єчи; на 'камини ни с'тавили* [ГУМ, 224, 236, 264]; *ву'на ѣ тому в'їнци* [ЗТ¹, 104]; *на 'м'їсци кус'телу; на кри'вим 'танци; хл'їб'н дух'удиѣ на 'поли* [ЗТ², 53, 55, 69]; *при к'їнци с'їчн'а; на т'їм 'м'їсци; на т'їм'во 'м'їсци пос'тавили; ж'їнка до 'н'ого і так по пле'чи ѣо'го* [ЗР];

² Д. Гринчишин зазначає, що: “переконливим свідченням того, що голосний переднього ряду [и (і)] вимовляється як голосний переднього ряду [и], є їх сплутування; пор.: *милости і милосты, милостию і милостью*” [4, 34].

3) закінчення *-и* в іменниках III відміни [АУМ, кк. 174–175]:

ІТ *господарь рускоѣ землѣ ... перемыскоѣ волости; безъ хитрости* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1, 396]; *вѣдає(ш) заповѣди; преступленія заповѣди Божей; помочи шѣкати; смакъ щасливости; любовь кѣ порядковой власности мѣла; начнеть Бгъ оу совѣсти строфовати; которыѣ милости не чинать* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 10, 154; КСУМ¹⁶⁻¹⁷];

ДТ *п'іу'першуйі ... ночи; с'і'рак то буѣ з'і'шерсти; ни'мала та'койі с'м'ілости* [ГУМ, 222, 235, 249]; *д'екує ж'ін'кам / шчо не" по'шкудували с'войі'ночі; не"сут на'опов'іди ... кс'ондз ті'опов'іди за'писує; т'рійц'іт' сан'тиме"тр'іу'г'рубости; за'мойі'пам'іти* [ЗТ¹, 104, 118, 119, 129]; *не"було н'і'йако'йі ве"село'сти; до'другой'го'дини'ночі* [ЗТ², 101, 109];

4) закінчення *-ови, -єви* в іменниках II відміни в Д., М.в. одн. [АУМ, кк. 177, 178]:

ІТ *слово ... кѣ королеви польскому; па(н) своємоу владареви алюбо своємоу слоузе; а еше єсмы дали оброкъ тому монастиреви* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1, 122, 178, 291]; *Осипови котлярови, Иванови сницирови; Николаєви; папезови лаяти; за шце(т) конєви на ноги* [КСУМ¹⁶⁻¹⁷];

ДТ *чим би сѣи газдобѣ віддѣйчѣти* [К, 22]; *ву'на кла'н'алас'і'татови /'мам'і; с'п'і'вайут так'само'татови /'баб'і /'д'ідови; п'сови за'у'язуєут'оч'і* [ЗТ¹, 97, 106, 115]; *братови буѣ р'ік; с"n'і'вайє друшка'дружбови; було по'руб'леви'йідно'йі'це* [ЗТ², 36, 69, 109]; *по'казувала'тому'монахови; в'ін'вир'іши'тому'туркови'помс'тити; с'і'зйа'вила'к'н'аз'ови* [ЗР];

5) закінчення *-ийу* в іменниках III відміни в О.в. [АУМ, к. 176]:

ІТ *м(и)л(о)стию жаловали; пор.: из божією помощію* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1, 188, 494]; *жебы есте дѣти свои хитростию и ересию латинскою не отравили* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8, 22]; *пор.: ходишь ношею, лестею имоушь* [ЄЄ, 15];

ДТ *ночийу виши'вала бо'л'ам'ни'були* [ЗР];

6) закінчення *-ий у Р.в. мн.* іменників на зразок *люди, діти, гуси, гроші* [АУМ, кк. 197, 395]:

ІТ *жєнь и дѣтии, на исхожища поутии, прѣнесеє мощи* [ЄЄ, 15]; *дѣтій своихъ на доброе не учили; и заповѣдїй стѣ стережи; ты(х) рєчи(и) которіє збираємо або до перєхована; да(л) є(м) ... на масло и на сы(р) па(т) гроши(и); пор.: оубогихъ людїй* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7, 96–97; 8, 21–22; 10, 154; КСУМ¹⁶⁻¹⁷];

ДТ с тих грошиий чирипки стали [К, 19]; майімо ... курій і гусеї; назначіли ду мене трійц'іт л'удій; а мати ду д'ітій [ШТ, 212, 213]; і нима л'уді; т'ройи д'ітій [ГУМ, 223, 224]; шо там л'удіі п'ішло; грошиі нима [ЗТ¹, 63, 103]; ў л'удіі заби^лрали ху^лдобу; ни в'ідга^лна^ла д'ітій в'іт церкви; бугато с^лвоїх грошиі до^лло^лжиў; зво^лзи^лли л'удіі / хто за Україну бо^лроўс^лі [ЗТ², 37, 44, 45, 54]; ни пус^лкали тут л'удіі [ЗР];

7) збереження давніх форм двоїни [АУМ, к. 257]:

ІТ чотыри жоньки а две девьце; кона две недѣли хова(т) [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1, 335; 2, 36]; по двѣ копѣ яе(ц); двѣ нырцѣ [КСУМ¹⁶⁻¹⁷];

ДТ д'іліас'а зимл'а на три руц'і; нас було дв'і ж'інц'і [ШТ, 207, 219]; ш^лтири лаўц'і ту^л було; було ш^лтири хлопц'і / ш^лтири д'іўчи^ні; було^л нас три д'іўчин'і [ЗТ², 47, 56, 101]; йа за дв'і не^лд'іли ўс^лтала; дв'і не^лд'ілі воно трі^лвало; дв'і не^лд'ілі ў л'ікарні була; дв'і д'іўчин'і насли ху^лдобу; ў мене ... три брат'і; три ст'і^лні падає а йа п'ід о^лд^лнойу сто^лйу [ЗР];

8) прикметники здебільшого мають тверду основу:

ІТ старыми и давными хотарьми; подлугь давного обычая; нынѣшнимъ и потымъ будущимъ; до нынѣшного часѣ [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1, 276; 2, 58]; давного вѣка; давного обычаю; з' давны(х) ш(т)цѡв; в то^л же ча(с) в де(н) сѣботны(и) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7, 160; КСУМ¹⁶⁻¹⁷];

ДТ вз'ѣти ду^л ву^лді л'ітноїі [ШТ, 215]; в затійшим м'ісци [ШТ, 221]; приїшла су^лс'ідна д'іўчина [ГУМ, 234]; то ни с"в^лето було / то буў будній ден' [ЗТ¹, 113]; ў о^лс^лтатну су^лботу пере^лд^л Ве^ллик'им по^лстом; с тих су^лс'ідних селіў; йа ро^лс^лкажу старо^лдаўній о^лбр'ад^л [ЗТ², 48, 90]; ўже п'ізна го^лдина була; то ў^лписуїут' ў к^лнигах даўних; йа їду до церкви ў Великодній поне^лд'ілок; поўно йе/ў будній ден' / і ў не^лд'ілі у і моло^лд'і і старші [ЗР];

9) енклітичні форми особових та зворотного займенників у Р., Д.в. одн. [АУМ, к. 207]:

ІТ вѣроуя воу ма не оумртъ [ЄЄ, 14]; тот маєт на са видѣти великую казнѣ; чере(с) са; оучини ми право; ты ми первей примовиль... ты ми первей назва^ль татемъ [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 2, 331]; причастника ма прійми; такъ мя будешъ оучити [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 4, 8; КСУМ¹⁶⁻¹⁷];

ДТ набрала си грѣшиий; хоць му ни ў смак [К, 19, 22]; ну / ду-майу си; с"іла йа си п'іт п^лотом; напиши їд ми; ни дас'ї' ми їіс-ти; л'ітної во^лдоў [ГУМ, 222, 234, 273]; ше си нага^лдала / брат

м'їй пас ко^лрови [ЗТ², 56]; снит ми с'ї шчо йа / љ^лдома; так си з^лнами^л фаїно по^лгово^лри^лї; так си з^лнами^л фаїно по^лгово^лри^лї [ЗР];

10) залишки давніх форм займенника він у непрямих відмінках [АУМ, к. 208]:

ІТ его дѣти; наступьники его; ему самому; дали єсмы ємоу ... два сєл(а) ... где моу є(ст) до(м) [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 2, 85]; во(и) ду до него; не пойдѣ ш(т) негѣ; вкусила его за руку, молитися и кланятися ему [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 4, 9; 8, 22; КСУМ¹⁶⁻¹⁷];

ДТ прѣсит ѡго, абї го доднѣа вїпровадїѣ на дорѣгу [К, 22]; тратити^л коло^л него^л [ГУМ, 236]; запро^лпо^лнуйут^л її^лму ... де^лс^л ат^л 'л^л ітр^л 'їѣ го^лр^л 'їѣк^л 'ї; в^л інчу^лвали її^лго чим хто м^л 'їх [ЗТ¹, 108, 111]; її^лго с^л "ко^лрови с^ллхали; с^л "ї с^лтали с^л "м^л 'їяти з^л него^л [ЗТ², 57]; йа до^л него ка^лзала; зава^ллило її^лго і ѣс^л 'о; тої чуло^л в^л 'їк шо жи^лї там її^лму с^лни^лїс^л 'а сон [ЗР];

11) у дієслівних формах 3 ос. однини І дієвідміни (зворотні дієслова) відсутній кінцевий т:

ІТ ш(т)верже са [ЄЄ, 15–16]; я(к)са боуде моглѣ остати добры(и) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3, 134], проте у пам'ятках XVI–XVII ст. домінують форми із т: роускїи країнѣ замыкаю(т)са горами ш(т) полѣдна; хто ся на початьку поткнєть [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 10, 108–109; КСУМ¹⁶⁻¹⁷]

ДТ поле, називає ся Бакаїха; фтворайи сѣи гора і дєверї ѣтворили сѣи [К, 18, 19]; н^л 'їѣ перїшуйї здайєс^л "ї ночи [ГУМ, 222]; р^л 'їка назї^лвайєс^л "ї Д^л 'н^л 'їс^лтер; ѣкла^л 'н^л 'ейєс^л 'ї перша д^лрушка; пєс йак с^л "а дїве^л [ЗТ¹, 63, 105, 131]; наї во^л на с^л "ї вїспи; зерно^л сїпєс^л "ї; паску не^лсєс^л "а с^л "в^л ітити; хочєс^л "ї хо^лдити ко^л 'аду^лвати [ЗТ², 36, 48, 56]; назї^лвайєс^л 'ї Положен^л 'а пої^ласа; с^л 'кімос^л 'с^л 'ї зди^лбайє / з^лнайєш / йа^л когос^л 'ко^лханка / зди^лбайєс^л 'ї; ни^л тайєс^л 'ї ж^л 'інки [ЗР];

12) давні форми інфінітива на -чи [АУМ, кк. 234, 395]:

ІТ казал сѣна насѣчи; ни стеречи, служити ему; имают нам помочи [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 2, 27, 191, 386]; стеречи кони; постеречи жє тыхъ ѣрквей; яко будєтє мочи зє(д)нати [КСУМ¹⁶⁻¹⁷];

ДТ ѣ тих бл^л 'ахах мо^лг^лли не^лчи ко^лро^лваїї [ЗТ¹, 123]; дах за^лчаѣ те^лчи [ЗТ², 67]; хл^л 'ін ни^лчи [ЗР];

13) дієслівні форми майбутнього часу утворено за моделлю “бути + форми минулого часу дієслова” [АУМ, к. 244]:

ІТ казали єсмо ... воротити, хто що будє(т) бра(л); его буду(т) негора(з)до судили [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1, 143]; будєть войть

побудоваль; *бѣдет князь ... засѣал жить; я(к)са боуде могль остати добры(и)* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3, 134];

ДТ не кудѣ будѣ шукала; чо^{го} ти будеш там ху^{ди}ѣ [ГУМ, 213, 222, 249]; мо^{ло}д^и ... ни будѣт постили ц^или^и ден^и; го^рѣ^и н^ио^дна д^иѣчина ни пила ... бо будѣт д^ити не^и здо^ров^и / ѣак будѣт ро^идили; там с^и по^ито^рѣ^игуйт / ѣ^иже будѣт же^инили [ЗТ¹, 109, 114–115, 118]; ми будѣм т^икали / ту блис^ико брама ѣе; ѣа вас не^и будѣ зач^иѣ^ипаѣ; нам коло^и мо^скал^и ѣ^и не^и будѣ с^и в^ично жили [ЗТ², 38, 112]; ѣа думай^и будѣ хо^идила / мо^илилас^и / бра^ила ту во^иду [ЗР];

14) давні форми минулого часу з особовими енклітиками³ [АУМ, к. 245]:

ІТ миколаю стрыхар^и задалѣ(м) на цѣ(г)л^и ft. 130 а сто(р) говалѣ(м) кожѣд^ию тиса^ич^и; далѣ(м) гро(ш) „9; да(л)ѣм ... мацоу пшеницѣ; до перѣхована того що смо ... зоставили [КСУМ¹⁶⁻¹⁷]; пор. у пам'ятках XIV–XV ст.: помирили сѣ^и єсми; и присагль єсмѣ; казали єсмо оуси(м) людѣ(м) воротити [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1, 143; 2, 190–191];

ДТ мѣтлѣ, казѣ^иѣи^и, жи ѣак дѣбри пѣде, то будѣ два новѣх [К, 23]; зложѣлис^и мо і вѣчѣ^ир^и ѣдем дудѣму; по^ит^им приступѣлис^имо до цукрового буракѣ; булам три дни [ШТ, 217, 220]; ажимс^и трѣсла; п^ид^иѣшам / в^ин м^ин^и ѣ наговори^и; ду в^иїни рубилис^имо на своїм^и поли; хо^идилис^имо / по^илучалис^имо до ш^иколи шо пот^ир^ибно [ГУМ, 222, 223, 224, 225]; доу л^иѣсу т^икали^и смо; хо^ит^иѣли^и с^и те з^иат^иа м^иати; в^ид^иѣла^и м ѣ^ичора фуд^ибол з^ирали^и на^иш^и і і по^ил^иак^и [ЗТ¹, 63, 105, 116]; мала^и м^и шарла^ити^иєну; хувала^и м^и с^и е то^и по^и сѣлах / то^и ѣ ц^иотк^иє; та^и ѣ с^имо ѣшли / ѣшли /прѣѣшли [ЗТ², 37, 39]; п^иѣшла по^имо^илила^и м^и с^и і і м^ин^и і на ду^ишѣ лекше с^итало; ѣ^иже^и м то^ито ѣс^ио пере^ижила; а шо-с^ите ро^ибили; жили^и с^имо ѣак на^илѣжит^и; то^ид^иѣка ѣ^иже^и смо п^иравили^и на Івана; так^и смо т^ироха і / пр^иѣтали ѣ^и цѣркв^и і [ЗР].

Аналіз діалектних та історичних текстів (у цій статті порівняно тільки деякі фонетичні та морфологічні особливості) дав змогу не тільки провести паралелі між минулим і сучасним, а й дійти цікавих висновків.

³ Зазначмо, що дотепер у діалектологічних працях не усталено написання таких форм: разом, через дефіс, із апострофом чи з дужкою, що вказує на нероздільну вимову двох слів (у прикладах передаємо її за допомогою нижньої риски).

Виразною ознакою діалектних текстів є усічення слів, зокрема випадіння одного або кількох звуків. Окрім згаданих вище прикладів енклітичних форм займенників (*ти, си, ми*), пам'ятки XVII ст. фіксують, зокрема, приклади синкопи, наприклад: *в тѣли сатомъ, сатѣю милость, висхнѣт море, хтѣли, пришла боура* та ін. [3, 44; СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3, 96], які значною мірою властиві сучасним діалектним текстам (*с'єтий* 'святий', *хт'іти* 'хотіти', *каут* 'кажуть', *в'ічувайу* 'відчуваю', *при'ати* 'прийняти', *зан'ати* 'зайняти', *всх'нец'а* 'засохне', *п'ід'іх'ла* 'підсохла'). На нашу думку, усічення є важливою ознакою тексту, адже свідчать про живе мовлення, на яке впливають не тільки фонетичні процеси, історичні зміни, а й екстралінгвальні чинники (зокрема швидкість та виразність мовлення, ситуація та учасники діалогу) [див. також: 4, 255].

Ще одна особливість аналізованих текстів – паралельні форми, які фіксуємо не тільки в текстах одного періоду (ІТ) чи населеного пункту (ДТ), а в межах одного джерела (ІТ) чи ідіолекту (ДТ). Наприклад, у пам'ятках XVI–XVII ст.: *межи ныхъ – межѣ собою, межѣ люде; тѣтки Єлисавети – до Єлисавети* [3, 40]; *єдно – ш(д)но; не было на земли – ш(т) землѣ, дѣтій – дѣтей, люди(и) – люде(и), грошей – гроши(и); задалѣ(м) – проси(л) смѣ* та ін. [КСУМ¹⁶⁻¹⁷]. Діалектні тексти рясніють дублетними формами, зокрема в межах того ж тексту: *л'уди зачѣли / за'чѣли ... дѣбре жити* [ШТ, 212], *нас було дв'і ж'інц'і (ж'інки – другий раз)* [коментар Г. Шила. – Т.Я.] [ШТ, 219], *та'ка була йама / йак ки'р'ниц'а / шо 'воду с'и 'бере – ў кри'лиц'у ўпаў* [ЗТ², 58]; *йе ў кап'лиці – йе ... ў т'ії кап'лиц'і; си'д'іли ... так'во на землі – во'на була ў зем'лі* [ЗР] та ін. На нашу думку, саме така внутрішньотекстова варіантність указує на те, що тексти не є штучно створеними чи уніфікованими відповідно до певних стандартів, це особливий, унікальний вияв комунікації; вони свідчать не про законсервованість мови, а про її постійний поступ і пошук. Матеріали дослідження також підтверджують, що “саме тексти здатні зберегти й відтворити реальне розмаїття варіантів формальної структури говірки, неоднорідність функцій її елементів, стратифікацію носіїв діалекту з їхніми мовними особливостями” [8, 153]. Варіанти в діалектних текстах поєднують архаїку (давні форми) та сучасність (сучасні форми, часто спричинені нівеляцією діалектних явищ під впливом літературної мови), адже “багатогранність діалектних відмінностей – це жива іс-

торія, розпластана у просторі, – це немов просторова проекція пережитих історичних процесів” [1, 213].

Отже, у статті на прикладі архаїчних рис української мови (на матеріалі староукраїнських джерел та діалектних текстів) представлено діалектні явища в динаміці, адже саме текст дає змогу показати багатство та багатогранність мови.

1. *Аванесов Р.И.* Вопросы фонетической системы русских говоров и литературного языка // Известия АН СССР. ОЛЯ. Т. VI. Вып. 3. 1947 (май-июнь).

2. *Багнюк Н.* Поліські живомовні елементи в середньошрифтовому Євангелії // Волинь – Житомирщина. № 22(1). 2010.

3. *Бичкова Т.* Південно-західні діалектні риси в апокрифах у контексті становлення української літературної мови // Діалектологічні студії. 5: Фонетика. Морфологія, словотвір. Львів. 2005.

4. *Герман К.Ф.* Українські говірки Північної Буковини в історичному та лінгвогеографічному аспекті: Фонетика, фонологія. Чернівці. 1995.

5. *Гринчишин Д.* Давньоукраїнські фонетичні й морфологічні риси в говірці села Потік Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. // Діалектологічні студії. 5: Фонетика. Морфологія, словотвір. Львів. 2005.

6. *Гринчишин Д.* Фіксація діалектних рис у документах з Гуцульщини // Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. Львів. 2000.

7. *Гриценко П.Ю.* Кроки до інформаційної повноти // Говірки Південної Київщини. Збірник діалектних текстів / За ред. Г. Мартинової. Черкаси. 2008.

8. *Гриценко П.Ю.* Про один тип джерел сучасних діалектологічних студій // Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.

9. *Дидик-Меуш Г.М.* Бойківські риси в мовній тканині неканонічного євангельського тексту XVI століття // Діалектологічні студії. 8: Говори південно-західного наріччя. Львів. 2009.

10. *Дидик-Меуш Г.М.* Лемківські риси в мовній тканині староукраїнського неканонічного євангельського тексту // Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.

11. *Добосевич У.* Українська мова в учительному Євангелії середини XVII століття // Діалектологічні студії. 1: Мова в часі і просторі. Львів. 2003.

12. *Коць-Григорчук Л.* Вступне слово // Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору. Нью-Йорк; Львів. 2002.

13. *Коць-Григорчук Л.* Діалектні риси “Лексикону...” Памва Беринди – свідки походження автора // Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору. Нью-Йорк; Львів. 2002.

14. *Коць-Григорчук Л.* Походження автора пам'ятки і метод накладання ареалів // Українська та діалектна лексика: Збірник наукових праць. Вип. 5. Львів. 2007.

15. *Макович Х.* Діалектні фонетичні риси в мові рукописних Учительних Євангелій XVI–XVII ст. // Мовознавство. 2013.

16. *Макович Х.* Писемна пам'ятка: між минулим і сучасним українських діалектів // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Вип. 56. Ч. 1. 2012.

17. *Огієнко І.* Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський Апостол 1560-х рр. Варшава. 1930.

18. *Осінчук Ю.* Живоювні риси в Добриловому Євангелії 1164 року // Добрилове Євангеліє 1164 року. Львів. 2012.

19. *Свенціцький І.С.* Елементи живої народної мови в пам'ятках української літературної мови у XIV–XVII сторіччях // Питання українського мовознавства. Кн. 3. 1958.

- АУМ *Атлас української мови: в 3 т. Т. 2.* Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. К. 1988.
- ЄЄ *Німчук В.В.* Наддністрянські діалектні риси в “Євсєєвому Євангелії 1283 року” // Вісник Прикарпатського національного університету. Серія: філологія. Вип. XIX–XX. Івано-Франківськ. 2008.
- ЗР *Романина І.* Добірка діалектних текстів про чуда в наддністрянському говорі (рукопис) / Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ.
- ЗТ¹ *Говірки південно-західного наріччя української мови: збірник текстів / Упоряд. Н. Глібчук.* Львів. 2000.
- ЗТ² *Українські говірки південно-західного наріччя. Тексти / Упоряд. Н. Глібчук.* Львів. 2005.
- К *Франко І., Гнатюк В.* Квестіонар для збирання місцевих перекладів // Хроніка НТШ у Львові. Вип. IV, вересень – грудень. Ч. 33. 1907.
- КСУМ¹⁶⁻¹⁷ *Картотека “Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.” / Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ.*
- СУМ¹⁴⁻¹⁵ *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: в 2 т. К. 1977–1978.*
- СУМ¹⁶⁻¹⁷ *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Вип. 1–15. Львів. 1994–2010.*
- ШТ *Тексти // Шило Г.* Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. Львів. 1957.

DYNAMICS OF THE DIALECTAL PHENOMENA IN TEXTS

The article analyses the phonetic and morphologic features of the historical monuments of 13th to 17th century that origin mainly from the Western Ukraine and dialect texts of 20th to 21st century from the Ukrainian Dnister dialects. The main attention is focused on such aspects: preservation of archaic features in the modern texts and representing dynamics of the dialectal phenomena.

Публікації текстів українського діалектного мовлення

1. *Аркушин Г.Л.* Голоси з Берестейщини: тексти. Луцьк. 2012. 536 с. + 1 електрон. оптич. двосторон. диск (DVD).
2. *Аркушин Г.Л.* Голоси з Волинського Полісся: тексти. Луцьк. 2010. 542 с. + 2 електрон. оптич. диски (CD-ROM).
3. *Аркушин Г.Л.* Голоси з Підляшшя (Тексти). Луцьк. 2007. 536 с. + 1 електрон. оптич. диск (CD-R).
4. *Бандрівський Д.Г.* Додаток. Записи суцільних текстів // *Бандрівський Д.Г.* Говірки Підбузького району Львівської області. К. 1960. С. 98–102.
5. *Бідношия Ю.І., Дика Л.В.* Говірки Бориспільщини: Сучасні діалектні тексти та пам'ятки мови. К. 2008. 480 с.
6. *Бідношия Ю.* Діалектні тексти із села Криворівня Верховинського р-ну Івано-Франківської обл. // *Діалектологічні студії. 5: Фонетика, морфологія, словотвір.* Львів. 2005. С. 327–331.
7. *Буковинські говірки: хрестоматія діалектних текстів* / Укл. Руснак Н., Гуйванюк Н., Бузинська В. Чернівці. 2006. 384 с.
8. *Верхратський І.* Взорці бесіди батюків // *Верхратський І.* Говір батюків. Львів. 1912. С. 87–250.
9. *Верхратський І.* Взорці бесіди галицьких лемків // *Верхратський І.* Про говор галицьких лемків. Львів. 1902. С. 164–387.
10. *Говірка села Машеве Чорнобильського району.* Тексти. Ч. 1. / Укл. Ю.І. Бідношия, Л.В. Дика. К. 2003. 456 с.; Ч. 2. / Укл. Г.В. Воронич, Л.А. Москаленко, Л.Г. Пономар. К. 2003. 608 с.
11. *Говірки Західної Полтавщини.* Збірник діалектних текстів (з додатком CD “Говірки Західної Полтавщини”) / Упоряд. Г.І. Мартинова. Черкаси. 2012. 324 с.
12. *Говірки історичної Уманщини та суміжних земель* / Ред. Т.М. Тищенко. Умань. 2008. С. 81–246.
13. *Говірки південно-західного наріччя української мови.* Збірник текстів / Упоряд. Н.М. Глібчук. Львів. 2000. 156 с.
14. *Говірки Південної Київщини.* Збірник діалектних текстів (з додатком CD “Говірки Південної Київщини”) / Упоряд. Г.І. Мартинова, З.М. Денисенко, Т.В. Щербина. Черкаси. 2008. 369 с.
15. *Говірки Східної Слобожанщини: збірник діалектних текстів* / Упоряд. В.В. Леснова. Луганськ. 2013. 304 с.
16. *Говірки Черкащини.* Збірник діалектних текстів (з додатком CD “Говірки Черкащини”) / Упоряд. Г.І. Мартинова, Т.В. Щербина, А.А. Таран. Черкаси. 2013. 881 с.
17. *Говірки Чорнобильської зони.* Тексти / Упоряд. П.Ю. Гриценко, Н.П. Прилипко, О.А. Малахівська, Л.А. Москаленко, Л.Г. Ані-

сімова, Ю.І. Бідношия, С.П. Гриценко, Л.В. Дика, М.В. Поістогова, Л.В. Рябець. К. 1996. 358 с.

18. *Говори української мови: Збірник текстів / Упоряд. С.Ф. Довгопол, А.М. Залеський, Н.П. Прилипка. К. 1977. 590 с.*

19. *Горбач О. Из записів південногуцульської говірки с. Бродина, пов. Радівці (Rădăuți). Весілля // Український діалектологічний збірник: Книга 3. Пам'яті Тетяни Назарової. К. 1997. С. 302–306.*

20. *Горбач О. Народні пісні з с. Бродина // Горбач О. Зібрані статті VIII. Історія мови. Діалектологія. Лексикологія. [Фотопередрук]. Мюнхен. 1997. С. 252–274.*

21. *Горбач О. Тексти // Горбач О. Зібрані статті VIII. Історія мови. Діалектологія. Лексикологія. [Фотопередрук]. Мюнхен. 1997. С. 238–250, 373–374.*

22. *Гримашевич Г. Одяг і взуття Житомирщини в повір'ях та обрядах // Діалектологічні студії. 9. Запозичення та інтерференція. Львів. 2010. С. 564–579.*

23. *Гура А.В., Терновская О.А., Толстая С.М. Материалы к полесскому этнолингвистическому атласу // Полесский этнолингвистический сборник. Материалы и исследования. М. 1983. С. 54–153.*

24. *Дурново Н. Хрестоматия по малорусской диалектологии. Пособие при преподавании русского языка в высших учебных заведениях. С приложением карты. М. 1913. 77 с.*

25. *Жегуц І. Вибрані тексти з гуцульського говору в Закарпатті. Мюнхен. 2001. 47 с.*

26. *Жилко Ф.Т. Записи говірок української мови // Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. К. 1966. С. 214–299.*

27. *Зразки діалектного мовлення гуцулів // Гуцульщина. Лінгвістичні етюди / Відп. ред. Я. Закревська. К. 1991. С. 271–289.*

28. *Курило О. Матеріали до української діалектології та фольклористики. К. 1928. 135 с.*

29. *Лесюк М. Тексти // Лесюк М. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району). Івано-Франківськ. 2008. С. 206–326.*

30. *Матеріали діалектологічної практики: збірник текстів / Уклад. С.Є. Панцьо, М.Я. Наливайко, Н.О. Свистун, Т.П. Вільчинська, І.М. Бабій, Т.М. Миколенко, І.Я. Кость. Тернопіль. 2013. 160 с.*

31. *Мигoliniнець О. Українські закарпатські говірки. Збірник текстів. Ужгород. 2002. 66 с.*

32. *Николаев С.Л., Толстая М.Н. Образцы текстов // Словарь карпатоукраинского торуньского говора: с грамматическим очерком и образцами текстов. М. 2001. С. 217–229.*

33. *Павлюк М., Робчук І. Українські говори Румунії. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто. 2003. 784 с.*

34. “*Палає пам’яті свіча. Вогонь – не згас*”: Хрестоматія діалектних текстів очевидців Голодоморів / Упоряд. І.В. Гороф’янюк. Вінниця. 2014. 148 с. + диск DVD.

35. *Панькевич І.А.* Взірці бесіди // Панькевич І.А. Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. Прага. 1938. С. 411–546.

36. *Пащенко В.М., Бережнюк В.М.* Південно-західна макросистема діалектних систем української мови: хрестом. з метод. реком. для практ. занять з укр. діалектології, етнолінгвістики, етнографії та фольклору. Ніжин. 2005. 68 с.

37. *Пащенко В.М., Бережнюк В.М.* Південно-східна макросистема діалектних систем української мови: хрестом. з метод. реком. для практ. занять з укр. діалектології, етнолінгвістики, етнографії та фольклору. Ніжин. 2005. 68 с.

38. *Пащенко В.М., Бережнюк В.М.* Поліська макросистема діалектних мікросистем української мови: хрестом. з метод. реком. для практ. занять з укр. діалектології, етнолінгвістики, етнографії та фольклору. Ніжин. 2005. 62 с.

39. *Північно-східна Слобожанщина* (Новопсковський, Біловодський, Міловський райони Луганської області). Матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій / Упоряд. І.В. Магрицька, В.Ф. Семистяга, З.С. Сікорська, М.Г. Чернопиский, В.О. Шевцова. Львів. 2002. 256 с.

40. *Полесские заговоры* (в записях 1970–1990 гг.). М. 2003. 752 с. (Традиционная духовная культура славян. Публикация текстов).

41. *Приступа П.І.* Тексти // Приступа П.І. Говірки Брюховицького району Львівської області. К. 1957. С. 114–133.

42. *Пшепюрська-Овчаренко М.* Зразки мови // Пшепюрська-Овчаренко М. Мова українців Надсяння. Перемишль. 2007. С. 153–183, 263–266.

43. *Розповіді з Підкарпаття: Українські говірки Східної Словаччини* / Упоряд. О. Лешка, Р. Шішкова, М. Мушинка. New-York; Praha; Київ. 1998. 321 с.

44. *Романина І.* Діалектні тексти про чуда з Наддністрянщини // Діалектологічні студії. 9. Запозичення та інтерференція. Львів. 2010. С. 558–562.

45. *Сабадош І.* Додатки. Тексти, записані у говірці села Сокириця Хустського району // Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокириця Хустського району. Ужгород. 2008. С. 430–476.

46. *Сватівщина.* Матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій / Упоряд. К.Д. Глуховцева, Є.С. Дзюба, В.С. Курило, І.О. Ніколаєнко, В.В. Просін, З.С. Сікорська, В.О. Шевцова. Луганськ. 1998. 134 с.

47. *Скопненко О.І.* Тексти // Скопненко О.І. Берестейсько-пинські говірки: генеза і сучасний стан (історико-фонетичний нарис). К. 2001. С. 154–172.

48. *Старобільщина*. Матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій / Упоряд. К.Д. Глуховцева, В.С. Курило, В.В. Леснова, О.А. Міхно, І.О. Ніколаєнко, З.С. Сікорська, В.О. Шевцова. Луганськ. 2000. 128 с.

49. *Східнослов'янські українські говірки*. Нотатки до мовного портрета переселенців з Лемківщини: Науково-навчальний посібник / Ред. К.Д. Глуховцева. Луганськ. 2006. 110 с.

50. *Тищенко Т.М.* Тексти // Східноподільський родинний обряд: лексикографічний і текстовий опис. Умань. 2014. С. 152–368.

51. *Українські говірки південно-західного наріччя*. Тексти / Упоряд. Н.М. Глібчук. Львів. 2005. 235 с.

52. *Українські закарпатські говірки*: Тексти / Упоряд. О.Ф. Миголинець, О.Д. Пискач. Ужгород. 2004. 400 с.

53. *Хібеба Н.* Повір'я та звичаї бойківського весілля. 2. // Діалектологічні студії. 9. Запозичення та інтерференція. Львів. 2010. С. 548–553.

54. *Хобзей Н.* У просторах воєнного часу. Про Першу світову війну в записках для “Атласу української мови”. Додатки // Українська мова в Галичині: історичний вимір. Львів. 2011. С. 286–306.

55. *Черенкова А.Д.* Переходные украинско-русские говоры // Черенкова А.Д. Воронежские диалектные тексты как источник для изучения русского национального языка, истории и культуры народа. Учебное пособие. Воронеж. 2009. С. 294–307. (Прил.: CD “Видеоиллюстрации к текстам”).

56. *Шелемех В.* Діалектні тексти про страви з Надсяння // Діалектологічні студії. 8. Говори південно-західного наріччя. Львів. 2009. С. 315–332.

57. *Шило Г.Ф.* Тексти // Шило Г.Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. Львів. 1957. С. 207–227.

58. *Ястремська Т.* Полонинське пастухування Гуцульщини в текстах // Ястремська Т. Традиційне гуцульське пастухування. Львів. 2008. С. 217–271.

59. *Ananiewa N.* Tekst z Szaróweczki na Podolu // Studia nad Polszczyzną Kresową. T. VIII / Red. J. Rieger. Warszawa. 1995.

60. *Arkuszyn H., Rieger J.* Teksty gwarowe ze wsi Szczedrohir na Polesiu // Studia nad Polszczyzną Kresową. T. XII / Red. J. Rieger. Warszawa. 2010. S. 237–242.

61. *Bronikowska R.* O czarach, urokach i bosorkach. Teksty z Łemkowszczyzny // Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce. Łemkowszczyzna i gwary nadszańskie / Red. J. Rieger. Warszawa. 2002. S. 367–381.

62. *Cechosz I.* Teksty z Gródka Podolskiego // Studia nad Polszczyzną Kresową. T. VIII / Red. J. Rieger. Warszawa. 1995. S. 229–235.

63. *Cechosz I.* Teksty z Oleszkowców koło Gródka Podolskiego // Studia nad Polszczyzną Kresową. T. VIII / Red. J. Rieger. Warszawa. 1995. S. 237–240.

64. Czyżewski F., Warchoń S. Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny. [Rozprawy Slawistyczne]. 9. Lublin. 1998. 497 s.
65. Dzięgiel E. Teksty z Hałuszczyńców pod Tarnopolem // Studia nad Polszczyzną Kresową. T. VIII / Red. J. Rieger. Warszawa. 1995.
66. Dzięgiel E. Teksty ze Żwańca nad Dniestrem // Studia nad Polszczyzną Kresową. T. VIII / Red. J. Rieger. Warszawa. 1995.
67. Golachowska E. Teksty z Tarnorudy nad Zbruczem // Studia nad Polszczyzną Kresową. T. IX / Red. J. Rieger. Warszawa. 1999. S. 193–196.
68. Krasowska H., Rieger J. Teksty z Bukowiny: przykład języka młodej inteligencji // Studia nad Polszczyzną Kresową. T. IX / Red. J. Rieger. Warszawa. 1999. S. 243–247.
69. Krasowska H., Rieger J. Teksty z Panki na Bukowinie // Studia nad Polszczyzną Kresową. T. IX / Red. J. Rieger. Warszawa. 1999. S. 213–214.
70. Kuraszkievicz W. Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych. Wydanie drugie zmienione i rozszerzone. Warszawa. 1963. 167 s. + VI map.
71. Mazur H., Rieger J. Teksty z Obertyna na Pokuciu // Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce. Łemkowszczyzna i gwary nad-sańskie / Red. J. Rieger. Warszawa. 2002.
72. Paňkevič I. Chrestomatie ukraińských textů ze současně a starě ukraińské literatury. Praha. 1964.
73. Pocilujko O. Teksty ze Starego Skałatu i Połupanówki pod Tarnopolem z komentarzem językowym // Studia nad Polszczyzną Kresową. T. IX / Red. J. Rieger. Warszawa. 1999. S. 131–136.
74. Rieger J., Nepop L. Teksty z Burtyna koło Połonnego z komentarzem językowym // Studia nad Polszczyzną Kresową. T. IX / Red. J. Rieger. Warszawa. 1999. S. 137–143.
75. Rudnyćkyj J.B. Dialektische Texte // Lemberger ukrainische Stadtmundart (Znesinnja). Wiesbaden. 1993. S. 97–111.
76. Smierczko A., Cechosz I. Teksty z Lublan koło Sambora // Studia nad Polszczyzną Kresową. T. IX / Red. J. Rieger. Warszawa. 1999. S. 215–222.
77. Ukrajinská nářečí Slovenska. Výzkum a zvukové zápisy z let 1957–1967 / R. Šišková, M. Mušíňka, A. Mušíňka. Praha. 2005. 184 s. + doprovodné CD.

Л.Я. Колесник, М.В. Поістогова

Автори

Жулинський Микола Григорович, академік НАН України, академік-секретар Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України.

Онищенко Олексій Семенович, академік НАН України, голова Українського комітету славістів.

Аркушин Григорій Львович, д. ф. н., проф., керівник Західнополіського ономастико-діалектологічного центру Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Бігусяк Михайло Васильович, к. ф. н., доц., директор Наукової бібліотеки ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Букринская Ирина Анатольевна, научный сотрудник отдела диалектологии и лингвистической географии Института русского языка им. В.В. Виноградова РАН.

Вербич Наталія Сергіївна, к. ф. н., науковий співробітник відділу діалектології Інституту української мови НАН України.

Вербовий Микола Володимирович, к. ф. н., доц. кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ “Криворізький національний університет”.

Глібчук Наталія Мирославівна, к. ф. н., доц. кафедри української мови Львівського національного університету імені Івана Франка.

Глуховецєва Катерина Дмитрівна, д. ф. н., проф., завідувач кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Гороф'янюк Інна Валентинівна, к. ф. н., доц. кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Гримашевич Галина Іванівна, к. ф. н., доц. кафедри української мови Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Гриценко Павло Юхимович, д. ф. н., проф., директор Інституту української мови НАН України.

Гуйванюк Ніна Василівна, д. ф. н., проф., Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.

Делюсто Марина Сергіївна, к. ф. н., доц. кафедри української мови Ізмайльського державного гуманітарного університету.

Исаев Игорь Игоревич, к. ф. н., старший научный сотрудник отдела диалектологии и лингвистической географии Института русского языка им. В.В. Виноградова РАН.

Ищенко Олександр Сергійович, к. ф. н., в.о. заступника директора з наукової роботи Інституту енциклопедичних досліджень НАН України.

Кармакова Ольга Евгеньевна, к. ф. н., и. о. заведующей отделом диалектологии и лингвистической географии Института русского языка им. В.В. Виноградова РАН.

Касаткин Леонид Леонидович, д. ф. н., проф., главный научный сотрудник отдела современного русского языка Института русского языка им. В.В. Виноградова РАН.

Касаткина Розалия Францевна, д. ф. н., главный научный сотрудник отдела фонетики Института русского языка им. В.В. Виноградова РАН.

Кобиринка Галина Степанівна, к. ф. н., докторант, старший науковий співробітник відділу діалектології Інституту української мови НАН України.

Коваленко Борис Олексійович, к. ф. н., доц., декан факультету української філології та журналістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Коваленко Наталія Дмитрівна, к. ф. н., проф. кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Колесников Андрій Олександрович, к. ф. н., доц. кафедри української мови і літератури Ізмайльського державного гуманітарного університету.

Колеснік Людмила Ярославівна, молодший науковий співробітник відділу діалектології Інституту української мови НАН України.

Кунцэвіч Любоў Пятроўна, к. ф. н., вядучы навуковы супрацоўнік аддзела дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі ДНУ "Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі".

Курцова Вераніка Мікалаеўна, к. ф. н., дацэнт, загадчык аддзела дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі ДНУ "Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі".

Лесюк Микола Петрович, д. ф. н., проф., завідувач кафедри слов'янських мов Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Литвиненко Яна Олександрівна, викладач кафедри педагогіки та інноваційних технологій КЗ “Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти”.

Мартинова Ганна Іванівна, д. ф. н., проф., завідувач кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Osowski Błażej, dr., adiunkt, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Поістогова Марина Валеріївна, к. ф. н., науковий співробітник відділу діалектології Інституту української мови НАН України.

Ровнова Ольга Геннадьевна, к. ф. н., старший научный сотрудник отдела диалектологии и лингвистической географии Института русского языка им. В.В. Виноградова РАН.

Руснак Наталія Олександрівна, д. ф. н., проф. кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Рябець Людмила Віталіївна, к. ф. н., старший науковий співробітник відділу діалектології Інституту української мови НАН України.

Sierociuk Jerzy, dr. hab., prof., Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Тер-Аванесова Александра Валерьевна, к. ф. н., ведущий научный сотрудник отдела диалектологии и лингвистической географии Института русского языка им. В.В. Виноградова РАН.

Тищенко Лариса Миколаївна, к. ф. н., доц. кафедри української мови та літератури ДВНЗ “Донбаський державний педагогічний університет”.

Тищенко Тетяна Миколаївна, к. ф. н., доц. кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Ткачук Марина Миколаївна, к. ф. н., молодший науковий співробітник відділу діалектології Інституту української мови НАН України.

Толстая Марфа Никитична, научный сотрудник отдела славянского языкознания Института славяноведения РАН.

Фроляк Любов Дмитрівна, dr. hab., prof., Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej.

Хобзей Наталія Василівна, к. ф. н., старший науковий співробітник, завідувач відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Холодъон Олена Миколаївна, молодший науковий співробітник відділу діалектології Інституту української мови НАН України.

Czyżewski Feliks, dr. hab., prof., Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej.

Щербина Тетяна Василівна, к. ф. н., доц., заступник директора з наукової роботи Навчально-наукового інституту української філології та соціальних комунікацій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Ястремська Тетяна Олександрівна, к. ф. н., старший науковий співробітник відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Форзац 1.

А.М. Залеський і Т.В. Назарова в експедиції (Ровенська обл., 1965 р.).

П.Ю. Гриценко (с. Паришів Чорнобильська зона, 1997 р.).

Н.О. Руснак (с. Мамаївці Чернівецької обл., 2015 р.).

Р.Ф. Касаткіна, Л.Л. Касаткін, О.Г. Ровнова у російських старобрядців (с. Габові Гронди, Польща, 2000 р.).

М.М. Толстая з А. Цимботою (с. Синевир Міжгірського р-ну Закарпатської обл., 1998 р.)

Є. Серотюк за роботою (Горенець біля Гнєзно, Польща 2015).

Форзац 2.

Видання діалектних текстів.

Д44 Діалекти в синхронії та діяхронії: текст як джерело лінгвістичних студій / Відп. ред. П.Ю. Гриценко. – К.: КММ, 2015. – 504 с.

Рецензенти:

Л.Т. Масенко, доктор філологічних наук, професор

С.А. Карпіловська, доктор філологічних наук, професор

ISBN 978-966-1673-29-7

У книзі вміщено матеріали Міжнародної наукової конференції “Діалектний текст як джерело лінгвістичних студій” (Київ, 23–24 березня 2015 р.), присвяченої актуальним теоретичним і практичним питанням діалектної текстології. У наукових розвідках висвітлено проблеми інформаційного потенціалу діалектного тексту порівняно з іншими типами лінгвістичних джерел – атласами, словниками, дескриптивними працями; розкрито можливості дослідження мовного ландшафту, його динаміки та іншомовних зв'язків крізь призму діалектного тексту. Розглянуто прийоми аналізу діалектного тексту, методологію й засади створення діалектних фонфондів, текстотек і звукових атласів; способи репрезентації інформації в зібраннях діалектних текстів. У виданні представлено дослідження мовознавців України, Білорусі, Росії та Польщі.

Для науковців, викладачів, студентів, усіх, кого цікавить доля народної мовотворчості.

The book contains materials of International Scientific Conference “Dialect text as a source of language studies” (Kyiv, 23–24 March 2015) dedicated to relevant theoretical and practical issues of dialect textography. In scientific studies the questions of dialect text information potential comparing with other types of linguistic sources – atlases, dictionaries, descriptive works were highlighted; the opportunities of linguistic landscape research, its dynamics and cross-language parallels through the dialect text were revealed; the methods of dialect text analysis, methodology and principles of creation of dialect spoken corpora, text library and sound atlases were considered; the ways of information representation in dialect texts were also analyzed. The publication presents the studies of linguists from Ukraine, Belarus, Russia and Poland.

The book is intended for scientists, teachers, students and all those who interested in the fate of people's linguistic creativity.

Редколегія:

П.Ю. Гриценко, *д. філол. н., професор* (відп. ред.);

М.М. Ткачук, *к. філол. н.* (відп. секретар); Л.В. Рябець, *к. філол. н.*;

Г.С. Кобиринка, *к. філол. н.*; Н.С. Вербич, *к. філол. н.*;

О.С. Іщенко, *к. філол. н.*; М.В. Поїстогова, *к. філол. н.*;

Л.Я. Колеснік; О.М. Холодъон.

Інститут української мови НАН України © 2015

Автори © 2015

© ТОВ «КММ» © 2015

Наукове видання

**ДІАЛЕКТИ В СИНХРОНІЇ ТА ДІАХРОНІЇ:
текст як джерело лінгвістичних студій**

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту української мови НАН України

Відповідальний редактор: П.Ю. Гриценко

Художній редактор: Л.М. Чуприна

Технічний редактор: І.П. Тарасов

Комп'ютерна верстка: І.І. Тарасов

Підписано до друку 26.11.2015. Формат 60х90/16.
Друк офсетний. Папір офсетний. Ум. др. аркушів 31,5.
Шрифт Times. Наклад 300 прим.

Видавництво ТОВ “КММ”

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2373

Віддруковано на ТОВ “АТОПОЛ”,
м. Київ, просп. Московський, 9

ГОВОРИ
УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ

ГОВІРКИ
ЧОРНОБІЛЬСЬКОЇ
ЗОНИ

ТЕКСТИ

УКРАЇНСЬКИЙ ДІАЛЕКТНИЙ
ФОНОФОНД

ГОВІРКИ
ЗАХІДНОЇ
ПОЛТАВЩИНИ

Говірка
Південної
Київщини

Микола ПАВЛЮК, Іван РОБЧУК

говори Румунії

ГОВІРКА
села Машеве
Чорнобильського
району

ЧАСТИНА ДРУГА

МИКОЛА ЛЕСЮК

Юрій Бідношия, Людмила Дика

ГОВІРКИ
БОРИСПІЛЬЩИНИ

сучасні діалектні тексти
та пам'ятки мови

УКРАЇНСЬКІ
ЗАКАРПАТСЬКІ
ГОВІРКИ

Тексти

Григорій Аркушин

ГОЛОСИ
З ВОЛИНСЬКОГО
ПОЛІССЯ
(ТЕКСТИ)

РОЗПОВІДІ
З ПІДКАРПАТТЯ
Vyprávění z Podkarpátí

eurolingua

Oldřich Leska • Ražena Šisková • Mykola Musinka

Ukrajinská nářečí východního Slovenska

ГОВІРКИ
ЧЕРКАЩИНИ

МОВНИЙ СВІТ
СУЧАСНОГО
ГАЛИЦЬКОГО СЕЛА

ROZPRAWY SLAWISTYCZNE

Feliks Czyżewski • Stefan Warchol
Polskie i ukraińskie teksty gwarowe
ze wschodniej Lubelszczyzny

УКРАЇНСЬКІ
СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКІ
ГОВІРКИ:
СУЧАСНІ ДІАЛЕКТНІ ТЕКСТИ

БУКОВИНСЬКІ ГОВІРКИ:
хрестоматія діалектних текстів

